



**VEDA,
vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied**

Recenzenti

doc. PhDr. Janka Klincková, CSc.

prof. PhDr. Jozef Mlacek, CSc.

prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc.

Jazyk a jazykoveda v pohybe II

Zborník z medzinárodnej konferencie
*(Socio)lingvistika – perspektívy, limity
a mýty* (Smolenice 11. – 13. 4. 2016)



Zborník štúdií vychádza na počesť Slavomíra Ondrejoviča pri príležitosti jeho životného jubilea.

Jazyk a jazykoveda v pohybe II

Zborník z medzinárodnej konferencie *(Socio)lingvistika –
perspektívy, limity a mýty* (Smolenice 11. – 13. 4. 2016)

Editorky
Bronislava Chocholová
Lucia Molnár Satinská
Gabriela Múcsková



VEDA,
vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Bratislava 2017

© Autori

Perla Bartalošová, Júlia Behýlová, Jana Bílková, Magdalena Błaszak, Adam Bžoch, František Čermák, Zdenko Dobřík, Juraj Dolník, Miroslav Dudok, Ľubomír Ďurovič, Ján Findra, Miroslava Gavurová, Annamária Genčiová, Tatjana Grigorjanová, Siniša Habijanec, Milan Harvalík, Martin Havlík, Jana Hoffmannová, Martina Ivanová, Lucie Jílková, Ivana Klabníková, Jaroslava Kmiťová, Natália Kolenčíková, Petra Kollárová, Martina Kopecká, Zuzana Kováčová, Ľubomír Kralčák, Ľubor Králik, Marianna Kraviarová, Jana Lauková, Patrik Mitter, Lucia Molnár Satinská, Kamila Mrázková, Katarína Muziková, Mira Nábělková, Ján Papuga, Mariana Parzulová, Vladimír Patráš, Jana Pekarovičová, Jana Regulyová, Věra Schmiedtová, Daniela Slančová, Sylwia Sojda, Stanislava Spáčilová, Veronika Štěpánová, Jana Svobodová, Mariola Szymczak-Rozlach, Sándor János Tóth, Tünde Tušková, Alžbeta Uhrinová, Oldřich Uličný, Lujza Urbanová, Miroslav Vondráček, Alena Záborská, Jiří Zeman, Mária Žiláková

Editorky

Mgr. Bronislava Chocholová, PhD.

PhDr. Lucia Molnár Satinská, PhD.

doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Zborník je súborom štúdií z vedeckej konferencie *(Socio)lingvistika – perspektívy, limity a mýty*, ktorá sa konala 11. – 13. 4. 2016 v Smoleniciach. Konferenciu organizačne pripravil Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Do zborníka prispelo 56 autorov.

Prípravu publikácie čiastočne financovala Vedecká grantová agentúra Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied – grant VEGA č. 2/0182/15 *Jazyková norma a jej kodifikácia*.

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave, 2017

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2017

ISBN 978-80-224-1605-4

OBSAH

SLÁVNOSTNÉ PRÍHOVORY

Príhovor jubilanta	11
Príhovor predsedu Slovenskej akadémie vied prof. RNDr. Pavla Šajgalíka, DrSc.	15
Príhovor dekana Filozofickej fakulty Univerzity Komenského prof. PhDr. Jaroslava Šušola, PhD.	17
Príhovor riaditeľa Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., doc. RNDr. Karla Olivu, Dr., a predsedníčky Rady Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., PhDr. Markéty Pravdovej, Ph.D., MBA	18
Príhovor dekana Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici prof. PaedDr. Karola Görnera, PhD.	19
Príhovor kolektívu Katedry komunikačnej a literárnej výchovy a Kabinetu výskumu detskej reči a kultúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove	20
Príhovor riaditeľky Studia Academica Slovaca – centra pre slovenčinu ako cudzieho jazyka, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave doc. PhDr. Jany Pekarovičovej, PhD.	21
Príhovor prof. PhDr. Ľubomíra Ďuroviča, DrSc.	22
Príhovor prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc.	23
JURAJ DOLNÍK: Na počesť jubilanta Slavomíra Ondrejoviča	24

JAZYK – KULTÚRA – PRAGMATIKA

FRANTIŠEK ČERMÁK: Záhady kolem sedmičky (a nul): Esej	29
JURAJ DOLNÍK: Štandardizačné praktiky v slovenskom jazykovom prostredí	33
OLDŘICH ULIČNÝ: Znakové a rituální aspekty komunikace ve spisovné češtině	40
ADAM BŽOCH: Pojem konverzácie u Huga Grotia	48
ZDENKO DOBRÍK: Jazykový obraz Ferdinanda Porscheho u obyvateľov Vratislavíc nad Nisou	56
VĚRA SCHMIEDTOVÁ: Staří lidé a jazyk	63
SYLWIA SOJDA: Relacje paradygmatyczne w świadomości językowej Polaków i Słowaków	70
MARIOLA SZYMCZAK-ROZLACH: Kultúrne a jazykové tabu v minulosti a dnes (na slovenskom a poľskom materiáli)	80
JANA LAUKOVÁ: Determinanty interkultúrnej komunikácie v rámci sociálnej interakcie	87
PERLA BARTALOŠOVÁ: Xenodiskurz o Maďaroch, Rómoch a maďarských Rómoch na Slovensku	95
JÁN FINDRA: Masmédiálna komunikácia a správa ako žáner	108
ANNAMÁRIA GENČIOVÁ: Komunikačné nástroje na ovplyvňovanie v procese medializácie migračnej a utečeneckej problematiky	116
TATJANA GRIGORJANOVA: Mechanizmy verbálnej manipulácie v slovenskom a ruskom politickom diskurze	128
МАРИЯНА ПАРЗУЛОВА: Словообразовательные неологизмы как средство речевой агрессии в болгарских и русских медиатекстах	138
NATÁLIA KOLENČIKOVÁ: Žánrové premeny blogu a perspektívy jeho šírenia	147

JAZYK – SOCIETA – DYNAMIKA

JANA PEKAROVIČOVÁ: Slavomír Ondrejovič a Studia Academica Slovaca v kontexte sociolingvistickej interpretácie slovenčiny	157
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

Dynamika a variantnosť národného jazyka

JANA SVOBODOVÁ: Projevy a vnímaní variantnosti v súčasnej české jazykové situaci	169
ĽUBOMÍR KRALČÁK: Aktuálna báza spisovnej normy	180
VLADIMÍR PATRÁŠ: Hodnotový potenciál hovorovej slovenčiny cez periskop sociolingvistiky	186
LUJZA URBANCOVÁ: Hovorová slovenčina na začiatku 21. storočia	198
SINIŠA HABIJANEC: Slovenská spoluhláska / – kodifikácia verzus úzus	206
LUCIA MOLNÁR SATINSKÁ: Jazyková norma z pohľadu konfliktu predstáv o jazyku Bratislava a vidieka	217

DANIELA SLANČOVÁ – MARIANNA KRAVIAROVÁ: Zvuková charakteristika oslovenia v trénerskom komunikačnom registri.....	224
ALENA ZÁBORSKÁ: K sociolektu hráčov počítačových hier.....	238
MILAN HARVALÍK: Miesto socioonomastiky v nauce o vlastných jménoch.....	246
JÚLIA BEHÝLOVÁ: Bibliografia verzus jazyková norma.....	252
JÁN PAPUGA: Lingvistické perspektívy a aplikačné anachronizmy vo vyučovaní slovenčiny – výzva alebo rezignácia?	259

Jazyky v kontaktoch

MIROSLAV DUĐOK: Vektory revitalizácie jazyka v preventívno-lingvistickom svetle.....	269
ALŽBETA UHRINOVÁ: Z jazykových autobiografií Slovákov v Maďarsku	278
TÜNDE TUŠKOVÁ: Dotazníkový prieskum jazykových postojov u poslucháčov slovakistiky v Maďarsku.....	292
STANISLAVA SPÁČILOVÁ: Hovorová slovenčina za hranicami Slovenska	297
JAROSLAVA KMIŤOVÁ: Sociolingvistický výskum Rusínov v meste Svidník	310
MIRA NÁBĚLKOVÁ: <i>Hroznové víno</i> ... Komunikačné nástrahy slovensko-českej lexikálnej medzijazykovej homonymie	321
LUBOR KRÁLÍK: O anglicizmoch trochu inak. K otázke lexikálnych prevzatí z angličtiny v staršej slovenčine (na materiáli <i>Historického slovníka slovenského jazyka</i>).....	344
VERONIKA ŠTĚPÁNOVÁ: Fonetická adaptace anglicismů v češtině (z výsledků výzkumu výslovnostního úzu).....	352

JAZYK – DEJINY – OSOBNOSTI

LUBOMÍR ĎUROVIČ: Fátum slovenského vývoja – strata cyrilometodského dedičstva.....	361
PETRA KOLLÁROVÁ: Heteronymia a synonymia v mravoučných prekladových dielach Juraja Ribaya.....	368
IVANA KLABNÍKOVÁ: Launerov pohľad na štúrovský spisovný jazyk	378
MÁRIA ŽILÁKOVÁ: Samo Czambel o Slovákoch a slovenskom jazyku v reprezentatívnej edícii <i>Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben (Rakúsko-uhorská monarchia v textoch a obrazoch)</i> (1885 – 1901)	386
KATARÍNA MUZIKOVÁ: Jazyková situácia na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia z pohľadu S. Czambela.....	395
MARTINA KOPECKÁ: Relácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou na príklade predpôn <i>s-/so-, z-/zo- a vz-</i> v starších kodifikáciách	405

JAZYK – GRAMATIKA – LEXIKA

Gramatika

JANA HOFFMANOVÁ – MARTIN HAVLÍK: Hledání jednotky mluveného projevu: replika, výpověď, promluva.....	433
MARTINA IVANOVÁ: Medzi slovesom a vetou: valenčná gramatika slovenského jazyka (k otázke významových aspektov spracovania verb vo valenčnom slovníku)	442
JIŘÍ ZEMAN: Syntax mluvené češtiny: nesystémové syntaktické konstrukce.....	452
ZUZANA KOVÁČOVÁ: Aspektuálnosť ako parolová kategória	458
KAMILA MRÁZKOVÁ: Syntaktická charakteristika jednání obecních zastupitelstev (jako případ mluvené institucionální komunikace).....	471
SÁNDOR JÁNOS TÓTH: Číslo a počet v slovenčine a v maďarčine	480
LUCIE JÍLKOVÁ: K užívání slova <i>tak</i> (na materiálu současných soukromých dopisů).....	494

Slovtvorba a lexika

MIROSLAVA GAVUROVÁ: Sú na červenej planéte čierne vdovy? K viacslovným pomenovaniám s komponentom pomenúvajúcim farbu	503
JANA BÍLKOVÁ: Názvy abnormálnych stavů těla, duše i společnosti z hlediska slovtvorného	519
MAGDALENA BŁASZAK: Słownictwo deprecjonujące na przykładzie dysfemizmów we współczesnym języku macedońskim	528
PATRIK MITTER: Jazykovětypologická charakteristika kompozice v češtině.....	536
MILOSLAV VONDRÁČEK: Negace – aspekt slovtvorný	544
JANA REGULYOVÁ: Slovné druhy v nemeckej expresionistickej lyrike: korpusová analýza.....	549
JÚLIA BEHÝLOVÁ: Bibliografia prác Slavomíra Ondrejoviča za roky 2008 – 2016	559



SLÁVNOSTNÉ PRÍHOVORY

Príhovor jubilanta

Vážené dámy, vážení páni,

dovoľte, aby som Vás všetkých, z domova i zahraničia, privítal na Smolenickom zámku a poďakoval Vám, že ste prišli, aby sme spolu mohli uvažovať o riešení jazykovedných otázok, s ktorými všetci permanentne žijeme. Osvedčené organizátorky Bronislava Chocholová, Michaela Kajanová, Lucia Molnár Satinská a Gabriela Múcsková, ktoré usporiadali toto stretnutie pod názvom *(Socio)lingvistika – perspektívy, limity a mýty*, dobre vedeli, že práve toto smolenické kongresové centrum je mojou obľúbenou lokalitou. Prvýkrát som sa tu náhodne objavil v r. 1972 ešte ako zväzák-knihovník a odvtedy som zámok navštívil (predovšetkým pracovne, ale zakaždým som si to užíval aj ako príjemný pobyt) možno aj stokrát. Poďakovať sa však chcem nielen spomínaným štyrom šarmantným organizátorkám, ale aj riaditeľovi Kongresového centra SAV *Karolovi Volnerovi*, ktorý mi so zámkom vždy, aby som to tak formuloval, vyšiel v ústrety. A vďaka patrí aj akademickému fyzikovi *Daliborovi Krupovi*, ktorý mi prepustil kongresové centrum na toto skvelé aprílové obdobie napriek tomu, že on ho mal už na ten čas dávno v prenájme.

Keď sa pani Květoslava Holmanová z knižnice Ústavu pro jazyk český AV ČR, s ktorou oddávna a veľmi rád spolupracujem, dozvedela o mojom jubileu, v liste mi pripomenula, že znalci života hovoria, že skutočný život sa začína po sedemdesiatke. Ale čo ma to vlastne čaká po dovŕšení tohto veku, čo nové a dobré sa v tomto momente začne? Je tu, pravdaže, potešiteľná informácia, že dopravu budem mať zadarmo, aspoň v rámci Bratislavy. Na ostatné benefity sa opýtam svojich kolegov, ktorí mali to šťastie prejsť už do ďalšej vekovej kategórie.

Dňom môjho narodenia je presne 17. apríl 1946. V našom ústave sú ešte dvaja ďalší pracovníci, ktorí sa narodili takisto 17. apríla, aj keď v inom roku. Je to Ľubor Králik, čerstvý autor „bestsellerového“ *Stručného etymologického slovníka slovenčiny*, a Mária Šimková, vedúca oddelenia Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. Traduje sa, že tí, čo sa narodili v rovnaký deň, by mali byť povahovo a mentálne rovnakí alebo aspoň podobní. Myslím, že ak máme my traja niečo dokonale spoločné, je to skutočnosť, že sme sa narodili 17. apríla, hoci s Ľuborom Králikom sme navyše vyštudovali rovnakú aprobáciu rusistika – slovakistika. Najznámejším v klube „sedemnáštaprílových“ bol elitný historik minulosti prof. Daniel Rapant, ktorý sa nielen narodil 17. apríla (1897), ale aj zomrel 17. apríla (1988). To je naozaj iba ťažko prekonateľná meta.

Sedemdesiat rokov v živote človeka určite nie je málo, je to čas, za ktorý možno zažiť všeličo dobré i zlé. V tejto súvislosti spomeniem aspoň jednu epizódu, ktorá súvisí s tým, že už druhé obdobie pôsobím ako člen Rady Ústavu pro jazyk český AV ČR, vďaka čomu som mohol niekoľkokrát ročne navštíviť pôvabnú Prahu. V spomínanej Rade je zvykom, že prvé zasadanie po nových voľbách vedie jej najstarší člen. Vôbec som sa nevzrušoval, keď som sa to dozvedel, lebo medzi členmi Rady boli aj viacerí ďalší zaslúžilí profesori. No keď vzápätí vyšlo najavo, že najstarší (teda onen „stařešina“) som v tomto spoločenstve ja, bol to pre mňa už šok. Človek si v istom okamihu zvykne, že patrí medzi najmladších, ale keď si na chvíľu nedá pozor, prejde rýchlych tridsať-štyridsať rokov a zrazu je najstarší!

Dožiť sa v zdraví sedemdesiatich rokov prináša so sebou aj viaceré pikantérie, o ktorých je najlepšie pomlčať, i kuriozity, s ktorými sa možno bez rizika podeliť aj na fejsbúku. Vo svojom živote som mal, napríklad, možnosť diskutovať s jazykovednými autormi, ktorí sa narodili v 19. storočí. Z týchto najstarších jazykovedcov by som spomenul Jána Mihála, aj keď to bol jazykovedec z druhého (puristického) brehu, a zo zahraničných si rád spomínam na Romana Jakobsona, s ktorým som sa stretol a diskutoval zoči-voči vo Varšave na slavistickom kongrese v r. 1974. Mohol som užšie spolupracovať a stretávať sa ďalej s mnohými ďalšími autormi, ktorí boli odo mňa starší o dve či dokonca o tri generácie (napr. s nezištným Ľudovítom Novákom), hoci možno najčastejšie som lingvistický čas trávil s tými, čo boli odo mňa starší iba o pol generácie. Bol som totiž v danom zmysle „medzigeneračný“ a nepatril som vlastne ani do jednej generácie. Dnes pokračujem v plodnej spolupráci so staršími lingvistami. Doteraz som v úzkom kontakte aj so skeptikom, svojím univerzitným učiteľom Ľubomírom Ďurovičom, pri ktorom som si neraz spomenul na slová Oscara Wilda, podľa ktorého „starci všetkému veria, muži o všetkom pochybujú, mladí všetko vedia“. Ľubomír Ďurovič, ale aj ďalší, ktorí už nie sú s nami (Ján Horecký, Eugen Pauliny, Juraj Furdík a iní), nás udržiavali a doteraz udržiavajú v spoločnosti oných wildovských pyrrhonických mužov, za čo im nemôžeme byť dostatočne vďační.

Spolupracujem s veľkým potešením, pravdaže, aj s mladšími či najmladšími kolegami a doktorandmi či presnejšie doktorandkami a postdoktorandkami, ktoré sú odo mňa mladšie aj o dve generácie, a pritom mám dojem, že si s nimi rozumiem. Asi tak, ako som si kedysi ľudsky i odborne rozumel v opačnom garde s Ľudovítom Novákom.

Niektorí gratulanti stihli pochvalne spomenúť moje „riaditeľovanie“. Keď spočítam všetky fázy svojho pontifikátu, vychádza mi, že na tomto poste zotrávam už trinásť rokov. A to napriek tomu, že som sa na takúto funkciu nikdy nepripravoval a možno ani po nej netúžil. Bol som veľmi spokojný v pozícii odborného, neskôr vedeckého či vedúceho vedeckého pracovníka, v rámci čoho som si mohol pestovať istý kriticizmus vo vzťahu k tomu, čo sa okolo nás dialo najmä v našej vede. Najnovším plodom týchto mojich aktivít bude publikácia, ktorá by mala vyjsť pod názvom *Lingvistické šarvátky a incidenty*. Kritický prístup vstúpime – spolu s prof. Jurajom Dolníkom – aj našim doktorandom a študentom. Priznávam sa aj k tomu, že v istých fázach som občas frflal aj na vedenie ústavu. A nebolo to iba raz. Pri jednom takom hundraní jedna z našich kolegýň utrúsila poznámku, že v ta-

kom prípade by sotva bolo niečo vhodnejšie ako to, že by som sám ukázal, ako sa to má robiť. A čo sa dá v takej situácii urobiť? Buď prepočúť onú repliku, alebo sa prihlásiť na najbližší konkurz na riaditeľa. Volil som vzhľadom na okolnosti a možno aj svoje „nastavenie“ to druhé. Bol som pritom od začiatku v dobrej konstelácii: vedel som, aj som to takto každému tvrdil, že ak ma zvolia, budem rád, lebo budem môcť presadiť to, o čom budem presvedčený, že to bude dobré pre nás všetkých. A keď ma nezvolia, budem zasa rád, lebo budem môcť pokračovať v práci, ktorú mám rád. Zhodou okolností (ale možno aj riadením osudu) som bol vtedy (v r. 1999) pred svojou prvou cestou do Južnej Ameriky. Počas nej naša expedičná skupina absolvovala aj návštevu miestneho šamana, o ktorom sme boli informovaní, že stačí si počas jeho zaklínacieho rituálu vysloviť tri želania, ktoré sa s určitou splnia. Spomínaný obrad sa konal vo výške 4 000 metrov nad morom v horách na pomedzí Peru a Bolívie s nádherným výhľadom na jazero Titicaca, ktoré ležalo pod našimi nohami. Najprv som počas tohto rituálu len počúval šamanovu aymarčinu, nakoľko som sa pred cestou trochu venoval osvojovaniu si základov tohto indiánskeho jazyka. Táto moja istá zdržanlivosť k rozprávke o zlatej rybke, ktorú sme práve prežívali, však pramenila najmä z toho, že ako racionalistovi a občasnému demytologizátorovi (porov. napr. publikáciu *Mýty naše slovenské*) mi pripadalo trochu nevhodné, aby som tomu v danej situácii hneď tak uveril. Ale, ako to už v takýchto prípadoch býva aj medzi tými najracionálnejšími z nás, nedalo mi to. V duchu som teda vyslovil svoje želania. Mojm prvým prianím bolo, aby som vyzdravel. V tej chvíli som totiž trpel akýmisi nevysvetliteľnými žalúdočnými ťažkosťami spojenými s bolesťami hlavy. Mojm druhým želaním bolo, aby som sa stal riaditeľom, čo ma samého úprimne prekvapilo. Fíha, ja chcem byť riaditeľom! Výsledok nášho posedenia so šamanom bol taký, že keby som to trochu prehnal, vyzdravel som hneď na druhý deň. A po návrate do Bratislavy som na konkurze dosiahol víťazstvo s 92 percentami hlasov. Mne však bolo ľahko, mohol by som dodať, keď som mal za sebou šamana! Tretie želanie sa mi nesplnilo asi len preto, že som ho nestihol vysloviť. *One-man show* sa totiž bez varovania skončila.

Vzhľadom na mnohé roky, ktoré medzitým uplynuli, príbeh má svoje pokračovanie. Prišlo obdobie, keď po mojich takmer troch obdobiach vedenia ústavu bolo treba zasa nájsť nového riaditeľa. Ja som mal v tej chvíli dojem, že som si už odslúžil na tomto poste dosť. Aj sa našiel nový riaditeľ, ale nie nadhlo. Po istých peripeitiách aj so zastupovaním som sa napokon dal zlomiť zasa ja – aj keď iba na jeden mesiac, maximálne na tri, ako znela dohoda – aby sme preklenuli najťažšie obdobie. V tejto chvíli sú to však už znovu takmer tri roky, čo slúžim v tejto staro-novej funkcii. Nedarí sa mi teda abdikovať, lebo stále prichádzajú nové a nové ťažké obdobia a nové výzvy. Niektorí mi radia znovu zájsť za oným peruánskym šamanom, aby zo mňa onú kliatbu sňal. Nemôžem poprieť, že táto rada má pre mňa svoju racionalitu.

Vážené dámy a páni, ešte raz chcem zopakovať, že som veľmi rád, že ste si našli čas na naše stretnutie a prišli ste aj v tejto zrýchlenej dobe do nádherného pálfyovského zámockého sídla. Mám rád takéto stretnutia ľudí rovnakej krvnej skupiny, najmä keď sa odohrávajú v takejto scenérii: spomínam si na stretnutie pri svojej šesťdesiatke, ktoré sa konalo takisto v Smoleniciach. Spomínam si však napríklad

aj na šesťdesiatku Jozefa Ružičku, jedného z bývalých riaditeľov Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra, i na jubileá Jána Horeckého, šéfa môjho života, ktorý tu oslavoval svoju sedemdesiatku i osemdesiatku.

Teším sa aj teraz na každú prednášku, ktorá tu v priebehu viac ako dvoch dní odznie. Škoda, že ich nebudeme môcť počuť všetky (nielen ja, ale ani nikto iný), lebo bolo treba vytvoriť sekcie, aby sa každý dostal k slovu. Teším sa však zároveň aj na zborník, ktorý z tohto sympózia vznikne. Pohľad do programu konferencie dáva tušiť, že tu odznie mnoho pozoruhodných myšlienok, úvah a analýz. Aj pred desiatimi rokmi vznikol jubilejný zborník *Jazyk a jazykoveda v pohybe*, v ktorom, musím priznať, si občas rád zalistujem, a to nielen z nostalgických dôvodov. Predpokladám, že podobný výstup pripravia naše feérické organizátorky a editorky a podobná publikácia nás čaká aj po tejto konferencii.

Takže, vážené dámy, vážení páni, vitajte na Smolenickom zámku ešte raz a cíťte sa tu ako doma. To vám želá jubilant a permanentný návštevník Smolenického zámku

Slavo Ondrejovič

Príhovor predsedu Slovenskej akadémie vied **prof. RNDr. Pavla Šajgalíka, DrSc.**

Vážený pán riaditeľ, vážené kolegyně, vážení kolegovia,
dovoľte mi, aby som Vás pozdravil v mene Predsedníctva SAV a poprial medzinárodnej vedeckej konferencii (*Socio)lingvistika – perspektívy, limity a mýty* tvorivú atmosféru a úspešné rokovanie. Vaša konferencia je svojím spôsobom jubilejná, ale nevenuje sa len bilancovaniu. Pohľad do minulosti, analýza súčasnosti, hĺbkové kladenie otázok a vytyčovanie produktívneho smerovania výskumu sa harmónicky snúbia v programe Vašej konferencie. Je pozoruhodné, že väčšina zaradených príspevkov aj pri tejto mnohorakosti citlivo reaguje na otázky súčasnej spoločnosti, má bohatý aplikačný potenciál, čo si osobitne vážim aj pohľadom prírodovedca. My členovia P SAV si uvedomujeme, že nemalú zásluhu na takomto zameraní konferencie, ale aj celej disciplíny má aj osobnosť, ktorej životné jubileum dáva príležitosť k organizovaniu dnešného podujatia.

Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc., je už takmer štyridsať rokov pracovníkom akadémie, konkrétne Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ako vedecký pracovník, aj vo funkcii riaditeľa, významne prispel k napĺňaniu vedeckého a spoločenského poslania ústavu, k jeho reputácii v akademickej obci aj k šíreniu jej mena vo verejnosti i v zahraničí. Dosiahol to špičkovou vedeckou prácou, aktivizujúcou riadiacou a organizačnou činnosťou, ale aj popularizačnými aktivitami a expertízami, ktoré svedčia o značnej otvorenosti voči spoločnosti. Svojou vedeckou činnosťou inšpirovanou v neposlednom rade najmodernejšími trendmi v zahraničí výrazne zasiahol do smerovania lingvistického výskumu na Slovensku. Jeho vedecká škola priniesla paradigmatický obrat v prístupe k skúmaniu slovenského jazyka a v nazeraní na spisovnú slovenčinu, čo malo viaceré zásadné dôsledky pre kodifikačné rozhodovania. Výsledky jeho vedeckých prác sú príspevkom k budovaniu exaktného odborného základu jazykovej politiky, ktorá zodpovedá súčasnému stavu jazykovedného poznania a prináša inovatívne prístupy v oblasti jazykovej legislatívy. Svojím programom sociologizácie slovenskej lingvistiky pomohol navodiť súčasný tvorivý diskurz vo výskume spisovnej slovenčiny, a tým aj dynamizovať riešenie metodologických polemík jazykovednej obce na báze modernej lingvistiky. Osobitne si vážime, že tieto aktivity nezostali uzavreté v úzkom okruhu bádateľov, ale mali nezanedbateľný dosah na vývoj jazykovej kultúry verejnosti, ako aj na kritickú analýzu výučby slovenského jazyka na základných a stredných školách.

Profesor Ondrejovič ako riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV dlhodobo vytváral podmienky na realizáciu výskumnej stratégie tejto inštitúcie v spomenu-
tom modernom duchu, zároveň s dôrazom na zachovanie jej jedinečnosti v rámci
akademických slovákistických pracovísk. Nemožno nespomenúť, že jeho koncep-
cia vedenia ústavu bola vždy východiskom a hybnou silou organizovania medzi-
ústavných a veľmi často aj interdisciplinárnych podujatí na Slovensku, ale aj so
zahraničnými reláciami. Považujeme za rovnako dôležité, že na čele ústavu sa vždy
systematicky usiloval o udržiavanie medzigeneračnej kontinuity a tým pádom aj
perspektívy inštitúcie. Teší nás, že výskum opierajúci sa o najmodernejšie trendy,
spájaný so spoločensky žiaducimi inováciami a aplikáciami zákonite viedli a vedú
k odbornej autorite a spoločenskému rešpektovaniu Vami vedenej inštitúcie.

Vážený pán profesor, právom patríte k uznávaným osobnostiam Slovenskej aka-
démie vied, slovenskej i medzinárodnej jazykovedy. Svojím dielom obohacujete
nielen svoj odbor, ale aj širšiu kultúrnu obec, celú našu spoločnosť, za čo Vám patrí
úprimné poďakovanie. Sme radi, že sme minulý týždeň mohli uviesť do života dve
významné diela z dielne Jazykovedného ústavu a že úspešne pokračujú práce aj na
ďalších projektoch, medzi nimi na Slovenskom národnom korpuse. Zo srdca praje-
me Vám i Vami vedenej inštitúcii veľa podobných úspechov, k tomu elán a pevné
zdravie, dobrý pocit z práce i spoločenské uznanie.

Pavol Šajgalík



Príhovor dekana Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave prof. PhDr. Jaroslava Šušola, PhD.

Vážený pán riaditeľ,

dovoľte, aby som Vám v mene vedenia Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, v mene jej učiteľov, vedeckých pracovníkov, kolegov a študentov srdečne zablahoževal k významnému životnému jubileu.


Využívam túto príležitosť, aby som Vám vyslovil uznanie za Vašu dlhoročnú prácu, ktorú ste vykonávali a vykonávate v prospech dobrého mena nášho pracoviska ako člen vedeckej rady, ako predseda a člen odborných komisií, člen vedeckého grémia či redakčnej rady Studia Academica Slovaca, a zároveň vyjadril poďakovanie za Vaše vedecko-pedagogické pôsobenie v oblasti domácej i zahraničnej slovakistiky.

Dôležitou súčasťou Vašich vystúpení na medzinárodných konferenciách či domácich vedeckých fórach sú aktuálne otázky jazykovej kultúry a jazykovej politiky, mnohé z nich sú publikované aj vo výstupoch a zborníkoch vydaných pracoviskami Filozofickej fakulty UK. Svojimi vedeckými postojmi ste výrazne prispeli k etablovaniu sociolingvistickej tradície, čo sa stalo východiskom aj inšpiráciou pri inovácii a modernizácii tematického zamerania štúdia slovenského jazyka, ako aj širšej ponuky slovakistických a slavistických štúdií pre slovenských študentov i cudzincov. Z hľadiska šírenia našej národnej kultúry v zahraničí sú hodnotné výstupy mnohých medzinárodných projektov, na riešení ktorých ste sa spolu s kolegami z filozofickej fakulty podieľali ako vedúci alebo ako člen riešiteľského kolektívu. Vďaka Vašej ústretovosti na poste riaditeľa Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied sa úspešne rozvíja naša vzájomná spolupráca pri etablovaní a zabezpečovaní doktorandského štúdia, ako aj pri vzdelávaní domácich i zahraničných slovakistov.

Vážený pán profesor, na znak vďaky i ako ocenenie Vašej práce ako vedca i vysokoškolského učiteľa, ako uznanie Vášho podielu pri šírení poznatkov o našom jazyku a kultúre v celoslovenskom i medzinárodnom meradle prijmite, prosím, **zlatú medailu Za zásluhy o Filozofickú fakultu Univerzity Komenského**, ktorú Vám ako dekan fakulty udeľujem pri príležitosti významného životného jubilea.

Dovoľte, aby som Vám do ďalších rokov v mene celého vedenia fakulty, Vašich kolegov a priateľov úprimne zaželel veľa zdravia, životnej pohody a tvorivých síl.

Jaroslav Šušol



Príhovor riaditeľa Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky, v. v. i.,
doc. RNDr. Karla Olivu, Dr., a predsedníčky
Rady Ústavu pro jazyk český Akademie
věd České republiky, v. v. i.,
PhDr. Markéty Pravdovej, Ph.D., MBA

Vážený pane řediteli,
jako pracovníci Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky se připojujeme k jistě dlouhé řadě gratulantů, kteří Vám chtějí poblahopřát k významnému životnímu jubileu.

Velmi oceňujeme Vaše dosavadní působení v oblasti jazykovědy, které se stalo inspirací i pro české badatele. Také si velice vážíme Vaší přízně k naší instituci, kterou projevujete nejen členstvím v její radě, ale dlouhodobě i podporou spolupráce mezi Jazykovedným ústavom Ľ. Štúra a Ústavem pro jazyk český.

Do dalších let Vám přejeme hodně zdraví, optimismu, dobré nálady a samozřejmě i trochu času na vědeckou práci.


Karel Oliva, Markéta Pravdová



Príhovor dekana Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici **prof. PaedDr. Karola Görnera, PhD.**

Vážený pán prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.,
dovoľte mi, aby som Vám pri príležitosti Vášho životného jubilea zablahoževal
a poprial Vám všetko najlepšie. Rád využívam túto príležitosť na vyjadrenie poďa-
kovania za spoluprácu s Filozofickou fakultou Univerzity Mateja Bela v Banskej
Bystrici. Vážim si ju a verím, že bude naďalej pokračovať.

Karol Görner



Príhovor kolektívu Katedry komunikačnej a literárnej výchovy a Kabinetu výskumu detskej reči a kultúry Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove


Vážený pán profesor,

dovoľte, aby sme Vám úprimne a srdečne zablahoželali k Vášmu okrúhlemu životnému jubileu. Vnímame ho ako príležitosť vyjadriť Vám, odborníkovi s bohatými teoretickými a praktickými skúsenosťami z rôznych oblastí jazykovedného bádania, náš obdiv a úctu.

Vzhľadom na to, že Vaše výskumné aktivity a oblasti sú rozsiahle a viacerými jazykovedcami precízne analyzované, chceme zvýrazniť tú oblasť pôsobenia, ktorá je nášmu zmýšľaniu a našim zámerom v prostredí prípravy budúcich pedagógov veľmi blízka. Súvisí najmä s Vaším prístupom k jazyku ako sociálnemu fenoménu a so zvýraznením funkcií jazyka v sociálnej interakcii. Váš konfrontačný sociolinguvistický verus normativistický pohľad na jazyk korešponduje v istých súvislostiach s preferovaním komunikačného vyučovania slovenského jazyka na našom pracovisku. Komunikačne zamerané vyučovanie, ktoré je v protiklade s klasifikačno-opisným vyučovaním, je svojím spôsobom sociolinguvistickou formou skúmania fungovania jazykového systému (jeho jednotlivých rovín) v reči. Preferovanie komunikačno-pragmatického vyučovania slovenského jazyka nachádza podnety aj vo Vašich sociolinguvistických výskumoch. Naznačená konfrontačná sonda do fungovania jazykového systému a jeho reálnej podoby v komunikácii tak dokumentuje mnoho prienikov a vzájomne podmienených impulzov ovplyvňujúcich našu spoluprácu.

Pán profesor, Vaše jubileum je pre nás príležitosťou poďakovať sa Vám za podporu nášho pracoviska. Vaše jazykovedné bádanie výrazne obohatilo našu vedec kú a pedagogickú činnosť a je nielen pre nás, ale aj pre celú odbornú verejnú inšpirujúce a má veľkú poznávaciu hodnotu.

Vážený pán profesor, želáme Vám, aby ste v zdraví a plný elánu naďalej realizovali svoje pracovné zámery tak, aby bol Váš poznatkový potenciál zhmotňovaný v ďalších podnetných publikáciách.



Príhovor riaditeľky Studia Academica Slovaca – centra pre slovenčinu ako cudzieho jazyka, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave

doc. PhDr. Jany Pekarovičovej, PhD.

Vážený pán riaditeľ,

pri príležitosti Vášho životného jubilea mi dovoľte, aby som Vás v mene vedenia i pracovníkov Studia Academica Slovaca – centra pre slovenčinu ako cudzí jazyk srdečne pozdravila a zároveň vyjadrila uznanie a vďaku za Vaše vedecko-pedagogické pôsobenie v rámci Studia Academica Slovaca pri prezentácii slovenského jazyka a kultúry zahraničným účastníkom letnej školy.

Od roku 1972, keď ste ako lektor prvýkrát vstúpili do služieb Studia Academica Slovaca, svojím vedecko-pedagogickým účinkovaním postupne budujete most medzi domácou a zahraničnou slovakistikou. Ceníme si Vaše pôsobenie v úlohe lektora, prednášateľa a autora vedeckých štúdií v zborníkoch prednášok Studia Academica Slovaca. Zahraničným účastníkom letnej školy predstavujete slovenský jazyk a slovenskú kultúru v sociálnych a politických súvislostiach s dôrazom na rozvíjanie etnokultúrnej a sociokultúrnej kompetencie ako predpokladu úspešnej komunikácie. Okrem toho sa zúčastňujete na odborných seminároch organizovaných pre lektorov slovenského jazyka a kultúry, ktorí pôsobia na univerzitách v zahraničí, aby ste im predstavili najnovšie trendy v lingvistike a spolu s nimi uvažovali o sprístupňovaní jej výsledkov zahraničným slovakistom. Ako člen Vedeckého grémia a redakčnej rady Studia Academica Slovaca sa podieľate na tvorbe vedeckej koncepcie letnej školy, ako aj na formovaní a inováciách jej vzdelávacieho programu. Dôležitou súčasťou Vašich vystúpení sú aktuálne vedecké profily osobností slovenskej jazykovedy z hľadiska ich prínosu pre domácu i zahraničnú slovakistiku. Vďaka Vašej ústretovosti na poste riaditeľa Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sa úspešne rozvíja naša vzájomná spolupráca a ochota členov ústavu účinkovať v programe letnej školy SAS či na iných vedecko-pedagogických podujatiach.

Preto mi, vážený pán profesor, dovoľte vyjadriť poďakovanie v mene členov veľkej sasistickej rodiny za Vaše pôsobenie v oblasti prezentácie slovenskej vedy a kultúry v rámci podujatí Studia Academica Slovaca a zároveň Vám do ďalších rokov úprimne zaželať veľa elánu, tvorivých síl i potrebnej kondície pri napĺňaní osobných i profesijných ambícií.

Jana Pekarovičová



Príhovor

prof. PhDr. Ľubomíra Ďuroviča, DrSc.

Milý Slavo,

veľmi ľutujem, že pre nepríjemný technický detail dnes nemôžem byť s vami, aby som Ťa pri Tvojich šesťdesiatychpiatych narodeninách pozdravil, poďakoval sa Ti za roky skvelej spolupráce a zaželel Ti dobré ďalšie roky.

65* rokov je komplikovaný vek: naši zamestnávateľia chcú, aby sme sa stiahli z našich zamestnaní, z našej práce a odišli do penzie, povedané po nemecky „in den Ruhestand“. Ale pre nás teoretikov, zrejme nielen humanistov, je dnes tých 65 rokov vek, keď spravidla na nejaký „Ruhestand“ nemáme ani pomyslenie, sme stále i fyzicky v dobrej kondícii, ale hlavne – v našich disciplínach sme metodologicky na vrchole, máme maximum nazbieraných vedomostí a prehľad o našej disciplíne, rokmi získané vedomie súvislostí, cit, kde je potreba ďalšieho výskumu.

Ty si za roky, často neľahké, Tvojej jazykovednej (teoretickej i organizačnej) práce podstatne prispel k budovaniu našej disciplíny – jazykovedy v slovenských, ale i v širších československých a európskych súvislostiach. Metodologicky si cieľavedome a systematicky roky budoval Jazykovedný ústav Ľ. Štúra a jazykovedu na Slovensku, s oknami široko otvorenými do sveta. A pritom si – ako ukazuje Tvoja bibliografia – súčasne starostlivo dbal aj o to, aby sa nám nestrácala súvislosť s našimi vlastnými slovenskými predchodcami, aby sa udržiavala kontinuita, a teda aj vedomie kontinuity vývinu slovenskej jazykovedy: Tvoja pozornosť a pamäť – možno kartotéka či elektronika – sú neuveriteľné.

Široko otvorené okná pre jazykovedu sa dajú pochopiť aj Tvojimi otvorenými očami pre Tvoj okolitý fyzický svet: keď sa neváhaš pustiť na tritisícové vrcholy niekde v Kordilierach, je pochopiteľné, že Ti nie je ďaleké aj geograficky vzdialené jazykovedné dianie a že držíš metodologický, organizačný, a teda aj osobný kontakt s okolitým jazykovedným a myšlienkovým svetom.

Za túto ideovú otvorenosť, ktorá sa tak výrazne odrazila aj na úrovni a profile súčasnej slovenskej jazykovedy, chcem sa Ti tu teraz poďakovať nielen ako Tvoj bývalý učiteľ a dlhoročný kolega a spolupracovník, ale aj ako nestor slovenskej jazykovedy, pamätník a účastník diania mnohých minulých rokov.

Ľubomír Ďurovič

* Pozn. red.: Profesor Ďurovič koncipoval svoj príhovor v domnení, že ide o polookrúhle, 65. jubileum. Po upozornení na túto nepresnosť však uprednostnil zachovanie pôvodného textu bez opravy, aby sa tak zachovala autentickosť príhovoru i jeho vlastné videnie osobnosti jubilanta.

Príhovor prof. PhDr. Jána Sabola, DrSc.

Vážený pán profesor, milý Slavo,

srdečne Ťa pozdravujem pri Tvojom krásnom životnom jubileu.

Pripomínam a cením si Ťa

– ako *jazykovedca*, ktorému určuje výskumné trasy najmä sociolingvistika so svojou priestorovou dominantou, ktorá však vie o symbióze s časopriestorovou „všeobšiahlosťou“, cez ňu o obohacujúcom pohybe od domova k svetu a od sveta k rodným koreňom; preto máš rád ľudský dych aj úsmev ako súčasť jazykovej komunikácie, vidiac v kvapke rosy more, v slabike pieseň reči a hru zvukovej dynamiky premietajúcej sa do činnosti srdca, ale aj do veršových hudobných ikonícit;

– ako *športovca*, ktorému učarila poznávacía lyrická vertikála hory a horizontála nížinnej epiky; tu pramení Tvoje „univerzum“, nekompromisnosť pri kognitívnych procesoch v nachádzaní bádateľskej pravdy, ale vždy v rámci fair play; múdro a s citom pre perspektívu riadiš lingvistickú hru ako libero – s funkčným dôrazom na brilantný detail rozhodujúcej kľučky, ale aj so suverénnym prehľadom o celej hracej ploche;

– ako *organizátora* (aj celoslovenských) výskumných iniciatív, ktorým – podobne ako v Tvojej obľúbenej sociolingvistike – nie je cudzí nijaký „vonkajší“ ani „vnútorný“ rečový priestor, v ktorom vieš o súčinnosti histórie (aj tej individuálnej) a jej „odlesku“ – tvorivej synchronii, preto si neodmietol pozývajúcu ruku na Filozofickú fakultu UPJŠ (v 4. tohtoročnom čísle Slovenských pohľadov treba doplniť v Tvojom medailóne o pôsobení v univerzitnom prostredí naše spoločné Košice), za čo sme Ti veľmi vďační.

Milý Slavko,

vítam Ťa medzi nami, ktorých roky označuje číslo *sedem*. Je to zázračný, magický, obohacujúci, kreatívny, inšpirujúci symbol. Stačí si pripomenúť sedem úrodných rokov; sedem skutkov milosrdenstva; sedem statočných; sedem trpaslíkov (prepájajúcich čarodejný a iniciatívny reálny svet ako predobraz umenia a vedy); siedmy deň – resumé týždňa; sedem divov sveta; názov súdobej básnickej zbierky *Sedemriečie* s úchvatným remotivačným ikonicko-sémantickým gestom; Tvoju duchaplnú, dôvtipnú knižku *Sedem a pol...*

Do ďalších rokov Ti zo srdca višujem pevné zdravie, neutíchajúce bádateľské inšpirácie, obohacujúcu radosť z naplnenia tvorivých predsavzatí, mnoho príjemných ciest a cestičiek za jazykovým a jazykovedným poznaním, lebo – ako som Ti už napísal – „jazyk, ten teoretik, ale aj šibal a nezbedník, je všade“.

Ad multos felicissimosque annos!

Tvoj (a za celý košický slovenčinársky tím) Jano Sabol

Na počesť jubilanta Slavomíra Ondrejoviča

JURAJ DOLNÍK

V mene Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV vás vítam na lingvistickej konferencii s orientačným názvom *(Socio)lingvistika – perspektívy, limity a mýty*, ale otvorenej akejkoľvek téme, ktorá vzbudí pozornosť a záujem jazykovednej obce. Nachádzame sa v Kongresovom centre SAV v Smolenickom zámku, ktorý už od roku 1953, keď bol dostavaný, slúži pracovníkom tejto akadémie ako vedecké stredisko. Táto lokalita je súčasťou jej konferenčnej tradície a v slovenskom vedeckom prostredí nadobudla status „mnemotoposu“ – miesta spomínania na významné udalosti, epizódy a momenty z minulosti vedeckých komunít, a teda pestovania ich kolektívnej pamäti. Aj tento raz nás toto miesto pritiahlo ako cieľ ďalšej kolektívnej pamäťovej praxe, v ktorej sa stretávame ako viac alebo menej zasvätení do tejto praxe s kolegyňami a kolegami vstupujúcimi do nej s intenciou udržiavať túto „spriestornenú pamäť“ a ťažiť z jej energie odborne aj kolegiálne. Naším želaním je, aby duchovná klíma vyvierajúca z mnemotoposu Smolenice pôsobila na nás aj pri tomto podujatí ako elixír invencií, prekvapivých interpretácií aj paradigmaticky podozrivých myšlienkových zábleskov.

Ďalším komponentom našej konferenčnej kultúry sú životné jubileá osobností našej jazykovednej society. Tento konferenčnokultúrny prvok je primárne založený na presvedčení o kolektívnej užitočnosti obsahového kondenzátu vedeckej tvorby osobnosti, ktorý zreteľne vymedzuje jej miesto v našom lingvistickom živote, jej gravitačnú silu vo vedeckej obci, a teda aj jej duchovnomocenskú pozíciu v nej a tým aj jej dynamizujúci účinok na vedecké dianie v našom prostredí. Toto presvedčenie je prirodzeným podnetom na prejavy kolektívneho uznania osobnosti. Tentoraz sa sústreďujeme na osobnosť prof. PhDr. Slavomíra Ondrejoviča, DrSc. – v dedikačnom atribúte názvu tejto konferencie je zakotvené jeho životné jubileum. Čo určuje jeho pozíciu na našej lingvistickej scéne, je zjavné až salientné. Výraznosť stopy jeho osobnosti v jazykovednom dianí uľahčuje vytvorenie spomínaného obsahového kondenzátu.

Profesor Slavomír Ondrejovič patrí k lingvistickej generácii, ktorá prežívala a racionálne vníma svoj výskumný predmet v rámci systémovo-funkčnej paradigmy. Jeho lingvistické videnie jazyka bolo riadené systémovo-funkčným diskurzom, ale tento diskurz neovládol jeho myslenie o jazyku tak, aby sa obával klášť sám sebe otázky, ktoré išli proti hlavnému prúdu prístupu k jazyku. Už tu vidím opodstatnenosť našej aktuálnej koncentrácie na jeho osobnosť: najmä my, príslušníci staršej

generácie, si dobre uvedomujeme, akú nekonformnosť znamená pocit aj vedomie značnej istoty v pohybe na pôde domovskej paradigmy, ktoré sú vystavené tlaku pocitu aj vedomia potreby nazerať na jazyk aj spoza hraníc tejto paradigmy. Slavo Ondrejovič reprezentatívne demonštruje, ako sa môžu z tejto nekonformnosti urodíť zdravé plody poznania. Rekonštrukcia jeho lingvistickoosobnostného vývinu nás privedie k epistemologickému modelu založenému na konfrontácii dvoch paradigiem, vyjavujúcej, čo je disjunkzívne, čo prienikové alebo komplementárne, ale hlavne umožňujúcej pobaďať skryté a emergentné.

Týmito vetami som naznačil, že atraktívnosť prác jubilanta nespočíva len v tom, že sú produktmi jeho záujmu o jazykový život, ako ho prežívajú jeho nositelia, aké postoje majú k prejavom jazyka, ako o ňom zmýšľajú a pod. Toto sa nám vybavuje, keď jeho meno reflexívne spájame so sociolingvistikou a hovoríme o ňom ako o koryfejovi sociologizácie lingvistického skúmania slovenského jazyka. Ak sa na jeho tvorbu pozorne dívame z väčšieho odstupu, ako lingvisticky atraktívna sa nám ukáže konštantná otázka, s ktorou sa S. Ondrejovič permanentne vyrovnáva bez toho, aby ju vyzývavo formuloval. Urobím to za neho: Z čoho máme vychádzať pri posudzovaní adekvátnosti lingvistických reakcií na jazykové správanie používateľov so zreteľom na povahu jazyka, jazykového spoločenstva aj jazykovej individuality? Koho z nás táto otázka nepriťahuje, neprovokuje a neznepokojuje? Pri tejto rétorickej otázke cítime alebo si to aj uvedomujeme, že sa dotýkame zmyslu lingvistiky, jej miesta v sústave vedných disciplín interpretujúcich človeka a spoločnosť s vyhlídkami na zasahovanie do ich života v súlade s ich objektívnymi aj subjektívnymi potrebami a záujmami. Pri prvom čítaní textov jubilanta sa to možno ešte nevyjaví, ale pri ich sústredenejšej aperpeccii sme vťahovaní do – možno aj diskomfortnej – profesnej sebareflexie s dôrazom na existenčnú motiváciu nášho odboru. V angažovanom čitateľovi jeho texty rezonujú tak, že ho znepokojujú, provokujú, rušia mu mentálnu komformitu, s ktorou sa mu dobre žije v našom lingvistickom svete. Po strávení tejto diskomformity však reaguje s uznaním. Za inšpiratívny je jeho textov aj v tomto zmysle.

On je však inšpiratívny aj svojou fundamentálnou osobnostnou vlastnosťou. ňou sa zaraďuje do dejinnej generačnej línie vychádzajúcej zo stoikov. Je priam klasickým nositeľom ich základnej charakteristiky – ataraxie: vyrovnanosti mysle, duševného pokoja, neochvejnosti za každých okolností, znášania nestálosti každého druhu a protivenstiev života. Zrejme táto vlastnosť je v pozadí toho, že sa priam stotožňuje so vzorovým partnerom v dialógu, nápadne sa prejavujúcim v polemike, na ktorú svojou ataraxiou dokáže vplývať tak, aby sa zachoval jej zmysluplný priebeh. Iste si všetci želáme, aby sme sa v odborných dialógoch stretávali s partnermi poznačenými ataraxiou a sami sa dokázali správať v jej duchu. Stretnutia so Slavomírom Ondrejovičom sú školou vzorového dialógu. On však ako prekladateľ W. von Humboldta a znalec jeho diela veľmi dobre vie, čo všetko môžeme objaviť za týmito známymi Humboldtovými výrokmami: „Ľudia si navzájom rozumejú nie preto, že by si naozaj medzi sebou odovzdávali znaky vecí, ani nie preto, že by sa vzájomne naladzovali na presnú a dokonalú reprodukciu toho istého pojmu, ale preto, že sa vzájomne jeden v druhom dotýkajú toho istého ohnivka reťaze svojich zmyslových predstáv a základov vnútorných pojmov, stláčajú tú istú klapku du-

chovného nástroja, vďaka čomu vo vedomí každého z nich sa vynárajú zodpovedajúce, hoci nie totožné pojmy. Len v týchto hraniciach a v týchto divergenciách sa ľudia zhodnú medzi sebou v ponímaní jedného a toho istého slova.“ A „predstava vyvolaná slovom u rôznych ľudí nesie na sebe pečať individuálnej osobitosti každého jedného“. Tušíme tu alúziu na objektívne danú prekážku pred vzájomným porozumením aj v dialógu s optimálne kooperatívnymi partnermi.

Kolegyne, kolegovia, zažejajme si, aby sa nám na tejto konferencii podarilo navodiť interakčné prostredie žičlivé plodným dialógom, ktorými si dokážeme vzájomne optimálne priblížiť naše interpretácie a argumentácie, plnohodnotnej vzájomnej recepcii referátov, ale aj vzájomnému znepokojovaniu v prospech poznávacieho pokroku. A nech sa nám toto prostredie naplní príjemným kolegiálno-priateľským ovzduším.



**JAZYK – KULTÚRA
– PRAGMATIKA**

Záhady kolem sedmičky (a nul): Esej

FRANTIŠEK ČERMÁK

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česko

Mystery of Seven (and Zero)

Etymologically, number, or rather, numeral seven is not clear, although, conventionally, it is familiar to most users. Its occurrence is widespread and profuse and can be traced to many fields, from sciences to philosophy, culture to, finally, language and linguistics. Some of notable and noteworthy uses and meanings one comes across are taken up here and briefly commented on.

1. Úvod

Číslovky, slova pro čísla, třeba *sedm*, *sedem*, se počítají mezi slova taky, i když ne vždy autosémantická, ale na rozdíl třeba od *narozenin* žádné asociace, ať etymologické či derivační, s jinými slovy, resp. jejich denotáty nemají a známe jejich význam, navýsost důležitý obvykle mimo jazyk, jen zvykově. Jsou to tedy slova etymologicky, mělo by se říkat praetymologicky, nemotivovaná, jinými slovy trochu záhadná. Všichni ovšem zvykově víme, že je jistý rozdíl, dosáhne-li někdo sedmi let a naproti tomu třeba sedmdesátky, oslavy jsou v obou případech na místě, ale různé. Ostatně z jistého hlediska sedmičku a sedmdesátku dělí přece jen ta nula a ta, jak víme, nic neznamená, tj. mimo matematiku (a ta ji zná od Arabů teprve až od 12. století a třeba Řekové se bez ní museli ještě obejít).

2. Jazyk a nejazyk

Základní uzuální význam sedmičky v jazyce je jasný a je i obvykle starý. Začneme-li u číslovek od motivace dané počtem prstů na ruce (zdaleka ne jen v češtině) až po opravdu i vědecky ta nejasná, jak nám napovídá až poměrně nedávno fyzika a astronomie (nejlíp to vysvětluje předseda britské Royal Society, Sir Martin Rees v knize *Pouhých šest čísel*, Academia 2004), vidíme nejen pestrost, ale i jistou záhadnost.

Jedno z několika málo základních čísel, která vlastně podmiňují, resp. odrážejí základní vlastnosti vesmíru, je ϵ , které určuje pevnost vazby atomových jader a tak taky způsob tvorby všech atomů na Zemi. Jinými slovy hodnota ϵ kontroluje produkci energie ze Slunce a závisejí na ní procesy, jimiž hvězdy přeměňují vodík na všechny další atomy a prvky periodické soustavy, ještě jinými slovy tedy vznik našeho vesmíru. Tato hodnota je 0,007 a pokud by byla jen trochu jiná, neexistovali bychom ani my ani život, jak ho známe. Proč ale, to nikdo neví. Záhada? Odmyslíme-li si onu nulu, jako už nahoře, máme před sebou jen sedmičku, jakkoliv záhadnou.

Protože jsou číslovky, slova pro základní matematické pojmy slova stará, jakkoliv nám v záplavě příbuzenských podobností etymologické slovníky jen skromně naznačují, že vlastně nevědí, odkud se daná číslovka vlastně vzala, pak říct, že asi z indoevropštiny, nestačí. Zvyk, konvence a naše zkušenost nás však utvrzují v tom, že velmi přesně víme (na rozdíl od jiných slov), co vždy znamenala a dodnes to či ono číslo i jeho označení znamená a nepochybujeme o tom, jako často u jiných slov. Zobecníme-li tedy šmahem, pevná souvislost mezi čísly, resp. číslovkami a slovy, věcmi tu žádná není, přestože zvykově význam dobře známe. Dokonce ale víme, že díky jejich stálosti, utvrzované zvyklostí úzu, se na čísla a číslovky mohly časem nabalit vrstvy i nematematické, často však důležité. O co vše tady může jít?

3. Kulturní významy a funkce

K nejstarším vrstvám kulturních významů patří ty, kam se promítá směsice pověr, ať už přednáboženských, či náboženských. Na začátku si připomeňme, že odedávna se mělo za to, že sedmička je symbolické znázornění dokonalého uspořádání věcí a úplná perioda cyklu (srov. např. týden). Geometricky představuje jednotu trojitosti a čtverosti, a je proto nadána výjimečnou hodnotou (tady už jde o celkem průhlednou geometrickou motivaci), spatřovalo se tu ale i usmíření protikladu trojúhelníku a čtverce, položí-li se trojúhelník na čtverec stejně jako nebesa na zemi, anebo vepíše-li se do něj. Odpovídá také sedmi směrům v prostoru (tj. šesti rozměrům a středu), sedmiramenné, resp. sedmicípé hvězdě (kde jasná motivace opět chybí). Je to číslo tvořící základní řadu hudebních tónů, barev a starých planetárních sfér a zároveň naznačuje i sedmero jim odpovídajících božstev starověku. Křesťansky je to i počet smrtelných hříchů a jim protikladných ctností. Odpovídá i trojrozměrnému kříži a je i křesťanským symbolem bolesti a utrpení atd.

Je však těžké se tu pokoušet přisoudit něčemu prvenství a určovat základ takové kulturní hodnoty. Zvláště tam, kde se věda střetává s naznačeným a dnes nezcela věrohodným dědictvím. Byl třeba počet smrtelných hříchů, ze kterého smrtelníky obviňovala katolická církev, starší než pojetí prvočísla, rozpoznávající, že čísla se dál liší na ně a na ta druhá (v rámci přirozených čísel)? Nevíme a asi to není důležité.

Jakkoliv je dnešní Evropa zahalena křesťanskou mytologií a symbolickým nánošem, křesťanství mnohé z toho nevymyslelo ani nevynalezlo, jen nám to tak nějak sugeruje. Jednak tu byly paralelní proudy mytologie a jednak také leccos předcházelo. Takto sice už Aristoteles mluví o sedmi ctnostech, ale dodává, že ke každé z nich existují hned dvě neřesti, a jde tedy vlastně o dvakrát dvě hříchů a ne pouze sedm, jak nám tvrdí církev. Ale ani to moc katolické původem není, má to pocházet už od Řeka Evagria Pontica (zaujalo to však, připomeňme si, mnohem později slavného Holanďana P. Breughela, který celý cyklus sedmi hříchů namaloval). Nicméně, protože nemůžeme být zase tolik evropocentrističtí či katolickocentrističtí, rychle vystřízlivíme z těchto údajných sedmičkových výdobytků křesťanství, podíváme-li se ještě hlouběji a jinam, např. do Číny a buddhismu.

V buddhismu se to sedmičkami jen hemží. Guatama Buddha, který ho založil, seděl pod stromem budhi sedm dní a pak kázal 49 let, tj. sedmkrát sedm let. Podle pověsti po narození ušel sedm kroků, kdy po každém jeho kroku vznikl jeden

okvětní lístek, a sedm okvětních lístků tu představuje celý květ. Na konci života, tj. když někdo zemře, se v buddhismu počítá jeho inkarnace od prvního dne, přičemž každý sedmý den je památný, celkem je 7 pamětních dnů, a to v rámci období 49 dnů (i když je každý sedmý den památný, nejdůležitější jsou den první a poslední); mezi tím je první a poslední den nejdůležitější. Vliv z buddhismu je tu zřetelný. Ale v čínštině je, i mimo buddhismus, významná role sedmičky například i v její frazeologii, srov. *qi shou ba jiao* (sedm rukou osm noh), mající význam mnoha lidí a jejich chaotického působení, rad aj., nebo *qi zui ba she* (sedm úst osm jazyků) označujících množství názorů a komentářů k něčemu. Dodejme ještě, že podle lunárního kalendáře je v Číně 7. 7. svátek *Qixi* atd. Odkud se ty sedmičky ale vzaly i tady, je opět záhada.

Připomeňme ještě, abychom se vrátili do našeho kulturního okruhu, že ani slavné křesťanské desatero není původní, protože podle všeho vychází ze staršího souboru sedmi noachidských přikázání (Noah).

A abychom se vrátili k věcem nereligiózním, kterých je taky dost. Připomeňme si, že frazém *být v sedmém nebi* ve významu ‚být velmi šťastný‘, rozšířený v řadě jazyků, pochází z Kabaly. Vzpomeneme si jistě taky na slavných sedm divů světa (o kterých se začalo mluvit už před křesťanstvím především v Řecku), či na slavných sedm moří (je-li někdo světově zcestovalý, říká se, že přešel sedm moří). Přihodíme ještě poměrně nedávnou Sněhurku a jejích sedm trpaslíků (porůznu evropské, nejdřív snad z 15. stol.). I tady jde zřejmě o jakýsi odlesk starých mytologií a záhadného čísla sedm.

4. Novější doba

V nové době se však záhada sedmičky nijak nevyjasňuje, i tady jde zřejmě o odlesky staré mytologie. Tak se mluví o sedmi zákonech (duchovního) úspěchu (inspirace od velmi populární americké knížky jasně inspirované hinduismem) a v nové době o sedmi vlivných zákonech informace (Moody – Walsh, 1999) atd.

Probírat např. podle Googlu, co vše má v názvu sedmičku, nemá cenu, je toho nepřehledné množství, zpravidla však bez originální motivace. Stejná je i řada slavných literárních děl, např. vlivných *Sedm pilířů moudrosti* o Lawrenceovi z Arábie či aspoň ještě román A. Christie *Seven Dials Mystery* aj. A tak si závěrem jen připomeňme ještě Jamese Bonda, jehož pověstné číslo bylo 007.

5. Jazyk, lingvistika a závěr

Vraťme se konečně obloukem od našeho stručného prohlížení záhad sedmičky a jejích osudů zpátky k jazyku. Je celkem zajímavé, že v korpusově založeném (českém) frekvenčním slovníku jde frekvenční sled základních číslovek za sebou přesně tak, jak ho známe ze školy (od nejčastější po poněkud řidší), tj. jeden až sedm, všechny jsou přitom v prvních pěti stovkách nejčastějších slov (sedmička s frekvencí 485), všechna jsou tedy frekventovaná a v životě důležitá.

Dodám ještě osobní zjištění a sedmičku, která se v něm skrývá při vymezení uzavřeného paradigmatu monokolokabilních slov počtem plus/minus sedm, srov. navíc *za sedmero horami a moři* či *sluníčko sedmítečné*. I tady je toto číslo pro mne záhadou.

Ale abychom tento kaleidoskop, kde středem zájmu byla nemotivovanost, řeckně záhada sedmičky, nějak uzavřeli, podívejme se ještě na historickou moudrost, jak nám ji zprostředkovávají přísloví, tj. tresť starodávné moudrosti. Vrátime se přitom zpátky i k sedmdesátce. První přísloví je čínské, druhé a třetí pochází z Yiddiš:

V sedmdesáti – svíce ve větru, v osmdesáti – námraza na dlaždicích.

Jaký jsi v sedmi, takový jsi i v sedmdesáti.

Do sedmdesáti se učíme moudrosti – a přesto umíráme jako blázni.

LITERATURA

CIRLOT, Juan Eduardo: A Dictionary of Symbols. New York (2002) [1962].

MOODY – WALSH: Data Valuation: Seven Laws of Data Science. European Conference on Information Systems, 1999.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Sedem a pol. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 132 s.

REES, Martin: Pouhých šest čísel. Praha: Academia 2004.

VRIES, Ad de: Dictionary of Symbols and Imagery. Amsterdam: North Holland Publishing Company 1974/6.

Wikipedia

Štandardizačné praktiky v slovenskom jazykovom prostredí¹

JURAJ DOLNÍK

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Standardization practices in the Slovak linguistic milieu

The author deals with the problem that follows from the tradition of the codification of the Standard Slovak in the current conditions of using this language. The tradition is based on substantial-nomological approach to the language connected with the idea of the objective collective will and the weightness of the standard language for the identity of the Slovak nation. In accordance with the tradition the codification discourse is reproduced as an element of the Slovak mental culture and in this way the acceptance attitude of the language users to the codification can be preserved. However, we can notice a change in the behavior of the users that is heading for a natural standardization practice. The author turns the attention to the tension between the two ways of the collective acceptance of the standard language that he describes as a problem of the coexistence of natural and reflected social institutions.

1. Štandardizácia jazyka

Východiskom nasledujúceho výkladu je koncept štandardizácia jazyka, ktorý je ohraničený súhrnom procesov a aktivít smerujúcich (1) k navodeniu alebo určeniu podoby kolektívneho jazyka, (2) ku kolektívnej akceptácii jazyka, (3) k všeobecnému používaniu tohto jazyka. Podobou jazyka sa tu myslia znakové formy s ich sémantickými aj štylistickými interpretáciami, považované za také, ktoré patria do rámca tohto jazyka (iné sú z neho vylúčené), ako aj ich grafické ekvivalenty (pravopis). Podoba sa jednak navodzuje a jednak určuje. Navodzovanie znakových foriem s ich interpretáciami prebieha ako proces, v ktorom sa takpovediac samočinne vynárajú formy a ich reprodukováním sa uštalujú. Je to proces konštituovania prirodzeného jazyka, proces prebiehajúci v komunikácii, v ktorej sú aktéri zameraní na sociálnointerakčné intencie a je pre nich výhodné, že znaky potrebné na ich realizáciu sa vynárajú z ich jazykovej pamäti. Navodzovanie znakových foriem s ich interpretáciami je teda možné preto, lebo prirodzený jazyk funguje na podklade intencno-emergentného mechanizmu, ktorý reprezentuje racionalitu tohto jazyka: je racionálne mať komunikačné prostriedky, ktoré sa ich recepciou automaticky usadzujú v jazykovej pamäti, a tak sa z nej aj vynárajú, a umožňujú sústrediť sa

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0338/16 *Slovenský jazyk v komunikačných formáciách*.

na komunikačné intencie. Určovanie znakových foriem s ich interpretáciami je už aktivita, ktorou sa zasahuje do procesu konštituovania reprodukcie a dynamiky prirodzeného jazyka, čo si vyžaduje zdôvodnenie. Nastoľuje sa otázka, kedy je aktivita zlučiteľná s povahou prirodzeného jazyka – otázka stimuluje k analýze zameranej na to, či môžeme počítať s „prirodzenou aktivitou“ – a kedy je aktivita umeľým zásahom, čím sa tomuto jazyku vnucuje niečo nevlastné.

Kolektívnu akceptáciou sa jazyk stáva sociálnou inštitúciou. Tým, že ho kolektív uznáva ako spoločný jazyk jeho členov, nadobúda pre nich status štandardného jazyka, ktorému prisudzujú isté funkcie, sociálne významy a s ktorým spájajú istú moc. V našom prípade kultúrna stredoslovenčina nadobudla status spisovného jazyka, ktorému sa pripísali funkcie, ako „byť základom slovenskej národnej identity“, „byť garantom budúcnosti slovenského národa“, „byť prejavom slovenskej autenticity“, „byť zdrojom jazykovej dokonalosti“, „byť prejavom kultúrneho vzostupu spoločnosti“ (detailne o tomto jave sa píše v práci Dolník, 2012, s. 212 – 221). Tento jazyk získal moc prestížneho jazyka a umožňoval vstup do vyššej kultúrnej sféry spoločnosti, takže kto si ho osvojil, ocitol sa v prestížnej spoločenskej vrstve a disponoval duchovnou mocou, ktorú nemali členovia spoločnosti bez jeho ovládania. Moc akceptovaného jazyka spočíva, prirodzene, aj v tom, že sa ňou presadzuje vôľa kolektívu vo vzťahu k jazykovému správaniu jednotlivcov, ktorí sa odkláňajú od jeho podoby.

Kolektívna akceptácia jazyka sa premieta do jeho všeobecného používania a naopak v jeho používaní sa prejavuje jeho kolektívna akceptovanosť. Používaním sa jazyk konvencionalizuje, stáva sa kolektívnym návykom, a tak spoluutvára kultúrne prostredie danej spoločnosti. Spisovný jazyk je teda štandardizovaný, keď je jeho kolektívne akceptovaná podoba konvencionalizovaná, t. j. keď je súčasťou konvencionalizovaných životných foriem príslušníkov kolektívu, ktoré sú konštituentmi ich normality, ich sociálneho domova. Štandardizácia je teda súbor permanentného procesu a neustálych aktivít s orientáciou na dosiahnutie stavu konvencionalizovanosti kolektívne akceptovaného jazyka. Ideálny – a preto nedosiahnuteľný, ale udávajúci smer – stav sa dá zobraziť ako konsenzus nositeľov jazyka navodzovaný v jazykovej praxi na základe konvencionalizácie jazykového správania regulovanej len a len praxou (praktická autoregulačná konvencionalizácia).

2. Kodifikačné štandardizačné praktiky

Kodifikácia je štandardizačný akt, ktorým sa fixuje podoba spisovného jazyka. Keďže ide o celospoločenský jazyk, tento akt má vyjadriť a presadiť spoločenskú vôľu, čo predpokladá jej poznanie. Ako sa dá poznať táto vôľa? Pozorovaním jazykových a zisťovaním metajazykových reakcií členov spoločnosti. Jej reálne poznanie môže byť, pravda, len metonymické: poznanie vôle časti spoločnosti sa považuje za vôľu celku. Takto postupoval aj L. Štúr pri kodifikácii spisovnej slovenčiny. Najprv pozoroval, kde sa „najčistejšie a najpeknejšie po slovensky hovorí“, potom bral do úvahy metajazykové reakcie z okruhu zainteresovanej inteligencie. To, čo pozoroval a zistil, považoval za empirický doklad kolektívnej vôle. Vedel však aj to, že jeho spisovná slovenčina má aj odporcov a v jeho kodifikácii sú prvky, ktoré neschvaľujú všetci prívrženci tohto jazyka. Idea kolektívnej vôle sa však ne-

mohla vytratiť, lebo inak by musel pripustiť, že jeho kodifikácia je nedemokratická, partikularistická, vnucovaná celému národu z mocenskej pozície. Riešenie našiel v idei objektívnej vôle, v koncepte vôle, ktorá je nezávislá od toho, či si ju jednotlivci uvedomujú, alebo nie, či sa vyjadrujú v jej duchu, alebo v rozpore s ňou. Táto vôľa je daná vôľou ducha (substancie), z ktorej vzišiel aj slovenský národ. Objektívnym duchom je určené, že Slovákom je imanentná objektívna vôľa, či sú si toho vedomí, alebo nie, prijať strednú slovenčinu ako spoločný jazyk, pretože „nárečie toto je pravdivá a verná slovenčina, každý Slovák má v nej svoju podstatu nájst, každý sa s ňou uspokojíť, každý na ňu pristať, bo je v nej i jeho myseľ vyslovená“ (Štúr, 2007a, s. 96). Kto sa dopracuje k tomuto poznaniu, pochopí, že konanie v duchu tohto poznania zodpovedá jeho opravdivej vôli. Je to stav, keď „ja chcem“ (subjektívna vôľa) a „my chceme“ (kolektívna vôľa) splývajú na základe presvedčenia o objektívnej primeranosti kodifikovaného jazyka. Objektívna vôľa je implicitne prítomná aj v jeho prístupe ku kodifikačným rozhodovaniám. O svojej gramatike Ľ. Štúr píše: „V gramatike je skúmanosť alebo vysvetľovanie ústrojnosti reči našej s jej skutočným vyložením spojená; nie je gramatika prítomná len takrečená praktická, t. j. náuka reči našej na dakoľko bezzákladných, ľahko nazbieraných mechanických pravidielkach založená, ale stojí ona na vyspytovaní a vysvetlení vnútorného stroja a riadu reči našej, ktorý peknu svojou zložitosťou ducha zabáva a ktorého poznanie k hlbšiemu reči našej poznaniu privodzuje.“ (Štúr, 2007b, s. 190). Takže kto spozná „stroj a riad našej reči“, má objektívnu oporu pre kodifikačné rozhodovania. Rozhodovanie v súlade so „strojom a riadom“ jazyka vzhádza z objektívnej vôle, ktorú si uvedomíme, ak pochopíme, že v „stroji a riade“ spočíva podstata nášho jazyka, ktorej reprezentácia v opise jazyka zodpovedá kolektívnemu jazykovému povedomiu. Kodifikácia v tomto duchu je teda prejavom kolektívnej jazykovej vôle. Z toho vyplýva, že reprezentantmi tejto vôle sú tí, ktorí prenikli k „stroju“ a „riadu“ jazyka, a im je súdené presadzovať objektívnu kolektívnu vôľu a niesť zodpovednosť za stav a vývoj spisovného jazyka.

Štúr položil základný kameň tradície kodifikácie založenej na systémovom prístupe k jazyku, ktorý je späť s ideou objektívnej kolektívnej vôle, prejavujúcej sa u znalcov jazykového systému. Výdatnou živinou pre túto tradíciu bolo saussureovské systémovolingvistické myslenie. Kodifikačné praktiky spojené so spisovnou slovenčinou, čiže praktiky používané pri zdôvodňovaní kodifikačných rozhodovaní a ich presadzovaní, sa opierajú o sugesciu tohto myslenia, ktorá sa navodila tradíciou, teoretickopoznávacou aj recipientskou autoritou výrazu a pojmu systém a jeho implikátu zákonitosť, ako aj tým, že toto myslenie „oslovuje“ náš sklon pri poznávaní sveta hľadať za javmi podstatu, teda to, čo javy na povrchu reprezentujú. Podporená touto sugesciou, ustálila sa fundamentálna kodifikačná praktika, ktorá spočíva v reprodukcii normality substančno-nomologického vnímania jazyka, t. j. vnímania jazyka ako substancie – štruktúry abstraktných znakov –, ktorá je ovládaná zákonmi/zákonitosťami, čo sa pri spisovnom jazyku osobitne vyzdvihuje. Reprodukcia normality tu znamená, že sa také vnímanie spisovnej slovenčiny utvrdzuje ako jeden z prejavov slovenskej mentálnej kultúry, ktorá vytvára našu mentálnu domovinu. Normalita sa reprodukuje udržiavaním tradičného kodifikačného diskurzu, ktorým sa živí zákonitostné vnímanie spisovného jazyka, zodpovedajúce apodiktickej vedeckej

konštantu, ako aj poznávaciu a logickú „samozrejmosť“, že jazykový svet zahŕňa langue a parole s prioritou langue. Apodiktickosť tejto konštanty je taká silná, že sa považovalo za primerané zákonitostiam slovenského jazyka právne (legislatívne) prísúdiť nedotknuteľnosť, a tak sa v známom paragrafe jazykového zákona zakotvila neprípustnosť zasahovania do kodifikovanej podoby štátneho jazyka v rozpore s jeho zákonitostami. K praktike reprodukcie spomínanej normality sa pridružila praktika politickomocenskej ochrany nomologicky orientovanej kodifikačnej tradície, právnej ochrany jednej lingvistickej metodológie. Jazykový zákon, pravda, nemôže obmedzovať metodologickú slobodu jazykovedy, ale jednej metodológii dáva kodifikačné privilégium. V jazykovednej praxi to znamená, že prístupy k spisovnému jazyku sú otvorené, ale len jeden prístup je kodifikačne relevantný – je to prístup, ktorý má politickomocenskú ochranu. Jazykovedcom odkazuje: „Skúmajte spisovnú slovenčinu, ako len chcete – do slobody bádania nezasahujem –, ale uvedomte si, že pre kodifikačnú potrebu som určil nomologicky orientovanú metodológiu, berte na vedomie, že tá je správna. Povedal som!“ Exemplifikačne: „Len diskutujte o prechyľovaní z pozície rozličných prístupov, ale musíte vedieť, že ak nepotvrdíte platnosť prechyľovanej zákonitosti, vaše závery sú kodifikačne irelevantné.“

Jazykovým zákonom sa teda navodil stav, že jestvuje kodifikačne relevantná a kodifikačne irelevantná lingvistická slovakistika. Táto kodifikačná hierarchizácia lingvistiky z pozície politickej moci je spojená s praktikou marginalizácie a exklúzie, odsúvania metodologicky nekonformných lingvistov na okraj kodifikačného života, resp. ich vylúčenia z neho. Dá sa to uchopiť aj protikladom „vlastné (naše) : cudzie“. Jazykovým zákonom sa upevnilo ohraničenie kodifikačne relevantného lingvistického kultúrneho prostredia, prostredia, ktoré je vlastné príslušným jazykovedcom, a teda jeho oddelenie od kodifikačne irelevantného lingvistického okolia, ktoré mu je cudzie. Cudzie je pre nás to, čo nemôžeme alebo „chceme nemôcť“ (chceme, aby to vyzeralo, vyznelo tak, že to nemôžeme) prijať do nášho sveta, asimilovať niečo z jeho okolia, teda prispôbiť niečo nášmu (vlastnému) svetu. Ak je niečo v tomto zmysle neasimilovateľné, tak to odsúvame, vylučujeme. Toto je reakčným pozadím marginalizácie a exklúzie lingvistov z okolia kodifikačne relevantného lingvistického kultúrneho prostredia: lingvisti z okolia sú neasimilovateľní, a preto cudzí. Praktika marginalizácie a exklúzie je xenizačná praktika. Výraz xenizácia s významom „interpretácia inakosti ako niečoho cudzieho“ podnecuje ku koncentrácii pozornosti na otázku, prečo sa inaké interpretuje ako neprijateľné, neasimilovateľné, čiže cudzie, a teda aj na povahu asimilačnej bázy xenizácie. V našom prípade stimuluje k otázke, aká je asimilačná báza zákonom chráneného, kodifikačne relevantného lingvistického prostredia, na pozadí ktorej sa xenizujú lingvistické produkty z jeho okolia. Táto báza sa stabilizovala dlhodobou kodifikačnou tradíciou založenou na vyhranenom prístupe k spisovnému jazyku zosúladenom s jeho interpretáciou z pozície národných potrieb a záujmov v príslušných existenčných podmienkach národného kolektívu. Rozhodujúce boli tieto potreby a záujmy, medzi nimi potreba jazyka ako fundamentálneho konštituenta národa a garanta jeho perzistencie, jeho udržateľnosti aj pre ďalekú budúcnosť. Mentálna reprezentácia spisovného jazyka s týmto statusom ako systému, teda objektu, v ktorom vládne poriadok, harmónia, riadenosť zákonitostami, optimálne zodpo-

vedala tomuto statusu. Pestovala sa tradícia prirodzeného súladu politicko-sociálneho statusu spisovného jazyka s jeho systémovo-nomologickou mentálnou reprezentáciou. Dôležitá je tu tradícia. Tradíciou sa udržiava istý spôsob správania, aj keď „vybledá“ alebo sa stráca jeho pôvodná motivácia. Tak sa udržiava aj tento „prirodzený súlad“ ako slovenská kultúrna konštanta, takže zmeny v týchto súvzťažných veličinách – v statuse spisovného jazyka a v jeho mentálnej reprezentácii – sú bezvýznamné. Tradícia ako jeden z kultúrotrvných faktorov teda odsúva do úzadia, že meniace sa okolnosti existencie a fungovania spisovného jazyka menia aj primeranosť interpretácie jeho statusu a vývin lingvistického poznávania myslenia zasahuje aj do mentálnej reprezentácie jazyka, takže „prirodzený súlad“ medzi týmito veličinami spočíva v tom, že sa na aktuálny status spisovného jazyka reaguje tým, čo ponúka aktuálny stav jeho lingvistického poznania.

Asimilačná báza kodifikačne relevantného lingvistického prostredia je určená udržiavaním opísanej tradície. Tradícia je nemennosť, asimilačná báza vytváraná autonomizáciou tradície nemôže byť iná, a preto čo sa odmietalo pred x desaťročiami ako cudzie spisovnému jazyku, odmieta sa aj dnes. Politikomocenským nástrojom – jazykovým zákonom – autonómnosť tohto prostredia sa posilnila tak, že môže žiť naďalej svojím životom, aj keď sa v jeho okolí – podmienky fungovania spisovného jazyka a lingvistika – udiali významné zmeny. Reprodukuje samu seba nezávisle od pohybu jazykovedného poznávania a dosiahnutím politikomocenskej ochrany jazykovým zákonom posilnila svoju imunitu voči dynamike okolia a definitívne znehybnila svoju asimilačnú bázu. Je to asimilačná báza s umŕtvneným zárodkom dispozície na akomodačnú sebareflexiu, na ovplyvňovanie seba samého, smerujúceho k revízii asimilovateľnosti podnetov z okolia. Z takej bázy vychádza len interpretácia inakosti ako niečo neprijateľné, cudzie, a teda nositelia inakosti sú z prostredia vylučovaní. Jazykový zákon dáva tejto exklúzii právne opodstatnenie a legalizuje kodifikačnú segregáciu tých, ktorí sa teoreticky vyrovnávajú so súčasným spisovným jazykom v konfrontácii s epistemologickou a metodologickou diverzifikáciou súčasnej lingvistiky. Otázka je, čím je motivované rigidné udržiavanie kodifikačnej tradície a tým aj konštantnej asimilačnej bázy. Všeobecná odpoveď: pragmatizáciou tradície a tým asimilačnej bázy, čiže ich využívaním na presadzovanie vlastnej ideológie a na ochranu vlastnej pozície v mocenských štruktúrach spoločnosti. Ide o to, aby sa udržal mocenský potenciál tradície a aby neoslabla ideologická užitočnosť asimilačnej bázy.

3. Akceptačné štandardizačné praktiky

Keďže istý jazyk nadobúda status spisovného jazyka tým, že sa v danom kolektíve uznáva ako sociálna inštitúcia s týmto statusom – a týka sa to, prirodzene, aj jednotlivých výrazovo-významových štruktúr –, v jazykovom živote kolektívu sa objavujú štandardizačné praktiky zamerané na akceptáciu jazyka s týmto statusom. Keď Štúr predložil verejnosti jazyk s týmto statusom, vychádzal z jeho potenciálnej kolektívnej akceptácie, pretože, ako sa to už pripomenulo, predložený jazyk zodpovedal objektívnej kolektívnej potrebe aj vôli. Potenciálnu akceptáciu bolo treba realizovať, aktualizovať. Išlo to len rozduchovaním a udržiavaním spisovno-jazykového diskurzu, v ktorom dominovali dôvody na primeranosť akceptačného

postoja k tomuto jazyku. Rozhodujúce bolo, že tento jazyk sa akceptoval ako predurčený na kolektívnu identifikáciu Slovákov, ako fundamentálny prejav ich identity s prioritným zreteľom na česko-slovenskú diferenciáciu. Pri navodzovaní a ustalo- vaní akceptačného postoja boli v popredí pocit a vedomie Slovákov, že objavili svoj pravý identitotvorný jazyk, a tak sa nastolila maxima „Akceptuj len to, čo nenarúša identitu jazyka (lebo zachovávaním jeho identity sa udržiava kolektívna identita)“, a teda „Neakceptuj to, čo identitu jazyka narúša“.

Nastolením tejto maximy sa založila tradícia štandardizačných praktík zamera- ných na stabilizáciu kolektívneho akceptačného postoja k jazykovým štruktúram konformným s identitou spisovného jazyka a odmietavého postoja k štruktúram, ktoré jeho identitu rozkladajú. Nenavodil sa však diskurz o tomto jave, v ktorom by sa objasňovala otázka, v čom spočíva identita jazyka, ale navodila sa jazykovo- elitárska kultúra, ktorou sa štandardizoval vzťah dôvery k jazykovej elite na čele s kodifikačným subjektom, ako aj predpoklad o kompetencii elity aj vo vzťahu k identite jazyka. V takej kultúre sa darí štandardizačným praktikám založeným na viere v jazykovú autoritu. A tak sa darí štandardizačným praktikám, ako kritické reakcie v médiách na jazykové nesprávnosti, predkladanie verejnosti zoznamov jazykových prehreškov, upozorňovanie na to, čo nepochádza z „domácej jazykovej dielne“, pranierovanie nefunkčných prevzatí alebo jazykové korekcie textov podľa normatívnych príručiek. Reakcie na výskyt štruktúr v nezhode s kodifikovanou ja- zykovou normou, „nefunkčných“ prevzatí alebo napodobení nedomácich jazyko- vých štruktúr majú korene v nastavenosti na ochranu identity spisovného jazyka. Jazykovoelitárska kultúra a v rámci nej tradícia akceptačných štandardizačných praktík stvárnila používateľa spisovného jazyka tak, že v styku so spisovným jazy- kom žije v očakávaní výskytu štruktúr, ktoré vyvolávajú kritiku, a je náchylný na prijímanie korektúr (dá sa predpokladať, že táto náchylnosť je podporovaná aj všeobecnou vlastnosťou používateľa jazyka – pravdepodobne ide o používateľskú konštantu –, ktorá spočíva v tom, že každá opravná reakcia ho zneisťuje). Jazykovú kritiku a jej akceptáciu používateľa vnímajú ako imanentný príznak spisovnojazy- kového života a považujú ho za súčasť ich normality, ich kultúry. Akceptácia jazy- kovokritických reakcií je teda kultúrnym javom. Štandardizačnými praktikami ria- denými spomínanou maximou sa štandardizoval aj akceptačný postoj používate- ľov, čiže je kultúrne relevantným postojom. Rezonuje v ňom hodnotové vnímanie spisovného jazyka – spisovný jazyk ako identitotvorná sila spoločnosti –, ale sú- časne aj tradícia jazykového elitizmu a tým aj jazykovej submisívnosti. Aj tu po- zorujeme: podmienky sa zmenili, ale tradícia preukazuje svoju existenčnú silu.

4. Pragmatické štandardizačné praktiky

Štandardizácia spisovného jazyka smeruje k stavu jeho všeobecného používania vo verejnej komunikácii. Je to smer nazývaný demokratizácia spisovného jazyka, čiže rozširovanie jeho sociálnej bázy a sfér jeho používania. Tejto stránky štandardi- zácie sa týkajú pragmatické praktiky. Z hľadiska jednotlivcov ide o ich integráciu do komunity používateľov tohto jazyka. V období štúrovskeho začiatku ich spisovnoja- zykovej socializácie dominovalo písomníctvo ako prostriedok šírenia tohto jazyka, teda médium, v ktorom sa jazyk používal s jeho vedomou kontrolou z hľadiska nor-

my. Potom si aj žiaci v školách osvojovali spisovný jazyk najmä prostredníctvom písaných textov a boli pritom vystavovaní takej kontrole a vedení k jazykovej sebakontrole. Korigovanie chýb, jazyková kritika, sankcie boli sprievodnými javmi spisovno-jazykovej socializácie. Pragmatické štandardizačné praktiky sa riadili maximou „Osvojovanie a používanie spisovného jazyka majú prebiehať s aktualizovaným vedomím jazykovej správnosti“. Táto maxima sa stala tiež kultúrnou konštantou.

Spisovný jazyk sa postupne udomáčňoval aj v ústnych komunikačných formách verejnej sociálnej interakcie, dospelo sa k stavu, že jednotlivci si ho osvojovali prirodzenou cestou a jeho sociálna báza sa rozšírila tak, že jeho používanie sa vyrovnáva používaniu prirodzeného jazyka, ktoré je interne regulované samotnými používateľmi. V takom spisovno-jazykovom prostredí sa samočinne presadzuje prirodzená pragmatická štandardizačná praktika, ktorá spočíva v tom, že používanie jazykových štruktúr sa šíri analogickým správaním používateľov. Na základe toho, že používatelia sú vybavení mechanizmom analogického správania, do ich jazykovej praxe sa jazykové štruktúry dostávajú prirodzene, bez toho, aby to museli vnímať ako nadobúdanie jazykovej znalosti (čo je, ako sa už spomenulo, osobitosťou jazykovej racionality: používateľ sa môže sústreďovať na komunikačné intencie). Do tohto prirodzeného štandardizačného procesu však zasahujú štandardizačné praktiky v duchu spomínanej maximy. Sú to jazykovedukačné praktiky zamerané na to, aby sa jednotlivci učili jazykové štruktúry, aby učením nadobúdali jazykové znalosti, napríklad že istý slovný tvar zodpovedá istému tvarotvornému pravidlu, že použitie istého pádového tvaru zodpovedá slovesnej rekcii, že istá slabika je krátka, lebo predchádzajúca je dlhá a pod. Na osvojovanie jazykových štruktúr, ktoré je prirodzené, a to preto, lebo zodpovedá vznikovej motivácii jazyka (prečo vznikol jazyk) a evolúciou danej nastavenosti človeka na analogické správanie, ktoré pramení z imitačného inštinktu (antropologická konštantá), pôsobí učenie, ktorým sa získavajú jazykové znalosti, umožňujúce vedomú kontrolu jazykových štruktúr z hľadiska ich správnosti. Jednotlivec sa dostáva pod dvojaký vplyv sociálnej kultúry. Na jednej strane je pod vplyvom jazyka ako prirodzenej sociálnej inštitúcie, inštitúcie, ktorá je produktom kolektívneho uznávania jazyka ako spisovného len tým, že ho príslušníci kolektívu používajú na základe analogického správania. Pod týmto vplyvom sa jazyk osvojuje. Na druhej strane je pod vplyvom jazyka ako reflektovanej sociálnej inštitúcie, ktorej existencia je spätá s reprodukciou jeho vedomého kolektívneho uznávania ako spisovného jazyka. Pod týmto vplyvom sa jazyk učí. Stav, keď sa spisovný jazyk stal prirodzenou sociálnou inštitúciou a súčasne sa reprodukuje ako reflektovaná sociálna inštitúcia, pôsobí na používateľov protirečivo a stimuluje k novej analýze a reflexii jazykovej edukácie, osobitne vyučovania slovenského jazyka v školách.

LITERATÚRA

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.

ŠTÚR, Ľudovít: Hlas k rodákovi. In: Ľudovít Štúr. Dielo. Zost. R. Chmel. Bratislava: Kalligram 2007a, s. 90 – 100.

ŠTÚR, Ľudovít: Náuka reči slovenskej. In: Ľudovít Štúr. Dielo. Zost. R. Chmel. Bratislava: Kalligram 2007b, s. 187 – 200.

Znakové a rituální aspekty komunikace ve spisovné češtině

OLDŘICH ULIČNÝ

Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická, Technická univerzita v Liberci, Česko

Sign and ritual aspects of communication in standard Czech

The author deals with some semiotic, psychological and anthropological aspects of speaking standard Czech. In contrast towards dialects, interdialects and slang the standard variety of Czech national language is used in public and official communication situation. It is a sign of an active attitude towards their own language and nation and towards the modern civilization. From the psychological point of view, speaking standard Czech is a manifestation of self-transcendence. From the anthropological point of view, speaking standard Czech obtains a nature of a ritual.

1. Na úvod

Jak z názvu tohoto textu plyne, zabýváme se některými ne vždy analyzovanými charakteristikami spisovného jazyka, zvláště češtiny. Využíváme k tomu některé termíny z oblasti pomezí věd, a to sémiotiky, antropologie a psychologie. Vztahy mezi některými pojmy těchto vědních oblastí byly obecně zmiňovány už dříve, nikoliv však v aplikaci na chápání jazykových útvarů či kódů. Např. významný americký antropolog Victor Turner spojuje termíny sémiotické s antropologickými ve výkladu symbolů u Ndembuů: „Důležitější než rituály, kterých je tu mnoho, jsou jejich ‚základní stavební kameny, molekuly rituálu‘. Budu je nazývat symboly, a pro tuto chvíli se nebudu zapojovat do rozsáhlé debaty o rozdílech mezi pojmy jako symbol, znak a signál.“ (Turner, 2004, s. 26n.).

Jako lingvisté bychom zde jistě místo výrazů jako „molekuly rituálu“ užíli termínů distinktivní rysy apod., důležité však je, že se zde symboly představují jako jevy statické, které se využívají v rituálech jako procesech, dějích, událostech. Pokusíme se dále o aplikaci některých psychologických pojmů spojených s chápáním jazyka mluvčími, i když i zde dochází k nejednomu prolnutí s oběma vědami zmíněnými výše, srov. pojmy jako posvátné vs. profánní, všední, transcendence nebo patos aj.

2. Spisovná čeština jako znak

2.1 Lingvisté běžně mluví o znaku v saussurovském smyslu signifié – signifiant. Tento přístup má však cíl pouze statického popisu vztahů ve výrazech přirozeného jazyka. Sémiotika proti tomu v rámci bádání o znaku zajímají i vztahy procesuální, srov. známý proces semiózy, tj. nabytí povahy znaku. Morris (1944) o tomto jevu pojednává v rámci triády znak (sign vehicle), objekt, na nějž znak přechází (desig-

natum), a interpret (interpreter). Nicméně sám Morris v c.d., kap. 10 – Individuální a sociální faktory při semióze – se zabývá znakovostí jazykových jednotek v podstatě v saussurovském duchu, tj. nepojednává o znakovosti jednotlivých jazykových kódů, tj. dialektů, interdialektů či slangů. Protože však v sémiotice platí, že znakem se pro interpreta/interprety může stát jakýkoliv hmotný i nehmotný jev, chceme se zde zabývat otázkou, čeho všeho může být sám fenomén jazyk a zvláště jeho spisovné variety znakem.

Tak se dostáváme k jazykové semióze konotační, která tvoří nadstavbu nad semiózou denotační, referenční. Podmínkou vzniku takového typu semiózy je ovšem existence různých jazyků: máme-li k dispozici jednoduchý izolovaný jazyk bez variet, např. jazyk umělý, vznikl a vzniká jazykový znak, tj. probíhá semióza jazykového prostředku, vlastně jen na jeho první, denotační úrovni. Teprve při vzniku jazykových variet je možné dopracovat se k semióze konotační, tj. k interpretaci jazykového prostředku jako znaku jeho příslušnosti k nějaké jiné skupině mluvčích, např. okupantů, sousední vesnice, odborníků, žen vs. mužů vs. dětí apod. Sem patří také insitní přístupy k cizím jazykům, srov. např. údajnou tvrdost jazyka jako znak německví, totéž v případě údajné měkkosti slovenštiny, šeplavosti polštiny apod. Obdobně zacházejí mluvčí s varietami jednoho jazyka: mluvčí koiné může považovat nářečí za nižší a pod vlivem tohoto znaku také posuzovat jeho mluvčí, týž nářeční mluvčí však často interpretuje koiné jako směšné a symbolizuje ho pak na základě lidové etymologie. Staří Moravané např. obyvatelům Čech pro jejich zálibu ve zdobňování přezdívali *Čišci*, singulár *Číšek* však vyslovovali *Čížek* a znakem pro obyvatele království Českého se tak stal malý ptáček. Srov. také různé vzájemné přezdívky obyvatelům sousedních vesnic podle jejich odlišné mluvy, obléčení, záliby ve speciálním jídle, podle polohy obce a mn. j., nebo známý Horálkův článek (1948) o hrdosti na odlišnost vlastního nářečí.

Nutnou podmínkou takovéto sémiotické činnosti je relativní jednota a neměnnost jazykového materiálu, který má být v semióze interpretován. Jak uvádí Ondřejovič (2008, s. 153n.), existují i spisovné jazyky, jejichž norma má k jednotné podobě hodně daleko. Autor konstatuje tuto skutečnost v případě norštiny. Pravděpodobně proto, že v norské komunikaci se používají dva spisovné jazyky, nedodrzuje se v komunikaci řádně ani jedna z jejich norem. Výrazy z obou variet norštiny se v textu užívají promiskue a autor tento jev trefně nazývá nezáměrnou variabilitou. Na základě takového jazykového materiálu se zřejmě semióza variet bokmål na jedné a nynorsk na druhé straně bude vyvíjet obtížně, přesto není vyloučeno, že nějaké znakové charakteristiky těmto dvěma varietám spisovné norštiny jejich mluvčí přisuzovat mohou.

2.2 Jak je tomu se znakovostí spisovné češtiny? Především představuje dobrý terén pro semiózy všeho druhu, protože – na rozdíl od některých jiných jazyků – tu existuje velké množství protikladných variet, které jsou zčásti výsledkem staršího vývoje české společnosti, zčásti pak důsledkem převratných změn české společnosti. Současní interpreti ve smyslu semiózy spisovné češtiny ve směru k nějaké znakovosti reprezentují v zásadě dvojí postoj. Většinou spisovná čeština konotuje pozitivitu, je znakem národa i státu, je třeba o ni pečovat; poněkud staromilsky je

slyšet občas hlasy o kráse češtiny a v kontrastu dokonce negativní hodnocení jiných jazyků, resp. i dialektů či interdialektů. Symbolem, znakem je tu jazyková kvalita, krása a nutnost péče a kultivace. Proti tomu hlediska některých nemnohých lingvistů (Sgall – Hronek, 1992; Cvrček, 2009 ad.) jakoby formulovala postoje některých výkonných umělců, zvláště výtvarníků, kteří tuto varietu národního jazyka záměrně ignorují a v každé, i oficiální komunikační situaci užívají útvary nespisovné. Explicitně formulovanými postoji a znaky je na této straně údajná nevhodnost pro mluvený projev a dále liberalistické až anarchistické argumenty o vnucenosti a nepřirozenosti.

V této souvislosti je na místě zmínit konstatování Morrisovo (1944, s. 38), že „common language“ představuje nejvyšší úroveň semiózy, protože v přirozeném jazyce „the sign reveals itself as the main agency in the development of individual freedom and social integration“. Tvrzení o (spisovném) jazyce jako prostředku, který vede k individuální svobodě a sociální integraci je ovšem možné chápat dvojím způsobem: jednak je jazyk a komunikace základním předpokladem k rozvoji lidské společnosti, protože se jím liší od společenství zvířecích, jednak však v jazykové situaci národů, jakými jsou právě Češi, může být v protikladu k tvrzení o individuální svobodě jisté „donucení“ obyvatelstva (tak např. Kol. autorů, 2001 – 2002) k přijetí jen jedné z variet národního jazyka pro veřejné komunikační situace. Jakkoliv je tento postoj omezen jen na některé sociální a ideologické skupiny mluvčích, přece jen rezonuje s obecnější tendencí k opouštění nejen kulturní identity, ale i spisovného jazyka jako prvku dosud integrujícího českou společnost.

2.3 Jaká jsou východiska procesu semiózy v postojích ke spisovné češtině v nedávné i současné době? Všimněme si procesů vedoucích k znakům neracionálním na jedné a racionálním na druhé straně. U dokladů vycházíme z čítanky Janáčková – Stich (1988), pokud není uvedeno jinak, stránkové odkazy se vztahují k této publikaci.

Velmi rozšířené je neracionální pojetí (spisovné) češtiny mezi literáty první poloviny dvacátého století, které navazuje na romantizující postoje století předchozího. Především se tu setkáváme se znaky estetickými: *krása, zlatá výheň* (Vrchlický, s. 37), *sloup živé vody, hojnost lyrických, melodických prvků* (Šrámek, s. 41), (rodná země) *kvetla slovem, sňatým ze rtů máje; věčnost slova* (Hora, s. 45) a další metafory. S nimi se spojují znaky víry, zbožnění, zázraku, tajemství, známé z názvů Eisnerových knih *Chrám a tvrz, Bohyně čeká* (Eisner, s. 80). F. Šrámek se „... vyznal ... z nadšené víry v náš jazyk“ a „užívání jazyka ... shledává téměř zázračným“ (s. 41). Mystik O. Březina se ptá: „Pro jaká záření vyšších světů připravuje nás tajemství slova na této zemi?“ (s. 38). Na druhé straně i jazykovědec F. Oberpfalcer (1945) nazval svou knihu *Krásná, čistá, svatá řeč mateřská*. A patosu a obdivu k minulosti jazyka se nevyhýbají ani racionálněji založení autoři: „*Tisíciletá minulost protéká každým slovem, děláme něco velkolepě starého a historického, když mluvíme česky...*“ (Čapek, s. 113); *Řeč je duše a vědomí národa* (Čapek, s. 62). Nakonec uveďme autora z nejrationálnějších, L. Hjelmseleva; nepíše sice o češtině, jeho závěry jsou obecné, ale o to překvapivější: „Jazyk ... je vláknem vetkaným

hluboko v lidskou duši ... i bděle pamětlivé, nabádající svědomí ... je ... známkou lidské vznešenosti.“ (1972, s. 7; přel. F. Čermák).

Racionální postoje k spisovné češtině a z nich vyplývající symboliku nacházíme už v postojích státníků od 17. stol. Generální sněm zemí koruny české vyhláší r. 1615 ve snaze bojovat proti odnárodňování obyvatelstva při tehdejší migraci a přílivu cizinců v tezí K zachování *starožitného* jazyka českého a vzdělání jeho řka, že „... kdož ... jsa obyvatel tohoto království, jazykem českým umějíc jej, mluviti nechtěl ... aby v zemi trpín nebyl...“, a znakem starožitnosti jazyka maskuje své politické zájmy (s. 27). O sto padesát let později vyhláší Marie Terezie požadavek, aby mladí muži byli cvičeni i v upadající češtině, protože je jich málo „dokonale vycvičených“ a schopných „dostupovati na uprázdněná místa soudních stolic, úřadů, kanceláří...“ (s. 30). Politická moc tu nabízí jednoduchou dvojici znaků: odvrácení úpadku češtiny – zajištěná budoucnost pro cvičeného mluvčího. Ale i v kruzích literárních se najdou racionální ohlasy na jazykové otázky. J. K. Tyl r. 1841 velmi moderně odsuzuje „slepé, bezuzdné pachtění po čistotě jazyka...“ a varuje před tím, abychom museli „například Billiard jako Němci Grüntuchsechslöchertafel překládati!“ (s. 34). Znakem racionálního přístupu u J. Nerudy (s. 36) je ve vztahu k „mateřtině“ vzdělání: „Hleďme my sobě své mateřtiny! V ní je vzdělanost naše. Člověk se nikdy mateřtině zcela nedoučí!“

Znakem moderní civilizace je účelnost, fungování, organizace. Z tohoto étosu doby nepochybně vychází i funkčně-strukturní lingvistická pražská, přesněji československá škola, která dnes přiděluje spisovné češtině její místo mezi funkčními jazyky české komunikace; jak známo, nikdy nepopírala citové vztahy k rodnému jazyku, takže její přední představitelé, např. Trnka (1948) nebo Daneš (2009), mluví přímo o prožívání jazyka. Další vývoj názorů na spisovnou češtinu a její užívání je v případě několika jazykovědců orientován prostřednictvím pojetí jazyka jako pouhého instrumentu bez oněch vlastností, které nacházíme v znacích neracionálních, resp. ve znaku funkce. Na tomto základě se autoři domnívají, že současnou spisovnou češtinu, která je údajně nemluvná, lze nahradit profánní varietou, tzv. češtinou obecnou, pro kterou razí v poslední době synonymní termín standard. Znaky těchto postojů jsou nemluvnost spisovné češtiny, její omezení na psané projevy, spisovná vs. nespisovná morfologie; ač jde o mluvený jazyk, zvuková stránka češtiny je v těchto přístupech zcela opomíjena.

Naznačený vývoj v rozdílech semiózy uvedených znaků postihujících postoje k spisovné češtině se týká spíše jazykových profesionálů, literátů, lingvistů či politiků. Do jisté míry odráží i postoje širší filologicky aktivní veřejnosti. V zásadě však v profesních kruzích převládají přístupy a znaky funkční, racionální, s nutnou stopou symbolizace citové, především estetické a sociální.

3. Některé psychologické aspekty užívání spisovné češtiny

Jazyková situace češtiny, mnohost jejích živých variet, je dostatečně známa. Český mluvčí má tak možnost zaujmout emocionální vztah k spisovné, tj. formální varietě, nejpozději na začátku školní docházky, přičemž kvalita tohoto vztahu se může časem měnit. Vnitřně prožité a odsouhlasené přijetí spisovné češtiny jako prostředku v jistých komunikačních situacích je záležitostí sebezpřesahu, transcendence (nověji se

pod vlivem angličtiny píše často o self-transcendenci). Mluvit a psát spisovně nepatří ke zkušenosti většiny dětí, se spisovnou mluvou se poprvé setkávají většinou ve školce při poslechu pohádek apod., ale i v dialozích s učitelkami. Jestliže tedy je sebebepřesah „fakt, že být člověkem odkazuje na něco za ním samým, co už není jím samým - na něco nebo na někoho: na smysl, který má být naplněn nebo na bytí bližního, s nímž se setkává“ (Frankl, 1995, s. 12), pak už jen prosté přijetí funkčního užívání spisovné češtiny je sebebepřesah, transcendentní. Podle Kučery (2013) je sebebepřesah vedle sebeřízení a kooperace jednou z charakterových dimenzí; to znamená, že přijetí či nepřijetí spisovné češtiny jako speciálního komunikačního prostředku je zcela záležitostí osobnostní struktury mluvčího.

S kolektivním přijetím spisovné češtiny je to složitější. Víme, že obrozenecká akce směřující k resuscitaci nejen jazyka, ale skrze něj především k vytvoření novodobého národa, byla úspěšná. Spisovná čeština byla aktivními členy society přijata, pěstována a kultivována. Spisovná čeština byla náležitě funkčně chápána jako odlišný kód vyhrazený pro zvláštní příležitosti. Není pak divu, že pak i zpětně působila velmi emotivně, vzbuzovala silné emoce a její užívání, aktivní či pasivní, si získalo až nádech patosu. Jak jsme viděli na dokladech iracionálních znaků typu její krásy a čistoty a dokonce víry v ni (viz odst. 2.3), kolektivní vědomí národa k ní zaujalo vesměs kladný vztah. Můžeme dokonce s trochou nadsázky říci, že spisovná čeština se stala jistou společenskou autoritou, protože mladý národ sjednocovala. Avšak po druhé světové válce tato autorita, která by byla podle M. Webera (1978) autoritou tradiční („Tradiční autorita je založena na víře v posvátnost prastarých tradic a kompetencí spojených s nimi.“), začíná v souvislosti s obecně rozšířenou nedůvěrou Čechů k autoritám upadat a je, řečeno s omezením na ony transcendentní typy interpretů znakovosti jazyka, nahrazována autoritou racionální.

Současné zdroje přijetí spisovné češtiny jako jevu transcendentního jsou méně romantické a její patos může dnes reflektovat jen mluvčí vzdělaný a empatický. Transcendenci v jisté míře pragmatickou, která souvisí s mírou socializace jedince, lze spatřovat např. ve snaze o integraci společenství mezi vyspělé národy, o úspěch ve vědě a technologickém pokroku či o zkvalitnění veřejného života. Jsou to lidé, kteří pracují v politice i vědě, v průmyslu i v obchodu. Tito lidé vnímají a oceňují nutnost jednotného dorozumívacího kódu, tj. spisovné češtiny, protože ho chápou jako efektivní nástroj práce a úspěchu v národním i nadnárodním kolektivu (srov. nutnost jednotných spisovných jazyků pro překlad při jednání orgánů Evropské unie). Jistě přitom nelze nevidět jejich paralelní osobní cíle, avšak jak se zdá, dnešní podoba transcendence vypadá převážně takto.

Pozoruhodný je postoj těch mluvčích k spisovné češtině, kteří se bez ní takřkají obejdou. Afektivní postoj je tu asi výjimkou, běžná je spíš lhostejnost, ale formální způsob komunikace, který spisovná struktura s sebou nese, se tu nenosí; ten je i zvl. mladým příslušníkům středních vrstev tohoto vesměs plebejského národa, který byl zbaven své šlechty a jehož měšťanstvo bylo cílevědomě likvidováno, přirozeně cizí. Na druhé straně každý pracovník, který má ctižádost dostat se na úroveň bytí jen malého podnikatele, je konfrontován se spisovnou varietou češtiny přinejmenším v administrativní stylové oblasti; pak se může jeho vztah od lhostejnosti či dokonce odporu k spisovné češtině posunout alespoň k uznání jejího významu.

4. Spisovná mluva z hlediska teorie rituálu

4.1 Rituálních aspektů jazyka a komunikace se česká antropologická literatura, ani přeložená, podrobně nedotýká. Jsou známy české práce o jazykovém tabu, česky píše Švýcar M. Giger (2006) o rituálním charakteru užívání běloruštiny v dnešním Bělorusku. Ten také cituje stať prešovského J. Rusnáka (1999) a o větším současném slovenském zájmu o tuto problematiku svědčí také seminář Ústavu etnologie SAV *Rituály a ritualizované správanie ako nástroje sociálnej komunikácie* (2015). Ze světové produkce vybíráme klasickou práci M. Eliadeho (2006), která je dostatečně obecně pojata, aby mohla být aplikována na naše úvahy, a nejnovější knihu J. W. Careye (2009) věnovanou vztahu komunikace a rituálu přímo.

M. Eliade vychází z teze postihující náboženské chování věřících. Podle něho posvátné a profánní jsou dvě modalities bytí ve světě, dvě různé základní existenciální situace. Posvátné pomáhá člověku žít a překonávat jeho tragický úděl. Je tvořeno a uchováváno pomocí rituálů, pro které se vyvíjejí specifické prostředky chování a komunikace, včetně prostředků jazykových. V aplikaci na jazykovou situaci češtiny v době obrozenecké by tak bylo možné vysvětlit jednu stránku zmíněné adorace mateřského jazyka: Pro posvátný, byť sekulární úkol vzkříšení národa se vyvíjejí rituály v podobě různých shromáždění, vznikají divadelní spolky a představení a publicistika s oslavnými i polemickými statěmi, beletrie, pěstování spisovného jazyka. Ten potom ve vazbě na tyto aktivity se sám stává výlučným komunikačním prostředkem, odlišným od jazyků profánních, tj. nářečí, a stává se součástí rituálního chování ve vztahu k specifickým komunikačním situacím.

Současný teoretik komunikace J. W. Carey (2009) uvažuje o lidské komunikaci ze dvou velmi úzkých hledisek. Jeho rituální hledisko (*ritual view*) ji umožňuje chápat jako proces, který umožňuje a realizuje (*enacts*) sociální změny. Tomuto hledisku odpovídá sdílení (*sharing*), zúčastněnost (*participation*), sdružování (*association*) a přátelení (*fellowship*). Jak je zřejmé, autor vlastně postihuje vznik a začátky lidské komunikace, která je základem vytváření lidské společnosti. To se potvrzuje i výsledky druhého úzkého hlediska, což je tzv. hledisko předávání (*transmission view of communication*), tj. šíření informací se synonymy k tomuto pojmu: rozdělování (*imparting*), rozesílání (*sending*), předávání a rozdělování informací jiným (*transmitting*). Necháme-li stranou obecnou využitelnost a přínos tohoto přístupu pro teorii komunikace, zůstává otázkou, proč by se pak za rituál nemělo považovat i jednání negativní, např. zabraňování šíření informací, nepřátelské akty jako vypovězení války apod. Pokud by se tento přístup chápal synchronisticky, pak hledisko vztahu rituálu ke kulturnímu jazyku své doby by v každém synchronním řezu diachronního přístupu mělo postihovat míru ritualizace specifického kódu, která z rituálního či ritualizovaného jednání v příslušné době vychází jako základní, výlučný, specifický komunikační prostředek.

4.2 Porovnejme nyní společné a rozdílné rysy rituálu (R), jak jej chápe antropologická literatura, se statutem spisovné češtiny (SČ).

R je společenská, kolektivní aktivita, komunikace ve SČ také. Účastníci R se takto ujišťují o vzájemné sounáležitosti. Při užívání SČ je tomu obdobně, avšak takovéto rituální ovzduší může nepochybně vznikat i při užívání nespisovných variet češtiny.

Pak jde ovšem v zásadě o komunikační situace profánní, intimní, neveřejné a neoficiální.

R účastníky integruje a posiluje sdílení jejich společných hodnot a řádu. SČ integruje národní společenství přinejmenším v oblasti pasivní znalosti, u aktivních uživatelů upevňuje své normy.

R může vést k extázi, k vytržení, SČ může vzbuzovat pocit patosu.

Některé R mají jako nutnou podmínku své realizace a existence posvátný rámec, který vytváří víra dané sociální skupiny. Pro užívání SČ je tímto rámcem vědomí příslušnosti k výlučnému společenství, které pracovalo a má pracovat ve prospěch celku.

R má předem daná pravidla ve stereotypním opakování, užívání SČ se analogicky vyznačuje relativně závaznými normami a jejich kodifikací.

R často symbolicky vyjadřuje úctu k vyšší bytosti, SČ konotuje úctu k neuvědomované společné autoritě, jež udržuje jazykové a komunikační normy.

R zdůrazňuje rysy organizace celku, může však mít pozitivní i negativní vyznění. Rysy organizace celku proti chaosu má také SČ, je to civilizační výdobytek, který by měl napomáhat rozvoji společnosti.

4.3 V současné době zaznamenáváme vyšší frekvenci nedbání jazykových norem SČ v komunikačních situacích jí vymezených, resp. i drobení komunikačních norem na oficiálních a veřejných fórech. Lze myslím tvrdit, že to souvisí s celkovým odporem části české veřejnosti včetně tzv. středních vrstev vůči rituálům obecně. Pozorujeme nárůst pohřbívání bez obřadu, nevyzvednuté urny, nesvatby, nekřty. Nekonají se sdílené slavnosti jako vytržení z každodennosti. Rituály se opouštějí stejně jako se opouštějí normy jazykové a komunikační, vítězí prvoplánovost, konzumismus a dobré bydlo. Rituály dodržují hlavně elity, střední a nižší vrstvy jen v dobách zlých, srov. plné kostely a zájem o jazyk při německé okupaci hrozící genocidou. Jestliže elity, ať už duchovní nebo státoporné, ztrácejí vliv, mizí i transcendence a vítězí druhořadost a vulgarita.

5. Závěrem

Jak se v parafrázi praví, je jazyk, i jazyk spisovný, mimo dobro a zlo. Jeho využití v jednom nebo druhém směru je zcela v rukou mluvčích. Proto také nevidíme v oproštění od romantických představ o spisovné češtině nic záporného. Konstatujeme však, že i z funkčního hlediska je možné chápat spisovnou češtinu jako jev ritualizovaný, protože se vyvinula jako prostředek pro neprofánní, civilizačně relevantní komunikační situace tzv. vyšší. Spisovnost prošla semiózou ritualizovanosti a stala se jeho znakem. Na druhé straně je její transcendentní aspekt dnes upozaděn a většina profesionálních i příležitostných veřejných mluvčích užívá spisovný jazyk na základě jeho funkční určenosti.

LITERATURA

- BUDIL, Ivo T.: Mýtus, jazyk a kulturní antropologie. Praha: Triton 2003. 488 s.
- CAREY, James W.: Communication as Culture. Essays on Media and Society. [online]. Revised Edition. New York and London: Routledge 2009. Dostupné na: https://www.academia.edu/7446970/_James_W._Carey_Communication_as_Culture_Essays_Book_Fi_org_.
- CVRČEK, Václav: Regulace jazyka a koncept minimální intervence. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2009. 232 s.
- DANEŠ, František: Kultura a struktura českého jazyka. Praha: Univerzita Karlova 2009. 512 s.
- ELIADE, Mircea: Posvátné a profánní. Praha: Oikoymenth 2006. 147 s.
- FRANKL, Viktor Emil: Lékařská péče o duši: základy logoterapie a existenciální analýzy. Brno: Cesta 1996. 237 s.
- GIGER, Markus: Jazyk jako symbol a rituál: Otázka funkčních domén běloruštiny. In: Cesty k národnímu obrození: Běloruský a český model. Eds. A. Ivanova – J. Tuček. Praha: Univerzita Karlova 2006, s. 284 – 310.
- HJELMSLEV, Luis: O základech teorie jazyka. Praha: Academia 1972. 220 s.
- HORÁLEK, Karel: La fonction de la „structure des fonctions“ de la langue. Recueil Linguistique de Bratislava 1, 1948, s. 39 – 43.
- JANÁČKOVÁ, Jaroslava – STICH, Alexandr: Chvála české řeči. Praha: Československý spisovatel 1988.
- Kol. autorů: Umějí děti česky? In: ČJL, 2001 – 2002, 52, s. 232 – 243.
- KUČERA, Dalibor: Moderní psychologie: Hlavní obory a témata současné psychologické vědy. Praha: Grada 2013. 216 s. Dostupné také na: <https://books.google.cz/books?isbn=8024746212>.
- MORRIS, Charles W.: Foundations of the theory of signs. International encyclopedia of unified science, vol. 1, no. 2. Chicago: The University of Chicago Press 1938. Dostupné na: <https://www.scribd.com/doc/51866596/Morris-1938-Foundations-of-Theory-of-Signs>.
- OBERPFALCER, František: Krásná, čistá, svatá řeč mateřská. Praha: K. Voleský 1945.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 304 s.
- Rituály a ritualizované správanie ako nástroje sociálnej komunikácie. Seminář Ústavu etnológie SAV v Bratislavě. 5. 11. 2015.
- RUSNÁK, Juraj: O dramaturgii komunikačných rituálov – insígnie, dekorácie, rekvizity. In: Varia VIII. Zborník príspevkov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov. (Modra-Piesok 25. – 27. november 1998). Zost. M. Nábělková – Ľ. Králik. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV 1999, s. 199 – 203.
- SGALL, Petr – Hronek, Jiří: Čeština bez příkras. Praha: H & H 1992. 181 s.
- TRNKA, Bohumil: Jazykozpyt a myšlenková struktura doby. In: Slovo a slovesnost, 1948, roč. 10, č. 2, s. 73 – 80.
- TURNER, Victor: Průběh rituálu. Brno: Computer Press 2004. 194 s.
- WEBER, Max: Economy and Society. University of California Press 1978.

Pojem konverzácie u Huga Grotia

ADAM BŽOCH

Ústav svetovej literatúry SAV, Bratislava

The concept of conversation in Hugo Grotius

The article represents a contribution to the cultural history of conversation as a form of non-pragmatic, free and delightful verbal communication. The author analyses the dialogue of the famous Dutch early modern man of letters Hugo Grotius (1583 – 1645) *The conversation between father and son on the virtue of the taciturnity* (1619) and shows some fundamental connections between Grotius' concept of conversation, calvinism, classicism, but also his personal experience with the political reality of the Dutch Republic during the first decades of the 17th century.

Téma „pojmem konverzácie u Huga Grotia“, dotýkajúca sa nizozemského kultúrneho kontextu začiatku 17. storočia, súvisí s výskumnými otázkami neformálnej komunikácie v ranomodernnej Európe a schopnosti vplývať prostredníctvom neformálnej komunikácie na normy spoločenského správania a tak prispievať k civilizačnej úrovni spoločností. Záujem o tento výskum sa nachádza na priesečníku kultúrnej, resp. sociálnej histórie, historickej antropológie, literárnych dejín a taktisto jazykovedy; v historickej perspektíve sa sústreďuje na výskum foriem družnosti a na to, čo zvykne nazývať „konverzácia“, teda na jav, ktorý v roku 1922 definoval francúzsky lingvista Gabriel Tarde ako dialóg „bez priamej a bezprostrednej užitočnosti, pri ktorom sa rozpráva predovšetkým preto, aby sa rozprávalo, pre zábavu, pre hru, zo zdvorilosti.“ (cit. podľa Mukařovský, 1982, s. 215). Ide o jav, ktorý neskôr nazval Vilém Mathesius „krásny hovor“ a povedal o ňom, že je „vedený len pre radosť a nesmeruje k nijakému praktickému cieľu (...). Je to milý zjav spoločenskej družnosti a vo forme zvlášť vypestovanej sa stáva priamo umením“. (Mathesius, 1992, s. 393). Ukazuje sa, že v dejinách civilizácie aj zdanlivo neúčelná konverzácia predsa len plní skrytý kultúrny cieľ; je ním udržiavanie a utužovanie ľudského spoločenstva, samozrejme, popri neustálom vybrusovaní a zjemňovaní jazyka ako nástroja nášho styku s ľuďmi a myslenia. V tom tkvie relevancia na prvý pohľad menej vážnej témy.

Téma príspevku nás prenáša do tzv. Zlatého veku nizozemskej kultúry, ako označujeme obdobie od konca 16. do konca 17. storočia. Tému dobového vnímania neformálneho rozhovoru je možné priblížiť prostredníctvom istého zabudnutého textu neskororenesančného učenca Huga Grotia (1583 – 1645). Grotius, ktorého meno sa v európskom povedomí spája najmä so vznikom medzinárodného práva,

písal väčšinou po latinsky, a to nielen právne traktáty ako *De iure praedere commentarius* (Komentár k právu koristi, 1604), *Mare liberum* (Slobodné more, 1609) či *De iure belli ac pacis* (O práve vojny a mieru, 1625), ale aj poéziu (okolo 10 000 veršov), no tvoril aj vo vernakulárnom jazyku, v ktorom napísal okrem iného významný ekumenický spis *Bewys van den waren Godsdiens* (Dôkaz pravej viery, 1622) i menšie náučné a didaktické diela, ktorými propagoval kalvínsku vieru.

Text, na ktorý upriamujeme našu pozornosť, je dokumentom Grotiovho záujmu o jazyk a rečovú komunikáciu. Ide o moralizujúci dialóg s názvom *T'samen-spraak tusschen vader ende soon, over de deught van weynigh spreken* (Rozhovor medzi otcom a synom o cnosti málovravnosti) napísaný po holandsky lapidárnym štýlom v podobe synových otázok a otcových rýmujúcich sa odpovedí (Vries, 1884, s. 187 – 193). Tento dialóg, ktorý autor článku preložil pre túto príležitosť do slovenčiny, pozostáva zo 164 veršov. Dielo vyšlo po prvý raz až v roku 1884 a formálne je úzko späté s tradíciou dobových katechizmov: formou striedajúcich sa otázok a odpovedí odkazuje jednak na Lutherov *Malý katechizmus* z roku 1529, najmä však na Kalvínov *Katechizmus* podľa revidovaného vydania z roku 1542, resp. na *Heidelberský katechizmus* z roku 1563. V 17. storočí boli v západnej Európe rozšírené nielen takéto dialogické, ale dokonca aj veršované dialogické katechizmy. V tejto literárnej (žánrovej) tradícii sa teda Grotiov dialóg nachádza. Autor ho datoval dňom 8. marca 1619, napísal ho v haagskom väzení, kam ho dal doživotne uvrhnúť miestodržiteľ Móric Oranžský v dôsledku dnes už zabudnutých dobových nábožensko-politických sporov medzi kalvínskymi radikálmi, tzv. gomaristami a umiernenými arminiánmi (spor sa týkal teologickej otázky predestinácie a slobodnej vôle, no už začiatkom 17. storočia prerástol do vážnej otázky politickej autonómnych rozhodnutí). Huga Grotia, patriaceho k umiernenému krídlu znesvárených strán, vyslobodila po troch rokoch zo žalára na zámku Loevestein jeho manželka tak, že ho von prepašovala v truhlici na knihy. Dialóg sa začína síce nie veľmi povzbudzujúco, zato v súlade s barokovou predstavou márnosti, *vanitas* a *memento mori* a pokračuje ďalej otcovou radou, smerujúcou k tematickému jadrú dialógu:

Syn: Nemáte, otče, náhodou, sviatok v túto dobu?

Otec: Veru, opäť som o krok bližšie k svojmu hrobu.

Syn: Šesťdesiatpäť rokov, nie je vám to po vôli?

Otec: Toľko času som už strávil v slzavom údolí.

Syn: A nedáte mi nič k tomuto vášmu sviatku?

Otec: Len povedzte mi, synu, čo chcete na pamiatku.

Syn: Niečo do života, z čoho by plynul zisk!

Otec: Smelo sa ma pýtajte, túžim vám poradiť.

Syn: Ako sa mám správať v týchto smutných časoch?

Otec: Viac mlčte, menej vravte – mlčanie je zlato.

Smutné časy, to je paradoxne obdobie tzv. Dvanásťročného prímeria (1609 – 1621) počas Osemdesiatročnej vojny s habsburským Španielskom. Je to obdobie, ktoré prinieslo Republike siedmich zjednotených provincií, ako sa Holandsko (se-

verné Nizozemsko) vtedy nazývalo, rozkvet a ekonomickú prosperitu, no znamenalo aj čas bojov medzi mocenskými krídlami v rámci Republiky, zvädzaných slove v učených spisoch, v pamfletoch, vo verejných dišputách i z kazateľníc. Tento boj sa uskutočňoval v atmosfére diskusnej kultúry, ktorá sa v 17. storočí v Republike rozvíjala na všetkých úrovniach sociálneho života; jej základom bola, ako píše kultúrni historici Willem Frijhoff a Marijke Spies, „fundamentálna povinnosť a často aj ochota k diskusii, k braniu na vedomie názorov iných predtým, než sa dospeje k záverom, a potreba zvažovať všetky za a proti, nech pochádzajú z ktorejkoľvek strany, pri vytváraní názoru vo všetkých oblastiach života a kultúry. Dôsledkom toho je veľká ochota schádzať sa, spolkový život, rozvoj literárnych a hudobných podujatí, miestnych organizácií, cechov či bratstiev, skupinových rozhovorov a ďalších podôb sociability“ (Frijhoff – Spies, 1999, s. 219). Hoci sa Holandsko začiatkom 17. storočia považovalo za krajinu s najväčšou slobodou prejavu v Európe, opatrnosti vo verbálnom a písomnom styku nebolo nazvyš, človek sa mohol zapliesť do nepríjemných politických a teologických sporov, tak ako sa to stalo napokon aj Grotiovi. V jeho dialógu otec výrečne odsúdil veľavravnosť ako necnosť:

Syn: Veľavravnosť, vravíte, škodlivý je zvyk?

Otec: Ničím horším sa už ani nedá poškrvniť.

Syn: S čím porovnať to, keď na táranie ide slina?

Otec: Len s opitnosťou, no bez ochutnania vína.

Syn: A s čím ľudský zobák, to, prosím, povedzte mi.

Otec: S bezodným sudom či so zvonom, čo zvoní.

Jednotlivé verše je možné kultúrnohistoricky analyzovať. Metafora o zvoniacom zvone má ako charakteristika márnosti dobový základ, odkazuje na zákaz lokálnej kalvínskej synody vo frízskom Dokkume z roku 1591, vzťahujúci sa na zvolávanie mládeže zvonmi (Burke, 2005, s. 232), no zároveň odkazuje aj na podozrenie, aké vyvolávalo u holandských kalvínov spájanie morálnych obsahov s prázdnyimi „zvukovými efektmi“. Významný učenec, básnik, diplomat, architekt a hudobný skladateľ nizozemského „Zlatého storočia“ Constantijn Huygens dokonca napísal v tomto zmysle traktát o správnom používaní a zneužívaní organu v kostole. Odpor voči inému zvuku než takému, ktorý sa spája s významom Slova Božieho, bol na prelome 16. a 17. storočia v nizozemskom kalvínskom prostredí enormný.

Grotiov dialóg sa nesie v znamení kalvínskej prítomnosti, vážnosti a askézy, ktoré nám môžu evokovať výtvarné zobrazenia holandských mešťanov, kupcov či regentov (politickéj mestskej elity) v elegantných, no jednoduchých čiernych šatách, tak ako ich poznáme okrem iného z Rembrandtových malieb. Uvoľnenosť správania a pôvab rečového prejavu, nonšalancia, ktorú pod pojmom *sprezzatura* propagoval urbínsky renesančný vzdelanec Baldesar Castiglione v roku 1528 vo svojom vplyvnom spise *Il libro del Cortegiano* (Kniha o dvoranovi), je holandskému mešťanovi začiatku 17. storočia cudzia, hoci práve *sprezzatura* tvorí podľa všetkého základ konverzačnej uvoľnenosti (nonšalantnosti), akú si v priebehu 17. storočia osvojí francúzska dvorská kultúra a takisto aj jej mestský náprotivok – svet parížskych salónov, ktoré sa stanú od druhej polovice 17. storočia najdôležitejšími európskymi centrami nefor-

málnej družnosti. K recepcii Castiglioneho spisu a k zmenám konverzačných praktík dochádza v Nizozemsku až v 2. polovici 17. storočia, keď sa v krajine začne presadzovať aristokratizácia mešťanstva; signalizuje ju prvý nizozemský preklad Castiglioneho *Dvorana* z roku 1662, ale aj recepcia talianskych, francúzskych a španielskych príručiek slušného (uhladeného) správania a reči (Roodenburg, 2010, s. 270; Roodenburg, 2004, s. 9 – 33; Burke, 2007), no takisto zmena zobrazovacích konvencií v maliarstve, konkrétne v portrétovej maľbe a vo výtvarnom žánri, v anglickom prostredí neskôr nazvanom *conversation pieces*, zachytávajúcom trend prispôsobovania sa šľachte najmä na úrovni módy a gest.

V Grotiovom dialógu nie sú konverzujúci otec a syn príslušníkmi ani starej, ani novej *stavovskej*, ale súdobej *triednej* elity; sú to uvedomelí protestantskí, vzdelanie si vážiaci mešťania. Ďalšia časť dialógu sa točí okolo synovej otázky „Kto pomôže nám, vravte, zamedziť náš džavot?“:

Otec: Príroda, Božie Slovo a múdri dajú návod.

Syn: Ako to, že príroda nás to tak dobre učí?

Otec: Každému dala jeden jazyk, no všetkým po dve uši.

Tri authority, ktorými sú príroda, Božie Slovo a múdri, odkazujú na tri najdôležitejšie zdroje poznania v ranonovovekej Európe. Grotius pritom pre sociálne úspešnú rečovú komunikáciu vyzdvihuje význam vnímavosti, *počúvania*, ktoré v rámci kultivovaného rozhovoru považuje dokonca za dôležitejšie než rozprávanie, lebo počúvanie fakticky rozprávanie komunikačne podmieňuje. O kus ďalej to doplnil odkazom na Bibliu:

Syn: Čo vraví Písmo o správaní pána i pani?

Otec: Hovoriť majú pomaly, a byť bdelí pri počúvaní.

Cnosť málovravnosti znamená pre Grotia najmä permanentný rešpekt voči konverzačnému partnerovi a nepresadzovanie sa na úkor iného. Ide tu o dialektiku počúvania a rozvážneho („pomalého“) rozprávania. Mlčanie sa vyžaduje vtedy, keď človek nemá čím zaujať:

Syn: Je lepšie nemlieť pántom a zostať v pokoji?

Otec: To áno, veď o zbytočné reči nikto nestojí.

Grotius sa v otázke udržania optimálneho sociálneho kontaktu prostredníctvom vyváženej interakcie medzi komunikačnými partnermi vracal ku klasickým vzorom, zrejme najmä k Aristotelovi, ktorý v *Etike Nikomachovej* formuloval ako základ optimálnej sociability udržanie rovnovážneho duševného stavu jednotlivca, opierajúceho sa o cnosť stredy, pričom sledovaným cieľom je udržanie rovnováhy v spoločenstve, pretože práve tá zaručí človeku blaženosť:

Syn: Určite teda správne, kedy to mlčať mám.

Otec: Držte sa pekne stredy, a nájdete cestu sám.

Syn: Ten stred mi ukážte, nech vidím ho zakaždým:

Otec: Nevravte všetko a vždy, a vôbec nie pred každým.

Grotiov dialóg pochádza z čias pred vznikom francúzskeho klasicizmu, no jasne už predznamenáva jeho najdôležitejšie zásady ako *bienséance* (primeranosť v morálnom zmysle), *décence* (primeranosť výrazu) a *mesure* (mieru), ktoré sa stanú základom nielen vzorného spoločenského obcovania, ale aj novej literárnej a divadelnej estetiky. A samozrejme, predznamenáva aj klasicistické docenenie racionality, resp. racionálnej sebakontroly v reči:

Syn: No jazyk je slobodný, kto by mal vládnuť mu?

Otec: Mal by sa najmä riadiť kormidlom rozumu.

Odkazov na racionalitu ako na najdôležitejší predpoklad úspešného konverzovania nachádzame v Grotiovom dialógu viac, takisto ako v ňom nachádzame viaceré odkazy na grécku a rímsku antiku. Tie sú dokladom kontinuálnej prítomnosti antiky ako rezervoáru vzorov v ranonovovekej európskej vzdelanosti. Voľný, nekontrolovaný, prípadne emóciami riadený tok reči v spoločenskom styku svedčí podľa Grotia naproti tomu o nedostatku civilizovanosti a dobrej výchovy, a tento názor je rovnako v súzvuku s dobovou klímou, predchnutou protestantskou prísnosťou. Kritiku neviazanej družnosti a tomu zodpovedajúceho tárania prinieslo v hojnej miere v žánrovej maľbe holandské výtvarné umenie 17. storočia, zobrazujúce nespútanú družnosť väčšinou nižších stavov: väčšinou veselie v hostinci, doma alebo na vidieckej zábave (Jan Steen, Cornelis Saftleven, David Teniers a ďalší). Z tohto hľadiska je možné vyzdvihnúť aj ďalšie kultúrnohistorické prvky Grotiovho dialógu – napríklad, že zapadá do programu reformy ľudovej kultúry, ktorej prvá fáza prebiehala v ranonovovekej Európe v rokoch 1500 až 1650 a vyznačovala sa úsilím o zjemnenie artikulácií ľudovej kultúry (Burke, 2005, s. 221 – 246), v tom aj reči ľudu. V dialógu svedčí o tejto tendencii viacero replík:

Syn: Čo také od múdrych sa máme učiť sami?

Otec: Že múdry je ten, kto drží jazyk za zubami.

Syn: V tomto smere sa ľudu azda niečo upiera?

Otec: Ten o bárskoho, ako viete, si hubu obtiera.

(...)

Syn: A smieme si vravou niekedy okoreniť žitie?

Otec: To áno, ale zavrhnite jej hlúpe zneužitie.

Ľud nepatrí v Grotiovej vízii ideálnej konverzácie ku kultúrnej určujúcej sociálnej vrstve, tak ako k nej v jeho časoch nepatrí ešte aristokracia. Ľudová vrstva k nej podľa neho nepatrí napriek skutočnosti, že veľká časť holandského meštianstva zostáva počas celého „Zlatého veku“ bikultúrna – ľudová i meštianska. Ako o Grotiovi výstižne napísal kultúrny historik Johan Huizinga: „Cudzie mu je všetko, čo bezprostredne vzišlo zo sedliacko-meštianskeho ľudového života. Do holandskej činorodej každodennosti, do jej neustáleho úsilia o blahobyt, do jeho žartovania

a hrubej zábavy, učený Grotius nepasoval.“ (Huizinga, 1984, s. 171). Zo sociolinguistického hľadiska obsahujú významnejšie implikácie Grotiove názory na pragmatiku reči, na mravné normy a na ekonómiu rozprávania. Na tomto mieste naznačme aspoň niekoľko kľúčových myšlienok obsiahnutých v dialógu. Môžeme začať pragmatikou reči (rozprávania, prehovoru):

Syn: Kedy však rečnením dosiahne človek zásluhy?

Otec: Keď vraví s väčším ziskom, než radšej mlčal by.

(...)

Syn: Objasnite mi to, nech výklad mám naporúdzi.

Otec: Rečou nič neskažíte, ak už ste ozaj v núdzi.

Syn: V čom má byť tá núdza? Čo vieme bližšieho?

Otec: Týka sa Božej cti, a škody blížneho.

Syn: Nestačí nám však prosto mlčať v takej chvíli?

Otec: Nie: pre pravdu treba vždy napnúť všetky sily.

Syn: Kedy nás teda núdza do rečenia ženie?

Otec: Keď ide o pomoc blížnemu či naše odmenenie.

Príznačné je, že v tejto pasáži Grotius myslí popri morálnom, ale zaiste aj materiálnom zisku, obhájenom v pravý čas vhodnou rečou, aj na solidaritu s blížnym; exemplárne tu vystupuje do popredia známy, klasickým sociológom Maxom Weberom vyzdvihovalý etický rozmer kalvínsko-kapitalistickej mentality, založenej na askéze a solidarite.

Na myšlienku protestantskej solidarity nadväzujú aj Grotiove úvahy o ekonómii reči; tá musí byť takisto eticky fundovaná (v komunikácii treba brať ohľad na komunikačného partnera), a musí byť aj racionálne kontrolovaná:

Syn: Nesmieme riecť všetko, čo príde nám na jazyk?

Otec: Ak vaša reč neoblaží, môžete ňou uraziť.

Syn: Ako teda človek má múdro pohnúť rozumom?

Otec: Musí si dobre zvážiť, čo zvnútra chce dostať von.

Syn: Smie človek vravieť to, o čom nič netuší?

Otec: To nie, lebo v maléroch by bol až po uši.

Z uvedených pasáží vyplýva, že cnosťou je podľa Grotia jednoznačne „málo rozprávať“, a nie „nerozprávať“. Nasledujúca časť rozhovoru vypovedá o technike tejto ekonómie komunikačnej austerity. Pre racionalistu Grotia prináša sústredenie sa na kvalitu prehovoru nevyhnutnosť jeho kvantitatívneho obmedzenia; ako žiak leidenského humanistu Josepha Scaligera bol Grotius zástancom stručného, jadrného štýlu, orientovaného na Tacita. Do jeho apológie „málovravnosti“ sa napokon premietla aj táto rétorická tradícia, ktorú Grotius považuje sám za civilizačne významnú:

Syn: Ale keď všetci čušia, či nás to uspokojí?

Otec: Po krátkej odmlke vravte len, čo ozaj za to stojí.

ADAM BŽOCH

Syn: Načo však toľko čakať? Či škodí mi náhlivosť?
 Otec: Áno, lebo na odpovede musí byť času dosť.
 Syn: A v čom ešte ďalšom mám sa mať na pozore?
 Otec: Dbajte na správnu odpoveď, rozvahu v prehovore.
 Syn: Keď sa ma pýtajú, ako je odvetiť slušné?
 Otec: Nie unáhlene, veľmi mravne a predovšetkým stručne.
 Syn: Keď poviem „áno“ či „nie“, bude to vari dosť?
 Otec: Pridajte k tomu niečo, žiada to zdvorilosť.
 Syn: Nesmiem sa vyjadriť dlhšie, v replike obsírnej?
 Otec: Radšej nie, nech ľudí nebolí hlava z nej.
 Syn: Ako sa tomu vyhnúť? To objasnite mi.
 Otec: Vyjadriť vetu máte vždy len málo slovami.
 Syn: Ak vpravíme niečo zvláštne, tiež máme vypúšťať?
 Otec: Kto veľa reční, vypovie, aj o čo sotva stáť.

Toto bol pokus o stručné predstavenie Grotiovho rozhovoru o cnosti málovravnosti, ktorý obsahuje azda aj pár užitočných rád pre komunikáciu v dnešnom sekulárnom, neskorokapitalistickom svete, vyznačujúcim sa hedonizmom, abundanciou jazyka v službách zväčša komerčných záujmov, roztrieštením sociálnych väzieb a úpadkom jazykovej kultúry.

Na záver možno upozorniť na jednu zvláštnosť Grotiovho dialógu, ktorým je forma otcových odpovedí na synove otázky. Otec odpovedá jadrne, gnómicky, niekedy porekadlom, múdrosťou. Z myšlienkového hľadiska nejde o veľmi tvorivé, duchaplné odpovede, skôr sú to *locis communes*, akési „clustery“, konvenčné, ustálené spojenia a frázy. Používanie takýchto fráz, ktoré sa nám dnes, na pozadí novších komunikačných praktík, môžu javiť nudné, moralizátorské a zabíjajúce uvoľnenú konverzáciu mravokárnosťou, bolo v racionalistickom a pragmatickom holandskom 17. storočí znakom dobrej (a zbožnej) meštianskej výchovy. Do rozhovorov sa často vplietali príklady, obrazy a príslovia z Biblie, nimi sa vytváral názorový, mravný a komunikačný konsenzus, čo zas viedlo k upevňovaniu vzájomných sociálnych väzieb. V meštianskych domoch napomáhala konverzácii domácich pánov s hosťami nielen pamäť, v ktorej komunikační partneri lovili vhodné príklady a bonmoty, ale najmä u bohatších hostiteľov mnemotechnicky takisto zbierky umenia a rozšírené, módne kabinety kuriozít. Kabinety kuriozít sa považovali všade v Európe 17. storočia za „miesta pre usporadúvajúce myslenie a rozhovor“ (Welzel, 1997, s. 502), zatiaľ čo jednotlivé umelecké diela mali byť zámienkou, „aby sa prejavila duchaplnosť rozprávajúceho, alebo aby sa udržiaval rozhovor v pohybe. Táto konverzácia je cieľom sama osebe, slúži tak ako ďalšie hry (...) na udržiavanie družnosti.“ (Becker, 1999, s. 119). Ako príklad, ktorý nás môže na tomto mieste zaviesť späť ku Grotiovi, uveďme istý známy obraz Jana Steena s názvom *Rederijkers (Rétori)*, pochádzajúci z obdobia 1662 až 1666 a zobrazujúci tzv. komoru rétorov, teda dobové združenie mestských básnikov; z ulice alebo zo záhrady sa dívame na okno, z ktorého sa tlačí von niekoľko hláv. Sú to miestni básnici, väčšina je vo výbornej nálade. Jeden z nich drží v ruke kanvicu na víno. Tento obraz evokuje slovné spojenie, ktorým sa nadväzuje spoločný rozhovor pozorova-

teľov tohto obrazu visiaceho v niektorom z mešťianskych domov: Hostí povie pri pohľade na maľbu rým: „rederijkers – kannekijkers“ (rétori – opilci); pán domu spokojne prikývne, pretože hostí pochopil morálku, ktorú tento obraz obsahuje. Prax používania slovných clusterov, ustálených zvrátov, fráz a prísloví vychádza komunikačne v ústrety moralizátorstvu, typickému pre holandské 17. storočie. V neskorom-, resp. postmoderných kultúrach zohráva táto prax len inferiornu rolu (ak vôbec), ale fakt je, že kedysi tvorila solídny základ neformálnej konverzácie a viedla k upevňovaniu družnosti.

LITERATÚRA

- BECKER, Jochen: Plaatjes en praatjes. Emblemata, gespreksspelen, conversatie en kunstgekleets. In: *De zeventiende eeuw*, 1999, Vol. 15, No. 1, s. 118 – 130.
- BURKE, Peter: *The Fortunes of the Courtier. The European Reception of Castiglione's Cortegiano*. Malden: Polity Press 2007. 210 s.
- BURKE, Peter: Lidová kultura v raně novověké Evropě. Praha: Argo 2005. 374 s.
- FRIJHOFF, Willem – SPIES, Marijke (Eds.): *Nederlandse cultuur in Europese context. 1650. Bevochten eendracht*. Den Haag: Sdu Uitgevers 1999. 704 s.
- HUIZINGA, Johan: Hugo de Groot en zijn eeuw. In: HUIZINGA, Johan: *Nederland's beschaving in de 17e eeuw*. Groningen: Wolters-Noordhoff 1984. 176 s.
- MATHESIUS, Vilém: Jazyk, kultura a slovesnost. Praha: Odeon 1992. 582 s.
- ROODENBURG, Herman: *Elegant Dutch? The Reception of Castiglione's Cortegiano in Seventeenth-Century Netherlands*. In: CALARESU, Melissa – DE VIVO, Filippo – RUBIÉS, Joan-Pau: *Exploring Cultural History: Essays in Honour of Peter Burke*. Farnham: Ashgate Publishing Ltd., 2010, s. 265 – 288.
- ROODENBURG, Herman: *The Eloquence of the Body. Perspectives on gesture in the Dutch Republic*. Zwolle: Waanders Publishers 2004. 208 s.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: *Studie z poetiky*. Praha: Odeon 1982. 906 s.
- VRIES, Jeronimo de (Ed.): *Hugo Groot's Bewijs van de ware godsdienst met zijne overige Nederduitsche gedichten*. Amsterdam: R. Stemvers 1884. 320 s.
- WELZEL, Barbara: *Galerien und Kunstkabinette als Orte des Gesprächs*. In: ADAM, Wolfgang (Ed.): *Geselligkeit und Gesellschaft im Barockzeitalter*. Bd. 1, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 28, 1997, s. 495 – 502.

Jazykový obraz Ferdinanda Porscheho u obyvateľov Vratislavíc nad Nisou¹

ZDENKO DOBRÍK

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Linguistic image of Ferdinand Porsche among the inhabitants of Vratislavice nad Nisou

Cultivated (effective) communication depends on the motivational world (views, needs, values, interests, etc.) of individual communication actors and on the compliance with the proportionality between accommodation and assimilation processes in communication. In pursuing the motivational world of communication partners the “treatment” of collective memory has a significant role in some communication situations, i.e. which memories and to what extent are they intentionally selected from the collective memory and which remain purposefully nonactivated. This fact is also confirmed by the linguistic analysis of selected discourses which relate to the personality of Ferdinand Porsche.

Úvod

Nepretržité jazykové vyrovnávanie sa s kolektívnou aj individuálnou minulosťou a súčasnosťou je svedectvom úzkeho prepojenia jazyka a kultúry, ktoré sa prejavuje tak, že jazyk je obsiahnutý v kultúre a kultúra v jazyku. Jazyk aj kultúru pritom vnímame ako súhrn kognitívnych, emocionálnych, hodnotových, behaviorálnych a akčných noriem (štandardov). Stredobodom pozornosti príspevku je lingvokultúrna analýza a interpretácia najfrekvencovanejších rečových prehovorov diskurzu o Ferdinandovi Porschem², ktorý intenzívne prebiehal v roku 2013 vo Vratislaviciach nad Nisou (nem. Maffersdorf). Diskurz sa rozprúdil v súvislosti s dilemou, či ponechať alebo odstrániť privítacie tabule obce s nápisom *Rodisko Ferdinanda Porscheho*, ako aj v súvislosti s rozsahom a obsahom informácií o živote Ferdinanda Porscheho uverejnených v automobilovom trakte kultúrneho a vzdelávacieho centra obce, v ktorom boli umiestnené automobily značky Porsche. Privítacie tabule *Rodisko Ferdinanda Porscheho* boli osadené v roku 2007 na základe rozhodnutia tamojšieho obecného zastupiteľstva pri vstupoch do tejto okrajovej časti

¹ Tento príspevok je publikovaný v rámci projektu VEGA *Mentálno-jazykové inakosti a kultivovaná komunikácia* (ITMS: 1/0326/16).

² Ferdinand Porsche, etnickým pôvodom český Nemec, bol konštruktérom automobilov. V celom svete sa stal uznávaným konštruktérom najmä vďaka zostrojeniu populárneho ľudového vozidla Volkswagen. V období Tretej ríše sa podieľal na vývoji nemeckých obrnených vozidiel a ďalšej špeciálnej techniky. Po skončení druhej svetovej vojny bol za kolaboráciu s nacistickým režimom uväznený.

Liberca so zámerom zatriktívniť toto miesto pre jeho návštevníkov. V roku 2013 nechalo miestne zastupiteľstvo tabule odstrániť, zapožičané automobily značky Porsche presunuli predstavitelia firmy Porsche z automobilového traktu Vratislavíc nad Nisou späť do Nemecka.

Cieľom lingvokultúrnej analýzy a interpretácie najfrekventovanejších rečových prehovorov, ktoré sú konkretizáciami rečových aktov, je vysvetlenie, čo stojí za rozdielnymi jazykovými obrazmi Ferdinanda Porscheho u obyvateľov Vratislavíc nad Nisou. V nadväznosti na predchádzajúci cieľ sa zameriame na ozrejenie toho, či bola v základe úsilia niektorých obyvateľov Vratislavíc nad Nisou odstrániť privítacie tabule ich rodáka reálna alebo umelá (pragmatická) xenosituácia.

Hľadanie odpovede na otázku, čo stojí za rozdielnymi jazykovými obrazmi Ferdinanda Porscheho u obyvateľov Vratislavíc, vychádza z Wittgsteinovho poznania, že to, „čo niečo znamená“, vzniká na základe použitia jazyka v rámci konkrétnych jazykových hier. Túto myšlienku rozvíja samotný Wittgstein nasledovne: „... niet jazyka ako objektu, lebo jazyk je len činnosť včlenená do prúdu sociálneho života. Táto činnosť je súčasťou kultúrnych praktík daného jazykového spoločenstva. Lexikálny význam je v zmysle činnostného prístupu viac ako lexikálny pojem v klasickom vymedzení, resp. ako zväzok dištinktívnych príznakov. O tom, ktoré príznaky sú typické, rozhodujú používatelia jazyka. To znamená, že ak väčšina používateľov vníma isté príznaky ako typické, potom sa považujú tieto za súčasť významu slova“ (podľa Dolník, 2012, s. 145). O typických príznakoch môžeme hovoriť aj v súvislosti s významom vlastných mien, ktoré označujú individuálne aj kolektívne entity.

Materiálovými zdrojmi analyzovaných rečových prehovorov sú reportáže, ktoré odvysielali Český rozhlas³ a Česká televízia⁴ a boli uverejnené v jednom z českých celoštátnych denníkov⁵. Každý z rečových prehovorov, ktorý sa v tomto texte vyskytuje, má reprezentatívnu funkciu v tom zmysle, že zastupuje (reprezentuje) viaceré obsahovo identické a podobné prehovory občanov Vratislavíc⁶.

Z hľadiska typických príznakov, ktoré prisúdili obyvatelia Vratislavíc nad Nisou Ferdinandovi Porschemu, môžeme rozčleniť rečové prehovory do nasledujúcich skupín:

- a) rečové prehovory, v ktorých majú výrazné zastúpenie príznaky „konštruktér“ a „kolaborant“; avšak „navrch“ má príznak „konštruktér“ v tom zmysle, že všetci aktéri rečových prehovorov podporujú ponechanie privítacích tabúľ pre jeho výnimočný technický talent;
- b) rečové prehovory, v ktorých dominuje príznak „kolaborant“. Príznak „konštruktér“ má len inštrumentálnu úlohu v tom zmysle, že vysvetľuje a posilňuje príznak „kolaborant“;
- c) rečové prehovory, v ktorých je prítomný iba príznak „konštruktér“.

³ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

⁴ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>, cit. 6. 1. 2014.

⁵ Dostupné na: http://zpravy.idnes.cz/spor-o-porscheho-pokracuje-dd3-/domaci.aspx?c=A130422_160633_liberec-zpravy_ddt, cit. 6. 1. 2014.

⁶ Uvádzané rečové prehovory (citácie) označené indexovými číslami 3 – 5 a 7 – 16 z nemeckého a českého jazyka preložil autor tohto príspevku.

Ďalšia časť textu sa zameriava na analýzu rečových prehovorov patriacich do jednotlivých skupín. Analýza jednotlivých skupín prehovorov začína citáciou samotných rečových prehovorov.

a) Rečové prehovory, v ktorých majú výrazné zastúpenie príznaky „konštruktér“ a „kolaborant...“

Lukáš Pohanka (ďalej L. P.), bývalý starosta Vratislavic, jeden z iniciátorov osadenia privítacích tabúľ a vytvorenia Porscheho múzea v obci: „Zameriavali sme sa na jeho konštruktérsku genialitu a výnimočnosť, ktorú bezpochyby mal. Ale nezabudli sme ani na, povedzme, tú temnú stránku z jeho minulosti, preto sa na tých výkladoch uvádza, že sa v roku 1933 stretol s ríšskym kancelárom Hitlerom, že v roku 1935 zamenil československé štátne občianstvo za nemecké občianstvo. A zároveň, že od roku 1935 do roku 1945 spolupracoval na vývoji ťažkého tanku Tiger. A v neposlednom rade, že mu bola udelená Nemecká národná cena a že mu Hitler v roku 1942 prepožičal Vojnový kríž za zásluhy“⁷.

Anonymný obyvateľ: „Vynikajúci konštruktér, som šťastný, že sa tu narodil. Som kresťan a ak sa Porsche v niečom previnil, odpúšťam mu. Tabule by mali zostať“⁸.

Milan Bumba (ďalej M. B.): „Dobre, Porsche dostal SS vyznamenania. V komunizme boli zase ľudia vyznamenávaní ako Hrdinovia socialistickej práce.“ ... „Tvrším, nemal na výber, keď chcel konštruovať autá. Keby bol odmietol spoluprácu s Hitlerom, skončil by vo väzení alebo v koncentračnom tábore“⁹.

Analýza tejto skupiny rečových prehovorov ukazuje, že jazykový obraz Ferdinanda Porscheho nie je v nich úplne rovnaký. Spoločnou vlastnosťou všetkých prehovorov je, že ho autori kognitívne, emocionálne aj behaviorálne asimilujú v zmysle „rozumiem mu“ ako konštruktérovi osobných a pretekárskych vozidiel. Sociálna asimilácia prebieha tak, že ho symbolicky včleňujú do vlastného sveta prostredníctvom osadenia privítacích tabúľ *Rodisko Ferdinanda Porscheho* a založenia automobilového múzea. Rozdiely v jazykovom obraze Ferdinanda Porscheho sa prejavujú o. i. aj medzi už vyššie citovanými rečovými prehovormi L. P. a M. B. Súčasťou rečového prehovoru L. P. je informácia o tom, akými hodnotovými, behaviorálnymi a akčnými štandardmi sa Porsche riadil v období Tretej ríše. Prehovor je vyjadrený v množnom čísle, ktoré v tomto prípade signalizuje, že autor ako bývalý starosta obce nehovorí iba za seba, ale aj za obecné zastupiteľstvo ako celok. Autor prehovoru vníma Porscheho relatívne komplexne v tom zmysle, že sa zmieňuje o podstatných epizódach v jeho živote bez ohľadu na to, či boli pozitívne, rozporuplné alebo negatívne. Vonkajší pozorovateľ môže prvotne interpretovať obsahovú stránku prehovoru L. P. (aj) tak, že jeho autor sa chcel vyhnúť manipulácii s faktami v snahe: a) vyjadriť protitotalitnú hodnotovú orientáciu seba samého aj obecného zastupiteľstva, ktoré viedol: „Ale nezabudli sme ani na, povedzme, tú temnú stránku z jeho minulosti...“;

⁷ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>, cit. 6. 1. 2014.

⁸ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>, cit. 6. 1. 2014.

⁹ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

b) eliminovať protestné postoje proti existencii múzea a tabúl' zo strany tých, ktorí vnímajú Porscheho predovšetkým ako kolaboranta alebo iba kolaboranta – pokiaľ „nenarazí“ na vyjadrenia Pavla Hrstku (ďalej P. H.): „Až vďaka našim protestom sú tieto informácie [t. j. informácie o kolaborácii Porscheho s Tretou ríšou – poznámka autora príspevku] prístupné verejnosti v priestoroch, kde sú vystavené automobily značky Porsche – až po štyroch rokoch, to je smutné“¹⁰. Tento rečový prehovor P. H. však vytvára priestor pre alternatívnu interpretáciu rečového prehovoru L. P., podľa ktorej komplexný jazykový obraz Porscheho nie je vyjadrením hodnotového sveta L. P. ako bývalého starostu a jeho obecného zastupiteľstva, ale vznikol pod vonkajším tlakom odporcov Porscheho. Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch rečových prehovorov je súčasťou rečového prehovoru M. B. („Tvrdím, nemal na výber, keď chcel konštruovať autá. Keby bol odmietol spoluprácu s Hitlerom, skončil by vo väzení alebo v koncentračnom tábore.“) apologetický postoj k Porscheho „kolaborantstvu“. Jeho postoj k Porschemu môže súvisieť s motivačným svetom autora rečového prehovoru, do ktorého patrí v podstatnej miere jeho dlhodobý záujem o automobily. Ako príslušník subkultúry „fanúšikovia či milovníci automobilov značky Porsche“ spontánne a bezvýhradne preferuje u Porscheho príznak „konštruktér“. V mene tohto príznaku je ochotný akceptovať a obhajovať Porscheho kolaborantstvo, čo možno pokladať za individuálny prejav špecifik nositeľov tejto subkultúry.

b) Rečové prehovory, v ktorých dominuje príznak „kolaborant“

Príznak „konštruktér“ má len inštrumentálnu úlohu v tom zmysle, že vysvetľuje a posilňuje príznak „kolaborant“. Aj pri tejto skupine rečových prehovorov najprv uvádzame ich znenie:

Petr Jirásko (P. J.): „Vlani asi koncom novembra som navštívil s dcérou koncentračný tábor v Osvienčime. Tam som pocítil, záblesk metafyzickej viny v tom, že som bol tak nečinný vo Vratislaviciach, že som sa nezaujímal o veci verejné. Zaujímal som sa v podstate o prácu. Takže zrazu som si uvedomil tú hrôzu, čo sa tu stalo, že tu je postavený pamätník, no a všetky tie súvislosti spojené s tým.“ ... „Jeho továrne boli zbrojovky, jeho činnosť technická nebola ničím iným v tej dobe než vývojom zbraní, tak ja vôbec nerozumiem, prečo by sme mali byť na neho hrdí“¹¹.

S odvolaním sa na knihu nemeckého historika Guida Knoppa *Hitlers Manager* P. H. prízvukuje: „Automobily značky Porsche boli zahalené legendou o Ferdinandovi Porschem. Pritom bol Porsche dôstojníkom SS, ktorý iniciatívne spolupracoval s najväčšími zločincami Himmlerom a Hitlerom. Týmto spôsobom získal robotníkov na nútené práce vo svojej fabrike, v ktorej sa vyrábali zbrane. Tieto veci boli pri tunajšom „pamätníku“ zamlčované. Porscheho tiež vyznamenali SS prsteňom s umrlčou lebkou. Až vďaka našim protestom sú tieto informácie prístupné verejnosti v priestoroch, kde sú vystavené automobily značky Porsche – až po štyroch rokoch, to je smutné“¹².

¹⁰ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

¹¹ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>, cit. 6. 1. 2014.

¹² Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

Aleš Preisler (ďalej A. P.), bývalý primátor, reagoval na „tabuľovú dilemu“ diplomatickým spôsobom: „Záležitosť, ktorá súvisí s privítacími tabuľami, by sa mohla vysvetľovať ako propagácia fašizmu, pohybujeme sa na hrane zákona...“ ... O Ferdinandovi Porsche a jeho temnej minulosti by som radšej z diplomatických a taktických dôvodov radšej pomlčal.“¹³

Vladimír Braun (ďalej V. B.), bývalý zástupca primátora, sa vyjadril do určitej miery podobným spôsobom: „Do roku 1989 sme museli stavať pomníky Leninovi a Stalinovi. Potom boli tieto zbúrané a nahradené novými. To sa týka aj malého nápisu *Rodisko Ferdinanda Porscheho* na privítacej tabuli. Prečo musíme ostentatívne dávať najavo, že sa tu narodil Porsche? Potom by sme mali tiež povedať, že v susedstve o dva domy ďalej (bližšie) sa tiež narodil vodca sudetských Nemcov a Hitlerov prisluhovač Konrad Henlein“. Excitovaný V. B. pokračoval ďalej: „Ale my musíme byť vždy za niečo vďační. My, Česi, by sme mali byť konečne hrdí sami na seba. Vždy nás k niečomu nútia. Predtým sme museli mať vyvesenú sovietsku zástavu, teraz zástavu EÚ. Prečo?“¹⁴

Analýza rečových prehovorov, v ktorých dominuje príznak „kolaborant“, ukazuje, že jazykový obraz Ferdinanda Porscheho v nich nie je úplne rovnaký. Spoločnou vlastnosťou všetkých prehovorov je, že ich autori ho kognitívne, emocionálne, hodnotovo i behaviorálne asimilujú v zmysle „nerozumiem mu“. Nacistický režim si spájajú so svetom koncentračných táborov, prenasledovania, svetom mučenia a zabíjania nevinných ľudí. Svetu, ktorého tvorcom je nacistický režim, nerozumejú, a preto im je cudzí. Keďže Ferdinand Porsche bol súčasťou tohto sveta ako konštruktér vojnových zbraní, ani Porsche mu jeho odporcovia „nerozumejú“, „nedôverujú“, je im cudzí. Nevnímajú, resp. oslabene vnímajú, že Porsche bol aj konštruktérom osobných aj pretekárskych automobilov. Sociálna cudzosť sa prejavuje tak, že ho „metonymicky vyhánajú“ zo svojej obce, a to aj napriek tomu, že sa v nej narodil. Pod „metonymickým vyhánaním“ sa rozumie, že vyhánajú jeho konštruktérske dielo, ktorého súčasťou sú aj osobné a pretekárske automobily. Rozdiely jazykového obrazu Ferdinanda Porscheho sa vyskytujú medzi vyššie citovanými rečovými prehovormi P. H. a V. B. Zatiaľ čo rečové prehovory P. H. majú racionálnu a vecnú dimenziu, sú nasýtené argumentmi, ktoré prevzal z publikácie nemeckého historika, rečovým prehovorom V. B. chýba argumentačná báza; okrem toho sú preniknuté silným emocionálnym nábojom, ktorý je odrazom jeho naivného (každodenného) obrazu sveta.

Rečové prehovory obsahujú viaceré objektívne aj subjektívne negatívne hodnotiace výrazy a slovné spojenia, ktoré: a) charakterizujú osobu Ferdinanda Porscheho (*Ferdinand Porsche so svojou temnou minulosťou; ... bol dôstojníkom SS, ktorý iniciatívne spolupracoval s najväčšími zločincami; vyznamenali ho tiež SS prsteňom s umrlčou lebkou*); b) vyjadrujú vnútorný pocitový svet ich autorov, ktorý sa vyznačuje zlosťou a skepsou (*Prečo musíme ostentatívne dávať najavo, že...; vždy nás k niečomu nútia*).

¹³ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

¹⁴ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

c) Rečové prehovory, v ktorých je prítomný iba príznak „konštruktér“

Oficiálna webová stránka Vratislavíc nad Nisou v roku 2012 obsahovala aj vyjadrenie: „Čerešnička na torte nemeckého automobilového priemyslu. Značka, ktorá má zvuk. V žiadnom inom aute nevejú vlasy žien tak krásne ako v Porsche Cabrio...“¹⁵

Reportér: „Vo Vratislaviciach stojí ešte aj dnes jeho skromný (nezrekonštruovaný) rodný dom, na ktorom je umiestnená viac ako desať rokov stará pamätaná tabuľa. Väčšina obyvateľov, ktorí prechádzajú popri jeho dome, nemajú nič proti privítacej tabuli, sú hrdí na svojho krajana“¹⁶.

Predavač v železiarstve: „Som hrdý na Porscheho“¹⁷.

V predchádzajúcich rečových prehovoroch sa vyskytujú pozitívne hodnotiace výrazy, ktoré a) charakterizujú Ferdinanda Porscheho (*vynikajúci konštruktér; čerešnička na torte nemeckého automobilového priemyslu*); b) vyjadrujú pozitívne vnútorné prežívania autora prehovorov (*som šťastný, že..., som hrdý, že ...*).

V súvislosti s hľadaním odpovede na otázku, či bolo v základe úsilia skupiny obyvateľov Vratislavíc nad Nisou odstrániť privítacie tabule ich rodáka reálna alebo umelá (pragmatická) xenosituácia, je potrebné poznať, ako vznikajú obidve sociálne xenosituácie. V základe vzniku prirodzenej xenosituácie je strach z reálneho ohrozenia istoty existujúceho poriadku. Umelá, t. j. pragmatizovaná sociálna xenosituácia sa navodzuje ťažením z istoty poriadku, v ktorej je subjekt prezentovaný – so zreteľom na vlastné záujmy aktéra, resp. aktérov – tak, aby to vyvolalo stav ohrozenia, ktorý treba eliminovať takým spôsobom, že aktéra ohrozenia ako nositeľa cudzosti treba vylúčiť z vlastného sveta (Dolník, 2015, s. 29 – 31). Za vlastný záujem možno považovať aj ambíciu aktérov umelej xenosituácie politicky uspieť. Vychádzajú z teoretického vymedzenia atribútov reálnej aj umelej xenosituácie, ako aj zo správania sa obyvateľov Vratislavíc (petíciu na podporu podania trestného oznámenia proti zastupiteľstvu za jeho propagáciu národného socializmu podpísalo len stopäťdesiat z celkového počtu osemtisícpäťsto obyvateľov; druhú petíciu na podporu zachovania privítacích tabúľ až tisíc tristo ľudí) sa ukazuje, že táto xenosituácia mala prejavy umelej xenosituácie, aj preto, že:

a) prejavy netolerancie, ktoré majú základ v ideológii nemeckého národného socializmu, s ktorým bol Ferdinand Porsche spojený, majú v súčasnosti vo Vratislaviciach a v celej Českej republike marginálny význam, t. j. reálne neohrožujú istoty (bezpečnosť) existujúceho poriadku. Možno predpokladať, že táto skutočnosť motivovala väčšinu obyvateľov Vratislavíc k tomu, aby nepodpísali petíciu za podanie trestného oznámenia na obecné zastupiteľstvo za šírenie ideológie národného socializmu;

b) sa potvrdila snaha niektorých obyvateľov uspokojiť svoje politické ambície tým, že bývalý starosta bol po piatich rokoch vo funkcii v septembri 2013 odvolaný a niektorí iniciátori petície na podporu podania trestného oznámenia proti zastu-

¹⁵ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

¹⁶ Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>, cit. 6. 1. 2014.

¹⁷ Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>, cit. 23. 1. 2014.

pitelstvu pre jeho propagáciu národného socializmu sa stali súčasťou nového zastupiteľstva.

Treba však zdôrazniť aj to, že niektorí z obyvateľov Vratislavíc nad Nisou mohli pociťovať tamojšiu xenosituáciu ako reálnu. V ich individuálnej pamäti mohla aktivovať „Porscheho udalosť“ osobné, poprípade rodinnými predkami sprostredkované negatívne spomienky na obdobie Tretej ríše, ktoré môžu byť natoľko strastiplné, že marginalizujú, poprípade anulujú konštruktérsku dimenziu Ferdinanda Porscheho.

Záver

Nepretržité jazykové vyrovnávanie sa používateľov jazyka s kolektívnou aj individuálnou minulosťou a súčasnosťou (v zmysle jej prijatia alebo neprijatia) je prirodzený jav. V jazykových obrazoch Ferdinanda Porscheho, ktoré sa skladajú z rečových prehovorov občanov Vratislavíc nad Nisou, je prítomný ich motivačný svet, t. j. ich potreby, záujmy, želania, ideály atď. Poznanie, že rečové prehovory obsahujú motivačný svet ich tvorcov, má trvalú a všeobecnú platnosť. Efektívna kultivovaná komunikácia znamená aj ohľaduplnú konfrontáciu motivačných svetov účastníkov komunikácie. Predpokladom efektívnej kultivovanej komunikácie je zachovávanie proporcionality medzi akomodačnými a asimilačnými procesmi v nej. Podstata princípu proporcionality medzi akomodačnými a asimilačnými procesmi spočíva v tom, že jednotliví komunikační partneri sa snažia v duchu kompromisov nielen o presadenie vlastného motivačného sveta, ale aj o akceptovanie motivačného sveta komunikačných partnerov. Toto sa v prípade vratislavického diskurzu o Ferdinandovi Porschem nestalo. Efektívna kultivovaná komunikácia by priniesla v prípade spomenutého diskurzu nasledujúce výsledky: 1. komunikační partneri by obojstranne akceptovali, že Ferdinand Porsche bol vynikajúci konštruktér, t. j. privítacie tabule s nápisom *Rodisko Ferdinanda Porscheho* by neboli odstránené, 2. všetky dôležité informácie o spolupráci Ferdinanda Porscheho s nacistickým režimom by boli zverejnené v miestnom automobilovom múzeu Porsche.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, Juraj: Jazyk – človek – kultúra. Bratislava: Kalligram 2010. 221 s.
 DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 366 s.
 DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: IRIS 2015. 316 s.

PRAMENE

- Streit um Ferdinand Porsche spaletet tschechischen Ort Vratislavice. [online]. Citované 23. 1. 2014. Dostupné na: <http://www.radio.cz/de/rubrik/kaleidoskop/streit-um-ferdinand-porsche-spaltet-tschechischen-ort-vratislavice>.
 Reportéri: Porscheho tu nechceme. [online]. Citované 6. 1. 2014. Dostupné na: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/214452801240001/titulky>.
 Vratislavický boj o Porscheho vrcholí. [online]. Citované 6. 1. 2014. Dostupné na: http://zpravy.idnes.cz/spor-o-porscheho-pokracuje-dd3-/domaci.aspx?c=A130422_160633_liberec-zpravy_ddt.

Staří lidé a jazyk

VĚRA SCHMIEDTOVÁ

Praha, Česko

Old people and language

We intend to examine the definitions of words relating to the topic as they are offered by monolingual dictionaries of contemporary Czech and we will notice the shifts in meaning. We will have a look at the words: *pensioners*, *retired*, *senior*, *rentier* and at their collocations. We will examine the expressions used in the totalitarian times – the noun *prduch* (compound of the words for working and retired) and the adjective *overage*. In the corpus of contemporary written language we will look at the collocations of set phrases *mladý člověk* and *starý člověk* (young person and old person). In order to distinguish the media image of old people from the real social picture, we are going to explore the collocations of words *babička* and *dědeček* (grandmother and grandfather). We will also examine the set phrases which refer to the facilities and institutions for the elderly (nursing home, home for the elderly, discount for pensioners, University of the Third Age U3A). Finally, on the basis of the collocations found in contemporary corpora SZN, SZN2010 and ORAL, we will try to present the media image of an old person and the attitude of society towards the elderly.

Evropa stárne. Česká republika stárne s ní.

Jak se tyhle změny projevují v jazyce?

Motto: Pokud my mladší staré lidi vůbec vnímáme, tak jen jako nepoužitelné a opotřebované bytosti.

(Týden, 2005/36)

1. Úvod

V následujícím se pokusíme sledovat osud některých slov pro tematický okruh lidského stáří, který souvisí s aspektem obecného času a stárnutí i slov v něm. Tento příspěvek, založený korpusově, je však jen pozorování, a nesnaží se o závěry.

2. Lexikografická situace

V České republice není příliš optimistická. Poslední střední *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ) vycházel v rozmezí 1960 – 1971, nejprve v sešitovém vydání. Obsahuje přibližně 198 000 slov a je to náš stále nejmodernější český slovník. Vyšel po *Příručním slovníku jazyka českého* (PSJČ), který je nejrozsáhlejší český výkladový slovník v devíti svazcích a obsahuje přibližně 250 000 hesel. Ten vycházel

v letech 1935 – 1957. Vidíme tedy, že češtině chybí základní popis lexikonu už padesát let, SSIČ byl ukončen v roce 1971. V roce 1978 vyšel ještě jednosvazkový *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ), který zahrnuje téměř 50 000 lexémů současné češtiny, je ale odvozen od popisu *Slovníku spisovného jazyka českého* z šedesátých let. Je sice průběžně aktualizovaný, ale česká lexikografie v něm nepřistupuje k základnímu novému popisu slovní zásoby. V Ústavu pro jazyk český AV ČR pracuje na novém výkladovém slovníku češtiny mladý lexikografický tým (od roku 2013) s minimální finanční podporou, takže nový výkladový slovník není možné v nejbližší době očekávat.

Otázka, která je nasnadě: nakolik tedy česká lexikografie odráží svou dobu reflektovanou slovníkem a nakolik je její dobový popis přenosný na dnešek?

3. Změny doby a jazyka

Jazyk, jak víme, reaguje na společenské změny velice citlivě. Pro náš popis jazykové situace, která zobrazuje obraz starých ve srovnání s mladými (lidmi) v povědomí Čechů, budeme používat hesla ze *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSIČ), jako posledního nejkompaktnějšího popisu českého lexikonu. Podíváme se na slovní zásobu vztahující se k tomuto tématu a postupně ji srovnáme s dnešní situací, jak ji můžeme pozorovat v korpusu současného jazyka. Pracujeme jenom s lexémy, které jsou v tomto slovníku zařazené a označují starší a nebo staré osoby.

Jsou to následující slova:

důchodce (důchodkyně): osoba pobírající důchod: starobní, invalidní důchodce

penzista (penzistka): kdo je v penzi; synonymum pro důchodce

senior (seniorka): 1. starší ze dvou lidí stejného jména, zpravidla otec (opak junior); 2. starší nebo nejstarší člen nějakého společenství, shromáždění a podobně

rentiér (rentiérka): kdo žije z úroků, z důchodů plynoucích z cenných papírů, ze státních rent a podobně

Hesla *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSIČ) jsou pro naše účely krácená, zachycujeme jen významovou strukturu.

Podíváme-li se na výklad těchto slov, vidíme, že v době vzniku slovníku odpovídá jazykové situaci jen heslo *důchodce* a *penzista*, ovšem u hesla *důchodce* slovník nepokládá za nutné uvést synonymum *penzista*.

Ve společnosti, ve které stále více přibývá starších lidí, se však v poslední době používá pro slovo *důchodce* synonymum *senior*. Je to svým způsobem eufemismus, protože slovo *důchodce* k sobě často váže záporné konotace a samo, protože je etymologicky komparativ (starší), může vést k marné otázce „starší než kdo?“. Ve slovníku SSIČ tento význam není v polysémní struktuře slova *senior* vůbec zachycený. Ani slovo *rentiér* však nezachycuje současnou jazykovou situaci. Důvod je jednoduchý, za socialismu nebylo možné žít rentiérským způsobem života - nikdo neměl cenné papíry, ani rentu, všichni museli být zaměstnaní a mít o tom v občanském průkazu razítko o zaměstnání. Jinak mohl být občan obviněn z příživnictví. Člověk za socialismu mohl být, co se týče společenského zařazení: dítětem, studentem, matkou na mateřské dovolené, zaměstnancem, starobním nebo invalidním důchodcem. A tomu odpovídá i slovníkový výklad slov, která se v SSIČ spojují s naším tématem. Slovník SSIČ plně neodráží jazykovou situaci naší doby, což je pochopitelné.

4. Totalitní doba

Neúcta k starším lidem se začala v naší společnosti projevovat už v době komunistické totality. Právě tehdy se setkáváme se spojením *přestárlý člověk* a se zkratkovým slovem *prduch* (*pr-acující důch-odce*), které se ironicky používá dodnes. Zvukově toto slovo připomíná nepříjemné označení pro tělesné plyny – *prd* a slovo *duch*, tedy taky něco plynatého.

Uvádíme kontexty slova **přestárlý** v korpusu Totalita¹.

Jak zpříjemnit stáří přestárlému člověku?

U přestárých občanů je zpravidla nutné umístit je v domově důchodců.

Při respektování individuálních požadavků starých lidí je často možné zajistit přiměřené životní podmínky přestárých spoluobčanů.

Význam adjektiva *přestárlý* vyplývá z kontextu našich ukázek.

Slovo **prduch** je neformální, hovorové slovo, které nezachytil ani dobový oficiální tisk, tedy korpus Totality, ani slovníky. Uvádíme tedy kontexty z internetu. Najdeme ho ale i v našem největším korpusu SYN². Vyskytuje se v něm v tomto okamžiku 28x.

Obracím se na ostatní, jaký mají názor na tzv. „prduchy“, pracující důchodce. Mám pocit, že zabírají místa mladším.

Pracující člověk důchodového věku - nemusí být ještě „prduchem“, jak se sami pracující důchodci nazývají.

Jsem prduch, tedy pracující důchodce. Sedět doma bych nevydržel.

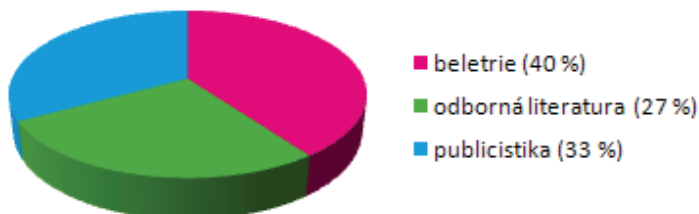
Já jsem odkecanej prduch, pracující důchodce.

Označení prduch pochází ještě z dob, kdy stál rohlík třicet haléřů.

5. Korpus dnešní doby a jeho úzus

Doteď jsme se pohybovali ve slovní zásobě a v jejím stavu do roku 1989, kdy proběhl v tehdejší Československu politický převrat. Skončil tak socialismus a nastoupil kapitalismus. Abychom se dozvěděli něco víc o současné jazykové situaci a o zachycení našeho tématu v ní, pokusíme se prozkoumat reprezentativní korpus současného psaného jazyka SYN2010. Jedná se o referenční vyvážený korpus, převažují v něm texty z let 2005 – 2010. Obsahuje 100 milionů slovních tvarů slov. Je lemmatizovaný a gramaticky označovaný.

Obecné složení korpusu SYN2010 viz:



¹ Korpus Totality je složený z publicistických textů z let 1952, 1969 a 1977 a obsahuje 15 350 741 pozic. Je složený ze tří ukázek Rudého práva, deníku Komunistické strany Československa, který reflektoval ideologické postoje tehdejší komunistické vlády.

² SYN nereferenční spojení všech synchronních psaných korpusů řady SYN, rok zveřejnění 2010, je lemmatizovaný a morfologicky značkový, obsahuje 2,232 miliard slov.

6. Kolokace

a) Nejprve se podíváme na užití slov, která jsme zkoumali v korpusu Totality. O výskytu slova *prduch* v současném jazyce jsme se zmínili výše. Spojení s přidavným jménem *přestárlý* se u slov *občan*, *spoluobčan* nebo *člověk* v korpusu současného jazyka nevyskytuje. Vyskytuje se hlavně ve spojení s neživou přírodou, např. *přestárlý topol*. Je to důkaz toho, že v současné společnosti se už tohoto hanlivého spojení přidavného jména *přestárlý* s živým člověkem neužívá.

b) Budeme sledovat, jakým způsobem společnost vnímá lidi, označené slovem *důchodce*, *senior*, *rentiér*. Nejlépe nám to ukážou kolokace. Použijeme program Sketch Engin³, což je program, který je integrální součástí manažeru Kontext pro zaměstnance FF UK, pomocí kterého vyhledáváme v korpusech umístěných na stránkách Ústavu Českého národního korpusu. V následující tabulce jsou kolokáty uvedeny v pořadí podle frekvence.

F = frekvence

důchodce F 2991	F modifier ⁴	senior F 2688	F modifier	penzista F 300	F modifier	rentiér F 60	F modifier
invalidní	89	aktivní	14	invalidní	2	pražský	3
starobní	40	postížený	13	vitální	2	bezstarostný	1
pracující	12	starý	10	zapšklý	1	movitý	1
spokojený	8	důvěřivý	8	umíněný	1	spokojený	1
důvěřivý	7	nemocný	7	činorodý	1	venkovský	1
chudý	6	okradený	5	bělovlasý	1	sobecký	1
aktivní	5	potřebný	4	naštvaný	1	úspěšný	1
nemocný	5			rozhořčený	1	zhýčkaný	1
okradený	4			invalidní	1		
soběstačný	4			důvěřivý	1		
vitální	4						

Kolokace přidavných jmen (modifier) u slov *důchodce* (2991) a *senior* (2988) nám moc rozdílu v sémantice slov neukážou. Můžeme tedy skutečně uvažovat o tom, že se jedná o synonyma (jakkoliv poněkud akademické slovo *senior* se mezi prostšími lidmi příliš neužívá). Nejvyšší frekvenci mají termíny *invalidní* důchodce a *starobní* důchodce (tedy lidé, kteří pobírají od státu důchod, penzi na základě odpracovaných let a dosaženého věku, nebo na základě onemocnění, které člověku brání v práci). Slovní spojení *pracující důchodce*, tj. člověk pokračující ve výdělečné činnosti, má také charakter termínu. Ostatní kolokáty jsou si velmi podobné. U lexému *důchodce* a *senior* se oceňuje, že je *vitální*, *aktivní*, *spokojený* a *soběstačný*. Ostatní přidavná jména však mají zápornou sémantickou prozódii: *chudý*, *nemocný*, *postížený*, *potřebný* důchodce/senior. Zcela vlastní kapitolu tvoří spojení: *důvěřivý* důchodce a z toho plynoucí *okradený* důchodce/senior. Šest kolokací z deseti má tedy zápornou sémantickou prozódii. Do tohoto čísla nepočítáme terminologická spojení – *starobní*, *invalidní*, *pracující* důchodce. Jiné výsledky jsou

³ <https://www.sketchengine.co.uk/>. Program je možné užívat na základě licence.

⁴ modifier: a word (such as an adjective or adverb) or phrase that describes another word or group of words

u slova *rentiér* (60). Je to někdo, kdo má dost peněz na to, aby už nemusel pracovat a mohl být: *bezstarostný, movitý, spokojený, nezávislý, úspěšný*. Pro důchodce je tato charakteristika spíše výjimkou, ale i někteří důchodci jsou skutečně finančně zajištěni, a proto i o nich lze také použít označení *rentiér*. Mají specifický důchod – rentu. (Kdysi bylo používáno pro důchod slovo *renta*, dnes je to slovo velmi neformální, s malou frekvencí.) Je třeba upozornit na situaci, že pro *rentiéra* nemusí být zdrojem renty jen důchod, ale i jiné zdroje. Takže se příjem renty neomezuje jen na starší lidi. Zajímavá je kolokace *pražský rentiér*. Ukazuje na to, že Praha přitahuje movité lidi. Podle celkové frekvence slovo *penzista* (300) v užívání ustupuje. Ale i tady převažují kolokáty se zápornou sémantickou prozodií.

c) Nechceme se však zamýšlet jen nad kolokacemi našich čtyř sémanticky příznakových lexémů – *důchodce, penzista, senior, rentiér*. Podíváme-li se na srovnání dvou spojení – *starý člověk/mladý člověk*, obrázek se stane plastičtější a jasnější.

F = frekvence

starý člověk F 1713	F modifier	mladý člověk F 3420	F modifier
nemocný	23	vzdělaný	21
nemohoucí	7	talentovaný	12
osamělý	7	schopný	11
bezmocný	6	krásný	10
zkušený	4	zdravý	8
chudý	3	nadšený	7
moudrý	3	zamilovaný	6
		veselý	6
		chytrý	6
		šťastný	5

Vidíme, že ve spojení s přídavným jménem *starý člověk* zase převažují přídavná jména se zápornou sémantickou prosodií – *nemocný, nemohoucí, osamělý, bezmocný, chudý, starý – člověk*. Přídavná jména s kladnou sémantickou prosodií jsou řidší – *zkušený, moudrý*. U spojení *mladý člověk* se vyskytují pouze přídavná jména s kladnou sémantickou prosodií – *vzdělaný, talentovaný, schopný, krásný, zdravý, nadšený, zamilovaný, veselý, chytrý, šťastný*. Tyto výsledky nám ukazují mediální obraz starých lidí. Tady je nasnadě sociologická otázka s celkem jasnou odpovědí: nakolik si stáří a starého člověka dnešní doba považuje a zda se jeho postavení od minulé doby zlepšilo.

d) Pro srovnání se podívejme na deminutiva označující starého člověka v rámci rodiny.

Nejprve se podíváme do korpusu SYN2010.

F = frekvence

babička F 6889	F modifier	dědeček F 3439	F modifier
porodní	77	kouzelný	19
starý	40	vlastní	13

pohádkový	15	pohádkový	9
vlastní	22	starý	9
milovaný	13	hodný	5
nemocný	11	slavný	4
hodný	10	pyšný	4
milý	5	laskavý	3
kouzelný	4	nemocný	3
zlatý	4	mrtvý	3
krásný	4		

V češtině kromě rodiny a mluveného jazyka se *babička* a *dědeček* vyskytují i v pohádkách. Jedná se tedy o spojení, která mají také kladnou sémantickou prozodii. Kromě přídavných jmen, která konstatují a nehodnotí situaci starého člověka, jsou to spojení: *starý/á*, *nemocný/á* a nakonec i *mrtvý/á* dědeček/babička, jsou všechny kolokace kladné. Toto srovnání nám ukazuje rozdílné vnímání starých lidí z hlediska společnosti a rodiny. Tedy špatný společenský mediální obraz starých lidí a kladný v rámci rodiny.

Napadlo nás podívat se do zkušebně označovaného korpusu mluvené češtiny⁵, jaká slova se vyskytují ve spojení se slovy *babička* a *dědeček* v mluveném neformálním jazyce. Zde se nám výrazně ukazují vlastnosti mluveného jazyka. Přídavná jména, tedy modifiers, jsou v mluveném jazyce zastoupená především přivlastňovacími a ukazovacími zájmeny (např. *moje/naše/ta* *babička*, *dědeček*), přídavná jména se vyskytují minimálně.

U slova *dědeček* (173) se vyskytují jen dvě přídavná jména (*milý* a *krásný*). U přídavného jména *milý* se ale nejedná o hodnotící přídavné jméno:

jó, jenomže milej dědeček

to je takový krásný dědeček

U slova *babička* (1013) je frekvence vyšší. Vyskytují se přídavná jména *hodná* (2), *stará* (2), *hezká*, *mladá*, *typická*, ale i spojení *chudák* *babička*, *babička je jednička*.

Pokud si všimneme rozdílů frekvencí slov *babička* a *dědeček*, musíme si uvědomit, že v mluveném jazyce je velice časté označení pro dědečka i slovo *děda* (705). U slova *babička* tato alternace není běžná, protože označení *bába* (velice časté je spojení *stará bába*) má zápornou sémantickou hodnotu.

7. Někteří častá spojení sledovaných lexémů

Ještě se podíváme na užití spojení našich lexémů, která se objevila v současném jazyce. Jsou to:

domov důchodců (700)

domov seniorů (35)/*domov pro seniory* (156)

sleva pro důchodce (2)/*důchodcovská sleva* (1)

sleva pro seniory (1)/*seniorská sleva* (1)

⁵ Jedná se o spojení korpusů ORAL 2006, ORAL2008, ORAL2013, který má velikost 5 947 326 pozic.

I v těchto spojeních můžeme sledovat postupný přechod od používání slova *důchodce* k dnes eufemisticky používanému slovu *senior*. Terminologické spojení *domov důchodců* vzniklo již v předcházejícím režimu, je v jazyce zakotvené a proto má tak vysokou frekvenci. Postupně je ale zaměňované spojení, ve kterých je užití slovo *senior* a *seniorský*.

Novinkou v současné společnosti a tím i v jazyce je označení pro stáří spojení *třetí věk* (41), které je vlastně také eufemistické. Na základě tohoto spojení je vytvořeno označení *univerzita třetího věku* (93), zkratka psaná *U3V* (2x). Označuje možnost pokračování ve vzdělávání na vysokých školách, které nabízejí velkou škálu kurzů, kterých se účastní starobní i invalidní důchodci. Tyto kurzy neprobíhají pouze na univerzitách, ale i v ostatních vzdělávacích zařízeních.

Tento oddíl je, jak se zdá, poněkud optimističtější, protože nevytváří záporný obraz starých lidí.

8. Závěr

Jazyk odráží jazykovou situaci ve společnosti a lexémy sledované v čase to dobře ukazují. Celkové povědomí o *důchodcích/seniorech* není, jak vidíme na našich kolokaciích, optimistické a nenaznačuje právě úctyhodný vztah mladé generace ke starším a starým lidem. Starší lidé jsou často vnímáni jako společenská skupina, která společnost finančně zatěžuje, popř. mladým přímo překáží. Média a politici, která tento obraz vytvářejí, by se na lepší obraz starší a staré generace měla zaměřit (srov. kontrastně naproti tomu např. úctu ke stáří ve východních společnostech, Číně aj.) a snažit se mj. obohatit i kolokační řadu této generace o více sémanticky pozitivních spojení. Protože jazyk zachycuje situaci ve společnosti, měla by se změnit především tato situace. Možná v budoucnu se obraz starých lidí změní tím, že stará a starší generace našich spoluobčanů, jak nám hlásí statistiky, se stává nejen *nemocná, bezbranná, chudá*, atd., ale stává se z nich v některých zemích skupina, která utrácí více, než lidé ve věku 30 – 44 let (viz příloha Lidových novin Index 2016/02, s. 17 – 18). Pro Českou republiku to ale zatím neplatí.

LITERATURA

- MOON, Rosamund: From gorgeous to grumpy: adjectives, age and gender. In: *Gender and Language*, 2014, vol. 8, no 1, p. 1 – 42.
- BAKER, Paul: *Using Corpora to analyze Gender*. London: Bloomsbury Academic 2014. 240 p.
- HAŠKOVCOVÁ, Helena: *Fenomén stáří*. Praha: Brain Team 2010. 365 s.
- Příruční slovník jazyka českého. I. – VIII. díl. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 4. vydání. Hl. red. J. Filipec – F. Daneš. Praha: Academia 1978. 799 s.
- Slovník spisovného jazyka českého. 1 – 4. Hl. redaktor B. Havránek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960 – 1971.
- ZDRAŽILOVÁ, Lenka: *Determinanty tvořivé činnosti ve stáří*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita 2007.

Relacje paradygmatyczne w świadomości językowej Polaków i Słowaków

SYLWIA SOJDA

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec, Polska

Paradigmatic relations in Poles' and Slovaks' linguistic awareness

The aim of this article is to demonstrate paradigmatic relations which exist in Poles' and Slovaks' linguistic awareness. Tests have shown the most common word associations within the lexical paradigms, and will be carried out on the basis of a test of free association by G. H. Kent and A. J. Rosanoff. Since the semantic associations are comparable in different languages, this hypothesis will be verified in the context of Polish and Slovak languages. The most common associations are direct, those which represent the semantic relation, and the aim of the research will be to identify which of these relations are most strongly represented in the Polish and Slovak languages among people who speak both languages.

1. Wprowadzenie

Przedmiotem szkicu są relacje paradygmatyczne występujące między leksemami w parze językowej polsko-słowackiej, oparte na skojarzeniach słownych użytkowników współczesnego języka polskiego i słowackiego. Asocjacionizm, jako koncepcja badawcza ma swoje podłoże w psychologii, i oznacza podstawowe prawo życia psychicznego, jakim jest prawo kojarzenia. Zjawiska psychologiczne mogą istnieć samodzielnie albo mogą łączyć się ze sobą, a owo łączenie to asocjacja – kojarzenie. Powiązanie zjawisk psychicznych z językowymi dokonało się za pośrednictwem wyodrębnienia nowej dyscypliny naukowej – psycholingwistyki w latach 50. XX wieku. Powstała ona na styku psychologii i językoznawstwa, co wiąże się z wykorzystaniem metod psychologicznych do badania różnych elementów systemu językowego.

Asocjacje mają swoją długą historię. Ich początków można dopatrywać się w twierdzeniach starożytnych filozofów, min. Platona, który zakładał, że jedna idea pochodzi od drugiej, czy Arystotelesa, według którego idee, obrazy i myśli łączą się w taki sposób, że przywołanie jednego elementu powoduje przywołanie drugiego, który jest z pierwszym skojarzony. Samo pojęcie *asocjacji* pojawiło się w pracach Locke'a, co zapoczątkowało cały prąd filozoficzny. Zakłada się w nim również istnienie tzw. praw kojarzenia, które precyzują czynniki wpływające na tworzenie się połączeń skojarzeniowych i ich siłę (Mikołajczak-Matyja, 2012, s. 102).

Pierwszy nurt psychologii naukowej (klasycznej, introspekcyjnej) jest określany również mianem psychologii asocjacyjnej, a wzrost zainteresowania nią datowany

jest na XIX wiek, głównie za pośrednictwem eksperymentów Wilhelma Wundta w założonym w 1879 roku laboratorium psychologicznym. Przedmiotem badań w tych eksperymentach była świadomość, w opisywaniu której korzystano z teorii asocjacji. Słowny eksperyment asocjacyjny jest historycznie pierwszą metodą projekcyjną psychologii naukowej, na podstawie której powstało narzędzie badawcze zwane *testem skojarzeniowym*. Za twórcę testów skojarzeniowych uważa się Francisa Galtona, który opracował własną listę 75 słów-bodźców, do których, po upływie kilku dni dopisywał swoje pierwsze skojarzenie. Eksperyment ten nie został jednak opublikowany. Na przełomie XIX i XX wieku zainteresowania badaczy kierują się na reakcje asocjacyjne jako na pewien szczególny typ zachowań językowych. Reakcje przynoszą nową formę analizy materiału pochodzącego z eksperymentu asocjacyjnego, opierają się na trzech podstawowych zasadach: częstotliwości (powszechności) reakcji, czasie reakcji asocjacyjnej, klasyfikacji skojarzeń (Lebda, 2006, s. 12). W 1910 roku amerykańscy psychiatrzy Helen Kent i Aaron Rosanoff opracowali 100-hasłową listę tzw. słownictwa podstawowego. Stała się ona podstawą testu, w wyniku którego uzyskano wzorzec diagnostyczny. Testowi skojarzeń swobodnych poddano 1 000 osób, cyklicznie go powtarzano, a powtarzalność wyników pozwalała zwiększać liczbę bodźców zmniejszając liczbę badanych: 200 bodźców i 500 badanych, 8 400 bodźców i 100 badanych. Ten ostatni – trwający kilkanaście lat – test pozwolił zbudować Edinburgh Associative Thesaurus.

W roku 1930 Schellenberg, opierając się na liście słów Kent – Rosanoffa, opracował normy powszechności skojarzeń dla studentów wstępujących na Uniwersytet stanu Minnesota. W. A. Russell i J. Jenkins powtórzyli w 1952 r. badania Schellenfoerga przy użyciu tej samej listy. Zbadali oni 1 000 studentów tegoż uniwersytetu. Opracowane przez tych badaczy tabele powszechności skojarzeń, tzw. *normy minnesockie*, były szeroko stosowane w Stanach Zjednoczonych do różnych badań porównawczych, jak też do różnych eksperymentów psychologicznych (Kurcz, 1967b, s. 185). Później były wielokrotnie wykorzystywane w badaniach skojarzeń i odpowiednio adaptowane do analiz przeprowadzanych dla różnych języków (Łobacz – Mikołajczak-Matyja, 2002, s. 15). Dla języka polskiego test swobodnych skojarzeń słownych, oparty na powtórzeniu testu Kent-Rosanoff przeprowadzono po raz pierwszy w latach 60. XX wieku (por. Kurcz, 1967a, 1967b) oraz powtórzono w latach 90. XX wieku (Łobacz – Mikołajczak-Matyja, 2002). Podobnie, w połowie lat 90. ubiegłego stulecia skonstruowano sieć skojarzeniową dla 65 000 wyrazów języka niemieckiego. Zastosowana metodologia *Associative Text Analysis* mierzyła siłę związków asocjacyjnych między dwoma wyrazami na podstawie względnej częstotliwości występowania tych wyrazów w bliskim sąsiedztwie (Łobacz – Mikołajczak-Matyja, 2002, s. 9).

Metoda skojarzeń swobodnych należy do projekcyjnych metod badawczych, a polega na wywołaniu u respondentów natychmiastowego, spontanicznego skojarzenia z danym słowem. Test skojarzeń swobodnych jest zatem tym narzędziem metody badawczej, w którym badany ma podać jakikolwiek jeden wyraz kojarzący się ze słowem – bodźcem. Test ten różni się od testu kontrolowanego, w którym badacz ogranicza dowolność skojarzeń, np. przez prośbę o podanie ścisłych odpo-

wiedzi (np. antonimów, synonimów) czy prezentowanie respondentowi gotowych odpowiedzi, spośród których ma wybrać jedno słowo, kojarzące się z uprzednio zadany bodźcem.

Eksperymenty i normy skojarzeniowe mają we współczesnej nauce szerokie spektrum zastosowań. Jak podsumowuje N. Mikołajczyk-Matyja (2004, s. 2), są one intensywnie wykorzystywane do uzyskania wiedzy na temat procesu produkcji i odbioru mowy oraz roli leksykonu umysłowego w tym procesie. Relacje uzyskane w badaniach skojarzeniowych pomagają w rekonstruowaniu procesu produkcji zdania, w wyciąganiu wniosków dotyczących funkcjonowania leksykonu umysłowego, dostępu do leksykonu i jego struktury. Eksperymenty i normy skojarzeniowe wykorzystuje się także do badań nad akwizycją języka drugiego (L2): do ustalania struktury leksykonu w L2 w porównaniu z leksykonem w L1 i do oceny sprawności posługiwania się L2. Do psycholingwistycznych obszarów wykorzystywania skojarzeń werbalnych zaliczyć też można badania nad procesem czytania oraz nad osobami z zaburzeniami mowy. Eksperyment skojarzeniowy o charakterze werbalnym łączy się z psychologicznymi badaniami nad pamięcią i nad rozwojem poznawczym u dzieci. Kontynuowana jest również tradycja wykorzystywania danych skojarzeniowych w psychologii osobowości i w psychopatologii, np. do badań nad cechami neurotyzmu, ekstrawersji, psychotyzmu, kreatywności lub nad schizofrenią.

Analiza skojarzeń swobodnych dla różnych języków stanowi interesujące pole badawcze między innymi dla lingwistów, gdyż jednym z ciekawszych aspektów tych analiz są relacje między bodźcem a reakcją, jakie powstają w świadomości użytkowników języka. Mowa tu o relacjach paradygmatycznych i syntagmatycznych zachodzących pomiędzy leksemem wyjściowym a asocjacją. Wynikiem rozważań Ferdinanda de Saussura było rozróżnienie dwóch typów stosunków między elementami języka. Wprowadził do lingwistyki bardziej psychologistycznie zdefiniowane pojęcie *związków asocjacyjnych*, które określały zbiór relacji formalnych, kategoryalnych i semantycznych łączących wyrazy, w których umysł ludzki potrafi dostrzec cechy wspólne, czyli które potrafi skojarzyć. Są to związki potencjalne, łączące składniki *in absentia* w szeregu pojęciowym, przeciwstawione związkowi syntagmatycznemu, *in praesentia*, łączącym składniki między elementami obecne w obserwowalnym ciągu wypowiedzeniowym (por. Encyklopedia Języka Polskiego, 1999, s. 244 – 245). W językoznawstwie postsaussurowskim odrzucono psychologiczną interpretację związków asocjacyjnych, zastępując je *relacjami paradygmatycznymi* o ściślejszej interpretacji. Są to bowiem takie „relacje między elementami w systemie językowym, które mogą występować w tym samym lub podobnym kontekście, tj. między elementami należącymi do tej samej klasy” (Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego, 1993, s. 561).

Autorzy dotychczas przeprowadzonych badań skojarzeniowych podkreślają, że wykorzystywano różnego typu klasyfikacje par wyrazów, nie określając przy tym jednoznacznych i ścisłych kryteriów. Grupowano je według synonimów, antonimów, relacji podrzędności i współrzędności, uzupełnień, orzeczeń, ocen i skojarzeń osobistych. Stąd też w kolejnych częściach pracy omówione zostaną skojarzenia tworzone z leksemem-bodźcem określone relacje leksykalne oparte na związk-

kach paradygmatycznych. Słuszne jest zatem stwierdzenie Huncy-Bednarskiej (1997), która dowodzi, że określanie relacji semantycznych może stać się podstawą wniosków dotyczących procesów myślenia osób podających skojarzenia.

2. Cel, metoda badań, respondenci

Celem badań jest wykazanie relacji paradygmatycznych, jakie wyróżniają w swojej świadomości językowej Polacy i Słowacy i weryfikacja hipotezy, że owe relacje są porównywalne w różnych językach. Ponadto, przeprowadzone badanie miało wskazać najczęstsze (najbardziej powszechne) typy skojarzeń, w szczególności typy relacji paradygmatycznych dominujących wśród osób posługujących się oboma językami. Istotą badania nie było zatem porównanie skojarzeń respondentów polskich i słowackich pod kątem ich podobieństw/wskazywania tych samych asocjacji w badanych językach, ale wyłącznie określenie rodzajów relacji paradygmatycznych. Kwestią zasadniczą było bowiem pokazanie jakie typy relacji przeważają, czy są to relacje semantyczne czy syntaktyczne. Przeprowadzono test skojarzeniowy o charakterze prostym i swobodnym – poproszono respondentów o wpisanie pierwszego skojarzenia z widzianym słowem – bodźcem. Test opracowany został w formie kwestionariusza, obejmującego 20 pytań otwartych, obejmujących po 10 haseł z listy polskiej i 10 z listy słowackiej. Hasła – bodźce stanowiły rzeczowniki i przymiotniki losowo wybrane spośród 100 haseł z polskiej listy skojarzeń swobodnych opracowanych na podstawie testu Kent-Rosanoffa. Leksemy do listy słowackiej zostały przetłumaczone przez Autorkę.

Respondentami byli Polacy znający język słowacki (studenci 3 roku studiów i lat wyższych oraz absolwenci słowacystyki) oraz Słowacy posługujący się językiem polskim (studenci 3 roku studiów i lat wyższych oraz absolwenci polonistyki na Słowacji). Ponieważ kwestionariusz obejmował jednocześnie dwa warianty językowe, hasła składające się na poszczególne listy nie pokrywały się ze sobą, aby uniknąć sytuacji, że respondenci przy hasłach słowackich (listę słowacką zamieszczono pod listą polską) podadzą tłumaczenie skojarzeń z języka polskiego.

3. Analiza wyników

Uzyskano 82 ankiety (48 Polaków i 34 Słowaków), które zawierały odpowiednio 964 reakcje od Polaków i 687 reakcji od Słowaków. W grupie polskiej w badaniu wzięło udział 31 kobiet i 17 mężczyzn, w grupie słowackiej 27 kobiet i 7 mężczyzn. Wyniki analizowano porównując skojarzenia dominujące, zgodność kategorii gramatycznej między bodźcem a reakcją oraz, w głównej mierze relacje paradygmatyczne, które ujawniły się w świadomości użytkowników. Końcowym etapem analizy było treściowe porównanie uzyskanego materiału.

Metodologia analizy została zaczerpnięta z pracy P. Łobacz i N. Mikołajczak-Maty (2002), które wykorzystały relacje paradygmatyczne do analizy poszczególnych relacji semantycznych. Wyróżniono zatem: relację bliskoźnaczości, relacje opozycji (antonimia, komplemnia) i relacje inkluzji (meronimia, hiponimia). Jeśli pomiędzy bodźcem a reakcją nie występowała relacja leksykalna, takie asocjacje zakwalifikowano jako frazy (jeśli jednostki języka weszły do użycia jako związki frazeologiczne), nazwy własne lub skojarzenia osobiste.

3. 1. Reakcje dominujące

Wysoka częstotliwość (powszechność reakcji) oznacza, wg. I. Kurcz, dużą zgodność w wyborze tych samych skojarzeń przez większą liczbę badanych. Możemy porównywać ze sobą częstości pierwszych skojarzeń na poszczególne słowa i śle dzić, na które słowa mamy rozproszone reakcje o niskiej częstotliwości, a na które duża liczba badanych zgadza się w wyborze swego pierwszego skojarzenia. Te ostatnie będą reakcjami o wysokiej częstotliwości, czyli powszechności (Kurcz, 1967b, s. 260).

Uzyskane odpowiedzi zostały podzielone zatem według powszechności występowania: wyróżniono reakcje dominujące (reakcje rangi pierwszej) oraz dwie kolejne najczęstsze (reakcje drugiej i trzeciej rangi). Reakcja najczęstsza traktowana jest jako reakcja dominująca. Jej dominacja jest tym większa, im wyższy procent respondentów ją wybrał (Łobacz – Mikołajczyk-Matyja, 2002, s. 16).

Pozostałe, nieuwzględnione w zestawieniu odpowiedzi, miały pojedyncze reprezentacje. Poniższa tabela przedstawia zestawienie ilościowe reakcji rangi I, II i III odpowiednio w grupie respondentów polskich i słowackich.

Tab. č. 1: Reakcje dominujące w odpowiedziach respondentów polskich i słowackich

bodziec	grupa polska			grupa słowacka		
	ranga I	ranga II	ranga III	ranga I	ranga II	ranga III
góra	szczyt (14)	wysoka (13)	Tatry (9)	wysoka (13)	Tatry (10)	Kriváň (4)
chłopiec	dziecko (15)	dziewczynka (12)	mały (8)	dziecko (10)	młody (9)	dziewczynka (6)
głęboki	dół (7)	plytki (6)	oddech (3)	plytki (12)	morze (8)	jezioro (4)
krótki	długi (14)	czas (12)	termin (9)	długi (13)	sen (6)	czas (4)
ocean	woda (11)	Spokojny (4) głęboki (4)	ryby (2)	woda (12)	głęboki (8)	wakacje (7)
choroba	grypa (20)	lekarz (8)	łóżko (7)	zdrowie (11)	lekarz (7)	ciężka (6)
ciemny	jasny (22)	noc (13)	kolor (9)	jasny (17)	piwnica (7)	las (6)
kapusta	warzywo (19)	fazanki (11)	bigos (8)	warzywo (14)	zielona (8) sałata (8)	obiad (4)
król	korona (13)	władza (12)	historia (6)	korona (10)	królowa (9)	bajka (6)
nożyczki	papier (17)	ciąć (11)	ostre (8)	ciąć (12)	ostre (9)	papier (7)
obyvateľ	štát (16)	Poliak (11)	mesto (6)	krajina/ štát (14)	mesto (8)	človek (7)
pamäť	hlava (21)	mať dobrú (11)	mozog (5)	mozog (19)	zosnulý (7)	hlava (6)

práca	peniaze (20)	mzda (11)	plat (8)	peniaze (13)	povinnosť (11)	brigáda (5)
vysoký	nízky (19)	strom (8)	muž (6)	nízky (12)	hora (9)	strom (7)
rieka	voda (16)	hlboká (11)	tečie (10)	tieť (11)	modrý (10)	Dunaj (7)
tvrdý	kameň (12)	orech (11)	mäkký (9)	mäkký (10)	kameň (7)	syr (5)
vojak	vojna (14)	armáda (12)	2.svetová vojna (8)	vojna (10)	armáda (6)	uniforma (4)
smädny	voda (18)	pitie/piť (14)	pivo (7)	mnich (12)	pivo (8)	ťava (5)
dievča	chlapec (29)	pekné (10)	krásne (6)	chlapec (13)	pekné (8)	šaty (7)
orol	vták (19)	štátny znak (10)	Poľsko (10)	vták (14)	Orol tatranský (12)	hory (8)

Im wyższy wskaźnik powszechności, tym mniejsza możliwość występowania oryginalnych odpowiedzi. Nie oznacza to wszakże, że inne, rzadsze reakcje są niepoprawne – w badaniu asocjacji nie ma odpowiedzi błędnych, gdyż jest to badanie wskazujące indywidualne sposoby komponowania krajobrazu semantycznego przez użytkowników języka.

3.2. Rodzaje relacji leksykalnych

Hasła – reakcje scharakteryzowano ze względu na występujące między nimi relacje leksykalne. Podzielono je na trzy grupy: relacje paradygmatyczne (RP), syntagmatyczne (RSY) i semantyczne (RSE). Wśród relacji paradygmatycznych wyróżnia się metonimię/holonię, hiperonię/hiponię (i kohiponię), synonię, relacje opozycji (antonimię i komplemencję). Obok relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych, metodologia badania zakładała wydzielenie trzeciego typu relacji, mianowicie relacje semantyczne (RSE), wśród których wyróżniono relację tzw. fuzynimii (F). Oznacza ona reakcję nieokreśloną, widoczne powiązanie semantyczne, ale niepasujące do żadnej z pozostałych relacji¹ (Maziarz – Piasecki – Rabczyńska – Wiśniewska – Szpakowicz, 2011). Jeśli między bodźcem a reakcją wystąpił inny typ reakcji, oznaczono go jako frazę (Fr) (jeśli syntagma weszła do języka jako stała struktura frazeologiczna) lub nazwę własną (NW).

Udzielone odpowiedzi w dwóch badanych grupach wyraźnie wskazują na przewagę relacji paradygmatycznych nad innymi typami relacji między leksemami.

A. grupa respondentów polskich

Rozkład reakcji dominujących pokazuje, że, spośród 20 bodźców badanych w grupie respondentów polskich, na 11 (55 %) odpowiedziano leksemami reprezentującymi relacje paradygmatyczne, na 7 (35 %) relacje semantyczne, na 2 (10 %) relacje syntagmatyczne. Wśród reakcji II i III rangi, częste są relacje syntagmatyczne (10 – 50 % w II randze; 8 – 40 % w III randze) i fuzynimii (5 – 25 % w II randze; 7 – 35 % w III randze).

¹ Inni polscy badacze asocjacji (np. Lach – Nowak) wyróżniają tego typu reakcje jako skojarzenia osobiste.

Tab. č. 2: Rozkład relacji w grupie respondentów polskich

Rodzaj relacji	ranga I	ranga II	ranga III
relacja paradygmatyczna	11 (55 %)	4 (20 %)	3 (15 %)
relacja syntagmatyczna	2 (10 %)	10 (50 %)	8 (40 %)
fuzzynimia	7 (35 %)	5 (25 %)	7 (35 %)
nazwa własna	–	1 (5 %)	2 (10 %)
fraza	–	1 (5 %)	–

B. grupa respondentów słowackich

Rozkład reakcji dominujących pokazuje, że, spośród 20 bodźców badanych w grupie respondentów słowackich, na 11 (55 %) odpowiedziano leksemami reprezentującymi relacje paradygmatyczne, na 5 (25 %) relacje semantyczne, na 3 (15 %) relacje syntagmatyczne. Wśród reakcji II i III rangi, częste są relacje syntagmatyczne (11 – 55 % w II randze; 7 – 35 % w III randze), fuzzynimia i nazwa własna (po 2 – 10 % w II randze; fuzzynimia 8 – 40 %, nazwa własna 2 – 10 % w III randze).

Tab. č. 3: Rozkład relacji w grupie respondentów słowackich

Rodzaj relacji	ranga I	ranga II	ranga III
relacja paradygmatyczna	11 (55 %)	2 (10 %)	3 (15 %)
relacja syntagmatyczna	3 (15 %)	11 (55 %)	7 (35 %)
fuzzynimia	5 (25 %)	2 (10 %)	8 (40 %)
nazwa własna	1 (5 %)	2 (10 %)	2 (10 %)
fraza	–	–	–

Jak wynika z przytoczonych danych, wśród skojarzeń dominujących w obu porównywanych grupach respondentów najczęstsze są relacje paradygmatyczne, czyli reakcje skojarzeniowe są homogeniczne z bodźcem, co jest typowe dla reakcji skojarzeniowych uzyskanych od osób dorosłych (por. Ciechanowicz, 1975; Kurcz, 1967b). Relacje syntagmatyczne są częstsze w reakcjach II i III rangi, a fuzzynimia w reakcjach III rangi. Oznacza to, że im mniejsza powszechność reakcji, tym są one oryginalniejsze.

3.2.1 Relacje w porównywanych grupach z podziałem na L1 i L2

Kolejnym wnioskiem wypływającym z analizy otrzymanych bodźców jest występowanie interesujących mnie rodzajów reakcji w porównywanych grupach respondentów z podziałem na ich powszechność w odniesieniu do słów w L1 (dla respondentów polskich to język polski; dla słowackich język słowacki) i L2 (dla respondentów polskich język słowacki; dla słowackich język polski). Jak wynika z badania, w grupie polskiej reakcje dominujące były połączone relacjami paradygmatycznymi, zarówno z bodźcem w L1, jak i w L2. W II randze najczęstsze były relacje syntagmatyczne (zarówno w L1, jak i w L2). Wśród reakcji w randze III w L1 dominowały reakcje syntagmatyczne, natomiast w L2 fuzzynimia.

Tab. č. 4: Rodzaje relacji w grupie polskiej w podziale na listy

ranga I	ranga I			ranga II					ranga III			
	RP	RSY	F	RP	RSY	F	NW	Fr	RP	RSY	F	NW
lista polska	7	1	2	3	5	2	1	–	2	5	2	1
lista słowacka	6	1	5	–	4	4	1	1	1	3	5	1

Tab. 5: Rodzaje relacji w grupie słowackiej w podziale na listy

	ranga I			ranga II				ranga III			
	RP	RSY	F	RP	RSY	F	NW	RP	RSY	F	NW
lista polska	7	2	1	1	7	2	1	3	4	2	1
lista słowacka	4	1	5	1	4	4	1	–	3	6	1

3.3. Rodzaje relacji paradygmatycznych

A. grupa respondentów polskich – ranga I

W grupie respondentów polskich poczyniono następujące obserwacje: przeważa reakcje o charakterze paradygmatycznym na bodźce z listy L1 (7 bodźców) nad bodźcami z listy L2 (4 bodźce); przeważały relacje podrzędności/nadrzędności, czyli odniesienia treści szczegółowej, o węższym zakresie (hiponimia) do treści ogólnej, o szerszym zakresie (heteronomia): *chłopiec – dziecko, choroba – grypa, orol – vták*. Zaobserwowano także częste występowanie relacji asymetrycznej opartej na zależności częstotliwości (metonimia) i całościowości (holonomia): *góra – szczyt, ocean – woda, rieka – woda*. Ponadto, relacje paradygmatyczne uzyskane w grupie polskich respondentów jako reakcje na hasła przymiotnikowe opierały się na opozycji: antonimia (*krótki – długi, ciemny – jasny*).

Tab. 6: Charakterystyka relacji paradygmatycznych w grupie respondentów polskich

bodziec	reakcja	charakterystyka relacji
góra	szczyt	meronimia/holonimia
chłopiec	dziecko	hiponimia/heteronomia
krótki	długi	antonimia
ocean	woda	meronimia/holonimia
choroba	grypa	hiponimia/heteronomia
ciemny	jasny	antonimia
kapusta	warzywo	hiponimia/heteronomia
wysoký	nízky	antonimia
riecka	voda	meronimia/holonimia
dievča	chlapec	komplenimia
orol	vták	hiponimia/heteronomia

B. grupa respondentów słowackich – ranga I

W grupie respondentów słowackich zaobserwowano reakcje paradygmatyczne na większą ilość bodźców. Tego typu reakcje przeważały jednak na bodźce z listy L2 (7), L1 (4). Interesujące jest, że najczęstszą była relacja antonimii w zarówno w L1, jak i w L2 (*głęboki – płytki, krótki – długi, choroba – zdrowie, vysoký – nízky, tvrdý – mäkký*). Można to tłumaczyć treściami i metodyką nauczania L2, gdzie widać, że studenci przyswajają leksemę poprzez relacje przeciwieństw. Drugą, pod względem częstotliwości była relacja podrzędności/nadrzędności (*chłopiec – dziecko, kapusta – warzywo, orol – vták*). Pojawiły się wśród reakcji dominującej także relacje meronimii/homonimii (*ocean – woda*) i komplemimii (*dievča – chlapec*).

Tab. č. 7: Charakterystyka relacji paradygmatycznych w grupie respondentów słowackich

bodziec	reakcja	charakterystyka relacji
chłopiec	dziecko	hiponimia/heteronimia
głęboki	płytki	antonimia
krótki	długi	antonimia
ocean	woda	meronimia/holonimia
choroba	zdrowie	antonimia
ciemny	jasny	antonimia
kapusta	warzywo	hiponimia/heteronimia
wysoký	nízky	antonimia
tvrdý	mäkký	antonimia
dievča	chlapec	komlenimia
orol	vták	hiponimia/heteronimia

3.4. Analiza całościowa zgromadzonego materiału

Jak wynika z przeprowadzonego badania, na ogół, jeśli pierwsza reakcja (I rangi) jest relacją paradygmatyczną, druga (II rangi) ma charakter syntagmatyczny lub odwrotnie. W badanym materiale teza ta potwierdziła się w 40 % wśród respondentów polskich i w 45 % w grupie respondentów słowackich. Zdarza się również, że obie reakcje reprezentują ten sam typ relacji: bądź paradygmatycznych, bądź syntagmatycznych, bądź fuzzynimii. Analiza potwierdziła, że relacje tego samego typu zaszyły w 25 % odpowiedzi w grupie polskiej i w 5 % odpowiedzi w grupie słowackiej. Relacja paradygmatyczna wśród respondentów, zarówno polskich jak i słowackich, jest wyraźnie zrównoważona przez tendencję syntagmatyczną: jeśli pierwsza jest paradygmatyczna, druga okazuje się być syntagmatyczną i odwrotnie. Ten bardzo zbliżony wynik można tłumaczyć z jednej strony typologiczną bliskością języków polskiego i słowackiego, jak również codziennymi, podobnymi doświadczeniami badanych. Jak przytacza w swoich badaniach I. Kurcz (1967b, s. 269), np. reakcje treściowo przeciwstawne do bodźca mogą być przykładem przecuczonych par. Te same słowa – hasła dają podobną różnorodność reakcji, czyli liczba skojarzeń wywołana przez dane słowo nie jest przypadkowa. Słowa o dużej czy małej liczbie skojarzeń pokrywają się w obu językach. Powszechność słownictwa z listy Kent-Rosanoffa prowadzi do uzyskania takich samych najczęstszych reakcji w obu językach, a bodźce rzadziej spotykane i o mniejszym zakresie oznaczania prowadzą do reakcji nacechowanych kulturowo, czyli do rozbieżności między reakcjami słownymi w różnych językach (por. Lach – Nowak, 2007, s. 123).

LITERATURA

- CIECHANOWICZ, Anna: Swobodne skojarzenia słowne. Przegląd literatury. In: Psychologia Wychowawcza, 1975, IV, s. 520 – 534.
- Encyklopedia Języka Polskiego. Red. M. Urbańczyk – M. Kucała. 3 wyd. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1999. 507 s.

- Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego. Red. K. Polański. 2 wyd. popr. i uzup. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1999. 728 s.
- HUNCA-BEDNARSKA, Anna: Skojarzenia werbalne w schizofrenii. Lublin: Czelej 1997. 256 s.
- KURCZ, Ida: Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoffa. In: *Studia Psychologiczne*, 1967a, VIII, s. 122 – 155.
- KURCZ, Ida: Porównanie powszechności skojarzeń w różnojęzycznych grupach studenckich. In: *Studia Psychologiczne*, 1967b, VIII, s. 256 – 271.
- LACH, Michalina – NOWAK, Michał: Skojarzenia słowne osób dwujęzycznych na podstawie języków: polskiego i włoskiego. In: *Investigationes Linguisticae*, 2007, vol. XV, s. 112 – 128.
- LEBDA, Renarda: Słownik polskich i serbskich asocjacji jako kulturowy obraz świata. Kraków: Lexis 2006. 125 s.
- ŁOBACZ, Piotra – MIKOŁAJCZAK-MATYJA, Nawoja: Skojarzenia słowne w psycholeksykologii i onomastyce psycholingwistycznej. Poznań: Sorus 2002. 236 s.
- MAZIARZ, Marek – PIASECKI, Maciej – RABIEGA-WIŚNIEWSKA, Joanna – SZPAKOWICZ, Stanisław: Opis relacji leksykalno-semantycznych w Słowosieci 2.0. 2011. [online]. Citované 30. 8. 2015. Dostupné na: <http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/>.
- MIKOŁAJCZAK-MATYJA, Nawoja: Skojarzenia słowne niewidomych i widzących użytkowników języka polskiego – studium porównawcze. In: *Investigationes Linguisticae*, 2004, vol. XI, s. 1 – 17.
- MIKOŁAJCZAK-MATYJA, Nawoja: Między psycholingwistyką, psychologią a językoznawstwem: test skojarzeniowy jako interdyscyplinarna technika badawcza. In: *Język. Komunikacja. Informacja*, 2012, č. 7, s. 101 – 113.

Kultúrne a jazykové tabu v minulosti a dnes (na slovenskom a poľskom materiáli)

MARIOLA SZYMCZAK-ROZLACH

Sliezka univerzita v Katoviciach, Sosnovec, Poľsko

Cultural and linguistic taboo in the past and today (based on the Polish and Slovak linguistic material)

The subject of our discussion is the broad issue of taboo in the past and today. Taboo is a social phenomenon, culturally conditioned, it is a concept functioning in different scientific disciplines: ethnography, anthropology, religious studies, cultural studies, psychology and linguistics. As an extremely complex phenomenon, it goes far beyond the borders of linguistic demonstration, it signifies people's behavior, attitudes, items banned and topics, which are not to move, for instance for the attention of the accepted social, aesthetic and cultural norms. The word taboo itself is constantly evolving. It ceases to be only a sociological or ethnological term, but is also used in the general language in which it is willingly and often used. We are faced with two areas of taboo: the original, archaic, associated with the ban of magical-religious contact with the covered objects, and even the prohibition of talking about them, and modern approach, related to compliance with existing standards of moral and ethical behaviors. Today's emerging demonstrations of taboo are results of the new conditions and new social reality. These are bans caused by shame, modesty, decency and delicacy, tabooed is what is related to human. Today, we observe changes in the taboo's nature and function in various areas of life (such as political, social or moral).

S termínom a pojmom **tabu**, **tabuizovaný**, **odtabuizovať** sa stretávame čoraz častejšie v dnešnom jazyku, v publicistike. Používa sa vo význame spoločenského zákazu hovoriť a písať otvorene a kriticky o niektorých spoločensky a politicky chýlostivých témach. Je to veľmi široký pojem, ktorý funguje v antropológii, etnografii, psychológii, kulturológii, náboženstve a, samozrejme, v lingvistiky. Aj takto široko chápaný termín má priamy vzťah k jazykovému vyjadreniu. Ide teda aj o otázku lingvistickú, zasahujúcu do mnohých oblastí spoločenského a jazykového styku, vyžadujúcu interdisciplinárny prístup. Na začiatku skúmania tohto javu sa uplatňoval najmä psycholingvistický a etnolingvistický prístup. Z lingvistického hľadiska je najzávažnejší sociolingvistický aspekt otázok a problémov tabu, a zároveň aspekt komunikačný. Anna Dąbrowska, poľská lingvistka, hovorí o tabu ako o komunikačnej kategórii, dôležité je pre ňu nielen to, že sa nesmú narúšať spoločensky nevhodné, neprijateľné témy, ale zároveň to, kto narúša tému tabu (Dąbrowska, 2008, s. 175). Nie každý človek nesie rovnaké dôsledky narúšania

tabu. Veľmi dôležité sú tiež okolnosti jeho prekonania, pretože tabu je kultúrne mnohotvárne a premenlivé v čase. Politické a sociálne zmeny, ktoré sa v Poľsku aj na Slovensku udiali po roku 1989 (a vlastne už aj predtým), postmoderná kultúra posledných desaťročí uvoľnila rozličné spoločenské konvencie a umožnilo sa otvorenie mnohých tém, ktoré sa v rozličnej miere v rozličných obdobiach považovali za spoločenské tabu alebo sa nejakým spôsobom diskriminovali, obchádzali a zamlčovali (napr. sexualita, homosexualita, ale aj rasizmus, femiznizmus a určite mnoho ďalších).

P. Trost v práci venovanej otázkam jazykového tabu v českej lingvistike zaraďuje tento jav do oblasti parole, rečovej činnosti, jazykového správania sa v spoločenskom styku. Dnes môžeme určiť tabu ako jazykový jav sociolingvistickej povahy, prejavujúci sa v oblasti komunikačnej, a to v komunikácii vnútrojazykovej, ako aj v komunikácii medzijazykovej (porov. Budovičová, 1990, s. 25 – 26). Treba rozlíšiť pôvodný význam a použitie tohto pojmu-termínu a jeho významy prenesené z minulosti do dnešných čias. Dnes môže byť tabu dotýkanie sa istých spoločenských tém s politickým pozadím, teda: „tabu-tabu“. Diplomacká reč podobne ako žurnalistika si také tabu kladie profesionálne. V jazykovej oblasti môžeme vydeliť:

- a) tabu mimojazykové,
- b) tabu jazykové tykajúce sa slovného vyjadrenia rituálneho tabu alebo priamo používanie istých jazykových prostriedkov v istých komunikačných situáciách (napr. S. Freud a W. Wundt, ktorí vo svojich výskumoch nadväzovali na magickú silu slova a na jeho pôvodné chápanie),
- c) tabu medzijazykové, vylučujúce isté výrazy alebo spôsoby vyjadrenia z bezpríznakovej medzijazykovej komunikácie,
- d) tabu lingvistické – zákaz dotýkať sa určitých tém a podrobovať ich verejnej kritike v oblasti vnútrojazykovej.

Pokúsime sa určiť a delimitovať skúmaný jav presahujúci jazykovú oblasť, prepojený na zvykové sféry v oblasti spoločenských konvencií, kultov a mravov. Jazykové tabu je zakotvené v archaickej viazanosti reči (Trost, 1936). Pôvodne polynézske slovo *tapu* s významom „zakázaný, posvätný“ prešlo do francúzštiny ako *tabou* (odtiaľ asi do našich jazykov) z anglického *taboo* v cestopise J. Cooka z roku 1777. Tabu označuje v celom rade etník dodnes jestvujúci systém magicko-naboženských rituálnych zákazov, ktorých porušenie sa trestá zo strany nadprirodzených síl. Znamená zároveň zákaz i ochranu tabuizovaného predmetu (osoby, činnosti). Rozlišuje sa tzv. sociálne tabu (exogénne normy), rituálne tabu (mimojazykové), tabu týkajúce sa vlastných mien osôb či názvov niektorých zvierat (vlastné jazykové tabu). Napríklad ide o substantívum *medved'*, kde v indoeurópskych jazykoch vymizol jeho pôvodný názov a v latinčine a gréčtine sa zachoval ako *ursus*; alebo keď slová majú magickú moc, preto sa nesmie o nich hovoriť, čo zodpovedá frazeologizmu: *My o vlku a vlk tu, my o vlku a vlk za dverami*, poľ. *Nie wywołuj wilka z lasu*. Tabu sa môže vzťahovať na veci posvätné alebo nečisté. Rituálny zákaz sa definuje ako spadajúci pod tabu, vylúčený z bežného používania zákazom. Tabu má aj prenesené významy, to znamená: o čom sa mlčí, nehovorí zo strachu alebo z ostychu, napr. : *sexuálne tabu, miesto je tabu, autor je tabu, témy sú tabu, veci telesné sú niekedy tabu*; ďalej o veci, ktorú nemožno podrobiť kritike, o ktorej sa nemožno zmieniť.

Ako vidno, termín tabu zaznamenal značné rozšírenie od pôvodného významu a to zhodne v rozličných jazykoch. V západoslovanských jazykoch (poľština, čeština, slovenčina) sú mechanizmy a zdroje slovného tabu podobné. Možno to vysvetliť tým, že tieto jazyky patria do jedného kultúrneho okruhu, majú spoločné slovanské korene, spoločnú tradíciu, čo vplývalo a naďalej vplýva na podobu spoločenských mechanizmov utvárania tabu. KSSJ vydeľuje výraz tabu ako „*tabu* neskl. s. niečo zakázané a nedotknuteľné; niečo, o čom sa z morálnych, spoloč. al. iných dôvodov nehovorí; pôv. (u polynézskych kmeňov) posvätný, nedotknuteľný predmet použ. pri náboženských úkonoch: *hovoríť o chorobe je preňho tabu*“ (KSSJ, 2003, s.757). Táto neurčitá definícia však naznačuje, že obsah pojmu sa neustále rozširuje aj v jazykovede. V *Synonymickom slovníku* je **tabu** spojené s pravidlami jazykovej etikety a s mágiou. Slovník uvádza celý rad synonymických adjektív: „nedotknuteľný, ktorého neslobodno nejakým zásahom zničiť, porušiť, zmeniť a pod. **neporušiteľný, nenarušiteľný**: *nedotknuteľné, nenarušiteľné právo na osobnú slobodu; zákony sú neporušiteľné, nenarušiteľné*; chránený (ktorého chránia isté opatrenia pred narušením, porušením): *zákonom chránená prírodná oblasť*; **nemenný** (ktorého neslobodno zmeniť): *nedotknuteľný, nemenný školský poriadok*; práv. *imúnny* (na ktorého sa nevzťahuje zákon): *diplomat je imúnny, posvätný, tabuový, tabuizovaný: posvätné, tabuové knihy; je to pre mňa nedotknuteľné, je to pre mňa tabu.*

posvätný 1. nábožensky uctievaný, slúžiaci na také uctievanie: *posvätné predmety, kultový* (obyč. o mimokresťanských kultoch): *posvätné, kultové miesta, texty [...]*.

2. vzbudzujúci veľkú vážnosť, úctu; svedčiaci o tom, svätý; expr. **presväť**: *posvätné, sväté ticho; posvätné, sväté, presväté rúcho*; nedotknuteľný tabuový; *rodina je posvätná, nedotknuteľná; tabuový predmet, neporušiteľný: neporušiteľný vzťah, sľub*; drahý: *drahé relikvie*; expr. nábožný: *prístupovať k niečomu s nábožnou úctou, nábožným obdivom*“ (Pisárčiková, 2000).

Slovníky súčasného poľského jazyka prezentujú tri až päť významov pojmu tabu (Dunaj, 1996; Dubisz, 2003) :

„1. odnosi się do tabu pierwotnego, magicznego, religijnego, przy czym często następuje odwołanie się do wierzeń ludów pierwotnych;

2. temat, którego nie wolno poruszać;

3. wszystko to co jest objęte zakazem społecznym, o czym nie należy rozmawiać;

4. społeczny zakaz używania pewnych słów lub poruszania pewnych tematów uznanych za wstydlive, kontrowersyjne lub przykre, także coś co jest objęte takim zakazem;

5. temat, którego nie wolno poruszać lub słowo, którego nie wolno używać.“

Jazykové tabu sa vzťahuje na rozličné jednotky jazyka, pre ktoré platí isté obmedzenie dané spoločenskou konvenciou a vyvolávajúce isté spoločenské sankcie. Jazykové tabu môžeme definovať ako jazykové vyjadrenie spoločenských zákazov a obmedzení. Väčšinou sa týka lexikálnej oblasti – slovného vyjadrenia javu alebo veci, pomenovania bytosti. Jazykové tabu sa uplatňuje tiež ako faktor pri vývinových zmenách slov a významových posunoch.

Tabuizované slovo vyžaduje náhradu – krycí výraz, ako je eufemizmus alebo jeho náprotivok dysfemizmus, čím vyvoláva dynamický pohyb v slovnej zásobe daného

jazyka. Týmto možno povedať, že obidva typy výrazov sa vzájomne predpokladajú, ba tvoria spolu akoby „spojené nádoby“. Inak povedané: ak nájdeme tabuizované slovo, veľmi pravdepodobne nájdeme aj jeho zjemňujúci náprotivok. Z uvedeného vyplýva, že v paradigmatickom zmysle eufemizmus a jazykové tabu vykazujú vzťah, ktorý má špecifickú synonymickú povahu. Podľa nás eufemizmus je reakciou jazyka na určité výrazy, ktoré majú negatívne konotácie, pričom označuje daný predmet iba približne, no je pozbavený spomínaných nežiaducich konotácií. Tabuizované pomenovania, ich používanie a platnosť sa obmedzuje na úzku sféru neoficiálneho, súkromného styku (vulgárne, obscenné výrazy), ale aj slová cudzieho pôvodu vysunuté na perifériu nižšej hovorovej vrstvy. Oblasť tabuizovaných výrazov sa veľmi rozšíri, keď sem zahrnieme aj štylisticky synonymné eufemistické výrazy a frazeologické spojenia – opisné krycie vyjadrenia tabuizovaných skutočností. Týmto procesom slovo nezaniká, ale sa odsúva do patrične uzavretej štýlovej oblasti. Uvedieme pár príkladov eufemizmov, ktoré prezentujú rôzne semantické okruhy, napr.: *telesne postihnutý/mrzák*; *nedoslýchavý*; *karcinóm/rakovina*.

Jazykové tabu je určované územne, zvykmi určitého kultúrneho priestoru a prejavuje sa ako sociálna norma reči (Budovičová, 1990, s. 36) od tzv. primitívnych etník sa tento pojem prenáša aj na určité prejavy rozvinutých kultúrnych spoločností, kde sa menia formy, prejavy i spoločenské sankcie späť s porušovaním tabu. Teda dve stránky tabu nachádzajú svoj jazykový výraz: a. zákaz niečo urobiť alebo niečo pomenovať, vysloviť; b. druhá strana značí ochranu tabuovaného predmetu jeho nedotknuteľnosť. Samo slovo tabu podľa Budovičovej (1990, s. 30) „sa stalo krycím názvom pre nedotknuteľnosť. Skúmanie tabu značí jeho porušovanie, nevyhneme sa tomu, že pri analýze odhaľujeme skryté a zahalené a dotýkame sa nedotknuteľného“. Mnohé staré tabu v reliktoch pretrvali až do našich čias, napr. nevhodné používanie kľiatby s menami božstiev (bohovanie v rozličných formách) nie ako výraz neúcty k Bohu, ale ako jeho negovanie.

Pri klasifikácii súčasných prejavov tabu ako sociolingvistického javu rečovej komunikácie vychádzame z prác Anny Dąbrowskej, ktorá nadväzuje na výskum nemeckých antropológov, ktorí rozlišujú nasledujúce druhy tabu: **taboo of fear** (tabu subtílnosti): choroba, smrť, duševné, mentálne postihnutie; ďalej: **taboo of propriety** (tabu vhodnosti): sféra sexuálna, fyziológia, časti tela, a **taboo of political correctness** (tabu politickej korektnosti): o čom sa dá hovoriť a o čom sa nesmie z dôvodov korektnosti. Táto klasifikácia tabu berie do úvahy základné príčiny tabuizácie, ktorých prekursorom bol S. Widlak, a ktoré sú citované vo viacerých štúdiách (Dąbrowska, 2006, s. 25). K nim patria:

- a) náboženstvo, mágia, strach,
- b) slušnosť, skromnosť a ostych,
- c) jemnosť, úprimnosť, súcitiť a ľútosť,
- d) prezieravosť, megalománia, záujem.

Vo svojej monografii venovanej eufemizmom poľského jazyka Dąbrowska vydelila tieto sémantické okruhy tabuizácie (až 17 semantických polí). My si vymenujeme len najviac reprezentatívne oblasti, ako sú: náboženstvo, názvy nebezpečných zvierat, choroby, smrť a veci s ňou spojené, vady a závislosti človeka, fyzické črty človeka, jazyková etiketa, názvy častí tela, nahota, fyziológia, sexuálny život, poli-

tika a diplomacia atď. V našej monografii (Szymczak-Rozlach, 2014), ktorej predmetom výskumu sú slovenské eufemizmy vzhľadom na oblasti spoločenskej komunikácie, možno rozdeliť jazykové tabu na niekoľko okruhov:

1. oblasť magicko-sakrálna: tabu priameho označenia božstiev (krycie názvy opisom, zámenom). Základom tabu je magická sila slova, starobylá viera v magickú silu slova;

2. oblasť základných prejavov ľudského života: smrť, choroba, vek, intímna oblasť ľudských vzťahov, sex a jeho prejavy, ako aj somatické názvoslovie časti tela a telesných orgánov; krycie názvy majú ráz eufemizmov;

3. oblasť profesionálna a záujmová: profesijné tabu tradičné záujmové činnosti a povolania: eufemizmy pre spoločensky hendikepujúce ochorenia alebo telesné defekty;

4. spoločenská a sociálna: uplatňujú sa eufemizmy zakrývajúce spoločenské nedostatky, názvy pesimistické, chmúrne asociácie sa nahrádzajú optimistickými, napr. *starobinec/dom seniorov*; niektoré názvy povolání stratili spoločenskú prestíž a nahrádzajú sa nepríznakovými výrazmi: *slúžka/pomocnica v domácnosti; odpad, smeti/sekundárne suroviny*.

Prostriedkom krycieho názvu je eufemizmus – sú to deriváty, deskripcie (perifrázy, metafory, frazeologizmy) alebo substitúcie. V tej poslednej skupine sa najčastejšie využívajú cudzie slová ako krycie názvy tabuových výrazov, hlavne v odbornej terminológii.

Prezentované oblasti tabuizácie/eufemizácie sa menia, nie sú stále. Małgorzata Kita hovorí, že „skonstruowany kilkanaście lat temu przez Annę Dąbrowska rejestr tematów objętych tabu dziś już wymaga rewizji“¹ (Dąbrowska, 2008, s. 177), preto predmetom nášho ďalšieho výskumu je aj skúmanie otázok dotýkajúcich sa zmeny oblastí, ktoré v rámci slovenskej a poľskej kultúry a spoločenských vzťahov podliehajú tabuizácii. Snažíme sa poukázať na skutočnosť, že popri dnes už širšie etablovanej kultúre transparentnosti je tu zároveň zjavné vzťahovanie sa tzv. kultúry obnažovania a dôvernosti, na čom majú rozhodujúci podiel médiá, predovšetkým bulvárne, ktoré v duchu demokratizácie publicistickej sféry bez väčších rozpakov siahajú po možnosti využívať špecifické ľudské city a senzaciečnosť. Tento spôsob nazerania do ľudských životov prirovnáva ku kultúrnemu voyeurizmu.

Detabuizácia

Uvedenú dynamiku kultúry, ktorá sa prejavuje v prekračovaní či rušení hraníc tabu, dokladáme dotazníkovým výskumom používateľov so slovenským materinským jazykom a to s otázkami: čo je naďalej tabu?, čo prestalo byť tabu?, čo je nové tabu? Z odpovedí 30 respondentov sme získali údaje, ktoré potvrdzujú posuny v tradičnom chápaní „zakázaných tém“, pričom uvedená anketová sonda do slovenskej situácie korešponduje so zisteniami poľských bádateľov, ale má svoj odraz i v súčasnej slovenskej próze (porov. D. Slančová a výskum textov B. Filana, 2009, s. 135 – 144).

¹ „Zoznam oblastí, ktoré sú tabu, koncipovaný Annou Dąbrowskou pred niekoľkými rokmi vyžaduje v súčasnosti revíziu.“

Čo je naďalej tabu v slovenskej skutočnosti? Náboženstvo, korupcia, fyziologické činnosti, sexuálne choroby, vážna smrteľná choroba blízkej osoby; rozprávanie sa s deťmi o začiatku sexuálneho života.

Čo prestalo byť tabu? Ukazovanie nešťastia, hendikepovaných ľudí v mediách, rakovina, abortus, homosexualita, choroby a sexuálna sféra v mediách, fyzický vzhľad človeka, ukazovanie tela, nahota.

Čo je nové tabu? Kliatby, preklínanie, zlá finančná situácia v rodine, mzda.

Dabrowska uskutočňovala výskumy na materiáli hlavne z tlače (*Gazeta Wyborcza, Polityka*) a tiež z Národného korpusu poľštiny. Analyzovala rôzne jazykové aj kultúrne prejavy tabu, ktoré ju privedli k nasledujúcemu konštatovaniu, citujem: „... žiadne normy ani tabu nie są absolutnie wieczne. Zmienność tabu jest faktem. Obecnie jesteśmy świadkami częściowego przekształcania się w naszym społeczeństwie obszarów tabuizowanych, co nie oznacza, że znosi się wszelkie tabu. Świadczą o tym zarówno wyniki badań przeprowadzonych przez wielu badaczy jak i reakcje różnych grup społecznych na naruszenie sfery zakazanej (głównie sacrum). Jednostkowe przykłady łamania tabu są być może zapowiedzią zjawisk, które w przyszłości mogą stać się masowe.“² (Dąbrowska, 2008, s. 194). V dnešnom svete modifikácii podliehajú rôzne oblasti spoločenského tabu, najmä: tabu sexuality, intímnej sféry alebo tabu týkajúce sa fyziológie človeka. K porušovaniu tabu prispieva celá sociálno-kultúrna klíma a vplyv elektronických médií, no strážcom toho tabu sa stále snaží byť staršia generácia obyvateľov, ktorí žijú podľa tradičných hodnôt.

LITERATÚRA

- BUDOVIČOVÁ, Viera: Jazykové tabu v medzijazykovej komunikácii. In: *Studia Academica Slovaca*, 19. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského 1990, s. 25 – 46.
- DĄBROWSKA, Anna: Eufemizmy współczesnego języka polskiego. *Łask* 2006. 428 s.
- DĄBROWSKA, Anna: Zmiany obszarów podlegających tabu we współczesnej kulturze. In: *Język a kultura. T. 20: Tom jubileuszowy*. Ed. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008, s. 173 – 196.
- Słownik współczesnego języka polskiego. Ed. B. Dunaj. Warszawa: Wydawnictwo PWN 1996. 1393 s.
- Synonymický slovník slovenčiny. Ed. M. Pisárčiková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. [online]. Citované 20. 3. 2016. Dostupné na: <http://slovniky.juls.savba.sk>.
- FLEISCHER, Michael: Obszar tabu w systemie polskiej kultury. In: *Literatura – kultura – komunikacja*. Eds. W. Graszewicz, K. Stasiuk. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2006, s. 283 – 299.
- FRAS, Janina: Mediatyzacja komunikacji politycznej a przekraczanie tabu językowego. In: *Język a kultura. T. 21: Tabu w języku i kulturze*. Ed. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009, s. 317 – 326.

² „... žiadne normy a tabu nie sú absolútne vecné. Zmena tabu je skutočnosťou. Súčasne sme svedkami čiastočnej modifikácie rôznych oblastí tabu v našom spoločenstve, čo neznamená že tabu vôbec nefunguje. Svedčia o tom výsledky výskumov rôznych bádateľov ako aj reakcie rôznych spoločenských skupín na narušovanie zakázanej sféry (hlavne sacrum). Jednotlivé prípady lámania tabu sú pravdepodobne náhľadom javov, ktoré sa v budúcnosti objavia vo väčšom počte.“

- FREUD, Sigmund: Totem i tabu. Przeł. M. Poręba, J. Prokopiuk. Warszawa: Wydawnictwo K.R. 1993. 163 s.
- ŁUC, Izabela – BORTLICZEK, Małgorzata: Język uwikłany w ponowoczesność. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2011. 384 s.
- MCNAIR, Brian: Seks, demokratyzacja pożądania i media, czyli kultura obnażania. Warszawa: Wydawnictwo Muza SA 2004. 432 s.
- SZEW COW-SZEW CZYK, Maria: Tabu i eufemizmy językowe dawniej i dziś. In: Poradnik językowy, 1974, z. 6, s. 285 – 293.
- TYRPA, Anna: Losy słowa tabu w Polsce (od encyklopedii Orgelbranda do prasy popularnej). In: Język a kultura. T. 21: Tabu w języku i kulturze. Ed. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009, s. 13 – 22.
- Uniwersalny słownik języka polskiego. T. 1 – 4. Ed. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003. 5426 s.
- WIDŁAK, Stanisław: Zjawisko tabu językowego. In: Lud, 1968, z. 52, s. 7.

Determinanty interkultúrnej komunikácie v rámci sociálnej interakcie¹

JANA LAUKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Determinants of the intercultural communication within social interaction

The paper deals with the theme of intercultural communication within social interaction of actors in language communication from different cultures. In its deliberations it will be based on theoretical knowledge of the fundamental determinants of intercultural communication and social interaction. Social interaction in terms of intercultural communication occurs under certain specific circumstances. In this paper I analyze the determinants of intercultural communication, various specific aspects of the social interaction and social perception as creating a picture of the same actors in the given intercultural communication.

Úvod

Príspevok sa zaoberá témou interkultúrnej komunikácie v rámci sociálnej interakcie aktérov jazykovej komunikácie z rôznych kultúr. Vo svojich úvahách vychádzam z teoretických poznatkov o základných determinantoch interkultúrnej komunikácie. Sociálna interakcia v zmysle interkultúrnej komunikácie prebieha za určitých špecifických okolností. V príspevku analyzujem determinanty interkultúrnej komunikácie, jednotlivé špecifické aspekty procesu sociálnej interakcie a sociálnu percepciu ako vytváranie si istého obrazu o aktéroch interkultúrnej komunikácie.

1. Determinanty jazykovej a interkultúrnej komunikácie

Jazyková komunikácia je za normálnych okolností každodennou prirodzenou potrebou a aktivitou každého človeka. Komunikácia v bežnom živote je akýmsi protipólom celospoločenskej komunikácie. Ak sféry celospoločenskej komunikácie determinuje štruktúra spoločnosti, tak sféry komunikácie bežného života určuje dynamika činnosti človeka. Hranice medzi celospoločenskou a každodennou komunikáciou oscilujú medzi celospoločenským a každodenným životom (Odaloš, 2002, s. 24). Bežnú komunikáciu reprezentuje napr. komunikácia so známymi alebo priateľmi, komunikácia v obchode s predavačmi, komunikácia u lekára so zdravotníkmi pracovníkmi alebo s pacientmi, komunikácia počas vybavovania rôznych záležitostí na úradoch, komunikácia počas cestovania v dopravných prostriedkoch,

¹ Tento príspevok je publikovaný v rámci projektu VEGA *Mentálno-jazykové inakosti a kultivovaná komunikácia* (ITMS: 1/0326/16).

komunikácia na kultúrnych či športových podujatiach atď. Takýto druh komunikácie väčšinou charakterizuje neoficiálnosť, pretože aktéri komunikácie nie sú v subordinatívnych, napr. pracovných vzťahoch podradenosti a nadradenosti. Dorozumievanie sa realizuje ústne dialogicky, nie je vylúčená ani forma polylógu. Prostredie je väčšinou verejné a adresát je pri komunikácii prítomný. Naznačené parametre komunikácie v bežnom každodennom živote umožňujú zahrnúť do takejto komunikácie aj komunikáciu spolupracovníkov na pracovisku, teda komunikáciu v určitej sociálnej skupine, ktorá sa neviaže na pracovnú činnosť, ale súvisí s bežným životom (Odaloš, 2002, s. 25).

Bežná hovorená jazyková komunikácia – v opozícii voči písanej/oficiálnej forme – sa ďalej vyznačuje viacerými osobitými sociokomunikačnými parametrami (Patráš, 1996, s. 45). Z množstva atribútov (napr. ústnosť, spontánnosť, nepripravenosť, bezprostredná účasť komunikantov na dorozumievaní, formálnosť resp. neformálnosť komunikačných situácií atď.) sa vyčleňuje skupina parametrov ktoré sa viažu ku komunikujúcim osobám: vek, vzdelanie, sociálne zaradenie, sociálna rola, pôvod, pohlavie, ako už bolo spomenuté vzťah nadradenosti resp. podradenosti, sympatie resp. antipatie a pod. Ako uvádza ďalej V. Patráš (1996, s. 45) množstvo kvalifikátorov signalizuje, že bežná nepripravená komunikácia sa z lingvistického hľadiska manifestuje ako rečovo-komunikačný konglomerát (zmes), ktorý je nasycovaný výrazovými prostriedkami z viacerých variet: „školská“ kodifikovaná varieta, hovorená spisovná varieta, teritoriálne nárečia, sociálne dialekty, inojazykové mechanizmy, expanzívne črty idiolektov. Všetky tieto determinanty podmieňujú a určujú následne charakter jazykovej komunikácie.

Jazyková komunikácia je určovaná postojom človeka k sebe samému a k druhým ľuďom. Je teda najdôležitejšou formou sociálnej interakcie. Nie je možné nekomunikovať, pretože nie je možné vyhýbať sa medziľudským vzťahom. O porozumení v procese komunikácie hovoríme vtedy, keď sa vyslaná správa zhoduje s prijatou. Dochádza teda k spätnej väzbe, čiže symetrickej, obojstrannej komunikácii. Takto prebieha väčšina interakcií. Opakom je asymetrická, jednostranná komunikácia, ktorá je však zriedkavejšia.

Pre súčasnú kultúrnu pluralitu sveta, v ktorom žijeme, je typický jav, že dochádza ku koexistencii množstva kultúr (Dolinská, 2004, s. 26 – 27). V rámci tejto koexistencie kultúr dochádza za určitých okolností, ktoré si vyžaduje konkrétna komunikačná situácia, k interkultúrnej komunikácii.

Interkultúrna komunikácia ako multidisciplinárny fenomén sa realizuje každodenne v nespočetnom množstve obchodných, politických, diplomatických, vzdelávacích či turistických kontaktov. Je to na jednej strane pozitívny fenomén, ktorý má užitočný efekt – jeho prostredníctvom sa dorozumievajú a navzájom spolupracujú ľudia v rôznych krajinách a kultúrnych spoločnostiach. Na strane druhej je to ale aj fenomén problematický – dôsledky nesprávne vedenej a interpretovanej interkultúrnej komunikácie môžu viesť k prípadným nedorozumeniam a konfliktom (Průcha, 2010, s. 9).

Neodmysliteľným aspektom interkultúrnej komunikácie je poznanie „cudzej“ kultúry a jej vlastná (individuálna) interpretácia. Podľa J. Dolníka (2015, s. 14) je „cudzost“ vzťah, ktorý navodzujeme k iným bytostiam (aj nebytostiam) na základe

ich interpretácie so zreteľom na to, či ich zaraďujeme alebo prijímame alebo môžeme, resp. chceme prijať do sféry, ktorú prežívame alebo aj vedome vnímame ako vlastný praktický životný, kognitívny, emocionálny alebo hodnotový svet. Nieкто je cudzinec, lebo ho nezaraďujeme do našej domény. Niečo je nám cudzie, lebo to nemôžeme resp. nechceme prijať do nášho vnútorného sveta, a niečo je nám cudzie aj preto, lebo to neprijímame do nášho vlastníctva. V súčasnosti však „cudzia“ kultúra zosobňuje tzv. kultúrny transfer, t.j. implikovanie cudzích elementov do inej kultúry a ich prípadnú asimiláciu. Vzťah k niekomu alebo niečomu interpretujeme ako cudzostránny na pozadí toho, že sme si v socializácii osvojili orientačnú schému „vlastná doména a svet mimo nej“, ktorej základ nosíme v sebe ako antropologickú konštantu (Dolník, 2015, s. 14).

Otázka kultúr je vnímaná z rôznych uhlov pohľadu. Ak my považujeme za kultúru špecifický systém zdieľania hodnôt, spoločenských noriem, ideí, skúseností, tradícií, zvyklostí, komunikačných rituálov, jazyk a pod., tak z pohľadu interkultúrnej psychológie sú to produkty minulého správania ľudí, ktoré vedú a usmerňujú budúce správanie ľudí (Pecníková, 2013). Vo všeobecnosti by sa však dalo povedať, že pojmom interkultúrna komunikácia označujeme samotnú komunikáciu medzi príslušníkmi rozdielnych kultúr, keď si uvedomujeme kultúrne „inakosti“ (príp. odlišnosti) komunikantov/partnerov za predpokladu dokonalého poznania seba samého. V procese interkultúrnej komunikácie sa vytvára nová kultúrna štruktúra, ktorá minimalizuje neistotu, preto je potrebné vychovávať ľudí k rozvíjaniu schopností komunikovať s príslušníkmi iných kultúr, čiže rozvíjať ich interkultúrne kompetencie (cross-cultural competencies) postupne. Cez špecifiká vlastnej kultúry, keď cieľom je dosiahnutie tzv. kultúrneho sebauvedomenia, sa dostaneme až k pochopeniu odlišnosti inej kultúry a schopnosti porovnávať obidva tieto kultúrne modely. Ideálom je dosiahnutie kultúrneho nadhľadu bez toho, aby sme sa zriekli vlastnej kultúrnej identity. Cudzinec a jeho správanie sa interpretuje vždy na pozadí noriem vlastnej kultúry a vlastné normy sa považujú za „správne“. Jednou z najvýznamnejších prekážok pre porozumenie cudzieho je stupeň etnocentrizmu, prípadne do akej miery vníma jedinec svoju vlastnú kultúru a svoje správanie považuje za lepšie ako tých ostatných (Harajová, 2010, s. 87). V kontraste k etnocentrizmu stojí tzv. kultúrny relativizmus. Kultúrny relativizmus je teoreticko-metodologický prístup v rámci výskumu kultúrnych javov, pri ktorom sa vychádza z predpokladu, že jednotlivé kultúry sú jedinečnými a neopakovateľnými sociokultúrnymi systémami, ktoré možno opísať a pochopiť iba v kontexte ich vlastných hodnôt, noriem a ideí. Kultúrny relativizmus znamená tendenciu vnímať kontext cudzej kultúry a prostredníctvom toho rozumieť aj zmysel a funkcionálnosť jej konvencií. V interkultúrnej komunikácii musíme vnímať tiež aj jazyk. Jeden zo zúčastnených komunikuje buď v materinskom jazyku a ten druhý v cudzom jazyku, alebo cudzí jazyk funguje ako lingua franca. Z našej skúsenosti vieme, že napr. v rozhovore medzi Nemcom a Slovákom rozpráva vo väčšine prípadov Slovak vždy po nemecky (resp. po anglicky). Jazykové vedomosti tiež determinujú komunikáciu, napr. nedostatočné jazykové vedomosti a nedostatočné komplexné jazykové štruktúry môžu spôsobiť, že aktéri komunikácie pôsobia ako nezdvorilí alebo mlčanliví a hanbliví (Harajová, 2010, s. 87).

Mnohé výskumy v teórii jazykovej komunikácie sa zaoberajú práve otázkou, prečo kontakty s osobami cudzej (neznámej) kultúry sú tak často frustrujúce a mylné. Napríklad L. M. Barna (1998) identifikovala 6 bariér, ktoré môžu viesť k problémom pri interkultúrnej komunikácii. Ide o nasledovné bariéry:

- problematické akceptovanie podobností namiesto rozdielov (rozličné systémy hodnôt a noriem spôsobujú, že komunikácia je nimi ovplyvnená a vznikajú potenciálne interkultúrne konflikty),
- jazyk (rozličné jazykové štýly v rôznych kultúrach, preklad jednotlivých slov, ktoré v konkrétnom kontexte môžu mať úplne iný význam atď.),
- neverbálna komunikácia (gestá, postoje a výrazy tváre – môžu byť kultúrne rozdielne interpretované,
- stereotypy,
- sklon ľudí posudzovať iných ľudí alebo skupiny ľudí,
- strach (úzkostlivosť v interkultúrnych kontaktných situáciách zvyšuje pravdepodobnosť, že vzniknú komunikačné problémy) (podľa Harajová, 2010, s. 90).

Väčšina teórií donedávna hovorila o tom, že jazyková komunikácia je založená na priamej ceste od hovoriaceho k počúvajúcemu, čo znamená, že interpersonálnu komunikáciu chápala lineárne (Dolinská, 2004, s. 27). Neskôr bol tento model nahradený modelom interakčným, ktorý predpokladá súčasné striedanie pozícií hovoriaceho a počúvajúceho. V súčasnosti sa podľa J. A. de Vita (2001, s. 18) pokladá za najvýstižnejší transakčný model komunikácie, ktorý považuje každú osobu za hovoriaceho aj počúvajúceho zároveň.

Môžeme konštatovať, že komunikácia predstavuje určitú „moc“, a preto je dôležité naučiť sa ju využívať efektívne. Aby sme sa mohli vyvarovať chýb v komunikácii, musíme si neustále uvedomovať: Čo chceme povedať? Kedy? Komu? Ako? Kde? Koľko? Kedy mlčať? Mlčanie však nemusí mať len negatívny náboj. Aj mlčanie môže niečo vyjadrovať a „komunikuje“ práve tak intenzívne ako slová. V jednotlivých kultúrach sú názory na mlčanie rôzne, napr. v japonskej kultúre je to niečo pozitívne. Ale napr. zas v západoeurópskych kultúrach alebo v americkej kultúre je to skôr vnímané ako niečo negatívne. Aktéri sociálnej interakcie často vstupujú do komunikácie s istými predsudkami (stereotypmi) a tie sú vnímané ako predstavy určitej skupiny ľudí o inej skupine alebo o sebe samých (autostereotypy) (porovnaj Dobrík, 2015, s. 70). Stereotypy môžeme identifikovať ako neúplné a generalizované informácie o ľuďoch určitej kultúry, mnohokrát skreslené, inokedy snád' vystihujúce časť kultúry, nie kultúru ako celok (Dolinská, 2004, s. 38). Sú to isté formy iracionálneho posudzovania jednotlivcov podľa ich príslušnosti k istej sociálnej skupine. Podľa M. Nakonečného (2005, s. 29) „stereotypy sú názory o triedach indivíduí, skupinách alebo objektoch, ktoré sú v podstate šablónovité spôsoby vnímania a posudzovania toho, k čomu sa vzťahujú, nie sú produktom priamej skúsenosti indivídua, sú preberané a udržujú sa tradíciou“. Stereotypy plnia dve funkcie. Ak im prisudzujeme pozitívny náboj, plnia poznávaciu funkciu, ak negatívny, plnia skôr stagnujúcu funkciu.

Typickým príkladom (prototypom) zaužívaného stereotypu je komunikačná situácia, v ktorej sa stretnú aktéri napr. z nemeckého a slovenského jazykového a kultúrneho prostredia. Samozrejme je táto situácia individuálna a determinuje ju už

spomínané množstvo atribútov a faktorov. Príklad: Slovenský aktér komunikácie na základe svojich zaužívaných stereotypov považuje nemeckého aktéra za presného/dochvilného, spoľahlivého, zdvorilého, komunikačne zručného a na debatu (diskurz, polemiku) dobre pripraveného. Môže očakávať, že v komunikácii bude nemecký aktér používať jasné argumenty a fakty. Naopak nemecký aktér môže svojho komunikačného partnera považovať za nepresného, za nespoľahlivého a možno neznalého problematiky.

2. Proces sociálnej interakcie

Človek sa v priebehu svojho života neustále stretáva s novými ľuďmi, je s nimi v neustálom sociálnom kontakte, t.j. v sociálnej interakcii. Pojem sociálnej interakcie v zmysle dynamického medziľudského vzťahu, v ktorom dochádza k cirkulácii informácií o komunikačnom partnerovi, je ústrednou syntetickou témou sociálnej psychológie (Nakonečný, 2005, s. 69). Jednoznačne a stručne zdefinovať tento termín je dosť zložitý, pretože ide o zložitý komplex rôznych javov (Oravcová, 2004, s. 82).

Sociálna interakcia je istou formou sociálneho kontaktu, ide o vzájomné pôsobenie medzi jej aktérmi (jednotlivcami, jednotlivcom a sociálnou skupinou, sociálnymi skupinami atď.). Sociálny aktér ako nositeľ, iniciátor a realizátor sociálnej činnosti je v sociológii synonymom pre individuum, avšak používa sa aj pre označenie sociálnych skupín ako možných nositeľov sociálnych aktivít. Termín sociálny aktér je výstavbovou kategóriou, jednotkou sociálneho systému v teórii sociálneho systému T. Parsonsa (1973). Aj v iných teóriách označuje nositeľa sociálnych statusov a sociálnych rolí. Napr. aj v koncepcii M. Webera je (2009) sociálny aktér objektom konajúceho, orientovaného a očakávajúceho subjektu (aktéra) sociálneho konania.

Termín sociálna interakcia označuje v širokom zmysle procesy vzájomného pôsobenia konajúcich ľudí resp. sociálnych skupín. Môže ísť o priame alebo nepriame, zámerné alebo nezámerné, osobné alebo anonymné pôsobenie. Sociálna interakcia môže mať podobu sociálnej komunikácie, ovplyvňovania, kooperácie, moci, sociálneho konfliktu, vzájomnej výmeny, solidarizovania sa alebo konfrontácie. Proces sociálnej interakcie nepredpokladá nutne vzájomnosť pôsobenia, spravidla je však v sociálnych interakciách táto kvalita vzťahu prítomná. Sociálna interakcia je konštitutívnym elementom sociálneho života. Ľudia vytvárajú spoločnosť tak, že navzájom sa integrujú.

Do sociológie uviedol pojem sociálna interakcia G. Simmel (1917) na vyjadrenie špecifickosti sociálnych javov. Jeho používanie podporili aj predstavitelia tzv. chigagskej školy, ktorí vydeľovali štyri formy sociálnych interakcií: súťaž, konflikt, prispôbenie, asimiláciu. Za priestor ich uplatňovania sa pokladala sociálna komunikácia. V novej sociológii sa teórie sociálnej interakcie uplatňujú hlavne vo výskumoch v mikrosociológii. Sociálna interakcia nastáva, keď jednanie jednej osoby alebo skupiny vyvolá jednanie inej osoby alebo skupiny. Neoddeliteľnou súčasťou sociálnej interakcie je komunikácia, odovzdávanie verbálnych i neverbálnych informácií, zapojená býva tiež emocionalita. K jej základným formám patrí: kooperácia, konflikt, súperenie a výmena činnosti pri rôznych cieľoch, ktorých dosiahnu-

tie vyžaduje činnosť druhých. Sociálna interakcia zvyčajne vyvoláva určitú reakciu. Pri stretnutí s druhým človekom sa aktivuje naše vnímanie (percepcia), ktorá je prvým krokom v procese sociálnej interakcie. Skutočnosť, ako dotyčného aktéra komunikácie vnímame a aký obraz si o ňom vytvoríme, ovplyvňuje ďalšiu vzájomnú komunikáciu a naše správanie voči nemu (Oravcová, 2004, s. 82).

Pri sociálnej percepcii ide o špecifický druh vnímania, pre ktorý sa používajú termíny: interpersonálna percepcia, sociálna percepcia, vnímanie človeka človekom (Kollárik, 1993, s. 83). Samotný proces interakcie pozostáva podľa T. Kollárika (1993, s. 83) z troch zložiek (krokov), ktorými sú:

1. sociálna percepcia a poznávanie ľudí (kategória vnímania, vnímanie seba a druhých),
2. komunikácia,
3. sociálne správanie a konanie jedincov.

Tieto tri zložky (kroky) sociálnej interakcie sú navzájom úzko späté a v realite sa často prelínajú.

Vymedzenie sociálnej percepcie je prvým krokom k pochopeniu faktorov, ktoré determinujú proces vnímania a individuálne odlišnosti vo vnímaní sociálneho sveta. Sociálna percepcia je v procese sociálnej interakcie veľmi dôležitým krokom, pretože to, aký obraz si o človeku vytvoríme, veľmi silne ovplyvňuje našu ďalšiu vzájomnú komunikáciu (druhý krok sociálnej interakcie) a, čo je mimoriadne dôležité i naše správanie sa voči nemu (tretí krok sociálnej interakcie).

Proces sociálnej percepcie označujú niektorí autori aj pojmom sociálna kognícia (poznávanie), resp. sa sociálna percepcia vymedzuje v rámci sociálnej kognície ako dôležitý aspekt sociálneho života, v ktorom ide o posudzovanie iných ľudí a formovanie dojmov (Kollárik, 1993, s. 295). Je evidentné, že na procese vytvárania si obrazu o iných ľuďoch, ale aj o sebe samom sa podieľa nielen vnímanie, ale iné psychické procesy (myslenie, pamäť, predstavivosť a pod.), vedúce k interpretácii vnímaných objektov, t.j. seba, ľudí, ale aj sociálnych udalostí (Oravcová, 2004, s. 83). Diferencie sú väčšinou v chápaní rozsahu sociálnej percepcie. Sociálna kognícia okrem toho obsahuje v sebe aj proces spracúvania informácií, čo značí, že pri sociálnej percepcii ide o proces bohatší ako je len proces vnímania. Zo špecifík vymedzenia sociálnej percepcie je dôležité upozornenie Nakonečného (2005), že obsah tohto typu vnímania je širší, než ho vymedzuje termín percepcia. Pri vytváraní obrazu o druhom človeku nejde len o výsledok činnosti zmyslových orgánov, ale aj o vysvetľovanie vnímaných faktov. Ako uvádza T. Kollárik (1993, s. 295) podobne aj podľa F. Baumgartnera (1997) patrí do sociálnej percepcie okrem vnímania zjavu a správania človeka zároveň aj interpretácia tohto správania.

V prípade sociálnej percepcie ide teda o zložitý proces vytvárania si obrazu o druhej osobe. Tento proces prebieha veľmi rýchlo a vytvorený obraz je spravidla trvácny, aj keď sa môže meniť. Pri vytváraní si obrazu druhého človeka využívame intuíciu, empatiu, hodnotenie správania. Najčastejšie sa však orientujeme podľa vonkajších znakov, z ktorých vyvodzujeme znaky vnútorné (vlastnosti). K vonkajším znakom patrí: oblečenie, mimika, gestikulácia, chôdza a pohyb tela, ako aj vonkajšie prejavy správania. Sociálna percepcia je determinovaná mnohými faktormi, napr. aktuálnym fyzickým a psychickým stavom, mierou schopnosti intuície

a empatie, interpersonálnou príťažlivosťou (telesnou príťažlivosťou, vzájomnou náklonnosťou, podobnosťou a. i.). V neposlednom rade závisí sociálna percepcia aj od miery autentickosti verzus účelovosti správania a od množstva informácií, ktoré o sebe ponúkne.

Samotné teórie sociálnej percepcie sa zvyčajne kategorizujú podľa toho, akú úlohu v nich zohráva intuícia a inferencia. Teórie o intuícii vychádzajú z princípov vrodenej percepcie. Podľa týchto koncepcií percepcia druhých osôb je vrodená – globálna, okamžitá a priama. Ľudia sú schopní inštinktívne rozlišovať a interpretovať správanie a prežívanie iných ľudí. Niektorí autori v tejto súvislosti upozorňujú (porovnaj Kollárik, 1993, s. 296), že hoci má intuícia svoje miesto v sociálnej percepcii, nemožno ňou úplne vysvetliť celý percepčný proces. Druhým typom teórie percepcie je teória inferencie, podľa ktorej je percepcia iných ľudí založená na inferenciách (odvodzovaniach, usudzovaniach), ktoré sú výsledkom minulej skúsenosti.

Proces sociálnej percepcie je veľmi zložitý a aktéri komunikácie sa v ňom často dopúšťajú rôznych chýb, ide napr. o tzv. haló efekt (efekt primarity) – ide o priaznivý alebo nepriaznivý dojem, ktorým osoba na nás zapôsobí pri prvom kontakte, o stereotypy, projekciu, chyby hodnotenia a pod.

Druhým krokom sociálnej interakcie je samotná interakcia v zmysle komunikácie. Ako (sociálnu) komunikáciu môžeme definovať proces odovzdávania informácií v priamom alebo nepriamom sociálnom styku. Sociálna komunikácia je teda v užšom zmysle vnímaná ako oznamovanie a výmena informácií. V širšom zmysle je sociálna komunikácia vzájomnou výmenou obsahov vlastného vedomia, výmenou vlastných myšlienok v priebehu socio-kultúrnej praxe. Ak komunikujeme, tak stále prostredníctvom a s pomocou nejakého znakového systému a s určitým cieľom. Prostredníctvom sociálnej komunikácie sa jedinec dokáže orientovať v spoločnosti, v ktorej žije, zároveň sa s jej pomocou adaptuje na podmienky a situácie spoločenského života.

Sociálne správanie a konanie jedincov je tretím krokom v procese sociálnej interakcie a je utvárané najmä vplyvom socializácie. Sociálne správanie je správaním sa ľudí k sebe navzájom. Charakter a konkrétna podoba sociálneho správanie je ovplyvnená celým radom činiteľov, ktoré navzájom súvisia s nasledovnými faktormi: napr. s osobnostnými charakteristikami jednotlivcov-aktérov sociálnej situácie, so vzťahom jednotlivca k partnerom v sociálnej situácii, s charakterom samotnej sociálnej situácie a jej prvkov (povaha prítomných aktérov, náročnosť, prehľadnosť resp. neprehľadnosť danej situácie a pod.). Sociálne správanie aktérov je mnohotvárne a je veľmi náročné vymedziť všetky jeho podoby.

Záver

Interkultúrna komunikácia ako proces verbálneho a neverbálneho zdieľania prebiehajúceho v rôznych sociálnych situáciách nie je ani zďaleka novodobým fenoménom. Predstavovala a aj predstavuje jednu zo základných a zároveň najdôležitejších foriem sociálnych zručností, ktorá vzniká ako vedľajší produkt globalizačných a internacionalizačných procesov. Interkultúrna komunikácia je neoddeliteľnou súčasťou sociálnej interakcie a proces sociálnej interakcie aktérov komuniká-

cie determinuje množstvo rôznych faktorov, ktoré sa navzájom podmieňujú a úzko medzi sebou súvisia.

LITERATÚRA

- BARNA, LaRay M.: Stumbling blocks in intercultural communication. In: Basic concepts of intercultural communication. Ed. M. J. Bennett. Yarmouth: Intercultural Press 1998, s. 173 – 189.
- BAUMGARTNER, František: Sociálne poznávanie. In: Sociální psychologie. Ed. J. Výrost – I. Slaměník. Praha: ISV 1997, s. 99 – 124.
- DE VITO, Joseph A.: Základy mezilidské komunikace. Praha: Grada Publishing 2001. 420 s.
- DOBRÍK, Zdenko: Mensch in den Kulturen, Kulturen im Menschen. Banská Bystrica: Belianum 2015. 102 s.
- DOLINSKÁ, Viktória: Prieniky kultúr v globálnom priestore. Banská Bystrica: Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela 2004. 62 s.
- DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: IRIS 2015. 316 s.
- DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.
- HARAJOVÁ, Alica: Interkultúrna komunikácia a krajinoveda vo výučbe nemeckého jazyka. Sládkovičovo: Vysoká škola v Sládkovičove, Ústav jazykov a odbornej komunikácie 2010. 232 s.
- KOLLÁRIK, Teodor: Sociálna psychológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1993. 194 s.
- LAUKOVÁ, Jana: Sociálne a kultúrne špecifiká interkultúrnej komunikácie. In: Jazyk a jazykoveda v interpretácii. Bratislava: Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Občianske združenie Slovenčina 2014, s. 107 – 114.
- NAKONEČNÝ, Milan: Sociální psychologie organizace. Praha: Grada Publishing, a. s., 2005. 225 s.
- ODALOŠ, Pavol: Dynamika špecifických sfér komunikácie. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2002. 160 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1996. 169 s.
- ORAVCOVÁ, Jitka: Interpersonálna interakcia (Zručnosti v interpersonálnej interakcii). Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela 2002. 153 s.
- ORAVCOVÁ, Jitka: Sociálna psychológia. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied, Univerzita Mateja Bela 2004.
- PARSONS, Talcott: The Social Concept of the Present Civilization. In: Tribuna Medica (25. September) 1973, s. 19 – 20.
- PATRÁŠ, Vladimír: Sekundárne pomenovania (prezývky) a ich sociolingvistický rozmer vo formalizovaných mikrospoločenstvách. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1996, s. 45 – 63.
- PECNÍKOVÁ, Jana: Sociologické a kultúrne aspekty interkultúrnej komunikácie v kontexte francúzskej kultúrnej identity na základe vybraných literárnych diel. In: Jazyk a kultúra, 2013, roč. 4, č. 16. [online]. Dostupné na: <http://www.ff.unipo.sk/jak/cislo16.html>.
- PRŮCHA, Jan: Interkulturní komunikace. Praha: Grada Publishing 2010. 199 s.
- SIMMEL, Georg: Filozofie peněz. Praha: Academia 2011. 628 s.
- WEBER, Max: Metodologie, sociologie a politika. Praha: Oikoymenh 2009. 356 s.

Xenodiskurz¹ o Maďaroch, Rómoch a maďarských Rómoch na Slovensku

PERLA BARTALOŠOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Xenodiscourse on Hungarians, Roma and Hungarian-Roma in Slovakia

The subject of this paper is an analysis of ethnic xenodiscourse in the current Slovak linguistic-cultural environment. The paper focuses on xenodiscourse about the Hungarians, Roma and Hungarian-Roma in Slovakia. On the basis of this analysis of Slovaks' xenodiscourse, the paper describes and interpretes the standardized discursive strategies in the general discourse about selected minorities.

1. Úvod

Táto štúdia vznikla ako súčasť mojej rigoróznej práce, ktorá nesie názov *Xenodiskurz o Maďaroch, Rómoch a maďarských Rómoch na Slovensku*. V rámci práce som vykonala sondážne rozhovory so šiestimi otázkami, týkajúcimi sa maďarskej, rómskej a maďarsko-rómskej menšiny, ktorých analýza tvorí praktickú časť predkladanej štúdie. Cieľom analýzy bola interpretácia diskurznych stratégií² v odpovediach vybraných respondentov slovenskej majority.

2. Vnímanie etnických menšín na Slovensku cez prizmu cudzosti/inakosti

Xenológia skúma cudzosť/inakosť a normalitu v istom časopriestore, pričom xenolingvistika sa bližšie zameriava na manifestáciu cudzosti/inakosti a normality v jazyku, čo zároveň aj zobrazuje mentalitu, spôsob myslenia daného spoločenstva. Vychádzam z teórie xenolingvistiky J. Dolníka, na báze ktorej cudzosť vzišla z interpretačnej neistoty väčšinovej populácie. Ak biologický alebo mentálny organizmus nedokáže asimilovať entitu, s ktorou je v kontakte, narúša sa jeho orientačná istota, a tým aj jeho existenčná bezpečnosť. Toto je základ bázovej cudzosti (Dolník, 2015, s. 48). Podľa psychológa A. H. Maslowa môžeme potrebu bezpečia – potrebu istoty, stability, ochrany, štruktúry, poriadku zaradiť hneď po fyziologických potrebách medzi základné ľudské potreby (Hall – Gardner, 2002, s. 165). Normalita v rámci pudových mechanizmov, živočíšneho správania znamená stabilitu, orientačnú istotu, uspokojuje základnú potrebu istoty. Vzťah k niekomu alebo niečomu interpretujeme ako cudzostný na pozadí toho, že sme si v socializácii osvojili orien-

¹ Xenodiskurz – diskurz o takej entite, ktorú vnímame ako cudziu.

² Diskurzne stratégie – chápeme ako „stratégie hovoriaceho na dosiahnutie zmeny postoja“ – tie sú podľa T. A. van Dijka (1987, s. 307, cit. podľa Faragulová. In: Dolník, 2015, s. 193) určené práve pre recipienta, ktorý nie je vopred zaujatý.

tačnú schému „vlastná doména a svet mimo nej“, ktorej základ nosíme v sebe ako antropologickú konštantu (Dolník, 2015, s. 9). Základom je znalosť fundamentálnej „orientačnej istoty“, ktorá zahŕňa opozíciu vlastné/cudzie, čo tvorí elementárnu optiku percepcie sveta používateľov jazyka (tamže, s. 13). J. Dolník hovorí, že prírodný poriadok je „normálny“ poriadok, a to, čo mu zodpovedá (čiže prirodzené), je „dobré“, a teda čím menej prirodzené, tým menej „dobré“. Realizácia potenciálnej kultúry (čiže založenej v prírodnom poriadku) je „normálna“, „dobrá“ kultúra; kultúra nezodpovedajúca tomuto poriadku je „zlá“ (úpadková, dekadentná a pod.) (Dolník, 2013, s. 114). Sociálny, resp. kolektívny inštinkt môžeme charakterizovať ako nutkanie byť pohromade s ostatnými príslušníkmi rovnakého druhu a podriaďovať sa zákonom skupiny, stáda, tlupy (Šimek, 1995, s. 91). Človek je vybavený popri inštinktoch aj citom a vedomím sociálnej – kultúrnodruhovej a skupinovej – solidárnosti. Človek sa nerodí ako člen spoločnosti, rodí sa so sklonom k spoločnosti a stáva sa členom spoločnosti (Berger – Luckmann, 1999, s. 128). Chápanie sveta nie je výsledkom autonómneho vytvárania významu izolovanými jedincami, ale začína sa utvárať od okamihu, keď jedinec „preberá“ svet, v ktorom už žijú ostatní ľudia (tamže, s. 129). V kolektíve platia isté konvencionalizované pravidlá, ktoré príslušníci danej society, kultúry musia dodržiavať. Jednotlivec internalizuje kultúrne vzorce, čiže isté schémy, modely, štandardy, rámce správania v štandardných situáciách, ktoré fungujú ako návod na primerané správanie, a teda ako behaviorálna orientačná báza. Keďže tieto štandardy sú duchovným vlastníctvom kolektívu, táto internalizácia znamená determináciu jednotlivca kolektívom (Dolník, 2015, s. 178). Jedinec počas socializácie nielen preberá roly a postoje ostatných, ale v priebehu tohto procesu preberá aj ich svet (Berger – Luckmann, 1999, s. 131). Štandardy znamenajú istý „orientačný pôdorys“ v sociokultúrnom svete a normalitu, t. j. normalita je vo veľkej miere definovaná spoločensky, čiže ide o spoločenský konštrukt (Faragulová, 2015, s. 178). A práve normalitu, a to, čo definujeme ako normálne, môžeme označiť za jeden z východiskových bodov na hodnotiacej škále, podľa ktorého jednotlivci hodnotia svoje okolie, a teda aj kvalitu cudzosti na osi pozitívne – negatívne (Orgoňová – Bohunická – Faragulová, 2015, s. 263). J. Dolník hovorí o kolektívnotvornej solidarite, ktorá zahŕňa kolektívny cit, kolektívne povedomie aj kolektívne vedomie (2015, s. 25). Na solidarite spočíva kohézia kolektívu, teda organizmus kolektívu je jeho kohézna zložka. Pri etnickej inakosti/cudzosti sa u majority môže navodiť pocit neistoty, ktorý aktivuje sebazáchovnú reakciu, pričom máme na mysli zachovanie kohézie kolektívu (tamže, s. 26). P. Berger a T. Luckmann (1999, s. 123) konštatujú, že ideológie podnecujú solidaritu. „Voľba“ základnej xenoreakcie³ je určená rozličnými faktormi, ktoré treba skúmať pri každom prípade (tamže, s. 226). Vyrovnávanie sa s neistotou sa prejavuje rozlične: navodzovaním stavu obavy, strachu, a teda pripravenosti na agresiu⁴, únikom, „ro-

³ Xenoreakcia – reakcia na cudzosť.

⁴ S termínom agresia sa spája správanie, ktoré prináša ubližovanie, ničenie, poškodzovanie. Tradične je agresia spojená najmä s fyzickým napadnutím druhej osoby. Pojem agresia je možné chápať v užšom aj širšom ponímaní. V užšom zmysle je agresia reakcia alebo útočné správanie, ktoré obyčajne nastupuje ako reakcia na skutočné alebo iba zdanie ohrozenie vlastnej moci, najčastejšie ako prejav hnevu. V širšom zmysle je agresia sú-

kovaním“ o možnom spolunažívaní, hľadaním bezpečnej opory, mobilizáciou vlastných síl a pod. (tamže, s. 23).⁵

2.1 Inakosť vybraných etnických menšín na Slovensku

a) Maďari – J. Dolník konštatuje, že empirické poznanie potvrdzuje, že zo slovenskej strany sa maďarská inakosť vníma ako cudzosť (Dolník, 2012, s. 49). Vysvetlenie treba hľadať v sile tradície. V počiatočnom období koexistencie sa maďarská kultúra prirodzene vnímala ako cudzí živel v slovansko-slovenskom svete. Táto interpretácia maďarskej inakosti sa štandardizovala, prejavovanie postoja k maďarstvu ako cudziemu elementu sa stalo kolektívnym návykom, ktorý ako komponent kultúry pretrvával aj po vytvorení rámcových podmienok na elimináciu motivácie tohto postoja. Postoj k maďarstvu sa nereprodukoval ani tak na báze „prirodzenej“ reakcie na „inaké“ etnikum ako na základe „tlaku“ kolektívneho návyku, ktorého vitalita sa udržiava tradíciou. Návykové kolektívne správanie v duchu tohto postoja nadobudlo inštitučnú povahu, t.j. status sociálneho javu, ktorý členovia society akceptujú ako silu riadiacu ich správanie. Na tradícii prirodzenej cudzosti sa začala pestovať umelá cudzosť, ktorá potom spätne pôsobila na túto tradíciu ako podporná sila (Dolník, 2012, s. 250). Umelá cudzosť je upevňovaná jazykovou odlišnosťou, resp. národnou pamäťou⁶. Oba národy si vybudovali povedomie útlaku a nespravodlivosti, lebo všetky národné ideológie sa opierajú o národnú pamäť, ktorá má zjednocujúcu silu a upevňuje cudzosť slovenskú i maďarskú (Dolník, 2015, s. 37).

b) Rómovia – vysoká miera odmietania a rozšírené predsudky následne priamo ovplyvňujú reálne správanie sa Rómov, ktorí tak často naplňajú predstavy majority o Rómoch. Konfliktná atmosféra medzi Rómami a majoritou sa tak zvyšuje (Vašečka, 2002, s. 336). Zakorenené negatívne postoje k Rómom podporujú aj nepriaznivé správanie sa voči nim celospoločensky, a preto ich inklúzia do spoločnosti je sťažená. J. Lajčáková z Centra pre výskum etnicity a kultúry napríklad uvádza, že pri výskume o vzdelaní Rómov narazili výskumníci na praktiky výchovných poradcov, ktorí (možno aj v dobrej viere alebo, naopak, pod vplyvom finančných motivácií) posúvajú rómske deti na stredné školy a učebné odbory podľa ich predstáv o tom, „na čo majú“ (Lajčáková, 2015, s. 8). V menšom meradle je nástrojom istej národnostnej reprodukcie oporné pracovisko – fakulta či katedra, ktorá podporuje štúdium romistiky. Na Slovensku existuje obdoba na Univerzite Konštantína Filozofa v Nitre – Ústav romologických štúdií, ktorý je svojím zameraním skôr alternatívou.

hrnom deštruktívnej povahy agresívneho správania a konštruktívneho aspektu. V súčasnosti sa pojmy násilie a agresia vo väčšine prípadov považujú za identické, pretože hranica medzi nimi je veľmi krehká (Kuruc – Šidlo – Šíkuta a kol., 2013, s. 46)

⁵ Dané xenoreakcie sa napr. môžu prejavovať vo forme verbálnej agresie (urážanie, nadávanie, znevažovanie) či fyzickej agresie (fyzické napadnutie a pod.) voči skúmaným minoritám.

⁶ Historický kontext Maďarov a Rómov považujeme za dôležitý a nepodceňujeme ho, avšak pre daný rozsah štúdie mu nevenujeme v predkladanej štúdií osobitú pozornosť.

c) Maďarskí Rómovia⁷ na Slovensku – podľa sčítania obyvateľstva z roku 2011⁸ sa k rómskej národnosti prihlásilo 105 738 Rómov. Podľa *Atlasu rómskych komunít* žilo v roku 2013 na Slovensku 402 840 Rómov, čo predstavuje 7,45 % z celkového počtu obyvateľov SR, pričom po rómsky hovorí asi 60 % Rómov (242 tisíc), z toho 70 % hovorí slovenskou rómčinou, 20 % maďarskou (ungrika Roma) a 10 % olašskou rómčinou. Naša hypotéza je, že sa v komunikátoch objaví dvojité stigmatizácia⁹ danej menšiny, čo má za následok zníženú kvalitu života reprezentantov tejto sociálnej skupiny.

3. Prístupy ku skúmaniu identít

Pri prístupoch ku skúmaniu identít považujem za dôležité uviesť dva základné spôsoby:

a) Esencialistický alebo primordialistický prístup, ktorý sa pokladá za tradičný prístup, v rámci ktorého sa identita považovala a považuje za nepochybnú a evidentnú, za jasný produkt skúsenosti jednotlivca. Podľa esencialistického uvažovania je identita daná jednotlivcovi a priori. Jednotlivec alebo skupina zvyčajne presne a bez akýchkoľvek pochyb vie, kým, resp. čím je, a kam patrí (je to dopredu dané) (Ondrejovič – Krupa, 2009, s. 110 – 111). Na báze esencialistického prístupu môžeme hovoriť o patriotistickom diskurze. V danom diskurze sa aj dnes vychádza z toho, že jazyk (národný jazyk, materinský jazyk, či spisovný jazyk) je podstatným príznakom národnej kultúry, resp. že jazyk vyjadruje identitu (dušu, ducha) národa. Táto identita sa často vnímala ako niečo absolútne, posvätné a nemenné, a preto vtedy vzniká nevyhnutne predstava, že ju treba chrániť v jej „čistote“ (tamže, s. 137).

b) Konštruktivistické (inštrumentalistické, t. j. občianske) prístupy naproti tradičným prístupom vychádzajú z predstavy, že identitu si jednotlivec vytvára a konštruje takmer v každej situácii a v každom okamihu. Prítom identita je konštituovaná jazykom ako prvkom, ktorý vytvára štruktúry. Veď inú realitu ani nie sme schopní poznať (Ondrejovič – Krupa, 2009, s. 110 – 111). Postštrukturalizmus spresňuje, že človek svet „neodráža“, ale ho aktívne vytvára, štruktúruje, dáva mu zmysel. Keďže jednotlivci a spoločnosti sú tvorcami „svojej“ reality, môžeme hovoriť o rôznych realitách (v pluráli) (Dolník – Orgoňová, 2010, s. 71). Sociológovia P. Berger a T. Luckmann (1999, s. 54 – 55) uvádzajú, že sebautváranie človeka je vždy nutne spoločenskou záležitosťou. Ľudia totiž spoločne vytvárajú ľudské prostredie so všetkými jeho sociálno-kultúrnymi a psychologickými formáciami. Žiadna z týchto formácií nemô-

⁷ Maďarskými Rómami myslím takých Rómov, ktorí majú maďarskú národnosť, resp. hovoria po maďarsky, či maďarskou rómčinou.

⁸ Dostupné na: <https://www.scribd.com/doc/134341527/Zakladne-udaje-zo-S%C4%8Ditania-obyvate%C4%BEOv-domov-a-bytov-2011-byty-v-SR-krajoch-okresoch-a-obciach>

⁹ Stigmatizácia – odmietavé správanie „normálneho“ aktéra voči „deviantnému“ ako „cudzorodému“ aktérovi (napríklad môže ísť o odmietavý postoj a odmietanie interakcie bisexuála s homosexuálom, príslušníka majoritnej rasy s predstaviteľom odlišnej minoritnej rasy). Stigmatizovaný je nositeľom odlišnosti od nás, ktorí sme normálni, lebo sa od očakávania normality neodchyľujeme. O tento predpoklad potom opierame rôzne formy diskriminácie, ktorými často nevedomky znižujeme šance stigmatizujúcej osoby (porov. Goffman, 2003) (podľa Orgoňová – Postihačová 2014, s. 53).

že byť chápaná ako produkt biologickej prirodzenosti človeka (tamže, s. 128). Preberanie spoločnosti, identity a reality sú preberané a formované internalizáciou jazyka (tamže, s. 132). Konštruktivistický prístup relativizuje ešte nedávno fixné čierne-biele hodnoty a odstraňuje ostro vydeľujúce hranice a línie. Etnická identita sa môže počas života aj meniť. Tu by sme mohli spomenúť tzv. **bietnicitu**, ktorú možno pozorovať predovšetkým v prostredí etnicky zmiešaných rodín. Konštrukcia dvojitej etnickej identity sa chápe ako prelínanie komponentov dvoch identít, pričom z hľadiska preferencie, resp. vyváženosti jednotlivých zložiek etnicity, sa hovorí o vyrovnanom (vyváženom) a nevyrovnanom type dvojitej identity (Homišínová, 2009, s. 123). V danom kontexte sa nám ako dôležitý ponúka pojem **viacetnicita**, ktorý je použiteľný práve pri maďarských Rómoch na Slovensku.

4. Analýza diskurzu

Extenzia pojmu diskurz je rozsiahla. Diskurz chápeme ako druh sociálneho konania, ktorý participuje na vytváraní sociálnej reality. Sociálna stránka jazyka upriamuje pozornosť na skutočnosť, že používanie jazyka má konštitutívnu úlohu pri vytváraní sociálnej reality. Diskurz stojí v pozadí relatívne ustálených spôsobov produkcie aj interpretácie textov. Diskurz určuje spôsob, akým sa v istých sociálnych podmienkach do istej miery kontrolovane, ale i nevedome, zo zvyku, uplatňujú systémové možnosti pri verbálnych či neverbálnych prejavoch (Orgoňová – Bohunická, 2013, s. 52).

Podľa W. Jørgensena a L. Phillipsa (2002, s. 4 – 6) sú hlavné ontologické premisy diskurznej analýzy odvodené zo sociálneho konštruktivismu, a to konkrétne: 1) kritický prístup k poznaniu, ktoré je pokladané za dané; 2) anti-fundacionálna a anti-esencialistická pozícia zdôrazňujúca historickú a kultúrnu špecifickosť; 3) prepojenie poznania a sociálnych procesov, v ktorých sa utvárajú dohody o tom, čo je pravdou; 4) prepojenie poznania a sociálnej akcie, keďže odlišné chápania sveta vedú k odlišným následným konaniam.

Hlavným cieľom kritickej diskurznej analýzy (ďalej CDA) (porov napr. Wodak – Meyer, 2001) je odkrytie skrytej moci a ideológie v diskurze. Ako vyplýva z charakteru CDA, pri analýze sa treba zamerať na to, čo je v texte opísané ako bežné a normálne. Práve preto je CDA adekvátnym výberom pri xenolingvistickom výskume. O ideológii, ktorá dosiahne svoju „neviditeľnosť“, ktorá prestane byť považovaná za kultúrny výtvor, ale „stáva sa“ súborom prírodných zákonitostí, prirodzenou pravdou alebo božím zákonom, spravidla nikomu ani len nenapadne pochybovať (Bočák, 2008, s. 35). Permanentným opakovaním sa diskurz štandardizuje a má normatívny charakter. Keď väčšina ľudí v spoločnosti premýšľa o istých veciach podobne, či dokonca zabudnú, že k terajšiemu status quo existujú alternatívy, ocitneme sa u Gramsciho koncepte hegemonie. Čo sa týka tohto kľúčového konceptu ideológie, van Dijk (1998) sa pozerá na ideológiu ako na „pohľady na svet“, ktoré utvárajú „spoločenské poznanie“: „schematicky organizované komplexy podobností a postojov s ohľadom na isté aspekty spoločenského sveta, napr. schéma „ako bieli vnímajú čiernych“ (Van Dijk, 1993, s. 258. Podľa: Prokopová, 2014, s. 15). Moc zahŕňa aj kontrolu, ktorá je v diskurze prítomná a je pre nás prirodzená, čiže neviditeľná. Neuvedomujeme si, že sme prostredníctvom diskurzu

kontrolovaní za cieľom udržania istého štandardu, poriadku, ktorý pre nás znamená orientačnú istotu a zároveň udržuje moc majority v dominantnom postavení. Základným nástrojom, ktorý dáva objektívnemu sociálnemu svetu logiku, je jazyk. Abstraktná štruktúra legitimizácií je budovaná na základe jazyka a používa jazyk ako svojho základného prostredníka (Berger – Luckmann, 1999, s. 67). V tomto zmysle štúdiá diskurzu inšpiruje aj teória sociálnej konštrukcie reality (Berger – Luckmann, 1999), pod vplyvom ktorej význam veciam okolo seba i seba samému „dáva“ v medziach istého diskurzu až človek vo svojom sociálnom kontexte: veci, javy či ľudí a ich charakteristiky konštruujeme až diskurzívnymi praktikami, teda napríklad tým, že ich pomenúvame (Bočák, 2008, s. 530). M. Foucault predpokladá, že pri formovaní ideológií zohrávajú okrem samotných textov úlohu predpoklady (presupozície), ktoré tvoria v istom období ideovú infraštruktúru a podmieňujú propozíčnú podobu textov (Orgoňová – Bohunická, 2013, s. 53). Jazyk ako neoddeliteľná súčasť sociálneho života je len jedným z aspektov, cez ktorý prenikáme k zmyslu sociálnej interakcie ako centra záujmu diskurznej analýzy. Ide nielen o pochopenie jazykového posolstva komunikácie, ale zároveň aj o porozumenie samotných komunikantov ukotvených v konkrétnej situácii, kultúre, časopriestore. Analýza textu zahŕňajúca interpretáciu okolností komunikácie je teda dôležitou súčasťou tejto analýzy (tamže, s. 51). To, aké výrazové prostriedky si vyberáme, akým spôsobom ich spájame do konštrukcií a textov, a ako následne vzniká medziľudská interakcia, to všetko spoluvytvára diskurz. Tento diskurz (alebo jeho výsek) môže mať manipulačný charakter, lebo tvorcovia textov nezriedka chcú „vnútiť“ prijímateľovi svoj želaný obraz reality (Fragulová, 2015, s. 189).

A. Fragulová (2015, s. 194 – 195) uvádza šesť kategórií, ktoré odzrkadľujú stratégie využívané v neadekvátnych xenodiskurzoch: 1. deklarovanie ohrozenosti väčšiny právami menšín; 2. povyšovanie vlastnej normality na prirodzenosť; 3. spájanie kultúrnej inakosti s negatívnymi znakmi či vlastnosťami prisudzovanými celej skupine; 4. pripisovanie viny za jestvujúce problémy menšinám; 5. kamuflovanie sociálnej intolerancie – popieranie existencie neadekvátneho xenodiskurzu; 6. neadekvátne zobrazenie kultúrnej inakosti.

Pri interpretácii diskurzívnych stratégií v odpovediach vybraných respondentov budeme postupovať na báze nasledujúcich otázok, ktoré vychádzajú z prístupov predstaviteľky CDA Ruth Wodakovej: 1. *Nominačné/referenčné stratégie* – Ako sú osoby, objekty, javy/udalosti, procesy a akcie pomenované a ako sa k nim odkazuje? 2. *Predikácia* – Aké charakteristiky, vlastnosti a rysy sa prisudzujú aktérom, objektom, javom/udalostiam a procesom? 3. *Argumentácia* – Aké argumenty sa používajú v danom diskurze? 4. *Perspektivizácia* – Z akej perspektívy sú nominácie, atribúty a argumenty vyslovené? (explicitné pomenovanie postojov vlastné týmto aktérom) 5. *Zosilňovanie alebo zoslabovanie* – Sú príslušné výpovede vyjadrené otvorene; sú intenzifikované, alebo naopak, zmierňované? (Wodak – Meyer, 2001, s. 71 – 72).

4.1 Informácie o respondentoch

Výskum bol realizovaný v dňoch 8. – 9. 4. 2016. Diskurzívna analýza má kvalitatívny, nie kvantitatívny charakter, čiže jej zámerom nie je zovšeobecňovanie zistení

na báze štatisticky relevantných údajov. V popredí je snaha hľadať súvislosti medzi deklarovanými postojmi respondentov a ich osobnou identitou, hľadať príčiny, prečo majú isté postoje, a tak smerovať k porozumeniu nielen ich reči, ale aj ich samotných. Keďže diskurz je súčasťou kontextu, treba brať do úvahy tieto jedinečné zistenia v prepojení s kontextom (dobou, societou, médiami šírenia získaných informácií v záujme odfiltrovania rušivých vplyvov – napr. persuázie...). Výskumnú vzorku tvorilo 5 respondentov slovenskej majority. Naše kvalitatívne sondy sú síce nepočtetné, ale reprezentujú kľúčové názory väčšiny tak, ako to možno vnímať aj na voľne dostupných verejných internetových diskusiách a ako to odráža napr. aj „ľudová tvorba“ – vtipy. Z hľadiska formovania postojov voči istému „cudzostnému“ javu je potrebné sledovať aj (či predovšetkým) situáciu „zdola“, teda v neverejnej sfére každodennosti. Hodnotu každodennosti a metodológiu jej skúmaní nastoľuje už od 2. polovice 20. storočia etnolingvistika (Goffmann ai.; u nás najnovšie napr. Orgoňová, 2015, s. 250 – 257). Cieľom analýzy rozhovorov¹⁰ je interpretácia diskurznych stratégií, ktoré využíva majorita vo svojich komunikátoch o daných menšinách.

4.2 Otázky

Otázky zneli takto:

Maďari: 1. Aký máte názor na dvojjazyčné nápisy na územiach, kde žije aj maďarská menšina? 2. Máte nejaké skúsenosti s Maďarmi?

Rómovia: 1. Máte nejaké skúsenosti s Rómami? 2. Aký máte názor na vyjadrenie maďarského politika Bayera, že „Väčšina Rómov nie je schopná spolunažívania a nemôže žiť medzi ľuďmi. Sú to zvieratá a správajú sa ako zvieratá. Nemali by sme ich tolerovať a chápať, ale potlačiť. Takéto zvieratá by nemali existovať.“

Maďarskí Rómovia: 1. Máte nejaké skúsenosti s maďarskými Rómami na Slovensku? 2. Aký máte názor na taký systém v Dunajskej Strede, na základe ktorého v roku 2009 na Kračanskej ceste v priemyselnej zóne, ďaleko od bežných štvrtí, neplatičom, Rómom, vyčlenili samostatný areál. Bránili sa, že nejde o geto a každý má možnosť sa do mesta vrátiť, len musí plniť podmienky. V zariadení funguje bodový systém a vytvára rebríčok rodín. Ak deti pravidelne chodia do školy, ak platia, nemajú konflikty, všetko sa zohľadňuje. Boduje sa každý mesiac, rebríčok rozhoduje o kvalite bývania každej rodiny. V areáli sú tri druhy. Najnižšie céčko je bývanie v kontajneroch. Pavilón B je asi 20-ročná budova, ktorú mesto kúpilo od pozemných stavieb. Pavilón A je nová budova, kde býva deväť rodín.

¹⁰ Rozhovor ako metóda je výhodnejšia z toho hľadiska, že sa môžeme respondentu bezprostredne opýtať na to, čo sa aktuálne objaví v rozhovore. Môžeme žiadať jeho dôvody k postojom, overiť skúsenostné zázemie a zistiť, že ľudia len „zo zvyku“ a z pohodlnosti reprodukujú tradované názory, alebo majú na to jasný dôvod – osobnú skúsenosť, osobné svedectvo či iný relevantný argument. Tak sa stáva rozhovor dôkladnejším a dôveryhodnejším informačným zdrojom než „sociolingvistická anketa“.

4. 3 Analýza xenodiskurzu

4.3.1 Sondy do xenodiskurzu o Maďaroch

V xenodiskurze o Maďaroch sa okrem negatívnych xenoreakcií vyskytla aj pozitívna odpoveď respondenta č. 2: *Je to úplne bežné vo svete, prečo by to nemalo fungovať aj u nás?*, resp. *Jasné, majú najlepšiu zeleninu na Miletičke*. Použitím slovného spojenia úplne bežné vo svete chce autor odpovede presvedčiť o správnosti, resp. normálnosti daných nápisov tým, že ich porovnáva s celosvetovou „normálnosťou“. Dôležitou súčasťou stratégie je zavádzanie a uvádzanie polopravdivých informácií, keďže na relevantnú interpretáciu je potrebné poznať pravdivé informácie. Ak ich recipient nepozná, alebo si ich pravdivosť neoverí, s veľkou pravdepodobnosťou bude za pravdivé považovať tie informácie, ktoré mu boli poskytnuté (Faragulová, 2015, s. 210). Svoj pozitívny názor vyjadruje aj v druhej odpovedi, v ktorej dodáva, že Maďari majú *najlepšiu zeleninu na Miletičke*. Respondent č. 1 svoj negatívny názor vyjadril v odpovedi: *Je to hnus* (vyjadrenie na dvoj-jazyčné nápisy), *sú to ojebávači*. V spomínaných slovách sa môžeme stretnúť s explicitným vyjadrením negatívneho názoru k maďarčine, resp. k Maďarom použitím vulgarizmu, ktorým označuje Maďarov. Najčastejšia argumentácia pri odmietaní dvoj-jazyčných nápisov bola: nadradenie vlastnej normality ako prirodzenosti a jedinej správnej normality (porov. Faragulová, 2015, s. 194). Príklad: *na Slovensku by mali po slovensky*. Ide o konvencionalizovanú predstavu stavu „má byť“, ktorá znamená pre majoritu orientačnú istotu, pri ktorej ak vnímajú odklon, navodí sa u nich pocit neistoty, ktorý aktivuje sebazáchovnú reakciu (porov. Dolník, 2015, s. 69). V komunikátoch o danej menšine sme sa stretli s takými xenoreakciami, akými sú verbálne priame formy agresie (nadávky, vysmievanie sa), pričom dané reakcie na Maďarov môžeme vnímať ako majoritný spoločenský tlak (alebo pôsobiacu silu – moc) na minoritu za účelom modifikácie minority na obraz majoritnej normality. Moc zahŕňa aj kontrolu, ktorú môžeme vnímať v podobe disciplinárneho charakteru spoločnosti, keď odklon od normy sa trestá a správanie sa podľa pravidiel a noriem, naopak, uznáva ako niečo normálne a správne (porov. napr. Foucault, 2004). S respondentom č. 4 sme viedli písomný rozhovor cez internet, vďaka čomu sme sa mohli uňho stretnúť s vyjadrením: *nepáči sa mi to na slovenskom území.. neviem vôbec, či na maďarskom území je slovenský nápis... ASI NIE, ŽE?!* Agresia sa prejavuje u respondenta, keď sa pri otázke o jeho názore na maďarské nápisy nahnevá a vyčítavo sa pýta, či v Maďarsku majú slovenské nápisy a odpovedá: *ASI NIE, ŽE?!*, pričom je vyjadrenie veľkými písmenami a na záver pridáva výkričník, čo znamená intenzifikovanie jeho výpovede. Pridaním častice *že* na záver svojej otázky vyjadruje svoje presvedčenie, že v Maďarsku slovenské nápisy nie sú. Tým chce presvedčiť adresáta, aby tiež zaujal negatívny názor k maďarským nápisom na Slovensku. Kým respondent s pozitívnym názorom použil argument: *Je to úplne bežné vo svete, prečo by to nemalo fungovať aj u nás?*, respondent č. 4, naopak, dáva argument, že v Maďarsku slovenské nápisy nie sú. Respondent sa tiež spolieha na skutočnosť, že na relevantnú interpretáciu je potrebné poznať pravdivé informácie. Ak ich recipient nepozná, alebo si ich pravdivosť neoverí, s veľkou pravdepodobnosťou bude za pravdivé považovať tie informácie, ktoré mu boli poskytnuté (Faragulová, 2015, s. 210). Väčšina Slováckmi

obývaných obcí v Maďarsku je ďaleko od slovenských hraníc. Takýchto obcí je však v Maďarsku veľmi málo, keďže slovenská komunita v Maďarsku je oveľa menej početná ako maďarská na Slovensku.¹¹ V takýchto obciach slovenské nápisy sú.¹²

4.3.2 Sondy do xenodiskurzu o Rómoch

Odpovede respondentov potvrdzujú údaje, na základe ktorých sú postoje majoritnej populácie k Rómom dlhodobo výrazne horšie než vzťahy k iným skupinám obyvateľstva (Vašečka, 2002, s. 335). Odráža sa to v tom, že respondenti mali potrebu na rozdiel od odpovedí zameraných na maďarskú cudzosť (v rámci ktorých sme sa stretli aj s pozitívnou, resp. neutrálnou xenoreakciou) rozviesť a zdôvodniť svoje vyjadrenie, aby adresáta (autorku) presvedčili o správnosti svojich negatívnych postojov k rómskej menšine. V rámci nominačných stratégií pri analýze diskurzu sme identifikovali percepciu rómskeho etnika ako inej rasy, čo sa prejavilo najmä v dichotomickom označovaní majority ako *bielych* vs. Rómov ako *tmavších, černejších*. Zároveň sme sa mohli stretnúť s dehumanizáciou v prípade respondenta č. 4, ktorý prirovnával a zároveň explicitne hovoril o Rómoch ako o opiciach: *kým sa budú rodiť stále nové opice, o ktoré sa nemá kto postarať, a čo je ešte horšie poriadne VYCHOVAŤ, tak to nemá zmysel. Príde mi to ako nejaký nápravný experiment, ktorý zlyhá ako každý pokus pomôcť Rómom. By som pre nich spravil ZOO a myslím, že aj im by sa to páčilo :D Cigánske ZOO, dobrý nápad, nie? :D Môžeme vidieť, že respondent dáva dôraz na verbum VYCHOVAŤ, čím chce poukázať na negatívne xenostereotypy, ktoré sa viažu s Rómami, že sa nesprávajú podľa štandardizovaných vzorcov správania slovenskej majority. Vo všeobecnosti „mienkotvorní manipulátori“ prisudzujú menšine vlastnosti, ktoré nepoukazujú iba na ich odlišnosť, ale aj na ich nižšiu sociálnu aj osobnostnú úroveň či morálnu deficitnosť (van Dijk, 1987, s. 210, podľa Dolník, 2015, s. 207 – 208). Vychádzajúc z nízkej sociálnej úrovne Rómov podáva nápad zriadiť „cigánske ZOO“, pričom to respondent mohol myslieť výsmešne. Dehumanizáciou istej skupiny získavame nad jej príslušníkmi moc, lebo ich stavíme na nižšiu úroveň v rámci ľudského pokolenia či dokonca popierame ich ľudskosť (Fragulová, 2015, s. 190). Zároveň píše, že každý pokus pomôcť Rómom zlyhá – čím budí dojem, že „Rómovia proste takí sú a nemá zmysel pokúšať sa ich meniť“. Pri charakterizovaní Rómov sme sa stretli s atribútmi s negatívnym hodnotením: *darebáci, lenivci, vyciciavači štátneho rozpočtu* (respondent č. 1), *je to čvarga* (respondent č. 3). Typickým prostriedkom presvedčania sú hlavne negatívne xenostereotypy, napr.: *Rómovia majú vyššiu náchylnosť ku kriminalite, vyznajú sa v zákonoch, majú veľa detí, majú vysoké sociálne dávky, sú leniví, robia bordel*. Práve štandardizácia negatívneho obrazu Rómov, ktorí sú členom „outgroup“ v slovenskom prostredí, znamená moc opačnej skupiny – „ingroup“ – majority, lebo tá vytvára a udržiava dominantný diskurz, na báze ktorého sa posilňuje obraz, kde majú Rómovia negatívne vlastnosti a Slováci sú tí slušní. Pre túto polarizáciu van Dijk používa schému tzv. ideologického štvorca, lebo aj ideologická výpoveď musí splniť*

¹¹ Z celkového obyvateľstva Maďarska je 0,4 % Slovákov (Évi népszámlalás, 2013, s. 21).

¹² Porov. <http://madari.sk/otazky-a-odpovede/slovaci-v-madarsku/su-v-madarsku-slovenske-napisy>

štyri podmienky, ak chce byť úspešná: treba veľa hovoriť o našich dobrých stránkach a ich zlých stránkach, resp. treba málo hovoriť o našich zlých stránkach a málo o ich dobrých stránkach (van Dijk, 2005, s. 25, cit. podľa Prokopová, 2014, s. 34). Zároveň sa od príslušníkov majority očakáva, že zaujmú negatívny názor voči Rómom, ktorý je v spoločnosti štandardizovaný. Tým si utvrdia svoju stabilnú pozíciu v majoritnej spoločnosti. Člen spoločnosti, ktorý sa identifikuje s jednou skupinou, tak inklinuje k vyobrazovaniu svojej skupiny ako správnej, jedinej normálnej, a preto má sklon k manipulovateľnosti smerom k presvedčeniu, že „naša“ skupina je „dobrá“ a „ich“ skupina je tá „zlá“. V odpovediach majority sa vyskytla argumentácia, v ktorej bola majorita v postavení obeť, keďže je diskriminovaná minoritou. Slováci sa v tomto prípade zaraďujú do pozície utláčaných menšinou (porov. Faragulová, 2015, s. 194). Napr.: *Je to diskriminácia, lebo slušní ľudia, ktorí prídu o byty nič nedostávajú len tak a musia zostať na ulici. Len pár ľudí inej kože si zavolajú televíziu a idú sa oháňať nejakou diskrimináciou a hneď všetko dostanú a ešte sa im nepáči* (respondentka č. 5). Predstava sociálnej nespravodlivosti by mala adresáta viesť k stereotypnému hodnoteniu rómskej menšiny, v čom autorovi pomáhajú hlboko zakorenené stereotypy o rómskej menšine (tamže, s. 205). Respondentka si vyberá také lexikálne jednotky, ktoré vyvolávajú u adresáta súcit so svojou skupinou, resp. odsúdenie rómskej skupiny. Na úvod používa substantívum *diskriminácia*, ktorá sa týka majority, pričom tú v tomto prípade tvoria Slováci, ktorí sú označovaní ako *slušní ľudia*. Zároveň dodáva, že *nič nedostanú a musia zostať na ulici*, čo intenzifikuje nespravodlivosť, ktorá je „páchaná“ na majorite, ktorá tu vystupuje ako obeť a použitím modálneho slova *musieť* naznačuje, že majorita nemá inú možnosť. V ďalšej vete označuje Rómov ako ľudí inej kože, čím sa dostávame k esencialistickému nazeraniu, resp. ku generalizovaniu, že všetci Rómovia majú tmavšiu pokožku, resp. sa aktivizuje xenostereotyp, že *Rómovia dostávajú všetko zadarmo*, čo ďalej aj explicitne dodáva. Na záver pridáva, že Rómom *sa ešte nepáči*, pričom poukazuje na to, že by chceli ešte viac vecí *zadarmo*, čím chce intenzifikovať pocit nespravodlivosti u majority, aby ich presvedčila o svojom pohľade. Aj v tomto prípade sa stretávame s opozíciou: pozitívne vyobrazene „ingroup“ vs. negatívny opis vlastností „outgroup“. Ako aj v ďalších prípadoch, funkciou je na pozadí naznačenej opozície záporného a kladného modelu podporiť vytváranie negatívnych xenostereotypov, ale aj predsudkov a diskriminačného správania. Diskurz diskriminujúci cudzinecké skupiny zahŕňa konvenčné diskurzívne a interaktívne stratégie, ktoré prispievajú k vytvoreniu pozitívnejšieho modelu hovoriaceho, zosilnenej opozície (súperenia, konfliktu) medzi tvorcami a nositeľmi zaujatého diskurzu a referenčnou skupinou (Orgoňová – Bohunická, 2013, s. 54). *Keď ťa okradnú, zbijú a znásilnia štrnásťroční cigáni, tak si skús odpovedať na túto otázku* (respondent č. 3). Respondent odpovedal na otázku, aký má názor na vyjadrenie politika Bayera, ktorý má v prejave explicitný negatívny názor k Rómom. Svojou odpoveďou chce presvedčiť recipienta, že názor politika Bayera je správny, a preto udáva príklad, ktorý má vyvolať xenostereotyp o kriminalite Rómov. Zároveň používa príklad ako oslovenie adresáta, aby sa sám vžil do danej situácie a viac sa priklonil k jeho hodnoteniu. Respondent vymenováva tri odlišné trestné činy, aby in-

tenzifikoval účinok svojej výpovede, a zároveň udáva nízky vek „kriminálnikov“, pričom chce poukázať na xenostereotyp, že už aj mladší Rómovia páchajú trestnú činnosť. Aj T. A. van Dijk (1987, s. 210, podľa Faragulová, 2015, s. 207 – 208) uvádza, že v takýchto manipulatívnych prípadoch je príznačné pripisovať príslušníkom diskriminovanej skupiny agresivitu, sklony k trestnej činnosti, nedôveryhodnosť (...), vo všeobecnosti im „mienkotvorní manipulátori“ prisudzujú vlastnosti, ktoré nepoukazujú iba na ich odlišnosť, ale aj na ich nižšiu sociálnu aj osobnostnú úroveň či morálnu deficitnosť.

4.3.3 Sondy do xenodiskurzu o maďarských Rómoch

Pri vnímaní cudzosti maďarských Rómov sa prejavila explicitná dvojité stigmatizácia danej menšiny, napr. *Ani Maďarov ani Rómov nemám rád a dokopy je to úplná pohroma* (respondent č. 3). Môžeme sa tu stretnúť so slovným spojením *úplná pohroma*, pričom substantívum *pohroma* má v sebe negatívne hodnotenie a adjektívom *úplne*, čo znamená vysokú mieru istoty, intenzifikuje svoje negatívne hodnotenie. Respondent explicitne dáva najavo, že k daným menšinám má negatívny názor. Ďalším príkladom na dvojité cudzosť, resp. intenzifikáciu, je: *Maďar je zle, maďarský cigáň dvojnásobne zle, pretože je to Maďar a cigáň dokopy. Obe veci, či Maďar či cigáň sú odpad a spojenie týchto vecí je dvojnásobný odpad (smiech)* (respondent č. 1). Na koniec vyjadrenia sa smeje, aby zjemnil negatívnosť svojho hodnotenia a nepôbil na adresáta ako „chladný“ človek. V jeho vyjadrení sa stretávame s priamou verbálnou agresiou, keď dané menšiny označuje za *odpad*. V danom prípade sa stretávame s reifikáciou (dehumanizáciou) ako devalvačným prejavom, teda s označovaním človeka ako veci, pričom zároveň poukazuje na ich zbytočnosť, keď ich označuje pojmom *odpad*. Uvedené radikálne vyjadrenia respondentov sú síce len reprodukovanou referenciou hrstky jednotlivcov, ale ich intenzita napovedá, že práve táto societa je perspektívne hodná väčšej pozornosti.

5. Záver

V štúdií sme vychádzali z teórie xenolingvistiky J. Dolníka a kol., na základe ktorej Maďari, Rómovia a maďarskí Rómovia na Slovensku tvoria menšinu, iné etnikum. Cudzosť daných etník u slovenskej majority navodzuje orientačnú neistotu, ktorá v nej aktivizuje sebazáchovné xenoreakcie. Xenoreakcie môžu spočívať napr. v odmietaní inakého/cudzieho. Naším zámerom bolo poukázať na diskurzívne stratégie v komunikátoch vybraných respondentov slovenskej majority o Maďaroch, Rómoch a maďarských Rómoch na Slovensku, pričom sme si všimli, ako chceli respondenti presvedčiť adresáta o správnosti/normalite svojho pohľadu na svet (ideológii). V odpovediach vybraných informátorov, s ktorými sme viedli rozhovor, sme identifikovali sklon k pozitívnej autoprerezentácii majority, resp. k negatívnemu vyobrazeniu minority (to korešponduje s postrehmi T. A. van Dijka). Zároveň sa v spontánných vyjadreniach piatich reprezentantov majority ukázali dominantné (hlavne negatívne) stereotypné názory, ktorých sila v spoločnosti pretrváva. V odpovediach sme sa okrem verbálnej agresie voči minority mohli stretnúť aj s dehumanizáciou minority, resp. so slovami s negatívnym hodnotením, ktoré sú zároveň

ukazovateľom negatívnych postojov. V odpovediach prevládala emocionálnosť, ktorú môžeme badať v slovách s negatívnym hodnotením Rómov. V odpovediach majority na otázky o maďarských Rómoch sa nám potvrdilo explicitné dvojité odmietanie ich cudzosti.

LITERATÚRA

Atlas rómskych komunit. Bratislava: Regionálne centrum rozvojového programu OSN pre Európu a Spoločenstvo nezávislých štátov, 2014. [online]. Dostupné na: http://www.minv.sk/?atlas_2013.

BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii věděni. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 1999. 214 s.

BOČÁK, Michal: Diskurz ako predmet transdisciplinárneho výskumu. In: 3. študentská vedecká konferencia. Eds. D. Slančová – M. Bocák – I. Žarnovská. Prešov: Prešovská univerzita 2008, s. 526 – 537.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk – človek – kultúra. Bratislava: Kalligram 2010. 224 s.

DOLNÍK, Juraj: Sila jazyka. Bratislava: Kalligram 2012. 368 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2013. 432 s.

DOLNÍK, Juraj – ORGOŇOVÁ, Oľga: Používanie jazyka. Bratislava: Kalligram 2010. 229 s.

DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Iris 2015. 316 s.

Évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal 2013. 276 s.

FARAGULOVÁ, Alena: Cudzosť a kultúra. In: DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Univerzita Komenského 2015. 316 s.

FOUCAULT, Michel: Dozerať a trestať. Bratislava: Kalligram 2004. 312 s.

HALL, S. Calvin – GARDNER, Lindzey: Psychológia osobnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2002. 510 s.

JØRGENSEN, W. Marianne – PHILLIPS, J. Louise: Discourse Analysis as Theory and Method. London: Sage 2002. 212 s.

KURUC, Roman – ŠIDLO, Jozef – ŠIKUTA, Ján a kol.: Hromadná strelba ako menej obvyklý prejav agresie páchatela. In: Kapitoly z psychopatológie 5. XVI. Guensbergov deň a XI. Dobrotkov deň 2012. Ed. A. Heretik. Bratislava: Psychoprof 2013. 95 s.

KOLLÁRIK, Teodor: Sociálna psychológia práce. Bratislava: Univerzita Komenského 2002. 190 s.

LAJČAKOVÁ, Jarmila: Rovné šance I. Bratislava: Centrum pre výskum etnicity a kultúry 2015. 90 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: Identita a jazyk. In: My a tí druhí v modernej spoločnosti. Eds. G. Kiliánová – E. Kowalská – E. Krekovičová. Bratislava: Centrum excelentnosti SAV Procesy – Historický ústav SAV – Ústav etnológie SAV – VEDA, vydavateľstvo SAV 2009. 722 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Medzi štylistikou a diskurznom analýzou. In: Jazykovedný časopis, 2013, roč. 64, č. 1, s. 49 – 65.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – FARAGULOVÁ, Alena: Cudzosť etnickej menšiny. Rómovia v interkultúrnej optike. In: DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Iris 2015. 316 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – MUZIKOVÁ, Katarína – SEDLÁČKOVÁ-POPOVIČOVÁ, Zuzana: Jazyk a jazykoveda v interpretácii. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. 368 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – POSTIHAČOVÁ, Paula: K interpretácii inakosti sociálnej menšiny telesne postihnutých v diskurznoanalytickej perspektíve. In: Jazyk a jazykoveda v interpretácii

- cii. Eds. O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Sedláčková-Popovičová. Bratislava: Univerzita Komenského 2014, s. 43 – 56.
- Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011. [online]. Dostupné na: <https://www.scribd.com/doc/134341527/Zakladne-udaje-zo-S%C4%8Ditania-obyvate%C4%BEOv-domov-a-bytov-2011-byty-v-SR-krajoch-okresoch-a-obciach>.
- PROKOPOVÁ, Kateřina: Metodologie výzkumu v oblasti kritické analýze diskurzu. Olomouc: Univerzita Palackého 2014. 76 s.
- ŠIMEK, Jiří: Lidské pudy a emoce. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 215 s.
- VAŠEČKA, Michal: Vzťah majority k Rómom. In: Čačipen pal o Roma. 2002. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2002, s 335 – 351.
- ZIMBARDO, Philip, G.: Moc a zlo. Praha: Moraviapress 2005. 199 s.
- WODAK, Ruth – MEYER, Michael: Methods of Critical Discourse Analysis. London: Sage 2001. 200 s.

Masmediálna komunikácia a správa ako žáner

JÁN FINDRA
Banská Bystrica

Mass media communication and the news as a genre

The paper is focused on broadcast journalism (mainly on television) as a special genre with its typical basis characterized by predefined structure and content. In this genre, intonation as a suprasegmental language element is utilised to create its neutral character. This is so because the news contains both structural and semantic elements as unmarked, so this paper deals with the usage of both marked and unmarked intonation in mass media communication.

Ako verejné inštitúcie sú médiá komunikačným priestorom, v ktorom sa medzifúdska komunikácia dominantne realizuje ústne. Bežne je to jednosmerná, monologická komunikácia. V rozmedzí ústneho jazykového prejavu tečie informácia od hovoriaceho k poslucháčovi. Pritom vysielateľ nemusí byť – a spravidla ani nie je – autorom prehovoru, adresáta nepozná, predpokladá ho však, prípadne si ho individuálne vymedzuje alebo aj modeluje ako sociálny typ, príslušníka istej spoločenskej alebo aj politickej skupiny. A keďže často zastáva funkciu sprostredkovateľa medzi skutočným autorom a reálnym adresátom, cudziu, spravidla písomnú informáciu pretransformuje do ústnej podoby. Pritom ju formálne, jazykovo-intonačne spracúva tak, aby ju prijímateľovi odovzdal ako svoju vlastnú, dôveryhodnú správu. Adresát síce vysielanú informáciu bezprostredne vníma, nemôže však aktívne reagovať na jej obsahové zameranie, ani ovplyvňovať jej vonkajšiu, formálnu podobu. Zrejme s tým súvisí časté kritické hodnotenie masmediálnej komunikácie.

Vzhľadom na vzťah medzi autorom a adresátom ide totiž v publicistickej komunikácii na strane vysielateľa o odstupňovanú, dvojité autorskú projekciu. V spravodajstve napríklad televízni redaktori v písomnej podobe spracúvajú aktuálne udalosti z každodenného života doma i v zahraničí. Faktografický materiál, ktorý má byť obsahovo-tematickým základom aktuálnej správy, ako aj pojmovo-terminologické (lexikálne) označenie, pomenovanie jednotlivých faktov, ktoré túto správu ohraničujú a vymedzujú, im poskytujú agentúrne organizácie. Dokonca ho môžu už dostať spracovaný vo východiskovej povrchovej organizácii. A potom konečnú podobu jednotlivých správ už len písomne doladia v súlade s redakčnou textovou normou, ktorá sa však spravidla nevelmi líši od akejsi „všeobecnej“ spravodajskej textovej normy. Ako publicistický žáner majú totiž správy vymedzený, modelovo štruktúrovaný motívový, obsahovo-tematický pôdorys, mení sa iba fak-

tografická náplň jednotlivých motivických segmentov v súlade s charakterom aktuálnych udalostí. To sa na povrchovej úrovni správy javí (premieta) ako jej modelovo stabilizovaná, v skutočnosti však schematická jazykovo-kompozičná stavba. Pritom jej vecné, bezpríznačkové žárové (textové) zacielenie na adresáta zabezpečuje predovšetkým lexika, ktorá sa aktuálne mení podľa motivickej štruktúry konkrétnej udalosti.

A tak hlavnou úlohou redaktora ako autora konečnej písomnej podoby správy je slovosledne a vetosledne doladiť vetu a kontext. Na úrovni vety ide pritom hlavne o výber a následnosť okolností, ktoré vyznačujú reálny priebeh udalosti spravodajsky prezentovanej v aktuálnej výpovedi, a v tej súvislosti aj o prípadnú hierarchizáciu týchto okolností. Na úrovni kontextu ide o detailnejšie vyzdvihnutie čiastkových zložiek udalosti a o ich formálne (jazykovo-kompozičné) zdôraznenie v rámci konexie a koherencie. To aj to má zásadný význam pre orientáciu adresáta (poslucháča). Tento zdanlivo minimálny podiel redaktora na (kon)textovej, čiže aj na žárovej tvári publicistickej správy je z textového hľadiska dôležitý najmä v tom, že môže hlásateľovi (moderátorovi) predznačiť, ako by mohol, resp. mal postupovať pri pretransformovaní písomnej správy do ústnej podoby. V tejto podobe je totiž hlásateľ v televíznom spravodajstve bezprostredným vysielateľom aktuálnej správy prijímateľovi. Zároveň mu takto redaktor do istej miery predznačí, ako by mal pracovať s výrazovými prostriedkami, ktoré má v tomto publikačnom komunikačnom procese k dispozícii. Ide totiž o najdôležitejší prvok v komunikačnom reťazci, ktorý na strane vysielateľa uzatvára odovzdávanie informácie adresátovi. To práve predpokladá kvalitnú profesionálnu pripravenosť hlásateľa, pokiaľ ide jednak o systémovú klasifikáciu a opis príslušných výrazových prostriedkov a jednak o ich funkčné danosti. V konečnom dôsledku predovšetkým hlásateľ zabezpečuje kultúrnosť a kultivovanosť spravodajstva.

Pravdaže, aj v spravodajských textoch sa na ich povrchovej úrovni sprievračaňuje situácia v hĺbkovom podloží sprostredkúvanej udalosti, vzťahy medzi jej sprievodnými okolnosťami ako obsahovo-tematickými segmentmi textu, motívmi (Findra, 2013). Predovšetkým v správe pritom významnú úlohu zohrávajú zvukové prostriedky reči, ktoré má k dispozícii iba hlásateľ. V tom je jeho zodpovednosť, s tým je spojené i jeho výrazovo-vyjadrovacie riziko. V správe sa totiž všetky obsahové a formálne zložky a prvky využívajú v základnom, bezpríznačkovom uplatnení. Vo funkčnej synchronizácii s ostatnými výrazovými prostriedkami reči by mali zabezpečovať zrozumiteľnosť, jednoznačnosť a presnosť vyjadrovania.

Na tom, že hlavne v spravodajstve sa aj zvukové prostriedky reči využívajú v základnom, bezpríznačkovom uplatnení, je založená systémovo-funkčná podstata správy ako žáru. Preto sa prirodzene (samozrejme) predpokladá, že pri práci s technikou reči hlásateľ neprekročí jej žárový pôdorys. Ide o hospodárenie s dychom, zreteľnú artikuláciu hlások a hlások v prúde reči, ale najmä o dodržiavanie pravidiel slovenskej spisovnej výslovnosti v súlade so spoločensky akceptovanou, kodifikovanou normou, ktorú by mal hlásateľ dokonale ovládať. Dokonca už pri jeho výbere ako hlásateľa i pri hodnotení jeho výkonu by sa malo prihliadať napríklad aj na farbu jeho hlasu i na jeho celkové psychofyzické správanie, najmä kinetiku. Práve na základe artikulácie a výslovnosti totiž bežní poslucháči hodnotia spravodajstvo

kriticky. Dnes však už pri práci s príslušnými zvukovými prostriedkami reči nezistujeme vážnejšie problémy. Ani tradičná kritika spodobovania, výslovnosti dlhých samohlások, nedodržiavania výslovnosti mäkkého l nemá vážnejšie opodstatnenie.

V tejto súvislosti treba zdôrazniť, že adekvátne využívanie zvukových prostriedkov reči vytvára systémovo-funkčné podložie vecných ústnych jazykových prejavov vo všetkých oblastiach spoločenského styku a dorozumievania. Spolu s neutrálnymi, bezpríznačnými štýlami ostatných rovín jazykového systému práve ony vytvárajú pravidelný vzorec, ktorý predstavuje invariantnú bázu na funkčné exponovanie príznakových výrazových prostriedkov. V teórii kontrastu tu hovoríme o štylistickom kontexte, ktorý je založený na napätí medzi invariantom a variantom (Findra, 2013). V priestore tohto napätia sa vytvárajú podmienky na sociálne, štýlovo a žánrovo diferencované texty, ktoré sú aj individuálne jedinečné.

A tu je problém správy ako publicistického žánru. Keďže správa je vecný text, aj intonácia sa v nej využíva v základnom uplatnení. Hlásateľovi slúži na spriazračňovanie komunikovaného obsahu. Prostredníctvom jej jednotlivých zložiek a prvkov vyznačuje významové vzťahy medzi čiastkovými segmentmi, motívmi udalosti a prípadne ich aj hierarchicky usúvzťažňuje. Ako zvukové prostriedky reči ich vymedzuje, ohraničuje, predeľuje a zároveň obsahovo viaže. Takto na povrchovej úrovni ohraničuje aj základné syntaktické štýly, vety a vetné úseky vysielaného textu. To mu umožňuje, aby poslucháčovi priblížil a odovzdal udalosť ako významovo logický a uzavretý celok.

Problém transformácie spravodajského textu z písanej do ústnej podoby teda súvisí s požiadavkou, aby hlásateľ zvukovo tvaroval správu ako vecný, objektívny informačný text. To znamená, že zvukové prostriedky reči nemôže využívať na vyjadrenie citového, emocionálno-expresívneho postoja k obsahu vysielanej informácie, ak sa nechce dostať za žánrové hranice televíznej správy. Jeho situáciu v praxi však komplikuje stav zvukovej normy. Zatiaľ čo aj v mediálnej komunikácii kultivovanú výslovnosť hlások a hlások v prúde reči vymedzuje kodifikovaná norma, pokiaľ ide o intonáciu, nie je takto striktno vyhranенý (kodifikovaný) abstraktný intonačný model, v ktorého priestore by sa mal hlásateľ vo svojej rečovej praxi pohybovať. Ako zvukové prostriedky reči teória síce jazykovo-intonačné prostriedky systémovo klasifikuje a charakterizuje, no nedokáže takto jednoznačne systémovo ohraničiť (kodifikovať) ich funkčné danosti. Môže len konštatovať, že ich využitie v rečovej praxi je determinované vnútorným, obsahovo-textovým kontextom a zložkami konkrétnej komunikačnej situácie. Z variabilného systémovo-funkčného rozpätia istého intonačného prostriedku má potom hovoriaci možnosť rozhodnúť sa pre isté zvukové riešenie textu pretransformovaného do ústnej podoby. A tak sa napríklad predpokladá, že v neutrálnej bezpríznačovej oznamovacej vete sa jej koniec síce vyznačí (uzavrie) klesavou kadenciou (pozri aj Kráľ, 2001), no o jej konkrétnej podobe a o umiestnení na vertikálnej osi rozhoduje hovoriaci individuálne, spravidla v čase aktuálnej transformácie textu do zvukovej podoby. Navyše hlásateľ, ktorý vysielá objektívne informácie, nemôže pritom uplatniť svoj subjektívny postoj k obsahu vysielanej správy ani k vonkajšiemu kontextu, v ktorom sa spravodajsky prezentovaná udalosť odohrala. Práve to hovorí o jeho hlásateľských predpokladoch, ale aj a najmä o jeho profesionálnej pripravenosti.

Zrejme s uvedenou podstatou intonácie, ktorá hovoriacemu umožňuje kontextovo ťažiť z variabilného systémového a predovšetkým funkčného rozpätia jednotlivých jazykovo-intonačných prostriedkov ako zvukových prostriedkov reči, dochádza v ostatných rokoch k zaujímavej situácii. Predovšetkým v súkromných médiách profesionálni pracovníci tieto prostriedky nevedia alebo nechcú využívať na kultúrne a kultivované tvarovanie neutrálneho (invariantného) zvukového pôdorysu správy. Problém je v tom, že ani hlásatelia nedokážu nič vyťažiť zo systémovej a funkčnej variability jednotlivých zložiek intonácie, lebo si možnosti tejto variability ani neuvedomujú, ba že o nej v mnohých prípadoch ani nevedia. Neuvedomujú si napríklad, že na pozadí priemerného prednesového tempa možno tento výrazový prostriedok využívať na spomaľovanie alebo zrýchľovanie toku reči, pravdaže, vzhľadom na všetky relevantné interné a externé faktory komunikačnej situácie. A tak mechanicky využívajú akési „vozvýšené“ zrýchlené tempo reči. Keďže pritom bez ohľadu na komunikovaný obsah, na charakter vysielanej správy mechanicky zvyšujú aj intenzitu hlasu, nevytvárajú si priestor na ohraňovanie vetných úsekov a taktov a na ich prípadnú hierarchizáciu v rámci vety a kontextu. Pravdaže pritom o predpokladanom variabilnom využití funkčnej diferenciácie pauzy a dôrazu nemôže byť ani reči. Výsledkom takejto práce so zvukovými prostriedkami reči v masovej komunikácii bol a naďalej je vznik zdanlivo neutrálnych, ale v skutočnosti schematických „bezpríznakových“ zvukových modelov. Paradoxom však je, že aj hlásatelia ako pracovníci v špecifickom komunikačnom prostredí tieto modely postupne začínajú vnímať ako svoj pracovný handicap. Pociťujú ich ako nevydarený výsledok svojej profesionálnej aktivity, ale hlavne si uvedomujú, že ani poslucháč ako adresát vysielanej informácie nemusí takúto jej zvukovú podobu hodnotiť pozitívne. A tak sa pri transformácii správy do ústnej podoby snažia hľadať náhradné zvukové, jazykovo-intonačné riešenie. Ukazuje sa však, že z hľadiska kultúry a kultivovanosti vyjadrovania je výsledok tejto ich rečovej aktivity vo väčšine prípadov rovnako nevhodný a neprijateľný ako napríklad zanedbávanie výslovnosti mäkkého l.

Bezpríznakovým a príznakovým využívaním intonácie v masmediálnej komunikácii sa naša jazykoveda kriticky už zaoberala. Pristavme sa pri jej systematickejšom pohľade na túto problematiku pred pätnástimi rokmi. Á. Král (2001) kriticky analyzoval bežnú deformáciu intonácie v médiách z hľadiska jazykovej kultúry slovenčiny. Opisuje neutrálnu (bezpríznakovú) melódiu oznamovacej vety, ktorú rozhlasoví a televízni pracovníci nefunkčne narúšajú, „aktualizujú“. Vytvárajú zvláštny melodický tvar, ktorý sa pravidelným opakovaním mení na príznakový intonačný stereotyp. H. Čertíková (2001) v reakcii na Kráľovu štúdiu správne pripomína, že intonačný stereotyp sa neviaže len na melódiu oznamovacej vety, ale súvisí aj s prácou s ďalšími intonačnými prostriedkami. V súvislosti s ich mechanickým využívaním v prejave redaktorov hovorí o intonačnej póze. V rámci napätia bezpríznakovosť – príznakovosť a v súvislosti s postojom hovoriaceho k obsahu informácie sa vo svojej reakcii na Kráľa S. Ondrejovič (2002) podrobnejšie zameril na funkciu a priebeh intonácie v odlišných prostrediach, v ktorých sa ústny jazykový prejav realizuje. Aj dnes je dôležitá jeho konštatácia, že v istých prostrediach treba prirodzene rátať s utváraním neutrálnych melodických schém. Pravdaže, profesio-

nálne pripravený a jazykovo vzdelaný televízny redaktor a hlavne hlásateľ má právo a možno aj povinnosť tento melodický model individuálne modifikovať. Predpokladá to však, že je profesionálne a hlavne jazykovo dobre pripravený. Príznakový intonačný stereotyp totiž vzniká vtedy, keď sa televízni pracovníci, aj hlásatelia, snažia intonačne bezpríznakovú výpoveď a kontext vo svojom prejave aktualizovať, no nedokážu príslušné jazykovo-intonačné prostriedky funkčne „oživiť“ a keď tento príznakový, „nový“ intonačný model mechanicky, a teda neprofesionálne opakujú.

Žiaľ, ani po rokoch sa situácia v masmediálnej komunikácii nezmenila. Rozšírili sa problémy s koncovou kadenciou oznamovacej vety, pribudli problémy s polokadenciou, bežné sú príznakové intonačné stereotypy, ktoré sú výsledkom mechanicky opakovanej „kolektívnej“ intonačnej pózy. Takto sa hlásatelia snažia aktualizovať monotónny neutrálny intonačný model výpovede a kontextu, v ktorom je uložená vecná informácia. Neutrálny intonačný model však v skutočnosti nahrádzajú novým, ešte monotónnejším mechanickým intonačným modelom. Potvrdila to aj už prezentovaná stručná analýza tempa reči. V televíznom spravodajstve by si osobitný rozbor zaslúžili prvky šou, ktoré túto intonačnú pózu rámujú (oblečenie, účes, umelý úsmev so svietiacimi zubami v široko roztvorených ústach bez ohľadu na charakter udalosti, o ktorej správa vypovedá, herecká kinetika počas odovzdávania virtuálneho moderátorského kolíka partnerovi atď.).

Hlavne moderátori a hlásatelia pri obhajobe svojej praxe argumentujú tým, že „v súčasnosti pretvárame našu slovenskú komentátorskú školu“ (Merčiak, 2009). Starú komentátorskú školu charakterizujú ako dogmatickú, lebo v nej vládla dogma distingvovaného prejavu. Isteže, je prirodzené, že aj v masmediálnej komunikácii, spravodajstvo nevynímajúc, možno a treba kriticky hodnotiť zmechanizovaný interpretačný a prednesový stereotyp a na časovej osi hľadať dobový štýl. Aj v tomto prípade sa však žiada dodržiavať isté pravidlá.

Predovšetkým platí, že „dogmu distingvovaného prejavu“ nemožno iba negovať, najmä ak sa v praxi vlastne nahradí novou dogmou, príznakovým intonačným stereotypom. Nová, príznaková intonačná dogma vzniká tak, že pri transformácii písaného textu do ústnej podoby nové intonačné tvarovanie vety a kontextu mediálni pracovníci nekriticky preberajú a mechanicky opakujú. Svedčí to o ich profesionálnej nepripravenosti, prípadne aj o ich všeobecnom rozhlade vrátane ich jazykovej (ne)vzdelanosti.

Ako sme už konštatovali, v istých prostrediach a komunikačných situáciách je totiž neutrálna (bezpríznaková) zvuková stavba vety a kontextu základným stavebným princípom (Ondrejovič, 2002). Takýmto prostredím sú aj médiá, kde je uvedená zvuková stavba pre niektoré publicistické žánre typická. Napríklad správu tento intonačný model charakterizuje ako žaner. Z hľadiska teórie kontrastu (Findra, 2013) predstavuje pravidelný vzorec, invariant, v rámci ktorého možno utvárať štylistické kontexty. Tie vznikajú tak, že sa invariant funkčne naruší nepredpovedateľným prvkom. Odstráni sa tak riziko výrazovej monotónnosti („dogmy“), no nenaruší sa pritom vecnosť a neutrálnosť vyjadrenia.

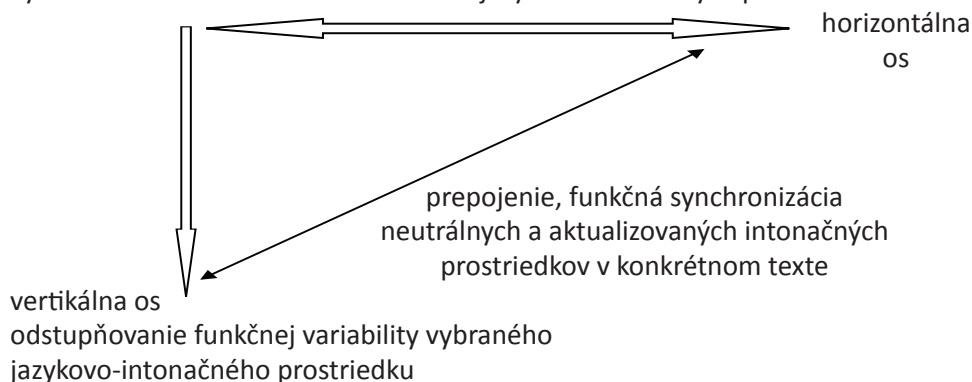
Pokiaľ ide o televízne spravodajstvo, práve intonácia ponúka hlásateľovi pri transformácii písomného textu do ústnej podoby veľké možnosti. Tie súvisia hlavne s na-

pätím systémovosť – funkčnosť, bezpríznačnosť – príznačnosť, objektívnosť – subjektívnosť, neutrálnosť – emocionálnosť. Napríklad priemerné, zrýchlené a spomalené prednesové tempo reči je systémovo bezpríznačový zvukový prostriedok reči, no v konkrétnej rečovej praxi možno s jeho systémovou variabilnosťou vedome pracovať, vytvárať aj individuálne výrazovo-vyjadrovacie štylistické kontexty. Rozhodujúcu úlohu pritom zohráva kategória miery, ktorou by mal hovoriaci reagovať na všetky obsahové a formálne vlastnosti textu, ako aj na príslušné relevantné jazykové a mimojazykové štylistické faktory. Takto môže funkčne odstupňovať najmä vzťah medzi neutrálnosťou a emocionálnosťou. Zároveň mu to umožňuje riešiť aj štýlový a žárový rozdiel medzi vecnými a umeleckými textami. Preto napríklad správu o istej udalosti, o ktorej má televízny hlásateľ vecne a objektívne informovať poslucháča, nemôže „vykričať“ v maximálne zrýchlenom tempe a vo zvýšenej intenzite hlasu. Komunikačné negatíva tohto nového, v skutočnosti dogmatického zvukového modelu sa zvyšujú, keďže ho ďalší hlásatelia často mechanicky preberajú (napodobňujú) a opakujú bez ohľadu na charakter udalosti.

Z doterajších výkladov teda vyplýva, že v žánri televíznej správy sa jazykovo-intonáčné prostriedky ako zvukové prostriedky reči východiskovo tiež využívajú na vybudovanie jej neutrálneho zvukového pôdorysu. Možné riziko intonačnej monotónnosti a plochosti neutrálnych melodických schém však nemožno riešiť zdanlivou aktualizáciou intonácie vety a kontextu, expresívnym vyzdvihnutím jedného alebo aj viacerých intonačných prostriedkov. Práve takto totiž spravidla vzniká intonačný stereotyp, ktorý sa často javí ako póza (Čertíková, 2002).

Pokiaľ ide o využívanie intonácie v televíznom spravodajstve, riešenie je v schopnosti hlásateľa na princípe teórie kontrastu a v hraniciach kategórie miery vytvárať štylistické kontexty, pomocou ktorých bude síce aktualizovať vyjadrenie, no pritom nenaruší neutrálny pôdorys konkrétnej správy. Predpokladá to, že pri jej transformácii z písomnej do ústnej podoby bude intuitívne, ale predovšetkým poučene a uvedomene pracovať so systémovou variabilitou príslušných jazykovo-intonáčnych prostriedkov a s ich funkčnou synchronizáciou v priestore ich vzťahu na horizontálnej a vertikálnej osi. Pravdaže, uplatní pritom teoreticko-metodologické princípy i praktické poznatky teórie kontrastu, ako to naznačuje nasledujúca schéma:

Systémová klasifikácia a charakteristika jazykovo-intonáčnych prostriedkov



Uvedená schéma hovorí, že na horizontálnej úrovni má hlásateľ možnosť výberu zo súboru jazykovo-intonačných prostriedkov na odtienenie vyjadrenia v rozmedzí opozície objektívnosť – subjektívnosť, neutrálnosť – expresívnosť, pričom nenaruší vecné zameranie správy. Ako sme už naznačili, práve opakovaným expresívnym vyzdvihnutím jedného alebo aj dvoch výrazových prostriedkov vzniká príznakový intonačný stereotyp. Keďže funkčná hodnota väčšiny intonačných prostriedkov je variabilná a odstupňovaná, vertikálna os hlásateľovi naznačuje, ako môže svoje vyjadrenie príznakovo, aj múdro individuálne, modifikovať, pričom nenaruší jeho neutrálnosť subjektívnym hodnotením udalosti. Prepojenie obidvoch osí zas predznamenáva nevyhnutnosť funkčnej synchronizácie jazykovo-intonačných prostriedkov v základnom, neutrálnom uplatnení, ako aj možnosť ich využitia na funkčné odstupňovanie, variáciu v jemnej príznakovej modifikácii.

Konkrétne to znamená, že napríklad televízna správa ako žáner ráta s využitím takmer všetkých jazykovo-intonačných prostriedkov, ako aj s ich využitím v obidvoch uplatneniach. Zároveň však ráta aj s odstupňovaním a variáciou ich funkčného potenciálu. Napríklad tempo plní významnú úlohu, nie však vozvýšenou rovnorodosťou, lebo potom ignoruje ostatné zložky intonácie, najmä ak sa pritom zneužíva intenzita hlasu a prízvuk a nevhodne alebo aj nesprávne sa pracuje s kadenciou (Král, 2001). Melodické útvary sa potom nemôžu využívať na ohraničenie vetných úsekov a taktov a na diferencované (odstupňované) využitie pauzy a dôrazu. Atd'.

Dosiahnutie kultúrneho a kultivovaného stavu v tejto mediálnej oblasti bude vyžadovať niekoľko zásadných zmien v práci s profesionálnymi pracovníkmi. Pokiaľ ide o ich výber, významné sú ich psychofyzické danosti (talent). Na tejto báze sa musí zdokonaľovať ich príprava, a to aj prepojením teoreticko-metodologických poznatkov s ich praktickým využitím. Osobitne to platí o schopnosti hlásateľa pracovať s jazykovo-intonačnými prostriedkami. Rozhodujúca je aj kategória miery, ktorá čiastočne zblíži reč hlásateľa s javiskovou rečou (Findra, 2014).

LITERATÚRA

- ČERTÍKOVÁ, Helena: Vetná intonácia v Slovenskom rozhlase. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 2, s. 74 – 77.
- FINDRA, Ján: Stavba a prednes rečnického prejavu. Martin: Osveta 1989. 165 s.
- FINDRA, Ján: Javisková reč a umelecký prednes. Banská Bystrica: Akadémia umení v Banskej Bystrici. Fakulta dramatických umení 2010. 160 s.
- FINDRA, Ján: Štylistika súčasnej slovenčiny. Martin: Vydavateľstvo Osveta 2013. 320 s.
- FINDRA, Ján: Javisková reč v kontexte výrazových prostriedkov na výstavbu javiskového tvaru. In: Slovenské divadlo, 2014, roč. 62, č. 1, s. 69 – 80.
- KRÁL, Ábel: Analýza slovenského jazyka v rozhlase a v televízii. In: Slovenská reč, 1986, roč. 51, č. 6, s. 324 – 337.
- KRÁL, Ábel: Intonácia oznamovacej vety. In: Slovenská reč, 2001, roč. 66, č. 5, s. 257 – 277.
- KRČMOVÁ, Marie: Proměny mluvené komunikace a vývoj ortoepické normy. In: Jazyky slowianskie 1945 – 1995. Gramatyka – słownictwo – odmiany. Red. S. Gajda. Uniwersytet Opolski 1995, s. 119 – 126.

- MAŤAŠÍK, Andrej: Majstri scény. Bratislava: Perfekt 2003. 86 s.
- MERČIAK, Marcel: Komentovať bez emócií nejde. In: SME, 19. 10. 2009, s. 5.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Základy javiskovej reči. In: Slovenská reč, 1986, roč. 51, č. 6, s. 374 – 376.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Intonácia slovenskej vety a médiá. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 2, s. 77 – 81.
- RIFATERRE, Michael: Kriteria pro stylistický rozbor. In: Teorie informace a jazykověda. Praha: ČSAV 1964, s. 325 – 261.
- SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 253 s.

Komunikačné nástroje na ovplyvňovanie v procese medializácie migračnej a utečeneckej problematiky

ANNAMÁRIA GENČIOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Process of medialization of migrant and refugee issue under the influence of communication tools

The aim of the study is to assess medialization of immigration issue under the influence of extralingual – sociopragmatic and linguistic determinants in a crisis, focusing on personal opinions which not rarely may overstep their boundaries intruding into the realm of manipulation and disinformation. Thus, the study aims to show the synergic interaction of sociopragmatic and linguistic determinants during the process of medialization, which may often generate mediatic tensions. The starting point for observations and findings is the communication sphere, in which conflict communication is originating, developing and consolidating. An area of geopolitically delicate conflict – the current migrant and refugee issue –, was chosen as a topic for argumentative observation, analysis, interpretation and generalisation.

1. Úvod

Migračná a utečenecká problematika je dlhotrvajúci jav; ľudia sa v ohrození bázeovej existencie alebo za účelom lepších životných podmienok sťahovali počas celého vývoja ľudskej spoločnosti. V období posledných dvoch rokov sa migrácia stala jedným z najaktuálnejších geopoliticky háklivých konfliktov, ktorý sa pre vedúcich politických činiteľov členských štátov Európskej únie a iných štátov na európskom kontinente stal problémom č. 1. Paralelne sa migrácia stala jednou z najviac medializovaných tém. Domáce i zahraničné médiá každý deň prinášajú informácie o stúpajúcom počte migrantov na európskom kontinente a ich pohybe naprieč Európou. Titulky, diskusné relácie sú plné informácií o migrantoch, príp. utečencoch, v ktorých dominujú témy ako kritika migračnej politiky nemeckej kancelárky Angely Merkelovej, ochrana hraníc Európskej únie, kolaps Schengenu, prijímanie a odmietanie povinných kvót pre migrantov a utečencov, vzostup kriminality vyvolaný príchodom migrantov a utečencov, prvé príznaky nebezpečných exotických chorôb, ktoré so sebou priniesli a iné. Napr.: *Komentár Daga Daniša: Máme dva mesiace do kolapsu Schengenu; Koniec Schengenu je za dverami; Toto už nemôže pokračovať, tvrdia európski ministri o utečeneckej kríze a varujú nielen pred zrušením Schengenského priestoru; Migranti prinášajú exotické choroby. Národná transfúzna spoločnosť vydala upozornenie; Francúzsko odmieta ďalšie kvóty pre utečencov; Klaus: Kvóty, migrácia a nerozhodnosť bojzlivej Európskej únie a iné (pozri zoznam bibliografických odkazov).*

Predkladaná štúdia si klade za cieľ: 1. predstaviť medializovanie migračnej problematiky prostredníctvom mimojazykových – sociopragmatických determinantov a 2. poukázať na riziká dezinformovania a manipulácie uvažovaného publika aktivizovaním dorozumievacích sústav. Dôraz kladieme na spôsoby využívania pojmov s negatívnou konotáciou, militantnou charakteristikou, nepriamych (obrazných) jazykových prostriedkov, ktoré pri medializovaní háklivých tém, faktov a udalostí vyvolávajú, resp. podporujú negatívny postoj. Do popredia pritom vystupuje komunikačná sféra, v ktorej dochádza k stupňovaniu konfliktnej situácie. Pozornosť súbežne upriamujeme na neznalosť sémantiky, kolokability a právnych vymedzení pojmov „migrant“ a „utečenec“ v mediálnych produktoch. Zámerom príspevku je poukázať na súčinnosť jazykových a mimojazykových determinantov v procese medializácie, ktoré sú mnohokrát príčinami vzniku komunikačného šumu a mediálneho napätia. Argumentačnú bázu utvárajú analýzy, interpretácie a zovšeobecnenia konkrétnych mediálnych produktov z rôznych mediálnych subsfér s tematikou migrácie, umiestňovaných v domácej i zahraničnej tlači, na internete.

2. Medializovanie migračnej a utečeneckej problematiky

V čase krízy, krízových situácií a mimoriadnych udalostí stúpa potreba informovanosti spoločnosti. Proces dostatočného sprostredkovania informácií si vyžaduje spoluprácu viacerých zložiek spoločnosti, v ktorej dôležitú, ba až nevyhnutnú rolu zohrávajú médiá. Médiá zvyšujú všeobecnú informovanosť verejnosti o kríze, pomáhajú pri identifikácii základných črt mimoriadnej udalosti, odpovedajú na primárne otázky *kto?*, *kde?*, *kedy?*, *ako?*, *prečo?* a *čo?*, sústredene približujú problematiku konkrétnym cieľovým skupinám prijímateľov; nezriedka konštruujú mediálnu realitu a podieľajú sa na tvorení verejnej mienky.

Úspešnosť zdieľania, t. j. snaha, aby sprostredkované informácie zasiahli cieľové skupiny spoločnosti pri krízovej komunikácii, úzko súvisí so správnou voľbou informačného kanálu na zverejňovanie krízových informácií (Vymětal, 2009). Voľba komunikačných prostriedkov by mala zodpovedať primárnym vlastnostiam konkrétnej udalosti a charakteru komunikačných subjektov. V. T. Míka (2004) poukazuje na dôležitosť médií v procese krízovej komunikácie a upozorňuje na fakt, že nesprávne zvolená komunikácia s médiami môže ešte viac prehĺbiť konflikt. Paralelne nepriaznivé alebo negatívne hodnotenie krízy v médiách môže zapríčiniť ešte vážnejšiu krízu. „Často sa stretávame s podceňovaním vplyvu médií, neakceptovaním toho, že médiá majú svoju vlastnú logiku, že ich úlohou je zdôrazňovať kritický pohľad, že sú vždy viac na strane ‚poškodených a bezbranných‘ a že ochotne poskytnú priestor zásadným odporcom.“ (Neměc, 1999, citované podľa Míka, 2004, s. 431). Úroveň komunikácie počas krízovej situácie sa môže stať faktorom ovplyvňujúcim celkový priebeh a vývoj krízy. V. T. Míka (2004) uvádza, že komunikácia prostredníctvom tlače je menej pohotová, ale v mnohých prípadoch má väčší význam a nesporné výhody, a to: „pred odoslaním môžu byť prekontrolované, upravené, doplnené; po odoslaní sú obsahovo nemenné, neupravovateľné; sú nezávislé od ľudskej pamäti, nepodliehajú tak subjektívnemu dotváraniu či pretváraniu; sú archivovateľné, umožňujú využitie i v budúcnosti.“ (Míka, 2004, s. 430). V mnohých prípadoch médiá zabúdajú na svoje povinnosti a dochádza

k zverejneniu neúplných, polopravdivých, neoverených, ambivalentných informácií, ktoré môžu vo svojej podstate podnecovať krízovú komunikáciu a prehľbovať konflikt. Média zároveň robia z dôležitých tém „všedné, z nepodstatných banalít vyrábajú príbehy, ktoré sa dostávajú do centra pomyselného diania obce.“ (Kasarda, 2013, s. 14). S jednoznačnosťou môžeme konštatovať, že ak dochádza k uverejňovaniu uvedených typov informácií, samotné médiá sú činiteľmi podieľajúcimi sa na prehľbovaní krízových situácií.

Každé médium získava, spracúva a podáva informácie rozlične. Niektoré vyzdvihujú migrantov ako obeť vojny, ktorí v ohrození života opúšťajú svoje domovy a sú médiá, ktoré ich vykresľujú ako nebezpečný prívál pre európsky kontinent pod hrozbou islamizácie a neľudských činov páchaných voči Európanom. Jedny sú k migrantom empatickejšie, iné naopak skeptickejšie.

Ukážka A:

Utečenci stále tisíckami prichádzajú do Európy a vážne ohrozujú celý sociálny systém EÚ. Doposiaľ ani v najmocnejšej krajine únie, v Nemecku, migranti doteraz nepredstavovali veľkú záťaž pre domáci sociálny systém. Ale sa to môže zmeniť (www.hlavnespravy.sk, 2016).

Ukážka B:

Migranti, ktorí aktuálne prichádzajú do Európy z vojnou zmietaných krajín ako Sýria, Líbya, Irak, Afganistan či subsaharská Afrika, by mali byť ekonomickým prínosom pre Európu až v 10-ročnom horizonte. Potrebujú sa totiž najprv aklimatizovať (www.pravda.sk, 2015).

Ukážka C:

Ešte pred pár rokmi by nikto neveril, že sa niečo také môže stať: Európu, druhý najstráženejší svetadiel, chránený slávnou schengenskou hranicou a najmodernejšou technikou, zaplavili miliónové nekontrolované húfy bezprizorných votrelcov. A naše slobodné a pluralitné mejnstrímové médiá nás, na pokyn arcidiabolského organizátora tejto obludnej genocídnej akcie, začali krímiť špeciálnou mediálnou kašou uvarenou zvlášť pre túto príležitosť (www.nadhlad.sk, 2016).

Ukážka D:

Nenápadný drevený stánok ako z vianočných trhov a okolo neho kopa migrantov. Nie, neútočia, nedemolujú ho. Toto tu nie je Calais, ani Debrecín či iné dejisko utečeneckých nepokojov, tak notoricky známe z televíznych obrazoviek. Panuje tu pokoj, úsmev a pohoda. Stánok aj atmosféra evokuje skôr „Vianoce v júli“. Skupinka Sýrčanov diskutuje s maďarskými dobrovoľníkmi. V stánku im rozdávať škatulky s džúsom (www.aktuality.sk, 2015).

Medializovanie migračnej problematiky by sme vo všeobecnosti mohli charakterizovať ako tendenčné; sú prezentované len informácie k manipulovaniu verejnej mienky v prospech vládnucej strany alebo lídrom EÚ. Média v mnohých prípadoch úmyselne upierajú ľuďom možnosť byť adekvátne a dostatočne informovaní o tom, čo sa deje, aké sú možné následky, kto sú migranti a utečenci, aká je ich situácia. Média by mali zaujať vzťahovo-informačne vzdelávací postoj, nie zavádzať, dezinformovať a manipulovať. Vo väčšine prípadov sa zaoberajú postojmi krajín, politikov k migračnej problematike, nie príčinami. Poukazujú aký je to problém pre európsku spoločnosť, ale nikdy nepoložia otázku *Prečo?* Chýbajú mediál-

ne produkty o príčinách problémov. Je potrebné poznať príčiny, aby sme túto geopoliticky háklivú problematiku vnímali aj z iného uhla pohľadu.

Pluralita názorov a rozličné spôsoby prezentovania napr. srdcervúce príbehy s tragickým koncom verzus masy ľudí odmietajúcich potraviny, ovládajúcich anglický jazyk na rozličných úrovniach, s modernými mobilnými telefónmi, s dostatočnou sumou peňazí na prepravu do Európy vytvárajú ambivalentné názory o ich životnej situácii.

Ukážka E:

Dvaja utečenci zahynuli v Rakúsku vo svojom úkryte na nákladnom vlaku. Telá muža a ženy objavili v noci na dnes v meste Wörgl, keď z plošinových vagónov v cieľovej stanici schádzali nákladné vozidlá, ktoré oboch prešli. Ďalší muž utrpel závažné zranenia, oznámila dnes tirolská polícia. Nie je jasné, či obaja mŕtvi upadli v mraze do bezvedomia, preto ostali ležať, keď nákladné autá štartovali, alebo či zamrzli ešte predtým, ako ich vozidlá prešli (www.topky.sk, 2016).

Ukážka F:

Mnohí z migrantov majú peniaze na taxík, autobusy a nákupy v obchodoch. Ozajstní utečenci by podľa jeho slov už dávno nemali po takej dlhej a strastiplnej ceste žiadne financie. Konkrétne otázka teda znie, koľko Sýrčanov v skutočnosti uteká pred vojnou... (www.parlamentnelisty.sk, 2015).

3. Vplyv jazykových determinantov v procese medializácie migračnej a utečeneckej problematiky

Podľa M. Kasardu „Masové médiá z pohľadu komunikácie predstavujú zložitý komplex znakových systémov, prostredníctvom ktorých sa k percipientom dostáva nielen jednoduchá informácia o udalosti, ale aj celý komplex hodnôt charakterizujúcich tú-ktorú spoločnosť, jej systém, morálku, preferencie v oblastiach racionálneho i emocionálneho rozhodovania. Médiá sú zrkadlom svojej doby, konzervou uchovávajúcou trvalé, tradičné hodnoty, ale aj akýmsi ukazovateľom zmien, jedným z prvých signálov nových postojov.“ (Kasarda, 2013, s. 13). Ďalej autor konštatuje, že médiá zo svojej podstaty plnia funkciu „nosiča“ informácií, ale vo svojej podstate sa vyznačujú znakmi populárnej kultúry; bohatou škálou rôznych typov vzorcov a spôsobov komunikácie. Charakterizuje ich emocionalita, obľuba v šokujúcej extrémnosti, vypočítavosť, zjednodušovanie, povrchnosť, manipulácia. Uvedené atribúty si nekladú za cieľ zvyšovať dôveru vierohodnosti informácií, ale naopak, dôležitejšia je pre nich príťažlivosť informácie (Kasarda, 2013), ktorá vo vysokej miere ovplyvňuje jazyk médií.

Jazyk dnešných médií je rozmanitý, záleží to od konkrétneho média, aký jazyk preferuje. Základným atribútom je, aby jazyk bol prispôsobený celoplošnej širiteľnosti. Informácie musia byť sprostredkované na zrozumiteľnej úrovni. Médiá v mnohých prípadoch nedodržujú zásady komunikácie, aj napriek tomu, že jazyk predstavuje v sprostredkovaní informácií dôležitý element, pretože výmena informácií je realizovaná prostredníctvom neho. Kladenie dôrazu na obsah je mnohokrát na úkor uvedených atribútov kultivovaného jazyka.

Mediálne komunikáty obsahujú jazykové prostriedky, ktoré persuzívne pôsobia na recipientov a v niektorých prípadoch nimi aj manipulujú. Takéto komuni-

kačné prostriedky podporujú formovanie odlišných asociácií, vytvárajú iné predstavy o reálnych udalostiach, a tým dochádza k nepriamej manipulácii. Vedomé manipulovanie s recipientmi taktiež nemožno vylúčiť. Ako teoretický základ skúmania jazykových (komunikačných) determinantov v procese medializácie migračnej a utečeneckej problematiky slúži štúdia J. Sipka *Mimoriadne udalosti a komunikácia* (2003). Teroristické útoky na Svetové obchodné centrum a iné objekty v USA sa stali základným pilierom výskumu hľadania jazykových výrazov, ktoré by, čo najpresnejšie, informovali o udalostiach. Autor sa zameril na aktivizovanie nových, výrazovo-komunikačných prostriedkov, ktoré boli sčasti transtextuálnymi asociáciami a zároveň konštatoval, že k najfrekvencovanejším jazykovým jednotkám patria tie, ktoré približujú a podporujú negatívne javy. Spôsoby používania jazyka na podporu negatívnych javov v spoločnosti označil ako zneužitie jazyka.

Mnohé mediálne produkty s tematikou migračnej a utečeneckej problematiky vyvolávajú, resp. podporujú eskalovanie negatívnych javov v spoločnosti. Komunikáty sú prepojené s kultúrno-spoločenským kontextom, ktorý ovplyvňuje sémantiku. Na vyvolanie negatívneho dojmu u recipientov má primárny vplyv používanie pojmov s negatívnou konotáciou, ktoré podnecujú vytváranie stereotypov a odsúdenie migrantov a utečencov. Ide o pojmy, slovné spojenia, príp. konceptuálne metafory napr. *migračná vlna, migračná kríza, prílev utečencov, peklo, nočná mora, nebezpečné choroby* a iné. Médiá v procese medializácie využívajú aj pojmy s militantnou charakteristikou a s posilňovaním svojej účinnosti prostredníctvom kliše, napr. *hroziaci výbuch, veľké riziko, časovaná bomba* a i., podporujú, až priam favorizujú negatívne aspekty. Pojmy *fundamentalista, etnický gang, kriminalita migranta* taktiež vedú k vytváraniu stereotypov. V prípade použitia týchto pojmov je potrebné uviesť nadväznosť na konkrétnu osobu, ktorá spáchala konkrétny čin. Preto je nevyhnutné zväziť, aké pojmy (označenia) používať, aby bolo možné viesť objektívne diskusie aj na takéto háklivé konflikty.

S úsilím zaujať pravdepodobného príjemcu sa informácie zveličujú a bagatelizujú. Recipient môže z takýchto článkov nadobudnúť pocit, že situácia je naozaj veľmi ťažko zvládnuteľná až kritická, čo má za následok vyvolávanie a šírenie strachu. Stretávame sa s provokačnými nadpismi atakujúcimi na čitateľa, ktoré sú v mnohých prípadoch nekompatibilné s obsahom článkov. Hyperbolizované nadpisy vyvolávajú až zdesenie. Médiá sa taktiež neostýchajú používať expresívne výrazy. Emočný apel na čitateľa dosahujú výberom príslušného typu výrazových a štylistických prostriedkov, napr. alúzie. K expresívnejšej lexike sa pripájajú naturalistické opisy, nové textové kolokácie, ktoré po určitej dobe môžu nadobudnúť status systémovej kolokácie a stanú sa ustálenými slovnými spojeniami. Uvedené tvrdenia priblížime v nasledujúcich dvoch článkoch.

Na internetovom portáli hlavnaspravy.sk bol dňa 9. januára 2016 zverejnený článok s titulkom „*Kolínsky syndróm*“ *mal naznačiť začiatok konca kresťanstva?* Autor príspevku približuje silvestrovské udalosti v Kolíne nad Rýnom, počas ktorých, údajne, muži tmavšej pleti zoskupení v menších skupinách zaútočili na ženy.

Za povšimnutie stojí 2. odsek článku: „Médiá vo vyššie spomínaných krajinách už začínajú špekulovať, že tieto útoky boli naplánované, pretože všetky sa uskutočnili nie deň pred alebo deň po tom, ale práve v novoročnú noc – v čase jedného

z najobľúbenejších kresťanských sviatkov. Zopár novinárov sa dokonca zmenilo o tom, že migranti tým chceli naznačiť, že prichádza začiatok konca kresťanstva v Európe...“, posledný odsek „Aj v tomto prípade sa aspoň zopár fínskych médií zamyslelo nad tým, že migranti začínajú útočiť na samotné základy EÚ, v prvom rade na kresťanstvo. Novinári a mnohí občania už zdvihli varovný prst. Kedy si niečo všimnú a niečo správne podniknú už aj európski politici?“ a samozrejme, aj samotný titulok. Nadpis článku je pútajúci, provokačný, až atakujúci na čitateľa. Slovné spojenie *kolínsky syndróm* evokuje u recipienta niečo hrozné, smrteľné (vychádzajúc zo semiotiky pojmu *syndróm* – súbor symptómov charakterizujúci určitý chorobný stav). Paralelne ho môžeme označiť za expresívny, hyperbolizovaný, ale aj agresívny, ktorý sa podieľa na šírení paniky v spoločnosti.

Vyjadreniami *práve v novoročnú noc – v čase jedného z najobľúbenejších kresťanských sviatkov* (v kresťanskej tradícii sa novoročná noc nepovažuje za jeden z najobľúbenejších kresťanských sviatkov), *prichádza začiatok konca kresťanstva v Európe a migranti začínajú útočiť na samotné základy EÚ, v prvom rade na kresťanstvo* perlokučný efekt na čitateľa je jednoznačný, zdesenie, strach, hrôza a obavy.

Článok *Francúzi chcú zlikvidovať Džungľu. Spomalil ich až súd* bol zverejnený na internetovom portáli svet.sme.sk dňa 23. februára 2016. Prvotný efekt na čitateľa je negatívny a vyvoláva dojem, že Francúzi chcú zasiahnuť do prírodného spoločenstva a zlikvidovať džungľu (tropický les). V tomto prípade je dôležitý vzťah jazyka a kontextu. Na porozumenie vety je potrebné byť oboznámený so situáciou migrantov a utečencov vo Francúzsku, ktorí už „niekoľko“ rokov žijú v stanoch alebo v chatrčiach na francúzskom pobreží v Calais, t. j. nejde o likvidáciu džungle, ale oblasť, ktorú ilegálne obsadili a nazvali Džungľa. Titulok je opäť pútavý a hyperbolizovaný s cieľom predať mediálny produkt. Aj samotný text článku je prispôbený tak, aby zaujal. Emočný apel na čitateľa sa dosahuje použitím slovies, ktoré vyjadrujú nádej – *dúfať*, vykonať niečo proti vôli niekoho – *zlikvidovať*, *nútená evakuácia*, zmenu – *presunúť*, *opustiť*, *vzdialiť*.

3.1 Pojmy *migrant* a *utečenec*

Medializácia krízových situácií, príp. mimoriadnych udalostí sa vyznačuje výraznou lexikálnou expresivitou; do komunikácie vystupujú vo zvýšenej miere nenormatívne jazykové jednotky; t. j. anomálne jazykové jednotky, ktoré sa po aktivizácii v komunikačnom procese udomácňujú v jazyku jednotlivcov a spoločností a následne prijímajú status normy. Medializácia migračnej a utečeneckej problematiky sa vyznačuje zámerným, cieleným prekrývaním, prevrstvovaním pojmového vymedzenia *migrant* a *utečenec*; dochádza k situácii, že uvedené pomenovania nadobúdajú odlišné pojmové vymedzenia; v mediálnom prostredí sa s bohatými konotáciami začali transformovať do výraznej negatívnej polohy – ako hrozba, nebezpečenstvo, terorizmus atď. Záporná adherentná expresivita je potom predpokladom na vtiesnanie pomenovaní do vytvoreného mediálneho rámca. Vzhľadom na zámerné, cielené prekrývanie, prevrstvovanie dvoch základných pojmov *migrant* a *utečenec* dochádza k narušeniu ich významových hraníc a zároveň k vytváraniu protichodných názorov o tejto skupine ľudí; súbežne dochádza k odklonu od

normatívneho obsahu pojmov a k vytváraniu anomálií. A i transformácia pomenovania do (výrazne) expresívne negatívnej polohy sa podieľa na eskalovaní krízovej komunikácie i situácie.

Neznalosť právnych vymedzení pojmov neospravedlňuje médiá, ak ich médiá zámerne prekrývajú (následkom čoho menia ich významy) a už vonkoncom nie, ak dochádza k ich účelnému prekrývaniu pod vplyvom mimojazykových činiteľov. Výsledkom takýchto činov je pozmeňovanie faktov a skutočných udalostí a ich následná transformácia na mediálne a mocensky prijateľné konštrukcie reality.

Pojmy *migrant* a *utečenec* sa aj napriek rozdielnemu významu a konotáciám vzájomne zamieňajú. K takejto zámene dochádza aj počas medializácie migračnej problematiky. Sledujeme správy, čítame články a stretávame sa s obidvoma pojmami (v mnohých prípadoch aj v rámci jednej vetnej konštrukcie) slúžiacimi na predstavovanie tých istých osôb. Len menšia časť recipientov si uvedomuje, že medzi uvedenými pojmami je zásadný právny rozdiel. Neznalosť sémantiky a kontextu môže viesť k problémom, nedorozumeniam, vytváraniu stereotypov a odcudzovaniu. Agentúra OSN pre utečencov (The UN Refugee Agency – UNHCR) upozorňuje na zásadné rozdiely medzi týmito pojmami. Utečenca definuje ako osobu utekajúcu z domova pred priamym ohrozením života, ktorá je prenasledovaná alebo uteká pred ozbrojeným konfliktom. Ide o ľudí, ktorí sa ocitajú v nebezpečnej životnej situácii. Migrant je osoba, ktorá sa nenachádza v nebezpečnej životnej situácii, migruje za účelom získať lepšie životné podmienky (nájsť si prácu v ekonomicky vyspelejšej krajine, vzdelanie a iné.). Na rozdiel od utečencov sa môžu hocikedy vrátiť domov, do svojich rodných krajín. Na lepšiu orientáciu uvádzame definície týchto pojmov z elektronických verzií slovníkov JÚLŠ. *Krátky slovník slovenského jazyka* osobu migrant charakterizuje nasledovne: „kto mení miesto pobytu s cieľom usadiť sa v inom štáte“ a osobu „utečenec“ ako: „kto utiekol“. Pod pojmom „utečenec“ možno nájsť v *Slovníku slovenského jazyka* formuláciu „kto utiekol odniekiaľ (obyč. z politických príčin, pred nepriateľským vojskom, z väzenia ap.), ubehlík.“

Ak pozornosť upriamime na ľudí, ktorí od roku 2014 prichádzajú do Európy, ide o obe skupiny, o migrantov i utečencov. Väčšina z nich prichádza z krajín, kde prebiehajú vojenské konflikty, ich životy sú ohrozené a takýto ľudia potrebujú pomoc. Lenže, túto ich situáciu využívajú aj jedinci, skupiny z iných krajín, ktorí prichádzajú na európsky kontinent za iným účelom, utekajú pred chudobou, a preto je potrebné ich označiť pojmom *migrant*.¹

Arabská televízna stanica Al-Džazíra pomenovanie *migrant* vypustila zo svojho slovníka a nepoužíva ho. Podľa Berryho Maloneho (Predstavitel' televíznej stanice Al-Džazíra) pojem *migrant* nezachytáva hrôzu, ktorú utečenci prežívajú a v čase aktuálnej utečeneckej situácii má pejoratívny podtón. Podľa B. Maloneho nejde o migračnú krízu, pretože väčšia časť utekajúcich ľudí sú utečenci. (Harkotová, 2015). Denník N pokračuje v línii SME a taktiež sa vyjadril k používaniu pojmov *migrant* a *utečenec*. Pojem *migrant* doplnil adjektívom ekonomický. Pomocou uvedeného adjektíva sa vymedzujú zámary prichádzajúcich ľudí. (Champion, 2015).

¹ Pozri <http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/pressrels/2015/unisinf513.html>.

Denník SME sa v jednom zo svojich článkov vyjadril, že v niektorých prípadoch je veľmi ťažké použiť pojmy *utečenec* a *ekonomický migrant*, pretože, ak ľudia prichádzajú bez akýchkoľvek dokladov, je náročné rozoznať ich životné situácie a zábery.² V slovenských mediálnych komunikátoch do komunikácie vstupuje fenomén používania oboch pojmov.

Ukážka G:

Prílev utečencov stále pokračuje. Hranice Európy mesačne prekročia tisíce migrantov. Organizácia pre hospodársku spoluprácu a rozvoj zverejnila mapu prílevu migrantov do európskych krajín. Tie sú však len vstupnou bránou pre utečencov a cieľ ich cesty pre nový domov býva v iných krajinách. Pozrite sa, kde prekročí hranice najviac utečencov, ale aj to, v ktorej krajine ich najviac žiada o azyl. Najviac migrantov z krajín, ktoré Európska únia označila za tzv. bezpečné, prichádza z Kosova. Z krajín, v ktorých hrozí nebezpečenstvo, prichádza najviac ľudí zo Sýrie. Do Nemecka prišlo takmer 800-tisíc utečencov, z toho až 303 443 podalo oficiálnu žiadosť o azyl (www.cas.sk, 2015, zvýraznila A. G.).

Ukážka H:

Čo švédsku vládu označila za úspech v utečeneckej politike, sa v skutočnosti ukázalo len ako utečenecká prestávka. Vláda a veľká časť opozície má do konca týždňa ukovať 21-bodový plán na riešenie problémov s priestorom pre migrantov, ale aj naďalej budú do krajiny prúdiť tisíce žiadateľov o azyl týždenne. A stále viac Švédov premýšľa, prečo by práve ich krajina mala prijať po Nemecku najväčší počet migrantov – a zďaleka najväčší podiel z hľadiska počtu obyvateľov. Hranice sú zatiaľ stále otvorené, ale záťaž rastie a s ním aj tlak na vládu (www.hlavnespravy.sk, 2015, zvýraznila A. G.).

4. Stredný prúd (mainstream) vz. alternatívne médiá

Rozdiel v stvárnení faktu nastáva aj podľa klasifikácie typu média. Hlavný rozdiel vidíme v spracovaní faktu (resp. udalosti) mainstreamovými a alternatívnymi médiami. Na uvedenie do problematiky je potrebné si aspoň v skratke vymedziť pojmy alternatívne médium a mainstream (strednoprúdové) médium. V. Patráš konštatuje, že oba typy médií „rizikovo počítajú s ‚liberálnym‘ individualizovaným a spravidla subjektívnym, dojmovým – vyvodzovaním záverov iba príjemcovými vlastnými mentálnymi aktivitami a skúsenostnou prizmou.“ (Patráš, v tlači). Z toho vyplýva, že oba typy médií rátajú s reakciami percipientov na základe ich subjektívnych predispozícií, čomu prispôsobujú proces medializácie na základe stanovených zámerov. Ďalej definuje alternatívne médium ako „otvorený, dovnútra i navonok prístupný sociálno-komunikačný priestor, ktorý je poskytovaný, moderovaný (redigovaný) a tvárnený pod vplyvom neinštitucionalizovaných, neformálnych zámerov, individuálnych očakávaní, resp. skupinových záujmov a cieľov.“ (Patráš, v tlači).

Mainstreamové (strednoprúdové) médiá predstavujú väčšinový názor v rámci spoločnosti. Využívajú jednoduchý expresívny jazyk, aby mali dosah i vplyv na čo najväčší počet obyvateľstva. Mainstream udáva mediálny obsah, vytvára mediálne produkty a núti človeka byť takým, akí sú všetci naokolo.

² Pozri <http://domov.sme.sk/c/8015841/ekonomicky-migrant-sa-od-utecenca-primarne-rozoznat-neda>.

Predstavením dvoch konkrétnych mediálnych produktov je našou snahou poukázať na rozdielnosť stvárnenia rovnakého faktu mainstreamovým a alternatívnym médiom. Tematický pôdorys článkov tvorí súčasná migračná problematika. Analýze sme podrobili nasledujúce články, dostupné na internetových stránkach (viď zoznam použitej literatúry), prvý článok s titulom *Faymann očakáva od Merkelovej jasné vyjadrenie ohľadom migrantov* je výsledným mediálnym produktom alternatívneho média hlavnespravy.sk. Zamerajme pozornosť na titulok, v ktorom je použité meno nemeckej kancelárky Angely Merkelovej s úmyslom pritiahnúť pozornosť čitateľa a paralelne kladie dôraz na očakávania rakúskeho kancelára, W. Faymanna od A. Merkelovej. Perex článku približuje a konkretizuje titulok, dopĺňa dôležitú informáciu, čo sa konkrétne očakáva od A. Merkelovej. Najfrekventovanejšie pojmy v prvom článku sú tvary slovies *očakávať*, *vyzvať* a tvary substantíva *tlak*. Informačnú funkciu článku podčiarkuje priblíženie stanoviska rakúskeho kancelára k migračnej politike nemeckej kancelárky s využitím priamej reči na zvýšenie dôveryhodnosti výpovednej funkcie článku. Subjektívne názory rakúskeho kancelára sú sformulované do viet s informačnou hodnotou. Žiadny emočný apel na recipienta, len vecné konštatovania. Autor použil kolokvializovaný jazyk s jasným cieľom zjednodušiť vnímanie textu percipientom.

Titulok druhého príspevku je formulovaný do tvaru priamej reči *Faymann: Merkelovej ústretový prístup voči utečencom nefunguje*. Lexika článku je už expresívnejšia. Autor prezentuje vyjadrenia rakúskeho kancelára, ktoré vyvolávajú negatívny dojem: „... to číslo neklesne, ale bude oveľa vyššie, ocitneme sa pred nezvládnuteľnou úlohou, nedopadne to humánne, eliminovať utrpenie, eliminovať vojny, teror, ...“ a i. Najfrekventovanejšie pojmy v druhom článku sú substantívum *tlak*, slovné spojenie *ústretový prístup* a tvary slovesa *nefungovať*. Autor používa jazyk, ktorým chce upútať pozornosť, čím opätovne vyvoláva negatívne dojmy, vzruch. Najväčší rozdiel badáme v pasážach s priamou rečou. Alternatívny denník hlavnespravy.sk použil neutrálne formy vyjadrenia rakúskeho kancelára: „ ,Žiadame nemeckú kancelárku, aby v ten deň predložila jasné vyjadrenie,“ uviedol Faymann pred štvrtkovým summitom EÚ., „Aj Nemecko potrebuje strop pre utečencov,“ povedal po rokovaní vlády Faymann, ktorého cituje denník *Kurier*.“ Mainstreamové médium pravda.sk použilo vo svojom článku vyjadrenia rakúskeho kancelára, ktoré autor článku doplnil (pravdepodobne) svojimi subjektívnymi vyjadreniami. Predpokladáme, že ide o autorove osobné vyjadrenia, pretože sú naformulované do uvádzacej vety k priamej reči, aj keď po gramatickej stránke by sme tieto formulácie mohli označiť za chybné napr. „Utečenci si nemôžu vyberať svoje cieľové krajiny, inak sa ocitneme pred nezvládnuteľnou úlohou“.³

Je otázne, či autor príspevku chcel doplniť vyjadrenia rakúskeho kancelára alebo svoje podložiť vhodnými argumentmi, ale aj napriek tomu s jednoznačnosťou môžeme povedať, že jazykovo-komunikačné prostriedky boli použité a naformulované tak, aby vzbudili negatívny dojem. Oba články poukazujú na pokračovanie migračnej problematiky.

³ Uvádzacia veta sa končí dvojbodkou a priama reč sa začína veľkým písmenom, v tomto prípade nebol tento princíp dodržaný.

Lokučnú zložku príspevkov predstavuje stanovisko rakúskeho kancelára k migračnej politike nemeckej kancelárky Angely Merkelovej. Komunikačným zámerom príspevkov je informovať o aktuálnom stanovisku rakúskeho kancelára. Paralelne, za ilokučnú zložku môžeme označiť vyzdvihnutie negatív migračnej politiky A. Merkelovej. Efekt na recipienta je jednoznačne negatívny, zlyhala politika, čo bude mať za následok vyvolanie strachu. Druhý článok má viac expresívny titulok, ktorý pôsobí až agresívne a evokuje nesúhlas s migračnou politikou A. Merkelovej. Avizuje nesúhlas ďalšieho politického predstaviteľa.

Uvedené príklady mediálnych komunikátov zameraných na migračnú a utečeneckú problematiku signalizujú, že spracovanie rovnakej tematiky sa líši (aj) typom média. Mainstreamové médium udalosť spracuje na základe uzuálnych spoločenských a kultúrnych pravidiel, aby mediálny produkt vyhovoval tzv. hlavnému (akceptovateľnému) prúdu spoločnosti. Tomu je prispôsobený aj jazyk. Jednoduchý a expresívny jazyk má ambície zaujať veľkú časť spoločnosti. Alternatívne médium prináša informácie protikladným spôsobom. Hlavným cieľom je umožniť iný pohľad na udalosti, aby bol vyslovený aj protinázor.

5. Záver

V predkladanej štúdii sa usilujeme postrehnúť a predstaviť vplyv jazykových činiteľov na proces medializácie. Pri analýze konkrétnych mediálnych produktov sme si všimli použitie jazyka v službách stvárňovania negatívnych javov v spoločnosti. Pozornosť sme upriamili na 1. expresívne, hyperbolizované titulky, v mnohých prípadoch provokačné, atakujúce na čitateľa a nekompatibilné s obsahom článkov, 2. použitie pojmov s negatívnou konotáciou, zámerné, resp. uvoľnené prevrstvovanie, príp. prekrývanie pojmov *migrant* a *utečenec* a 3. vzťah medzi jazykom a kontextom vrátane sémantických a pragmatických konotácií.

Analýzou výskumného materiálu sme dospeli k záveru, že proces medializácie je ovplyvnený súčinnosťou jazykových i mimojazykových činiteľov. Pod vplyvom uvedených faktorov vznikajú mediálne produkty s cieľom zaujať, aj keď v mnohých prípadoch realita nezodpovedá mediálnej prezentácii. Stráca sa persuzívna sila a výpovedná hodnota prvotného, pravdivého faktu. Zamieňanie primárnych pojmov, používanie slov s negatívnou konotáciou, neznalosť sémantiky i kontextu sa podieľa na eskalovaní konfliktnej situácie a nezriedka je príčinou vzniku mediálneho napätia.

LITERATÚRA

- DANIŠ, Dag: Komentár Daga Daniša: Máme dva mesiace do kolapsu Schengenu. [online]. Citované 26. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.aktuality.sk/clanok/312164/komentar-daga-danisa-mame-dva-mesiace-do-kolapsu-schengenu/>.
- Ekonomický migrant sa od utečenca primárne rozoznať nedá. [online]. Citované 26. 3. 2016. Dostupné na: <http://domov.sme.sk/c/8015841/ekonomicky-migrant-sa-od-utecena-primarne-rozoznat-neda.html#ixzz44CxRXR7G>.
- Faymann: Merkeleovej ústretový prístup voči utečencom nefunguje. [online]. Citované 25. 3. 2016. Dostupné na: <http://spravy.pravda.sk/svet/clanok/386629-faymann-merkelovej-ustretovy-pristup-voci-utecencom-nefunguje/>.

- Faymann očakáva od Merkelovej jasné vyjadrenie ohľadom migrantov. [online]. Citované 25. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.hlavnespravy.sk/faymann-ocakava-od-merkelovej-jasne-vyjadrenie-ohladom-migrantov/756452>.
- HARKOTOVÁ, Stanislava: Migrant alebo utečenec? Rozdiel je zásadný, jeden z nich sa domov vrátiť nemôže. [online]. Citované 25. 3. 2016. Dostupné na: <http://aktualne.atlas.sk/migrant-alebo-utecenec-rozdiel-je-zasadny-jeden-z-nich-sa-domov-vratit-nemoze/zahranicie/europa/>.
- CHAMPION, Marc: Ako určiť, ktorý migrant je naozaj utečenec. [online]. Citované 26. 3. 2016. Dostupné na: <https://dennikn.sk/173936/ako-urcit-ktory-migrant-je-naozaj-utecenec/>.
- KASARDA, Martin: Populárna kultúra a masové médiá: Od karnevalovej ulice po virtuálny svet. Žilina: EUROKÓDEX 2013. 144 s.
- Migranti prinášajú exotické choroby. Národná transfúzna spoločnosť vydala upozornenie. [online]. Citované 27. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.hlavnespravy.sk/migranti-pri-nasaju-exoticke-choroby-narodna-transfuzna-spolocnost-vydala-upozornenie/679513>.
- MÍKA, T. Vladimír: Špecifická krízovej komunikácie s verejnosťou. In: Zborník z 9. vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou „Riešenie krízových situácií v špecifickom prostredí“. Žilina: FŠI ŽU 2004, s. 429 – 436.
- KRČMÁRIK, Matúš: Francúzi chcú zlikvidovať Džungľu. Spomalil ich až súd. [online]. Citované 27. 3. 2016. Dostupné na: <http://svet.sme.sk/c/20102402/francuzi-chcu-zlikvidovat-dzunglu-spomalil-ich-az-sud.html>.
- PATRÁŠ, Vladimír: Argumentovanie v mediálnej komunikácii z krízového prostredia (mainstream verus alternatívne spravodajstvo). [V tlači.]
- PILZ, Tomáš: Koniec Schengenu je za dverami. Toto už nemôže pokračovať, tvrdia európski ministri o utečeneckej kríze a varujú nielen pred zrušením Schengenského priestoru. [online]. Citované 27. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.parlamentnelisty.sk/arena/monitor/Koniec-Schengenu-je-za-dverami-Toto-uz-nemoze-pokracovat-tvrdia-europ-ski-ministri-o-uteceneckej-krize-a-varuju-nielen-pred-zrusenim-Schengenskeho-priestoru-261065>.
- RUSNÁK, Eugen: „Kolínsky syndróm“ mal naznačiť začiatok konca kresťanstva? [online]. Citované 27. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.hlavnespravy.sk/kolinsky-syndrom-mal-naznacit-zaciatok-konca-krestanstva/728809>.
- SIPKO, Jozef: Mimoriadne udalosti a komunikácia. In: Komunikácia a text. Zborník materiálov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou organizovanej pri príležitosti životného jubilea doc. PhDr. Františka Ruščáka, CSc., v dňoch 15. – 16. novembra 2001 v Prešove. Ved. Red. Z. Stanislavová. Prešov: Náuka 2003, s. 258 – 266.
- Stanovisko UNHCR: „Utečenec“ alebo „migrant“ – Čo je správne? [online]. Citované 28. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.unis.unvienna.org/unis/sk/pressrels/2015/unisinf513.html>.
- VÁČKO, Filip: Francúzsko odmieta ďalšie kvóty pre utečencov. [online]. Citované 27. 3. 2016. Dostupné na: <http://europskaunia.sulik.sk/francuzsko-odmieta-kvoty-pre-utecencov/>.
- VYMĚTAL, Štěpán: Krizová komunikace a komunikace rizika. Praha: Grada publishing 2009. 176 s.

UKÁŽKY V TEXTE

A

Utečenci ohrozujú európsky sociálny systém, a preto v Nemecku žiadajú, aby nezamestnaní migranti nemohli dostávať dávky. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://www.hlavnespravy.sk/utecenci-ohrozuju-europsky-socialny-system-a-preto-v-nemecku-ziadaju-aby-nezamestnani-migranti-nemali-dostavat-socialne-davky/726381>.

B

BUCHLÁKOVÁ, Lenka: Migranti majú byť prínosom až o 10 rokov. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://spravy.pravda.sk/ekonomika/clanok/373532-migranti-maju-byt-prinosom-az-o-10-rokov/>.

C

Otrávená mediálna kaša VIII. – Rasistická vojna proti Európe. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://www.nadhlad.com/content/otravena-medialna-kasa-viii-rasisticka-vojna-proti-europe>.

D

MIKEŠ, Zolo: Kde Slováci kameňujú, tam Maďari pomáhajú. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/279327/kde-slovaci-kamenuju-tam-madari-pomahaju/>.

E

Neuveriteľný nález v Rakúsku: Utečencov postretol hrozivý osud! [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://www.topky.sk/cl/1000851/1593197/Neuveritelny-nalez-v-Rakusku--Utecencov-postretol-hrozivy-osud->.

F

POLANSKÝ, Jaroslav: Utečenci majú peniaze na nákupy v obchodoch aj na taxík, čudujú sa Chorváti. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://www.parlamentnelisty.sk/arena/monitor/Utecenci-maju-peniaze-na-nakupy-v-obchodoch-aj-na-taxik-cuduju-sa-Chorvati-252897>.

G

Najväčšia utečenecká vlna v číslach: Pozrite si obrázok, odkiaľ sú migranti. [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <https://www.cas.sk/clanok/333326/najvacsia-utecenecka-vlna-v-cislach-pozrite-si-obrazok-odkial-su-migranti/>.

H

Utečenci vo Švédsku odmietli vystúpiť z autobusu: Je tu zima, chceme ísť späť do Nemecka! [online]. Citované 1. 3. 2017. Dostupné na: <http://www.hlavnespravy.sk/utecenci-vo-svedsku-odmietli-vystupit-z-autobusu-je-tu-zima-chceme-ist-spat-do-nemecka/701401>.

Mechanizmy verbálnej manipulácie v slovenskom a ruskom politickom diskurze¹

TATJANA GRIGORJANOVÁ

Filozofická fakulta, Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Mechanisms of verbal manipulation in Slovak and Russian political discourse

Language manipulation is the subject of interdisciplinary research within not only psychology, sociology, political science, cultural studies, but linguistics as well. In this article, we attempt to describe the mechanisms of linguistic manipulation in a political environment analyzing statements of Slovak and Russian politicians in the election campaign with focus mainly on the different types of arguments which promote their own objectives. The abovementioned is illustrated by the Russian and Slovak language material.

Úvod

Problematika jazykovej manipulácie v podmienkach všeobecnej globalizácie na jednej strane a kultúrnej, politickej, náboženskej a ekonomickej rozdeleného sveta na strane druhej je predmetom širokého interdisciplinárneho výskumu nielen v rámci psychológie, sociológie, politológie, kulturológie, ale v neposlednom rade aj lingvistiky, „ktorá disponuje metodologickými nástrojmi pro kritickú analýzu textů a umožňuje tak chápání a odhalování mechanismů jazykové manipulace a na jejich základě pak demystifikaci a demytologizaci společenského a politického diskurzu.“ (Gazda, 2013, s. 85).

Manipulácia z pohľadu psychológie je taký druh skrytého pôsobenia na psychiku recipienta, v dôsledku ktorého si objekt manipulácie v istom momente praje niečo, čo sa nezhoduje s jeho skutočným chcením. Je to nepriame navádzanie na konanie v prospech manipulátora, pričom manipulovaný nadobudne dojem, že sa rozhodol dobrovoľne a samostatne (Docenko, 1977, s. 59). Ak má byť manipulácia úspešná, ilúzia samostatne prijatého rozhodnutia nesmie byť spochybnená. Úspešnosť manipulácie závisí nielen od šikovnosti a presvedčivosti manipulátora, ale v podstatnej miere aj od výberu manipulačných prostriedkov, vrátane verbálnych. Verbálna manipulácia je považovaná za jeden z najúčinnějších druhov manipulácie. Jazyk s jeho manipulačnými možnosťami je nesporne dôležitý nástroj ovplyvňovania spoločenského vedomia.

Jazyková alebo verbálna manipulácia je založená na takých psychologických a psycholingvistických mechanizmoch, pod vplyvom ktorých adresát (manipulo-

¹ Publikuje sa ako grantový výstup KEGA 013UCM-4/2017 *Vymedzovanie špecifik modelu „ruského sveta“ v ruskom jazyku, literatúre a kultúre.*

vaný) nekriticky prijíma obsah povedaného, vytvára si ilúzie a klamné predstavy, ktorým verí (Raciburskaja – Petrova, 2011, s. 18). N. E. Gronskaia (2003, s. 221) chápe jazykovú manipuláciu ako „использование особенностей языка и принципов его употребления с целью скрытого воздействия на адресата в нужном для говорящего направлении“,² pričom manipulovaný si neuvedomuje, že sa mu vnucujú určité predstavy o skutočnosti.

Aj keď sa verbálna manipulácia využíva hlavne v masmédiách v rámci reklamných a volebných kampaní, politických diskusií a pod., bežne sa s ňou stretávame aj v medziľudských vzťahoch.

Cieľom tohto príspevku je pokus o opis mechanizmov jazykovej manipulácie v politickom prostredí na základe analýzy výrokov slovenských a ruských politikov v rámci predvolebnej kampane do parlamentu. Zamerali sme sa hlavne na spôsob argumentácie pri presadzovaní vlastných zámerov. Politici vo svojich vystúpeniach reagovali na rôzne páľčivé problémy súčasnosti. Na Slovensku dominovala téma utečeneckej krízy, ktorá dokonca názorovo zjednotila koalíčných a opozičných kandidátov. V Rusku, kde je predvolebná kampaň v plnom prúde, zasa rezonuje boj s nepriateľmi, tak domácimi (korupcia, oligarchovia), ako aj zahraničnými (terorizmus, NATO). Práve ostré diskusie na takéto aktuálne témy môžu vyvolať u voličov silné negatívne emócie, ako obavy, neistota, strach, pocit ohrozenia a mnohé iné. Tieto pocity potláčajú racionálnu zložku vedomia recipientov a tým dávajú priestor pre ich manipuláciu, čo si politici a ich mediálni poradcovia veľmi dobre uvedomujú. Politická verbálna manipulácia (Culadze, 1999, s. 4) nie je adresovaná konkrétne jednotlivcovi, ale je zameraná na širokú verejnosť, pričom neraz sa vôľa menšiny (skupiny, strany), resp. jednotlivca v zaobalenej forme vnucuje väčšine.

Manipulačné techniky

V súčasnosti máme k dispozícii veľké množstvo manipulačných techník, ktoré sú prakticky nevyčerpatelné. Situáciu komplikuje aj terminologická nejednoznačnosť, napr. pre ten istý spôsob manipulácie rôzni autori nachádzajú rôzne pomenovania, prípadne sú niektoré definície tak vágne, že nie je celkom jasné, či ide o ten istý manipulačný postup. Ako príklad uvádzajú S. V. Ivanovová a R. T. Saduov (2008, s. 53) v ruskej lingvistike pomerne frekventovaný termín *komunikačná sabotáž*, ktorý v rôznych prácach nahrádzajú synonymné pomenovania *tematické prepínanie* (skákanie z jednej témy na druhú) alebo *logická diverzia*. Ide o taký manipulačný postup, pri ktorom dochádza k zámernému vyhýbaniu sa priamej odpovedi na konkrétnu otázku, resp. sa odpovedá na to, čo nebolo obsahom otázky.

Pri klasifikácii manipulačných techník je možné uplatňovať rôzne kritériá, preto aj jednotliví bádatelia uvádzajú rôzne klasifikácie s prakticky neobmedzeným počtom komponentov. Na ilustráciu si uvedieme niektoré z nich. Napríklad, horeuvedení autori S. V. Ivanovová a R. T. Saduov (2008, s. 53 – 56) považujú za veľmi dôležité psychologické kritérium, ktoré zohľadňuje mieru účinku verbálnej manipulácie na podvedomie človeka. V tejto súvislosti vyčleňujú manipuláciu na hĺbkovej aj povrchovej úrovni. Manipulácia na hĺbkovej úrovni zasahuje do hĺbkových štruktúr pod-

² „využívání vlastností языка и принципов его использования за целью скрытого овplyвнóвания адресата в зájме ховорящего“

vedomia a spúšťa mechanizmy, ktoré prenikajú do tzv. kolektívneho podvedomia, ktoré sa prejavuje prostredníctvom archetypov. Archetypy sú hlboko zakorenené vo vedomí každého človeka. Sú univerzálne, hoci sa u jednotlivých národov líšia určitými špecifikami v dôsledku odlišného historického vývoja. Na tejto úrovni sa najčastejšie uplatňujú manipulačné techniky ako vytváranie politických mýtov, teatrálnosť, konšpiračné teórie, mágia slova, mágia mena a abreviatúry. Pri manipulácii na povrchovej úrovni sa využívajú paralogické rétorické techniky, ale aj prekrúcanie kvantitatívnych údajov, štylistické postupy a iné manipulačné techniky.

G. A. Kopninová (Kopnina, 2012, s. 46) poukazuje na potrebu rozlišovať medzi stratégiou, taktikou a prostriedkami verbálnej manipulácie. Vo svojej klasifikácii sa sústreďuje hlavne na rečové manipulačné techniky, ktoré vyčleňuje na základe typológie logických chýb (napr. nedostatočná argumentácia, pseudoargumentácia, stotožnenie jedinca so skupinou, predbiehanie udalostí, porušenie vzťahu medzi príčinou a následkom, skryté generalizácie, nevhodné analógie a iné). A. A. Danilovová (Danilova, 2001) rozlišuje spôsoby jazykového pôsobenia na vedomie recipienta na úrovni slova (pomocou lexikálno-gramatických prostriedkov, ako sú synonymá, eufemizmy, disfemizmy, vlastné mená, metafora, kliše a pod.), vety (paralelné konštrukcie, opakovanie, gradácia), vety a textu (narúšanie princípov formálnej logiky pri argumentácii, zmena zmyslového dôrazu) a textu (kompozícia informácie v texte, spolupôsobenie verbálnych a neverbálnych faktorov). O. N. Bykovová (Bykova, 2000, s. 44 – 49) delí mechanizmy jazykovej manipulácie do troch základných skupín podľa toho, aké úlohy plnia v mediálnych textoch. V prvom prípade ide o skryté vnášanie nových významov do významového poľa recipienta pomocou implikátúr, presupozícií, reinterpretácií a i. Ďalej je to zmena štruktúry významového poľa recipienta bez vnášania nových prvkov pomocou hodnotiacich klišé, eufemizmov, disfemizmov a pod. Do tretej skupiny radí mechanizmy, ktoré priamo ovplyvňujú emócie recipienta, kam patria silne emocionálne nabité afektíva, ale aj všetky prostriedky rečovej agresie.

T. A. Van Dijk (2006, s. 361) v tejto súvislosti poukazuje na nevyhnutnosť komplexnejšieho interdisciplinárneho skúmania fenoménu manipulácie s uplatnením sociálneho, kognitívneho a diskurzívneho prístupu. Sociálny aspekt zohľadňuje dominantné pôsobenie mocenských skupín, ktoré zneužívajú svoje právomoci na presadenie určitého názoru. Kognitívna zložka je dôležitá preto, že manipulácia je zameraná na ovládanie mysle manipulovaných jedincov. Avšak samotný proces manipulácie sa uskutočňuje prostredníctvom textu, komunikácie, či vizuálneho odkazu, k čomu je potrebný diskurzívny prístup. Pri skúmaní rozličných aspektov manipulácie však musia byť uplatnené všetky uvedené prístupy súčasne a nemali by byť redukované iba na niektorý z nich.

Podobný názor zdieľa aj N. V. Bardinová (Bardina, 2010, s. 777), ktorá vidí základný predpoklad manipulácie v zmene vedomia manipulovaného prostredníctvom ovplyvňovania na troch úrovniach: biologicko-fyziologickej (inaktivácia ľavej hemisféry, ktorá zodpovedá za logické myslenie, a aktivácia pravej hemisféry, ktorá zodpovedá za obrazné myslenie a emócie), sociálnej (zdôrazňovanie opozície *svoj – cudzí*) a kognitívnej (manipulovanie s číslami a mierami, aktivácia fóbii a archetypov a iné).

Vzhľadom na celý komplex faktorov, ovplyvňujúcich vedomie recipienta, nie je možné verbálne manipulačné mechanizmy popísať len na základe analýzy čisto lingvistických (lexikálno-sémantických, syntaktických či štylistických) prostriedkov. Treba brať do úvahy aj extralingvistické faktory, ktoré sa prejavujú v širšom kontexte.

Veľmi dôležitú úlohu pri manipulácii zohráva spôsob podávania informácií, ktoré sa rozličným spôsobom cielene upravujú pred tým, ako sa dostanú k recipientovi. G. A. Kopninová (Kopnina 2012, s. 52 – 64), s odvolaním sa aj iných autorov, vyčlenila tieto základné spôsoby narábania s informáciami: zamlčovanie (utajovanie informácií, o ktorých by sa recipient nemal dozvedieť, ale aj skutočných pohnutí manipulátora), selekcia (recipientovi sa výberovo podávajú len informácie, ktoré sú výhodné pre manipulátora), žonglovanie (zvýrazňovanie žiaducich informácií), skresľovanie (bagatelizovanie alebo zveličovanie, nedodržanie proporcií), prekrúcanie („čierne“ sa interpretuje ako „biele“ a naopak) a konštruovanie (vymýšľanie faktov). V praxi často dochádza ku kombinácií súčasne niekoľkých spôsobov manipulácie s informáciami.

Ďalšou dôležitou zložkou manipulačnej komunikácie je spôsob argumentácie, pri ktorom dochádza k porušovaniu pravidiel formálnej logiky. G. A. Kopninová (Kopnina, 2012, s. 65) hovorí o paralogických rétorických postupoch, v rámci ktorých vyčleňuje skupinu postupov založených na nedostatočnej logike a argumentácií, ktoré sa využívajú na manipulačné účely. Iní autori (napr. Kraus, 2008, s. 145 – 156, Čulenová, 2015, s. 112 – 114) uvádzajú skupinu racionálnych a emocionálnych argumentov, s ktorými sa najčastejšie pracuje v logike a rétorike, a ktoré sú založené na chybnom alebo zámerne klamnom úsudku.

Na ilustráciu uvedieme niektoré typy argumentácie, resp. pseudoargumentácie, ktoré sme zaznamenali v rámci predvolebných diskusií u slovenských a ruských politikov, pričom sme sa zamerali hlavne na spôsob argumentácie v odpovediach politikov na priamo položené otázky.

Analýza argumentácie v predvolebných diskusiách

Ako krajný prípad možno označiť **absenciu argumentácie**, kam možno zaradiť priame odmietnutie akejkoľvek odpovede na otázku. Sú to spravidla odpovede typu: *Bez komentára. Na toto vám odpovedať nebudem. To je nesprávne položená otázka. Môžu to byť aj protiotázky typu: To je čo za otázka? Ako sa môžete na niečo také pýtať?* Do tejto kategórie možno zaradiť aj motivované odmietnutie odpovede, keď opýtaný síce zdôvodní, prečo nemôže alebo nechce odpovedať, ale jeho argumentácia k položenej otázke je aj tak nulová.

*Kým sa redaktori Projektu N neospravedlnia... za preukázateľne nepravdivé informácie..., **dovtedy nebudeme na ich otázky odpovedať...*** (Dostupné na: <https://dennikn.sk/>)

Pani redaktorka, na vaše otázky **nebudem odpovedať**. Vy nie ste verejnoprávna televízia, ale bulvár... (Dostupné na: <https://dennikn.sk/minuta/313262/>)

*Aký počet utečencov by nebol bytostným ohrozením pre našu kultúru? „Toto je nesprávna diskusia. A ako hovorí klasik, **položili ste zle otázku**“.* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=mTh9xvJsQoM>)

„Если вас интересует **нормальный диалог**, я готов. А так – до свидания... даже накануне Дня Победы вы занимаетесь свинством... **И не звоните мне по этим вопросам**“, – заявил Зюганов в ответ на вопрос одного из слушателей, не является ли обращение к богу предательством дела Ленина-Сталина и памяти истинных коммунистов.³ (Dostupné na: <http://gordonua.com/news/worldnews/zyuganov-voprosy-o-boge-i-kompartii-nakanune-dnya-pobedy-eto-nastoyashchee-svinstvo-79130.html>)

V snahe **vyhnúť sa priamej odpovedi** politici používajú rozličné typy argumentov, aby vyvolali dojem, že na otázku odpovedali, no súčasne ich skutočný názor alebo úmysel zostáva pre príjemcov skrytý. Dôvodom teda nemusí byť ich nedostatočná znalosť problematiky, ale skôr taktizovanie, či opatrnosť, aby nepovedali niečo, čo by mohli v budúcnosti oľutovať, prípadne za čo by sa museli zodpovedať.

*Keby ste boli premiérka, koľko by ste prijali utečencov? „Ja to **nevidím na konkrétny počet ľudí, ja to vidím cez princíp.**“* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=mTh9xvJsQoM>)

*Миронов... на вопрос о том, не намерен ли он в будущем перейти от простой критики к призывам отставки правительства: „Я политик и живу в реальном времени, поэтому **не хочу мыслить гипотетически**“.*⁴ (Dostupné na: <http://maxpark.com/user/2241172850/content/455462>)

Priamej odpovedi sa možno vyhnúť aj zmenou témy, čo môže zaskočiť protistranu natoľko, že odvráti jej pozornosť od pôvodného problému. To sú prípady už vyššie spomínanej **komunikačnej sabotáže** alebo tematického prepínania, či logickej diverzie.

Vaši opoziční kolegovia vás obviňujú z toho, že si pripravujete pôdu na povolebnú spoluprácu [so Smerom]. Stálo vám to za to? „Viete, to je ten populizmus. Tí ľudia nás obviňujú, ktorí, ako som hovoril, keď bolo treba sa postaviť a povedať o tých migrantoch, čo si myslíme, že bolo správne, čo sme povedali, vtedy čušali.“ (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=fdW1iv0kOcA&nohtml5=False>)

*Почему они [Прибалтика и Польша] так напуганы проверкой боеготовности вооруженных сил России? Что им не нравится? Чем они не довольны? „Я горжусь своей службой в армии... армия – это второй храм... мы готовили программы по спасению армии... мы дети победы... сейчас снова безопасность сползает вниз... нужна новая военная доктрина...“*⁵ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=g2c1QcO_G_U)

³ „Ak máte záujem o **normálny dialóg**, som pripravený. Ak nie, tak dovidenia ... ešte aj v predvečer Dňa víťazstva robíte svinstvá ... **Viac mi nevolajte v tejto záležitosti**“, – vyhlásil Zjuganov ako odpoveď na otázku jedného z poslucháčov, či odvolávanie sa na boha nie je zradou odkazu Lenina a Stalina a pamiatky skutočných komunistov.

⁴ Mironov na otázku, či by chcel v budúcnosti prejsť od bežnej kritiky k výzve na odvolanie vlády: „Som politik a žijem v reálnom čase, preto **nechcem rozmyšľať hypoteticky**“.

⁵ Prečo sú [Pobaltsko a Poľsko] také vystrašení previerkou bojaschopnosti ozbrojených síl Ruska? Čo sa im nepáči? S čím sú nespokojní? „Ja som hrdý na to, že som slúžil v armáde ... armáda – to je druhý chrám... my sme pripravovali projekty na záchranu armády ... my sme deti víťazstva... a teraz ide bezpečnosť zasa dolu vodou ... potrebujeme novú vojenskú doktrínu...“

Aj **odpoveď protiotázkou** možno považovať za jednu z možností, ako sa vyhnúť priamej odpovedi. Táto taktika sa môže použiť aj v kombinácii so zmenou témy, čím sa ešte elegantnejšie zamaskuje skutočný úmysel neodpovedať priamo. Skúsení rečníci dokážu do takejto protiotázky zakomponovať aj svojský humor či iróniu, čím sa nadľahčí problém a uvoľní napätie medzi diskutujúcimi.

Вы будете сотрудничать с Порошенко после выборов? „Где деньги? Пусть сначала деньги вернет. 3,5 млд. они нам должны, пусть вернут.“⁶ (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9RR6CxmSvk0>)

Не пора ли ввести налог на роскошь... на эти золотые дворцы, бриллианты жен и возлюбленных наших олигархов? „Как вы отличаете жен от возлюбленных? По запаху?“⁷ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=r_OJWzArD0c)

Za vyhýbavú odpoveď možno považovať aj tzv. **falošný súhlas**, ktorým účastník komunikácie vyjadruje neochotu argumentovať, resp. presviedčať oponenta o opaku. Na jednej strane demonštratívne a s dávkou irónie súhlasí s konštatovaním protistrany, no na druhej strane dáva jasne najavo svoj nesúhlas.

*Ste si istá, že som signatár petície za zachovanie... Áno? Tak potom to tak bude, **potom som signatár, keď to tak vravíte.*** (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=mTh9xvJsQoM>)

Do ďalšej skupiny odpovedí sme zaradili rôzne typy nevhodnej argumentácie, ktoré majú spoločné to, že v podstate ide o **pseudoargumentáciu**. Sem patria argumenty založené na nevhodnej analógii, pretože sa porovnávajú nesúrodé javy, ktoré v podstate nemajú nič spoločné a ich podobnosť je prinajmenšom diskutabilná.

*Viete, sociálna poisťovňa, že to je podvod. Viete, ja si myslím, že **morské prasa nie je prasa a aniorské a voláme to morské prasa a nehovoríme, že morské prasa podvádza.*** (Dostupné na: <http://slovenskapolitika.sulik.sk/predvolebnakampan-sas-2016-vychod/>)

*Григорий Алексеевич, вы по какой медицинской справке откосили от **армии**? А может ли такой человек... **идти в президенты?**⁸* (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=g2c1QcO_G_U)

Ďalší príklad nevhodnej argumentácie je navyše doplnený o **dvojmyselnosť** a humorný podtón.

*Minister zdravotníctva nemusí byť doktor... Roman Kováč bol **gynekológ**, tak určite **do veľa vecí videl**, no to neznamená, že z neho bude dobrý minister.* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9Ysy3OkiTpY>)

Za nekorektnú argumentáciu možno považovať porušenie postulátu **príčiny a následku**, keď adresát radí za sebou určité udalosti, ktoré vôbec nemusia spolu súvisieť, alebo súvisia len okrajovo, čím modeluje iluzórny vzťah medzi preferovanou príčinou a jej následkom.

⁶ *Budete spolupracovať s Porošenkou po voľbách? „Kde sú peniaze? Nech najskôr vráti peniaze. 3,5 mld. sú nám dlžní, nech to vráti.“*

⁷ *Nie je načase zaviesť daň z luxusu ... na tie zlaté paláce, brilianty manželiek a milieniek našich oligarchov? „Ako odlišujete manželky od milieniek? Podľa vône (zápachu)?“*

⁸ *Grigorij Alexejevič, vďaka akému lekárskeho potvrdeniu ste sa vyhlí **vojenskej službe**? A môže vôbec taký človek... **kandidovať na prezidenta?***

*Мы можем рвануть вперед по целому ряду высоких технологий. Наша страна строила **156 первых заводов Китая**. Посмотрите, где сейчас **Китай**. Он стал **мастерской мира**...*⁹ (Dostupné na: www.youtube.com/watch?v=g2c1QcO_G_U)

Častým manipulačným argumentačným prostriedkom bývajú univerzálne tvrdenia, ktoré nie je možné overiť ani dokázať. Spravidla sú založené na **širokých zovšeobecneniach** a unáhlených záveroch.

***Každý Sýrčan**, ktorý prejde sýrsko-turecké hranice, kde mu nehrozí žiadna hrozba... tak odchodom z Turecka... sa z neho stáva ekonomický emigrant...* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=kfo2FQqaO7o>)

Stačí, ak tam [vo Francúzsku] jedna prisťahovalkyňa porodí dieťa, už chce mať starostlivosť, byť, veci... (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=JGf-KyRCrYQ>)

***Jediná cesta**, ako minimalizovať udalosti v Paríži... je zabrániť vytvoreniu ucelenej moslimskej komunity na Slovensku.* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=2HA25n692CM>)

*Страна раскола, **10 процентов воруют, а остальные еле сводят концы с концами**.*¹⁰ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=g2c1QcO_G_U)

Veľmi efektívnym manipulačným prostriedkom sú **implikatury** alebo skryté generalizácie, ktoré sú vyjadrené iba implicitne, ale adresát ich dokáže identifikovať. Rečové implikatury sa využívajú hlavne na vyjadrenie negatívneho hodnotenia bez toho, aby autor znášal nejaké následky.

*Hovoríte, že najviac sa boja tí, čo nestretli žiadneho utečenca. No, zamykáte svoj byt? Lebo ja zamykám a nemal som tam ešte zlodeja. Ani syfilis som nemal a bojím sa ho. Moderátor ihneď zareagoval otázkou: *Utečenci sú potenciálnym zdrojom syfilisu, kradnutia? „To som nepovedal“.* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=mTh9xvJsQoM>)*

S implikaturami súvisia rôzne **alúzie**, ktoré tiež vyjadrujú prevažne záporné hodnotenie určitej všeobecne známej skutočnosti, ktorá nie je pomenovaná priamo, ale iba formou skrytej narážky, ktorú recipient môže bez problémov dešifrovať.

*Trochu ťažšie sa to vysvetľuje [ako stúpne cena práce], ako povedať: „**Ja vám dám vlaky zadarmo alebo nejaké dovolenky**“, ale toto [riešenie] je systémové a trvalé.* (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=tN8tbHrsJg4>)

*Я всегда дружил с Берлускони. Его сейчас судят за то, что он дружит с женщинами. Если бы он **дружил с мужчинами**, его бы никто не тронул*¹¹ (narážka na to, že v Európe sa toleruje homosexualita). (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=9RR6CxmSvk0>)

Argumentácia prostredníctvom **odstránenia alternatív** znamená, že sa umelo vylúčia všetky potenciálne varianty a ponúknu sa iba dve možné riešenia, spomedzi ktorých sa musí vybrať iba jedno.

⁹ *Môžeme preraziť v mnohých oblastiach vysokých technológií. Naša krajina vybudovala **156 popredných závodov v Číne**. Pozrite sa, kde je teraz **Čína**. Je to **továrň sveta**...*

¹⁰ *Krajina je rozdelená, **10 percent kradne a ostatní žijú z rúk do úst**.*

¹¹ *Vždy som sa priatelil s Berlusconi. Teraz ho súdia za to, že sa priateli so ženami. Keby sa však **priatelil s mužmi**, nikto by sa ho ani prstom nedotkol.*

Urobme referendum o výstupe krajiny z EÚ. Tak vystúpme a nebude nám to treba [utečencov]. (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=mTh9xvJ-sQoM>)

Если потребуется **ограничить какие-то свободы**, наши граждане согласятся. **Безопасность** – номер один. Люди хотят **жить**. Зачем же **умирать** при наличии всех **свобод**?¹² (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=8nP_oUq6UXY)

Zaužívaným manipulačným postupom je aj **odkazovanie na zdroj**, ktorý je spravidla nemenovaný, no interpretuje sa ako zaručene spoľahlivý.

Tieto informácie máme od **členov európskeho parlamentu**, ktorí nás varovali, aby... sme si uchránili Slovensko také, ako ho máme aspoň dnes. (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=KzCWibRVBgg>)

Politici s obľubou uvádzajú rôzne čísla a štatistické údaje, ktorými chcú zapôsobiť na recipienta. Neraz sú sprevádzané emotívnymi výlevmi, prípadne sa odkazuje za dôveryhodný zdroj. Možno hovoriť o **manipulácii s číslami** a údajmi, ktoré si recipient nemôže overiť.

Osemsto imigrantov je len testovacia vlna, ktorou Brusel skúša, či sú už Slováci natoľko **udupaní a osprostení**, že **nebudú proti tomu odporovať**... Ak im to v tichosti prejde, tak sem na budúci rok príde **osemtisíc a potom osemdesiatisíc** tých imigrantov. (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=KzCWibRVBgg>)

За 15 лет в России от террористических угроз и акций погибло более 1 500 человек... По данным следственного комитета России **5 000** российских граждан воюет на стороне Исламского государства. **Около 6 мил. долларов** российские спонсоры отправили на счета террористических организаций.¹³ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=8nP_oUq6UXY)

Veľký zastrašovací efekt majú aj argumentácie vo forme **katastrofických prognóz** a scenárov, ktoré by sa mohli splniť, keby voliči nevolili „svojich záchrancov“.

Отázка имигрантов je alfa a omega prežitia Slovákov... **Budú jednoznačnou príťažou pre náš národ**... **To už nebude Slovensko, to bude niečo multikultúrne... krajina, ktorá stratila všetko**, ale hlavne **nádej v nejakú budúcnosť**... **Имигранти si najskôr začnú brať naše podpory, našu zem, potom si zoberú naše ženy a nám nezostane nič iné, ako zo Slovenska utiecť**. (Dostupné na: <https://www.youtube.com/watch?v=KzCWibRVBgg>)

K predvolebnej kampani neodmysliteľne patrí **pozitívna samoprezentácia** a s ňou súvisiaca **negatívna prezentácia oponenta**. To sa deje predovšetkým prostredníctvom emotívnej hodnotiacej lexiky s kladou alebo zápornou konotáciou.

Надо голосовать за Партию пенсионеров. Мы всё знаем, мы люди мудрые.¹⁴ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=8nP_oUq6UXY)

¹² Ak bude treba **obmedziť nejaké** [občianske] **slobody**, naši občania s tým budú súhlasiť. **Безопасность** – to je prioritna číslo jeden. **Людья хочú житъ**. **Начó сý чловеку всекы сlobody, кеd му хрозí смртъ?**

¹³ **За 15 rokov** v Rusku v dôsledku teroristických hrozieb a útokov **zomrelo viac ako 1 500 ľudí**... Podľa údajov ruského vyšetrovacieho úradu **5 000** ruských občanov bojuje na strane Islamského štátu. Asi **6 mil.** dolárov poslali ruskí sponzori na účty teroristických organizácií.

¹⁴ Treba hlasovať za Stranu dôchodcov. **Мы сме мұдри лудия, мы всекы виеме**.

Государство этих людей бросило... Я лично отправился туда... сам **предложил себя в заложники** и благодаря этому... **вывез 7 живых ребят и 20 зрбов...**¹⁵ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=g2c1QcO_G_U)

Pán... je **daňový podvodník**, ktorý používa na zakrytie svojej nelegálnej činnosti **biele kone...** (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=eLEF_ca3nIQ)

Stretli sme sa aj s prípadom zdanlivo **negatívnej samoprezentácie** (počas prezidentskej volebnej kampane v Čechách), ktorá mala akoby upozorniť na štyri vybrané nedostatky kandidáta (z toho dva nedostatkami ani neboli), no v skutočnosti išlo o veľmi rafinované zostavený dialóg, v ktorom sa s noblesou a vtipom vyzdvihovali klady kandidáta a bagatelizoval sa jeden skutočný nedostatok (nedostatočná vitalita a zdravotné problémy).

Čtvrtý nedostatok. *Vy usínáte při projevech. Poslechněte, Karle, slyšíte dobře? „Jak, prosím? ... Já slyším špatně, to je naprostá pravda... Ale víte, při některých projevech je usnutí výraz duchovní imunity. Kdybyste to musel poslouchat celý čas, tak na to onemocníte. Varují vás.“* (Dostupné na: <http://www.youtube.com/watch?v=1O60qlvPBuU>)

Neodmysliteľnou súčasťou verbálnej manipulácie sú rôzne prejavy **rečovej agresie**, ktoré sú zamerané na diskreditáciu, znevažovanie, osočovanie, vysmievanie, ironizovanie či dokonca priame zastrašovanie oponenta s úmyslom vyvolať voči nemu negatívny postoj. Táto problematika je pomerne rozsiahla a vyžaduje si podrobnejší výskum. Dovolíme si však uviesť aspoň jeden eklatantný príklad rečovej agresie.

*25 лет назад один журналист из Уфы написал, что я хочу переселять башкир и татар... Я никогда этого не предлагал. А он, **подлец**, сидит в Уфе и молчит. Но **найдем его, в судебном порядке и накажем.***¹⁶ (Dostupné na: https://www.youtube.com/watch?v=8nP_oUq6UXY)

Záver

Na základe opisu niektorých mechanizmov verbálnej manipulácie, ktoré sa aktívne využívajú na politické účely, sme dospeli k záveru, že tieto mechanizmy sú pomerne zložité a vyžadujú si komplexný interdisciplinárny výskum. Analýza jazykového materiálu potvrdila, že v slovenskom aj ruskom politickom prostredí sa uplatňujú rovnaké manipulačné techniky a podobná argumentácia. Avšak u ruských politikov sme zaznamenali výraznejšie prejavy negatívnych emócií a rečovej agresie.

LITERATÚRA

ČULENOVÁ, Eva: Verbálna manipulácia. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Belianum, Univerzita Mateja Bela 2015. 216 s.

¹⁵ *Štát sa vykašľal na týchto ľudí... **Ja osobne som tam išiel... sám som sa ponúkol za rukojemníka a vďaka tomu... som z tadiaľ vyviezol 7 živých chlapcov [vojakov] a 20 truhiel...***

¹⁶ *Pred 25 rokmi jeden novinár z Ufy napísal, že **chcem presídliť Baškircov a Tatárov... Nikdy som nič také nenavrhol. A tento podliak teraz trčí v Ufe a čuší. Ale my ho nájdeme a súdnou cestou potrestáme.***

- GAZDA, Jiří: Jazykové prostředky řečové agrese v ruském a českém tisku. In: Dialog kultur VII. Materiály z mezinárodní vědecké konference. Eds. O. Richterek – O. Půža. Hradec Králové: Gaudeamus 2013, s. 84 – 92.
- KRAUS, Jiří: Jazyk v proměnách komunikačních médií. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2008. 172 s.
- VAN DIJK, Teun. A. Discourse and manipulation. In: Discourse & Society, 2006, vol. 17, № 2, s. 359 – 383. [online]. Citované 15. 7. 2016. Dostupné na: [http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse and manipulation.pdf](http://www.discourses.org/OldArticles/Discourse%20and%20manipulation.pdf).
- БАРДИНА, Наталия Васильевна: Дискурсные технологии манипуляции сознанием. In: Труды и материалы IV Международного конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность». Москва: Издательство МГУ, 2010. с. 777. [online]. Citované 20. 8. 2016. Dostupné na: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/26.pdf>.
- БЫКОВА О. Н. Опыт классификации приемов речевого манипулирования в текстах СМИ. In: Речевое общение: Вестник Российской риторической ассоциации. Под ред. А. П. Сковородникова. Красноярск 2000, вып. 1 (9), с. 42 – 53. [online]. Citované 24. 7. 2016. Dostupné na: <http://ecoling.sfu-kras.ru/wp-content/uploads/2013/12/2000.-Вып.-1-9.pdf>.
- ГРОНСКАЯ, Н. Э.: Языковые механизмы манипулирования массовым политическим сознанием. [online]. Citované 3. 8. 2016. Dostupné na: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/9999-0200_West_MO_2003_1/22.pdf.
- ДАНИЛОВА, Анна Александровна: Манипулирование словом в средствах массовой информации. Москва: Добросвет, Издательство КДУ 2011. 230 с.
- ДОЦЕНКО, Евгений Леонидович: Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва: ЧеРо 1997. 343 с.
- ИВАНОВА, Светлана Викторовна – САДУОВ, Руслан Талгатович: Политическая коммуникация как образец речевого манипулирования. In: Политическая лингвистика, 2008, № 25, с. 52 – 59. [online]. Citované 2. 3. 2016. Dostupné na: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-kommunikatsiya-kak-obrazets-rechevogo-manipulirovaniya>.
- КОПНИНА, Галина Анатольевна: Речевое манипулирование: учебное пособие. 4-е издание, исправленное. Москва: Флинта 2012. 169 с.
- ПЕТРОВА, Наталия Евгеньевна – РАЦИБУРСКАЯ, Лариса Викторовна: Язык современных СМИ. Средства речевой агрессии. Учебное пособие. Москва: Флинта 2011. 160 с.
- ЦУЛАДЗЕ, Автандил Михайлович: Политические манипуляции, или Покорение толпы. Москва: Книжный дом «Университет» 1999. 144 с.

Словообразовательные неологизмы как средство речевой агрессии в болгарских и русских медиатекстах¹

МАРИЯНА ПАРЗУЛОВА

Univerzita sv. Cyrila a Metoda, Trnava

Word formation neologisms as a means of speech aggression in the Bulgarian and Russian media text

The text presents some of the existing opinions in science regarding the verbal aggression. Object of research are neologisms, formed in formative way in the Bulgarian and Russian media texts through which estimates are given, containing criticism of new negative phenomena in society or ironic actions of politicians, businessmen, cultural figures and others. A classification of neologisms is established according to suffixes with which they are formed, and their meaning. A comparative analysis of neologisms is made in both languages and it is found that they are formed from the same affixes keeping the principle of adaptation to the morphological system of Bulgarian and Russian language. The occurrence of neologisms word formation is a result of new linguistic situation, caused by the changes made in all spheres of public and political life that cause dissatisfaction of people in Bulgaria and Russia.

Глобальные изменения в современном информационном обществе связаны с постоянно развивающимися возможностями массовой коммуникации.

Известно, что медиа являются не только средством передачи информации, но и инструментом, «с помощью которого формируются новые понятия, во многом определяющие сам способ человеческого мышления. Выбор конкретных языковых средств оказывает влияние на структуру мышления и воспроизведения действительности» (Володина, 2003).

Утвердилось мнение, что на сегодняшний день средства массовой информации (СМИ) являются своеобразным каналом распространения агрессии во всех сферах общественной деятельности. По словам М. В. Климова (2004, с. 20–23), современную культуру масс-медиа не зря определяют как «культуру агрессии».

Речевая агрессия является имманентной характеристикой современного общества и является актуальным объектом современных лингвистических исследований (Якимова, 2011, с. 184–187).

В «Энциклопедическом словаре-справочнике „Культура русской речи“» (2003, с. 563) сказано, что речевая агрессия в текстах СМИ – это прежде всего

¹ Печатается в соответствии с проектом KEGA № 025UCM-4/2014 «*Zvyšovanie efektivity edukačného procesu v rusko-slovenskej komparácii*».

средство манипулирования массовым сознанием. Там в качестве синонимов речевой агрессии указаны *языковая* и *вербальная агрессия*, соответственно их определение выглядит следующим образом: «форма речевого поведения, нацеленного на оскорбление или преднамеренное причинение вреда человеку, группе людей, организации или обществу в целом» (там же).

В другом труде – в «Стилистическом энциклопедическом словаре русского языка» (2006, с. 340) – приводится следующее определение речевой агрессии: «использование языковых средств для выражения неприязни, враждебности; манера речи, оскорбляющая чье-л. самолюбие, достоинство. В наибольшей степени речевая агрессия находит воплощение в разговорной и публицистической сферах коммуникации».

Во многих местах научной литературы указано, что феномен речевой агрессии связан с широко представленными в массмедийном дискурсе явлениями, как враждебность, конфликт, отрицательная оценка, речевое (языковое) манипулирование, и в то же время не тождествен им (Рацибурская, 2010, с. 17–19; Воронцова, 2006, с. 52–58). О сходстве и различии этих явлений и речевой агрессии подробно написано в работе Т. А. Воронцовой «Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход» (Воронцова, 2006). Категория оценки является одной из основных категорий языка и необходимым компонентом речевой культуры.

Считается, что выражение оценки, независимо положительной или отрицательной, составляет основу как межличностных отношений, так и социально-политических и идеологических. Вот почему оценочность является одним из самых важных признаков языка современных СМИ (Рацибурская, 2010, с. 18).

В настоящей работе объектом исследования будут *новые слова, возникшие словообразовательным путем, как средства речевой агрессии в болгарских и русских медиатекстах*. Мы обратим внимание на такого вида неологизмы, потому что «многие из них связаны с оценкой, ставящей своей целью воздействие на адресата, с системой ценностной ориентации, когда на первый план выдвигаются концептуальные, социальные, образные и эмоциональные характеристики» (Володина, 2003, с. 40–41).

В болгарском языкознании экспрессивно-оценочные особенности неологизмов, возникших за последних два десятилетия, описаны Е. Пернишкой (2005, 2006, 2010) и Д. Благоевой (2012).

В своих статьях упомянутые выше авторы высказывают приблизительно следующее мнение: изучение новых слов и значений может предоставить интересные данные о взаимосвязи языка с нашим временем и об оценке новых явлений, отношений, отдельных лиц, качеств, выраженной в их наименовании, так как при обозначаемых явлениях очень часто одновременно с этим выражается оценка (см., напр., Пернишка, 2006, с. 12).

Словообразовательные неологизмы с негативной оценочностью в русском языкознании представлены Л. В. Рацибурской и В. А. Торопкиной (2013, с. 187–191), Л. Г. Смирновой (2013), Н. С. Валгиной (2003), В. И. Шаховским (2007) и др.

Материалом настоящего исследовательского корпуса послужили тексты, эксцерпированные из болгарских и русских СМИ (центральных и региональных периодических изданий, интервью и анализов, транслированных по радио и телевидению, интернет-форумов, блогов и т. д.).

По словам В. И. Шаховского, источником мотивации для изобретения новообразований представителями СМИ являются ежедневные негативные события в стране и мире, природные катаклизмы, тяжелое положение во всех сферах социальной жизни, для обозначения которых часто не хватает существующих узуальных обозначений (Шаховский, 2007, с. 763).

Наши исследования материала выявили предельно высокую степень проявления соответствий словообразовательных средств (префиксов или суффиксов), с помощью которых образованы неологизмы в болгарских и русских медиатекстах. Мотивирующие слова, отраженные в болгарских и русских неологизмах, представляют собой, в основном, имена лиц, связанных с прошлыми и нынешними политическими системами, партийной политикой и общественными событиями в Болгарии и России.

«Образования от собственных имен всегда оценочны, „насыщены“ отношением к обозначаемому имени. Причем оценки могут быть разными и зависят от того, кто создает слова – сторонники или противники именуемого. Но в большей своей части оценки все-таки отрицательные, часто с ироническим подтекстом, даже с насмешкой» (Валгина, 2003).

Оформленные по типу аффикса неологизмы будут представлены в следующем порядке:

I. Неологизмы, возникшие путем суффиксации

1. Неологизмы политического дискурса, обозначающие членов или сторонников политических партий и движений, сторонников определенного политического режима (называемых с точки зрения их идеологических противников). В основном это слова с подчеркнута неодобрительной коннотацией (см. подробнее у Благоевой, 2012). Например, в болгарских медиатекстах см. новообразования с суффиксами **-ист**, **-джия**, выполняющие функцию заголовков, представленные в следующих предложениях: **Атакист** с *белезници на ръцете* (mignews.info) – «Сторонник политической партии „Атака“ с наручниками»; **Гербаджия** в *БСП, изхвърлиха го* (marica.bg, 03.04.2012) – «Член правящей партии ГЕРБ в БСП (Болгарской социалистической партии), выкинули его».

Суффикс **-джия** встречается в неологизмах, функционирующих только в болгарских медиатекстах, что объясняется турецкой этимологией суффикса. Его активное производство связано с лексемами, обозначающими профессию еще в период турецкого владычества на территории Болгарии.

Отрицательное отношение к партийным лидерам и членам политических партий, выраженное новообразованиями с суффиксами **-ич** и **-ец**, представлено в русских медиатекстах, напр.: **Яблочник** *задел честь и достоинство большого товарища по партии* (812online.ru, 26.02.2016); *В гордуме Волгограда появился первый* **родинец** (Информационное агентство «Высота 102», 08.04.2013).

2. Неологизмы, обозначающие сторонников или последователей президентов, партийных лидеров, социально значимых лиц, образованные от их имен. Реализовано несколько словообразовательных моделей путем присоединения различных суффиксов, выражающих отрицательную оценку, недружелюбие, иногда даже граничащее с враждебностью (со стороны общества), например:

а) неологизмы с суффиксами **-ист, -ец**, напр., в болгарских медиатекстах: **Куневисти, костовисти и бойковисти** в «шведска тройка» срещу правителството на 4 септември (afera.bg, 02.09.2013) – «Куневисты, костовисты и бойковисты в „шведской тройке“ против правительства 4 сентября». Предложение выражает резко негативную оценку не только из-за трех новообразований (материалом для которых послужили фамилии политических деятелей – *Кунева, Костов*, личное имя премьер-министра – *Бойко*), но и из-за большой дозы иронии, эффект которой достигается за счет употребления словосочетания «шведская тройка», являющегося, на наш взгляд, весьма экспрессивным. Это словосочетание французского происхождения, в болгарский язык оно вошло со значением «жанр в порнографии». См. и пример из русского медиатекста, который является довольно экспрессивным: *Я начну с интересного факта, который осознается не всеми. (...) он и ельцинист, и путинист, и медведевец, он и по Советам ностальгирует* (so-l.ru, 15.09.2014). Ирония, направленная к адресату в последнем предложении, реализуется за счет наличия трех неологизмов с двумя разными суффиксами, мотивированными именами президентов России разных политических эпох. Ироничность достигается и употреблением глагола *ностальгирует*.

Не все словообразовательные неологизмы являются носителями негативной оценки, соответственно, не могут рассматриваться в качестве индикаторов речевой агрессии. Важно учитывать языковую среду, в которой функционирует неологизм, напр., предложение **Кадыровцы устроили битву в Москве** (utro.ru, 26.08.2008) могло бы считаться информативным;

б) неологизмы, образованные посредством суффикса **-оид** со значением подobia, выражающие негативную характеристику лиц, напр., в болгарском тексте: **Соросоиди** (проплаченные Соросом) срещу **сталиноиди, путиноиди, османоиди** (bulgaria.utre.bg, 15.08.2013) – «Соросоиды (проплаченные Соросом) против сталиноидов, путиноидов, османоидов»; ср. с русским текстом: *Если прикладывать линейку советского образования, то ельциноиды – люди с высшим образованием, а путиноиды – со средним* (Радио «Эхо Москвы», 09.08.2013);

в) неологизмы, образованные от имен политиков путем присоединения суффикса **-щина**, которые обозначают негативные явления социальной жизни, напр., в болг. медиатексте: **Първанов си отива, първановщината остава** (frognews.bg, 19.09.2011) – «Първанов уходит, първановщина остается». См. в русском: *В результате сердюковщина-путинщина расплодилось и махрово зацвела* (maxpark.com, 08.09.2013);

г) неологизмы с суффиксом **-изъм** (рус. **-изм**), **-(из)ация**, обозначающие негативные явления в общественной жизни, катаклизмы, стихийные бедствия.

Такие новообразования характеризуются высокой фреквентностью как в болгарских, так и в русских медиатекстах. См. в болгарском языке: *Демокрация, автократия или ердоганизъм в Турция* (dnes.bg, 02.11.2015) – «Демократия, автократия или эрдоганизм в Турции».

Ср. в русском языке: *Макдональдизация захватывает самые разные сферы – путешествия, развлечения, медицину, образование, науку и даже политику* (rosbalt.ru, 15.02.2015). *Эрдоганизм-2: Интересно наблюдать, как мечется Эрдоган* (blognews.am).

II. Неологизмы, образованные путем префиксации

Наши наблюдения показывают, что неологизмы, называющие негативные явления в обществе, образованные путем префиксации, многочисленны. Это находится в прямой связи с высказыванием Е. А. Земской, что активируются прежде всего те префиксы, которые передают социально и культурно значимую семантику (Земская, 1996, с. 138).

1. Наибольшей частотностью обладают неологизмы с префиксами **анти-**, **контра-** (в русском **контр-**), которые отражают противостояние социальных сил, партий и движений в обществе (см. подробнее у Рацибурской, 2010, с. 51), напр., в болгарском: *Те унищожават смисъла на политиката изобщо, превръщайки я в антиелекторални договорки, машинации и фалшиви коалиции* (zemia-news.bg, 07.04.2014) – «Они уничтожают смысл политики в целом, превращая ее в антиэлекторальные махинации и ложные коалиции». Предложение экспрессивно. Оценка государственной политики правящих кругов является злостной. Неологизм в сочетании с лексемами *договорки*, *машинации* и со словосочетанием *фалшиви коалиции* демонстрирует агрессивное отношение говорящего к предмету. Таким образом, пишущий помимо того, что делает вывод о политике правительства, ставит перед собой и другие цели – действовать на умы читателей, навязывая им при том свое мнение.

См. и пример из русского текста: *Точнее, это чиновники своими, в большинстве случаев, антизаконными, корыстными действиями позорят свой народ, свою страну и сами себя* (novayagazeta.ru, 24.02.2016).

По содержанию это предложение похоже на комментированное выше. В нем ярко выражена ненависть. Категорическим образом демонстрируется негативная оценка действиям политиков. Высокой степени агрессивности в высказывании способствуют как неологизм *антизаконными*, так и словосочетание *корыстными действиями*, глагол *позорят*, как и остальная часть предложения.

2. Неологизмы с префиксами **псевдо-**, **лъже-** (в болг.) и **лже-** (в рус.), обозначающие негативные изменения в различных сферах общественно-политической жизни. Оценка журналистов, политологов, социологов и прежде всего обычных читателей и пользователей электронных средств массовой информации, пишущих на форумах о политике своих стран, об их политической элите и ее действиях, выражается с помощью таких новообразований.

См. примеры, эксцерпированные из болгарских медиатекстов: *Имаме псевдоправителство с псевдоминистри, псевдоикономически решения и реални лобистки интереси* (dariknews.bg, 04.07.2013) – «У нас псевдо-правительство с псевдо-министрами, псевдо-экономические решения и реальные лоббистские интересы». В этом предложении активное присутствие префикса *псевдо-* свидетельствует о чрезвычайно большом недовольстве говорящего по поводу действий правительства и о выраженной негативной оценке, доходящей до агрессии. То же самое относится к предложениям, в которых употреблено несколько неологизмов с префиксом *лъже-*, ср.: *Смесицата от лъжелиберали и лъжекомунисти е много опасна* (monitor.bg, 15.12.2015) – «Смесь лжелибералов и лжекоммунистов очень опасна».

См. и примеры из русских медиатекстов с теми же суффиксами, выражающими отношение пишущих к демократическим изменениям в России: *Псевдодемократия показала свое истинное лицо* (vesti.ru, 06.02.2016); *Лжедемократы-ельцинисты* (заголовок); *Лжедемократы-ельцинисты придумали очередную никчемную химеру – ЕГЭ. На этом сочинили свои диссертации* (golosbel.ru, 24.03.2015). Агрессивность в последнем примере возникает за счет использования двух неологизмов, образованных путем использования разных словообразовательных средств (префикса и суффикса).

3. Неологизмы, образованные с помощью префикса *полу-*, обозначающие негативные явления в обществе, искажение подлинных действий партий и политиков, напр., в болгарском медиатексте: *Другарю Адемов, тук нищо не се променя, защото всичко е полу – полудържава, полухора, получиновници, полудепутати, полу, полу, полу. Цели са само некадърниците и мижетурките* (dnesplus.bg, 24.06.2015) – «Товарищ Адемов, здесь ничего не меняется, потому что все это полу- – полугосударство, полулюди, получиновники, полудепутаты, полу, полу, полу. Целые лишь бездари и мямли».

Из приведенного примера видно, что чрезвычайно жесткая агрессия адресована любому государственному должностному лицу и всему – государству, чиновникам, депутатам. Выражение агрессии усиливается за счет многократного употребления префикса *полу-*.

См. и примеры в русском тексте: *По мнению The Guardian, в этом виноваты отчасти и западные СМИ, которые нередко предпочитают распространять убедительную ложь или полуправду, нежели взвешенную и объективную аналитику* (ria.ru, 02.03.2016); *Полупатриотизм с его псевдомиротворчеством опаснее прямого либерализма* (rus-obr.ru, 21.07.2009).

В этом предложении, подобно некоторым из упомянутых выше, негативная оценка какого-либо общественного явления или события, перерастающая в агрессию, достигается путем использования двух неологизмов, образованных при помощи префиксов, семантика которых означает что-то неистинное, ложное.

4. Неологизмы с префиксом *де-*, обозначающие преобразования в обществе и деструктивные явления. См. следующий пример из болгарского медиатекста: *Серия изследвания разкриват потискащата картина на де-*

култураизация – ходенето на театър, концерт, изложба, музей и т.н. (dnevnik.bg, 21.07.2010) – «Серия исследований раскрывает удручающую картину декултураизации – походы в театр, на концерт, на выставку, в музей и т. д.».

О речевой агрессии свидетельствует следующий абзац, в котором пишущий сильно иронизирует над общественными изменениями в России; оценка их результатов представлена лексемами с префиксом **де-**, см.: *Я верю в успех **десталинизации** и вообще любого «де...». Вот, например, **декултураизация, дебилизация и деградация** прошли вполне успешно* (it-simple.ru).

Таким образом, на данном этапе была осуществлена лишь попытка проиллюстрировать явление речевой агрессии в болгарских и русских медиатекстах путем присоединения аффиксов в словообразовательных неологизмах. Существуют и другие аффиксы, но ввиду ограниченного объема данной работы они не будут проанализированы здесь.

На основе осуществленных наблюдений над словообразовательными неологизмами, функционирующими в болгарских и русских медиатекстах, можно прийти к следующим выводам:

1. Возникновение словообразовательных неологизмов является результатом новой языковой ситуации, вызванной изменениями, реализованными во всех сферах общественной и политической жизни, которые на настоящий день вызывают недовольство людей в Болгарии и России.

2. Новообразования яркие, экспрессивные, и с одной стороны являются делом журналистов, использующих их с целью привлечения внимания читателя, а также и утверждения своей позиции перед ними. С другой стороны, неологизмы представляют собой анонимную оценку пишущих на форумах, отправляя таким образом критику в адрес правящих политических сил, их действий и их поведения.

3. Речевая агрессия проявляется ярче всего на форумах, где обычный анонимный человек чувствует себя освобожденным и дает волю своему слову. Это относится как к болгарским, так и к русским медиатекстам, что вполне объяснимо.

4. Неологизмы образованы из одних и тех же аффиксов при соблюдении принципа адаптации к морфологической системе болгарского или русского языков.

5. Как в болгарских, так и в русских медиатекстах речевая агрессия наиболее часто выражается при помощи неологизмов, содержащих префиксы *псевдо-*, *анти-*. Второе место по частотности занимают неологизмы с суффиксом *-щина*, образованные от имен политиков. Наименее производимыми являются неологизмы, образованные от имен лиц с суффиксом *-ист*, в обоих типах медиатекстов, но в сопоставление между ними слабее проявляется в языке болгарских СМИ.

6. Наш прогноз на будущее – увеличение количества неологизмов в российских и болгарских СМИ ввиду роста проявлений речевой агрессии.

ЛИТЕРАТУРА

- БЛАГОЕВА, Диана: Оценъчно съдържание в новата българска лексика. В: Многообразиe в единството, 2012, № 1, с. 1–6.
- ВАЛГИНА, Нина С.: Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие. Москва: Логос 2003. – Электронная версия: Московский государственный университет печати. [online]. Citované 15. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook050/01/>
- ВОЛОДИНА, Майя Н.: Язык СМИ – основное средство воздействия на массовое сознание. В: Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учебное пособие. Ред. М. Володина. Москва: МГУ 2003. [online]. Citované 27. 3. 2015. Dostupné na: <http://evartist.narod.ru/text12/03>
- ВОРОНЦОВА, Татьяна А.: Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Челябинск: Челябинский государственный университет 2006. 298 с. [online]. Citované 10. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.lib.csu.ru/texts/diss/005342>
- ВОРОНЦОВА, Юлия А.: Особенности прагматического воздействия в текстах средств массовой информации. В: Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. Материалы Второй международной научной конференции, г. Волгоград, 24–26 апреля 2007. Т. 2. Волгоград: Волгоградский государственный университет 2007, с. 15–20.
- ЗЕМСКАЯ, Елена А.: Активные процессы современного словопроизводства. В: Русский язык конца XX столетия (1985–1995). Москва: Языки русской культуры 1996, с. 90–141.
- КЛИМОВ, Максим В.: Средства массовой информации как инструмент агрессии культуры. В: Социальная агрессивность. Третьи Кузбасские философские чтения: материалы Международной конференции. Ред. М. В. Климов. Ч. II. Кемерово: Кузбассвузиздат 2004, с. 20–23.
- ПЕРНИШКА, Емилия: Съвременни явления и отношения в огледалото на българския език. В: Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. Михаил Виденов. Международно социолингвистично дружество. Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий» 2005, с. 541–551.
- ПЕРНИШКА, Емилия: Времето в нас, в езика и в лингвистиката. В: Списание на БАН, 2006, № 5, с. 10–19.
- ПЕРНИШКА, Емилия: Новата лексика в българския език – огледало на съвременния обществен живот. В: Български език и литература, 2010, № 2, с. 3–15.
- РАЦИБУРСКАЯ, Лариса В.: Особенности языка современных СМИ: средства речевой агрессии. Нижний Новгород: Издательство ННГУ 2010. 79 с.
- РАЦИБУРСКАЯ, Лариса В. – ТОРОПКИНА, Валентина А.: Словообразовательные неологизмы с негативной оценочностью в текстах СМИ. В: Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского, 2013, № 6 (2), с. 187–191.
- СМИРНОВА, Людмила Г.: Лексика русского языка с оценочным компонентом значения и функциональные аспекты. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Смоленск: Смоленский государственный университет 2013. 30 с.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Ред. М. Кожина. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Флинта – Наука 2006. 696 с.
- ШАХОВСКИЙ, Виктор И.: Новые контекстуальные понятия российских СМИ. В: Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. Материалы

лы Второй международной научной конференции, г. Волгоград, 24–26 апреля 2007. Т. 1. Волгоград: Волгоградский государственный университет 2007, с. 763–766.

Энциклопедический словарь-справочник «Культура русской речи». Ред. Л. Ю. Иванова – А. П. Сковородникова – Е. Н. Ширяева. Москва: Флинта – Наука 2003. 837 с.

ЯКИМОВА, Наталья С.: Вербальная агрессия как актуальный феномен современного общества. В: Вестник Кемеровского государственного университета, 2011, № 1 (45), с. 184–187.

Žánrové premeny blogu a perspektívy jeho šírenia

NATÁLIA KOLENČÍKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Genre transformations of a blog and perspectives of its spread

The aim of this contribution is to present features that stabilize and disturb the model structure of the blog genre via point of view of relation and classification. This article enlightens the aspects appearing with synchronic-dynamic perspective. We analyse and interpret the issue through the prism of thematic, functional, compositional, formal and linguistic characteristics of the genre. These influence the author during the process of text creation. The analysed materials are taken from the Slovak blogs published online along with the SME newspapers. The article presents findings in the blog genre's evolution as findings influenced by the electronic environment, which is a natural area of spreading blogs and offers ideas on the possibilities of the blog's further life.

Typologizácia textov vznikajúcich v elektronickom komunikačnom prostredí je nezriedkavo reflektovaná aj v slovenskej lingvistikе. Problém ich jednoznačného uchopenia zrejme spočíva v imanentných (prevažne) technologických determinantoch elektronickej dorozumievacej sféry týmto sa odlišujúcej od atribútov „tradičných“ komunikačných situácií. Napriek tomu je však aj v takto ladených textoch možné identifikovať prirodzené tendencie k istému modelovaniu odrážajúcemu efektívitu naplňania konkrétnych, v priebehu času perspektívne sa aj meniacich komunikačných zámerov ich autorov.

Predloženým príspevkom sa na základe naznačenej ideovej bázy, dostupnej odbornej literatúry a pozorovania situácie v slovenskej elektronickej komunikačnej oblasti usilujeme o synchronne a synchronnodynamické postihnutie žánrových premien blogu ako aktuálne frekventovaného a prítlačlivého textového typu. Podklad výskumnej aktivity je pritom tvorený analýzou žánrových vlastností slovenského blogového materiálu reprezentovaného skupinou sto textov, ktoré sú zverejnené prostredníctvom elektronického systému denníka *SME*¹.

Vzhľadom na stanovený výskumný zámer explicitne sa viažuci na typologizáciu vybranej skupiny textov považujeme za nevyhnutné vymedziť sémantické rámce vnímania pojmov *žáner*, resp. *žánrová norma* a *blog*. *Krátky slovník slovenského jazyka* (2004, s. 976) v druhom, pre nás relevantnom význame vykladá žáner ako „umelecký druh“. Vymedzenie s takýmto prívlastkom môže daný pojem asociačne

¹ Dostupné na: <http://blog.sme.sk/>

viac než s jazykovednou oblasťou spájať s teóriou literatúry, kam primárne naozaj patril. Už nezanedbateľne dlhé obdobie sa však s týmto pojmom operuje aj v súvislosti s vecnými textami, čo dokazuje napríklad charakterizácia *genológie* ako náuky o vývine literárnych druhov a žánrov (Mistrík, 1989, s. 371) bez špecifikácie ich výlučnej vecnosti alebo umeleckosti. Zameranie na žáner ako entitu *sui generis* patriacu k základným štylistickým pojmom preto, pochopiteľne, nájdeme aj v dielach významných slovenských lingvistických bádateľov².

Pri zohľadnení cieľových zámerov príspevku je v úsiliach o charakterizáciu žánru dôležité akcentovať predovšetkým upozornenia poukazujúce na jeho schopnosť na diachrónej osi modifikovať svoje vlastnosti, no súčasne zo synchronného hľadiska na tvorcu aktuálneho textu pôsobiť stabilne. Žáner nie je nemenná a narušiteľná štruktúra striktno limitujúca textotvornú činnosť, ale niekoľkonásobným opakovaním overená pomôcka zabezpečujúca efektívnosť daného textu v bližšie určenej komunikačnej situácii. Možnosť individuálneho stvárnenia žánrových vlastností sa prejavuje v rôznych komunikačných sférach rôznou mierou, a tak v prípade potreby istého jazykového spoločenstva dochádza k ich obmene a úprave. Za jednu z dorozumievacích oblastí, v ktorej v súčasnosti dochádza k viditeľnému prejavu uvedených tendencií, je nepochybne možné považovať elektronické komunikačné prostredie, teda domovskú oblasť (aj) blogového dorozumievania. Vychádzajúc z koncepcie J. Findru chápeme žáner prioritne ako relatívne samostatnú modelovú štruktúru konštituuujúcu sa na priesečníku nadradenej hĺbkovej a povrchovej organizácie textu (Findra, 2004, s. 127).

Metodologicky je však pre nás podstatné vnímanie D. Slančovej, ktorá žáner, resp. žánrovú normu vyčleňuje na základe piatich vzájomne sa dopĺňajúcich a prelínajúcich kritérií – tematického, funkčného, kompozičného, formálneho a jazykového (Slančová, 1996, s. 116 – 117). Sme presvedčení o tom, že takýto pohľad na žáner neprotirečí jeho už predstavenému bázovému poňatiu, ale ponúka ho obohatený o niektoré aspekty³. Práve tieto „rozšírené“ kritériá sú východiskovými pozíciami, z ktorých sa prostredníctvom uplatnenia analyticko-interpretáčnych prístupov k jednotlivým komunikátom usilujeme žánrovo uchopiť podobu slovenského blogu.

Vzhľadom na obdobie výskytu prvých slovenských blogových komunikátov je pochopiteľné, že kodifikačný *Krátky slovník slovenského jazyka* z roku 2004 ešte lexému *blog* nespracováva⁴. Na výskyt tohto slova v rečových prejavoch používateľov slovenčiny už však poukazuje jeho zaradenie do *Slovníka súčasného slovenského jazyka A – G* vykladajúceho *blog* ako internetovú stránku, často osobného

² K tomu pozri napr. Mistrík (1975, 1989, 2002), Slančová (1996), Findra (2004, 2013) či vo vzťahu k žurnalistickej orientácii A. Tušer (1999).

³ Pri zjednodušení by bolo možné hĺbkovú organizáciu textu z Findrovho poňatia stotožniť so Slančovej kompozičným kritériom žánrovej normy a povrchovú organizáciu textu s jazykovým kritériom.

⁴ Počiatky blogovania na Slovensku sa spájajú s dátumom 4. 11. 2004, keď bola spustená testovacia prevádzka blogovacieho systému denníka *SME*. Autormi prvých takýchto textov boli redaktori uvedeného periodika – M. Gigel, T. Bella, T. Ulej a M. Veselý. Príspevky od autorov nežurnalistickej profesie sa na portáli začali objavovať v decembri toho istého roku (Vaňko – Král – Kralčák, 2006, s. 52).

alebo nekomerčného charakteru, ktorá umožňuje rýchle publikovanie textov s rôznou témou, príp. internetový denník (2006, s. 313). V. Patráš o rok neskôr charakterizuje *blog* ako „typologicky nevyhranený, jazykovo a kompozične krížový, ale autorsky a čitateľsky pútavý a vyhľadávaný útvar (aj) s mediálnymi ambíciami.“ (Patráš, 2007, s. 120). Ani jedna z ponúknutých definícií blogu explicitne nevyjadruje jeho príslušnosť k prípadnej blogovej žánrovej norme vytvorenej na základe generalizácie znakov opakovane používaných v konkrétnych blogových komunikátoch. Uvedené charakteristiky síce poukazujú na vlastnosti relevantné z hľadiska jeho štýlovej a žánrovej rámcovanosti (individuálnosť, ne/komerčnosť, možnosť momentálnej reakcie a pod.), no podávajú ho ako jednotlivosť. Tieto atribúty navyše tvoria iba jeden pól osí, na ktorých by sa perspektívne dokázali konštituovať osobitné blogovožánrové podtypy.

Zohľadňujúc jazykové a komunikačné aspekty slovenských blogov ich medzi prvými teoreticky reflektujú J. Vaňko⁵ (Vaňko – Král – Kralčák, 2006) a V. Patráš⁶ (2007). Hoci obaja autori sa prioritne zameriavajú na ich štýlové/štylistické vlastnosti, prvý zo zmienovaných sa špecializuje na jazykovosystémové charakteristiky, druhý zase zdôrazňuje vplyvy a dosahy domovského elektronického prostredia⁷.

Z tematického hľadiska možno blogy vo všeobecnosti charakterizovať rozplývavosťou a variabilitou (Patráš, 2007, s. 121). Dôkazom toho je aj blogový portál vyformovaný pri webovej stránke vybraného mainstreamového periodika, ktorý autorovi blogu ponúka možnosť jeho tematického zaradenia⁸. Pre naše zámery je téma kľúčovým žánrovým kritériom z hľadiska vytvárania dominujúceho tlaku na ostatné kritériá tým, že jej špecifikáciou dochádza k základnému vyčleneniu textovej bázy. Výskumný materiál je tvorený politicky motivovanými blogmi bezprostredne sa viažucimi na udalosť parlamentných volieb na Slovensku v roku 2016. Analyzované blogy teda boli zverejňované v čase od 6. 3. 2016 do 24. 3. 2016 a ich autormi je 84 príslušníkov rôznych spoločenských skupín (napr. vysokoškolských študentov, učiteľov, manažérov, umelcov, spoločenských aktivistov, po-

⁵ Niektoré názory J. Vaňka prezentované v texte *Blogy – masmediálne aj interpersonálne komunikáty (?)* (Vaňko – Král – Kralčák, 2006, s. 48 – 70) zaujímavovo poukazujú na dynamiku elektronicky podmienenej komunikačnej oblasti. Napríklad s tvrdením o zúžení verejnosti ako vlastnosti blogu v porovnaní s tradičnými textami publicistického štýlu argumentovanej užším okruhom používateľov internetu, než okruhom čitateľov tlačenej novín (s. 68), po desiatich rokoch od publikácie uvedeného textu už nie je možné súhlasiť.

⁶ Štúdia V. Patráša *Žánrové prieniky v internetovom novinárstve a tzv. (we)blogoslovenčina* (2007), ktorý sa stal jedným z východísk našich uvažovaní o blogovom žánri, v mnohom nadväzuje na text *E-ziny: hra, či e-štýl?* (2006). Tvorca odborných názorov na túto súvislosť aj explicitne upozorňuje (2007, s. 121). Prepojenia vidí najmä v mediálnej, žánrovej a tematickej korešpondencii. Preto je tento príspevok takisto možné považovať za odrazový mostík výskumu tvaru slovenských blogov.

⁷ Vzhľadom na svoj pragmakomunikačný potenciál blog v súčasnosti vzbudzuje aj profesionálnu pozornosť žurnalistov, mediológov či bádateľov pohybujúcich sa v oblasti reklamy a marketingu. Dôkazom toho je napr. Šindelář (2006), Čermák (2008) či Kučerka (2011).

⁸ V blogovacom priestore denníka *SME* (<http://blog.sme.sk/>) je možné radiť komunikáty do nasledujúcich tematicky podmienených rubrik – politika, spoločnosť, cestovanie, ekonomika, fotografie, jedlo, kultúra, lifestyle, médiá, súkromné, šport, veda a technika, zába-va, poézia a próza.

litikov). Autentické fragmenty vybraných blogov začlenené do štúdie sú uvádzané bez korektorských zásahov.

Tvorcovia blogových komunikátov pri spracúvaní vymedzenej tematiky prístupujú k jednému z dvoch spôsobov jej stvárnenia: (1) prostredníctvom odosobnenia sa od vlastných preferencií a zaujatia neutrálneho stanoviska (*Volby dopadli tak, ako rozhodli voliči. Koalícia vzniká tak, ako rozhodli príslušné orgány konkrétnych strán. Nech už bude vláda akákoľvek, a môžeme s jej zložením súhlasiť alebo nesúhlasiť, je najvyšší čas, aby začala riešiť najakútnejšie problémy.* (Potičný, 2016)); (2) prostredníctvom prezentácie individuálnej skúsenosti a subjektívneho názoru motivujúceho autora k tvorbe takto orientovaného textu (*Ja som svoj podpis pripojil včera, keď počítadlo sa samom vrchu stránky hlásilo čosi vyše 17 tisíc. Potom som si odbehol do obchodu a keď som sa vrátil, „body count“ sa blížil k 20 tisícom.* (Borský, 2016)).

Pri zameraní na funkčné kritérium prípadnej blogovej žánrovej normy z dôvodu nadväznosti na už zmieňované texty ho terminologicky uchopujeme cez štyri hlavné funkcie komunikácie vymedzené Z. Vybíralom (2000, s. 23). Môžeme predpokladať, že štandardný adresát politicky motivovaného blogu neočakáva od jeho autora poskytnutie základných informácií o aktuálnom spoločenskom dianí, ale objektívne alebo subjektívne doplnenie mediálne stvárných udalostí dôležitých pre ich kritickú interpretáciu. Týmto atribútom sa blogy vo svojej podstate približujú k analytickým publicistickým žánrom a ich dôveryhodnosť je navyše prirodzene posilnená technologickými možnosťami explicitného elektronického prepojenia na iné komunikáty.

Napriek tomu ani v prípade blogov nie je možné pochybovať o ich imanentnom informačnom charaktere, ktorý sa však oslabuje v prospech zvýraznenia (1) inštruktážnej funkcie (ak sa k téme pristupuje bez osobnej zainteresovanosti; *Zlepenec naprieč celým politickým spektrom. Rôznorodý, rôznofarebný, rôzno-národnostný, rôzno-ideologický, jednoducho zlepenec ako sa patrí.* (Špilák, 2016)) či (2) persuzívnej funkcie (ak sa téma podáva cez prizmu individuálneho zážitku alebo názoru; *Úprimne Igora obdivujem a pokojne sa mu aj pokloním, lebo znášať všetky tie útoky musí byť veľmi ťažké. Ďakujem mu, že bojuje za nás ľudí a nenechal sa zlákať vidinou majetku. Igor máš moju plnú podporu a tí, ktorí majú zdravý rozum a srdce, budú za lepšie Slovensko bojovať s nami!* (Rábarová, 2016)), len zriedkavo zábavnej funkcie. Pri porovnaní uvedených úvah so zisteniami týkajúcimi sa funkcie slovenských blogov z predchádzajúceho desaťročia môžeme konštatovať, že zo synchronnodynamickej pozície sa prejavuje smerovanie politických blogových komunikátov k posilňovaniu ich persuzívneho potenciálu⁹.

Jedným z hlavných dôvodov, pre ktorý možno blog považovať za hybridný útvar, je neustálenosť používaných slohových postupov (Vaňko, 2006, s. 67 – 70). Usúvzťažniac úvahy o funkcii týchto útvarov s ich kompozičnou výstavbou je možné aj na tejto úrovni pozorovať nezanedbateľné korešpondencie základovo argumentované metatextovým charakterom blogov. Imanentný „podkladový“ informačný

⁹ V. Patrášovi sa pri jeho vedeckej orientácii na blogové komunikáty javí prítomnosť jednotlivých funkcií z frekvenčného hľadiska v nasledujúcej postupnosti: 1. inštruktážna + 2. informatívna, 3. zábavná, 4. persuzívna (Patráš, 2007, s. 122 – 123).

slohový postup reflektujúci informatívnu funkciu politicky motivovaného blogu je schopný (1) v spojitosti s textovým sprítomnením inštruktážnej komunikačnej funkcie efektívne spolupracovať s výkladovým slohovým postupom (v tejto súvislosti pripomíname zväčša objektívny prístup k spracovaniu témy parlamentných volieb; *Sieť a Most dnes už nemajú inú možnosť, ako pokračovať v seba poškodzujúcom konaní. Prieskumy ich vyradujú z parlamentu a špičky strán majú teda poslednú šancu, čo to, ešte „nahrabať“. Ani konanie iných strán (napr. OĽaNO) nie sú prijateľné. Všetci politici (vľavo i v pravo) však v boji „o koryto“ už zabudli na občana a voliča a ich potreby.* (Žifčák, 2016)) a (2) pri persuzívnom úsilí autora s rozprávacou kompozíciou (subjektívny prístup k spracovaniu vymedzenej témy; *Pred cestou do postele som si chcel skontrolovať maily a pozrieť aktuálne správy. Keď som si ich pozrel opäť sa mi dostal do hlavy pocit, že naše politické špičky sa rozhodli spáchať masovú samovražda. A tak namiesto spánku píšem.* (Strhan, 2016)). Je však nevyhnutné zdôrazniť, že jednotlivé kompozičné postupy, či ich naznačené modelové kombinácie, sa, pochopiteľne, len zriedkavo vyskytujú v čistej forme. Ich vzájomné prelínanie nás tak aj v rámci konkrétne špecifikovanej politickej témy navracia k tvrdeniam o hybridnej podstate blogových komunikátov.

V prípade politicky motivovaných blogov je možné na úrovni mikrokompozície pozorovať prevažne bezpríznačkové trichotomické členenie textu na úvod – jadro – záver. Len zriedkavo dochádza k prehodeniu poradia zložiek, uplatneniu princípu *in medias res* či formovaniu perexu. Jadrový text je ďalej bezpríznačково členený na odseky, občas s podtitulkami, čo analyzované blogy nielen obsahovo, ale aj graficky približuje k základným žánrom publicistického štýlu.

Pri zohľadnení formálneho kritéria možno blogy charakterizovať ako nedlhé textové útvary (Vaňko, 2006, s. 56). Vybraný server nás doviedol k textom rôzneho rozsahu, no priemerne dlhý slovenský politicky motivovaný blog zaberá plochu potrebnú na grafickú realizáciu 250 až 600 slov. Vzhľadom na neexistenciu rozsahových limitov takýchto textov zabezpečenú elektronickým komunikačným prostredím, je možné predpokladať, že formálne kritérium bude nezanedbateľne vplývať na expanziu témy a celkovú výstavbu komunikátu. Analýza vybraného materiálu však uvedenú hypotézu nepotvrdila; rozsah blogu nepreukazuje spojitost so spôsobom spracovania témy, jeho funkciou, kompozíciou či jazykovoštylistickou podobou.

Jazykové kritérium žánrovej normy bezprostredne sa spájajúce s funkčným jazykovým štýlom je aj v prípade politicky motivovaných blogov ovplyvnené mimojazykovými činiteľmi elektronického dorozumievacieho priestoru. Ten sa od domovského prostredia „tradičných“ komunikačných situácií odlišuje predovšetkým narušáním hraníc medzi antagonisticky vymedzenými objektívnymi determinantmi textu, preto v mnohých jednotlivo analyzovaných blogoch nachádzame výrazové prostriedky typické pre verejné aj súkromné prostredie, písanú aj ústnu formu dorozumievania či pripravené aj nepripravené komunikáty.

Vo všeobecnosti možno aj na základe už naznačených súvislostí v politicky motivovaných blogoch konštatovať najvýraznejšiu prítomnosť jednotiek charakteristických pre publicistický jazykový štýl. V prípade úsilia autora o dosiahnutie inštruktážneho zámeru má však publicistický štýl tendenciu (1) spolupracovať s výrazovými prostriedkami príznačnými pre odborný štýl (*Pred vyše 150 rokmi sa dali do*

pohybu spoločenskej sily, ktoré zásadným spôsobom ovplyvnili formovanie politickej scény priemyselne najvyspelejšej časti sveta. Dialo sa tak celkom prirodzene po línii rozhodujúceho stretu záujmov vtedajšej spoločnosti. V dominantnej sfére konfliktu skupinových záujmov – vo vzťahu vzájomnej ekonomickej závislosti rozhodujúcich aktérov prebiehajúcej priemyselnej revolúcie a s ňou súvisiacej industrializácie sa postupnej sformovali dva antagonistické prúdy. (Bystrický, 2016)) a ak sa tvorca prioritne usiluje o pragmatikomunikačné presadenie vlastného názoru, identifikujeme spojitost publicistického štýlu s (2) hovorovým a umeleckým štýlom (*Tolko sklamaných voličov, čo sa ich teraz vyrojilo po voľbách je zarážajúce. Jeden je zúfalý, druhý je sklamaný a tretí podvedený. Ani jeden asi nečítal výsledky volieb, alebo sa s nimi nechce zmieriť. Nuž, je to jeho problém!!! (Boršoš, 2016))*). Uvedené spôsoby blogového spracovania politickej tematiky tak opäť poukazujú na hybridný charakter zvoleného typu textov. Politicky motivované blogy sú schopné čerpať výrazové prostriedky zo všetkých variet národného jazyka a funkčne ich využívať, no viditeľne na seba upozorňuje aplikácia výrazových prostriedkov subštandardnej variety do primárne písomných komunikátov.

Zameranie na politicky motivované blogy cez prizmu jednotlivých kritérií žánrovej normy preukázalo zo synchronného hľadiska tendenciu k profilovaniu dvoch modelov. Prvý prototyp je tvorený úsilím o objektívne priblíženie predmetnej problematiky, spoluprácou informatívnej a inštruktážnej funkcie, kombináciou informačného a výkladového slohového postupu a prelínaním publicistického a odborného jazykového štýlu. Druhý prototyp je budovaný v prieniku subjektívneho podania témy, súčinnosti informatívnej a persuzívnej funkcie, uplatňovania informačného a rozprávacieho slohového postupu a spojení publicistického, hovorového a umeleckého jazykového štýlu. Domnievame sa, že kritériom najvýraznejšie vplývajúcim na ostatné úrovne vybraného textového typu je funkčné kritérium, ktoré sa prioritne aktivizuje pri tvorbe aktuálneho textu.

Je nevyhnutné zdôrazniť, že uvedené schémy sú s istou abstrakciou vyhovujúce len pre necelú polovicu analyzovaných textov. Okrem predstavených modelov súbežne identifikujeme skupinu blogov, pri ktorej nie je produktívne uvažovať o komplementarite hĺbkových a povrchových štruktúr textov či pevných prepojeniach konkretizácií jednotlivých žánrových kritérií¹⁰. Týmto záverom sa navraciame k východiskovej charakteristike blogu ako hybridného útvaru (Patráš, 2007, s. 120) a zo synchronnodynamického hľadiska v súčasnosti konštatujeme súhlasnú komplexnú žánrovú nestabilitu a nejednoznačnosť. Aj napriek tomu sú však slovenské politicky motivované blogy schopné efektívne naplniť svoju (presne definovanú) komunikačnú funkciu, čo dokazujú napríklad reakcie čitateľov blogov na príslušných *message boardoch*. Do popredia sa preto dostáva otázka, či je vzhľadom na domovské elektronické prostredie možné a nevyhnutné prakticky uplatňovať a jednoznačne vymedziť stabilnú blogovú žánrovú normu.

¹⁰ Na existenciu dvoch „krajných“ blogovožánrových modelov a „stredovú“ skupinu žánrovo nestabilných komunikátov upozorňuje aj V. Patráš (2007). Pri synchronnodynamikom porovnaní vyformovaných prototypov môžeme na úrovni jednotlivých žánrových kritérií postrehnúť len minimálne posuny, napr. v už zmieňovanom posilnení persuzívnej funkcie.

Vďaka nepochybnéj autorsky i čitateľsky pevnej pozícii, ktorú si blog v rámci elektronických textov na základe prezentovaných informácií vybudoval, je tento útvar aj napriek jeho komplexnej žánrovej neustálenosti možné považovať za významný a žurnalisticky či marketingovo prínosný komunikačný nástroj. Argument vidíme práve v jeho základovej možnosti kombinovať rôzne textové typy, v schopnosti nenásilne obsahovo korigovať, upravovať, dopĺňať a interpretovať už mediálne známe informácie a výberom vhodných výrazových prostriedkov pragmatikoma komunikačne pôsobiť na adresáta. Na základe nenáročných podkladových štatistík a synchrónnodynamického prístupu k slovenským blogovým komunikátom v tejto chvíli nepredpokladáme komplexné žánrové zjednotenie a ustálenie blogu. Domnievame sa však, že zameranie na tematicky odlišnú skupinu vymedzeného typu textov (napr. na *lifestylové blogy*) by mohlo pomôcť poodhaliť prípadné ďalšie pod/modelovanie či, naopak, potvrdiť a podporiť tendencie už viac než jedno desaťročie sa prejavujúce v politicky motivovaných blogových komunikátoch a rozšíriť ich na tematicky nešpecifikovanú skupinu textov. Naznačené podnety nateraz vnímame len ako inšpiračný zdroj pre ďalšie lingvistické a mediologické bádania.

Aktuálny príspevok prostredníctvom úsilia o vyvodenie zovšeobecňujúcich tvrdení dospieva k aktualizácii informácií o slovenskej blogovej tvorbe a prehĺbeniu zistení odborne zameraných na oblasť politickej komunikácie. Preto veríme, že prezentované výsledky rozšíria poznatkovú bázu všeobecnej lingvistiky, teórie žánrov a ďalších súbežných vedných disciplín.

LITERATÚRA

- ČERMÁK, Miloš: Blogosféra: rezervace plná šelem, aneb krásný nový svět? In: Média dnes. Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů. Ed. P. Orság. Olomouc: Univerzita Palackého 2008, s. 397 – 408.
- FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.
- FINDRA, Ján: Štylistika súčasnej slovenčiny. Martin: Osveta 2013. 319 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- KUČERKA, Peter: Nástroje marketingu so zameraním na sociálne médiá. In: Knižnica, 2011, roč. 12, č. 9, s. 35 – 37.
- MISTRÍK, Jozef: Žánre vecnej literatúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 212 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 582 s.
- MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2002. 294 s.
- PATRÁŠ, Vladimír: Hra, či e-štyl? In: Komunikace, styl, text. Ed. A. Jaklová. České Budejovice: Jihočeská univerzita 2006, s. 41 – 48.
- PATRÁŠ, Vladimír: Žánrové prieniky v internetovom novinárstve a tzv. (we)blogoslovenčina. In: (Ko)médiá: monografia odborných a vedeckých štúdií. Ed. K. Fichnová. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2007, s. 119 – 131.
- SLANČOVÁ, Daniela: Praktická štylistika. Prešov: Slovacontact 1996. 178 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.

- ŠINDELÁŘ, Jan: Blog. Vytváříme a vedeme internetový deník. Brno: Computer Press 2006. 104 s.
- TUŠER, Andrej: Ako sa robia noviny. Bratislava: Sofa 1999. 219 s.
- VANĀKO, Juraj – KRÁL, Ābel – KRALČĀK, Ľubomír: Jazyk a štýl súčasnej slovenskej publicistiky. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2006. 152 s.
- VYBĀRAL, Zdeněk: Psychologie lidské komunikace. Praha: Portál 2000. 264 s.

INTERNETOVÉ PRAMENE

- BORSKÝ, Daniel: Sme svedkami stvorenia spoločenstva suverénnych skrutátorov? [online]. Citované 27. 7. 2016. Dostupné na: <http://borsky.blog.sme.sk/c/408729/sme-svedkami-stvorenia-spolocenstva-suverennych-skrutatorov.html>.
- BORŠOŠ, Ladislav: «Sklamaní voliči». [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://borsos.blog.sme.sk/c/409611/sklamani-volici.html>.
- BYSTRICKÝ, Ľubor: Pravica – ľavica alebo o pochopení doby. [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://luborbystricky.blog.sme.sk/c/408185/pravica-lavica-alebo-o-pochopeni-doby.html>.
- POTIČNÝ, Valerián: Čo sa musí v zdravotníctve udiat ešte tento rok? [online]. Citované 27. 7. 2016. Dostupné na: <http://poticny.blog.sme.sk/c/409659/co-sa-musi-v-zdravotnictve-udiat-este-tento-rok.html>.
- RĀBAROVĀ, Kristína: Udri si do Matoviča. [online]. Citované 28. 7. 2016. Dostupné na: <http://rabarova.blog.sme.sk/c/407859/udri-si-do-matovica.html>.
- STRHAN, Rastislav: Masová politická samovražda... [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://strhan.blog.sme.sk/c/408395/masova-politicka-samovrazda.html>.
- ŠPILĀK, Roman: Politický experiment. [online]. Citované 28. 7. 2016. Dostupné na: <http://spilak.blog.sme.sk/c/408329/politicky-experiment.html>.
- ŽIFČĀK, Peter: Prečo p. Bugár klame? [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://peterzifcak.blog.sme.sk/c/409102/preco-p-bugar-klame.html>.



**JAZYK – SOCIETA
– DYNAMIKA**

Slavomír Ondrejovič a Studia Academica Slovaca v kontexte sociolingvistickej interpretácie slovenčiny

JANA PEKAROVIČOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Slavomír Ondrejovič and Studia Academica Slovaca in the context of sociolinguistic interpretation of the Slovak language for foreigners

The paper focuses on the scientific research of prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič PhD. who uncovered sociolinguistic parameters of the Slovak language to foreign students in his presentations at the Summer School of Slovak Language and Culture Studia Academica Slovaca. In his lectures, he helped participants to see Slovak as confident competitive Central European language which is able to respond to the dynamic changes resulting from the communication needs of the language users. S. Ondrejovič presented the current issues of scientific linguistic research, considering also the discussions between representatives of the traditional system-oriented approach and sociolinguistic approach in Slovak linguistics. Taking into account the long-term scientific research of honoree Slavomír Ondrejovič, the author interprets the contribution of his lectures which were published in anthologies of Studia Academica Slovaca between 1984 and 2011.

„Slovenčina je dnes zaujímavým a zároveň plne rozvinutým, sebedovomým' stredoeurópskym jazykom, plniacim všetky funkcie, ktoré sa naň kladú. Z tohto pohľadu náš jazyk nie je ohrozovaný nijakým iným jazykom a žije svoju tzv. normálnu sociolingvistickú situáciu.“
Slavomír Ondrejovič¹

Uvedený citát azda najvýstižnejšie charakterizuje jeden zo základných vektorov dlhodobu orientovaného vedeckého výskumu jubilanta **prof. PhDr. Slavomíra Ondrejoviča, DrSc.**, ktorý v rámci svojho účinkovania na Letnej škole slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca (SAS) odkrýval cudzincom sociolingvistické parametre fungovania slovenčiny v rečovej praxi hľadajúc prepojenie medzi všeobecnolingvistickými princípmi a pragmaticolingvistickým fungovaním jazyka. Svojimi prednáškami pomáhal cudzincom vidieť slovenčinu ako sebedovomý

¹ Tento citát je vybraný z príspevku *Je slovenčina v ohrození?* publikovaného v zborníku Studia Academica Slovaca, 37 (2008, s. 66), kde autor na pozadí svojho dlhoročného úsilia v oblasti sociolingvistického výskumu jasne vyjadruje svoj postoj k slovenčine a jej používaniu v komunikačnej praxi a v súlade s obsahom svojej monografie *Jazyk, veda o jazyku, societa* (2008), ktorá vychádza v rovnakom období, jednoznačne deklaruje pozíciu slovenčiny v rodine suverénnych a sebedovomých európskych jazykov.

konkurencieschopný stredoeurópsky jazyk rešpektujúci vlastné genetické a typologické črty a zároveň schopný reagovať na dynamické zmeny vyplývajúce z komunikačných potrieb používateľov jazyka i rešpektovania súčasných trendov európskej jazykovej politiky. V centre pozornosti príspevku je teda sociolingvistická a etnokultúrna interpretácia publikovaných prednášok v zborníkoch Studia Academica Slovaca na pozadí dlhodobej vedeckovýskumnej orientácie jubilanta i rozvoja domácej a zahraničnej slovakistiky.

K začiatkom pôsobenia na SAS-e

Slavomír Ondrejovič vstúpil na pôdu SAS-u v roku 1973 v úlohe lektora, keď ho v tom čase ako odborného asistenta Kabinetu fonetiky Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave oslovil vtedajší riaditeľ letného seminára SAS prof. Jozef Mistrík. Hoci v tejto pozícii strávil iba dve sezóny, predsa opäť ako pracovník, neskôr ako riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied od roku 1984 doteraz pôsobí na Letnej škole slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca v úlohe prednášateľa, člena Vedeckého grémia a neskôr aj redakčnej rady posledných ročníkov zborníka prednášok. Ako výrazný reprezentant sociolingvistickej orientácie slovenskej lingvistiky v rámci svojich prednášok odкрýva mnohostranný pohľad na jazykový systém i komunikáciu, berúc pritom do úvahy potreby zahraničných frekventantov z blízkeho i vzdialeného sveta, ktorí si na letnej škole zdokonaľovali svoje znalosti slovenčiny. Počas svojho účinkovania na SAS-e S. Ondrejovič prezentoval aktuálne výsledky nielen vlastného vedeckého bádania, ale so znalosťou veci reflektoval citlivé otázky, ktoré sa stali predmetom diskusií medzi predstaviteľmi tradičného systémovolingvistického a sociolingvistického prístupu v posudzovaní jazyka a komunikácie poukazujúc na ich opodstatnenosť vo výskume slovenčiny aj so zreteľom na používateľov jazyka i jeho prezentáciu cudzincom.

Svoje prednášky Slavomír Ondrejovič s istými pauzami (1984 – 2011) publikuje na stránkach zborníka prednášok Studia Academica Slovaca² a doteraz má na svojom sasistickom konte 13 publikovaných vedeckých štúdií, čím dopĺňa databázu sociolingvisticky orientovaných štúdií v doterajšej 45-ročnej histórii vydávania zborníka. Ako uvádza vo svojom hodnotení jazykovedy v zborníkoch SAS J. Mlacek (1996, s. 270) a dopĺňa J. Pekarovičová (2004, 2014), viaceré zo štúdií S. Ondrejoviča boli príležitosťou na prvé predstavenie jeho osobitného prístupu k čiastkovým otázkam slovenskej sociolingvistiky. Vo svojich prednáškach sa venuje otázkam fungovania slovenčiny v rečovej praxi, približuje cudzincom sociolingvistickú stratifikáciu slovenčiny a jej variety i vnútornú diferenciáciu so zreteľom na jazykovú politiku a jazykovú legislatívu. Na pozadí jazykovej ekológie interpretuje kontakty a spolužitie slovenčiny s inými jazykmi doma i vo svete a zároveň hodnotí postoje jazykovedcov i samotných používateľov k jazykovej situácii na Slovensku. Osobitne sa v prednáškovom repertoári S. Ondrejoviča pre frekventantov letnej školy vyčleňuje príspevok k syntaktickej stavbe slovenčiny zameraný na charakteristiku a klasifikáciu slovesných a slovesno-menných jednočlenných viet (1989,

² Séria zborníkov Studia Academica Slovaca začala vychádzať v roku 1972 zásluhou J. Mistríka, ktorý bol riaditeľom SAS (1972 – 1991).

s. 363 – 388), ktoré patria k produktívnym typom slovenského (aj slovanského) syntaktického systému ako jeho stabilné a rovnocenné súčasti³.

V zajatí sociolingvistiky

Blok sociolingvisticcky orientovaných štúdií otvoril pohľad na Slovenské národné divadlo, kde sa venuje javiskovej reči, ktorá „predstavuje zvyčajne jeden z dôležitých prameňov pri formovaní i ďalšom vývine spisovných foriem jazykov, predovšetkým ich výslovnostných noriem“ (Ondrejovič, 1990, s. 241). Bližšie komentuje jazykovú situáciu v slovenskom divadelníctve na pozadí úsilia o dodržiavanie ortopedickej normy vzťahujúce sa na výslovnosť niektorých hlások, nevynímajúc celkovú charakteristiku prozodických vlastností slovenčiny. Okrem analýzy existujúceho stavu sa v príspevku nastoľujú aj sporné otázky súvisiace s vydaním *Pravidiel slovenskej výslovnosti* (Král, 1984), kde autor upozorňuje na dynamické tendencie v oblasti niektorých kodifikovaných javov i na chýbajúci prieskum názorov prestížnych nositeľov jazyka, akými sú práve herci. Tento nedostatok sa snaží doplniť na základe výsledkov sondy, v ktorej sa zisťovali postoje verejnosti k úrovni jazykovej kultúry v prejavoch mládeže či divadelných umelcov. Zároveň poukazuje na jej rozdielne vnímanie zo strany slovenských jazykovedcov a jazykovej kritiky, pričom reaguje na jazykovú situáciu v iných krajinách, kde nachádza inšpiráciu pre smerovanie slovenského sociolingvisticcky orientovaného výskumu. „Aj súčasná slovenská jazykoveda, podobne ako iné národné lingvistiky, zachytila echo paradigmatickej zmeny, spočívajúcej v obrate od skúmania jazykového systému ku skúmaniu jeho fungovania v reálnej situácii.“ (Ondrejovič, 1991, s. 177)

Zámery slovenskej sociolingvistiky v historickom priereze sú predmetom ďalšej štúdie, v ktorej autor špecifikoval problémy a úlohy s dôrazom na potrebu sociolingvistickeho prieskumu ako nevyhnutnej súčasti teórie spisovného jazyka. O nespokojivom stave svedčí aj fakt, že sociolingvistika na Slovensku nebola ešte v 90. rokoch inštitucionalizovaná, že sa v tom čase nedala študovať ako samostatný predmet a chýbalo aj monografické spracovanie problematiky. V príspevku autor sleduje aktuálnu situáciu z pohľadu jednotlivých spisovných aj nespisovných variet slovenčiny. Poukazuje na stav výskumu slangov, nárečí či mestskej reči s predstavením štúdií o jazyku slovenských miest. Osobitne si všíma výskum hovorovej podoby spisovnej slovenčiny realizovaný pod vedením E. Paulinyho. Významnú zložku analýzy tvorí informácia o jazykových kontaktoch spolu s otázkami o stave bilingvizmu so zreteľom na česko-slovenské jazykové kontakty, nevynímajúc špeciálny „česko-slovenský model dvojazykovej komunikácie“, ktorý vypracovala V. Budovičová vo svojich štúdiách z 80. rokov, ako uvádza S. Ondrejovič (1991, s. 184). O jazykovej situácii na Slovensku referuje S. Ondrejovič v ďalších publikovaných príspevkoch v zborníkoch SAS: *K jazykovej situácii na Slovensku* (1992); *Postoje k niektorým jazykovým varietám v slovenskej jazykovej situácii* (2000); *K jazykovej situácii a jazykovej legislatíve na Slovensku* (V. Krupa, spoluautor,

³ Tento príspevok publikovaný v zborníku SAS korešponduje s vydaním monografie S. Ondrejoviča: *Medzi slovesom a vetou. Problémy slovenskej konverzie*. 1. vyd. Bratislava, Veda 1989. 128 s., čím sa potvrdzuje téza, že frekventanti letnej školy boli medzi prvými adresátmi výstupov vedeckého výskumu slovenských lingvistov.

2006), kde nachádzame sociologickú sondu spolu s hodnotením postojov k vybraným jazykovým varietám, predovšetkým na margo nárečových výrazov konštatujúc, že „jazykovo-nárečový obraz Slovenska je značne diferencovaný“ (Ondrejovič, 2000, s. 250). Autor registruje odlišnú realizáciu hlások u nositeľov stredoslovenských, východoslovenských a západoslovenských nárečí a odkrýva netolerantný postoj k cudzím prvkom a odklon od spisovnej normy. Uvádza množstvo príkladov reakcie laickej i odbornej verejnosti na prejavy politikov, umelcov pochádzajúcich z jednotlivých regiónov, ktorých pôvod prezrádzala výslovnosť a prozodická charakteristika prejavu, najmä nedodržiavanie kvantity zo strany Východniarov či tvrdá výslovnosť Západoslovákov. Poukazoval na používanie nespisovných variet slúžiacich na dorozumievanie v príslušnom teritoriálnom alebo sociálnom prostredí. Všímal si aj postoje slovenských respondentov k slovenčine zahraničných Slovákov, ktorí ju vnímajú diferencovane, jedni kladne s obdivom k čistote ich prejavu, iní s nevoľou poukazujú na prejav akejsi folklórnej výslovnosti (tamže, s. 256).

Azda za najkomplexnejšiu sociolingvistickú sondu možno považovať štúdiu *Je slovenčina v ohrození?* (2008), ktorou S. Ondrejovič nadväzuje na svoje predchádzajúce príspevky, no najmä sa v nej odrážajú názory publikované v monografii *Jazyk, veda o jazyku, societa* vyjdenej práve v tom roku. Úvod štúdie patrí informácii o globálnej ohrozenosti jazykov sveta, kde sa uvádza niekoľko jazykových skupín podľa stupňa ohrozenia s naznačením jeho príčin⁴. Hlavným zámerom štúdie je však analýza situácie týkajúca sa slovenského národného jazyka a hľadanie odpovedí, či slovenčina patrí medzi ohrozené jazyky z pohľadu predstaviteľov slovenskej sociolingvistiky a pragmalingvistiky, ktorí tvrdia, že slovenčina nie je ohrozovaná nijakým iným jazykom a žije svoju „normálnu sociolingvistickú situáciu“ (tamže, s. 66). Toto tvrdenie je v protiklade s niektorými názormi laickej verejnosti, ale aj s vyjadreniami jednej skupiny jazykovedcov, ktorí majú výhrady voči úrovni jazykovej kultúry a otvorene vykresľujú jej katastrofický stav. Dokonca verejne vystupujú na obranu spoločným manifestom adresovaným kompetentným inštitúciám a osobnostiam Slovenskej republiky, kde poukazujú na to, že sa „povážlivo zužuje funkčné spektrum slovenčiny“. Naopak, zástancovia sociolingvistického prúdu, ktorých lídrom je práve Slavomír Ondrejovič, tvrdia, že funkčné spektrum slovenského národného jazyka je veľmi široké a diferencované, že slovenčina je v dobrej kondícii (tamže, s. 68). Tento postoj sa vyznačuje vyššou mierou tolerantnosti k používateľom s dôrazom na diferencovanosť národného jazyka, s uznaním všetkých jeho variet, nie iba jeho spisovnej normy. Tu je zásadný rozdiel v prístupe k jazykovému prejavu používateľov medzi tradičným reflexívologickým chápaním a pragmatickologickým zameraním jazykovedcov, ako tieto odlišné prístupy výstižne formuloval J. Dolník (2002), reflektujúc potreby komunikantov aj za cenu zavádzania nesystémových krokov pri používaní jazyka, vedených na základe úzu, aj za cenu obvinenia, že im chýba národné sebedovolenie.

Vnímaním kvality komunikácie sa zaoberá autor aj vo viacerých neskorších štúdiách, kde neustále vyjadruje svoj tolerantný postoj k jazykovým variantom. Sku-

⁴ Podľa stupňa ohrozenia rozlišujú sa jazyky *potenciálne ohrozené*, *ohrozené*, *silne ohrozené* a *moribundné*, prežívajúce iba vďaka veľmi malému počtu hovoriacich, často len predstaviteľov staršej generácie (Ondrejovič, 2008, s. 63 – 64).

točný stav národného jazyka (jeho stratifikáciu a diferenciaciu) možno totiž poznať len na základe príspevia výsledkov výskumu reálnej jazykovej komunikácie. Bez ich poznania sotva možno rátať s efektívnejším a perspektívnejším kodifikovaním (pevná je len taká norma, ktorá je akceptovateľná a akceptovaná). Ukazuje sa to aj v interpretácii palatálneho / a jeho evidencii v praxi používateľov, o ktorom referoval na viacerých miestach aj v štúdiách v rámci podujatí organizovaných SAS-om (Ondrejovič, 2011). Diskusia pokračuje smerom k otázkam potreby kodifikácie a úlohy kodifikačných príručiek, ako aj k potrebe a postupom jazykovej kritiky a jazykovej legislatívy. V príspevku (2006, spoluautor V. Krupa) hodnotí situáciu na pozadí prijatých opatrení v oblasti jazykovej politiky, najmä v súvislosti s prijatím zákona Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku z roku 1995, ktorý určoval používanie slovenčiny vo všetkých oblastiach spoločenského a kultúrneho života, čím vyvolal kontroverzné reakcie zo strany politikov aj predstaviteľov národnostných menšín. Až prijatím a ratifikáciou Európskej charty regionálnych a menšinových jazykov (2001) sa situácia týkajúca sa používania jazykov národnostných menšín na Slovensku i jej aplikácia v praxi stabilizovala. Týka sa to deviatich jazykov (češtiny, maďarčiny, ukrajinčiny, nemčiny, poľštiny, chorvátčiny, ruštiny, bulharčiny a rómčiny), ktoré sa používajú na Slovensku a majú dosah aj na vzdelávací proces.

K jazykovým kontaktom

Osobitnou kapitolou je vplyv iných jazykov na slovenčinu a sledovanie stavu, či je náš jazyk otvorený voči prieniku cudzích prvkov do jazykového systému, ako prevzaté prvky akceptuje a adaptuje, do akej miery je slovenčina schopná ich začleniť do svojho gramatického a lexikálneho fondu či dané výrazy aj foneticky prispôbiť našim pravidlám. V týchto prípadoch sa znovu stretáme s kontroverzným hodnotením preberania anglicizmov, ktorý sa premieta do lexikálnej zásoby, ale výrazne zasahuje aj iné jazykové roviny, ovplyvňuje jednak morfológickú stavbu prostredníctvom tzv. deflektivizačných tendencií, jednak syntaktickú stránku jazykových operácií. Spomína sa niekoľko prípadov, v ktorých autor reaguje na výčitky vplyvu angličtiny (2008, s. 72), napr. na častú zámenu inštrumentálu nominatívnym tvarom *XY je spolupracovník redakcie*, namiesto *je spolupracovníkom* či nadužívanie osobného zámena pri prezente *Ja myslím* namiesto *Myslím* podľa anglického *I think*, čo však nepovažuje za nič neprimerané a ich používanie zdôvodňuje staršími jazykovými modelmi. Samozrejme, tu chýba predsa len špecifikácia prípadov, keď sa vyžaduje inštrumentál vzhľadom na sémantiku výpovede. K zásadným tvrdeniam S. Ondrejoviča patrí výrok, že slovenčina ako jedinečný a originálny stredoeurópsky jazyk je relatívne rozvinutý a dobre opísaný, vyzdvihujúc fakt, že sa neopisuje len spisovná varieta, ale aj živé normy a že „na Slovensku platí relatívne dobre vyvážený jazykový zákon“ (tamže, s. 73).

V rámci svojho výskumného záberu sa prof. Slavomír Ondrejovič venuje otázkam jazykových vzťahov so zreteľom na ekolingvistické aspekty spolužitia slovenčiny a kontaktných jazykov. V príspevku *Z výskumu Slovákov a slovenčiny v Dolnom Rakúsku* (1996) predstavuje výsledky projektu, mapujúceho komplexný obraz o jazykovej situácii tejto špecifickej etnickej skupiny žijúcej na území Rakúska.

Ide o jedinečný typ minority, ktorá je zaujímavým predmetom interdisciplinárneho výskumu z hľadiska dialektológie, etnológie, histórie a samozrejme poskytuje bohatý materiál aj pre sociolingvistickú interpretáciu daného stavu v porovnaní s predchádzajúcim obdobím integráciou prvkov z obidvoch kontaktných jazykov. Práve jazyková zložka projektu hľadá a odhaľuje prvky slovenských nárečí so zreteľom na hláskoslovné, morfológické a lexikálne javy v dolnorakúskych obciach, ktoré dokumentujú príslušnosť miestnych dialektov do juhozápadnej skupiny slovenských nárečí. Sociolingvistický výskum autori uskutočnili priamo v teréne na základe rozhovorov s obyvateľmi dotknutých obcí a doplnili o údaje z dotazníkov, ktoré vyplnili respondenti. V prejave obyvateľov hlásiacich sa k slovenskej etnickej skupine sa prejavila výrazná miera nemecko-slovenskej interferencie, ktorá ovplyvnila používanie výpožičiek z nemčiny v bežnej komunikácii.

K profilom osobností slovenskej (jazyko)vedy

V 90. rokoch pokračoval S. Ondrejovič vo výskume sondou do slovensko-nemeckých vedecko-kultúrnych vzťahov. V publikovanom príspevku (1998) sleduje vplyv Wilhelma von Humboldta a nemeckých lingvistov na Ľudovíta Štúra a jeho lingvistickú orientáciu. Uvažuje o jeho ceste ku konštituovaniu gramatiky spisovného jazyka, ktorý nevznikol na základe skladania prvkov z viacerých nárečí, hoci sám Štúr priznáva príklon k živej reči, akou sa hovorí na Liptove, Orave a Turci (tamže, s. 120)⁵. V texte možno nájsť výklad Štúrových postojov na pozadí Humboldtových úvah o účasti jazykovedcov pri utváraní jazyka, ktoré S. Ondrejovič dôkladne skúmal a spoznával aj pri prekladaní Humboldtovho diela *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu* do slovenčiny (Humboldt, 1836; Ondrejovič, 2000). V analyzovanom príspevku rezonujú podnety a inšpirácie v pohľade na jazyk u Ľ. Štúra i ďalších slovenských jazykovedcov inšpirujúcich sa myšlienkami W. von Humboldta. Autor zdôrazňuje, že „*Náuka reči slovenskej* nie je len praktickou gramatikou, ale má aj svoju výraznú filozofickú dimenziu“ pripomínajúcu humboldtovského ducha i terminológiu, najmä pri výklade o matérii a forme jazyka (1998, s. 119).

Záujem o zachytenie prínosu výrazných osobností jazykovedy sa u S. Ondrejoviča prejavuje hneď v prvom publikovanom príspevku v zborníku SAS a sprevádza ho prakticky počas celého jeho profesijného života, keď verejnosti sprístupňuje dielo známych lingvistov, ale všíma si prínos i menej známych slovenských vedcov a bádateľov. Ako člen Spoločnosti pre strojovú lingvistiku (Manchester, 1982 – 1998) a člen Medzinárodnej spoločnosti fonetických vied (Praha, od roku 1983) sleduje priekopnícke práce bádateľov v tejto oblasti. Pri príležitosti 250. výročia narodenia *Wolfganga von Kempelena*, jedného z najslávnejších bratislavských rodákov, predstavuje sasistom v roku 1984 dielo tohto vynálezcu, konštruktéra a polyhistora. Na pozadí jeho vynálezov z rozličných oblastí, ako je šachový automat, tlakový vodovod, kyvadlový most, tlačiarenský stroj pre slepcov a iné slávne vyná-

⁵ Z analýzy výrokov vyplýva, že Štúr pri svojom kodifikačnom úsilí hľadá oporu v stredoslovenských nárečiach, nejde mu však len o nejaké „plátanie“ či „vyberanie“ tvarov z jednotlivých „slovenských rozličností“, ktorých výsledkom by mohla byť len „strakatina“ bez vlastných zákonitostí a bez potrebnej jednoty.

lezy, vyzdvihuje jeho hovoriaci stroj opísaný v rozsiahlej Kempelenovej práci *Mechанизmus ľudskej reči*, ktorú Ondrejovič v článku podrobne rozoberá s dôrazom na štruktúru a organizáciu jazyka a fungovanie reči (1984, s. 413 – 433)⁶.

V roku 2007, keď si slovenská jazykovedná obec pripomenula storočnicu *Henricha Barteka*, jednej z najvýraznejších osobností slovenskej jazykovedy 20. storočia, sa S. Ondrejovič podujal v prednáške ukázať podstatu jeho vedeckého pôsobenia a zhodnotiť, v čom spočíva kontroverznosť jeho prístupov (2007, s. 85 – 90). Ako rozhladený predstaviteľ slovenského purizmu 30. a polovice 40. rokov 20. storočia sa H. Bartek zaslúžil o novodobú podobu pravidiel slovenského pravopisu, bol zakladateľom a redaktorom Slovenskej reči, prispel k výkladom jazyka z pohľadu diachronie aj synchronie. Napriek svojim puristickým tendenciám sa prejavujú jeho demokratické postoje, vyzdvihujú bohatstvo slovenčiny, jej normálny súčasný stav i jej budúci rozvoj (tamže, s. 88).

V personálnych profiloch Slavomíra Ondrejoviča zaujíma významné miesto jedna z najväčších postáv slovenskej lingvistiky *prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.*, ktorého predstavil aj frekventantom letnej školy pri príležitosti jeho nedožitých 90 rokov (2010, s. 147 – 154) ako výnimočného vedca, výborného učiteľa i vzácneho človeka, odvolávajúci sa na príspevky z medzinárodnej vedeckej konferencie venovanej jeho jubileu. Ako dlhoročný spolupracovník a priateľ prof. J. Horeckého osobne zažil jeho múdry, láskavý a zároveň tolerantný prístup, ktorý pocítili všetci jeho žiaci, stážisti, doktorandi i nasledovníci z niekoľkých generácií pôsobiaci v rozličných vedných odboroch, najmä však v oblasti slovakistiky, slavistiky, klasickej filológie a iných filologických či filozofických disciplín. Všetci si cenili jeho principiálnosť pri skúmaní jazyka v širšom sociálnom a kultúrnom kontexte, schopnosť jasne formulovať a interpretovať javy, ochotu trpezlivo počúvať partnera v snahe chápať a prijímať aj iné postoje. Ján Horecký sa celým svojím životom snažil sprístupňovať „vedeckú pravdu o jazyku“ a jeho fungovaní v praxi, nezištne odovzdával vedomosti i skúsenosti pravého humanistu a svojich žiakov inšpiroval k precíznosti i citlivému vnímaniu jazykového mechanizmu, vzťahu jazyka a myslenia, otváral cestu k novým metódam výskumu a nabádal k odvahe prenikať do podstaty netradične, aj za cenu nepriazne časti slovenskej lingvistickej obce. V mnohých lingvistických disciplínach od skúmania terminológie, lexiky či tvorby špeciálnej onomaziologickej teórie po zásadné príspevky o jazykovej politike a jazykovej kultúre zanechal výraznú stopu v slovenskom lingvistickom bádani a svojím bohatým dielom posunul jeho vývin výrazne dopredu.

Do tejto kategórie patrí aj štúdia venovaná ďalšej poprednej osobnosti slovenskej jazykovedy *prof. PhDr. Jozefovi Mistríkovi, DrSc.*, v ktorej S. Ondrejovič nepredstavuje celé jeho dielo, ale zamerl sa len na lingvistickú encyklopedistiku a Mistrí-

⁶ Centrom pozornosti S. Ondrejoviča sa stal jeho hovoriaci stroj, ktorý sám Kempelen skonštruoval. Išlo o poznávací model, teda o zariadenie, pomocou ktorého sa dali produkovať aj dekodovať hlásky, slová a vety. Kempelenov stroj modeloval artikulačnú a sčasti aj akustickú časť, a tak ho autor považuje za jedného z priekopníkov experimentálnej fonetiky, aj keď jeho prínos pre odborníkov – filológov a fonetikov – bol v princípe diskutabilný, pretože sa viac angažoval v iných oblastiach, predsa jeho experimenty prispeli aj k opisu jazyka a rozvoju zariadení na syntézu reči (Ondrejovič, 1984, s. 429).

kov prínos pre rozvoj jej slovenskej zložky. Štúdia je súčasťou jubilejného vydania 40. zväzku zborníka SAS (2011, s. 225 – 231) vydaného pri príležitosti nedožitých 90 rokov prof. J. Mistríka, ktorý je zakladateľom tejto pozoruhodnej edičnej série a zároveň priekopníkom lingvistickéj encyklopedistiky na Slovensku. Všíma si myšlienky vzniku monumentálneho diela *Encyklopédia jazykovedy* (1993), ktorá má úzky súvis so skúmaním encyklopedického štýlu. J. Mistríka s obdivom hodnotí ako všestranného vedca, pedagóga a schopného organizátora a manažéra, ktorý popri tvorbe tohto diela pracoval na ďalších monografiách, príručkách či kompendiách pre potreby verejnosti i na študijné účely. Ako redaktor obrazovej časti a spoluautor viacerých hesiel najmä z oblasti všeobecnej jazykovedy i autor profilov osobností svetovej lingvistiky S. Ondrejovič približuje genézu tvorby encyklopédie, ktorá obsahuje viac ako 2 000 ilustrovaných hesiel zo všetkých lingvistických odborov. V komentári sleduje zostavenie štruktúry diela, ako sa robil výber slovenských autorov i zaradených jazykovedných prác, ktorého sa najviac dotkol „zub času“, ako sa postupovalo pri zaraďovaní autorov svetovej lingvistiky, poukazujúc na neujasnenosť koncepcie, či ide o národnú alebo univerzálnu encyklopédiu (tamže, s. 228). Napriek istým výhradám, ktoré sa týkajú zostavovania i editovania materiálov v duchu tradičnej systémovej lingvistiky, patrí *Encyklopédia jazykovedy* k základným študijným prameňom poznávania lingvistického myslenia a jeho predstaviteľov.

A slovo na záver

Ak chceme bilancovať vedecký a pedagogický prínos prof. Slavomíra Ondrejoviča pre Studia Academica Slovaca, osobitne treba vyzdvihnúť jeho úsilie sprostredkovať výsledky sociolingvistického výskumu nielen frekventantom letnej školy, ale aj iným záujemcom a účastníkom vedeckých podujatí, medzinárodných konferencií či sympózií referujúcich o stave slovakistiky v zahraničí, organizovaných v rámci SAS-u. Ako člen vedeckého grémia sa S. Ondrejovič zúčastňoval na odbornom-metodických seminároch pre lektorov pôsobiacich na univerzitách v zahraničí a informoval o aktuálnych vedeckých a publikačných výstupoch a výskumných projektoch pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, ktoré sú k dispozícii lektorom, študentom lektorátov i predstaviteľom zahraničnej slovakistiky. Z prehľadu o jeho publikovaných prednáškach v zborníkoch SAS jasne dominuje sociolingvistická orientácia štúdií so zreteľom na opis slovenčiny v rečovej praxi, ktorá má ambíciu ponúknuť kvalifikovanú pomoc a prispieť aj k úspešnosti riešení veľmi aktuálnych jazykovopolitických problémov v duchu ekolingvistických princípov koexistencie slovenčiny i jazykov menších na Slovensku. Aj keď súbor príspevkov jubilanta v zborníkoch SAS patrí k relatívne menej početným, predsa svojím otvoreným a zároveň demokratickým videním jazyka v kultúrnych a sociálnych súvislostiach obohatil vzdelávací program letnej školy a rozšíril tak obzor zahraničných frekventantov o sociolingvistickú dimenziu skúmania jazyka.

Za vedecký prínos, pedagogické pôsobenie na letnej škole Studia Academica Slovaca i na Katedre slovenského jazyka, ako aj za rozvoj slovakistiky vo svete bol prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc., ocenený Zlatou medailou Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, ktorú mu udelil dekan pri príležitosti jeho životného jubilea v roku 2016.

Príspevky Slavomíra Ondrejoviča publikované v zborníkoch *Studia Academica Slovaca* (1984 – 2011)

ONDREJOVIČ, Slavomír: Wolfgang von Kempelen a jeho hovoriaci stroj. In: *Studia Academica Slovaca*. 13. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s. 413 – 433.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Jednočlenné vety slovesné a slovesno-menné v spisovnej slovenčine. In: *Studia Academica Slovaca*. 18. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1989, s. 363 – 388.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Slovenské národné divadlo v sociolingvistickom pohľade. In: *Studia Academica Slovaca*. 19. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1990, s. 241–256.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Sociolingvistika na Slovensku. In: *Studia Academica Slovaca*. 20. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1991, s. 177 – 191.

ONDREJOVIČ, Slavomír: K jazykovej situácii na Slovensku. In: *Studia Academica Slovaca*. 21. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1992, s. 104 – 110.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Z výskumu Slovákov a slovenčiny v Dolnom Rakúsku. In: *Studia Academica Slovaca*. 25. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 153 – 159.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Zo slovensko-nemeckých vedecko-kultúrnych vzťahov. In: *Studia Academica Slovaca*. 27. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1998, s. 118 – 123.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Postoje k niektorým jazykovým varietám v slovenskej jazykovej situácii. In: *Studia Academica Slovaca*. 29. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2000, s. 250 – 258.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Storočnica Henricha Barteka. In: *Studia Academica Slovaca*. 36. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2007, s. 85 – 90.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Je slovenčina v ohrození? In: *Studia Academica Slovaca*. 37. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul 2008, s. 63 – 75.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Ján Horecký a súčasná slovenská jazykoveda. In: *Studia Academica Slovaca*. 39. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2010, s. 147 – 154.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Lingvistická encyklopedistika a profesor Jozef Mistrík. In: *Studia Academica Slovaca*. 40. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech – E. Španová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 225 – 231.

ONDREJOVIČ, Slavomír – KRUPA, Viktor: K jazykovej situácii a jazykovej legislatíve na Slovensku. In: *Studia Academica Slovaca*. 35. Red. M. Vojtech – J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2006, s. 61 – 74.

LITERATÚRA

DOLNÍK, Juraj: Ohrozujú anglicizmy slovenčinu? In: *Studia Academica Slovaca*. 31. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 2002, s.31 – 41.

Encyklopédia jazykovedy. Zost. J. Mistrík. Bratislava: Obzor 1993. 513 s.

HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Pôv. nemeč. vyd. Berlín 1836. Z nemeckého orig. prel. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 260 s.

- JANA PEKAROVIČOVÁ KRÁL, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 626 s.
- MLACEK, Jozef: Jazykoveda v dvadsiatich piatich zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca. In: Studia Academica Slovaca. 25. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1996, s. 264 – 272.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Medzi slovesom a vetou. Problémy slovenskej konverzie. 1. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1989. 128 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 308 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Problém palatálneho/nepalatálneho /l/ v spisovnej slovenčine, najmä v pozíciách pred e, i. In: Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach. Ed. M. Vojtech – Ľ. Žigová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 43 – 54.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: Studia Academica Slovaca – harmónia tradície a modernosti. In: 40 rokov Studia Academica Slovaca. Red. J. Pekarovičová – E. Vojtechová. Bratislava: Stimul 2004, s. 37– 53.
- PEKAROVIČOVÁ, Jana: Slovenský jazyk a jeho etnokultúrna reflexia v zborníkoch Studia Academica Slovaca v poslednom desaťročí (2004 – 2013). In: Studia Academica Slovaca. 43. Red. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2014, s. 351 – 371.
- 50 rokov Studia Academica Slovaca v premenách. Ed. J. Pekarovičová – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. 232 s.



Dynamika a variantnosť národného jazyka

Projevy a vnímání variantnosti v současné české jazykové situaci¹

JANA SVOBODOVÁ

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava, Česko

Signs and perception of variability in the contemporary Czech language situation

The author of the paper monitors the current status of the expansion of some Czech variant forms and lexical units and with the support of a survey she maps their perception by a wider Czech public as well as by the youth. She shows their development in terms of both acceptability in the spoken and written communications of various types (including the prestigious communications) and in their reflection in current grammar books and manuals.

1. Aktuální česká jazyková situace a nové podněty k jejímu zkoumání

Z jevů dokládajících rozšiřující se variabilitu tvarů slov i lexikálních jednotek v současné češtině zaměříme pozornost na ty z nich, které postupně zakotvují v komunikační praxi. Sledujeme, zda nově se prosazující variantní prostředky pozbývají původní příznakovosti a vyrovnávají se prostředkům doposud brávaným za základní a neutrální. Mnohdy přecházejí tyto rychle se šířící prostředky z obecné češtiny coby nejrazantněji se prosazujícího interdialektu, který se na velké části českého území ujal jako běžně mluvený komunikační kód a tím ovlivňuje i vyjadřování ve veřejném prostoru, jemuž dříve neodmyslitelně přínáležely rysy kultivovanosti a spisovnosti. Souborně se dá konstatovat, že tam, kde nově nastupující a dříve příznakový prostředek získává nebo už získal charakter rysu společného, tj. neutrálně nebo spíše neutrálně/nepříznakově působícího i mimo oblast rozšíření obecné češtiny jako běžně mluveného jazyka, mají tyto nové prostředky otevřenou cestu do jazykového systému a mezi prostředky přijímané kladně ve všech komunikačních situacích včetně prestižních. Stěžejní pro jejich posuzování totiž není, zda nově se prosazující prostředky byly formálně začleněny do české *kodifikace/standardizace*², ale to, že jsou všeobecně přijatelné a řada uživatelů češtiny

¹ Příspěvek vznikl v návaznosti na řešení grantového projektu GA ČR 405/09/0113 *Fenoménné spisovnosti v současné české jazykové situaci: recepcce, realita, perspektiva a vize* a souvisí s řešením projektu SGS Ostravské univerzity v Ostravě *Vnímání variantnosti v češtině u dětí a mládeže ve vztahu k vyjadřování v médiích a ke školní výuce*, plánovaného na roky 2016 a 2017.

² V úvodních částech tohoto textu používáme označení *kodifikace/standardizace* jako zdvojený termín/pojem, protože tradiční označení *kodifikace*, s nímž se v bohemistice pracovalo dříve, se stále častěji nahrazuje termínem *standardizace*, který ve slovakistice zdomácněl už dávno. V českém prostředí zatím není terminologická diskuse ukončena a lze se

z široké veřejnosti je striktně neodmítá ani v kultivované komunikaci veřejné povahy.³ Ve slovenském prostředí J. Dolník (2010, s. 101 – 106) označuje tyto postupující prostředky za standardizované a potenciálně kodifikovatelné. Na jejich příkladu poukázal na základní rozpor mezi tzv. ideální jazykovou normou, jejíž existence je pouze v rovině přání tradicionalistů, a reálnou (statistickou) jazykovou normou, skutečně existující a doloženou konkrétními údaji z dobové komunikační praxe. Variační sociolingvistika odhaluje naznačené průniky a přechodová pásma mezi varietami, v češtině často mezi její podobou spisovnou a obecněčeskou. Konverzacionalizace (zhovorování) vyjadřování s průnikem prvků dříve pomezích či nespisovných hojně zasahuje veřejné komunikáty, jimž byla dříve vzdálená; pod pojem konverzacionalizace se podřazuje (srov. Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí, 2011, s. 282) rovněž kolokvializace (spočívající zvl. v nárůstu prvků obecněčeských), zasahující stále výrazněji především veřejné mediální komunikáty. Jejich vliv na veřejnost coby vědomě či nevědomě napodobovaných vyjadřovacích vzorů je masivní. Podobný názor zastávají O. Orgoňová s J. Dolníkem (2010, s. 85) a poukazují také ve slovenštině na výrazné šíření uvolněné komunikace, prostoupené nespisovnými prvky a prostředky, která byla původně ryze kontaktní a osobní až intimní, do veřejné sféry. Rozvolňování jazykových norem a pronikání nenoremných prvků do komunikace prestižní může souviset se snahou nositelů jazyka oponovat autoritám, oprošťovat se od mocenských vlivů v jazyce, postupovat svobodně a bránit se interventům, kteří stanovují jazyková pravidla, na něž poukázal J. Dolník (2011, s. 91) takto: „Štandardizáciou subordinačného vzťahu k interventovi sa nositelia jazyka ocitajú v pozícii ovládaných, a teda aj potenciálne manipulovaných. Kultúra tu ukazuje svoju menej príťažlivú tvár.“ Na rys jazykové svobodymyslnosti už mnohem dříve odkazoval také J. Kraus (1999, s. 16), když citoval slova A. Přídala: „Náš jazyk je dnes svobodnější, protože nemusí sloužit povinným rituálům, které skutečnost spíše zastíraly než vyjadřovaly. Porevoluční doba přinesla s sebou větší spontánnost v chování i v řeči, větší odvahu vzdorovat autoritám, ale také menší ochotu k sebeovládání, menší smysl pro přiměřenost.“ K tomu hned Přídala tamtéž doplnil s odkazem na žádoucí komunikační ohleduplnost: „Přiměřené je mluvit tak, jak to nejlépe vyhovuje té či oné komunikační situaci, ne jak se to nejvíc hodí mně.“

Kromě teoretických podnětů variační sociolingvistiky, která vychází z existence reálné jazykové normy a snaží se zachytit její proměny, upozornil před nedávnem

setkat s různým pojetím termínů, a to počínaje plným ztotožněním kodifikace a standardizace a konče ztotožněním standardizace s užitelností. Pro termín *standardizace* svědčí fakt, že zřetelněji odráží sociolingvistickou realitu v komunikační praxi, protože se opírá o termín *standard* víceméně ve smyslu *normy*, tj. „souboru jazykových prostředků považovaných za správné“ (srov. *Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 438).

³ V zamyšlení nad těmito problémy si kladla celou řadu otázek Ivana Svobodová (2003, s. 125), když hodnotila proměny přístupu nejstaršího českého lingvistického časopisu Naše řeč: „Vykazuje-li úzus stabilní odchylky od normy, tzn. že určité jazykové prostředky nacházíme stále častěji v projevech, které lze označit za kultivované, lze je ještě považovat za chybu? A lze tuto chybu tolerovat? Co brání tomu, aby byly kodifikovány? Jak dlouhou cestu urazí, než budou přijaty? A proč některé ano, a jiné ne? Jak silně působí tradice, systémovost, jak se kodifikátoři dokážou vyvarovat svých subjektivních postojů?“

J. Chromý (2009, s. 255) na nepominutelnou roli cíleného empirického výzkumu, který by důkladně mapoval současnou českou jazykovou situaci. Není totiž dostatečující, aby se lingvisté při svých závěrech odvolávali jen na vlastní povědomí nebo povědomí svého nejbližšího okolí, ale ukazuje se stále častěji, že ani korpusová data, jakkoli stále zpřesňovaná, nejsou spolehlivá, protože i přes průběžné doplňování vykazují vážné mezery i chyby. J. Chromý se přimlouval za sledování postojů veřejnosti ke konkrétním projevům jazykové variability, nikoli obecných postojů veřejnosti k jazyku. Až teprve z těchto dílčích analýz se dá vyvodit více k postojům obecnějším (language attitudes). Připojujeme se k těmto názorům s tím, že podrobné empirické šetření v českém jazykovém prostoru pokládáme za nezastupitelné. Pokud bychom pouze sledovali, jak a v čem se mění jazykové chování, ale nedoložili to i přístupem jak mluvčích, tak i vnímatelů k proměňujícím se prostředkům, ustrneme na půli cesty, ba dokonce by hrozilo nebezpečí nevhodné idealizace stavu nebo záměny představ za fakta. Bez toho, aby se domněnky týkající se postupujících jevů ověřily u širšího spektra respondentů z řad veřejnosti, se stěží dají učinit odpovídající závěry, eventuálně doporučení pro komunikační nebo výukovou praxi.

I když se dá pro češtinu souhlasit s obecným vymezením inherentní jazykové variantnosti coby jevu neprediktabilního, který spočívá v míšení spisovných a obecněčeských forem a slov (srov. heslo *variantnost jazyka* v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, 2002, s. 519), jsou projevy variantnosti inherentní jen do jisté míry a varianty téže proměnné jsou voleny, popř. přijímány i podle demografických, věkových a regionálních kritérií v závislosti na čase průběhu jazykové změny, tj. nástupu nově se prosazující varianty. Podle principů jazykového managementu je zapotřebí nejen identifikovat výskyt uvedeného jazykového problému (např. variování tvarů substantiva v některém pádu), ale daný jev odborně vyhodnotit a dojít k institucionálnímu řešení (na základě empirických zjištění) a až poté, nazraje-li situace a proběhlá změna je jasně potvrzena, navrhnout nové řešení do praxe (tj. kodifikace/standardizace) v podobě doporučení.

Zvykáme si na to, že jinak než v podobě doporučení nyní institucionální lingvistika v českém prostředí nepostupuje, hrozba neadekvátních institucionálních „mocenských zásahů“ do jazyka se tedy jeví jako nereálná. Zvykáme si, že doporučení jsou nabízena místo nepřekročitelných pravidel, místo o kodifikaci v češtině se častěji mluví o standardizaci jako o jejím „mírnějším stupni“. Třebaže dochází k míšení a prolínání kódů v komunikačních situacích, stále existuje široké povědomí o tom, čím by se měly odlišovat komunikáty v situacích prestižních od komunikátů běžných a neveřejných. Vývoj češtiny ve fázi aktualizace sice nelze tlumit a zastírat, současně však není přípustné ho uměle akcelarovat – například tak, že lingvisté by prosazovali ze své pozice, aby se nějaký tvar nebo výraz prohlásil za bezpříznakový a všeobecně přijatelný, tj. aby se předčasně standardizovalo něco, co veřejnost ještě vnímá jako nenáležitě a příznakové. Právě s cílem zamezit mylným teoretickým závěrům je užitečné nejen zkoumat široký dobový úzus (výběrově doložený frekvencí výskytu sledovaného výrazu či tvaru v jazykových korpusch), ale především reálnou jazykovou normu a současně také postoje celého jazykového společenství k proměňujícím se jazykovým jevům. Nestačí sledovat

postoje například jen ze zorného úhlu uživatelů obecné češtiny jako základního dorozumívacího kódu, ani jen z pohledu mluvčích tento kód využívajících okrajově nebo vůbec. Není přípustné mít jednu standardní češtinu (volnější a vzdalující se od češtiny spisovné) pro oblast českou – a druhou standardní češtinu (rigoróznější a úže spjatou se spisovnou češtinou) pro oblast moravskou a slezskou.

Domníváme se, že změn spojených s variováním v češtině by si měla povšimnout i škola v rámci komunikačně chápané výuky češtiny a vhodného vedení žáků ke vnímání proměn jazyka. Slovy Dolníkovými (2010, s. 141) jde o to, že „jazyk je kulturní jav, čiže produkt šandardizovaných aktivit. (...) Lingvisti uchopili jazyk so zreteľom na poriadok termínmi jazykový systém a jazyková norma.“ Sklon k pořádku má jako protipól sklon ke změně. Co se týče časového průběhu naznačených jazykových změn, je pravda, že jejich nástup se může projevovat nenápadně a povlovně, prosazují se někdy navzdory výhradám stoupenců tradičních zásad, až postupem doby získávají charakter stále zřetelnějších nosných změn, daných včleňováním nosných uzuálných jevů do reálné normy. Průběh těchto jazykových změn přirovnal sociolingvista W. Bright (1998) k pohybu hodinových ručiček: Snaha pozorovat jazykové změny je podobná snaze pozorovat pohyb hodinových ručiček: změnu nelze zachytit bezprostředně, avšak podíváme-li se s odstupem času, zřetelně ji vidíme jako novou realitu.

2. Pojetí sociolingvistické sondy k mezigeneračnímu vnímání variantnosti

Pokusili jsme se proto o dílčí pilotní sondu dnešního hodnocení některých vybraných variant respondenty různého věku, prioritně zadanou u současné mládeže, která je bezprostředně dotčena školní výukou mateřštiny. Pro srovnání jsme oslovili také respondenty z řad široké veřejnosti. Chtěli jsme porovnat postoje deklarované skupinou školní mládeže a skupinou dospělých a ověřit, jak se projevuje faktor věku respondentů. S ohledem na potřeby domovského pracoviště jsme přikročili ve 2. pololetí roku 2015 k sondě ověřující postoj vybraných skupin uživatelů češtiny k aktuálně velmi živým morfologickým a lexikálním variantám, které stojí na pomezí spisovnosti nebo až za jejím prahem; text zpracovávající část sondy byl publikován elektronicky (srov. Svobodová, 2015). Respondenty dotazníkového průzkumu byla v první řadě školní mládež ve věku 12 až 16 let z Moravskoslezského kraje,⁴ analogickému dotazníkovému šetření označenému ČEŠTINA 2015 se podrobila náhodně sestavená skupina dospělých, tvořená respondenty z celého území státu.⁵ Sledovali jsme, nakolik budou postoje k nyní postupujícím variantám, které se ocitly v komunikační normě, které jsou podpořené médii a aspirují na začlenění do jazykového systému, u mládeže a dospělých odlišné. Vyhodnocení

⁴ K tomuto účelu byl zčásti využit materiál shromážděný pro potřeby bakalářské práce studenta Pedagogické fakulty Ostravské univerzity Darka Stolinského, kterou vedla autorka tohoto textu; student podle pokynů vyhodnotil dotazníky od 149 respondentů této věkové skupiny ze základních škol v Ostravě a Hlučíně; ostatní mládež z jiných regionů byla obslána dotazníky pomocí spolupracujících osob ze školské sféry. Student Stolinský rovněž podle zadání ověřoval frekvenční údaje v korpusech a na google.cz.

⁵ Metodou sněhové koule, tedy sběrem organizovaným přes různé prostředníky a osobní kontakty, jsme nakonec získali dotazníky od 180 dospělých respondentů ze všech regionů ČR ve věku od 18 do 88 let.

dotazníků potvrdilo, že mladí i starší respondenti ve velké většině neměli potíže odstínit příkladové varianty na hodnotové škále od 1 do 5 podle jejich přijatelnosti v projevu, který má nést rysy prestižnosti a kultivovanosti. Naznačila také, že mluvčí postupují skutečně příklad od příkladu, nikoli že by chtěli projevit obecně platné stanovisko. Všichni respondenti se řídili vstupním zadáním: „V současné češtině se někdy používají dva různé tvary stejného slova nebo dvě odlišná slova označující totéž: zajímá nás, jak je hodnotíte. Představte si, že byste je slyšeli například ve zprávách v televizi nebo v rozhlase, kde se používá spisovná čeština. Porovnejte následující dvojice a přiřďte vždy známku jako ve škole od 1 do 5. Co pokládáte za naprosto správné a co Vám nijak nepřekáží, dostane známku 1, co Vám naopak hodně vadí a úplně to odmítáte, dostane známku 5. Pokud chcete hodnotit jen s nějakou připomínkou, vyberete si známku mezi 2 až 4. Kdo se neumí rozhodnout nebo neví, označí 6, to znamená ‚NEVÍM‘.“ V pokynech před vyplněním dotazníku byli respondenti upozorněni, že se zjišťují nikoli školní znalosti, ale jejich osobní vnímání daných jevů. Důležité bylo, aby vyhovující a nepřekážející tvar z každé dvojice variant označili školní známkou 1; takto mohli postupovat i u obou podob, pokud jim žádná z nich nevadila. Výběr jednotek, které byly v dotazníku použity, se opíral o jejich frekvenci v korpusových zdrojích a výskyt v dalších materiálech.

K závěrečnému celkovému vyhodnocení⁶ jsme získali 320 dotazníků od školní mládeže, z toho 171 mladých respondentů bylo z oblasti českých nářečí, zvl. z Prahy, a zbylých 149 respondentů z Moravskoslezského kraje, kde je obecná čeština nejméně rozšířena. Dbali jsme o proporční zastoupení dívek a chlapců.⁷ Srovnávací skupina dospělých z celého území státu čítala 180 osob, mezi nimi převažovali respondenti z české oblasti (116), menší část byla z Moravy a Slezska (64). Skupina dospělých se skládala ze 101 žen a 79 mužů, průměrný věk činil 39,5 let. Třebaže jde o sondu pilotní a výběrovou, pokládáme její výsledky za pozoruhodné a domníváme se, že i tento úzký výběr jevů a jejich hodnocení různorodými respondenty odlišného věku může leccos napovědět o rýsujících se tendencích v celém českém jazykovém prostoru. Příklady z dotazníku jsou zařazeny jako **Příloha 1**.

3. K morfologickým variantám

Do dotazníku byly zařazeny dvě konkurující si varianty tvaru nom. pl. životných maskulin, a to u dvojic *lidi – lidé*, *turisti – turisté* a *demokrati – demokraté*. První z podob v každé zařazené dvojici je progresivní v hovorů, má oporu v obecné češtině, ale v prestižních, kultivovaných mluvených projevech se dříve neužívala, nemluvě už o psaných textech. Nyní ji média vydatně šíří i ve zpravodajství jak v mluvené, tak také v psané podobě. Ukázalo se, že nastupující variantu na *-i* mládež hodnotila horší známkou především u dvojice *lidi* (známka 2,39⁸) – *lidé* (známka

⁶ K elektronickému příspěvku (Svobodová, 2015) byla použita jen část dotazníků od zástupců mládeže, a to od žáků z Moravskoslezského kraje. Nový širší vzorek byl kvůli větší vyváženosti doplněn o 171 dotazníků získaných v dalších regionech z oblasti českých nářečí, kde se jako běžně mluvený jazyk uplatňuje obecná čeština.

⁷ Chlapců bylo celkem 153 a dívek 167.

⁸ Při výpočtech známek jsme odhlíželi od označení číslicí 6 ve významu „nevím“; průměr se počítal ze skutečně udělených známek 1 až 5.

1,35). Oproti tomu hodnocení dalších dvojic se lišilo méně (*turisti* známka 1,94; *turisté* známka 1,55; *demokrati* známka 1,90; *demokraté* známka 1,91). Ve stejných dvojicích vnímali dospělí kritičtěji než mládež tvar *turisti* (známka 2,46) i *demokrati* (známka 2,38), zatímco plně spisovná podoba *turisté* měla u nich známku 1,17 a *demokraté* 1,15.⁹ Vůbec nejlepší známku získala u dospělých podoba *lidé* (1,06), kdežto *lidi* měli známku u tohoto jevu nom. pl. vůbec nejhorší (2,81). Z udělených průměrných známek lze vyvodit, že veřejnost se zatím chová poměrně ostražitě a v projevech prestižní povahy vnímá jako vhodnější plně spisovné varianty nom. pl. na -é. Nastupující změnu přístupu lze zaznamenat jen u mladé generace, ale ani tam ne u všech použitých příkladů (srov. nápadná preference tvaru *lidé*¹⁰).

Co se týče lingvistického přístupu k těmto šířícím se nominativním tvarům na -i, předvídali bohemisté na prahu 80. let minulého století, že tyto tvary, hodnocené jako hovorové spisovné (srov. Kraus, Kuchař, Stich a Štícha, 1981, s. 231), ztrácejí příznakovost a „směřují do polohy neutrální“. Ověření stavu v současné *Internetové jazykové příručce* (dále IJP) tento názor vyvrací: očekávaný posun do neutrální polohy nepostoupil tak rychle, jak se to před pětaticeti lety rýsovalo. Základní a historicky starší koncovka -é nadále vítězí jak u jmen s příponou -*tel* (*přátelé*), -*an* (*Moravané*, *Angličané*) a u některých dalších jmen podobného typu (*andělé*, *manželé*, *Španělé*), tak i u jmen patřících ke vzoru předseda a utvořených příponami -*ita*, -*ista* nebo -*asta* (*husité*, *turisté*, *gymnasté*). Ke koncovému -i se uvádí, že pokud se vyskytuje, bere se podoba jako hovorová. *Akademická gramatika spisovné češtiny* z roku 2013 (Štícha a kol., s. 327) konstatuje totéž, co se projevilo i v našich empirických datech: „Koncovka -i u typu *policista* (*husita*) je ve standardních spisovných textech řídká a zpravidla má nějakou negativní konotaci.“ Volba této koncovky často svědčí o signalizování záporného vztahu uživatele k pojmenovávané skutečnosti, v mluvených projevech má koncovka -i obecně signalizovat nespisovnost, a je tedy typická pro substandardní jazyk.

Vrátíme-li se k projevům chápaným jako prestižní, zatím se tedy koncovka -i v těchto tvarech nom. pl. stále chová jako příznaková. Postoj institucionálních lingvistů, který odráží i aktuální pojetí v IJP, vychází z toho, že plně spisovný (a v paradigmatu substantiva *člověk* uváděný) tvar nom. pl. je nyní jen *lidé*, přičemž varianta *lidi* se považuje za hovorovou. Totéž se dá vyvodit z vyjádření Martina Proška (2007, s. 177), jímž komentoval dotazy adresované jazykové poradně a týkající se správnosti tvarů nom. pl. *lidé* – *lidi*. Platí, že tvary se liší stylovým příznakem, proto se k nim množí dotazy. Tazatelé se tehdy vyjádřili v tom smyslu, že podobu *lidé* spatřují jako vhodnější, prestižnější, avšak u podoby *lidi* rys vhodnosti postrádají. I dnes je mnohým z nich proti mysli vydávat tvar *lidi* za „mluvnější“.¹¹ Údaje z jazy-

⁹ V této analýze se zaměříme jen na první dvě dvojice, protože substantiva *lidé* a *turisté* jsou frekventovanější než *demokraté*, a výsledky zjištění lze tedy snáze zobecnit.

¹⁰ Při porovnání výsledků zjištěných u mládeže z Moravskoslezského regionu ve srovnání s výsledky mládeže z české oblasti vysvítá, že původní (neaktualizovaný) tvar *lidé* má jen nepatrně lepší hodnocení u první skupiny (známka 1,34). U mládeže z oblasti ovlivňované obecnou češtinou vychází známka mírně horší (1,37). Rozdíl je zanedbatelný.

¹¹ Na webu České televize je zveřejněna reakce na jazykový dotaz vznesený diváky: „Proč moderátoři používají slova jako *policisti*, *lidi*, *hokejisti*? Nemělo by být správně *policisté*, *lidé*, *hokejisté*?“ Z odpovědi vyjímáme: „Ve zpravodajství užíváme obě varianty, mluvnější

kových korpusů v tomto případě hovoří ve prospěch výskytu tvaru *lidé*: v době shodně se získáváním podkladů k naší dotazníkové ČEŠTINA 2015 převažoval tvar nom. pl. *lidé* oproti tvaru *lidi* ve zdrojích Českého národního korpusu (dále ČNK) v poměru 22 : 1, jak bylo ověřeno pomocí základního korpusového vyhledávače KonText. Vyjádřeno v procentech je to 96 % pro tvar *lidé* a pouze 4 % pro tvar *lidi*. Srovnáním s tehdejšími výsledky ve vyhledávači google.cz se potvrdilo, že i tam významně převažuje tvar *lidé* s téměř 45 miliony dokladů, oproti tomu *lidi* má výskyt řádově asi o 7 milionů dokladů nižší.¹²

U dvojice *turisti – turisté*, jejíž hodnocení v dotazníkové sondě ČEŠTINA 2015 zdaleka nevykazovalo takový rozptýl známek jako *lidi – lidé*, jsme zjistili v korpusovém vyhledávači KonText výskyt 1313 dokladů na *turisti* a 81 783 na *turisté*, to znamená, že v porovnání s dvojicí *lidi – lidé* je výskyt varianty na *-é* oproti aktualizované variantě na *-i* ještě nápadnější a přesahuje 98 %.

Jiná situace než u dvojic typu *lidi – lidé* a *turisti – turisté* nastala při hodnocení dotazníku ČEŠTINA 2015 u tvaru gen. sg. neživotného maskulina *sýr*. Vedle původní koncovky *-a* se totiž v reálné normě mohutně šíří pravidelné *-u*, jako je u skloňovacího vzoru „hrad“. Progresivní varianta *sýru* získala u mládeže celkovou známku 1,63, ale původní *sýra* známku 2,46. Dospělí v průměru zatím sice preferují variantu *sýra* (známka 1,68), avšak rozdíl od hodnocení *sýru* (známka 1,79) není příliš velký a při porovnání různých věkových skupin respondentů je vidět, že poměr nazonačující stále větší preferenci postupujícího tvaru *sýru* se u mladších ročníků dospělých začíná obracet. Co do frekvence jevu platí, že stále ještě zřetelně vede původní tvar *sýra*. Podle korpusového vyhledávače KonText je asi čtyřikrát častější.¹³

Značné překvapení přineslo porovnání výsledků hodnocení z pohledu respondentů sondy ČEŠTINA 2015 u tvaru lok. pl. v *Beskydech* a v *Beskydách*. Příklad se poněkud vymyká, protože obě varianty jsou v mluvnících, ve slovnících a v IJP představeny jako plně spisovné. Ukázalo se, že v jejich přijímání a hodnocení se shodují mládež i dospělí: tvar v *Beskydách* totiž zřetelně odmítají (u dospělých byla známka 3,81 dokonce vůbec nejhorší ze všech hodnocených jevů; mládež dala průměrnou známku 3,56). Tvar v *Beskydech* získal naproti tomu u dospělých známku 1,05 a u mládeže 1,18. Frekvenční výskyt v korpusech byl ověřován vyhledávačem KonText a potvrdil v ČNK masivní převahu tvarů lok. pl. na *-ech*: těch bylo zachyceno 14 220 oproti pouhým 226 tvarům na *-ách*. V přepočtu na procenta je tvarů na *-ech* téměř 98 %.

na *-i* nelze považovat za chybnou ani nespisovnou.“ Viz: <http://www.ceskatelevize.cz/faq/porady/98/> Postoj televizního poradce je vhodné korigovat starším, ne však zastaralým pohledem bohemisty Chloupek (1996, s. 34). Ten coby stylistik pokládá televizní zprávy za primárně psaný text. Přečtený je až sekundárně a řídí se nároky na komunikát veřejný a oficiální, odlišný od skutečných primárně mluvených komunikátů typu rozhovorů, besed aj., inklinujících i ve veřejném prostoru k uvolněnosti.

¹² Ke kvantitativním údajům dodáváme, že u vyhledávače google.cz, který není konstruován pro lingvistické účely, se navíc do výsledku tvaru nom. pl. *lidi* promítlo, že se sem automaticky přiřadily i tvary pro ak. pl. a nom. pl., dokonce i *lidí* pro gen. pl.. Bez nich by výsledků ubylo a převaha tvaru *lidé* v nom. pl. by byla ještě zřetelnější.

¹³ Přesný údaj je znemožněn tím, že část dokladů na variantní tvar gen. sg. *sýru* může platit pro dat. nebo lok. sg.

4. K lexikálním variantám

Úvodem této části připomeneme slova J. Krause (2011, s. 131) o dynamickém kontrastu v české slovní zásobě. Volbu označení zdůvodňuje takto: „O dynamickém kontrastu mluvíme proto, že spolu s jistou tolerancí při hodnocení spisovné normy se stírají i hranice mezi spisovností a jazykovými útvary ostatními.“ Dále vysvětluje, že proti rostoucí toleranci často vystupuje jako protipól zakořeněná obecná představa, že stávající jazykové normy je třeba dodržovat, nikoli porušovat. Kraus konstatuje: „I když tato představa se udržuje převážně v laických kruzích uživatelů, neměli bychom její projevy podceňovat.“ Zajímavě připomíná ve vztahu k tomuto tradičnímu pohledu snahu uchránit národní identitu včetně národního jazyka v době globalizačních tendencí. Zkusili jsme ověřit empiricky, která z tendencí – víceméně protichůdných – vítězí u vybraných dvojic lexémů *nemocnice – špitál* a *strana – partaj*. Než se budeme zabývat vyhodnocením dat získaných ze sondy ČEŠTINA 2015, doložíme údaji, jak jsou prezentovány oba přejaté lexémy ve slovnících. Jak pro *špitál*, tak pro *partaj* lze předpokládat, že nesou zřetelný stylový příznak. Lexikální jednotka *špitál* (v dnešním významu „nemocnice“) je zařazena jednak v *Akademickém slovníku cizích slov* (dále ASCS), jednak ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ), ale také v jednosvazkovém *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (dále SSČ). Slovo se do češtiny dostalo z původní latiny přes němčinu. V novějších slovnících je označeno jako zastaralé a hovorové (SSČ a ASCS), popř. jako zastaralé, obecněčeské a expresivní (SSJČ).¹⁴

Rovněž lexikální jednotku *partaj* (s významem „politická strana“) najdeme ve všech třech uvedených českých slovnících. Slovo pochází z francouzštiny a česká přejímka opět přišla prostřednictvím němčiny. V ASCS je charakterizováno jako hovorové, v SSČ a v SSJČ shodně jako obecněčeské, přitom však není uveden příznak expresivity, či přímo pejorativnosti (udávaný např. ve slovenských slovnících).

Podoby *špitál* i *partaj* jsme opakovaně zachytili v současných českých textech publicistické povahy, které mají mít neutrální vyznění, a to i v textech psaných. Autoři mediálních sdělení oba příznakové variantní lexémy patrně chápou jako plně synonymní k neutrálním označením *nemocnice* a *strana*, to ovšem není v souladu s postoji recipientů sondy ČEŠTINA 2015, kteří je vnímají jako stylově odlišné. U lexémů *špitál* a *partaj* se ukázalo, že uživatelé češtiny mají k aktualizovaným variantám nemalé výhrady, pokud na ně narazí v projevech, které mají mít prestižní charakter. Tolerance k nim je tedy nízká: zatímco *nemocnice* získala známku 1,15 (u mládeže) a 1,01 (u dospělých), neadekvátní *špitál* má známku 2,74 (u mládeže) a 3,52 (u dospělých). Analogicky pak *strana* dostala známku 1,03 (u mládeže) a 1,02 (u dospělých), oproti tomu příznaková *partaj* má známky ještě horší než *špitál*: 4,21 (u mládeže) a 3,57 (u dospělých). Nedá se přímočaře potvrdit, že by v těchto případech hodnocení respondentů z české oblasti bylo nápadně příznivější než hodnocení respondentů z Moravy a Slezska, i když určité disproporce jsme zachytili: *špitál* získal ve skupině dospělých z české oblasti známku 3,45, *partaj* 3,46; na Moravě a ve Slezsku byly u dospělých známky o něco horší – *špitál*

¹⁴ Pro srovnání připomeňme, že slovenské slovníky většinou slovo *špitál* označují za hovorové, jen Peciarův *Slovník slovenského jazyka* z let 1958 – 1968 ho pokládá i za zastaralé. Srov. webové stránky Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra <http://www.juls.savba.sk/>.

3,66 a *partaj* 3,76. U mládeže vycházely průměrné známky u respondentů z české oblasti pro *špitál* 2,57 a pro *partaj* 4,13, ve srovnání s tím na Moravě a ve Slezsku byly i u mládeže známky opět horší, a to pro *špitál* 2,92 a pro *partaj* 4,3. Nepochybně by bylo žádoucí prověřit tyto tendence dalším empirickým výzkumem.

Zjišťování aktuální frekvence výrazů proběhlo pomocí korpusového vyhledávače KonText a ukázalo, že z dvojice *nemocnice* – *špitál* v ČNK jednoznačně převažuje *nemocnice*: v přepočtu na procenta činí poměr téměř 99 % k 1 %. Teprve až z vyhledávače google.cz vyplynulo, že lexém *špitál* zaznamenává nyní výraznější nástup. Poměr mezi *nemocnice* : *špitál* se změnil na 72 % k 28 %.¹⁵ U druhé sledované dvojice slov *strana* – *partaj* při použití korpusového vyhledávače KonText nastal problém s tím, že nenáležité kolokace čili ustálené souvýskyty slov neumožnily spolehlivě vyčlenit jako *stranu* pouze stranu politickou. Totéž pak platilo i při vyhledávání pomocí google.cz, spokojili jsme se tedy s údajem, že lexém *partaj* přibližně s 581 tisíci doklady naznačuje, že jeho výskyt není ojedinělý, nicméně ve srovnání s lexémem *strana* je to frekvence velice nízká, byť přihlídneme k tomu, že lexém *strana* nese i jiné významy než strana politická.

5. Závěrečný komentář

Z empirických zjištění plynoucích ze sondy ČEŠTINA 2015 se nabízí vyvodit dílčí závěry, pokusíme se tedy o ně. Je možné přitakat Krausově postoji z roku 2011, v němž spolu s poukazem na toleranci při hodnocení spisovné normy a propustnost hranic mezi spisovnou češtinou a oblastí substandardního vyjadřování připomněl také snahu uživatelů češtiny svým způsobem bránit jazyk a vyžadovat respektování norem. To je pochopitelné tam, kde by sdělení mělo mít kultivovanou povahu. Napovídá tomu rovněž poznámka diváka z webu České televize (srov. zde výše v pozn. 11). Takové ochránářské tendence registrujeme u odmítavých postojů k aktualizovaným tvarům nom. pl. životných maskulin, konkrétně u dvojic *lidi* – *lidé* a *turisti* – *turisté*. O stejné zdrženlivosti vypovídá velice neochotné přijímání aktualizovaných lexikálních přejímek (zde ilustrovaných lexikálními jednotkami *špitál* a *partaj*) jako neutrálních protějšků k výrazům plně spisovným (*nemocnice* a *strana*).

Naopak o vysoké toleranci k ústrojným aktualizacím svědčí postoje k nastupující podobě gen. sg. neživotných maskulin podle vzoru „hrad“, podtyp „les“, demonstrované v našem výzkumu dvojicí *sýru* – *sýra*. Svým způsobem je dokladem samostatnosti a nezávislosti respondentů při vyjádření jejich osobního postoje i to, že velmi přesvědčivě odmítli doposud také spisovný tvar lok. pl. v *Beskydách*. Obojí pokládáme za projev jejich jazykové „svobodymyslnosti“, na niž poukazyval Antonín Přidal (viz zde výše v části 1). Zčásti se dají zodpovědět i otázky položené I. Svobodovou v roce 2003 (srov. výše v pozn. 3). Pokud se v českém úzu vyskytnou takové aktualizované prostředky, které jsou frekventované a stabilní, dá se předpokládat, že časem se přestanou vnímat v projevech označovaných za kultivované

¹⁵ Při kontrolním zjištění z května 2016 nás překvapilo, že podle vyhledávače google.cz byl poměr výskytu lexémů *nemocnice* : *špitál* už pouze 98 % k 2 %. Pokles podoby *špitál* se dá objasnit jako razantní „zespisovnění“ komunikace na webu a tím, že substandardní komunikace se přesouvá na sociální síť.

jako odchylka či chyba. Budou však zřejmě tolerované rozdílnou měrou – častěji například mladšími uživateli. Pak by bylo třeba vyčkat, až tolerance k nim vzroste, aby mohly být kodifikovány – moderněji spíše standardizovány. Není jasné, jak dlouho bude trvat, než budou signifikantní částí veřejnosti všech generací přijaty. Není ani vyloučeno, že projevená tolerance se bude lišit případ od případu, protože někde skutečně může rozhodovat i trvalost tradice, jinde tlak systému a ekonomizující snahy (jako u nově nastupujícího tvaru gen. sg. *sýru*, totožného s tvarem hlavního skloňovacího vzoru „hrad“). Varování před subjektivními postoji představitelů institucionální lingvistiky, kteří se standardizací zabývají, je na místě, ale nezdá se zatím, že pracovníci Ústavu pro jazyk český by byli ochotni přikročit k jednoduchým, schematickým řešením. Pokládáme za užitečné, aby jim při jejich rozhodování byly oporou také průběžné empirické výzkumy v českém jazykovém společenství, nejen korpusová data.

LITERATÚRA

- BRIGHT, William: Social Factors in Language Change. The Handbook of Sociolinguistics. Ed. F. Coulmas. Blackwell Publishing, 1998. Blackwell Reference. [online]. Citované 24. 7. 2016. Dostupné na: http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?id=g9780631211938_chunk_g97806312119387.
- DOLNÍK, Juraj: Jazyk – člověk – kultura – společnost. In: *Studia Academica Slovaca* 40. Ed. J. Pekarovičová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 87 – 100.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 301 s.
- Encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002, 605 s.
- CHLOUPEK, Jan: Spisovná čeština jako formální varieta národního jazyka. In: *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Ed. R. Šrámek. Brno: Masarykova univerzita v Brně 1996, s. 33 – 35.
- CHROMÝ, Jan: Postoje k jazyku, technika spojitých masek a čeština. In: *Naše řeč*, 2009, roč. 92, č. 5, s. 252 – 262.
- Internetová jazyková příručka. Ústav pro jazyk český AV ČR. [online]. Dostupné na: <http://prirucka.ujc.cas.cz>.
- KRAUS, Jiří: Člověk mluvící. Praha: Leda 2011. 248 s.
- KRAUS, Jiří: Postoje veřejnosti k současnému jazyku, zvláště spisovnému. In: *Dokořán. Bulletin Obce spisovatelů*, 1999, č. 11, s. 15 – 22.
- KRAUS, Jiří – KUCHAR, Jaroslav – STICH, Alexandr – ŠTÍCHA, František: Současný stav a vývojové perspektivy kodifikace spisovné češtiny. In: *Slovo a slovesnost*, 1981, roč. 42, č. 3, s. 228 – 238.
- Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová. Praha: Academia 2011. 491 s.
- ORGOŇOVÁ, Olga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.
- PETRÁČKOVÁ, Věra a kol. Akademický slovník cizích slov. I. díl, A – K. Praha: Academia 1995. 445 s.
- PETRÁČKOVÁ, Věra a kol. Akademický slovník cizích slov. II. díl, L – Ž. Praha: Academia 1995. 388 s.

- PROŠEK, Martin: Konstanty a proměnné morfologických dotazů v jazykové poradně, I. In: Naše řeč, 2007, roč. 90, č. 4, s. 174 – 181.
- Slovník spisovného jazyka českého. [online]. Dostupné na: <http://ssjc.ujc.cas.cz/>.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Eds. J. Filipec – F. Daneš – J. Machač – V. Mejstřík. Praha: Academia 1994. 647 s.
- SVOBODOVÁ, Ivana: Proměny Naší řeči. In: Slovenská řeč 1932 – 2002. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003, s. 123 – 126.
- SVOBODOVÁ, Jana: Pohled na variantní tvary a výrazy v češtině dříve a dnes. In: Slovo a obraz v komunikaci s dětmi, roč. 5, č. 1. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě 2015. [online]. Citované 26. 7. 2016. Dostupné na: <http://dokumenty.osu.cz/pdf/kcd/slovoa-obraz/slovoaobraz-5-1.pdf>.
- ŠTÍCHA, František a kol.: Akademická gramatika spisovné češtiny. Praha: Academia 2013. 975 s.

Příloha 1:

a) Setkali se v Beskydech .	1	2	3	4	5	6
b) Setkali se v Beskydách .	1	2	3	4	5	6
c) Turisti zdolali Lysou horu.	1	2	3	4	5	6
d) Turisté zdolali Lysou horu.	1	2	3	4	5	6
e) Ochutnejte tento druh sýra .	1	2	3	4	5	6
f) Ochutnejte tento druh sýru .	1	2	3	4	5	6
g) Lidi dbají o své zdraví.	1	2	3	4	5	6
h) Lidé dbají o své zdraví.	1	2	3	4	5	6
i) Zatelefonovali jsme do nemocnice .	1	2	3	4	5	6
j) Zatelefonovali jsme do špitálu .	1	2	3	4	5	6
k) V této zemi je více politických stran .	1	2	3	4	5	6
l) V této zemi je více politických partají .	1	2	3	4	5	6
m) Ve vládě jsou zde demokrati .	1	2	3	4	5	6
n) Ve vládě jsou zde demokraté .	1	2	3	4	5	6

Aktuálna báza spisovnej normy¹

ĽUBOMÍR KRALČÁK

Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Contemporary basis of standard language

The term basis (source) of standard language is one of the basic terms of Slovak language theory in the Slovak linguistic context. Identification of contemporary standard of particular language starts with the identification of the material basis. The basis comprises of the variety of texts or communicates that fulfill particular criteria of quality. Their determination is usually based not only upon linguistic, but mainly sociocultural and socio-communicative criteria. That also involves the determination of the particular holders of standard language. Nowadays, when the corpus linguistic has developed, and it is no more progressive to observe the traditional category of a good author, there has been a change in the adjustment of these criteria as well. It is possible to say that there has been depreciation not only in terms of the influence of sociocultural status of the originator of the communicate, but also in terms of the influence of the selection of text based upon its stylistic communicative classification and the notional cultural or linguistic-stylistic value. It is granted by the power of the argument of statistical occurrence of linguistic element within a certain amount of texts. Overall it contains changes that naturally correspond with ever more visible democratization of Slovak language, which is then reflected in an environment created by the new communication technologies.

1. Úvod

Ak uvažujeme o jazykových normách, a špecificky o spisovnej norme, v našom lingvistickom kontexte to vlastne znamená, že sa pohybujeme primárne na poli teórie spisovného jazyka. V tejto súvislosti treba poznamenať, že uvedená oblasť lingvistickej teórie má v našej jazykovede už svoju vlastnú históriu a viac či menej kontinuálny vývoj, i keď jej formovanie, najmä v staršom období, nemá vždy charakter uceleného, širšie rozpracovaného uvažovania. Potešiteľné však je, že v posledných desaťročiach sa teória spisovného jazyka u nás progresívne rozvíja, pričom v rozhodujúcej miere čerpá z moderných lingvistických prístupov, opierajúc sa najmä o teoretické, ale i metodologické východiská sociolingvistiky a pragmalingvistiky. K lingvistom, ktorí dnes v spomínanom duchu podstatnou mierou rozvíjajú učenie o spisovnej slovenčine, nepochybne patrí jubilujúci Slavomír Ondre-

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0182/15 *Jazyková norma a jej kodifikácia*.

jovič. Jeho meno autorsky zreteľne zaznieva v súvislosti s početnými bádateľskými aktivitami zameranými na aktuálne problémy spisovnej slovenčiny dotýkajúce sa jej jazykovo-komunikačného a spoločenského, resp. sociálneho statusu. V základe tohto jeho uvažovania o jazyku sa javí ako silný teoreticko-metodologický motív sociolingvistický prístup k jazyku a osobitne k otázkam vymedzovania spisovnej normy. Pre sociolingvistický prístup, na rozdiel od tradičného prístupu, ako sám autor hovorí (porov. 1995, s. 37), je charakteristické zapojenie do normatívno-kodifikačnej a jazykovoregulačnej činnosti aj používateľov jazyka, teda je tu zreteľný ohľad na ich jazykové vedomie a jazykové postoje. Ako zdôrazňuje, sociolingvistický prístup prináša so sebou do teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry orientáciu na jazykové spoločenstvo a jeho jazyk ako *heterogénny* útvar s väčším množstvom variet a noriem (správania).

Dnes už akiste netreba osobitne deklarovať, že v súčasnej jazykovej situácii slovenčiny sa javí ako prirodzené, ba skôr nevyhnutné nazeráť aj na otázku aktuálnej bázy spisovnej normy práve cez spomínaný sociolingvistický prieszor. Totiž rezignácia na sociolingvistický prístup ku skúmaniu súčasnej spisovnej normy, keď sa primárne za určujúce pokladajú systémové danosti jazykových javov, by pri kodifikácii prinajmenšom v problematických prípadoch mohla viesť k posilneniu preskriptivizmu, a teda v konečnom dôsledku k možnému zvýšeniu miery zaostávania kodifikácie za potrebami jazykového spoločenstva.

2. Problémy vymedzenia bázy spisovnej normy

Pojem *báza* alebo *základňa*, v širšom ponímaní *zdroj/prameň spisovnej normy* patrí, ako je známe, k jadrovým pojmom teórie spisovného jazyka. Spolu s predstavou o *nositeľovi spisovnej normy* tradične tvoria neodmysliteľné pojmové a terminologické inštrumentárium na komplexnejšie uchopenie integrujúceho pojmu *spisovná norma*. V súlade s dnešným chápaním *aktuálnej normy* možno povedať, že jej identifikácia je v základnom kroku primárne identifikáciou jej materiálnej (textovej) bázy ako istého súboru komunikátov. Avšak tomuto poznaniu, nech sa nám zdá akokoľvek samozrejmé, predchádzalo v minulosti zložitejšie hľadanie.

V histórii budovania teórie spisovného jazyka u nás sa problematika bázy spisovnej normy koncepcnejšie riešila naposledy pred polstoročím. Máme tu na mysli zásadné vystúpenie J. Ružičku (1967, s. 17n.) na smolenickej konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, ktorý vo svojom referáte načrtnol program aktuálneho ponímania a perspektívneho rozvíjania teórie jazykovej kultúry, a to v rámci teórie spisovného jazyka. Jej súčasťou bolo i chápanie bázy spisovnej normy. V kontexte našich úvah a sledovania histórie sa toto vystúpenie javí ako dôležitý medzník, ktorý predchádzal súčasnému stavu chápania týchto otázok, preto si ho všimnime bližšie.

Možno povedať, že v otázke určovania bázy spisovnej normy a jej nositeľov tu J. Ružička postupoval v duchu vyprojektovaných predstáv o akomsi ideálnom spoločenskom fungovaní spisovného jazyka. Autor tu hovorí o troch „prameňoch na poznávanie a kodifikáciu súčasnej spisovnej slovenčiny“. Podľa neho „sa žiada brať ako prvý prameň na poznanie spisovnej normy tzv. vybranú prax, t. j. vedome

(explicitne) spisovnú prax – čiže písané aj ústne prejavy tzv. dobrých autorov. Pravda, aj z tejto vybranej praxe iba tie zložky, ktoré sú spoločné a vyhovujú kritériám spisovnosti.“ Za druhý prameň pokladá „dobré jazykové povedomie používateľov spisovnej slovenčiny cibrené v stálom kontakte s kultivovanou jazykovou praxou iných“. Tretím prameňom má byť „doterajšia vedecká analýza pozorovaných faktov a ich kodifikácia, resp. všetky predchádzajúce kodifikácie“. Teda stručne zrekapitulujme: dobrý autor, dobré jazykové povedomie a vedecká analýza spolu s predchádzajúcimi kodifikáciami. Už na tej istej konferencii sa v diskusií ozvali niektoré hlasy kritizujúce navrhnutý súbor prameňov spisovnej normy. E. Pauliny (1967, s. 52) sa postavil odmietavo najmä voči myšlienke vybranej praxe a dobrého autora, ktorú do kultúry spisovného jazyka zaviedol ešte koncom 20. rokov aktuálneho storočia V. Ertl a ktorá sa ukázala ako príliš úzke východisko. Pauliny tiež poukazuje na to, že „proti faktoru spoločenskému, ktorým je norma, stavia sa zvýšený dôraz na faktor individuálny, to je jazykové povedomie, a potom na faktor odborný, na vedeckú analýzu a na kodifikáciu lingvistu“. Vidí tu isté nebezpečenstvo v tom, že aktívne a kultivované rozvíjanie spisovného jazyka sa má stať „exkluzívnou a výlučnou doménou malého počtu ľudí, niektorých lingvistov a potom vybranej časti praxe dobrých používateľov spisovného jazyka, resp. tých používateľov spisovného jazyka, ktorých kodifikátor za dobrých uzná“. Š. Peciar (1967, s. 68) za diskutabilný prameň spisovnej normy pokladá predovšetkým predchádzajúce kodifikácie, pričom upozorňuje na to, že ide o prameň, ktorý je v princípe iba odvodený. Primárnym prameňom je tu pôvodne „písomný a ústny úzus aktívnych používateľov spisovného jazyka“.

Je nepochybné, že od konca 60. rokov minulého storočia sa situácia v slovenskej spoločnosti z jazykového, sociálneho a kultúrneho hľadiska, ale i z hľadiska technologického pokroku zásadne, ba v istých ohľadoch prevratne zmenila. Súhrne vzaté, všetko sú to sociofaktory, ktoré majú viac či menej priamy alebo sprostredkovaný vplyv aj na dynamiku aktuálnej reálnej normy spisovnej slovenčiny.

A čo podstatné sa vlastne zmenilo? Zmenila sa jazyková situácia slovenčiny ako národného jazyka v intralingválnom, interlingválnom i extralingválnom zmysle, pričom významné sú najmä niektoré zmeny stratifikačných štruktúrnych vlastností slovenského národného jazyka, keď možno hovoriť o čoraz výraznejšej funkčnej i jazykovoštruktúrnej medzivarietovej expanzii spojenjej s prenikaním spisovných a nespisovných prvkov. Zmenila sa hierarchia komunikačných sfér, keď v pomerne rýchлом slede po strate dominantného postavenia sféry umeleckej literatúry sa z hľadiska obohacovania slovenčiny dominujúcou stala koncom druhej polovice minulého storočia sféra publicistiky a populárno-náučná sféra (porov. Bosák, 1995, s. 67) a keď popri tom v súčasnosti čoraz viac narastá význam komunikácie vo sfére internetu, ktorý sa ukazuje ako „komunikačné univerzum“ s mnohými špecifickými komunikačnými normami. Zmenil sa pomer výskytu typov komunikátov, keď v elektronických masmédiách mnohonásobne vzrástol počet nepripravených hovorených prejavov. Zmenil sa stav demokratizácie spisovnej slovenčiny, keď narastá význam rečotvornej činnosti čo najširšieho a spoločensky adekvátne diferencovaného okruhu používateľov spisovnej slovenčiny. A zmenili sa i ďalšie sociokultúrne a jazykovo-komunikačné parametre slovenskej spoločnosti.

3. Nové možnosti identifikácie bázy spisovnej normy

V súčasnosti pri určovaní bázy spisovnej normy, keď už dávno nie je potrebné primárne sledovať tradičnú kategóriu dobrého autora alebo keď autorita dominantnej komunikačnej sféry nevystupuje z hľadiska obohacovania spisovnej slovenčiny ako metodologicky určujúca či spoločensky záväzná, je žiaduce definitívne opustiť vyššie pripomenutú Ružičkovu koncepciu kultúry spisovnej slovenčiny, ktorá sa i bez ďalších analýz javí vo všetkých rozhodujúcich aspektoch prežitá. Dnes, v čase rozvinutej korpusovej lingvistiky menia sa zásadne oproti tzv. „predkorpusovej dobe“ možnosti objektívneho výberu a sústredenia rozsiahleho súboru textov, pričom, samozrejme, hodnota takejto textovej bázy závisí od typologickej a štylistickej diferencovanosti korpusových databáz, ako aj od ich rozsahu. V súčasnosti sa teda oslabuje nielen význam sociokultúrneho statusu autora textu ako individuality, ale aj výberu špecifického typu textu podľa jeho štylisticko-komunikačného zaradenia a pomyselnej kultúrnej a či jazykovo-štylistickej hodnoty. Umožňuje to sila argumentu štatistického výskytu slova v kvantitatívne relevantnej sume textov. To sú zmeny, ktoré prirodzene korešpondujú so spomínanou čoraz výraznejšou demokratizáciou slovenčiny a tá zasa nachádza svoj odraz v prostredí vytváranom novými informačnými a komunikačnými technológiami.

Tu je namieste poznamenať, že príkladom moderného, vedecky dôsledného prístupu k opisu aktuálnej normy je u nás *Slovník súčasného slovenského jazyka*, a to i napriek tomu, že mu nebol oficiálne priznaný status kodifikačnej príručky. Túto v našich pomeroch kultúrnu zvláštnosť výstižne hodnotí S. Ondrejovič v úvahe nazvanej *K otázke normatívnosti Slovníka súčasného slovenského jazyka* (2012). Ak pri spomínanom slovníku hovoríme o dôslednosti, máme na mysli metodologickú dôslednosť v stanovení základne reálnej normy, a to nielen s využitím dnes už samozrejmej korpusovej databázy, ale konkrétne aj s využitím netradičných komunikačných technológií, ktoré vo významnej miere rozširujú textový rozsah materiálnej základne tohto slovníka. Hovoríme teda o inovatívnom využívaní internetových textov v našej súčasnej lexikografickej praxi reprezentovanej práve týmto slovníkom.

4. Hovorenosť – písomnosť a báza spisovnej normy

Špecifickou otázkou typológie komunikátov tvoriacich potenciálnu bázu spisovnej normy je ich rozlišovanie na základe vlastností *hovorenosť – písomnosť*. V súčasnosti sa za bázu spisovnej normy, odhliadnuc od ortoepickej kodifikácie, primárne pokladajú vlastne iba písané texty. V jazykovej situácii, kde nie je výraznejší rozdiel medzi kodifikovanou normou a bežne hovoreným jazykom, resp. štandardnou varietou (čo je prípad slovenčiny, napr. oproti situácii v češtine), môže byť do istej miery aktuálnou otázkou zisťovania normy aj z hovorených komunikátov, najmä ak jestvuje dostatočne rozsiahla databáza hovoreného korpusu. V tejto súvislosti sa žiada spomenúť úvahu F. Čermáka (2004, s. 13n.), ktorý sa pri kritike preskriptivizmu na príklade češtiny odvoláva na tézu o primárnosti hovoreného jazyka a jeho reálnej kvantitatívnej prevahe nad písanou podobou, pričom poukazuje na potrebu vziať za zdroj spisovnej normy primárne hovorený jazyk, čo predovšetkým do budúcnosti vidí viac-menej ako nevyhnutnosť. Zaujímavé je porov-

nanie uvedenej Čermákovej požiadavky so stavom historických kodifikácií slovenčiny. Totiž Bernolák i Štúr, samozrejme v dôsledku faktickej neexistencie písaných textov, za bázu spisovnej normy vzali hovorenú jazykovú prax, hovorený jazyk v jeho kultúrnej podobe. Tieto historické kodifikácie však navyše súčasne narábali aj s územným vymedzením bázy spisovnej normy.

A. Bernolák sa nikdy neodvolával na nejaký konkrétny písaný text ako na živý jazykový vzor svojej kodifikácie, ani lingvistickému bádaniu v oblasti histórie jazyka sa od bernolákovských čias až dodnes nepodarilo podobnú textovú predlohu nájsť. Vo svojej *Ortografii* (porov. Pavelek, 1964, kap. I, § II) však deklaroval, že za normu jazyka bude pokladať správnu výslovnosť. A to tú výslovnosť, ktorá je na miestach najviac vzdialených od Čechov, Moravanov, Poliakov a Maďarov. Zároveň však dodáva, že aj na uvedených miestach treba brať za normu ani nie tak výslovnosť ľudu, ako výslovnosť vzdelaných a učeníých a najmenej horliacich za bohemizmy. Treba pripomenúť, že vyhýbanie sa výslovnosti ľudu tu znamená odmietnutie nárečovej rozličnosti, ktorú predstavovali lokálne dialekty.

Ľ. Štúr videl ohraničenie bázy spisovnej normy v priestore vyznačenom nielen teritoriálne, ale aj sociálne. Hovoril o existencii dvoch najčastejších postupov pri ustanovovaní spisovného jazyka v prípade iných národov: buď sa vezme za základ spisovného jazyka reč nejakého hlavného mesta, alebo jazyk existujúci vo vážnych spisoch. Je zjavné, konštatuje Štúr v *Nárečí slovenskom* (s. 78), že my nemáme ani jedno, ani druhé, ale v našom stave ani jedno, ani druhé nepotrebujeme. „Nám je život náš v tomto ohľade najlepším vodcom a zákonom.“ A tak aj on vidí riešenie v hovorenom jazyku. Na rovnakom mieste explicitne uvádza: „A takáto je reč tá, ktorá sa hovorí v Turci, v Orave, Liptove, Zvoleňe, Ťekove, Gemerí, Honťe, Novohradě, horňej Trenčjanskej i Nitránskej stolici a po celej dolňej zemi.“ Teda „reč, ktorá sa hovorí“.

Všetky ďalšie kodifikácie počnúc S. Czambelom vychádzali už primárne z písanej jazykovej praxe. Vráťme sa však k Čermákovej argumentácii, najmä k jeho téze o prvotnosti hovoreného jazyka a položme si otázku: Akú perspektívu z hľadiska vymedzovania bázy spisovnej normy (odhliadnuc od ortoepickej kodifikácie) majú v slovenskej situácii hovorené komunikáty? Odpoveď na ňu sa nehľadá ľahko, lebo ide o typ kacírskych, v lepšom prípade provokatívnej otázky. Ale tento predsudok, zdá sa, platí len dovtedy, kým si neuvedomíme, že väčšina jazykových zmien vzniká a ustaluje sa najprv v hovorených komunikátoch a odtiaľ sa napokon dostáva aj do písanej podoby spisovného jazyka.

Na záver

Problematika určovania bázy spisovnej normy je neodmysliteľne spojená s kodifikáciou, resp. aj s medzikodifikačnými riešeniami, a preto sa pri našich úvahách sotva vyhneme otázke, ako sa dnes u nás javí potenciálna potreba inovácie kodifikovanej normy. Táto otázka má bezprostredný súvis s rozšíreným chápaním textovej bázy spisovného jazyka, ktoré je reflexom nových spôsobov existencie a používania slovenčiny v súčasných dynamicky sa meniacich spoločenských podmienkach. Pri odpovedi si môžeme pomôcť úvahou J. Horeckého (2001, s. 36), podľa ktorého „kodifikácia sa nevyvíja, ale vzdaluje sa od potrieb jazykového spoločen-

stva, resp. potreby sa vzdávajú od nej. Ak sa takýchto vzdialených prvkov nahromadí väčší počet a vzniká isté napätie, treba platnú kodifikáciu prehodnotiť a pripraviť novú“. Tu sa zasa treba pýtať, aká je kritická suma spomínaných jazykových prvkov vzdialených od potrieb jazykového spoločenstva, aby sa ukázala ich legitimizácia ako spoločenská potreba. Možno konštatovať, že naisto je tu čas, aby slovenská lingvistika o prehlbujúcom sa nesúlade medzi kodifikovanou normou a jazykovou praxou intenzívnejšie diskutovala.

LITERATÚRA

- BOSÁK, Ján: Z diskusie. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Ed. J. Doruľa. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1995, s. 65 – 68.
- ČERMÁK, František: Preskriptivizmus: Variabilita versus stabilita. In: Spisovnosť a nespisovnosť. Zdroje, proměny a perspektivy. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve Vzdělávacím středisku Šlapanice 10. – 12. února 2004. Ed. E. Minářová – K. Ondrášková. Brno: Masarykova univerzita 2004, s. 12 – 17.
- HORECKÝ, Ján: Kultivovanie slovenčiny. Princípy a kritériá. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti 2. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2001. 52 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Sociolingvistika a jazyková kultúra. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Ed. J. Doruľa. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1995, s. 35 – 45.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: K otázke normatívnosti Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej. Ed. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2012, s. 84 – 90.
- PAULINY, Eugen: K otázkam kodifikácie a normy. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 51 – 53.
- PECIAR, Štefan: Kritériá spisovnosti a pramene poznávania spisovného jazyka. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 65 – 68.
- Gramatické dielo Antona Bernoláka. Ed. J. Pavelek. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 556 s.
- RUŽIČKA, Jozef: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 9 – 22.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nauka reči Slovenskej. V Prešporku: nákladom Tatrína 1846. 214 s.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nárečja Slovenskuo alebo potreba písanja v tomto nárečí. V Prešporku 1846. 86 s.

Hodnotový potenciál hovorovej slovenčiny cez periskop sociolingvistiky¹

VLADIMÍR PATRÁŠ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Sociolinguistic insight into spoken Slovak potential to value

The paper deals with contemporary sociolinguistic research of spoken communication and it pays attention to its broader – cognitive and anthropological vectors. The author observes social and communication circumstances and changes of spoken Slovak as a common and loose way of direct human communication. He offers a case study to present a research object, aims and sociolinguistic interpretation. Results are aimed at human communication potential to value including its linguo-cultural potential. This way is applied to point out determining features of spoken Slovak, which mirrors language and culture development as well as dynamics and it shows deep motives in communication behaviour.

„Pomáha jazyk vyjasneniu a správne mu usporiadaniu pojmov alebo mu naopak kladie do cesty prekážky? Do akej miery ostáva v predstavách pôvodná zmyslová názornosť, odvodená z nazerania na svet? Nakolko harmonicky a preteplujúco, inokedy povznášajúco a energicky pôsobí melódia jeho tónov na cit a myslenie človeka? Aj tieto a ďalšie prostriedky jazyka sa zúčastňujú na celkovom vyznení a zasahujú do spôsobu čítania a myslenia človeka. To je pravá hodnota jazyka, ktorá podmieňuje i jeho pôsobenie na duchovný rozvoj.“

(W. von Humboldt)

1. Teoreticko-metodologické východiská, podnety a ciele úvah

Od konca 70. a najmä od druhej polovice 80. rokov minulého storočia aj slovenská jazykoveda popri rozvíjaní osvedčených jazykovo-systémových bádání rozvážne vstúpila do jazykovo-komunikačne vymedzeného výskumného areálu. Netreba osobitne pripomínať, že teoreticko-metodologické východiská a predpoklady na presvedčivé zaujatie, obhospodarovanie a kultivovanie tohto priestoru mala prirodzene utvorené už v povojnovom období a v pestovaní výskumov nárečí v paulinovskej a běličovskej ére československej lingvistiky. Prínos dialektologického

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0142/14 *Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike*.

dedičstva sa zúročil v známom projekte výskumov hovorenej podoby spisovnej slovenčiny z polovice 60. rokov (Pauliny, 1964; dvojdielny preprintový zborník vyšiel v reedícii po viac než troch desaťročiach; bližšie pozri Ondrejovič, 2007). Dosiadnuté výsledky projektu presvedčivo spoluutvorili aj predpolie na stratifikačné koncepcie národného jazyka (Horecký, 1979, a ďalší) a v 80. rokoch s rozvinutím interdisciplinárnej metodologickej paradigmy podporili výskumy fungovania jazyka v dorozumievaní vrátane správania sa a konania jeho účastníkov v rozmanitých komunikačných sférach a situáciách.

Povinnosť a zároveň výzvu ponímať prirodzený jazyk ako neoddeliteľnú súčasť ľudskej identity prevzala na svoje plecia sociolingvistika so svojimi možnosťami a predurčeniami na skúmanie spätosti jazyka so spoločnosťami jeho používateľov. Vážny zámer a zároveň odvážne v kročenie na sociokomunikačné územie predstavoval vedecký projekt Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV v Bratislave s koncepciou gesciou J. Horeckého, K. Buzássyovej a J. Bosáka *Slovenčina v súčasnej komunikácii* z roku 1989. [Príležitosť vedeckovýskumne participovať na úlohe mal aj autor tejto štúdie, ktorý svojho času pôsobil ako interný vedecký aspirant na vtedajšej Katedre slovenského jazyka a literatúry samostatnej Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici.] K. Buzássyová (1989) pri predstavovaní zámeru zdôraznila hlavné línie vedeckej pozornosti projektu: dôraz na človeka a jeho dorozumievanie v jazykovom spoločenstve, zameranosť na jazyk ako imanentnú súčasť ľudskej podstaty a na výskum postojov hovoriacich k jazyku ako celku.

V niekoľkých cieľoch uvedeného projektu, ktoré podľa nášho názoru koncepčne predstihli svoju dobu – máme na mysli výskumy jazykovej kompetencie a jazykového vedomia, postojov k jazyku a jazykovej kultúre – spočíva prvý z podnetov týchto pristavení. Nadväzujeme na zmienené ciele a pohľady zamerané na hodnotové dimenzie bezprostrednej rečovej komunikácie, neobchádzajúc rečové správanie komunikantov; ide pritom o podmienky a prejavy, ktoré sa nachádzajú v akčnom rádiu hovorovej slovenčiny. Predstavenie zistení s axiologickými kontúrami a výsledkov s kognitivistickými črtami si vyžaduje dlhodobé a sústavné pozorovania. Ukazujú sa ako permanentná výzva aj v časoch veľkých syntéz, uskutočňovaných cez priekor (nielen, ale aj) antropokultúrnych a lingvokultúrnych prístupov. Sú potrebné a prínosné zvlášť preto, že výskumník má poruke plastické autentické rečové prejavy, súčasť individuálnej a skupinovej, resp. kolektívnej identity, ku ktorým sa oplatí neustále navracieť. Návratnosť sa zdôrazňovala aj v novšom, metodologicky korešpondujúcom výskumnom projekte z banskobystrickej akademickej pôdy *Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia slovenčiny* (Findra, 2007).

Druhým impulzom na vybudovanie vhodného teoretického základu a na rozvíjanie úvah sa stávajú všeobecnejšie teoretické koncepcie a analyticko-interpretáčnej premisy. V zborníku *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí* (Čmejrková – Hoffmannová, 2011) sa vychádza z konštatácie o dvoch existenčných módoch jazyka – hovorenom a písanom spôsobe, ktoré sú v protirečivej pozícii a zároveň nevylučujú vzájomnú priestupnosť; každý z nich je pritom prístupný kontrastívnym bádaniam a konverzačnej analýze. „Mluvený jazyk“ totiž viacrozmerne odráža jestvovanie inštrumentov vhodných na výskumné uchopenie a vzťahové pred-

stavenie svojej tváre. Máme na mysli najmä základnú jednotku – ňou je replika dialógu, príp. výpoveď –, kontext, situáciu a poznateľnosť rečovej identity a kompetencie hovoriacich. Nevyhnutný predpoklad na dopracovanie sa k poznaniam, vítaný a pritom dostupný materiálový zdroj utvárajú živé komunikáty s patričným parametrizovaním prostredníctvom sociokomunikačných matríc hovoriacich. Uvedené charakteristiky sa preukazujú ako modelové podmienky na produktívny prístup k hovoreným komunikátom.

Napokon tretí motivický podnet našich úvah utvára terminologicky podmienená štúdia M. Bodnárovej (2013); autorka v analyticko-porovnávajúcom svetle predstavuje pestrý pojmovo-terminologický aparát na vymedzenie prejavov v akčnom rádiu ústnej komunikácie. Naším zámerom prospieva súvzťažnosť a prekryvanie sémanticko-pragmatickej výbavy termínov *hovorová slovenčina – hovorená podoba slovenčiny v meste – jazyk mesta – hovorový štýl*.

Prirodzene, všetky tri uvedené motivické zdroje zužitkujeme v zámere komplexnejšie, výpovedne presvedčivo a inšpiratívne spriezačniť žitie a význam hovorovej slovenčiny v dorozumievaní. Robíme tak bez jej pojmového ohraničenia. Väčší zmysel než viac či menej dôkladné útvary vymedzenie totiž vidíme v reálnom postrehnutí zdrojov, podmienok a prejavov synchrónnej dynamiky sociálno-kultúrnych faktorov a v priblížení ich existencie a úloh v autentických komunikačných aktoch, t. j. v podhľaní hĺbkového axiologického potenciálu hovorovej slovenčiny. Takéto ciele sleduje aj vedecký projekt *Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike* (2014).

Samozrejme, úmysel skúmať hodnotové aspekty hovorovej slovenčiny vyžaduje vymedziť a spriezačniť koncept hodnoty. Pojem hodnoty s ohľadom na predmet pozornosti vyrastá zo sociologického podložia a vyznačuje sa intencnosťou. Hodnotové stránky hovorovej slovenčiny ponímame ako sociálno-komunikačnú mierku, etalón, pružnú normu, ako relačnú kategóriu medzi subjektom a objektom, resp. vnútri subjektu s jeho referenčným systémom. Ak ľudskú komunikáciu akceptujeme ako operatívne úsilie jej účastníkov prispôsobovať sa synchrónne stabilnému sociokomunikačnému niveau, jej hĺbkový korektor – hodnotu stotožňujeme so sociologickým definovaním: hodnota je „špecifický vzťah objektu k subjektu, daný významom a zmyslom, ktorý má objekt na uspokojenie potrieb, záujmov a pod. subjektu v jeho individuálnom a sociálnom kontexte“ (Geist, 1992, s. 104). V takomto profilovaní okrem ďalších okolností (k nim bližšie Dolník, 2010, s. 174 – 180) je prítomné sociálne – t. j. hodnotové – bytie jazyka, jazyk ako hodnotovotvorná produkcia i recepcia vrátane rešpektovania, uplatňovania a šírenia hodnotiacich štandardov, t. j. jazyk ako pragmatická sústava fungujúca v príslušných etnokomunikačných podmienkach. V súčinnosti uvedených okolností sa zreteľne sprítomňuje aj kultúrny rozmer komunikačných interakcií; zapájaním komunikačných determinantov do reálneho dorozumievania sa prejavuje univerzálny vyjadrovací potenciál jazyka/reči. Dodajme, že integrujúca rola jazyka v medziľudských kontaktoch dláždi cestu exaktným analýzám a umožňuje solídne poznávať hĺbkový skelet dorozumievacích aktivít, teda hodnotový potenciál v sociokomunikačnom a lingvokultúrnom zmysle. V takomto svetle vidíme aj angažovanie sociolingvistiky pri postrehnutí a identifikovaní hodnotových črt hovorovej slovenčiny. Ako už

bolo uvedené, otvára sa priestor na operacionalizované postupy – úvahy, interpretácie a syntézy všeobecnejšej úrovne; aj s ohľadom na premenlivosť, neurčitost', nezriedka efemérnosť faktora hovorovosti pritom ostáva zachovaný lingvistický pôdorys pri identifikácii miest a poverení hovorovej slovenčiny (k tejto požiadavke viac Patráš, 2014).

Pochopiteľne v naznačených intenciách sa priam ponúka možnosť začleniť problematiku s jej akčným potenciálom do širšieho teoretického kontextu a patričného vzťahového rámca. Zaradenie identifikujú a zároveň limitujú etické súradnice, ktoré sú v individuálnom a súbežne sociálnom previazaní s rečovým správaním a intersubjektívnym počínaním hovoriacich. Takéto „diskurzívne“ ukotvenie sa hlási k teórii komunikatívneho konania a komunikatívnej racionality, počítajúcej s podporou tzv. pragmatických univerzálií a aktivizovania dialógu (Habermas, 1983, 2011).

Po predstavení koncepčných východísk a teoreticko-metodologického areálu je namieste priblížiť vlastný zmysel úsilí. Ciele príspevku formulujeme ako súbeh troch línií: **a)** predostrieť vhodný, presvedčivý metodický prístup ku komplexným výskumom ústnej komunikácie s aplikáciou na hovorovú slovenčinu, **b)** načrtnúť širšie (kognitívno-antropologické) determinanty a v ich súčinnosti i napätiach predstaviť tvárny profil hovorovej slovenčiny ako voľnejšieho, pritom prirodzeného, osvedčeného spôsobu dorozumievania s ambíciami saturovať komunikačné potreby aj vo verejných – oficiálnych – pripravených komunikačných sférach, a **c)** poukázať na výskyt a pragmakomunikačné štruktúrovanie hodnotových dimenzií ako výstavbových konštituentov a súbežne aj vhodného analyticko-interpretáčného aparátu na spriežračnenie obrazu, stavu a fungovania hovorovej slovenčiny.

2. Integrovaný prístup k hodnotovým stránkam hovorovej slovenčiny

Na utvorenie potrebnej argumentačnej základne, na dopracovanie sa k sformulovaným cieľom a k podstate problematiky vychádzame z reprezentatívnej prípadovej štúdie. Jej plocha umožňuje pohotovo využiť sociolingvistický výskumný potenciál, ktorý sa netají ambíciami prípustne a prínosne rozširovať interdisciplinárne postupy na územia tzv. veľkých syntéz. Predmet pozornosti – bezprostredné rečové dorozumievanie s multimodálnym zázemím (ako vieme, popri verbálnej zložke sa komplementárne uplatňujú aj para- a extralingválne sústavy) – umožňuje využiť synchronne kontrastívny princíp so sprievodným vývinovým tieňovaním. [Na uvedenom metodickom pôdoryse je vybudovaná aj dvojjazyčná monografická práca venovaná výskumom hovorovosti (Patráš, 2017).] Materiálové zdroje – v teréne nadobudnuté, roztriedené a typologizované zásobníky živých komunikátov – majú nespornú prednosť: rozmanitými interpretačnými prístupmi možno z nich efektívne vyťažiť viaceré pozoruhodné zistenia a výsledky. V ére digitálnych technológií a elektronických korpusov je priam povinnosťou cieľavedome a prínosne sa pohybovať v týchto prostrediach.

Výskumná vzorka pochádza z najnovšieho súboru komunikátov, získaného v rámci longitudinálnych výskumov bezprostredného polo-/neoficiálneho dorozumievania v reálnych podmienkach. Komunikačné interakcie sa uskutočňujú prostredníctvom asymetrického dialógu: explorátor načne rozhovor vstupnou repli-

kou a do výpovede komunikačného partnera nezasahuje, pokiaľ na takéto počin nemá dôvod.

Komplexný cieľ výskumného zámeru – predstaviť hodnotové dimenzie hovorej slovenčiny – sledujeme na dvoch platformách. Na prvej z nich – **A.** sociolingvistickej úrovni – popri procedurálne vykreslenom obraze priamych komunikačných interakcií pozorujeme intersubjektívne procesy v dorozumívaní, interpretujúc ich ako trendové záležitosti v jazykových úrovniach slovenčiny. Na druhej – **B.** kognitívno-antropologickej úrovni – štruktúrujeme samotný výskumný problém: ako **a)** komunikujúci príslušníci časti etnokultúrneho spoločenstva vnímajú, približujú a vysvetľujú svoj obraz sveta, **b)** noetické štruktúry podmieňujú interpretáciu sociálnej skúsenosti, správania sa a konania človeka v príslušnom spoločenstve; ide o členenie motívov v ich hodnotovom usporiadaní.

Ad A. – sociolingvistická úroveň (výrazové stránky v synergickom poňatí):

Výskumný materiál je nadobudnutý ako audiodzáznam a predstavený v prispôsobenom fonetickom zápise.

Sociokomunikačné parametrizovanie ukážky:

Účastníci dialógu:

A – zaškolená anketárka: 22-ročná vysokoškolská študentka slovakistiky s väzbami na miestnu vidiecku lokalitu, v ktorej žije;

R – respondent: S. B., 77-ročný muž, dôchodca so základným vzdelaním; rodák z vidieckeho prostredia (Podkonice neďaleko Banskej Bystrice); súvisle žije na vidieku; aktívny život prežil ako manuálne pracujúci zamestnanec v mieste bydliska; komunikačne pohotový, empatický hovoriaci s ustáleným, významovo i výrazovo pestrým obrazom sveta.

Záznam: po dohode v domácich podmienkach; trvanie nahrávky 3:40 min.

Tab. č. 1: Sústava osobitných transkripčných znakov²

SYMBOL / ZNAK	VÝZNAM ZNAKU
A R	označenie replík dialógu A... anketár R... respondent
▲ ▼ ▲▼	melodický priebeh výpovedí: antikadencia – konkluzívna kadencia – semikadencia
CHLIEP JAčmeň lebó	dôraz prízvuk emfatické stvrárnenie
MOje dieťa NIE je také	intenčný traforetný súbor (spomienka, citát, parafráza)
zme sa báli / ☺ / NO / ☹ / A	frázovanie (na konci repliky sa nezaznačuje) príp. krátka pauza pri váhaní
ťeraz ←váz ←vprávajú	splývavá výslovnosť s asimiláciami na hraniciach zvukových radov

² Zdroj: VEGA 1/0142/14 *Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike*.

ťen _o ←víklad	varianty fonémy [n]
aí NA POľi	ř = j v pozícii po samohláske na morfematickom šviku
Z(j)Edoň (D)ŇESká priš(o)ň	vynechaná zvuková súčasť v replike, zjednodušená alebo deformovaná výslovnosť
čaká obe- z ←obedo(m) mama / Ə svoje d'eti fto- Ə	neukončené časti výpovedí hezitačné zvuky
iy ňemusel	polotrené [ch] na rozhraní slov a tvarov
xceme	hláska [ch]
via3 ←hladňi	hláska [dz] a [dž]
... [...]	apozioPETICKÁ časť ukončená pasáž
☺ ☹	paraverbálne súčasti (mimika)

Grafické signály príslušnosti k varietam slovenčiny: **Trend:**
ĽUPČi ... regionálny/teritoriálny dialekt **pokles**
učiteľ**a** ... interdialekt **trvajúci stav**
raňaiki ... hovorovosť → prestížna spisovnosť **vzostup**
prvákoň ... hovorové komunikačné panely („rečové prefabrikáty“)

Transkribovaný komunikát:

A: Takže, ujo, ako si spomínate na vaše detstvo?

R: ako si spomínam Ə ▲ / NO ▼ / TAK / Ə / viežƏ ←MOňi**ka** / naše d'e(t)ctvo bolo TVR**dé** ▼ / lebo bolo pred vojnou / a / xililo sa g ←voňe ▲ / čiže / xod'iľi zme DO ĽUPČi DO školi ▼ / **alebo** / Ə / heř PEšo ▼ / NO / aƏ **ftoďi** ←ešće sa na súkrom... na súkromnom poľi robilo čiže / mama nám ňestačila aňi **raňai**ki řeň tak pre ag ←bi dáki xřebig ←natrela z ←maslom / no tag ←ja som ho **Z(j)Edoň** do školi ke(t) com **priš(o)ň** a potom celí **d'eň** / O HLAd'e ▼ / viež ←ako no ▼ čiže naše matere ňestačili tag ←ako / řeřaz ←váz ←yiprávajú ▼ pekne sće **oblečené** ▲▼ máte / Ə / řie **RUPřake** ako kebi sće ←iš'i NA řiřňoňku **da(g)d'e** VIEŽ ←ako no ▼ / tagže takto to bolo ▼ / NO / ☺ / A / ☺ / Ə / xod'iľi zme ▲ / bi som takto začay ←od ←ľudoveř školi ▲▼ / xod'iľi sme / DO školi ař do- / ař ←P**Ó**beďa ař **P**Ó**beďe** ▼ / NO ▼ / tagže / ☺ / a ←uč'iľi zme sa tri řřiri ročňi**ki** SPOľu ▼ / čiže řen_o ←víklad ←o(t) toho učiteľ**a** / **boň** NARuřovaňi ▼ řebo / čo ←učil **prváko**ň / ☺ / Ə-Ə-Ə / to / řtvrtákom / bolo ř**MIEřno** alebo ▼ alebo oňi DO toho **ŇEvenovali pozornosť** tag ←ako / ako / Ə / ☺ / bi sa bola vižadovala no ▼ // no tagže takto ři poviem / Ə ▼ // **(D)ŇEřřká** / vi žijete v ←iňix pomerox ▲ / MI / Ə ←zme sa báři ▼ / ☺ / pána farára ▲▼ pána ←učiteľ**a** ▲▼ a nak PÁNbo(h) XRÁňi ←abi / **ďagďo** rodičon_o ←žalovaň / NA mňa ▼ že son dačo zle tag ←ma ZDRAľi ▼ / ZBIľi ma ▼ / no ▼ **(D)ŇEřřká** / ak sa sťažuješ / Ə NA DĚťa rodičom v ←dobrom slova zmisle ▲ u(š) sa ←urazia **MOje d'ieťa ŇIE je také ←a také** ▼ a tak ▼ celkom **iné** časi ←zme žiři ▼ no / MUseli zme **pracovaď** ←ař NA POľi ▲ / Əpomáha(d') ←rodičom ke(d') ←zme priřiři ZO řKOLI ▼ / no / a / řiez ←ňebolo **NAvarené** ako řEras ▲ (f) škoľe

s... / POdávajú Obedi ▲▼ doma ←uš ←čaká / čaká obe- z ←obedo(m) mama / Ə svoje deti fto- Ə ▲/ za nás to ŇEbolo ▼ / mi zme / boli via3 ←hladňí ←ako NAjedneňí ▼/ no a potom NAKoňiec / sa xšílilo g ←voňňe ▲ a / ☺ / **bol** ... / **bol** / čiže toto n(o)á TAKto ▼ / **řento** NÁŠ Ə xotár / **bo(ŷ)** ←**velmi xudobňí** / NÁ / NÁ / Ə ZRno ▼ / **alebo** na... / na Ə / NA **xliep** ▼ / no / TAGže / sme... urodilo sa JAČmeň / **alebo** / **alebo** / ☺ / RAŠ ▼ / NO ←a s ←toho (**boŷ**) **xlebig** ←aí málo ←a ešte / ešte Ə / boli komisári **ktorí** dávali POzor **kolko** sme namlátíli museli zme od... museli **naši rodičia** odo(v)zdávať / Ə DO štátu Ə / **určité** mno(ž)stvo ZRna ▼ čiže / **zažijú** som aí **tie** časi ▲▼ že / že so(m) mame POvedaŷ / abi mi / aspon_o s ←popola XLEba NAPIekla ▲ **lebo** som mav ←HROžne ráť ←**XLIEP** ▲ a... Ə // ☺ / no ▼ / [...]

Vo vzťahovo-argumentačnej sieti uvedme niekoľko zovšeobecnených poznatkov a konštatácií k sociolingvistickej úrovni.

Ukážka a signály príslušnosti k zaangažovaným varietam slovenčiny naznačujú, že v bezprostrednom dorozumievacom styku nemožno – ani to nie je potrebné – na jazykových rovinách (zvukovej, lexikálnej, gramatickej) systémovo zaraďovať ten-ktorý komponent k nárečiam, sociolektom, hovorovosti, resp. spisovnosti. Nápadné varietové osobitosti sa pod vplyvom rečovej uvoľnenosti totiž „rozlievajú“ po celom národnom jazyku. Tomuto definičnému „zneurčiteniu“ pomáha pohodlné prepínanie, resp. miešanie kódov, pravdaže, s výdatnou situačnou podporou meniaceho sa tempa reči, dôrazu, melódie reči a timbru (príklady sa nachádzajú v sivo podfarbených poliach v transkribovanej ukážke; presvedčivým prípadom je intenčný traforetný súbor *MOje dieťa ŇIE je také ←a také*). Zreteľne vyčleniteľné sú okrajové trendy so svojim komunikačným protipohybom. Klesá výskyt lokálnych a regionálnych prvkov, prostriedkov a postupov: nadužívanie sekundárnej mäkkosti konsonantov, koncové *-l* v podobe bilabiálneho *-ŷ/v*, nom. pl. pri substantívach masc. so zakončením na *-e* (*rupsake* – *ruksaky*), redukcia hláskových skupín *z(j)edoŷ, da(g)dě*, prejavy váhania, slovosled pod vplyvom aktuálneho intonačného stvárnenia a pod. Vzrastá zastúpenie charakteristických hovorových súčastí, ktoré sa čoraz viac uplatňujú aj v pripravených verejných polo-/oficiálnych komunikačných sférach a situáciách. Máme na mysli nasadzovanie multiverbizovaných súčastí vrátane termínov, vyššiu frekventovanosť častíc, juxta pozičné nadväzovanie so sporadickým rozpadom vetnej perspektívy, rektifikácie, prelínanie výpovedných blokov z rozmanitých komunikačných sfér atď. Interdialektové črty sa zachovávajú ako tranzitný priestor na posilňovanie intersubjektívne ponímaného prestížneho spôsobu dorozumievania (pravdaže, cez osobný skúsenostný komplex a uzuálne sklonov hovoriaceho).

Hovorovosť ako integrujúci sociálno-komunikačný spôsob vyjadrovania prevrstvuje a ruší aj donedávna rešpektované rozhrania medzi varietami v ústnom styku. Pod vplyvom hovorovej kompetencie sa relativizujú aj dlhodobejšie ustálené náhľady o vekovo-generačnej príslušnosti hovoriacich, príp. o vzdelanostnom vymedzení ako o výsadných sociolingvistických parametroch, ktoré ovplyvňujú verbálnu stránku bezprostredných rečových interakcií. Zámerne sme vybrali z materiálovej databanky záznam s väzbami na najstaršiu vekovú skupinu hovoriacich. V tejto skupine sa totiž ešte na hraniciach storočí objektívne predpokladal (i reál-

ne dokázal) výraznejší výskyt regionálno-teritoriálnych prostriedkov a prejavov v ústnych komunikátoch (pozri napr. Patráš, 1995; Slančová – Sokolová, 2011 a i.).

Hoci sme to už konštatovali, predsa len pripomíname: vo vedeckom projekte *Hovorová slovenčina...* vrátane tejto štúdie nevenujeme koncepcnú pozornosť „povinnej jazde“ výskumov tohto druhu, t. j. úsiliam o aktualizované vymedzenie štatútu a miesta hovorovej slovenčiny s dôvodmi jej ne/konštituovania, príp. ne/uznávania. Aktivizovanie a silnejúce postavenie pohotového, operatívne dotváraného, štruktúrne uvoľneného spôsobu priamych interakcií v rozširujúcom sa spektre komunikačných sfér totiž všeobecne ponímame, prijímame a vykladáme v syntetizujúcom – synergickom, sociokomunikačnom a praxeologickom zmysle, t. j. ako univerzálny proces s pragmatickou hodnotou. Ako metodologicky prínosnejší a účelnejší prístup sa nám v zmysle názvu a zamerania kolektívnej publikácie (Čmejrková – Hoffmannová, 2011) ukazuje „hledání funkčního rozpětí“ sledovaného spôsobu dorozumievania.

Ad B. kognitívno-antropologická úroveň (významové stránky v synergickom poňatí):

Na druhej, komplementárnej metodologicko-metodickej hladine nahliadame na analyzovaný komunikát z prípadovej štúdie ako na vnútorne členený útvar s odstupňovaním jeho hĺbkových motivických súčastí. Kľúčom na poznanie významovej hierarchie sa teda stáva pohnútka, motív. Vymedzujeme ho ako sémanticko-pragmatický element s noetickým ohraničením a koherentnými predispozíciami vrátane myšlienkovvej a konatívnej návratnosti. Motivická sieť v komunikáte sprítomňuje časť obrazu sveta, ako ho uchopuje, poníma a cíti hovoriaci a o ktorom komunikuje.

V ukážke sú evidentné tri nosné motivické celky. Na analytické účely sú očíslované na osi *všeobecné* (spoločenské) – *špecifické* (intersubjektívne, individuálne). Prvý celok sa viaže na spomienky; hovoriaci ich po výzve anketárky predstavuje v intersubjektívnom svetle s kontrastívnym prepojením na časovo ukotvené spoločenské podmienky, rodinné prostredie a školské vzdelávanie. Druhý celok nadväzuje na spomienkovú líniu porovnávaním minulosti videnej ako individuálna a zároveň skupinovú, resp. kolektívna skúsenosť. Tretí, záverečný, rozsahovo úsporný motivický celok rekurzívne a komprimujúco zvyrazňuje nosný (ústredný, hodnotový) motív a uzatvára rozhovor.

Predstavme ukážku z prípadovej štúdie cez významový priezor, a to v odstupňovanom variante. Motivické celky signalizujeme **boldom**, podružné motívy zvyrazňujeme dvojítm podčiarknutím :

R:

1. ako si spomínam \blacktriangle / NO \blacktriangledown / TAK / \emptyset / viež \emptyset \leftarrow MOñika /

1.1. naše dĕ(t)ctvo bolo TVRdĕ \blacktriangledown / lebo bolo pred voñnou / a / xílilo sa g \leftarrow voñne
 \blacktriangle /

1.2. čiže / xodíli zme DO LUPči DO školi \blacktriangledown / alebo / \emptyset / heñ PEšo \blacktriangledown /

1.2.1. NO / a \emptyset ftodí \leftarrow ešte sa na súkrom... na súkromnom poľi robilo čiže / mama nám ñestačila añi rañaiiki len tak pre ag \leftarrow bi dáki xľebíg \leftarrow natrela z \leftarrow maslom /

1.2.2. no tag \leftarrow ja som ho Z(j)Edoñ do školi ke(t) com priš(o)ñ a potom celí dĕn /

O HLAde ▼

1.3. / viez ←ako no ▼ čiže naše maťere nestačili tag ←ako /

1.4. ťeraz ←váz ←viprávajú ▼ pekne ste oblečené ▲▼ máte / ə / tie RUPsake ako kebi ste ←išli NA TÍŽňoňku da(g)de VIEŽ ←ako no ▼ / tagže takto to bolo ▼ /

1.5. NO / ☹ / A / ☹ / ə / xod'ili zme ▲ / bi som takto začav ←od ←ludovei školi ▲▼ / xod'ili sme / DO školi aī do- / aī ←DÓbeda aī PÓbede ▼ /

1.5.1. NO ▼ / tagže / ☺ / a ←učil'li zme sa tri ŠTiri ročňiki SPOLu ▼ /

1.5.2. čiže ťen_o ←víklad ←o(t)toho učitel'a / boŭ NARušovaňi ▼ lebo /

1.5.3. čo ←učil prvákoŭ / ☺ / ə-ə-ə / to / štvrtákom / bolo SMIEšno alebo ▼ alebo óni DO toho ŇEvenovali pozornos(t) tag ←ako / ako / ə / ☺ / bi sa bola viža- dovala no ▼ //

1.6. no tagže takto tí poviem / ə ▼ //

2. (D)ŇESká / vi žijete v ←iňix pomerox ▲ /

2.1. MI / ə ←zme sa báli ▼ / ☺ / pána farára ▲▼ pána ←učitel'a ▲▼ a nak PÁNbo(h) XRÁňi ←abi / dagdo rodičon_o ←žalovaŭ / NA mňa ▼ že son dačo zle tag ←ma ZDRAľi ▼ / ZBIľi ma ▼ /

2.2. no ▼ (D)ŇESKá / ak sa sťažuješ / ə NA DĚťa rodičom v ←dobrom slova zmis- le ▲

2.2.1. u(š) sa ←urazia MOje dieťa ŇIE je také ←a také ▼

2.3. a tak ▼ celkom iné časi ←zme žili ▼

2.3.1. no / MUseli zme pracovaď ←aī NA POL'i ▲ / əpomáha(d) ←rodičom (≅1.5.) ke(d) ←zme prišli ZO ŠKOLi ▼ /

2.3.2. no / a / tiež ←ñebolo NAVarené ako ŤEras ▲ (f) škole s... / PODávajú Obedi ▲▼ doma ←uš ←čaká / čaká obe- z ←obedo(m) mama / ə svoje d'eti fto- ə ▲ /

2.3.3. za nás to Ňebolo ▼ / mi zme / boli viaž ←hladňi ←ako NAjedeňi ▼ /

2.4. (≅1.) no a potom NAkoňiec / sa sxíľilo g ←voiňe ▲ a / ☺ / bol ... / bol /

2.5. čiže toto n(o)á TAKto ▼ / ťento NÁŠ ə xotár / bo(ŭ) ←velmi xudobňi / NÁ / NÁ / ə ZRno ▼ / alebo na... / na ə / NA xliep ▼ /

2.5.1. no / TAGže / sme... urodilo sa JAČmeň / alebo / alebo / ☺ / RAŠ ▼ / NO ←a s ←toho (boŭ) xlebig ←aī málo

2.6. ←a ešte / ešte ə / boli komisári ktorí dávali POzor kolko sme namláťili museli zme od... museli naši rodičia odo(v)zdávať / ə DO štátu ə / určité mno(ž)stvo ZRna ▼

3. čiže / zažiŭ som aī tie časi ▲▼

že / že so(m) mame POvedaŭ / abi mi / aspon_o s ←popola XLEba NAPIekla ▲ lebo som mav ←HROžne ráť ←XLIEP ▲ a... ə // ☺ / no ▼ / [...]

Podobne ako pri výrazovej stránke, aj pri analýzach významových, motivických súčastí komunikátu je naporúdzi viacero ciest. Ťažíme z axiologických výziev a etnosémantických podnetov (prehľadne o nich Trajtelová, 2013); využívame pritom všeobecne uplatňované zásady modifikovanej konverzačnej analýzy (Hoffmannová – Müllerová – Zeman, 1999; Kořenský – Hoffmannová – Müllerová – Jaklová,

1999; Čmejrková – Hoffmannová, 2011). Z hľadiska cieľov štúdie pristupujeme k zápisu, rozborom, interpretáciám a vyvodu poznatkov vo vlastnom prispôbenom konverzačno-analytickom modeli (porov. Patráš, 2014).

Rozhovor z významového hľadiska je vybudovaný ako trojica rozvinutých a prepojených noetických štruktúr. Jednotlivé stupne sú uvedené a oddelené výplnkovými konštrukciami, ktoré vyvažujú ireverzibilitu živej komunikácie; začleňujeme ich k príslušným súčastiam. Kognitívno-antropologický skelet dialógu sa v motívickom svetle prejavuje takto:

1. zabezpečenie základných životných potrieb:

/NO ▼ / TAK / ə / viežə ← MOňika / (výplnková konštrukcia)

1.1. vojnové nebezpečenstvo (≡ 2.4.)

1.2., 1.5. školská dochádzka

1.3., implic. 1.4. rodina

1.2.1. rodinná autorita

2. vzdelanie:

no tagže takto tí poviem / ə ▼ // (výplnková konštrukcia)

1.5. školská dochádzka

2.3.1., 2.3.2 vzťahy škola – rodina

2.1., 2.2. učiteľská autorita

2.1., 2.3. rodina

2.4. vojnové nebezpečenstvo (≡1.)

3. explicitný hodnotový etalón (v koherentnom stvárnení):

čiže / zažiš som ať tie časi ▲ ▼ že / (výplnková konštrukcia)

rodinná a generačná kontinuita – núdza a skromnosť – vôľa – túžba a dostatok.

Je zrejmé, že v motívickom skelete sa cyklickým reťazením motívov a synonymickou návratnosťou pomenovania exponuje symbol (chlieb ako hĺbkový predpoklad dostatku, nasýtenosti a individuálne i sociálne prežívanej spokojnosti). Symbol tak utvára etickú výstuž respondentovho obrazu sveta, oprávňuje a podnecuje hovoriaceho zaujímať (svetonázorové) hodnotiace postoje a odporúčania. V motívickom jadre i na nižších úrovniach tak nachádzame vlastné podmienky a prejavy sociálneho (hodnotového, hodnototvorného) jestvovania jazyka v produktívnom i receptívnom zmysle (Dolník, 2010), dokázateľne prítomné v myslení a rečovej komunikácii, a to ako habermasovská pragmatická univerzália.

3. Hovorová slovenčina a jej hodnotový areál

Po súzväžnení teoretických impulzov, zužitkovaní prípadovej štúdie s aplikovaním analytického aparátu a po predstavení poznatkov zaujmeme prostredníctvom štvorice konštatácií postoj k vlastnému poslaniu štúdie. Ním je postrehnutie hodnotového potenciálu hovorovej slovenčiny, videného cez okienko sociolingvistiky.

a) Výskumy intersubjektívneho komunikovania v priamom rečovom styku sa i naďalej opierajú o cenné, obvykle neopakovateľné zvukové súbory, nadobudnuté v terénnych podmienkach. Výhodou je početnosť vzoriek, ktorá podporuje presvedčivé argumentačné pole.

b) Axiologické kritériá si vyžadujú prijímať a rešpektovať aj reprezentatívne rečové jednotliviny, a tak uplatňovať kvalitatívne metódy. Každý zaznamenaný prejav totiž sám osebe odráža intersubjektívne vývinové osobitosti a súbežne skupinovú, resp. spoločenskú synchronnú dynamiku rečových interakcií, podfarbených kolokvializáciou a rastúcim zneoficiálnovaním. Sú to komunikáty, ktoré sa pod vplyvom linearity času svojou prirodzenou nedotvorenosťou, výrazovou nehotovosťou a významovou neuzavretosťou spravidla úspešne bránia metodickému zaradeniu do niektorého štruktúrno-typologicky pevnejšieho jazykového prostredia.

c) Prejavy s využívaním otvorenej reči potvrdzujú typologickú podstatu svojho prestížneho domicilu – hovorovej slovenčiny. Bezprostredné komunikačné interakcie tak poskytujú dôkazy o reálnom jestvovaní a aktuálnom dotváraní tohto prirodzeného spôsobu komunikovania.

d) Spoznávanie osobných i kolektívnych skúsenostných informačných konzerv a starostlivé zvažovanie ďalších – najmä sociodemografických, etnokultúrnych a psychokomunikačných – parametrov s ich vzťahovými sieťami umožňuje poodkryť kognitívno-komunikačný, hodnotový i hodnototvorný pôdorys intersubjektívnej rečovej komunikácie. Jeho podobe, interpretáciám a zovšeobecneniam pritom neprekáža ani prepínanie, príp. miešanie kódov vnútri jedného rečového prejavu jedného hovoriaceho.

4. Záver

Hovorová slovenčina diferencovane, avšak vždy dynamicky rezonuje s ústnou podobou sociálne prestížnej „všeobecnej“ slovenčiny. Komunikanti v prirodzenej sociálno-komunikačnej interakcii účinne pokrývajú dorozumievacie ciele, úsilia a zámery, navzájom vedia kontúrovať a farbisto predstavovať svoje – individuálne a zároveň spoločenské – poňatie sveta, skúsenostný referenčný rámec s hierarchiou hodnôt vrátane prejavov komunikačnej kompetencie a mentálnej (re)prezentácie svojej individuality.

Hodnotové determinanty hovorovej slovenčiny a integrujúce prístupy k nej oslabujú efektívnosť pozorovaní, zmysel vymedzovania a presvedčivosť interpretácií vystavaných na opozičných kritériách. Sústreďovanie pozornosti na hovoriacich s ich vzťahovými maticami, na tematickú štrukturáciu, pragmakomunikačné členenie komunikátov a na spoznanie a predstavenie sociálno-kultúrnych trajektorií násobí význam bádateľských úsilí a posilňuje výpovednú silu výsledkov.

Pripraviť a uskutočňovať procedurálne osnované výskumy bezprostredného dorozumievania na sociolingvistickej úrovni, premyslene dopĺňané a objasňované aktivizovaním kognitívno-antropologickej úrovne, je z vedeckovýskumného hľadiska nepochybne náročnou úlohou. Výsledky však môžu a dokážu poskytnúť komplexný, viacvrstvový, plastický obraz o „stave ľudskej duše“ a exponovaní „pravej hodnoty jazyka“, ako to evokuje aj vstupný citát.

LITERATÚRA

BODNÁROVÁ, Martina: Terminologická reflexia komunikácie v súkromnej sfére vo vzťahu k hovorovému štýlu a jemu blízkym javom – niekoľko úvah a poznámok. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 3 – 4, s. 174 – 186.

- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. In: Jazykovedný časopis, 1989, roč. 40, č. 2, s. 105 – 123.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana (ed.): Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí. Praha: Academia 2011. 491 s.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 301 s.
- FINDRA, Ján: Program výskumu rečovej praxe v ústnej verbálnej komunikácii. In: Slovenská reč, 2007, roč. 72, č. 5, s. 257 – 269.
- GEIST, Bohumil: Sociologický slovník. Praha: Victoria Publishing 1992. 647 s.
- HABERMAS, Jürgen: Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1983. 208 s.
- HABERMAS, Jürgen: Theorie des kommunikativen Handelns. Band I, II. 8. vyd. Frankfurt am Main: Suhrkamp 2011. 1 216 s.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – ZEMAN, Jiří: Konverzace v češtině při rodinných a přátelských návštěvách. Praha: Trizonia 1999. 256 s.
- HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.
- Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike. Vedecký projekt VEGA č. 1/0142/14 s obdobím riešenia na roky 2014 – 2016. Zodp. rieš. V. Patráš. Bratislava: MŠVVŠ – SAV 2014.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Pôv. nemeč. vyd. Berlín 1836. Z nemeckého orig. prel. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 260 s.
- KOŘENSKÝ, Jan – HOFFMANNOVÁ, Jana – MÜLLEROVÁ, Olga – JAKLOVÁ, Alena: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice: Jihočeská univerzita 1999. 150 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír (ed.): Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6. – 9. októbra 1965. In: Sociolinguistica Slovaca 6. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2007. 228 s.
- PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistický profil bežnej hovorenej komunikácie v Banskej Bystrici (90. roky). In: Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1995, s. 119 – 131.
- PATRÁŠ, Vladimír: Sociokultúrne kontexty vo výskumoch hovorovej slovenčiny. In: Kulturowe konteksty języka. Ed. B. Afeltowicz – J. Ignatowicz-Skowrońska. Szczecin: Volumina.pl Daniel Krzanowski 2014, s. 283 – 296.
- PATRÁŠ, Vladimír: Dynamika hovorenej komunikácie v teoretických a aplikačných náhľadoch. Banská Bystrica: BELIANUM, vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2017. [v tlači]
- PAULINY, Eugen: Zpráva o výskume hovorenej podoby spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, č. 6, s. 351 – 357.
- SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Návrat k varietám hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku po pätnástich rokoch. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Ed. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2011, s. 341 – 357.
- TRAJTELOVÁ, Jana: Cognitive Anthropology: Selected Issues. Kraków – Trnava: Towarzystwo Słowaków w Polsce – Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave 2013. 63 s.

Hovorová slovenčina na začiatku 21. storočia¹

LUJZA URBANCOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Spoken Slovak at the beginning of the 21st century

The paper deals with research of spoken Slovak. The author discusses Slovak language stratification and searches for ways, how to apply the term *spoken Slovak*. The research has shown certain features of spoken communication, however, the author also claims that borders of every language variety are quite vague and describing the variety with typical features and communication spheres is nowadays, in sociolinguistics, more of a traditional wish than a reachable aim.

„Uzavřenou sklenici s vysterilizovanou vodou postavme na okenní parapet: voda zůstane čirá po neomezenou dobu a nestane se v ní nic, nanejvýš se ve dne, v dopadajícím světle, bude mírně zahřívat.

Otevřenou skleněnou nádobu se sterilní vodou – třeba i destilovanou – položme na okenní parapet a za pár dní zezelená. Voda, světlo, oxid uhličitý ze vzduchu, něco minerálních látek ze stěn nádoby a něco prachu postačí, aby v nádobě začal bujet život a s ním spojené, jím katalyzované, látkové proměny:“ (Markoš, 2014, s. 30).

Použitá slová v úvode textu slúžia (možno na prvý pohľad paradoxne) na navodenie sociolingvistickej atmosféry a venujem ich jubilantovi, prof. PhDr. Slavomírovi Ondrejovičovi, DrSc., s vierou, že mu nie sú príklady z prírody vzdialené. Potvrzuje to napríklad slovami: „Pre sociolingvistiku sú systémové výskumy rovnako dôležité ako skultivovaná pôda pre naplnenosť a žírnosť obilných klasov, ktoré sa z nej urodia.“ (Ondrejovič, 2008, s. 11 – 12), prípadne: „Slovenská sociolingvistika dobre vie, že nezačína na zelenej lúke...“ (Ondrejovič, 2008, s. 25). Ja zatiaľ zostávam na „parapetnej doske“, ale s výhľadom na žirné polia a ponad plot, lebo „Ohľad na tradíciu je iste dôležitým aspektom vedeckého výskumu jazyka, ale tradícia by sa nikdy nemala stať tým vysokým plotom, ktorý nám bráni vidieť, čo sa deje za ním.“ (Ondrejovič, 2008, s. 255).

Sociolingvistický prístup k jazyku je ako otvorený pohár. V „zatvorenom pohári“ je síce viac poriadku, ale je bez života. Otvorený pohár je, naopak, menej predvídateľný, len čiastočne uchopiteľný, ale vnímame v ňom život a s ním spojené procesy. Je lákavý a neustále nás môže prekvapiť. Tak ako jazyk fungujúci v ľudskej

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia vedeckého projektu VEGA č. 1/0142/14 *Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike*.

spoločnosti a jeho skúmanie. Práve sociolingvistický výskum môže naznačiť **perspektívy** vývinu jazyka, odkryť **limity** jeho skúmania a interpretovať niektoré **mýty** o jeho sociálnom „živote“. Príkladom výskumnej otvorenosti, v ktorej sa zračí dynamika reči, je stratifikácia národného jazyka využívajúca pojem varieta. Úsilie jazykovedcov reagovať na súčasnú sociálno-komunikačnú a teritoriálnu diferenciaciu jazyka vystihol Ľ. Kralčák: „Rozširujúca sa miera varietizácie slovenského národného jazyka v druhej polovici 20. storočia vyvolala zvýšený záujem o pochopenie a vedeckú analýzu stratifikačnej štruktúry slovenčiny a tento záujem je živý i dnes.“ (Kralčák, 2012, s. 40).

Sociolingvistický záujem o variety národného jazyka môžeme sledovať na pozadí systémovej jazykovedy, konkrétne štylistiky, ktorá pracuje so súborom funkčných jazykových štýlov. Jazykový štýl sa obvykle definuje ako zovšeobecnenie črt konkrétnych textov, ako modelová štruktúra povrchovej organizácie textu, ako „zovšeobecnený, nadindividuálny, invariantný princíp výberu a organizácie štýlém.“ (Findra, 2013, s. 223). Sociolingvistiku, naopak, viac než modelová invariantnosť pri tvorení jazykových prejavov zaujímajú konkrétne formy jazyka (Horecký, 1979, s. 224), samotná rečová prax, reálna diferencovanosť rečových aktivít, ktorú sa snaží zachytiť a vyjadriť napríklad prostredníctvom stratifikačných modelov národného jazyka – rozlíšením viacerých variet. Zatiaľ čo v systémovej lingvistike sa kategória štýlu javí ako relatívne ustálená, prípadne teoreticky nuansovaná a precizovaná, pri zachytávaní variet sa prejavuje sociálna dynamika komunikácie v menej ustálenom teoretickom rámci. Nejde len o prípad zo slovenského prostredia. Podobné úvahy nachádzame aj v prácach poľského etnolingvistu J. Bartmińskiego o vzťahu jazykového štýlu ku komunikačnému kolektívu: „Pokud je jazykový styl znakem, který za pomoci jazykových prostředků předává soustavu hodnot (takových, jako je typ racionality, hľadisko, postoj, způsob existence představovaného světa), pak může být stylové rozlišení jazyka chápáno jako ukazatel různých způsobů existence člověka ve světě, jež daná kultura vypracovala (praktický postoj v běžně dorozumívacím stylu, kontemplativní v náboženském a uměleckém, poznávací ve vědeckém, mocenský v úředním, autoritativní v jazyce magie či propagandy).“ (Bartmiński, 2007). V inej štúdii nadväzuje: „Variety jazyka jsou přitom fakultativní kategorií a jejich soubor je otevřený, zatímco styly jsou obligatorní, vyskytují se v každém jazyce a tvoří systém, jehož členy lze určit na základě vzájemných vztahů – jeden totiž funguje v opozici k druhému.“ (Bartmiński, 2016, s. 18).

V súčasnosti je namieste otázka, či si u nás zavedený súbor variet národného jazyka (fundamentálne Horecký, 1979; Slančová – Sokolová, 1994) vyžaduje doplnenie reagujúce na narastajúci počet hovorených komunikátov, alebo dostatočne pokrýva meniacu sa prax. Inak sformulované, či možno súhlasiť s názormi o konštituovaní novej variety – hovorovej slovenčiny. Tento pojem je centrálny vo výskumnom projekte *Hovorová slovenčina v nadregionálnom priestore a sociálno-komunikačnej dynamike*, no pracujeme s ním nie úplne jednotne ani jednoznačne. „Hľadajúci“ prístup k novej variete má aj v Banskej Bystrici svoju prehistóriu. Napríklad Ján Findra v r. 2010 konštatoval, že národný jazyk v súčasnosti obsahuje nový útvar hovorenej komunikácie (chápaný ako pendant spisovného jazyka v písanej komunikácii) a na jeho označenie používa termín hovorová podoba spisov-

ného jazyka (Findra, 2012, s. 9). Neuzavretosť problematiky vyjadruje v rovnakom období V. Patráš (2012, s. 74): „Vcelku racionálne úsilie vymedzovať synchronne stálejšiu, hoci aj prienikovú varietu – napr. *hovorenú podobu slovenčiny (v meste)*, *hovorenú/hovorovú slovenčinu*, *mestský jazyk*, *reč mesta* a pod. – považujeme za menej produktívne počínanie.“ Prikláňa sa skôr k sledovaniu „vývinových premien v normách hovorenej komunikácie...“ (Patráš, 2012, s. 74). Test opodstatnenosti vyčlenenia, odborného opísania novej variety pokračuje v spomenutom aktuálnom projekte a v príspevku naznačíme náš náhľad na túto problematiku.

Vychádzame z dôsledného uvedomenia si objektu nášho záujmu, ktorým je ústna komunikácia. Pokúsme sa modelovo osamostatniť ústnu formu národného jazyka od písanej formy a sledovať obe formy paralelne prostredníctvom ich oddelenej stratifikácie. Doterajšia stratifikácia (Horecký, 1979; Slančová – Sokolová, 1994) bola spoločná pre ústnu aj písanú realizáciu jazyka. Pritom oblasť ústnych komunikátov je ešte stále početnejšia, umožňuje individuálnu variabilitu v prejavoch používateľov. Rozšírenie tejto formy dorozumievania súvisí s množstvom komunikačných sfér a situácií, ktoré, ako sa nazdávame, prevyšujú možnosti výskytu písanej formy (príkladom môžu byť výskumy mestskej reči, ich prehľad poskytuje napr. Urbancová, 2013).² Tento fakt by sa mohol premietnuť aj do jemnejšej diverzifikácie lingvistickej reflexie ústnych foriem komunikácie.

Tab. č. 1: Stratifikácia národného jazyka podľa formy realizácie

Písaná forma národného jazyka	Ústna forma národného jazyka
spisovný jazyk	hovorová podoba spisovného jazyka
štandardná varieta	hovorová slovenčina – „plná“
subštandardná varieta	hovorová slovenčina – „nie plná“
	dialekt
	interdialekt
	enklávna slovenčina
	diaspórna slovenčina
	„naučená“ slovenčina

Pri členení ústnej formy národného jazyka sme uplatnili niektoré výsledky súčasných výskumov v tejto oblasti. J. Findra (2012) sa venoval hovorovej podobe spisovného jazyka. I. Ripka (1980) charakterizoval interdialekt. Na enklávnu a diaspórnu slovenčinu upozornil M. Dudok (napr. 2013). „Naučenou“ slovenčinou pracovne označujeme reč ľudí, ktorí sa slovenčinu učia ako cudzí jazyk.

K meritu veci – prípadnej novej variete ústnej komunikácie – sa dostávame diferenciáciou medzi hovorovou podobou spisovného jazyka a hovorovou slovenčinou. Najprv je potrebné ujasniť si, či môžeme považovať za ekvivalenty *hovorovú podobu spisovného jazyka* a *hovorovú slovenčinu*. J. Findra (2012, s. 9) vymedzil oblasti používania hovorového spisovného jazyka ako verejnú oficiálnu a poloofici-

² Pripúšťame však, že komunikácia v elektronických médiách postupne kopíruje komunikačné sféry a situácie ústnej formy, čím nastavuje možnosti pestrejšej diferenciácie písanej formy.

álnu, perspektívne spoločensky „vyššiu“ neoficiálnu oblasť. Množina komunikačných situácií s ústnou formou interakcie je bohatšia a postupne sa zmenšujú rozdiely medzi oficiálnou a neoficiálnou sférou. Pozorovania rečového správania ukazujú vo všeobecnosti tendenciu k neformálnosti, nepripravenosti (hranej či reálnej), improvizovanosti či ležérnosti prejavu.³ V rozsiahlej zóne ústnej komunikácie pôsobia rôzne faktory ovplyvňujúce sociálnu interakciu, a preto sa v nej stretávame s veľmi pestrou rečovou praxou. Tú je potrebné v lingvistickom opise uchopiť a konceptualizovať bez neprimeraného zjednodušenia. Na tento účel sa javí ako vhodný pojem hovorová slovenčina, ktorý uvádzame paralelne k ustáleným termínom štandardná a subštandardná varieta národného jazyka. Hovorovú slovenčinu zatiaľ vnímame (Urbancová, 2015) v dvoch podobách – v plnej a nie plnej⁴. Plná hovorová slovenčina môže byť hovoreným pendantom štandardnej variety, nie plná hovorová slovenčina sa približuje k subštandardnej variete. Použitie slova pendant nie je ideálne, ak chceme rozdeliť formy realizácie a posilniť ich diferencované uchopovanie. Atribúty *plná* a *nie plná* môžu, pravda, vyznievať diskutabilne. Používame ich však na zdôraznenie blízkosti oboch podôb hovorovej slovenčiny a zároveň nimi naznačujeme väčšiu mieru uvoľnenosti v druhej z nich. Rozlišovanie variet podľa komunikačných situácií sa často zakladá na opozícii verejná – súkromná, resp. oficiálna – neoficiálna, avšak pri konkrétnej rečovej činnosti sú rozhodujúce aj/najmä iné faktory. Uplatnenie plnej a nie plnej hovorovej slovenčiny v konkrétnej komunikačnej interakcii len sčasti závisí od verejnosti či oficiálnosti styku, dôležitým faktorom je aj status expedienta a status percipienta, ich vzťah a ďalšie faktory.

Jedným z našich podnetov pri vyčlenení dvoch foriem ústnej komunikácie – plnej a nie plnej hovorovej slovenčiny – sa stalo uvažovanie nad rečovou činnosťou expedienta. Z empirie vyplýva náš základný predpoklad, ktorý sa nám darí overovať pri výskume: hovoriaci síce môže poznať viaceré variety národného jazyka, ale pri ústnom dorozumívaní si „vyberá“ z dvoch variet – buď z v jeho vnímaní spisovnej, teda prestížnejšej, v ustálenom lingvistickom uchopení štandardnej variety národného jazyka (v našom návrhu plnej hovorovej slovenčiny), alebo z nespisovnej, teda menej prestížnej, čiže subštandardnej variety (nie plnej hovorovej slovenčiny). Uprednostnením termínu hovorová slovenčina a zároveň jej rozdelením na dve časti reagujeme na dynamiku komunikácie, nárast počtu komunikačných situácií aj členitosť vzťahov komunikantov k nej.

Z doterajšieho výkladu vyplýva, že pokladáme za vhodné zaviesť do súčasnej

³ Symptomatickou sférou, ktorá podľa nášho názoru vplýva na ďalšie, sa javia byť televízne či rozhlasové programy. V rôznych reláciách, či už vysielaných naživo, alebo zo záznamu, televíznych alebo rozhlasových, slávnostných aj menej okázalých, badať výrazný príklon k prezentovaniu napohľad nepripraveného prejavu. Neraz sa to vyjadruje aj metarečovo – napr. slovami typu *neformálne*, *nepripravene*, *spontánne* atď. S týmto trendom (nazdávame sa, že to tak môžeme označiť) sa stretávame nielen v komunikačných sférach pre masové publikum, ale aj v komunikátoch určených pomerne uzavretej skupine recipientov pred niekoľkými rokmi označovaných ako prestížni používatelia jazyka. Dnes je bežné stretnúť sa vo verejnej oficiálnej komunikácii s prejavmi predstierajúcimi neformálnosť alebo nepripravenosť (popri skutočne nepripravených prejavoch).

⁴ Inšpiráciou bolo pre nás rozdelenie výslovnostných štýlov, resp. typov vyslovovania, ako ich obhajuje S. Ondrejovič (1988, s. 105), na „plný“ a „nie plný“.

teoretickej reflexie ústnej komunikácie novú varietu – hovorovú slovenčinu s vnútornou dvojčlenou diferenciaciou. Otázkou o rozdieloch medzi štandardnou varietou národného jazyka a hovorovou slovenčinou sme sa zaoberali aj v príspevku na 9. banskobystrickej konferencii o komunikácii (v tlači).

Na začiatku tohto príspevku sme poukázali na bohatú diferencovanosť rečovej praxe a z toho vyplývajúcu obťažnosť jej sociolingvistického modelovania. Pri výskume rečovej činnosti je zvykom charakterizovať komunikačnú udalosť podľa rôznych hľadísk – charakter priestoru, ráz udalosti, vlastnosti expedienta či percipientov atď. Jednotlivé hľadiská čiastočne predurčujú očakávania (napríklad verejná komunikačná sféra predpokladá iný typ interakcie ako súkromná) a na ich základe potom hodnotíme alebo opisujeme či charakterizujeme komunikačnú udalosť.⁵ V sociolingvistických výskumoch pomáha kategorizovanie napríklad podľa vekových skupín, pohlavia, vzdelania. No v akejkolvek kategorizácii možno nájsť relativizujúce faktory, obmedzenia alebo problematizujúce vyčlenenie istého celku na základe spoločných znakov (porov. napr. Urbancová, 2013). Ako nám tieto úvahy pomáhajú pri sociolingvistickom výskume? Predovšetkým relativizujú ambíciu zovšeobecňovať, formulovať závery platné pre definovanú skupinu. Naším cieľom je skôr zaznamenanie rečovej aktivity v istom časovom období a na istom mieste a následne pokus o adekvátne konceptualizovanie zistených javov. Zohľadnenie aktuálneho času realizácie prehovoru a geograficky, spoločensky či ekonomicky determinovaného priestoru, v ktorom sa uskutočňuje, môže slúžiť na relatívne vymedzenie rečového správania. Pri naznačenom prístupe je možné hľadať konštantné a premenlivé prvky v reči komunikanta. Konštantné prvky sú stabilné, vyskytujú vo všetkých rečových prejavoch daného komunikanta. Premenné prvky sú variabilné, menia sa podľa typu komunikácie, podľa percipienta či iných faktorov. Môžeme nájsť aj kolektívne konštantné prvky – charakteristické pre skupinu osôb.

Príspevok uzavrieme príkladom sociolingvistickej sondy do rečového správania trojgeneračnej ženskej výskumnej vzorky. Zameriava sa na elementy zvukovej a morfologickej roviny. Práve ony môžu byť komunikantkami ťažšie vnímané ako subštandardné a štandardné, a tak sú v prehovoroch stabilnejšie, aj keď dochádza k zmene komunikačnej situácie. Z dlhoročných pozorovaní aj z vlastnej komunikačnej praxe vyplýva, že ak si napríklad v oblasti lexiky komunikantka vyberá medzi neutrálnou lexémou a expresívnou, robí to pomerne uvedomelo. Avšak segmentálne javy, napríklad výslovnosť spoluhláskových skupín alebo niektorých hlások, či intonáciu si zväčša neuvedomuje.

Skúmanú vzorku⁶ tvoria tri ženy žijúce vo viacgeneračnej domácnosti v Martine – 71-ročná dôchodkyňa, v meste žije 45 rokov, pracovala ako spojovateľka v telefónnej ústredni, neskôr ako úradníčka; 47-ročná stredoškolsky vzdelaná Martinčanka, zamestnaná vo firme orientovanej na predaj elektroinštalačného mate-

⁵ Čo však formuje naše očakávania a od čoho závisia sa ukazuje byť ďalšou otázkou. Nie je predsa samozrejmé, že v istej situácii komunikujeme istým spôsobom, prípadne že je zvykom komunikovať týmto spôsobom. Ako sa vytvoril tento návyk a či je napríklad otvorený zmene je tiež možným objektom úvah.

⁶ Výskum realizovala diplomantka Andrea Hulejová (2015).

riálu; 16-ročná študentka strednej odbornej školy. Analyzované komunikačné udalosti boli zo súkromného (návšteva) aj verejného (u lekárky, v obchode) prostredia.

Vzhľadom na miesto bydliska je v prehovoroch dominujúca štandardná varieta. U všetkých respondentiek úplne absentuje výslovnosť *ä*. Diftong *je* má odlišnú realizáciu v ukazovacom zámene *tĕe/té* – seniorka pri jednogeneračnej súkromnej komunikácii používa *té*, vo verejnej sfére *tĕe*. Ostatné respondentky vyslovujú jednotne *tĕe*. Diftong *je* je u všetkých a vždy nahrádzaný monoftongom *e* v tvaroch sloviac, napr. *zomreš, nabereš, zobereš*⁷. Diftong *uo* a monoftong *o* sú uplatňované promiskue u skúmaných žien. V slovách *vobec, možem, kvoli, poďte, osmeho* – realizujú výlučne *o*, prípadne *ó*; oproti tomu boli zaznamenané lexémy *puoďdem, mūožem, vūobec*, nad druhej strane boli u respondentky strednej generácie počuté slová *puovodňe, rūoznim, guľuočka, stūol*. Nad hláskou *l* dominuje v komunikácii respondentiek (okrem seniorkinej) *l*. Najstaršia komunikantka zachováva v reči prvky pôvodného nárečia – napríklad *u/v* v tvaroch préterita *povedaū, presviečaū, bežaū, kcev*; realizácia *skovala, dlkšĕ*. Zjednodušovanie spoluhláskových skupín *dň-* a *gd'-, -stň-, -ždň-, -zdň-* je všeobecné, napr. *ňeska, đe, vlasňe, tížňe, prážňini*. Uvedené znaky prechádzali naprieč komunikačnými sférami.

V oblasti suprasegmentálnych javov môžeme zhrnúť konštatovať výskyt tzv. spevavej intonácie, intonačný priebeh je závislý od počtu komunikantov, dĺžky výpovede a obsahu komunikácie. V morfolologickej rovine sa v prehovoroch seniorky v súkromnom rozhovore vyskytol tvar verba *byť* v 3. osobe plurálu: *sa (brički to sa nohavice...)*. Tento prvok považujeme u komunikantky za premenlivý.

Vo výskume bol zisťovaný pomocou informátorky (Hulejová, 2015) vzťah komunikantiek k vlastnej reči a jej závislosť od komunikačnej situácie. Všetky respondentky sa domnievajú, že v hovorenej komunikácii používajú spisovný jazyk. Na otázku o zmene kódu podľa komunikačnej situácie odpovedali všetky tri ženy, že ich vyjadrovanie sa mení. Opísané dôvody však poukazujú na postrehnutie zmeny lexiky, obsahu, prípadne dĺžky prehovoru.⁸ Všetky ženy zhodne uviedli, že zmenu výslovnosti ani intonácie si neuvedomujú, niekedy zaznamenajú v ich vnímaní nesprávny gramatický tvar slova. Stredoškolačka najviac vníma protiklad spisovnosť a nespisovnosť a snaží sa rozprávať spisovne. Môžeme tu pozorovať jednak vplyv školského vzdelávania s akcentovaním dichotómie spisovnosť a nespisovnosť a tiež snahu o zaradenie sa do školského komunikačného kolektívu. Jej snahu o spisovnosť odborne hodnotíme ako realizáciu plnej hovorovej slovenčiny (tradične tiež štandardnej variety). Javy, ktoré sme u nej spozorovali vo všetkých druhoch komunikačných situácií a nepatria k spisovným, považujeme za individuálny konštantný znak hovorovej slovenčiny (tematická submorféma *e* v tvaroch niekto-

⁷ Uvedené javy sú zároveň súčasťou morfolologickej roviny – tvary verb všetkých osôb s tematickou submorfou *e*.

⁸ Seniorka uviedla, že u „doktora sa nevyjadrujem tak otvorene a kvetnato, ako keď debatujem so susedou alebo kamarátkou zo súboru“. Žena v strednom veku povedala: „... so zákazníkmi alebo u doktora sa určite toľko nevybavujem ako napríklad s priateľkou na káve alebo u známych na návšteve“, najmladšia respondentka reagovala v podobnom zmysle: „S kamoškami sa bavím o veciach, o ktorých by som sa určite nebavila s lekárom alebo s učiteľom.“

rých sloviac na mieste spisovného diftongu: *zobereš*, monoftong *o* namiesto *ŕo*: *vobec, osmeho, možem*, dominovanie / nad /).

Všetky získané prehovory vnímame ako súčasť hovorovej slovenčiny, niektoré z nich sú realizované v plnej variete, iné v nie plnej. Za znaky hovorovej slovenčiny považujeme zaznamenané konštantné javy. Analyzované komunikáty aj metarečové rozhovory potvrdzujú naše úvahy o výbere z dvoch podôb národného jazyka – plnej a nie plnej hovorovej slovenčiny.⁹

LITERATÚRA

- BARTMIŇSKI, Jerzy: Čím se zabývá etnolingvistika. In: Slovo a smysl, 2007. [online]. Citované 6. 5. 2016. Dostupné na: <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/259>.
- BARTMIŇSKI, Jerzy: Jazyk v kontextu kultury. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum 2016. 168 s.
- BODNÁROVÁ, Martina: Terminologická reflexia komunikácie v súkromnej sfére vo vzťahu k hovorovému štýlu a jemu blízkym javom – niekoľko úvah a poznámok. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 3 – 4, s. 174 – 186.
- BOSÁK, Ján: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Ed. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 75 – 84.
- DANEŠ, František: Heterogenosť, diferencovanosť a variabilnosť jazykú. In: Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovú. Eds. T. Hoskovec – O. Šeřčík – R. Sova. Brno: Masarykova univerzita 2006, s. 17 – 25.
- DUDOK, Miroslav: Podoby slovenčiny vo svete. In: Slovenčina vo svete. Súčasný stav a perspektívy. Zborník z medzinárodnej konferencie. Eds. J. Pekarovičová – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského 2013, s. 15 – 20.
- Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Ed. A. Gálišová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied 2012. 160 s.
- FINDRA, Ján: Hovorová podoba spisovného jazyka. In: Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Ed. A. Gálišová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied 2012, s. 6 – 12.
- FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Vydavateľstvo Osveta 2013. 319 s.
- HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, s. 221 – 227.
- HORECKÝ, Ján: Stratifikácia národného jazyka ako dôsledok dynamických procesov. In: Dynamika súčasnej češtiny z hľadiska lingvistickéj teórie a školskej praxe. Praha: Univerzita Karlova 1988, s. 15 – 19.
- HULEJOVÁ, Andrea: Súčasná hovorená slovenčina. [Rukopis diplomovej práce.] Banská Bystrica, 2015.
- KRALČÁK, Ľubomír: Aktuálna varietizácia slovenčiny a jej modelovanie. In: Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Ed. A. Gálišová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied 2012, s. 40 – 49.
- KRČMOVÁ, Marie: Proces konstiturovania súčasnej povsednej reči. In: Globalizácia i etnizácia. Ed. G. P. Neščimenko. Moskva: Nauka 2006, s. 102 – 119.

⁹ Termín *hovorová* má v odbornej reflexii pomerne bohatý obsah (porov. Bodnárová, 2013), čo môže prinášať názorové kolízie. Námetom ďalších úvah je prípadná možnosť nahradiť prívlastok *hovorová* iným, vhodnejším slovom, napríklad *hovorená*, ktoré by o. i. lepšie zodpovedalo nášmu vnímaniu neurčitosti hraníc medzi varietami národného jazyka.

- MADLENOVÁ, Lenka: Dynamika hovorovej slovenčiny. [Rukopis diplomovej práce.] Banská Bystrica 2015.
- MARKOŠ, Anton et al.: Biosémiotika. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2014. 124 s.
- NEŠČIMENKO, Galina: Etničeskij jizik. Mníchov: Verlag Otto Sagner 1999. 234 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: O niektorých problémoch slovenskej ortoepie. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 2, s. 100 – 108.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 304 s.
- PATRÁŠ, Vladimír: Hovorená podoba jazyka v meste ako metodologický odkaz a výzva. In: Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici 2010, s. 138 – 150.
- PATRÁŠ, Vladimír: K dynamike noriem v hovorenej komunikácii obyvateľov centrálnej časti stredného Slovenska. In: Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Ed. A. Gálisová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied 2012, s. 69 – 81.
- RIPKA, Ivor: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: Jazykovedné štúdie, XV. Horeckého zborník. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1980, s. 227 – 231.
- SLANČOVÁ, Dana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. Ed. J. Mlacek. In: Studia Academica Slovaca, 23. Bratislava: Stimul 1994, s. 225 – 240.
- URBANCOVÁ, Lujza: Skúmanie hovorovej slovenčiny. Ed. P. Odaloš. In: Synchronne a diachronne kontexty jazykovej komunikácie. 9. medzinárodná vedecká konferencia o komunikácii. Banská Bystrica 17. – 18. 9. 2015. (V tlači.)
- URBANCOVÁ, Lujza: Mestská reč vo Zvolene. Banská Bystrica: Belianum 2013. 150 s.

Slovenská spoluhláska /' – kodifikácia verzus úzus¹

SINIŠA HABIJANEC

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

The Slovak consonant /' – codification vs. usage

The pronunciation of the Slovak palatal consonant /' is without doubt a pressing and as yet unsolved problem of Slovak orthoepy. For decades there has been an observable discrepancy between orthoepic codification prescribing a consistent realisation of the consonant in all positions, and the reality of linguistic usage in standard spoken utterances, characterised by departures from the prescribed pronunciation. These departures are manifested in two ways: a reduction in the degree of palatalisation (the soft /' becoming the so-called half-soft /'), and a reduction in the distribution of palatalisation (the consonant being pronounced as [l] before front vowels and diphthongs). The two are likely to be unidirectionally conditioned, the half-soft pronunciation causing the neutralisation of /' and / before front vowels. The soft pronunciation becoming half-soft is rooted in sociolinguistic reasons and results from the connotations of rural speech, which is irreversibly associated with the soft pronunciation of /'.

Výslovnosť spoluhlásky /' možno bezpochyby označiť za najpálčivejšiu otázku súčasnej slovenskej ortoepie, do istej miery aj fonológie, javiacu sa natoľko rozsiahlou a viacvrstvovou, že tento príspevok sotva zahrnie všetky jej aspekty. Problematika výslovnosti tejto (v porovnaní s češtinou) špecifickej slovenskej spoluhlásky spočíva, najstručnejšie povedané, v rozpore medzi ortoepickou kodifikáciou, vyžadujúcou dôsledné stvárnenie tejto spoluhlásky vo všetkých polohách, a reálnou jazykovou praxou v hovorených štandardných² prejavoch, v ktorých badať

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu *Fonologický vývin slovenčiny vo svetle súčasného stavu historickej jazykovedy*, ktorý je financovaný z Programu SASPRO. Výskum vedúci k jeho výsledkom získal finančný príspevok z Programu Ľudia (Akcie Marie Curie) Siedmeho rámcového programu Európskej únie na základe Grantovej dohody REA č. 609427. Výskum bol ďalej spolufinancovaný Slovenskou akadémiou vied. Príspevok odráža iba postoje autora a Európska únia nie je zodpovedná za akékoľvek možné použitie informácií v ňom uvedených.

² Termín *štandardný* považujeme len za vedecky presnejšie synonymum termínu *spisovný*, pričom nepopierame funkčnú rozvrstvenosť štandardného/spisovného jazyka. Nazdávame sa, že tendencia chápať štandardný jazyk ako varietu širšiu než spisovný jazyk, ktorú badať v súčasnej slovenskej jazykovednej tvorbe, má svoje korene v zaužívanom slovenskom termíne *kodifikácia*, ktorý je medzi slovanskými a svetovými jazykmi skôr ojedinelý. V tomto význame sa väčšinou používa termín *štandardizácia* v rôznych jazykových obdobiach.

ústup od jej kodifikovanej výslovnosti. Ten sa prejavuje dvojako: znížením stupňa palatalizovanosti (tzv. polomäkké /) a zúžením rozsahu jej distribúcie (výslovnosť [l] pred prednými samohláskami a dvojhláskami).

Čo sa týka stupňa palatalizovanosti spoluhlásky /, A. Král uvádza dva typy jej stvárnenia (Král – Sabol, 1989, s. 253):

1. artikulácia končekom jazyka za dolnými zubmi ako pri spoluhláskach *t', d', ň* spravidla sprevádzaná širším dotykom jazyka (mäkká výslovnosť);

2. artikulácia končekom jazyka na hornom ďasne spravidla sprevádzaná užším dotykom jazyka (polomäkká či zmäkčená výslovnosť).

S. Ondrejovič (2011, s. 43) vyčleňuje aj tretí typ výslovnosti / – veľmi mäkký, pričom pre dvojznačnú syntaktickú organizáciu príslušného miesta v jeho príspevku nie je jasné, či ho pripisuje A. Kráľovi, ktorý v novších vydaniach *Pravidlách slovenskej výslovnosti* dôsledne uvádza len dva typy výslovnosti / (Král, 2005, s. 68 – 69). „Veľmi mäkké /“ sa preto pravdepodobne vzťahuje na podtyp mäkkého /, „ktoré sa vyskytuje vo východoslovenských nárečiach“ (Král, 2005, s. 69), a v tomto ponímaní („východoslovenské /“) uvedený termín figuruje v iných prácach A. Kráľa (napr. Král, 1989, s. 46). Takýto veľký výslovnostný rozptyl jedinej fonémy by si však predsa len vyžadoval presnejšie scientometrické parametre.

Pokiaľ ide o rozsah distribúcie, na rozdiel od kodifikovanej výslovnosti – predpokladajúcej dôslednú mäkkú či polomäkkú artikuláciu tejto spoluhlásky v každej polohe podľa platnej kodifikácie – stretávame sa aj s výslovnosťou, v ktorej sa / artikuluje iba pred strednými a zadnými samohláskami (vrátane dvojhlásky *ô*), pred spoluhláskami a na konci slova, zatiaľ čo v polohe pred prednými samohláskami a dvojhláskami (*e, i, í, ia, ie, iu*) sa realizuje (a zároveň doň aj fonologicky neutralizuje) ako [l]. Keďže práve v týchto pozíciách sa mäkkosť spoluhlások *d', t', ň, /* v slovenskom pravopise osobitne nevyznačuje, zhodou okolností sa pri takejto výslovnosti / artikuluje iba tam, kde je vyznačené osobitnou grafémou, v dôsledku čoho sa neoznačovanie / pred prednými samohláskami a dvojhláskami často považovalo za príčinu neutralizácie / a /' v totožných pozíciách (napr. Jóna, 1946, s. 113; Stanislav, 1953b, s. 220). Opísanú výslovnosť môžeme nazvať realistickou, keďže v elektronických médiách a vo verejných kultivovaných prejavoch dnes vysoko prevažuje nad kodifikovanou, ak sa nejaví ako výlučná.

Predpokladáme, že dve tendencie charakterizujúce súčasnú výslovnosť / nie sú náhodné a od seba nezávislé; stupeň palatalizovanosti a rozsah distribúcie sú pravdepodobne jednosmerne podmienené v tom zmysle, že polomäkká výslovnosť je príčinou neutralizácie tejto spoluhlásky v tzv. slabej pozícii. Keďže aj / sa totiž artikuluje tak, že konček jazyka sa dotýka horného ďasna (pričom na rozdiel od /' sa oň opiera iba svojím ostrím; Král – Sabol, 1989, s. 254), v spojení s prednými vokálmi, ktoré spôsobujú zmenšenie ústnej dutiny, sa artikulačný rozdiel medzi / a 2. typom stvárnenia / javí ako veľmi malý, čo sa prenáša aj na akustický dojem malého až nepatrného rozdielu vo výslovnosti,³ a to má za následok ich neutralizáciu v prospech /. V tejto skutočnosti treba azda hľadať prameň Kráľovho konštatovania, že „v slabikách *li, lí* býva dotyk jazyka pri artikulácii / širší a sluchový do-

³ O tom zjavne svedčí aj porovnanie röntgenogramu 2. typu výslovnosti spoluhlásky / (Král – Sabol, 1989, s. 252) a röntgenogramu spoluhlásky / (Král – Sabol, 1989, s. 254).

jem mäkkosti zreteľnejší.“ (Kráľ – Sabol, 1989, s. 253). Nazdávame sa, že informátori pri meraniach intuitívne uplatňovali výrazne mäkkú výslovnosť, lebo pri polomäkkej nemohli stvárniť dostatočne zreteľný stupeň palatalizovanosti.

Na podmienenosť neutralizácie / polomäkkou výslovnosťou poukazovali ešte autori Slovenskej gramatiky, je však zaujímavé, že „vinníka“ takéhoto stavu nehľadali v nedostatočne mäkkom /, ale v nedostatočne tvrdom /: „Pohodlné vyslovenie stredného / vedie k tomu, že sa zanedbáva výslovnosť /, lebo prakticky medzi stredným / a mäkkým / je len malý rozdiel najmä vtedy, keď sa záver pri strednom / presunie na ďasno.“ (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 81). Na udržanie dostatočnej artikulačnej dištinkcie medzi / a / odporúčali, že na jednej strane „[p]redopodnebné (mäkké) / treba presne artikulovať so zreteľným záverom celej prednej polovice jazyka na prednom podnebí.“ (ibid., s. 83), teda so širším dotykom jazyka, ktorý je rozhodujúci pre sluchový dojem mäkkosti (Kráľ – Sabol, 1989, s. 231), a na druhej strane „[p]ri výslovnosti tvrdého / treba dbať na to, aby sa záver tvoril až skoro na samých zuboch“ (Pauliny – Ružička – Štolc, 1968, s. 83), čím sa „automaticky koreň jazyka zníži a artikulácia nadobudne zreteľne temnejšie, tvrdšie zafarbenie.“ (ibid.). Zaujímavé je, že autori vôbec neuvažovali o artikulácii / dotykom jazyka o spodné zuby, ktorú predpokladajú iba pre *d'*, *t'*, *ň*.

Samotný prechod z mäkkej do polomäkkej výslovnosti má azda sociolingvistiké, teda mimojazykové korene, čomu nasvedčuje dobové zistenie J. Stanislava (1953b, s. 208 – 210), ktorý podal sociolingvistickú identifikáciu dvoch typov výslovnosti: mäkkú výslovnosť stvára „časť Slovákov z ľudu a menšia časť inteligencie“, zatiaľ čo polomäkkú „väčšina Slovákov a najmä inteligencie“. Vznik dnes dominantnej polomäkkej výslovnosti teda jednoznačne môžeme pripísať pôsobeniu mesta, v ktorom / pod vplyvom spoločensky prestížnych jazykov (nemčina, čeština...) najprv úplne zaniklo a potom sa s uplatnením a rozšírením spisovnej reči u vzdelancov znovu presadilo, no s kompromisnou oslabenou artikuláciou v podobe tzv. polomäkkého /, čo následne viedlo k jeho neutralizácii v slabej pozícii.

Najstaršie svedectvá o obidvoch tendenciách vo výslovnosti / pochádzajú ešte z medzivojnového obdobia, môžeme však oprávnene predpokladať, že v spisovnej slovenčine sú prítomné oveľa dlhšie. Dva typy výslovnosti /, pokiaľ je nám známe, spozoroval ako prvý B. Hála (1929, s. 56 – 58), skúmajúc výslovnosť tejto hlásky u troch informátorov zo stredného Slovenska, pričom zistil, že informátorka z Martina ju vyslovuje „čistě měkce“ a informátor zo Slovenského Pravna „trochu tvrději“, zatiaľ čo u informátora z Ružomberka výslovnosť bola naučená, pretože „v Ružomberku se totiž / vůbec nevyslovuje.“ (Hála, 1929, s. 56). Hála (1929, s. 58) dospieva k záveru, že „[z]vuk / ve střední slovenštině není jednotný; zní buď měkce [...], nebo jen poloměkce“, no pre obidva typy výslovnosti pozorovaním zisťuje, že konček jazyka sa opiera o dolné rezáky (ibid., s. 57)!

Osobitú výslovnosť / zachytil aj chorvátsky muzikológ J. Andrić (1942, s. 34) vo svojej inak amatérsky písanej gramatike slovenčiny: „Spoluhláska / sa nevyslovuje úplne ako chorvátske /j, ale mäksie, t. j. zostáva viac ako hláska / s jemným pridaním hlásky j. Napríklad: *ľudia* sa nevyslovuje celkom *ľudja*, ale skôr ako *l-judja*, aj keď ani tým nie je presne vyznačená výslovnosť, ktorú sa možno naučiť iba počú-

vaním, pretože spoluhláska / je jedným zo špecifik slovenčiny.⁴ Zaujímavé je, že pri pokynoch o výslovnosti jednotlivých hlások J. Andrić upozorňuje používateľa, že slovenské / je „mekše od hrvatskoga!“ (ibid., s. 33), v čom pravdepodobne badať vplyv jeho (štatisticky tvrdšej!) materčiny na akustický dojem. Vzhľadom na to, že chorvátske (a srbské) / (ortograficky *lj*) sa artikuluje s končekom jazyka na dolných zuboch a v podstate je totožné s prvým typom výslovnosti slovenského /, J. Andrić pravdepodobne zachytil polomäkkú výslovnosť s dotykom na hornom podnebí, ktorú nemohol stotožniť so žiadnou chorvátskou hláskou.⁵ Andrićove pozorovania poskytujú teda dôležité konfrontačné svedectvo o tom, že už v 40. rokoch minulého storočia bola rozšírená polomäkká výslovnosť. O „inakosti“ slovenského / svedčí aj stvárnenie tejto spoluhlásky u vojvodinských Slovákov stredoslovenskej proveniencie, ktorí si pôvodnú nárečovú výslovnosť zachovali pod vplyvom dominantnej srbčiny, pričom Slováci na Slovensku vnímajú ich výslovnosť / ako odlišnú a výrazne mäkkú (porov. Liška, 1967b, s. 199).

Keď už sme pri spisovnej chorvátčine, urobme krátky exkurz do jej súčasných pomerov, ktoré ponúkajú pozoruhodnú paralelu pre situáciu v slovenčine. Spoluhláska *lj* je neodmysliteľnou súčasťou fonologického a ortoepického systému spisovnej chorvátčiny⁶ a ako v nárečiach, tak ani v štandardnom jazyku nepreukazuje náznaky ústupu. Ako výnimka sa javia čakavské nárečia (Lisac, 2009, s. 22) a štokavské dubrovnícke nárečie (Ivić, 1994, s. 142), v ktorých sa *lj* často mení na *j*, ako aj kajkavské nárečia, kde sa *lj* väčšinou substituuje s *l* (Lončarić, 1996, s. 93). Nedodržiavanie korektnej výslovnosti *lj* vo všetkých pozíciách sa pociťuje ako porušenie spisovnej výslovnosti a v prípade *lj > l* u kajkavcov navyše ako rurálny prvok, zatiaľ čo výslovnosť *lj > j* u čakavcov sa vníma skôr ako krajový, regionálny prvok. To zjavne svedčí o tom, že spoluhláska *lj/l'* sama osebe nie je poznačená akousi inherentnou negatívnou sociofonetickou či estetickou hodnotou, lež tá závisí od konkrétneho jazykového okolia, v ktorom sa vyvíja jazyková norma. V prospech toho hovorí aj skutočnosť, že v diskusiách o /, v ktorých sa občas argumentovalo estetickým kritériom, sa tejto spoluhláske pripisovali obidva krajné póly estetickéj stupnice, od toho, že ide o „zvuk pre svoju veľkú rozteklosť ňeprijemní a deťínski“ (Štúr, 1846, s. 101 – 102), až po „ľubozvučnosť“ (Mihál, 1971, s. 244).

Súčasne s prvými správami o dvojakej výslovnosti spoluhlásky / sa vyskytujú aj poznámky o jej zúženej distribúcii. Tie vyšli na povrch pri diskusiách o reforme slovenského pravopisu v 20. a 30. rokoch minulého storočia, ktorých podrobný prehľad prináša J. Horecký (Horecký – Pauliny, 1948, s. 15 – 32). Keďže reformné

⁴ V origináli: „Suglasnik / ne izgovara se posve kao hrvatski lj, nego mekše, to jest ostaje više kao glas l s laganim dodatkom glasa j. Na primjer: ľudia (= ljudi) ne izgovara se sasvim ljudja, nego više kao l-judja, premda ni tim još nije točno označen izgovor, koji se samo slušanjem dade naučiti, jer je suglasnik / jedna od posebnih osobitosti slovačkog jezika“ (Andrić, 1942, s. 42).

⁵ Porov. slovenské ň, ktoré J. Andrić (1942, s. 33) úplne stotožňuje s chorvátskym *nj*.

⁶ V porovnaní so slovenčinou sa (srbo)chorvátčina považuje za akusticky „tvrdší“ jazyk, lebo nepozná palatalizované *č, đ* a výskyt spoluhlások / (ortograficky *lj*) a *ń* (ortograficky *nj*) je v nej štatisticky oveľa nižší, keďže pozíčná mäkkosť sa pred prednými samohláskami v južnoslovanských jazykoch nikdy nefonologizovala, ako sa to stalo v západoslovanských a vo východoslovanských jazykoch.

snahy boli zamerané predovšetkým na zrušenie ypsilonu, naskytla sa otázka zaznačovania palatálnych spoluhlások pred *i*, ako aj problém nesúlady medzi dvoma spisovnými variantmi úradnej „českoslovenčiny“ – češtinou, neobsahujúcou *l'*, a slovenčinou, *l'* obsahujúcou. V tomto kontexte Ľ. Novák (1931, s. 59) upozorňuje:

„Je nadostač známe, že *l'* v literárnej slovenčine vyslovujú predovšetkým iba príslušníci niektorých stredných nárečí slovenských (hlavne južnejších), kdežto iní, ak vôbec *l'* vyslovujú, činia tak iba tam, kde je *l'* zvláštnym spôsobom vyznačené (typ *vôľa*, *kráľ*, *ľúbiť*, *veľmi* a pod.); ak sa nemýlim, bude týchto ostatných väčšina [...] Kým nebude rozhodnutá definitívne u *l'* otázka ortoepická (dnešný jej stav zdá sa byť iba provizorným), nebude možné ani otázku jeho ortografie s definitívnou platnosťou riešiť.“

Pokiaľ je nám známe, ide o prvý explicitný opis výslovnosti, ktorá je dnes v spisovnej slovenčine celkom bežná, ale kodifikátormi zároveň vytrvalo ignorovaná. Citovaná pasáž takisto presvedčivo popiera často vyslovovaný alebo implikovaný názor, že ústup *l'*, najmä v pozíciách pred *i*, *e*, je javom moderným, vzniknutým pod vplyvom elektronických médií. Výnimočne zaujímavý a veľavravný je aj dobový postreh V. Uhlára (1940/1941, s. 209):

„Počúvate žiaka, ktorý krásne vyslovuje *l'*. Ale hneď zistíte, že ho nevyslovuje všade. Ľahko zbadáte, že ho vyslovuje iba tam, kde je *l'* označené skutočne mäkčeňom, ale nikde, kde *l'* z dôvodov úsporných mäkčeňom neoznačujeme. Upozorňujete žiakov, učiteľov, odborných učiteľov, profesorov, že spisovná výslovnosť je *aľe*, *len*, *ľebo*, *ľipa*, *ľist* a pod., dívajú sa na vás s nepochopením. ‚Ale tak rozprávajú na dedinách!‘ argumentujú mnoho ráz povýšenecky. ‚Hej, dedinčania vyslovujú *l'* správne.‘ Iba nedôverčivo krúčia hlavami.“

Okrem ďalšieho zachytenia zúženého rozsahu distribúcie *l'* uvedený citát poskytuje aj vzácne dobové svedectvo o sociofonetickej konotácii *l'*, a to nie z pera jazykovedca, ale priamo od bežných (no vzdelaných!) používateľov spisovnej slovenčiny; poukazuje totiž na to, že už v 40. rokoch minulého storočia výslovnosť *l'* pred *e*, *i* – teda nie spoluhláska *l'* ako taká! – bola vnímaná ako rurálny prvok. Ide o skutočnosť, ktorá v nasledujúcich desaťročiach nebola často zdôrazňovaná, pravdepodobne z ideologických dôvodov (všeobecné popieranie prestíže mesta v socializme), no predsa sa javí ako dôležité, ak nie rozhodujúce kritérium pri sociofonetickom hodnotení stvárnenia spoluhlásky *l'* pred prednými samohláskami, výrazne sa podieľajúce na konštituovaní výslovnostnej normy (nie kodifikácie!) štandardného jazyka až do súčasnosti, ako ukazujú recentné sociolingvistické sondy v stredoslovenskom mestskom prostredí (Ondrejovič, 2011, s. 48) aj na východnom Slovensku. Kontinuitu s dneškom preukazuje aj prudký rozpor medzi vnímaním bežných používateľov a hodnotením jazykovedcov, ktorí „nárečnosť“ a „krajovosť“, ako sa dá usúdiť z citátu J. Horeckého a Š. Peciara (porov. nižšie), pripisovali skôr *tvrdej* výslovnosti *le*, *li*.

Hlasov o potrebe realistickejšej ortoepickej kodifikácie pribúda najmä po druhej svetovej vojne, znovu v kontexte prípravy pravopisnej reformy, ktorá mala za cieľ

predovšetkým odstrániť ypsilon z grafematickej sústavy slovenčiny a zjednotiť písanie predložiek a predpôn *s(o)/z(o)*. J. Orlovský (1945) odštartoval príslušnú kampaň článkom, v ktorom žiadal schválenie Novákovho predvojnového návrhu reformy, podľa ktorého by sa, okrem iného, *ľ* písalo a vyslovovalo iba pred spoluhláskami, zadnými samohláskami a na konci slova.

Š. Peciar (podľa Jóna, 1946, s. 113; Horecký – Pauliny, 1948, s. 23) sa spočiatku dožadoval úplného odstránenia písmena aj hlásky *ľ*, neskôr však svoj názor zmiernil a s J. Horeckým sa zastával jeho realistickej zúženej distribúcie:

„Vyhlasať za takéhoto stavu za spisovnú jedine výslovnosť typu *ľipa, ľen, aľe* by znamenalo ignorovať živé tendencie v dnešnej spisovnej výslovnosti, živé vývinové tendencie nášho celonárodného jazyka. [...] Dnes je výslovnosť typu *ľipa, ľen, aľe* tak rozšírená, že ju nemožno pokladať za nárečovú ani za krajoú. [...] Ostáva tu jediné východisko: *uznať obidva spôsoby výslovnosti za spisovné.*“ (Horecký – Peciar, 1952/1953, s. 45 – 46).

Alternatívna výslovnosť *le, li* s kompromisným prívieskom „menej starostlivej“ bola v §41 zaradená do úradného návrhu pripravovaných, no nikdy neschválených *Pravidiel slovenského pravopisu* (Horecký – Peciar, 1952/1953, s. 44), a takto sa realistická výslovnosť dostala ku kodifikácii bližšie ako nikdy inokedy v doterajších dejinách spisovnej slovenčiny.

Rozšírenosť tvrdej výslovnosti zaznamenáva aj J. Liška (1964), ktorý uvádza viaceré potenciálnych príčin takéhoto stavu, no konštatuje, že nech k tomuto stavu došlo akokoľvek, výslovnosť *le, li* „vyskytuje sa tak často, že pri príprave budúcich Pravidiel slovenskej spisovnej výslovnosti budeme sa musieť vážne zaoberať otázkou, či výslovnosť *le, li* sa nepripustí ako variant popri *ľe, ľi*, alebo či dokonca sa nemá kodifikovať len výslovnosť *le, li* (so stredným *l*).“ (Liška, 1964, s. 203). Na vedeckej konferencii o kultúre spisovnej slovenčiny, konanej v Smoleniciach v r. 1966, ten istý autor vyvolal značný rozruch prehrávaním zvukových záznamov prejavov divadelných hercov a rozhlasových i televíznych hlásateľov, prostredníctvom čoho jasne ukázal, že aj medzi profesionálnymi používateľmi spisovnej slovenčiny vysoko prevažuje tvrdá výslovnosť skupín *le, li* (Liška, 1967a). Účastníkov konferencie zrejme podráždilo najmä Liškovo dôsledné (zároveň aj umelé a neprirodzené) vyslovovanie *ľe, ľi* vo vlastnom vystúpení, čím chcel trošku podpichujúco naznačiť, že „túto výslovnosť majú dodržiavať predovšetkým tí lingvisti, ktorí ju obhajujú, ale vo svojich hovorených prejavoch sa sami proti nej prehrešujú až na 98 percent.“ (Liška, 1967b, s. 197).

L. Dvonč (1964, s. 266 – 267) takisto potvrdzuje, že v bežnej jazykovej praxi sa *l* pred *e, i* často vyslovuje tvrdo, pričom neutralizáciu *ľ* v týchto pozíciách nevyvetľuje nepriaznivým vplyvom pravopisu, ale dáva ju do súvislosti s celkovým zánikom *ľ* v slovenčine. V ďalšom príspevku L. Dvonč (1965, s. 151) upozorňuje, že s výslovnosťou *le, li* sa už možno stretnúť na scéne Slovenského národného divadla, čo takmer súčasne empiricky zistil aj J. Liška nahrávaním divadelných prejavov. Aj neskôr L. Dvonč (1966, s. 83) zisťuje, že tvrdá výslovnosť skupín *le, li* je bežná, ak nie častejšia, pričom navrhuje obidva tieto typy výslovnosti skupín *le, li* kodifikovať ako rovnocenné varianty v spisovnej slovenčine.

Paralelne s príspevkami vyžadujúcimi úpravu ortoepickej kodifikácie sa však ozývali aj hlasy nástojace na udržaní dôslednej výslovnosti *l'* vo všetkých polohách, takisto prevažne v kontexte diskusií o pripravovanej (radikálnej) reforme slovenského pravopisu, ktorého elaborát bol prezentovaný slovenskej kultúrnej verejnosti v r. 1952. Medzi prvými bol E. Jóna, ktorý v článku z r. 1946 uvádza argumenty predovšetkým proti úplnému vynechaniu *l'* v slovenčine, pričom sa selektívnej výslovnosti dotýka len okrajovo (Jóna, 1946, s. 113). Po vyjdení elaborátu nesúhlas s navrhnutým výslovnostným variantom vyjadrili A. Habovštiak (1952/1953) a J. Stanislav (1953a), ktorý tejto otázke venoval celých 19 strán svojej známej monografie (Stanislav, 1953b, s. 207 – 225). Nemožno nespomenúť, že všetci traja uvedení autori pochádzali z rurálnych oblastí, v ktorých sa *l'* dôsledne vyslovuje (Gemery, Orava, Liptov).

Azda najzanietenejším bojovníkom⁷ za dôslednú výslovnosť *l'* bol už spomenutý V. Uhlár, ktorého obľúbeným koníčkom bolo sledovanie účinkovania a vystupovania hercov a kultúrnych pracovníkov, pričom ich výslovnosť následne vystavoval kritike na stránkach jazykovedných a kultúrnych časopisov. Podobne ako iní bádatelia, V. Uhlár (1940/1941) hľadal vinníka zodpovedného za zánik *l'* predovšetkým v školskom systéme. Učitelia podľa neho občas sami nevyslovujú túto hlásku, a ak ju vyslovujú, neupozorňujú dostatočne žiakov, ktorí ju nevyslovujú. Neskôr síce pripustil polomäkkú výslovnosť v školách (Uhlár, 1958), no jeho tlak na dodržiavanie kodifikovanej výslovnosti sa stupňoval, takže pre študentov pedagogických škôl (budúcich učiteľov) dokonca žiadal podmieniť zápis do ďalšieho ročníka správnou výslovnosťou, ako aj osobitne zaznačovať *l'* v každej pozícii v učebniciach pre základné školy. Pri odôvodňovaní svojich postojov využíval predovšetkým mimojazykové argumenty, o čom svedčia dva dobové citáty, ktoré ukazujú, že V. Uhlár dokázal nájsť dôvod pre dôslednú výslovnosť *l'* v akomkoľvek spoločensko-politickom zriadení:

„Dať zaniknúť *l'* by bola hriešna ľahostajnosť slobodného Slovenska.“ (Uhlár, 1940/1941, s. 210).

„Ak teda ide o perspektívy vývinu slovenčiny, treba sledovať a skúmať otázku intenzívnych vzájomných stykov a vplyvov nielen slovenčiny a češtiny, ale aj poľštiny, azda menej ukrajinčiny, ale predovšetkým ruštiny, reči socializmu. Mäkká výslovnosť *l'* v spojeniach *le, li* v slovenčine má oporu aj v takej istej výslovnosti v ruštine.“ (Uhlár, 1963, s. 46).

Môžeme sa len zamýšľať nad tým, čím by V. Uhlár obhajoval zachovanie platnej kodifikácie, keby sa bol dožil vstupu Slovenska do Európskej Únie... Jeho ortoepická križiacka výprava sa náhle skončila na vedeckej konferencii o problémoch jazykovej kultúry na Slovensku, ktorá sa konala v r. 1962 v Bratislave, keď vo svojom diskusnom príspevku priam pribil mladého herca A. Mrvečku na kríž ortoepickej inkvizície, označiac jeho tvrdú výslovnosť skupín *le, li* za kultúrny škandál, čo evi-

⁷ „Mäkkú výslovnosť v skupinách *le, li* háji veľmi rezolútne najmä V. Uhlár“ (Liška, 1964, s. 202).

dentne pobúrilo aj ináč rozvážneho E. Paulinyho, ktorý Uhlárovi adresoval svoj známy výrok, že nemôže naháňať s kyjakom ľudí po Slovensku, pretože nevyslovujú mäkké /! Uhlárov príspevok do Slovenskej reči bol odmietnutý (autorova osobná bibliografia prezrádza, že dokonca nikdy nebol publikovaný!) a autor sa k ortoepickej problematike vracal iba príležitostne, zaoberajúc sa prevažne toponomastickými a dialektologickými otázkami, pričom dnes už nemožno usúdiť, či za týmto rozhodnutím stálo autorovo sklamanie urputnou výslovnostnou odolnosťou širokej kultúrnej verejnosti alebo zásah dotknutých osobností.

Medzi zástancami dôslednej kodifikovanej výslovnosti nemožno obísť A. Kráľa, ktorý svoj vytrvalý, polstoročie sa nemeniaci postoj prezentoval vo viacerých článkoch, ale predovšetkým v rôznych vydaniach *Pravidiel slovenskej výslovnosti*, predstavujúcich základný prameň súčasnej platnej ortoepickej kodifikácie. Pri stanovení ortoepickej normy A. Kráľ vychádza z hovorených spisovných prejavov, pritom však každý prejav, ktorý je charakterizovaný realistickou výslovnosťou skupín *le, li* automaticky vyraduje zo zoznamu prejavov relevantných pre stanovenie ortoepickej normy.⁸ Tým v podstate uplatňuje metodologický bludný kruh – reálnu výslovnosť v hovorených spisovných prejavoch zisťuje tak, že najprv implicitne predurčí, ktoré prvky v hovorenom prejave sa javia ako spisovné. Lenže aký zmysel má potom ich výskum?

Zástancov dôslednej výslovnosti možno nájsť aj medzi súčasnými slovenskými jazykovedcami (napr. Kačala, 1997; Rendár, 2006), ktorí znovu a znovu uvádzajú tie isté dávno zavrnuté argumenty v prospech zachovania súčasnej ortoepickej kodifikácie, ktorá je už takmer storočie „odtrhnutá od úzu“ (Slančová – Sokolová, 2011, s. 346). Ako jeden z dôvodov na zachovanie kodifikovanej výslovnosti sa napr. často uvádza neutralizácia fonologického protikladu *l ~ /*, ktorá by údajne viedla k nezrozumiteľnosti. Tu treba podotknúť, že drvivá väčšina minimálnych párov spočívajúcich na protiklade *l ~ /* obsahuje *l* v silnej pozícii, v ktorej sa mäkká či polomäkká výslovnosť *l* stále pociťuje ako prestížna (Ondrejovič, 2011, s. 45), napr. *lavica ~ /lavica, rola ~ roľa, polka ~ Polka, uhol ~ uhol'*, dokonca aj Rendárovo trochu natiahnuté *tuhla ~ tuhla!* Minimálne páry pred prednými samohláskami fungujú vo fonologickej teórii, nie však v živej jazykovej praxi: *žily ~ žili,*⁹ *celý ~ celí* „lieči“, *holý ~ holí, stále* (príd. meno) ~ *stále* (príslovka). Našiel by sa dnes vôbec Slováč, ktorý by na otázku „Žili [s tvrdým /] v Bratislave?“ zareagoval protiotázkou „Čo so žilami v Bratislave?“! Dovoľujeme si tvrdiť, že opak je pravda – dôsledná, predovšetkým mäkká výslovnosť pred *i, e* narúša komunikáciu a vedie k nedorozumeniu, o čom sa na vlastnej skúsenosti presvedčil autor príspevku, ktorý raz pod vplyvom materčiny¹⁰ vyslovil slovo *pleseň* s mäkkým *l*, čo všetci prítomní Slováci interpretovali ako *pieseň*!

Ako ďalší argument sa uvádza hrozba pohybu v tvaroslovnom systéme, keď by

⁸ Porov. napr.: „Preto [...] dochádza[m] k záveru, že pre spisovnú slovenčinu má normotvornú funkciu a kodifikačnú hodnotu explicitná forma spisovnej výslovnosti. Explicitnú výslovnosť nachádzame v tých hovorených spisovných prejavoch, pre ktoré je charakteristická dobrá znalosť normy spisovného jazyka a zachovanie jej kodifikácie“ (Kráľ, 1966, s. 326 – 327).

⁹ Je podivuhodné, že tento dištinktívny pár uvádza ešte A. Bernolák (1787, s. 70) pri odôvodnení existencie *l* vo svojom spisovnom jazyku západoslovenskej (!) proveniencie.

¹⁰ V chorvátčine *plijësan, -sni ž.*, ale *pljësni!*

sa tvary patriace k mäkkým skloňovacím vzorom vyslovovali v niektorých pádoch tvrdo, čo by údajne viedlo k rozkolísaniu systému a miešaniu skloňovacích vzorov. Na popretie tohto argumentu nemusíme ani podniknúť exkurz do češtiny; stačí sa pozrieť na západoslovenské nárečia, v ktorých / dávno zmizlo z fonologického systému, a pôvodné mäkké vzory sa stále skloňujú inak ako vzory tvrdé, porov. dolnotrenčianske *plná misa fazule* (Ripka, 1975, s. 131). Okrem toho, aj spisovná slovenčina pozná tvary „nelogického“ skloňovania, napr. *večera – večere, na nebi, konope*, kde súčasné koncovky sú stopami po pôvodných mäkkých spoluhláskach, ktoré dávno stvrdli, no presun príslušných substantív do tvrdých skloňovacích vzorov dodnes nenastal. Nespomínajúc početnú vrstvu prevzatých slov: *hotel, v hoteli* (ale *priemysel, o priemysle*), *bicykel, na bicykli, bicykle*, ale *kotol, v kotle, kotly* a pod. Odpadá aj námietka, že v tom istom vzore by sa striedali tvary s tvrdým a mäkkým zakončením (napr. *kaštieľ*; Kačala, 1997, s. 66), lebo takéto príklady stretávame v iných skloňovacích vzoroch: *žena, ženy, žene...*

Ako pravdepodobne najčastejšie používané argumenty v prospech dôslednej výslovnosti / sa uvádzajú jeho výskyt v nárečiach a zastúpenosť v teréne, no tie si zasluhujú prinajmenšom dve vecné poznámky. Po prvé, treba mať na pamäti, že pri dialektologických úvahách sa nebral zreteľ na stredoslovenské a východoslovenské mestá, v ktorých výslovnosť / buď úplne zanikla, alebo zanikla v slabej pozícii. Po druhé, rurálna konotácia výslovnosti /e, /i zasiahla aj nositeľov nárečí, ktorí v mestskom a (lebo) sociálne prestížnejšom prostredí túto výslovnosť opúšťajú. Tento „code-switching“ zaznamenal ešte V. Uhlár¹¹ pre východoslovenskú oblasť a potvrdili ho aj najnovšie sociolingvistické výskumy (Slančová – Sokolová, 2011, s. 346). Rovnaký fenomén v stredoslovenskom prostredí registroval J. Stanislav (1953b, s. 210 – 212). O dnes už nezvratnej príznakovosti výslovnosti /e, /i svedčí aj jej efektívne štylistické využitie,¹² ktoré sa ako každý štylistický prvok zakladá na nezvyčajnom. Túto príznakovosť dnes už nemožno korigovať žiadnymi kodifikačnými dekrétmi, ani odvolávaním sa na stabilitu spisovného jazyka, rešpektovanie poldruhistoročnej kodifikačnej tradície, zachovanie kontinuity, ani neopodstatnenými varovaniami pred rozpadom hláskového systému slovenčiny a pred rozkolísaním jej tvarotvorného systému, ba ani presviedčaním, že „aj prostredníctvom jestvovania a fungovania tejto hlásky si slovenčinu a osobitne spisovnú slovenčinu uvedomujeme ako našu, nám najbližšiu, odlišnú od iných jazykov a schopnú vyjadriť všetky prejavy nášho ducha.“ (Kačala, 1997, s. 70)! A už vôbec nemožno hovoriť o vyššom výslovnostnom štýle, do ktorého sa dôsledná výslovnosť /e, /i v príručkách o jazykovej kultúre pravidelne zaraďovala. Dnešný Slováč sa pri registrovaní takejto výslovnosti skôr rozosmeje alebo uškrnie (vo vlastnej jazykovej

¹¹ „Na celom východnom Slovensku je výslovnosť / živá. Keď počúvate ľud a žiakov hovoriť nárečím, všade počujete celkom zjavne /. No keď počúvate gymnazistov rozprávať spisovne, zbadáte hneď, že / nevyslovujú.“ (Uhlár, 1940/1941, s. 209)

¹² Vydarené štylistické využitie mäkkej výslovnosti sme zaregistrovali v recentnej televíznej reklame jedného z mobilných operátorov, v ktorej historická postava Jánošíka, narážajúc na viazanosť v zmluvách, odkazuje svojim zajatým spoluzbojníkom: „P..si, zasa ste sa nechali uviazať?!“, pričom vyslovené výrazne mäkké -/i bolo neoddeliteľné od takisto stvárnenej typickej stredoslovenskej vetnej intonácie. Obidva štylistické prvky majú jednoznačnú rurálnu a v konkrétnom prípade aj archaickú konotáciu.

praxi sme sa stretli s obidvoma typmi reakcií), než aby ju spájal s komunikačnými vlastnosťami, ktorými je vyšší štýl všeobecne charakterizovaný. Najdôležitejšie pritom je, že pri (explicitnej) kodifikácii už takmer storočie prítomnej (implicitnej) výslovnostnej normy by spoluhláska / zo slovenského fonemického inventára nezmizla, znížila by sa len jej frekvencia (alebo by reálne zostala rovnaká), a slovenčina by nestratila nič zo svojej ľubozvučnosti, pestrosti, vlnitosti a – krásy!

LITERATÚRA

- ANDRIĆ, Josip: Slovačka slovnica. Zagreb: Izdanje hrvatsko-slovačkog društva 1942. 164 s.
- BERNOLÁK, Anton: Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum. Posonium: Typis Joannis Michaelis Landerer 1787.
- DVONČ, Ladislav: K otázke racionalizácie slovenského pravopisu. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, s. 258 – 269.
- DVONČ, Ladislav: K diskusii o niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. In: Slovenská reč, 1965, roč. 30, s. 143 – 153.
- DVONČ, Ladislav: K otázke spoluhlásky / v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 1966, roč. XVII, s. 75 – 84.
- HABOVŠTIAK, Anton: O výslovnosti skupín *le, li*. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, s. 225 – 234.
- HÁLA, Bohuslav: Základy spisovné výslovnosti slovenské a srovnání s výslovností českou. Praha: Filosofická fakulta Univerzity Karlovy 1929. 133 s.
- HORECKÝ, Ján – PAULINY, Eugen: O reforme slovenského pravopisu. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1948. 60 s.
- HORECKÝ, Ján – PECIAR, Štefan: K jednotlivým bodom novej pravopisnej úpravy. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. XVIII, s. 35 – 47.
- ИВИЋ, Павле: Српскохрватски дијалекти. Њихова структура и развој. Прва књига: Општа разматрања и штокавско наречје. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића 1994. 319 с.
- JÓNA, Eugen: Poznámky k návrhom na reformu slovenského pravopisu. In: Slovenská reč, 1946, roč. 12, s. 46 – 57, 103 – 113.
- KAČALA, Ján: Slovenská mäkká spoluhláska / . In: Kultúra slova, 1997, roč. 31, s. 65 – 72.
- KRÁL, Ábel: Problémy slovenskej ortoepie. In: Slovenská reč, 1966, roč. 31, s. 325 – 335.
- KRÁL, Ábel: Radšej / než východoslovenské / . In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, s. 41 – 49.
- KRÁL, Ábel: Pravidla slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Matica slovenská 2005. 424 s.
- KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.
- LISAC, Josip: Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje. Zagreb: Golden Marketing – tehnička knjiga 2009. 191 s.
- LIŠKA, Jozef: O niektorých problémoch slovenskej spisovnej výslovnosti. In: Slovenská reč, 1964, roč. 29, s. 193 – 210.
- LIŠKA, Jozef: Kodifikácia spisovnej výslovnosti. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967a, s. 149 – 160.
- LIŠKA, Jozef: Záver k diskusii o kodifikácii spisovnej výslovnosti. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967b, s. 197 – 200.
- LONČARIĆ, Mijo: Kajkavsko narječje. Zagreb: Školska knjiga 1996. 198 s.

- MIHÁL, Ján: Fonéma /' v slovenskom spisovnom jazyku. In: Jazykovedné štúdie XI. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971, s. 241 – 244.
- NOVÁK, Ľudovít: K problému reformy československého pravopisu. In: Sborník Matice slovenskej, 1931, roč. IX, s. 38 – 72.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Problém palatálneho/nepalatálneho /' / v spisovnej slovenčine najmä v pozíciách pred e, i. In: Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach. Eds. Ľ. Žigová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2011. s. 43 – 54.
- ORLOVSKÝ, Jozef: Zreformujeme slovenský pravopis. In: Nové slovo, 1945, roč. 2, č. 8, s. 15 – 16.
- PAULINY, Eugen – RUŽIČKA, Jozef – ŠTOLC, Jozef: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 583 s.
- RENDÁR, Ľubomír: Dištinkcia mäkkého /'. In: Varia XIV. Zborník materiálov zo XIV. kolokvia mladých jazykovedcov (Nitra - Šintava 8.-10. 12. 2004). Ed. Marcel Oľšiak. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre 2006, s. 51 – 60.
- RIPKA, Ivor: Dolnotrenčianske nárečia. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1975. 276 s.
- SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Návrat k varietám hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku po pätnástich rokoch. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Eds. M. Oľšiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 341 – 357.
- STANISLAV, Ján: Niektoré otázky spisovnej výslovnosti a návrh na nové Pravidlá. In: Kultúrny život, 1953a, roč. 8, č. 3, s. 9.
- STANISLAV, Ján: Slovenská výslovnosť. Príručka pre umelcov a iných pracovníkov. Martin: Osveta 1953b. 295 s.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nauka reči slovenskej. V Prešporuku: Písmom Belnayho dedičou 1846. 216 s.
- UHLÁR, Vlado: Slovenské /'. In: Slovenská reč, 1940/1941, roč. VIII, s. 204 – 211.
- UHLÁR, Vlado: Upevnenie a rozšírenie /' v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, 1958, roč. XXIII, s. 91 – 102.
- UHLÁR, Vlado: (diskusný príspevok). In: Jazykovedné štúdie VII. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963, s. 45 – 46.

Jazyková norma z pohľadu konfliktu predstáv o jazyku Bratislavy a vidieka¹

LUCIA MOLNÁR SATINSKÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Language norm from the perspective of the conflicting images between the language of Bratislava and the language of the countryside

The paper focuses on the certain conflict between the prestige of the language of the city and language of the countryside in the reflection of language norm in Slovakia by Slovak linguists of the 2nd half of the 20th century as well as the beginning of the 21st century. The language of the city has been researched in the Slovak tradition (by E. Pauliny et al. in the 60s of the 20th century, V. Patráš et al. in the 90s of the 20th century and others) on the axis between the standard language and dialects. Both the standard Slovak and Slovak dialects are perceived as prestigious varieties of the national language. The language of Bratislava somehow seems not to belong to these varieties, which is sometimes seen as a threat to the “nice standard” language. However, precisely the language of the city has the greatest impact on the language norm, as the cultural and intellectual life of the Slovak language community takes place in the capital city. The paper is also a prelude to the author’s research focusing on language use and attitudes of students coming to Bratislava from various regional linguistic backgrounds.

1. Úvod

Súvislosti medzi výskumami jazyka mesta a jazyka vidieka na Slovensku zamestnávajú jubilanta profesora Ondrejoviča roky. Svoje pozorovania komplexne sumarizuje napr. v kapitole *Medzi jazykom mesta a jazykom vidieka* svojej knihy *Jazyk, veda o jazyku, societa* (Ondrejovič, 2008, s. 227 – 233). Od roku 2011 som pracovala po jeho boku, najskôr ako doktorandka, od r. 2015 ako vedecká pracovníčka. Projektom VEGA 2/0118/2012 *Jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku v európskom kontexte* sme sa v rokoch 2011 – 2014 a kontinuálne až doteraz snažili rozšíriť poznanie v tejto oblasti. Ja som v rámci tohto projektu a svojej dizertačnej práce (Satinská, 2015) mala na starosti Bratislavu. V súčasnosti sa v oddelení súčasného jazyka Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV pozornosť venuje výskumu jazykovej normy, ktorá úzko súvisí aj s jazykovou situáciou.

Cieľom tohto príspevku je prispieť k diskusii o norme pripomenutím určitých aspektov. Vzhľadom na vitálnosť tejto diskusie a priestor tohto textu sa obmedzím len na vybrané body. Otázky, ktoré si tu kladiem, sú orientované do minulosti i budú-

¹ Tento príspevok je súčasťou riešenia grantu VEGA 2/0182/15 *Jazyková norma a jej kodifikácia*.

nosti. Odrážam sa od viacerých definícií jazykovej normy, pripomínam, ako sa s jazykovou normou spájal jazyk mesta a jazyk vidieka z rôznych perspektív a na záver predstavím plán svojho pripravovaného výskumu zameraného na postoje súčasných vysokoškolákov a vysokoškoláčok s rôznym jazykovým pozadím k norme.²

2. Definície jazykovej normy

Jedným z najnovších príspevkov k diskusii o jazykovej norme je publikácia Alexandry Jarošovej *Slovo v slovníku z pohľadu času a normy* (2015). A. Jarošová tu kompaktno zhŕňa vývin pohľadu na chápanie jazykovej normy. Pozornosť venovanú tomuto pojmu považuje za jednu z charakteristických čŕt českej a slovenskej lingvistiky (Jarošová, 2015, s. 13). Z diskusií o norme vyvodzuje štyri základné orientácie definícií: „1. norma je súbor pravidelne používaných jazykových prostriedkov (teda prostriedkov videných predovšetkým z hľadiska úzu); 2. norma je realizovaná časť systému (teda tiež súbor prostriedkov, len z iného pohľadu); 3. norma je súbor jazykových zákonitostí (v tomto ponímaní je norma skoro stotožnená so systémom); 4. norma je súbor pravidiel jazykového správania (zásad výberu jazykových prostriedkov).“ (tamže, s. 14). Dodáva, že „jednotlivé chápania sa navzájom prelínajú a nevytvárajú jasnú sústavu.“ (tamže, s. 14).

Východiskom, ku ktorému sa jazykovedci a jazykovedkyne opätovne vracajú, je konferencia o norme z r. 1955. Príspevky z nej boli následne publikované v časopise Slovenská reč (1955, roč. 20, č. 4). Ján Horecký tu jazykovú normu vníma ako jednu zo spoločenských noriem, ktoré určujú, čo je v danej oblasti správne alebo nesprávne: „Norma sa teda chápe obyčajne ako súhrn predpisov o tom, čo je správne alebo nesprávne v danom spisovnom jazyku (prípadne aj v nárečiach). Takéto chápanie zodpovedá všeobecnému pojmu normy ako všeobecne uznávaného pravidla, ktorým sa má určovať individuálne alebo sociálne správanie človeka. Teda tak, ako právne normy určujú, čo je v danej spoločnosti zákonné a čo protizákonné, ako estetické normy určujú, čo je v danej spoločnosti krásne a čo nie je krásne, aj jazykové normy určujú, čo sa v jazyku danej spoločnosti a daného útvaru pokladá za správne a čo za nesprávne.“ (Horecký, 1955, s. 195).

Juraj Dolník nadväzuje aj na tento aspekt normy, keď všeobecne jazykové normy definuje ako „aktuálne alebo potenciálne kodifikované štandardizácie foriem, ich významov a ich kombinácií a suprasémantických príznakov jazykových jednotiek, v ktorých sú akumulované kolektívne potreby a záujmy korelujúce s funkciami noriem a teda je v nich zafixovaná motivácia ich rešpektovania, ktorá v danej societe nadobudla regulatívnu silu.“ (Dolník, 2010, s. 101). Ideálna norma je podľa J. Dolníka „funkčne determinovaná sústava štandardizácií s regulatívnou silou, ktorá (sústava) zodpovedá idealizovanej predstave o realizácii jazykového systému a používaní jazyka. Idealizovaná predstava je založená na tendencii k striktnologickému vnímaniu jazykového systému a na tendencii k reštriktívnemu vnímaniu rozmanitosti používania spisovného jazyka.“ (tamže, s. 105). Naopak reálna norma je v jeho chápaní „funkčne determinovaná sústava štandardizácií s regulatívnou funkciou, ktorá (sústava) zodpovedá reálnej predstave o realizácii jazykového sys-

² Pripravovaný výskum je projektom podporeným postdoktorandským štipendijným fondom Štefana Schwarza SAV.

tému a používaní jazyka. Reálna predstava je založená na prirodzenologickom vnímaní jazykového systému a na rešpektovaní reálnej rozmanitosti používania jazyka.“ (tamže, s. 106). Takýto prístup k norme problematizuje tradičnú trichotómiu systém – norma – úzus. Ideálna norma akoby patrila v rámci tejto trichotómie medzi systém a normu, keď sa systémovosť berie za základ a vedie k reštrikciám. Naopak, reálna norma do istej miery zotiera hranicu medzi normou a úzom, keďže úzus berie ako rovnocenný zdroj jazykového poznania.

3. Vzťah jazyka mesta a jazyka vidieka

Konflikt predstáv o jazyku mesta a jazyku vidieka sa rozprestiera v rovine postoja k spisovnému jazyku. Ide o to, ktoré prostredie je – má byť – určujúce pre spisovný jazyk. Kde sa má hľadať inšpirácia pri riešení problematických otázok kodifikácie. V. Blanár v nadväznosti na myšlienku, že Štúr uzákonil spisovný jazyk na základe stredoslovenských nárečí, presadzuje názor, že systém nárečí nemusí byť východiskom pre spisovný jazyk. „Systém nárečí je jednoduchší, ale pevnejší, norma spisovnej slovenčiny je zložitejšia, systémová súdržnosť voľnejšia. Vnútorne vývinové zákony stredoslovenských nárečí a spisovnej slovenčiny nie sú celkom totožné. Hoci ľudový jazyk predstavuje nevyschýnajúci prameň pre ďalší rozvoj nášho spisovného jazyka, jednako pri teoretických zásahoch treba vychádzať z vnútorných zákonitostí spisovného jazyka.“ (1995, s. 210). S. Ondrejovič (2015, s. 5) pripomína, že Štúrov opis slovenčiny je založený na jazyku stredoslovenských miest a nie nárečí.

F. Buffa popisuje rozširovanie spisovného jazyka do domén, kde sa predtým používalo nárečie, čo spôsobuje ich oslabenie v neoficiálnych situáciách: „Prispôsobovanie dedinského života životu obyvateľov mesta, ku ktorému vývin smeruje veľmi rapídne, môže postupne vytvoriť podmienky na to, že aj vidiecke obyvateľstvo prejde na širšie využívanie spisovného jazyka aj v neoficiálnych situáciách. To by pre nárečia znamenalo ich odsun na druhý plán a postupne ich zanedbávanie ako plnohodnotného dorozumievacieho prostriedku. Z takých a podobných dôvodov sa dakedy hovorí o odumieraní nárečí.“ (Buffa, 1986, s 6 – 7). V. Patráš po rokoch potvrdzuje trend oslabovania nárečí aj v jazyku mesta: „Mesto sa potom neprejavuje ako homogénny jazykový celok: pôvodný mestský úzus kontaminujú slabnúce miestne nárečia, prímes expanzívnych sociálnych dialektov a stopy iných jazykových systémov. Výsledný zložitejší, variabilnejší komunikačný útvar tenduje k spisovnému jazyku a súčasne sa stáva jedným z jeho zdrojov.“ (Patráš, 1992, s. 10). A teda potvrdzuje mestský jazyk ako bázu spisovného jazyka.

V pohľade na diskusiu v 20. storočí ťahá mesto – a vyslovene Bratislava – za kratší koniec, u jazykovedcov je zdrojom zlých príkladov. Pre V. Uhlára predstavuje jazyk mesta liaheň negatívne hodnotených mestských žargonizmov: „Zaiste len hlbokým pomýlením sa mohlo stať, že sa našli vzdelanci, dokonca jazykovedci, ktorí hájili študentské žargonizmy, ktoré **ako mor zaplavili najmä Bratislavu a odtiaľ sa chytró šírili aj po ostatných našich mestách** [zvýraznila LMS]. Žargonizmy *slonina* (slovenčina), *gimpl* (gymnázium), *profák* (profesor), *peda* (pedagogika), *kompóna* alebo *kóna* (kompozícia), *lábák* (laboratórium), *štácka* (štátna skúška)

a pod. **boli prejavom vrcholného nevkusu používateľov a súčasne dokladom vnútornej plytkosti a krajnej neúcty k národnému jazyku. Nepochybne súviseli s kozmopolitickou, protinárodnou orientáciou predstaviteľov vedy a buržoáznej spoločnosti vôbec**“ (1954, s. 21, zvýraznila LMS). Útechou by mu mohlo byť, že viaceré z citovaných žargonizmov v živej reči neprežili. Iste by si však dnes našiel iné. Aj o niekoľko rokov neskôr sa negatívne vyjadruje o jazyku mesta: „Za spisovný konverzačný štýl však nemožno pokladať nielen vznikajúcu „mestskú reč“ sídlisk, interdiálekt zo vzájomného prelínania sa viacerých nárečí s prvkami spisovného jazyka, ale ani takú reč ktorejsi vrstvy vzdelancov, ktorá sa pri zachovaní podstatných črt spisovného tvaroslovía a pri istej redukcii niektorých znakov hláskoslovía sústavne a zámerne zanešváruje slangovými výrazmi. (...) **Iba ľahostajný a povýšenecky vzťah k jazyku býva najčastejšie pareniskom takejto pochybenej mestskej reči, najnižšieho konverzačného štýlu veľkomestských periférií, a napodiv, mládežníckeho slangu vysokoškolákov a stredoškolákov veľkomesta.**“ (1967, s. 46, zvýraznila LMS).

J. Dubníček mal podobný postoj k jazyku v Bratislave, keď v diskusii v r. 1967 poznamenal: „Je iste nepríjemné konštatovanie, že **Bratislava** ako centrum nepomáha v tomto poslaní v takej miere, ako by si to potreba vyžadovala a že **dokonca Stredoslovákov v krátkom čase pokazí, ak nie sú dosť odolní.** Treba premyslieť aj taktiku, prostriedky, ako vydobíť aj hovorenej podobe spisovného jazyka v Bratislave takú pozíciu, akú si zaslúži v hlavnom meste Slovenska, aby nebola v takom rozsahu **neurčitou strakatinou.**“ (citované podľa Dubníček, 2007, s. 223, v celej citácii zvýraznila LMS). Myšlienka pokazenia Stredoslovákov alebo Východniarov v Bratislave je aktuálna aj dnes, a je jedným z východísk pripravovaného výskumu, ktorý predstavujem nižšie. Aby sa však nezdalo, že jazyk v Bratislave bol vždy považovaný za menejcenný, treba pripomenúť aj tvrdenie E. Paulinyho z 50. rokov 20. storočia: „Bratislava je pre normu spisovného jazyka nateraz a pre budúcnosť ďaleko dôležitejšia ako stredoslovenský nárečový základ.“ (cit. podľa Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5, 2000, s. 31).

Na vnútrojazykovú, a mohli by sme povedať medzivarietnú, konfliktnosť upozorňuje ďalej S. Ondrejovič, odvolávajúc sa na jej reflexiu v médiách: „V takýchto podmienkach nie je nič prekvapujúce, ak sa objavujú postoje a hodnotenia kvalifikujúce jazykovú situáciu na Slovensku cez prizmu vnímania seba a iných ako „my a oni“, a ak tieto postoje môžu niekedy vyznievať aj konfrontačne či dokonca konfliktné. Na to, že otázka jazykovej konfliktnosti sa nemusí týkať len medzijazykových súvislostí, ale môže mať aj vnútrojazykový charakter, signalizovali už dávnejšie a signalizujú aj dnes občasný ohlasy v dennej tlači.“ (Ondrejovič, 2008, 119 – 120). Hodnotiace vyjadrenia pokračujú aj dnes okrem iného na sociálnych sieťach a v ďalších online priestoroch (diskusiiach, fórach).

4. Súčasný stav bádania o jazyku mesta na Slovensku³

Na Slovensku sa jazyk mesta skúma v paulinyovskej tradícii pod hlavičkou hovorenej podoby jazyka v meste (porov. Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 6, 2007 a György, 2013) alebo mestskej reči (porov. Urban-

³ Táto časť vychádza z textu mojej dizertačnej práce (Satinská, 2015).

cová, 2013). V poslednej dobe takéto výskumy prebiehali a prebiehajú na pôde Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici i Prešovskej univerzity. Výskumy sa realizujú v mestách na strednom a východnom Slovensku. Okrem občasných monografií (Lujza Urbancová, 2013: Zvolen, Ladislav György, 2013: Veľký Krtíš) zostávajú väčšinou na úrovni študentských prác alebo príspevkov v zborníkoch (porov. Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5, 2000).

V. Patráš a v nadväznosti na neho aj L. Urbancová definujú túto podobu jazyka nasledovne: „Ide o množinu hierarchicky usporiadaných jazykových prostriedkov, ktoré využívajú príslušníci konkrétneho mestského jazykového spoločenstva, trvale žijúci alebo pôsobiaci v meste, v priamom živom bezprostrednom dorozumievaní v rôznych spontánnych každodenných polooficiálnych a neoficiálnych komunikačných situáciách, v závislosti od veku, regionálneho pôvodu, vzdelania, sociálneho zaradenia a iných, prevažne individuálnych a nezriedka protichodných psychosociálnych črt (recesia a súčasne stereotypnosť, exkluzívnosť a zároveň vulgarizácia prejavov).“ (Urbancová, 2013, s. 21). Táto definícia je nesmierne široká, ba nekonečná a neohraničená. Je obdivuhodné, že tí, ktorí v jej duchu jazyk miest skúmajú, vedia vyvodiť také presné závery. Pomáha im to, že sa analyzuje fónická, morfológická a prípadne aj syntaktická rovina prejavov hovoriacich. Na tomto základe sa hľadá miesto jazyka daného mesta na osi medzi spisovným slovenským jazykom a nárečím.

Iný prístup predstavuje dotazníkový výskum, ktorý sme realizovali v r. 2013 v siedmich slovenských mestách, v Bratislave, Nitre, Lučenci, Komárne, Žiline, Košiciach a vo Zvolene. Sústreďoval sa na používanie rôznych jazykov a jazykové postoje obyvateľov k otázkam viacjazyčnosti na Slovensku a jazykovej politike. Preto v ňom boli zahrnuté mestá, ktoré v predchádzajúcich výskumoch nefigurovali (Bratislava, Lučenec, Komárno, Košice i Nitra) práve pre viacjazyčný charakter miestneho obyvateľstva. Potvrdilo sa, že najotvorenejší prístup sa prejavuje na miestach, kde majú s viacjazyčnosťou živú skúsenosť (Bratislava, Komárno, Košice). Najmenej otvorený sa ukázal Zvolen, a nie Žilina, ktorá tak niekedy býva prezentovaná v médiách vďaka svojej niekdajšej silnej podpore Slovenskej národnej strany. Vo všetkých mestách sa potvrdila, podľa očakávania, nízka znalosť jazykovej legislatívy. Zároveň sa nepotvrdilo, že by jazykový zákon ovplyvňoval životy bežných obyvateľov (Ondrejovič a kol., 2016).

5. Možné nové prístupy

Ako som ukázala vyššie, jazyk mesta sa tradične, od polovice 20. storočia, skúma na osi medzi spisovným jazykom a nárečím. Vo svojom rozbiehajúcom sa výskume, podporenom v rámci postdoktorandského fondu Štefana Schwarza SAV, sa sústreďujem na individuálne premeny jazykových prejavov a postojov k regionálnej diferencovanosti z hľadiska normy. Ide o výskum mladých ľudí prichádzajúcich do Bratislavy za štúdiom na vysokej škole. Metódou opakovaného naratívneho interview (vždy na začiatku školského roka po dobu troch rokov) budem sledovať zmeny v ich jazykovom prejave a postojoch. Pôjde o štyri skupiny študentiek a študentov s rôznym jazykovým pozadím: 1. slovenským – nárečovým, 2. slovenským – spisovným, 3. menšinovým – maďarským a 4. cudzím (napr. španielskym, arabským, gréckym...).

Pozadím tohto výskumu sú často neoverené a laické konštatovania, ktoré sú ale pravidelne prítomné vo verejnom diskurze. Ide o konštatovania jazykového charakteru, ako mesto Bratislava „pokazí“ Stredoslováka alebo východniara, ako ľudia prestávajú mäkčiť, či zmena prízvuku charakterizovaná okrídlenou vetou: „Doma sa mi vysmievaajú, že už zaťahujem po bratislavsky...“ a pod. V prípade respondentov a respondentiek s materinským jazykom iným ako slovenským pôjde aj o to, do akej miery si v hlavnom meste počas štúdia osvojujú slovenčinu. Sledovať budem aj vyjadrenia nejazykového charakteru, keď ľudia pociťujú istú vykokorenosť alebo hľadajú svoj vzťah k Bratislave.

Cieľom tohto výskumu je teda overiť tvrdenia objavujúce sa v tlači alebo neformálnej komunikácii, kde hovoriaci opisujú svoje skúsenosti so zmenami v jazykovom prejave, a zároveň odhaliť procesy (nielen jazykovej) adaptácie mladých ľudí v Bratislave počas prvých troch rokov ich štúdia.

6. Záver

Spisovný jazyk aj nárečia sú vnímané ako prestížne variety národného jazyka. Jazyk mesta (jazyk v meste) akoby sa vymykal týmto varietám, čo bolo v minulosti vnímané priam ako ohrozenie národného jazyka (porov. napr. Uhlár, 1954). Avšak práve jazyk mesta má najväčší vplyv na jazykovú normu, keďže v mestách sa koncentruje kultúrny a intelektuálny život jazykovej komunity. Konflikt praxe a ideálu v rovine spisovnej jazykovej normy sa prejavuje na rôznych úrovniach, zachytáva to dolníkovský náhľad na jazykovú normu ako reálnu vs. ideálnu (Dolník, 2010) či konkurenčný boj nárečí a jazyka mesta, ktorý tenduje k spisovnosti (Blanár, 1955; Patráš, 1992). Skúmať túto dynamiku možno dlhodobým sledovaním tých hovoriacich, ktorí z iných regiónov prichádzajú do mesta, a pozorovaním zmien ich jazykových prejavov a postojov. Práve o tento pohľad sa pokúsi môj výskum tých, čo prichádzajú študovať do Bratislavy.

LITERATÚRA

- BLANÁR, Vincent: K teórii a praxi našej jazykovej kultúry. In: Slovenská reč, 1955, roč. 20, č. 4, s. 209 – 218.
- BUFFA, Ferdinand: O súčasných zmenách v slovenských nárečiach. In: Slovenská reč, 1986, roč. 51, č. 1, s. 3 – 10.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 299 s.
- DUBNÍČEK, Ján: Diskusia k príspevku Hovorená spisovná reč v Martine. In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 6. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2007, s. 222 – 224.
- GYÖRGY, Ladislav: Hovorená podoba jazyka v meste Veľký Krtíš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Fakulta humanitných vied 2013. 190 s.
- HORECKÝ, Ján: Norma spisovného jazyka z hľadiska potrieb spoločnosti. In: Slovenská reč, 1955, roč. XX, č. 4, s. 209 – 218.
- Hovorená podoba spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca 6. Red. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2007. 228 s.

- JAROŠOVÁ, Alexandra: Slovo v slovníku z pohľadu času a normy. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 160 s.
- Mesto a jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 300 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 304 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Niekoľko rapsodických poznámok k dielu Ľudovíta Štúra. In. Kultúra slova, 2015, roč. 49, č. 1, s. 3 – 9.
- ONDREJOVIČ, Slavomír a kol.: Jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku v medzinárodnom kontexte. Materiály ku kompendiu. Rukopis 2016.
- PATRÁŠ, Vladimír: Anketové sondy do bežnej komunikácie v meste. In: Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 1, s. 10 – 19.
- SATINSKÁ, Lucia: Jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku. Dizertačná práca. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2015. 172 s.
- UHLÁR, Vlado: O žargonizmoch v slovenčine. In: Slovenská reč, 1954, roč. 19, č. 1 – 2, s. 20 – 27.
- UHLÁR, Vlado: Tvary *bou*, *mau* a *dobrô*, *dobrieho* a spisovná slovenčina. In: Slovenská reč, 1967, roč. 32, č. 1, s. 44 – 50.
- URBANCOVÁ, Lujza: Mestská reč vo Zvolene. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – Bellianum 2013. 160 s.

Zvuková charakteristika oslovenia v trénerskom komunikačnom registri¹

DANIELA SLANČOVÁ – MARIANNA KRAVIAROVÁ
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Sound characteristic of addressig in coach communicative register

The sources of the given interdisciplinary study are of sociolinguistic, sport linguistic, pragmalinguistic and experimental phonetical character. The study analyses a sample of training and match dialogues between coach and players of older school age in the sport of handball. It concentrates on the addressing speech acts in connection with the regulative communicative functions (CF) of appeal and indication. The experimental measurement of f0, melody, intensity and quantity of the given speech acts have been made on the basis of Praat computer program and later statistically and qualitatively interpreted. The measurements revealed the different intonational patterns within the given speech acts between both CFs and training and match dialogue, respectively; mainly in comparison to the casual conversation between the coach and the players. Thus the method can be used on the basis of bigger sample and contribute to the overall pragmatic pattern of the coach communicative register.

1. Úvod

V našej štúdii, ktorá má interdisciplinárny charakter, vychádzame hlavne z pozícií sociolingvistiky, športovej lingvistiky, pragmalingvistiky a fonetiky. Sociolingvistickým východiskom je pre nás koncept makrosociálneho a mikrosociálneho komunikačného registra, špecifickejšie, z pohľadu športovej lingvistiky, športového makrosociálneho komunikačného registra a trénerského mikrosociálneho komunikačného registra realizovaného v dvoch základných žánroch: tréningovom a zápasovom dialógu (o spomínaných konceptoch porov. napr. Slančová – Slančová, 2014, 2016). Zvuková analýza vybraných komunikačných aktov s určujúcou komunikačnou funkciou, ktorá sa sústreďuje na suprasegmentálne javy, je založená na pragmalingvistickom a fonetickom prístupe.

Komunikačný register možno opísať z hľadiska komplexu uplatňovaných pragmatických, lexikálnych, morfológických a syntaktických jazykových prostriedkov (porov. Slančová, 1999). Ak sa jazykový prejav príslušného registra realizuje zvukovo, samozrejme, k jeho najdôležitejším charakterizačným znakom patrí opis zvukových (predovšetkým prozodických) prostriedkov patriacich do komplexu jazykových prostriedkov, ktorými sa príslušný komunikačný

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia grantového projektu VEGA 1/0164/15 *Interdisciplinárna analýza športového komunikačného registra*.

register uvedomuje a realizuje vo fáze tvorby aj percepcie konkrétneho jazykového prejavu/textu.

V doterajšom výskume trénerského komunikačného registra však systematicky opis zvukových charakteristík založený na exaktnom fonetickom výskume absentoval. Ak sme sa vyjadrovali k zvukovej charakteristike registra, tak len posluchovou metódou. Nasledujúci príspevok je prvou výskumnou sondou, nevyhnutne parciálnou, ktorou sme chceli overiť, či a ako môže exaktný fonetický výskum prispieť k zvukovej charakteristike komunikačného registra, ktorá by sa následne mala stať súčasťou jeho komplexného opisu. Jeho hlavným cieľom je teda zistiť nosnosť metódy, založenej na interdisciplinárnom metodologickom prístupe, a odpovedať na otázku, či a ako výsledky, ktoré sa získajú na základe zvolenej metódy, môžu prispieť k definovaniu intonačného vzorca trénerského mikrosociálneho komunikačného registra v situácii tréningu a zápasu (tréningového a zápasového dialógu).

2. Východiská a výskumné otázky

V štúdiu analyzujeme oslovovacie komunikačné akty realizujúce sa v trénerskom komunikačnom registri. Oslovenie všeobecne chápeme ako komplexnú komunikačnú funkciu (KF) založenú na dvoch základných intenciách, a to kontaktovosti a výzvovosti. Oslovenie je vo vzťahu k adresátovi komunikačným impulzom a zároveň jeho identifikáciou. Realizuje sa ako základná komunikačná funkcia v samostatnom komunikačnom akte alebo ako súčasť komunikačného aktu, ktorého jadro tvorí realizácia inej základnej KF. Oslovenie potom funguje ako sprievodná KF. Výzvoová intencia oslovenia umožňuje hlavne v prípade jeho izolovaného výskytu plynulý prechod k ďalším komunikačným aktom. V tomto prípade je oslovovací komunikačný akt nositeľom kombinovanej KF (porov. Slančová, 1999).

Naša výskumná sonda sa sústreďuje iba na dve komunikačné funkcie, ktoré sa v trénerskom komunikačnom registri realizujú v rámci oslovovacieho komunikačného aktu ako sprievodná, resp. kombinovaná² komunikačná funkcia. Ide o komunikačnú funkciu upozornenie a výzva. KF upozornenie a výzva³ radíme k regulatívnym KF, všeobecne charakterizovaným ako vyjadrenie vôle hovoriaceho, aby adresát vykonal neverbálnu alebo verbálnu aktivitu; podnet na vykonanie činnosti. KF upozornenie presnejšie charakterizujeme ako vyjadrenie vôle hovoriaceho, spojené s poukázaním na to, na čo má adresát zamerať svoju pozornosť. Vo výpovediach s touto KF jemne rezonuje implicitný negatívny postoj voči aktivite komunikačného partnera. V trénerskom komunikačnom registri je prototypovým slovom vyjadrujúcim upozornenie interjekcia *pozor*, resp. lexikalizované spojenie *dávať pozor*. KF výzva charakterizujeme ako vyjadrenie vôle hovoriaceho, aby adresát vykonal nejakú činnosť; podnietenie k činnosti (spolu s KF príkaz a povel) s najnižšou mierou naliehavosti oproti príbuzným KF príkaz

² Na vyjadrenie sprievodnosti používame znamienko +; na vyjadrenie kombinovanosti znamienko =.

³ K pomenovaniu, charakteristike, metódam a reliabilite určovania komunikačných funkcií v trénerskom komunikačnom registri porov. Slančová – Slančová, 2014.

a povel. Výzva (podobne ako príkaz a povel) má imperatívny charakter. Prototypovým slovom vyjadrujúcim dané KF je verbum ísť v indikative aj imperative sprevádzané vo výzvoch a príkazových výpovediach špecifikáciou v podobe pomenovania konkrétnej činnosti, ktorú majú hráč alebo hráči vykonať. Na KF upozornenie a výzva ako súčasti oslovovacieho komunikačného aktu sme sa sústredili na základe predchádzajúceho výskumu (Slančová – Slančová, 2014)⁴ preto, lebo obe patria tak v tréningovom, ako aj v zápasovom dialógu do prvej štvrtiny najfrekvencovanejších KF podľa relativizovanej absolútnej frekvencie vo všetkých športoch, ktoré sme sledovali (futbal, hádzaná, volejbal); rovnako patria k najfrekvencovanejším KF v tréningovom, ako aj zápasovom dialógu podľa absolútnej frekvencie vo všetkých troch športoch osobitne. Sú to teda KF, ktoré pragmaticky výrazne definujú trénerský komunikačný register. V prípade samostatného oslovenia (oslovenie = upozornenie; oslovenie = výzva) sú to najfrekvencovanejšie kombinované KF realizujúce sa v oslovovacom komunikačnom akte vôbec.⁵

V nadväznosti na naznačené východiská a predchádzajúce výskumné postupy a s ohľadom na pilotný charakter štúdie sme si stanovili nasledujúce výskumné otázky:

- Je doterajšie empirické zisťovanie komunikačných funkcií pri analýze trénerského komunikačného registra adekvátne?

Ďalej (a predovšetkým) sa pýtame:

- či a ako sa intonačne líšia oslovovacie komunikačné akty prepojené s komunikačnými funkciami patriacimi do rovnakej skupiny komunikačných funkcií;
- či a ako sa intonačne líšia oslovovacie komunikačné akty prepojené s danými komunikačnými funkciami v komunikačnej situácii tréningu a zápasu;
- do akej miery sa intonačne líši oslovovací komunikačný akt, ktorý je nositeľom kombinovanej KF (izolované oslovenie kombinované s KF upozornenie a izolované oslovenie kombinované s KF výzva), a oslovovací komunikačný akt, ktorý je nositeľom sprievodnej KF (oslovenie spojené s výpovedou, ktorou sa realizuje KF upozornenie a KF výzva);
- či a ako sa trénerský komunikačný register intonačne odlišuje od iných registrov.

3. Výskumná vzorka

Z rozsiahleho trimodálneho korpusu audiovizuálnych nahrávok a transkriptov, ktoré máme k dispozícii z predchádzajúceho výskumu (Slančová – Slančová, 2014) sme sa sústredili na analýzu komunikácie trénera a hráčov – žiakov staršieho školského veku počas jedného zápasu a jedného tréningu v jednom zo skúmaných

⁴ V našom výskume sme sledovali komunikáciu trénerov a žiakov staršieho školského veku; pragmatická charakteristika trénerského komunikačného registra získaného na tomto základe je však v mnohých položkách aplikovateľná na trénerský komunikačný register ako taký.

⁵ Okrem upozornenia a výzvy sa KF oslovenie v oslovovacom KA kombinuje s KF napomenutie, uistenie sa, povel, ojedinele aj s KF kritika, pochvala a výčitka.

športov – hádzanej.⁶ Audionahrávky, ktoré sa stali východiskom štúdie, boli v digitálnej kvalite s použitou vzorkovacou frekvenciou 8000 Hz, bitovou hĺbkou 16 bit, v mono kanáli a v nekomprimovanom formáte .wav.

Z nahrávky, ktorá sa realizovala počas tréningu, sme vyextrahovali 7 samostatne realizovaných oslovovacích aktov s kombinovanou KF oslovenie = upozornenie a 13 spojení oslovenie + upozornenie; 6 samostatne realizovaných oslovovacích aktov s kombinovanou KF oslovenie = výzva a 5 spojení oslovenie + výzva. Obdobne sme postupovali aj v nahrávke, ktorá bola získaná počas zápasu. V tejto nahrávke sa vyskytlo 21 výpovedí s kombinovanou KF oslovenie = upozornenie a 19 spojení oslovenie + upozornenie; 12 výpovedí s kombinovanou KF oslovenie = výzva a 3 spojenia oslovenie + výzva. Extrahované výpovede sme vyexportovali v programe Audacity ako samostatné zvukové súbory nekomprimovateľného formátu .wav.

Tab. č. 1: Charakteristika výskumnej vzorky

šport	súbor	dátum	dĺžka nahrávky	počet riadkov v transkripte
hádzaná	TH3 (tréning)	1.3.2010	54:04	1051
	komunikačná funkcia	počet výpovedí	komunikačná funkcia	počet výpovedí
	oslovenie = upozornenie	7/5 ⁷	oslovenie + upozornenie	13/12
	oslovenie = výzva	6/5	oslovenie + výzva	5
	súbor	dátum	dĺžka nahrávky	počet riadkov v transkripte
	ZH2 (zápas)	5.4.2009	60:51	827
	komunikačná funkcia	počet výpovedí	komunikačná funkcia	počet výpovedí
	oslovenie = upozornenie	21/19	oslovenie + upozornenie	19/15
	oslovenie = výzva	12/10	oslovenie + výzva	3

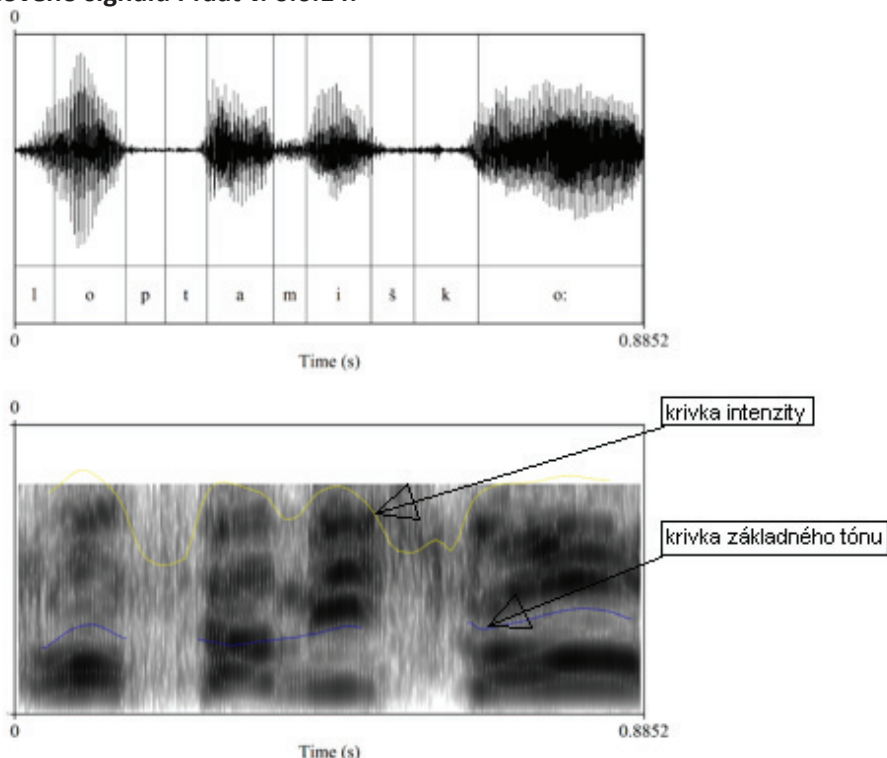
⁶ Tréningové jednotky a zápasy boli so zameraním sa na aktivity trénera a jeho verbálny aj neverbálny prejav zachytávané na statickú videokameru. Okrem toho mal tréner na krku na šnúrke zavesené citlivé zariadenie nahrávajúce jeho zvukový rečový prejav (diktafón). Verbálny a neverbálny prejav trénera a čiastočne hráčov (ak sa dostali do blízkosti nahrávacieho zdroja) sa transkriboval pomocou transkripčného a kódovacieho systému CHAT systému CHILDES. Následne sa transkript v opore o audio- a videonahrávku kódoval v programe Microsoft Excel. Jeden z kódovacích systémov bol zameraný na komunikačné funkcie vymedzených obsahovo-pragmatických jednotiek.

⁷ Čísla za lomkou označujú skutočne analyzované jednotky. Niektoré z extrahovaných jednotiek neboli totiž vzhľadom na svoju zvukovú kvalitu na analýzu použiteľné.

4. Ciele a metódy experimentu

Analýza oslovení sa realizovala v programe Praat v. 6.0.14 (Boersma – Weenink, 2016) pomocou oscilogramov a spektrogramov (na ilustráciu porov. obr. č.1).

Obr. č. 1: Oscilogram oslovenia s fonetickou transkripciou [lopta miško:] a širokopásmový spektrogram s vyznačenými krivkami základného tónu (spodná modrá krivka) a intenzity (vrchná žltá krivka) ako výstup z programu na analýzu rečového signálu Praat v. 6.0.14.



V jednotlivých nahrávkach s oslovením sme sa zamerali na meranie intonačných charakteristík. Išlo o skúmanie suprasegmentov, ktoré vznikajú tónovou moduláciou hlasu, konkrétne melódiu a s ňou súvisiace hodnoty základného tónu, ale aj meranie intenzity, ktorá vzniká silovou moduláciou hlasu, a v neposlednom rade aj suprasegment časovej modulácie, ktorým je kvantita. Experimentálne sme v rámci oslovovacích komunikačných aktov skúmali nasledujúce skutočnosti:

- rozdiel v akustickej realizácii výpovedí s KF oslovenie = upozornenie a oslovenie + upozornenie v komunikácii trénera s hráčmi počas tréningu a zápasu;
- rozdiel v akustickej realizácii výpovedí s KF oslovenie = výzva a oslovenie + výzva počas komunikácie trénera s hráčmi počas tréningu a zápasu;
- rozdiel v akustickej realizácii naznačených kombinácií a spojení počas komunikácie trénera s hráčmi v situácii tréningu a zápasu;
- dĺžku trvania vokálov (kvantitu).

Tieto údaje sme porovnávali s akustickou realizáciou komunikácie trénera a hráčov mimo tréningového a zápasového dialógu, ktoré sme získali na začiatku na-

hrávania v komunikačnej situácii tréningu, keď sa tréner s hráčmi rozprával voľne na rozličné témy, ktoré bezprostredne nesúviseli so športovou komunikáciou.

4. Výsledky

4.1 Zvuková charakteristika oslovovacích komunikačných aktov v spojení s KF upozornenie v tréningovom dialógu

Najskôr sme sa sústredili na tónovú moduláciu rečového prejavu trénera počas tréningu, kde sme merali hodnotu základného tónu f_0 , t. j. hodnotu kmitania hlasiviek v priebehu oslovovacieho komunikačného aktu v kombinovanom aj sprievodnom postavení s upozornením. Hodnota základného tónu bežnej reči trénera je 98 Hz, pri osloveníach v tréningovom procese výrazne stúpa, čo zobrazuje aj tabuľka č. 2.

Tab. č. 2: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty základného tónu merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	f_0 [Hz] priemerné	f_0 min [Hz] priemerná	f_0 max [Hz] priemerná	f_0 min [Hz] absolútna	f_0 max [Hz] absolútna
oslovenie = upozornenie	141	100	161	81	182
oslovenie + upozornenie	150	121	161	87	211

Priemerná hodnota trvania základného tónu sprievodného upozornenia (oslovenie + upozornenie) v porovnaní s kombinovaným (oslovenie = upozornenie) je vyššia aj z toho dôvodu, že v sprievodnom upozornení stojí oslovenie na začiatku výpovede a hodnota základného tónu musí byť nasadená do vyššej roviny, aby hovoriaci mohol dokončiť výpoveď v rozsahu svojho hlasového registra. Rozdiel v priemernej hodnote základného tónu kombinovaného upozornenia a sprievodného upozornenia počas tréningu nie je štatisticky významný podľa ANOVA testovania na hladine významnosti $\alpha = 0,05$ a následných post-hoc testov. Štatisticky významný (podľa ANOVA) sa však na základe výsledkov post-hoc testovaní (Mann-Whitneyho U test) javí rozdiel v hodnote základného tónu trénera meraný v bežnej komunikácii a v kombinovaných aj sprievodne sa realizujúcich upozorneniach počas tréningu. Rozdiel v hodnote základného tónu medzi kombinovaným spojením oslovenie = upozornenie v tréningovom dialógu a bežnou komunikáciou je 43 Hz, čo predstavuje 44 % nárast f_0 , a medzi sprievodným spojením oslovenie + upozornenie a bežnou komunikáciou je 52 Hz, čo znamená 53 % nárast základného tónu.

Suprasegment melódia, ktorá úzko súvisí s hodnotou základného tónu a tiež patrí k tónovej modulácii rečového signálu, sa v kombinovanom upozornení realizoval ako konkluzívna kadencia v troch prípadoch, ako antikadencia v jednom prípade a jedno zastúpenie mala aj semikadencia. V sprievodnom upozornení sa konkluzívna kadencia vyskytla 5-krát, antikadencia 8-krát, pričom výskyt semikadencie sme v tejto KF nezaznamenali. V sprievodných osloveníach s upozornením pozorujeme väčší výskyt antikadencie.

Ďalším meraným suprasegmentom bola intenzita, ktorá patrí k silovej modulácii rečového signálu. Priemerná intenzita v bežnej komunikácii dosahovala hodnotu 62 dB, pričom hodnoty namerané počas tréningu sú zobrazené v tabuľke č. 3.

Tab. č. 3: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty intenzity merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	I priemerná [dB]	I min [dB] priemerná	I max [dB] priemerná	I min [dB] absolútna	I max [dB] absolútna
oslovenie = upozornenie	74	60	79	48	82
oslovenie + upozornenie	73	58	78	50	83

Rozdiel v priemernej hodnote intenzity kombinovaného a sprievodného upozornenia počas tréningu nie je štatisticky významný podľa ANOVA testovania na hladine významnosti $\alpha = 0,05$ a následných post-hoc testov, ale štatisticky významným sa javí rozdiel v intenzite oboch oslovení v spojení s upozornením v porovnaní s priemernou hodnotou intenzity v tréningovom dialógu a v bežnej komunikácii podľa rovnakého testovania. Rozdiel v intenzite bežnej komunikácie kombinovaným upozornením v tréningovom dialógu je 12 dB, čo predstavuje 19 % nárast intenzity, a sprievodné upozornenie je realizované intenzitou o 11 dB vyššou ako pri bežnej komunikácii, čo zodpovedá 18 % nárastu.

Posledným skúmaným suprasegmentom bola kvantita, ktorá patrí k časovej modulácii rečového signálu (tabuľka č. 4).

Tab. č. 4: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty kvantity merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	prvá slabika [ms]			druhá slabika [ms]		
	priemer	min	max	priemer	min	max
oslovenie = upozornenie	123	98	166	166	80	290
oslovenie + upozornenie	79	52	112	98	43	208

Všetky realizácie oslovení v spojení s upozornením sú charakteristické príznakovou dĺžkou samohlások. Skúmané oslovenia s upozornením, pozostávajúce z oslovení hráčov, boli dvojslabičné (*Leši, Geri, Dano, Filip, Martin, Emil, Mišo, Lukáš, Ľuboš*) a okrem jedného prípadu išlo o krátke sonantické jadrá slabík. Aj napriek tejto skutočnosti boli pozorované výrazné predlžovania kvantity, ktoré boli výraznejšie pri kombinovaných upozorneniach. Priemerná kvantita prvej slabiky bola 123 ms a druhej slabiky až 166 ms. Predlžovanie kvantity nastalo aj v sprievodných upozorneniach, kde priemerná kvantita prvej slabiky bola 79 ms a druhej slabiky 98 ms.

4.2 Zvuková charakteristika oslovovacích komunikačných aktov v spojení s KF upozornenie v zápasovom dialógu

Metódu opísanú v 4.1 sme zvolili aj pri analýze zápasového dialógu.

Tab. č. 5: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty základného tónu merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	f0 [Hz] priemerné	f0 min [Hz] priemerná	f0 max [Hz] priemerná	f0 min [Hz] absolútna	f0 max [Hz] absolútna
oslovenie = upozornenie	165	131	197	90	186
oslovenie + upozornenie	186	154	195	111	219

Štatisticky významný rozdiel v hodnote základného tónu f_0 medzi kombinovanými a sprievodnými upozorneniami (tabuľka č. 5) nie je pozorovateľný, výraznejší rozdiel oproti tréningovému dialógu pozorujeme v týchto hodnotách v porovnaní hodnôt nameraných počas zápasového dialógu a hodnôt nameraných pri bežnej komunikácii. Rozdiel v základnom tóne je 67 Hz (68 % nárast), resp. 88 Hz (89 % nárast).

Suprasegment melódia sa v kombinovanom upozornení realizoval ako konkluzívna kadencia v 10 prípadoch, ako antikadencia v 6 prípadoch a jedno zastúpenie mala aj semikadencia. V sprievodnom upozornení sa konkluzívna kadencia vyskytla 6-krát, antikadencia 11-krát a semikadencia sa v tejto komunikačnej funkcii vyskytla raz.

Tab. č. 6: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty intenzity merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	I priemerná [dB]	I min [dB] priemerná	I max [dB] priemerná	I min [dB] absolútna	I max [dB] absolútna
oslovenie = upozornenie	78	57	83	48	86
oslovenie + upozornenie	77	57	82	48	86

Čo sa týka intenzity (tabuľka č. 6), štatisticky významným sa javí rozdiel v intenzite oboch upozornení v porovnaní s priemernou hodnotou intenzity v bežnej komunikácii podľa Mann-Whitneyho U testu. Rozdiel v intenzite bežnej komunikácie a kombinovaným upozornením je 16 dB, čo predstavuje 26 % nárast intenzity. Sprievodné upozornenie je realizované intenzitou o 15 dB vyššou ako pri bežnej komunikácii, čo zodpovedá 24 % nárastu.

Tab. č. 7: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty kvantity merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s upozornením

	prvá slabika [ms]			druhá slabika [ms]		
	priemer	min	max	priemer	min	max
oslovenie = upozornenie	92	29	126	115	50	202
oslovenie + upozornenie	90	68	131	111	57	233

Suprasegment kvantita sa vyznačuje aj v zápasoch príznačnou dĺžkou samohlások (tabuľka č. 7). Skúmané oslovenia s upozornením, pozostávajúce z oslovení hráčov, boli dvojslabičné (*Filip, Martin, Robo, Tiňo, Rišo, Maťo, Miško, Lukáš, Luky, Geri, Stano, Ďuri, chlapci*), pričom okrem jedného prípadu išlo o krátke sonantické jadrá slabík. Aj napriek tejto skutočnosti boli pozorované výrazné predĺžovania kvantity, ktoré boli výraznejšie pri kombinovaných upozorneniach. Priemerná kvantita prvej slabiky bola 92 ms a druhej slabiky 115 ms. Predĺžovanie kvantity nastalo aj v sprievodných upozorneniach, kde priemerná kvantita prvej slabiky bola 90 ms a druhej slabiky 111 ms.

4.3 Zvuková charakteristika oslovovacích komunikačných aktov v spojení s KF výzva v tréningovom dialógu

Aj pri analýze oslovovacích komunikačných aktov v spojení s KF výzva sme sa sústredili na najvýraznejšie suprasegmenty tónovej, silovej a časovej modulácie,

ktoré sme odčítali zo spektrogramov v programe na analýzu rečového signálu Praat v. 6.0.14. V skúmanej vzorke sa počas tréningového dialógu vyskytlo iba 7 oslovovacích KA so spojením oslovenie = výzva, z ktorých sme meraniu podrobili iba 5. Oslovovacích KA so spojením oslovenie + výzva bolo tiež iba päť.

Tab. č. 8: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty základného tónu merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	f0 [Hz] priemerné	f0 min [Hz] priemerná	f0 max [Hz] priemerná	f0 min [Hz] absolútna	f0 max [Hz] absolútna
oslovenie = výzva	166	141	171	106	197
oslovenie + výzva	156	144	159	126	192

Štatisticky významný rozdiel v hodnote základného tónu medzi kombinovanými a sprievodnými výzvami (tabuľka č. 8) nie je pozorovateľný, výrazný rozdiel pozorujeme v týchto hodnotách v porovnaní s hodnotami pri bežnej komunikácii, kde rozdiel v základnom tóne je 68 Hz (69 % nárast), resp. 58 Hz (59 % nárast).

Suprasegment melódia sa v kombinovanej výzve realizoval ako konkluzívna kadencia v jednom prípade, ako antikadencia v troch prípadoch a jedno zastúpenie mala semikadencia. V sprievodnej výzve sa konkluzívna kadencia vyskytla dvakrát, antikadencia raz a semikadencia dvakrát.

Tab. č. 9: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty intenzity merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	I priemerná [dB]	I min [dB] priemerná	I max [dB] priemerná	I min [dB] absolútna	I max [dB] absolútna
oslovenie = výzva	77	58	82	45	85
oslovenie + výzva	76	61	81	72	67

Čo sa týka intenzity (tabuľka č. 9), štatisticky významným sa javí rozdiel v intenzite oboch výziev v porovnaní s priemernou hodnotou intenzity v bežnej komunikácii podľa ANOVA a post-hoc testovania. Rozdiel v intenzite v bežnej komunikácii kombinovanou oslovovacou výzvou v tréningovom dialógu je 15 dB, čo predstavuje 24 % nárast intenzity, sprievodná výzva je realizovaná intenzitou o 14 dB vyššou ako pri bežnej komunikácii, čo zodpovedá 23 % nárastu.

Tab. č. 10: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty kvantity merané v priebehu tréningového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	prvá slabika [ms]			druhá slabika [ms]		
	priemer	min	max	priemer	min	max
oslovenie = výzva	85	45	111	169	109	304
oslovenie + výzva	85	57	112	72	58	90

Suprasegment kvantita sa vyznačuje príznakovou dĺžkou samohlások (tabuľka č. 10). Skúmané oslovenia s výzvou boli dvojslabičné (*Rišo, Leši, Emil, Miloš*). Aj

napriek tomu, že všetky skúmané slabiky boli krátke, pozorovali sme výrazné predĺžovania kvantity, ktoré boli výraznejšie pri kombinovaných výzvach. Priemerná kvantita prvej slabiky bola 85 ms a druhej slabiky 169 ms. Predĺžovanie kvantity nastalo aj v sprievodných výzvach, kde priemerná kvantita prvej slabiky dosahovala hodnotu 85 ms a druhej slabiky 72 ms.

4.4 Zvuková charakteristika oslovovacích komunikačných aktov v spojení s KF výzva v zápasovom dialógu

Posledným skúmaným materiálom boli oslovovacie KA v spojení s KF výzva znamenajúce počas zápasového dialógu. V skúmanej vzorke sa počas zápasového dialógu vyskytlo 12 spojení oslovenie = výzva, z ktorých sme meraniu podrobili 10. Sprievodné výzvy mali iba 3 výskyty.

Tab. č. 11: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty základného tónu merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	f0 [Hz] priemerné	f0 min [Hz] priemerná	f0 max [Hz] priemerná	f0 min [Hz] absolútna	f0 max [Hz] absolútna
oslovenie = výzva	174	127	207	100	291
oslovenie + výzva	178	149	197	114	210

Štatisticky významný rozdiel v hodnote základného tónu medzi samostatne stojacimi a sprievodnými výzvami (tabuľka č. 11) nie je pozorovateľný, výrazný rozdiel pozorujeme v týchto hodnotách v porovnaní s hodnotami pri bežnej komunikácii, kde rozdiel v základnom tóne je 76 Hz (78 % nárast), resp. 80 Hz (82 % nárast).

Suprasegment melódia sa v kombinovanej výzve realizoval ako konkluzívna kadencia v 6 prípadoch, ako antikadencia v 3 prípadoch a jedno zastúpenie mala semikadencia. V sprievodnej výzve sa konkluzívna kadencia vyskytla 2-krát, antikadencia raz a semikadencia sa v tejto komunikačnej funkcii nevyskytla.

Tab. č. 12: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty intenzity merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	I priemerná [dB]	I min [dB] priemerná	I max [dB] priemerná	I min [dB] absolútna	I max [dB] absolútna
oslovenie = výzva	79	54	84	45	87
oslovenie + výzva	77	59	81	53	83

Čo sa týka intenzity (tabuľka č. 12), štatisticky významným sa javí rozdiel v intenzite oboch typov spojení oslovenia a výzvy v porovnaní s priemernou hodnotou intenzity v bežnej komunikácii podľa ANOVA testovania. Rozdiel v intenzite bežnej komunikácie a kombinovanou výzvou je 17 dB, čo predstavuje 27 % nárast intenzity, a sprievodná výzva je realizovaná intenzitou o 15 dB vyššou ako pri bežnej komunikácii, čo zodpovedá 24 % nárastu.

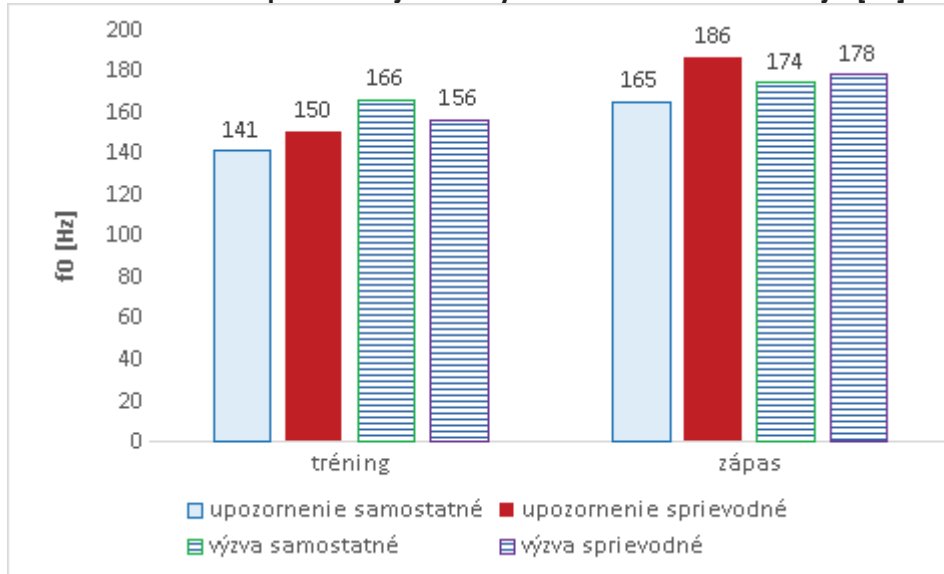
Tab. č. 13: Priemerné, maximálne a minimálne hodnoty kvantity merané v priebehu zápasového dialógu v oslovovacom KA v spojení s KF výzva

	prvá slabika [ms]			druhá slabika [ms]		
	priemer	min	max	priemer	min	max
oslovenie = výzva	117	62	157	151	68	334
oslovenie + výzva	87	66	99	88	53	108

Suprasegment kvantita sa vyznačuje príznakovou dĺžkou samohlások (tabuľka č. 13). Skúmané oslovenia s výzvou boli dvojslabičné (*Rišo, Leši, Miško, Stano, Martin, chlapi*). Napriek tomu, že všetky skúmané slabiky boli krátke, pozorovali sme výrazné predlžovania kvantity, ktoré boli výraznejšie pri kombinovaných výzvach. Priemerná kvantita prvej slabiky bola 117 ms a druhej slabiky 151 ms. Predlžovanie kvantity nastalo aj v sprievodných výzvach, kde priemerná kvantita prvej slabiky dosahovala hodnotu 87 ms a druhej slabiky 88 ms.

4.4 Porovnanie zvukových charakteristík v oslovovacích KA s KF upozornenie a výzva v priebehu tréningového a zápasového dialógu

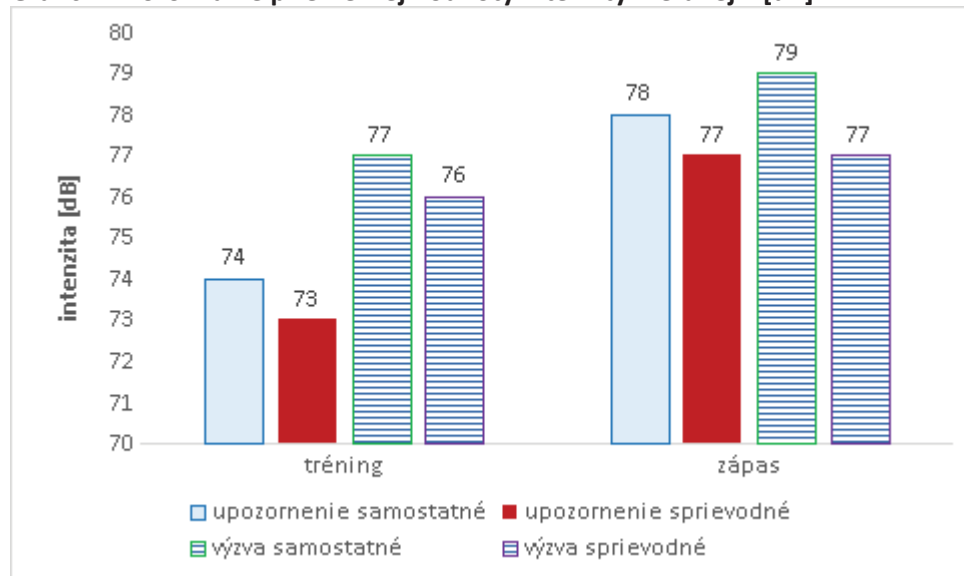
Na záver sme porovnali namerané hodnoty v oslovovacích KA s KF upozornenie a výzva v priebehu tréningového a zápasového dialógu. Namerané a štatisticky spracované hodnoty f_0 zachytáva graf č. 1. Na ich základe je možné konštatovať, že hodnota základného tónu je vyššia v zápasovom ako v tréningovom dialógu a výzvy sú realizované vyššou hodnotou f_0 ako upozornenia. Všetky tieto hodnoty sú štatisticky významné pri ANOVA testovaní v porovnaní s hodnotou základného tónu získanou pri bežnej komunikácii trénera.

Graf č. 1: Porovnanie priemernej hodnoty základného tónu meranej v [Hz]

Následne sme porovnávali priemernú intenzitu pri upozorneniach a výzvach v kombinovanom a sprievodnom postavení v tréningovom a v zápasovom dialógu.

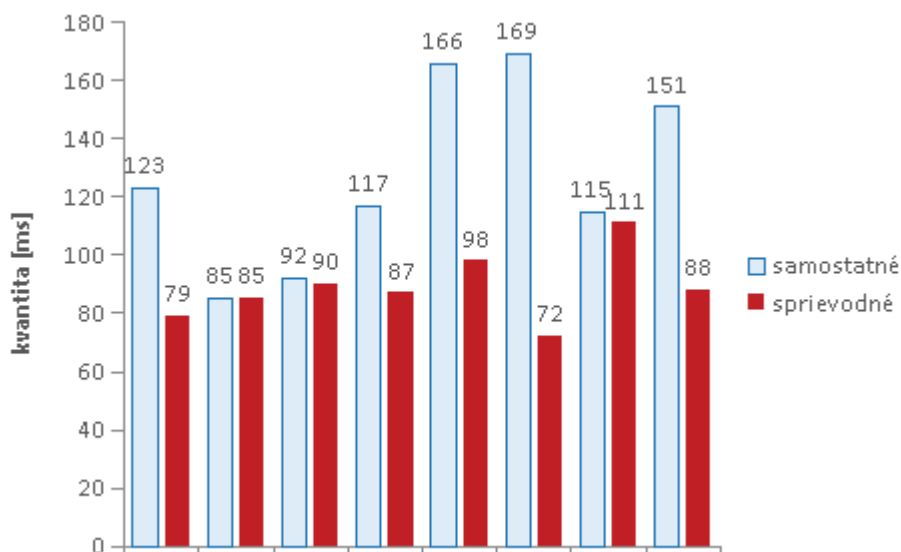
Graf č. 2 zobrazuje tieto namerané a štatisticky spracované hodnoty, na základe ktorých je možné konštatovať, že aj hodnota intenzity je vyššia v zápasovom ako v tréningovom dialógu a výzvy sú realizované vyššou hodnotou intenzity ako upozornenia. Všetky tieto hodnoty sú štatisticky významné pri ANOVA testovaní v porovnaní s hodnotou intenzity získanou pri bežnej komunikácii trénera.

Graf č. 2: Porovnanie priemernej hodnoty intenzity meranej v [dB]



Meraná kvantita vykazuje predĺžovanie sonantických jadier krátkych slabík vo všetkých skúmaných skupinách (graf č. 3).

Graf č. 3: Porovnanie priemernej hodnoty kvantity prvej a druhej slabiky meranej v [ms]



Zaujímavým sa javí aj zistenie, že všetky oslovenia sú dvojslabičné a skôr ide o otvorené slabiky. Vo väčšine skúmaných oslovení ide o výraznejšie predĺžovanie kvantity druhej slabiky, ale v porovnaní s bežnou komunikáciou vyššiu kvantitu majú obe slabiky. Vo všetkých prípadoch ide o príznakovú dĺžku trvania samohlások, ktorá sa pohybuje nad hranicou trvania sonanty v slovenčine, resp. sa približuje k jej hornej hranici. Podľa Sabola (1984) a neskorších výskumov Gregovej (2012) trvanie krátkej sonanty je v rozmedzí 60 – 100 ms a dlhej 100 – 140 ms. Tieto hodnoty kvantity sú ovplyvňované aj ďalšími spolupôsobiacimi suprasegmentmi, ako tempo a pauza, a závisia aj od konkrétneho komunikačného aktu. Kraviarová (2014) uvádza priemernú nameranú kvantitu krátkych sonánt v spravodajstve Rádia Regina 73 ms a dlhých 102 ms.

5. Závěry a diskusia

Uskutočnené merania nám pomohli odpovedať na naše výskumné otázky. Na otázku: Je doterajšie empirické zisťovanie komunikačných funkcií pri analýze trénerského komunikačného registra adekvátne? môžeme na ich základe odpovedať pozitívne: uskutočnené merania potvrdili adekvátnosť v rozlišovaní jednotlivých KF posluchovou metódou. Zároveň môžeme konštatovať, že preferované slová, slovné spojenia, frazémy, špecifické morfológické prostriedky a syntaktické modely v spojení s akustickou realizáciou výpovedí vytvárajú pragmatický vzorec realizácie komunikačnej funkcie výpovede, pričom je potrebné zdôrazniť, že daný pragmatický vzorec je utváraný len komplexom charakteristík zo všetkých jazykových rovín, zvukovú nevynímajúc.

Na ďalšie stanovené výskumné otázky: Či a ako sa intonačne líšia oslovovacie komunikačné akty prepojené s komunikačnými funkciami patriacimi do rovnakej skupiny komunikačných funkcií?; Či a ako sa intonačne líšia oslovovacie komunikačné akty prepojené s danými komunikačnými funkciami v komunikačnej situácii tréningu a zápasu?; Do akej miery sa intonačne líši oslovovací komunikačný akt, ktorý je nositeľom kombinovanej KF, a oslovovací komunikačný akt, ktorý je nositeľom sprievodnej KF? môžeme na základe uskutočnených meraní odpovedať, že sa vo všetkých skúmaných prípadoch líšia štatisticky nevýznamne podľa ANOVA testovania na hladine významnosti $\alpha = 0,05$ a následných post-hoc testov. Napriek štatistickej nevýznamnosti musíme brať do úvahy aj kvalitatívne hodnotenie, založené na sluchovej perцепcii skúmaných suprasegmentov v konkrétnej komunikačnej situácii. Merhaut a kol. (1964) a neskôr aj Špelda (1978) zhodne uvádzajú, že minimálna zmena na vnem výšky tónu je 6 Hz, na vnem intenzity 0,5 dB a na vnímanie zmeny času trvania zvuku je 50 ms. Z týchto poznatkov vychádzal a pre rečový signál ich upravil Janota (in: Sabol – Zimmermann, 1994, s. 44) na hodnoty 1 Hz pre výšku tónu, 1 – 3 dB pre intenzitu a 10 – 40 ms pre trvanie signálu. Ak berieme do úvahy tieto hodnoty na porovnanie zmien medzi jednotlivými oslovovacími KA navzájom v rámci tréningového a zápasového dialógu, resp. medzi komunikačnou situáciou tréningu a zápasu, naše výsledky spĺňajú stanovené kritériá a poukazujú na vnímateľné rozdiely v jednotlivých komunikačných aktoch.

Na poslednú položenú výskumnú otázku Či a ako sa trénerský komunikačný register intonačne odlišuje od iných registrov? na základe uskutočnených meraní

odpovedáme, že od bežnej komunikácie sa líši vo všetkých skúmaných prípadoch štatisticky významne podľa ANOVA testovania na hladine významnosti $\alpha = 0,05$ a následných post-hoc testov.

Hoci naša výskumná vzorka nie je dostatočne veľká, aby sme mohli výsledky zovšeobecniť, napriek tomu ide o výskumnú sondu, ktorá ukazuje na tendenciu zmeny akustických vlastností rečového signálu v skúmaných komunikačných aktoch oslovenia v trénerskom komunikačnom registri. Metóda sa teda ukázala ako nosná a výsledky ňou získané na väčšej vzorke môžu prispieť k definovaniu intonačného vzorca trénerského komunikačného registra.

LITERATÚRA

- BOERSMA, Paul – WEENINK, David: Praat: Doing Phonetics by Computer [Computer program]. 1992 – 2016, verzia 6.0.14. [online]. Citované 29. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.praat.org>.
- GREGOVÁ, Renáta: Kvantita v slovenčine a angličtine. Košice: Filozofická fakulta UPJŠ v Košiciach 2012. 154 s.
- KRAVIAROVÁ, Marianna: Analýza časovej modulácie hlasu v rozhlasovom spravodajstve. In: Jazyk a kultúra, 2014, roč. 5, č. 19 – 20. [online]. Citované 29. 3. 2016. Dostupné na: http://www.ff.unipo.sk/jak/19-20_2014/Kraviarova_studia.pdf.
- MERHAUT, Josef a kol.: Příručka elektroakustiky. Praha: Státní nakladatelství technické literatury 1964. 607 s.
- SABOL, Ján: Kvantita v spisovnej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1984, s. 511 – 533.
- SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: Komunikačný štatút prízvuku v spisovnej slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta UPJŠ 1994. 94 s.
- SLANČOVÁ, Daniela: Reč authority a lásky: reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1999. 278 s.
- SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Reč pohybu, authority a súdržnosti: pragmatická analýza trénerského komunikačného registra v komunikácii s hráčmi kolektívnych loptových hier staršieho školského veku. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta športu 2014. 282 s.
- SLANČOVÁ, Daniela – SLANČOVÁ, Terézia: Športová lingvistika – k vymedzeniu interdisciplinárneho bádania. In: Telesná výchova a šport, 2016, roč. 26, č. 1, s. 34 – 40.
- ŠPELDA, Antonín: Hudební akustika. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978. 351 s.

K sociolektu hráčov počítačových hier

ALENA ZÁBORSKÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

About the sociolect of gamers

The paper deals with lexical peculiarities of the sociolect of gamers, namely those playing World of Warcraft, an online computer game. With regard to a large Czech-Slovak community and a considerate interconnection among its members, we focus on the communication of Slovak as well as Czech players of the aforementioned game. We put emphasis on the lexical aspect of this communication within which we study lexical motivation and word-formation processes of lexical units. Furthermore, we deal with frequency of English terms and expressions in relation to equivalent Slovak lexical units. Briefly, we look at peculiarities on other language levels.

Úvod

Človek sa počas života zaradí do viacerých sociálnych skupín, ktorých členom sa stáva zámerne alebo nezámerne svojím narodením, záľubami, profesiou atď. Charakter danej skupiny a jeho postavenie v nej ovplyvňuje jeho konanie i jazyk, a tak mnohé jazykovedné výskumy upriamujú pozornosť práve na jazykové špecifiká komunikácie členov istej spoločenskej skupiny. Hlavným cieľom tohto príspevku je priblížiť jazykové, najmä lexikálne špecifiká komunikácie hráčov počítačových hier. Čiastkové ciele práce ovplyvnili výber jednotlivých metód využitých na zozbieranie výskumného materiálu. Na skúmanie frekvencie a preferencie anglických výrazov a slovných spojení vo vzťahu k domácim ekvivalentným, príp. podobným lexikálnym jednotkám sme zvolili dotazník a metódu rozhovoru. Na výskum lexikálnej motivácie, slovotvorby jazykových prostriedkov a špecifik na iných jazykových rovinách sme analyzovali spontánnu písomnú aj ústnu komunikáciu zachytenú snímkami obrazovky (angl. *screenshots*) a nahrávkami.¹

Uvedenú komunikáciu sme skúmali na pozadí počítačovej hry *World of Warcraft*² (ďalej ako WoW), ktorá patrí medzi MMORPG (*massively multiplayer online role-playing game*) hry. Charakterizuje ju veľký počet hráčov prítomných v jednom okamihu v rozsiahlom virtuálnom svete počítačovej hry, v ktorom je každý

¹ Pracovali sme s textovými dokumentmi z rokov 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2014 a 2015. Nahrávky vznikli v rokoch 2014 a 2016. Išlo o približne 6000 snímkov obrazovky a 5 hodín nahrávok.

² Hra vyšla v roku 2004 z produkcie spoločnosti Blizzard Entertainment, ktorá ju v súčasnosti naďalej vyvíja a rozširuje.

hráč reprezentovaný hernou postavou, postupne sa vyvíjajúcou podľa hráčových predstáv a dostupných herných možností. Vo WoW sa uplatňujú dve formy dorozumievania (písomná a ústna), medzi ktorými si hráči volia na základe charakteru danej hernej situácie. Vychádzajúc z publikácie V. Patráša (2009) je komunikačným kanálom v písomnej komunikácii vo WoW herný chat, ktorý poskytuje priestor pre súkromný dialóg, skupinový rozhovor i verejnú diskusiu, médium je písmo. V ústnej komunikácii sa v úlohe kanála uplatňuje počítačový program umožňujúci hlasovú komunikáciu hráčov cez internet³, médium je zvuk. Vzhľadom na rýchlo sa odvíjajúci sled udalostí je pre písomnú aj ústnu komunikáciu v prostredí online počítačových hier charakteristická stručnosť a výstižnosť. Online počítačová hra sa nedá prerušiť a hráči menia svoj komunikačný prejav vzhľadom na konkrétnu hernú situáciu. Isté herné situácie vyžadujú kratšie, informatívne nasýtenejšie vety, ktoré poskytujú hráčom možnosť rýchlejšie reagovať a efektívnejšie komunikovať.

Hlavným dorozumievacím jazykom WoW je angličtina, s čím súvisí aj veľký počet anglických serverov. Okrem nich však existujú aj servery s iným dominantným jazykom (napr. nemčina, španielčina). V práci skúmame jazykové prejavy hráčov WoW z česko-slovenskej komunity na anglických serveroch.

1. Lexikálne špecifiká

Pre lexiku slovenských hráčov WoW je príznačná koexistencia spisovných slov, slangizmov, expresívnych výrazov, deformovaných slov, cudzích slov a i. Navyše sa v počítačových hrách vo všeobecnosti možno stretnúť s mnohými výrazmi typickými pre informatickú oblasť, ktoré sa využívajú o. i. v súvislosti so sociálnymi sieťami a počítačovými programami. Ide napr. o výrazy *lognúť sa* – pripojiť sa do počítačového systému zadaním hesla, *admin* – administrátor, správca siete alebo *bugnutý* – chybný, pokazený (Oravec, 2014, s. 121, 13, 29). Okrem toho sa v lexikálnom inventári hráčov počítačových hier nachádzajú slová a slovné spojenia výhradne a spoločné pre všetky, príp. viaceré typy počítačových hier, ako i výrazy charakteristické pre špecifický typ hry⁴. Ako príklad na výraz, ktorý možno využiť v súvislosti s akoukoľvek počítačovou hrou bez ohľadu na jej žánre, uvádzame slovo *čít*, príp. *čít* (z angl. *cheat*) – kód na uľahčenie hrania počítačovej hry, trik, podvod v počítačovej hre (Oravec, 2014, s. 37). Príkladom na slovo charakteristické pre viaceré typy počítačových hier je výraz *hitnúť* (z angl. *hit*) – trafiť, zasiahnuť. V rámci konkrétneho typu možno ďalej vydeliť súbor výrazov výlučne spätých s istou počítačovou hrou. Vo WoW je takým špecifickým výrazom napr. *hordák* – príslušník Hordy (angl. *The Horde*), jednej z dvoch hlavných frakcií v hre.

Hráči počítačových hier sú členmi rozsiahlej spoločenskej skupiny, ktorú možno najmä v závislosti od herných preferencií ďalej rozčleniť na minoritné sociálne skupiny. Hráči WoW tvoria záujmovú spoločenskú skupinu, ktorej členovia koordinujú kolektívne činnosti vo WoW vďaka súboru spoločných hodnôt a motivácie (Petrušek, 1996). Majú vlastný sociolekt, ktorého aktívnym používaním sa začleňujú do danej sociálnej skupiny. Odchýlky od spisovného jazyka, ako aj od komu-

³ Ide napr. o programy *TeamSpeak*, *Ventrilo* a *Mumble*.

⁴ Máme tým na mysli herné žánre (napr. RPG, stratégia, adventúra).

nikácie v iných sociálnych skupinách sú v ich prejavocho najmarkantnejšie na lexikálnej rovine jazyka.

Pri opise slovotvorných a motivačných špecifík lexikálnych jednotiek využívaných slovenskými hráčmi WoW treba upriamiť pozornosť na lexikálnu motiváciu slov v slovenčine aj v angličtine. Vychádzajúc z teórií J. Furdíka (1993), J. Dolníka (2007) a P. Kvetka (2009) možno rozoznať tri základné druhy motivácie slovenských a anglických slov:

1. fonetická (zvuková, imitatívna) – vzniká napodobňovaním mimojazykových zvukov súvisiacich s označovaným predmetom alebo javom (*bzučať, splash*),
2. sémantická (transpozičná) – vzniká prenášaním významu na základe vonkajších alebo vnútorných podobností (*koza* – zvierajú aj telocvičné náradie, *hand* – časť tela aj ručička na hodinách),
3. slovotvorná (morfológická) – vyplýva z morfemátického a významového vzťahu medzi slovami, štruktúra slovotvorne motivovaného slova naznačuje jeho význam (*ryba* – *rybár*, *king* – *kingdom*).

V rámci posledného typu lexikálnej motivácie sa vydeľujú jednotlivé slovotvorné postupy. V dôsledku významného postavenia angličtiny vo WoW a jej vplyvu na jazykový prejav hráčov rôznych národností pokladáme za dôležité upriamiť pozornosť na slovotvorné postupy v angličtine. Vychádzame z klasifikácie P. Kvetka (2009, s. 27 – 45), približujúc pritom postupy viditeľné v nami zozbieranom lexikálnom materiáli:

1. kompozícia – tvorenie nových slov spájaním dvoch alebo viacerých slovných základov (*blackbird*),
2. afixácia (derivácia) – tvorba nových slov pripojením derivačného afixu k slovnému základu. Podľa miesta pripojenia afixu ku koreňu slova rozoznávame:
 - a. prefixáciu (*happy* – *unhappy*),
 - b. sufixáciu (*joy* – *joyful*),
3. konverzia – nulová derivácia, zmena slovného druhu bez formálnej zmeny (*an accent* – *to accent*),
4. spätná slovotvorba – tvorba nových slov odobratím prípony od pôvodného slova (*editor* – *to edit*),
5. „blending“ – tvorba nových slov spojením jednotlivých častí pôvodne nezávislých slov (*smoke* + *fog* = *smog*),
6. skracovanie
 - a. „clipping“ – slová vytvorené odobratím koncovej časti (*application* – *app*), začiatkovej časti (*telephone* – *phone*), koncovej aj začiatkovej časti (*influenza* – *flu*) alebo strednej časti slova (*mathematics* – *maths*),
 - b. iníciaľové slová – slová vytvorené zo začiatkových písmen viacslovného pomenovania, čítajú sa po hláskach (*British Broadcasting Corporation* – *BBC*),
 - c. akronymy – slová vytvorené zo začiatkových písmen viacslovného pomenovania, vyslovujú sa po slabikách (*North Atlantic Treaty Organization* – *NATO*).

J. Furdík (2004) i J. Dolník (2007) vyčleňujú tri skupiny slovotvorných postupov v slovenčine – derivačné, kompozičné a kompozično-derivačné. Názory uvede-

ných lingvistov sa pri klasifikácii jednotlivých postupov do istej miery rozchádzajú, no obaja roznávajú v rámci derivácie prefixáciu (*robiť – prerobiť*), sufixáciu (*ruka – ručný*), reflexivizáciu (*hrať – hrať sa*), transflexiu, resp. defixáciu (*behať – beh*) a rôzne kombinovanie jednotlivých derivačných postupov, ktoré J. Furdík (2004) zastrešuje pod pojem konfixácia (*utekať – rozutekať sa*). Pri kompozícii roznávajú juxtapozíciu (*chvályhodný*) a vlastnú kompozíciu (*jazykoveda*) a v rámci kompozitno-derivačných postupov rozlišujú spojenie kompozície so sufixáciou (*vysoká škola – vysokoškolský*) a s transflexiou, resp. bezafixáciou (*písať rukou – rukopis*).

V slovnej zásobe slovenských hráčov WoW majú početné zastúpenie jazykové prostriedky s anglickým koreňom, ktoré môžeme podľa ohybnosti rozdeliť do dvoch skupín. Medzi slovenskými a českými hráčmi sa využívajú anglické podstatné mená, prídavné mená a slovesá s nezmenenou (príp. skrátenou) pôvodnou formou, ktoré hráči najmä v písomnej komunikácii neohýbajú. Uvedený jav je evidentný napr. v českej vetnej konštrukcii *muzu need ten prsten* (angl. *need – potrebovať*), ktorú by sme mohli pretransformovať do tvaru *môžem neednúť/needovať ten prsteň*, ako aj v syntagme *vela q* (*q* označuje angl. podstatné meno *quest*, v preklade úloha), v ktorej je plurál naznačený minimálnym kontextom, nie substantívnu gramatickou morfému. V druhej skupine sa okrem slov s anglickou koreňovou morfému priberajúcou len slovenské gramatické morfémy, ktoré umožňujú flexiu daného cudzieho slova (napr. *quest – questy, questov*), nachádzajú slová, ktoré vznikli spojením anglického slovotvorného základu a slovenského (príp. českého) slovotvorného formantu. Slová v tejto skupine sa ohýbajú podľa gramatických pravidiel slovenského, príp. českého jazyka.

Anglické slovotvorné základy lexikálnych jednotiek vo WoW sa tvoria rôznymi spôsobmi, no najčastejší postup je skracovanie – slová vznikajú odobratím koncovej časti (*imbalanced – imba*), začiatkovej časti (*warlock – lock*), koncovej aj začiatkovej časti (*experience – xp*) alebo strednej časti (*materials – mats*). Okrem toho sú časté akronymy (*damage over time – DOT*) a iniciálové slová (*health point – HP*) a slová vznikajú aj spájaním (*instant + kill = instakill*), prefixáciou (*spawn – respawn*), sufixáciou (*heal – healer*) i kombináciou viacerých slovotvorných postupov (napr. sloveso *to dps* vzniklo konverziou z iniciálovej skratky *DPS*, ktorá vznikla skrátením angl. slovného spojenia *damage per second*, v preklade poškodenie za sekundu).

Anglické slovotvorné základy sa v sociolekte slovenských hráčov WoW najčastejšie rozširujú prefixáciou (napr. *vyskilliť, doexpiť, utankovať, naequipovať*), sufixáciou (napr. *clothák, hunterský, dpsko*) a reflexivizáciou (napr. *expiť si*), zvyknú sa uplatňovať aj viaceré postupy v jednom tvare (napr. *prehealiť sa*). Kombináciou anglických kmeňov vzniknutých istým anglickým slovotvorným postupom a slovenskej derivačnej morfémy vznikajú slová, v ktorých sa uplatnili anglické i slovenské slovotvorné postupy. Príkladom na také slovo je sloveso *vyexpiť si*, pri ktorom sa použila slovenská sufixácia a reflexivizácia s anglickým slovotvorným základom *exp* utvoreným odobratím koncovej časti angl. slova *experience* (v preklade skúsenosť).

Kombináciou anglického kmeňa a slovenskej koncovky vznikajú najmä slovesá. Okrem sloviess s anglickým kmeňom majúcih rovnaký význam v slovenčine aj v angličtine (napr. *dropnúť* (angl. *drop – padnúť*), *killnúť* (angl. *kill – zabiť*), *pullnúť*

(angl. *pull* – potiahnuť) a *invitnúť* (angl. *invite* – pozvať)) majú vysokú frekvenciu slovesá s anglickým názvom kúzla alebo schopnosti v pozícii slovotvorného základu. Ide napr. o slovesá *tauntovať* (od schopnosti *Taunt*), *hexnúť* (od kúzla *Hex*) a *scorchovať* (od kúzla *Scorch*). Slovesá vznikajú aj odvodením od anglických apelatív, ktoré môžu pochádzať z neutrálnej lexiky, označovať predmety v hre, hernú rolu atď. Príkladom na tento jav je sloveso *skillovať* odvodené od podstatného mena *skill* (zručnosť), *wandkovať* odvodené od zbrane *wand* (čarovný prútik) alebo *tankovať* odvodené od substantíva *tank*, ktorým sa označuje herná postava so zvýšenou odolnosťou pútajúca pozornosť nepriateľov od svojich spoluhráčov. V písomnej komunikácii majú svoje využitie aj slovesá s anglickou skratkou v kmeni. Takým slovesom je napr. *dmgovať*, ktoré vzniklo odvodením od skratky *dmg* (z angl. *damage* – poškodenie, ujma).

Slovesami s anglickým substantívom (príp. jeho skratkou) v slovotvornom základe sa vyjadrujú rôzne deje. Vychádzajúc z akademickej príručky *Morfológia slovenského jazyka* (1966) možno v závislosti od významu daného podstatného mena rozlíšiť slovesá označujúce používanie nástroja vyjadreného základným substantívom (napr. *wandkovať*), slovesá s významom „byť tým, čo sa pomenúva podstatným menom“ (Ružička, 1966, s. 454) (napr. *tankovať*), slovesá vyjadrujúce deje vyplývajúce z podstaty veci pomenovanej základným substantívom (napr. *dmgovať* a slovesá odvodené od názvov kúziel a schopností) a i.

V súvislosti s kompozíciou sme u slovenských a českých hráčov WoW zaznamenali tendenciu slová skracovať – z anglických kompozít sa v ich ústnom aj písomnom prejave väčšinou využíva len jeden komponent zloženého slova a ten sa ďalej skloňuje (napr. *honor points* – *honory*, *honorov*). Skracovanie zložených slov opäť súvisí s rýchlym charakterom komunikácie vo WoW. Niektoré kompozitá vznikli doslovným prekladom z angličtiny (napr. *jednoručka* od *one-hand weapon*).

Okrem slovotvorne motivovaných lexém sa v sociolekte hráčov WoW nachádzajú aj výrazové prostriedky motivované sémanticky. Príkladom na sémanticky motivované lexikálne jednotky sú slovenské pomenovania označujúce niektoré kúzla a schopnosti, ktoré vznikli prenášaním významu na základe vonkajšej podobnosti ich vizuálneho efektu s javom z extralingválnej skutočnosti. Napr. na označenie kúzla *Mark of the Wild* sa v slovenskom a českom slangu používa slovo *packa*, lebo pri jeho vykúzlení sa nad hlavou hernej postavy objaví zvieracia laba; slovom *kocka* sa označuje kúzlo *Ice Block*, použitím ktorého sa herná postava ocitne v kocke ľadu; kúzlo *Divine Shield* vytvára okolo postavy ochranný kruh, v dôsledku čoho ho slovenskí a českí hráči nazývajú *bublina*, príp. skrátene *bubla*. Sémanticky motivované sú aj pomenovania častí tela, ktorými sa označujú jednotlivé časti výzbroje – napr. namiesto substantíva *rukavice* sa používa slovo *ruky*, príp. *handy* (z angl. *hand* – ruka). Niektoré lexémy v sociolekte slovenských a českých hráčov WoW vznikajú kombinovaním sémantickej a slovotvornej motivácie. Príkladom je anglická skratka *DPS* vyjadrujúca číselnú hodnotu poškodenia, ktoré spôsobila zbraň alebo herná postava. Vďaka metonymickému prenášaniam významu táto skratka slúži aj ako hyperonymické pomenovanie pre všetky herné postavy, ktorých úlohou je poškodzovať a zraňovať. Sufixáciou vznikol výsledný tvar *dpsko*. Slová motivované foneticky majú minimálne zastúpenie.

2. Špecifiká na ostatných jazykových rovinách

Na fónickej rovine, ktorú sme mali možnosť skúmať vďaka nahrávkam ústnej komunikácie, sme zaznamenali výrazne poslovenčenú (príp. počeštenú) výslovnosť anglických výrazov. Pravdepodobne v dôsledku stretu anglickej výslovnosti a grafickej podoby slova je vo viacerých prípadoch prítomné varíovanie medzi anglickou a slovenskou výslovnosťou slov, ktoré môže byť spôsobené znalosťou angličtiny, resp. daných anglických výrazov a/alebo vplyvom českých a slovenských hráčov. Ako príklad uvádzame angl. slovo *item* (v preklade predmet) vyslovované ako [item] i [ajtem] (anglická výslovnosť je ['aɪtəm]) a angl. slovo *stun* (v preklade omráčiť) vyslovované ako [stun] i [stan] (anglická výslovnosť je [stʌn]). Formálna variabilita slov je badateľná aj v písomnej komunikácii, kde sa popri slovách so zachovaným anglickým pravopisom využívajú slová, ktorých písomná forma je ovplyvnená anglickou výslovnosťou daného slova. Napr. angl. substantívum *guild* (v preklade spolok) s anglickou výslovnosťou [gɪld] slovenskí a českí hráči píšú ako *guild* (príp. *guilda*) aj *gild* (príp. *gilda*).

Vďaka situačnému zakotveniu jazykových prejavov a spolupráci s mimojazykovými prvkami majú zo slovnodruhového hľadiska v ústnom aj písomnom prejave vo WoW výrazné zastúpenie zámená. V komunikácii hráčov WoW sme zaznamenali viacero expresívnych syntaktických konštrukcií, ktoré najmä v ústnej komunikácii možno odôvodniť spontánnosťou prejavu, v dôsledku ktorej „hovoriaci nemá čas na dôkladnejšie spracovanie myšlienkového obsahu ani na precíznejšiu syntaktickú stavbu výpovede“ (Findra, 2004, s. 83). Z ortografického hľadiska je pre písomnú komunikáciu charakteristické nedôsledné využívanie diakritických aj interpunkčných znamienok a časté preklepy spôsobené najmä snahou vyjadriť sa čo najrýchlejšie.

V dôsledku zakotvenia jazykového prejavu do hernej situácie, ktorú hráči vidia na obrazovkách, možno informačne nejednoznačnú výpoveď sprehľadniť mimojazykovými prostriedkami. V prípade WoW však hráči realizujú neverbálne jednotky sprostredkované cez svoje herné postavy – okrem pohybu postavy hráči ovládajú jej gestiku (napr. kývnutie a pokrútenie hlavou, ukázanie rukou). Navyše sa v hre nachádza súbor značiek využívaných na označenie nepriateľa, vodcu skupiny, miesta presunu a pod., ktoré tiež dopĺňajú obsah výpovede a v niektorých prípadoch sú komunikačne sebestačné. Na rozdiel od skutočného sveta sa vo virtuálnom svete počítačovej hry využívajú mimojazykové prostriedky nielen pri ústnej, ale aj pri písomnej komunikácii.

3. Frekvencia a preferencia anglických výrazov

Vzhľadom na to, že sme upriamili pozornosť na jazykové prejavy slovenských hráčov na anglických serveroch, skúmali sme frekvenciu a preferenciu anglických výrazov a slovných spojení u slovenských hráčov vo vzťahu k domácim ekvivalentným, príp. podobným lexikálnym jednotkám pomocou dotazníka.⁵ Pri väčšine otá-

⁵ Dotazník pozostával zo sociologickej časti, ktorá sa zameriavala na vek, pohlavie, úroveň angličtiny a typ počítačových hier, a z lingvistickej časti, v ktorej bolo 31 otázok položených na princípe opozície anglického a slovenského výrazu. Dané slová a slovné spojenia sme vložili do viet, čím sme ich zasadili do kontextu. Respondent mal možnosť zaznačiť

zok v lingvistickej časti dominovala anglická možnosť. V niektorých prípadoch bolo uprednostnenie anglického výrazu pred slovenským výrazné – ako príklad uvádzame uprednostňovanie slova *level* (83 %) pred *úrovňou*, *expy* (79 %) pred *skúsenosťami*, *skill* (92 %) pred *zručnosťou* a *quest* (94 %) pred *úlohou*. Pri iných otázkach bolo zastúpenie slovenských a anglických odpovedí vyrovnané – napr. dvojica slov *zabiť* (28 %) a *killnúť* (32 %), pri ktorej zvyšných 40 % respondentov uviedlo, že používa obe možnosti. Zdá sa, že hráči používajú slovenské slová práve vtedy, keď vo význame slovenského a anglického výrazu sú minimálne odchýlky a sú približne rovnako dlhé (ako napr. *padol* – *dropol*, *získal* – *lootol*). Predpokladali sme, že dĺžka slova je jedným z rozhodujúcich faktorov pri výbere lexikálnych jednotiek, no výsledky dotazníka to nepotvrdili. Napr. popri anglicko-slovenskej dvojici *alt* (49 %) – *vedľajšia postava* (21 %) sa nachádzajú dvojice *vyownovať* (28 %) – *totálne zničiť* (40 %) a *nukenúť* – *rýchlo zabiť* (obe 34 %).

Hoci pre efektívnosť a rýchlosť komunikácie majú kratšie tvary svoje opodstatnenie, rozhodujúcim faktorom pri výbere lexikálnych jednotiek je najmä jazyk hry a komunita, čo potvrdili aj účastníci rozhovoru, slovenskí hráči MMORPG hier. Vychádzajúc zo svojich herných skúseností s hráčmi neovládajúcimi angličtinu sa zhodli v tom, že nie úroveň angličtiny, ale samotná hra má najväčší vplyv – vďaka pravidelnému opakovaniu istých slov sa hráči naučia ich význam a používajú ich aj v prípade, keď nepoznajú slovenský ekvivalent. Používať (často poslovenčené) anglické výrazy nepriamo núti slovenského hráča i česko-slovenská hráčska komunita, ktorá ich má vo svojej aktívnej slovnej zásobe, lebo osvojením daných výrazov nový hráč rýchlejšie zapadne. Využívanie anglických výrazov je príkladom svojrázneho využitia jazyka, ktorý je jedným zo spoločných znakov príslušníkov istej sociálnej skupiny. Tí „musia dokonale ovládať skupinový jazykový systém, aby nedochádzalo k rôznym sémantickým posunom, ktoré by znejasňovali komunikáciu v rámci skupiny.“ (Krško, 2004, s. 200).

Vo WoW znalosť základných herných anglických výrazov uľahčuje aj komunikáciu s cudzincami. S tými sú slovenskí a českí hráči v kontakte do rozličnej miery.⁶ V národnostne rozmanitej skupine hráčov, v ktorej je angličtina hlavným dorozumievacím jazykom, nezohráva pri plnení istého herného cieľa najdôležitejšiu rolu gramatická korektnosť, ale správne zvolená a použitá špecifická lexika hry. Za rozhodujúci faktor pri výbere slovenského (príp. českého) alebo anglického výrazu teda považujeme lexikálne preferencie jednotlivých skupín v rámci česko-slovenskej hráčskej komunity a kontakt so zahraničnými hráčmi.

Záver

Pre lexiku slovenských hráčov WoW je charakteristická rozmanitosť. Okrem výrazov zo štandardnej variety národného jazyka sa v nej nachádzajú lexikálne jed-

používanie oboch alternatív a v prípade potreby dopísať inú možnosť. V dotazníku sa nachádzali slovenskými hráčmi všeobecne známe anglické výrazy z herného prostredia, pre ktoré existujú v slovenčine vhodné ekvivalenty.

⁶ Závisí to najmä od charakteru daného servera – na jednej strane existujú anglické servery, kde majú majoritné zastúpenie Česi a Slováci, príp. členovia inej národnosti, na druhej strane sú anglické servery s rozmanitým národnostným zastúpením, na ktorých sa vďaka frekventovaným medzinárodným stretnutiam a kontaktom využíva angličtina častejšie.

notky špecifické výhradne pre WoW, ako aj lexémy spoločné pre viaceré typy počítačových hier. Navyše do nej prenikajú mnohé výrazy z oblasti informatiky.

Výskumom lexikálnej motivácie, slovotvorby jazykových prostriedkov a preferencie anglických výrazov vo vzťahu k slovenským lexikálnym jednotkám sme sa presvedčili o vplyve jazyka počítačovej hry a hráčskej komunity na lexiku hráčov WoW. Pôsobenie angličtiny je u slovenských hráčov badateľné vo využívaní anglických slov, pri kombinovaní slovenských a anglických slovotvorných postupov, vo výslovnosti atď. Navyše nám analýza písomnej aj ústnej komunikácie ukázala, že z hľadiska slovotvorby je najvyužívanejšie skracovanie, lebo skrátenými (slovenskými aj anglickými) tvarmi sa v komunikácii šetrí často drahocenný čas.

Predložený príspevok je sondou do komunikácie hráčov počítačových hier, ktorej sa v slovenskom prostredí dosiaľ nevenovala skoro žiadna pozornosť. Veríme, že naše zistenia majú potenciál stať sa východiskom pre ďalšie výskumy jazykových a komunikačných špecifik slovenských hráčov WoW, ako aj hráčov iných počítačových hier. Naše výsledky môžu byť využité pri komparačnom výskume sociolektu slovenských hráčov WoW so sociolektom slovenských hráčov iných počítačových hier, pri konfrontácii lexikálnych špecifik hráčov WoW v slovenčine a v iných jazykoch a pod.

LITERATÚRA

- Anglicko-slovenský, slovensko-anglický veľký slovník. 2. vyd. Bratislava: Lingea 2010. 1612 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2007. 236 s.
- FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- KRŠKO, Jaromír: Aspekty komunikácie marginálnych kultúr (na príklade graffiti). In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004, s. 199 – 209.
- KVETKO, Pavol: English Lexicology in Theory and Practice. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave 2009. 203 s.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.
- ORAVEC, Peter: Slovník slangu a hovorovej slovenčiny. Praha: Maxdorf 2014. 327 s.
- PATRÁŠ, Vladimír: Sociolingvistické aspekty elektronicky podmienenej komunikácie. Karviná: Slezská univerzita v Opavě, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné 2009. 149 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 3. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 590 s.
- Veľký sociologický slovník II. Red. M. Petrusek. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova 1996. s. 749 – 1627.

Místo socioonomastiky v nauce o vlastních jménech

MILAN HARVALÍK

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

The place of socioonomastics in the study of proper names

Onomastics is the intellectual endeavour which studies names of all kinds, not simply as a subdiscipline of linguistics but involving several adjacent disciplines. As name usage is the prerequisite for name survival, socioonomastics has become a central concern of name studies. The usage of names and their variations constitutes the core of socioonomastics, and their study cannot disregard the social, cultural and situational aspects of names. The aim of this paper is to discuss the history of socioonomastics both in the world and in Czechia and Slovakia and to highlight its theory, methodology and the most significant achievements.

Stejně jako jména vlastní, i jména obecná lze zkoumat z různých úhlů pohledu a různými metodami a studovat u nich nejrůznější aspekty. Tento fakt je dán prostou skutečností: Apelativa i propria jsou součástí jazyka, byť náležejí do dvou jeho sfér, apelativní a propriální. V souvislosti s nimi se hovoří o opozici apelativní a propriální sféry jazyka, což však neznamená jejich absolutní protiklad. Soubor vlastních jmen daného jazyka je s jeho systémem spjat prostřednictvím lexikálních prostředků, pojmenovacích postupů, slovtvorných možností, pravidel gramatické a syntaktické organizace promluv/textů atd., od apelativní sféry se odlišují plněním speciálních funkcí, což způsobuje i specifikaci užitých jazykových prostředků (srov. Šrámek, 1999, s. 11 – 12).

Charakteristickým rysem vzájemných vztahů mezi apelativní a propriální složkou jazyka je pak jejich prolínání ve společenské komunikaci a oboustranná dynamická interakce, která se markantně projevuje mj. existencí přechodové skupiny substantiv, u nichž nedošlo k dostatečně výrazné polarizaci apelativních či propriálních znaků (srov. Blanár, 1996, s. 42), a dále přechody apelativ v propria a proprií v apelativa (srov. Harvalík, 2007).

Vedle speciálních teoretických východisek a speciálních pracovních metod, tj. obecné onomastické teorie a metodologie, nutných vzhledem ke specifčnosti vlastních jmen a funkcí, které propria plní, využívá nauka o vlastních jménech v zájmu jejich co nejkomplexnější analýzy rovněž poznatky mimojazykových disciplín a v lingvistickém přístupu metodologicky spojuje synchronní a diachronní hledisko.

Není tedy divu, že jedním ze silných inspiračních zdrojů se onomastice, podobně jako jiným jazykovědným disciplínám, stala v posledních desetiletích sociolingvis-

tika a její metody a postupy, které daly vzniknout i jedné z onomastických subdisciplín – socioonomastice. Ta vychází z obecně uznávaného faktu, že volba vlastního jména je vždy společensky podmíněna a že pojmenovací podmínky jsou odrazem sociálních, ideových, politických, ekonomických, kulturních, národních i mezinárodních a jiných veřejných i soukromých poměrů v dané společnosti a vlastní jméno je jevem široce sociálním (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 433).

Jak je známo, sociolingvistika se formovala od 60. let 20. století v opozici k jazykově teoretickým východiskům Chomského a zejména polemizovala s metodickou představou ideálního mluvčího, respektive posluchače žijícího v homogenním jazykovém společenství a s tezí, že jazyková kompetence takového mluvčího má být předmětem lingvistické teorie; oproti tomu sociolingvistika vyzdvihla sociální a situační variantnost jazyka a obecně studium komunikační kompetence mluvčích (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 432). Právě sociální a situační variantnost jazyka se silně projevuje i v jeho propriální sféře; její konkrétní realizací je vznik tzv. propriálně pojmenovacích a propriálně komunikačních variant vlastních jmen (viz Šrámek, 1999, s. 106 – 113).

U propriálně pojmenovací varianty se variabilita týká propriálně pojmenovacího aktu, při jehož realizaci vzniká nové vlastní jméno. Jestliže je jeden a týž onymický objekt pojmenován prostřednictvím více různých propriálně pojmenovacích aktů, dochází ke vzniku propriálně pojmenovacích variant, které jsou z hlediska onymického obsahu vlastně propriální synonyma. Prostřednictvím propriálních variant vzniká kategorie vícejmennosti, v níž poměr jednotlivých členů řady má vzhledem k témuž pojmenovanému objektu charakter synonym (srov. Šrámek, 1999, s. 106).

Příkladem propriálně pojmenovacích variant jsou přezdívky, jejichž charakteristickým rysem je jejich koexistence s oficiálním pojmenováním příslušného onymického objektu (např. jeden a týž antroponymický objekt, tj. jedna a táž osoba, jejíž oficiální jméno je *Petr Novák*, má přezdívku *Lesák* podle své záliby chodit do lesa, obyvatelé Pardubic, *Pardubičané*, jsou přezdíváni *Pernikáři* podle výroby perníku v jejich městě, středočeská obec *Zaječov* bývala zejména mezi léty 1968 – 1989 přezdívána *Brežněves* podle pozitivního postoje některých jejích obyvatel k okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968, *Vítězné náměstí* v Praze je podle svého tvaru přezdíváno *Kulaťák*). Propriálně pojmenovací varianty mohou vzniknout a fungovat i v časové následnosti (např. město *Beroun* je ve starých zápisech doloženo jako *Brod*) nebo v různých jazycích (např. česká a německá pojmenování *Domažlice – Taus*, *Jindřichův Hradec – Neuhaus*, *Slavkov – Austerlitz*). Relativně častý je výskyt propriálně pojmenovacích variant u pomístních jmen (anoikonym), neboť k charakteristickým rysům, jimiž se anoikonyma vyznačují, patří nízká míra standardizovanosti a komunikační variabilita. Vzhledem k tomu, že značná část těchto jmen vznikala teprve v průběhu posledních staletí, proces jejich stabilizace nelze dosud vždy pokládat za ukončený, a v anoikonymii tak není nijak výjimečným jevem, že nezávisle na sobě docházelo k několika propriálně pojmenovacím aktům, v nichž se uplatňovaly různé motivační podněty, takže jedna lokalita má více jmen. Jejich fungování, stejně jako u ostatních druhů vlastních jmen, však bývá obvykle časově, generačně, teritoriálně, sociálně apod. podmíněno, takže v praxi nedochází k narušení identifikační, orientační a pojmenovací funkce propria.

Pod označením propriálně komunikační varianty jsou míněny takové formy vlastních jmen, které vycházejí ze stejného základu (etymonu) jako základní (oficiální) podoba jména, jsou však obměněny hláskově, slovtvorně, paradigmaticky, gramatickým číslem či rodem. Podle R. Šrámka „nevyplyvají z podstaty propriálního systému, z jeho pojmenovací potence a netýkají se podmínek a průběhu propriálně pojmenovacího aktu. Neodrážejí vlastnosti a jevy inherentně onymické, nýbrž takové, které vyplývají z účasti hotových proprií na jazykově společenské komunikaci, tedy ze zapojení proprií jako hotových lexikálních jednotek do komunikátů (textů).“ (Šrámek, 1999, s. 109). Vzhledem k tomu, že propriálně komunikační varianty mají týž základ jako oficiální forma jména, takže mluvčí jsou si vědomi spojitosti mezi nimi, lze je rovněž označit jako allonomy, tj. realizace nomému – jazykové jednotky, která umožňuje kompetentnímu mluvčímu určitého jazykového společenství rozpoznat různé formy vlastních jmen jako identické (podrobněji k termínům nomém a allonom viz Kohlheim, 2001, 2005). Užití propriálně komunikačních variant je charakteristické především pro ústní komunikaci, která bývá v češtině realizována v tzv. hovorové formě spisovné češtiny, častěji však v nespisovných jazykových útvarech a poloútvarech, jimiž jsou tzv. obecná čeština, dialekty a slangy. V různé míře se s nimi v komunikaci setkáváme u všech druhů vlastních jmen, neboť vlastní jména – stejně jako apelativa – za účely komunikace vznikají, v ní se realizují, vyvíjejí a případně i zanikají.

K typickým rysům propriálně komunikačních variant náleží zakotvenost v hláskoslovném, morfologickém a slovtvorném systému regionu, na jehož území se vyskytují, expresivita (např. hypokoristikon *Jarča* k ženskému rodnému jménu *Jarmila*), využívání celé řady různorodých jazykových postupů (např. univerbizace – *Václavské náměstí* > *Václavák*, tvoření zkratk – oikonymum *Valašské Meziříčí* > *Valmez*), zjednodušování – pokud tím není znemožněno dorozumění – víceslovných proprií (*Karlovy Vary* > *Vary*, *Ústí nad Labem* > *Ústí*), někdy i změna gramatického rodu (česká oikonyma typu *Dobříš*, *Kroměříž*, tedy původní maskulina, utvořená mužským posesivním sufixem *-b*, ve spisovném jazyce přešla mezi feminina, v místním úzu však často přetrvává starší stav a jména si ponechávají původní mužský rod) aj.

Byť systematictější zkoumání vztahu vlastních jmen a různých stránek života společnosti, které je pro socioonomastický pohled na propria charakteristické, je relativně mladé (ve větší míře se objevuje zhruba až v posledních padesáti letech, do té doby v české i slovenské onomastice převládal spíše historický a etymologický přístup k vlastním jménům), vliv společenských faktorů na vznik, volbu a fungování vlastních jmen je doložen už v nejstarších dobách.

Dobře to lze dokumentovat sociální podmíněností výběru rodných jmen v jednotlivých společenských třídách – v Indii byla pro příslušníky různých kast charakteristická různá jména, podobně lze v zemích středověké Evropy rozlišit jména typická pro šlechtu, měšťanstvo, selský lid. V současnosti ovlivňuje volbu rodného jména místo bydliště, vzdělání a zaměstnání rodičů, jejich věk, národnostní složení, náboženské přesvědčení apod. Při volbě jmen se uplatňují i rodinné tradice, dobová společenská obliba, vkus a móda, dění národní a mezinárodní, ovlivňuje ji též obliba známých osobností ze života kulturního, sportovního i politického, po-

pularita kladných filmových, literárních postav atd. (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 433).

Vztah vlastních jmen a různých stránek života společnosti je nejmýznější a jeho zkoumání je následně nejpropracovanější v antroponomastice, společenská situace však ovlivňovala i volbu či tvorbu toponym, a to v závislosti na místě, době, tradicích, konvencích, majetkoprávních poměrech, společenském zřízení ap., které ovlivňovaly motivaci volby konkrétního jména. Uplatňovaly se při tom též vlivy politické, dynastické, administrativně-právní, mezinárodní, náboženské i psychologické (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 433). Dokládají to jak jména měst a osad (*Hradec Králové*, oikonyma typu *Lhota*, *Újezd*, *Ochoz*, „reklamní“ toponyma jako *Krásná*, *Rozkoš*, *Veselí* – srov. David, 2011), tak např. dobová móda užívání německých jmen pro hrady od poloviny 13. do konce 14. století v českých zemích, spíše projev snahy české šlechty napodobit cizí vzory a vyrovnat se tak sousedům než důsledek tehdejší německé kolonizace. Dále se výše uvedené vlivy silně projevují zejména v urbanonymii, do jisté míry se však s nimi lze setkat i u anoikonym.

Hospodářské, společenské a jiné poměry společnosti se uplatňují i při tvoření chrématonym, zejména vlastních jmen různých výsledků lidské činnosti a institucí (*Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, s. 433), což je pozorovatelné zejména v poslední době, kdy se jednotlivé chrématonymické systémy dynamicky rozvíjejí.

Podněty sociolingvistiky začala onomastika absorbovat a rozvíjet záhy poté, co se sociolingvistika konstituovala, a to zejména v Německu, Skandinávii a ve slovanských zemích, což výrazně přispělo ke vzniku socioonomastiky. Např. na 12. mezinárodním kongresu onomastických věd v Bernu, konaném v roce 1975, byly zastoupeny referáty věnované sociolingvistické analýze vlastních jmen a v diskusi byl navržen termín socioonomastika, který byl však již předtím používán v pracích lipské onomastické školy (zejména H. Walthera a H. Naumanna) a v antroponymickém výzkumu na Slovensku (Šrámek, 1976), na 15. mezinárodním kongresu onomastických věd v Lipsku v roce 1984 vystoupil s plenární přednáškou Socioonomastics jeden z předních světových onomastiků, W. F. H. Nicolaisen (Nicolaisen, 1985), a na 18. mezinárodním kongresu onomastických věd v Trevíru v roce 1993 byla zřízena speciální socioonomastická sekce (Knappová, 1994). Teorii, metodologii i problematiku, jíž se socioonomastika zabývá, významně propracoval v řadě svých prací F. Debus (Debus, 1968, 1977, 1988, 1995a, 1995b).

Jak implicitně vyplývá ze zmínky o podílu slovanských zemí na rozvoji socioonomastiky, za tímto trendem nijak nezaostala ani česká a slovenská onomastika. Už v roce 1967 přednesl na desátém mezinárodním kongresu lingvistů v Bukurešti Ivan Lutterer zásadní referát *Sociolinguistics and the study of personal names* (Lutterer, 1969), tentýž autor se věnoval i vlivu společenských faktorů na změny v místních jménech ČSSR (Lutterer, 1980) a vztahu osobního jména a společenského úzu (Lutterer, 1984). Miloslava Knappová je autorkou řady socioonomastických příspěvků, ale zejména monografie *Rodné jméno v jazyce a společnosti* (Knappová, 1989), první české socioonomastické publikace a průlomového díla nejen pro českou, ale i pro slovanskou onomastiku. Autorce se v ní totiž podařilo popsat zákonitosti pojmenovacího aktu ve vztahu ke složkám komunikačního procesu, k jazykové kultuře, k jazykovému systému češtiny, k literárním textům i k motivaci

pojmenování. Svou úspěšnou aplikací poznatků sociolingvistiky na onymický materiál poukázala na nové možnosti analýzy onymických systémů. Cenné poznatky přináší publikace R. Šrámka, z mladší generace českých onomastiků socioonomastiku úspěšně rozvíjí J. David.

Slovenská onomastika přispěla zejména intenzivním studiem vlivu společenských faktorů na systém živých osobních jmen, reprezentované nejen pracemi V. Blanára a J. Matejíčka (1978, 1983), ale i dalších (srov. podrobný přehled I. Valentové – Valentová, 2015), a rovněž konceptem (mikro)sociálních toponym Jaromíra Krška (zvl. Krško, 1997, 1998), který nezávisle na pracích finských onomastiků (především T. Ainialaové) a bez jejich vlivu dochází k velmi podobným závěrům jako oni.

Tyto výsledky české a slovenské onomastické školy jsou dány vysokou úrovní onomastiky v obou státech, systematickým zpracováváním jednotlivých skupin vlastních jmen, propracovanou teorií, metodologií a terminologií oboru a v neposlední řadě otevřeností vůči všem poznatkům, které mohou rozvoj našeho oboru podpořit. Právě proto je česká i slovenská onomastika v zahraničí tak vysoce oceňována.

LITERATURA

- BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1996. 250 s.
- BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 413 s.
- BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé mená na strednom Slovensku. I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.
- DAVID, Jaroslav: Smrdov, Brežněves a Rychlonožkova ulice. Kapitoly z moderní české toponymie. Praha: Academia 2011. 334 s.
- DEBUS, Friedhelm: Soziologische Namengeographie. Zur sprachgeographisch-soziologischen Betrachtung der Nomina propria. In: Wortgeographie und Gesellschaft. Festgabe für Ludwig Erich Schmitt zum 60. Geburtstag. Ed. W. Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter 1968, s. 28 – 48.
- DEBUS, Friedhelm: Soziale Veränderungen und Sprachwandel. Moden im Gebrauch von Personennamen. In: Sprachwandel und Sprachgeschichtsschreibung im Deutschen. Jahrbuch 1976 des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann 1977, s. 167 – 204.
- DEBUS, Friedhelm: Aufgaben, Methoden und Perspektiven der Sozioonomastik. In: De naamkunde tussen taal en cultuur (Cahiers van het P. J. Meertens-Instituut 1). Eds. R. Rentenaar – E. Palmboom. Amsterdam: P. J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde 1988, s. 41 – 77.
- DEBUS, Friedhelm: Methoden und Probleme der soziologisch orientierten Namenforschung. In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik I. Eds. E. Eichler – G. Hilty – H. Löffler – H. Steger – L. Zgusta. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1995a, s. 344 – 351.
- DEBUS, Friedhelm: Soziolinguistik der Eigennamen. Name und Gesellschaft (Sozio-Onomastik). In: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik I. Eds.

- E. Eichler – G. Hilty – H. Löffler – H. Steger – L. Zgusta. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1995b, s. 393 – 399.
- Encyklopedický slovník češtiny. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.
- HARVALÍK, Milan: K přechodům mezi apelativní a propriální sférou jazyka. In: Súradnice súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie. Eds. M. Považaj – P. Žigo. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2007, s. 49 – 54.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: Rodné jméno v jazyce a společnosti. Praha: Academia 1989. 204 s.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: 18. mezinárodní kongres onomastických věd v Trevíru. In: Slovo a slovesnost, 1994, roč. 55, č. 2, s. 157 – 160.
- KOHLHEIM, Volker: Nomem und Allonom. In: Österreichische Namenforschung, 2001, roč. 29, č. 1 – 2, s. 147 – 154.
- KOHLHEIM, Volker: Nomem und Allonom. Die Feststellung [sic] onymischer Identitäten in Vergangenheit und Gegenwart. In: Proceedings of the 21st International Congress of Onomastic Sciences, Uppsala 19 – 24 August 2002. 1. Eds. E. Brylla – M. Wahlberg – V. Dalberg – W. F. H. Nicolaisen. Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet 2005, s. 207 – 217.
- KRŠKO, Jaromír: Mikrosociálne toponymá. In: 13. slovenská onomastická konferencia. Modra-Piesok 2. – 4. októbra 1997. Zborník materiálov. Eds. M. Majtán – P. Žigo. Bratislava: Esprima 1998, s. 115 – 119.
- KRŠKO, Jaromír: Výskum mikrosociálnych toponým. In: Propria v systéme mluvnickém a slovotvorném. Sborník příspěvků z mezinárodní konference „Onomastika a škola“ konané v Brně ve dnech 10.–11. 2. 1998. Eds. K. Klímová – H. Kneselová. Brno: Masarykova univerzita 1999, s. 89 – 93.
- LUTTERER, Ivan: Sociolinguistics and the study of personal names. In: Actes du Xe Congrès international des linguistes, Bucarest, 28 août – 2 septembre 1967, vol. I. Ed. A. Graur. Bucarest: Editions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie 1969, s. 581 – 587.
- LUTTERER, Ivan: Vliv společenských faktorů na změny v místních jménech ČSSR. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII. slovenská onomastická konferencia (Zemplínska šírava 20.–24. septembra 1976). Zborník materiálov. Ed. M. Majtán. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1980, s. 65 – 71.
- LUTTERER, Ivan: Osobní jméno a společenský úzus. In: Zbornik vo čest na Blaže Koneski. Eds. B. Vidoeski et al. Skopje: Univerzitet „Kiril i Metodij“, Filološki fakultet 1984, s. 129 – 136.
- NICOLAISEN, Wilhelm Fritz Hermann: Socio-onomastics. In: Der Eigenname in Sprache und Gesellschaft. Band I. Verhandlungen im Plenum. Eds. E. Eichler – E. Saß – H. Walther. Leipzig: Karl-Marx-Universität 1985, s. 118 – 132.
- ŠRÁMEK, Rudolf: XII. mezinárodní onomastický kongres ve Švýcarsku. In: Slovo a slovesnost, 1976, roč. 37, č. 1, s. 77 – 79.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999. 191 s.
- VALENTOVÁ, Iveta: Living (unofficial) personal names and their research in Slovakia. In: Proceedings of the Third International Conference on Onomastics “Name and Naming”. Conventional / Unconventional in Onomastics. September 1 – 3, 2015. Ed. O. Felecan. Cluj-Napoca: Mega 2015, s. 44 – 61.

Bibliografia verus jazyková norma¹

JÚLIA BEHÝLOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Bibliography versus language standard

The article looks at bibliographic referencing and its relation to the language norm in Slovakia from a historical perspective. It also notes that the bibliographic referencing standard STN ISO 690 (Information and documentation – Guidelines for bibliographic references and citations to information resources) is not fully compliant with the Slovak language norm. Particular attention is given to the authors of the project of Slovak linguistic bibliography (Blanár, Dvonč, Behýlová), to digital bibliographic databases and to the international activities of Ľ. Štúr Institute of Linguistics of the Slovak Academy of Sciences in the field of linguistic bibliography. The article also focuses on bibliographic referencing in journals published by the Slovak Academy of Sciences, especially on the improper use of punctuation. This issue can also be observed in publishing and at colleges and universities in Slovakia and abroad. The author provides some suggestions and solutions for the future.

1. Bibliografický záznam v histórii a jazykové pravidlá

Z historického hľadiska neexistuje veľa názorov na vzťah bibliografie a jazykovej normy. Na pomerne malom geografickom priestore niekoľkých stredoeurópskych krajín a v rámci viacjazyčného spoločenstva boli vzorom pri vytváraní prvých bibliografických záznamov najmä nemecké a maďarské bibliografie. V priebehu stáročí sa forma bibliografického popisu vykryštalizovala do dnešnej podoby, avšak prvky a štruktúra bibliografického záznamu sa príliš nemenili. Dôraz sa kládol najmä na praktické hľadisko, ktoré sa neskôr stalo východiskom bibliografickej teórie.

a) Knihopis Ľudovíta Vladimíra Riznera

Prakticky orientovaný bol aj spôsob evidenčnej bibliografie, tzv. „knihopis“, ktorý sa pokúsil zaviesť začiatkom 20. storočia zakladateľ slovenskej bibliografie Ľudovít Vladimír Rizner. V súvislosti s vtedy ešte neexistujúcou jazykovou normou, ktorá by zahŕňala aj interpunkciu (prvé *Pravidlá slovenského pravopisu* vyšli až v roku 1931) treba spomenúť slová Riznerovej netere, spisovateľky Ľudmily Podjavorinskej, ktorá v jeho nekrológu v roku 1913 napísala, že Rizner „sa tešil i typografickému prevedeniu, správnej interpunkcii a pochopeniu značiek, čo považoval za veľmi dôležité.“ (Podjavorinská, 1913, s. 262).

¹ Tento príspevok je súčasťou riešenia grantu VEGA 2/0182/15 *Jazyková norma a jej kodifikácia*.

b) Chýbajúca teória bibliografie

Ani v ďalších desaťročiach nemožno hovoriť v spojitosti s bibliografickým popisom a jazykovou normou o formulovaní jednotných pravidiel. Do polovice päťdesiatych rokov 20. storočia neexistovala na Slovensku žiadna teoretická práca z oblasti bibliografie a ešte v roku 1987 známy slovenský bibliograf Dušan Katuščák skonštatoval, že „bibliografický záznam v tej forme, ktorú mal asi pred 150 rokmi, pretrval v slovenskej tradičnej bibliografii doteraz. Ukazuje sa, že bibliografický záznam, ako základný bibliografický text žil svojim vlastným životom niekoľko storočí bez ohľadu na sociálno-politické a hospodárske zvraty.“ (Katuščák, 1997, s. 35).

c) Bibliografia v 20. storočí a pravidlá slovenského pravopisu

Pri zbežnom pohľade na bibliografické záznamy z prvej polovice 20. storočia sa ukazuje, že zákonitosti takmer nemenného vývoja bibliografického záznamu sa už vtedy neprekrývali s pravidlami slovenského pravopisu, všeobecne pokladanými za jazykovú príručku s najvyššou spoločenskou váhou. Kritické miesta sa týkajú najmä kapitoly interpunkcia, konkrétne interpunkčných znamienok bodka, čiarka, dvojbodka, pomlčka a spojovník. V r. 1931 vyšli prvé *Pravidlá slovenského pravopisu* v podobnej úprave a spracovaní ako *Pravidlá českého pravopisu*. Z prvkov grafickej sústavy opisujú nasledujúce znamienka (bod 71 – 80): „bod alebo bodka (.), čiarka (,), stredník (nie bodkočiarka) (:), dvojbodka (:), výkričník (!), otazník (?), pomlčka (–), úvodzovky („“), spojovacia čiarka alebo spojovník (-), zátvorky alebo pomlčky – ... –.“ V roku 1953 pribudlo do pravidiel nové rozdeľovacie znamienko tri bodky (...) a v roku 1991 dve nové interpunkčné znamienka apostrof (') a lomka (/). Ďalšie vydania pravidiel (1991, 1998, 2000, 2013) spresnili poučky o písaní interpunkčných znamienok, najmä čiarky.

2. Základný bibliografický korpus lingvistiky

Východiskovú bibliografiu slovenskej jazykovedy spracoval jazykovedec a bibliograf Vincent Blanár. Pokrývala roky 1939 – 1947. Na jeho prácu nadviazal jazykovedec a bibliograf Ladislav Dvonč štyrmi zväzkami *Bibliografie slovenskej jazykovedy*, ktoré zachytávajú roky 1948 – 1965. Vzhľadom na čoraz väčší počet publikovaných prác slovenskej jazykovedy sa však rozhodol zmeniť pôvodnú koncepciu, t. j. spracovať slovenskú jazykovedu v jej najširšom bibliografickom vymedzení, a zameral sa na personálne bibliografie. Postupne vydal súborné personálne bibliografie *Slovenskí jazykovedci 1976 – 1985*, *1986 – 1995*, *1996 – 2000*. Pri zostavovaní bibliografií rešpektoval kodifikované pravidlá pravopisu, resp. ich priebežne vydávané nové vydania. Na jeho koncepciu nadväzujeme v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV dodnes v ďalších systematicky budovaných biobibliografických slovníkoch *Slovenskí jazykovedci*, súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov za roky 2001 – 2005 (Behýlová – Smetanová, 2009), 2006 – 2010 (Behýlová, 2014) a v pripravovanej publikácii za roky 2011 – 2015.

3. Platná bibliografická norma

V r. 2012 vydal Slovenský ústav technickej normalizácie po niekoľkoročných diskusiách tretie vydanie slovenskej verzie bibliografickej normy *STN ISO 690 Informácie a dokumentácia. Návod na tvorbu bibliografických odkazov na informačné*

pramene a ich citovanie (STN 01 0197). Podľa tejto normy sa pri uvádzaní vydavateľských údajov (miesto vydania, dvojbodka, vydavateľ, napr. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied má nechávať medzera z oboch strán.

Pri publikovaní predošlých dvoch vydaní dvoch bibliografických noriem (*STN ISO 690* z r. 1998 a *STN ISO 690-2* z r. 2001), ktoré uvedená norma nahrádza, zaregistroval nekorektný spôsob zápisu dvojbodky I. Ripka týmito slovami: „Pravidlá kodifikujú takéto písanie dvojbodky iba na vyjadrenie pomeru, výsledku zápasu a pod. (napr. Slovensko – Maďarsko 2 : 0).“ (Ripka, 2002, s. 89). Rovnakú kritiku týkajúcu sa dvojbodky a jej nesprávneho používania v bibliografii nájdeme aj u I. Očenáša (Očenáš, 2007, s. 82). Podľa Ripku je ďalej nekorektné a neodôvodnené aj písanie spojovníka namiesto pomlčky pri označovaní paginácie (tamže, s. 89).

Od roku 2012 je v platnosti tretie vydanie bibliografickej normy. Aj na margo tohto vydania zaznela kritika, tentoraz nie z úst jazykovedca: „Zarážajúce je, že norma nepredpisuje štýl a interpunkciu, ale príklady v nej sú uvedené zásadne v takej podobe. Príklady vlastne odporujú metodickým pokynom, ktoré sú uvedené alebo sa vyskytujú rozdiely v príkladoch uvedených v základných častiach normy oproti príkladom uvedeným v prílohe. Veľmi nešťastným je jej deklarovanie, že štýl, forma a interpunkcia sú len ilustratívne a nie záväzné.“ (Kucianová, 2013, s. 127 – 128, 136).

Tvorba, schvaľovanie, vydávanie a distribúcia slovenských technických noriem je v kompetencii Úradu pre normalizáciu, metrológiu a skúšobníctvo Slovenskej republiky. Úrad sa pri vytváraní noriem opiera o prácu odborníkov združených v technických komisiách a spolupracuje aj s Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, ktorého pracovníčka je členkou terminologickej komisie.

4. Jazyková norma v dnešnej praxi bibliografických záznamov

Na rozdiel od „dvončovských“ bibliografií pripravovaných v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, ktoré korektne dodržiavajú jazykovú normu, inde na Slovensku badať pomerne veľkú priepasť medzi kodifikovanou jazykovou normou a jej aplikáciou v praxi bibliografických záznamov. Bežné je nerešpektovanie jazykových pravidiel, najmä nejednotné používanie dvoch prvkov grafickej sústavy – interpunkčných znamienok dvojbodka a spojovník.

Nedostatočná pozornosť sa venuje obom normám aj v oblasti knižnej kultúry, vo vydavateľskom sektore, na vysokých školách a univerzitách. Na vysokých školách sú dokonca badateľné odlišnosti v bibliografickom popise na úrovni jednotlivých katedier či u jednotlivých vyučujúcich (!). Pri preskúmaní niekoľkých webových stránok zahraničných univerzít sme došli k záveru, že jednotlivé zahraničné univerzity si vypracovali vlastné smernice na vytváranie bibliografií a citácií (pozri internetové zdroje) a tento trend sa postupne rozširuje aj u nás.

5. Rozličné prístupy k bibliografii na pôde SAV

Súčasný stav (ne)používania platných noriem – bibliografickej i jazykovej – ilustrujú rozličné prístupy k spracovaniu bibliografických záznamov na pôde Slovenskej akadémie vied:

a) rešpektovanie jazykových pravidiel, nerešpektovanie bibliografickej normy

V Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied sme bibliografickú normu upravili pre internú potrebu podľa pravopisnej kodifikácie publikovanej v 4. nezmenenom vydaní *Pravidiel slovenského pravopisu*. V záujme zachovania kontinuity jazykovednej bibliografie sa pokračuje s aplikovaním pravidiel slovenského pravopisu, ktoré sú odlišné od pravidiel v bibliografickej norme. Prírodzene, jazykovú normu rešpektujú aj tri časopisy z produkcie ústavu – *Slovenská reč*, *Jazykovedný časopis* a *Kultúra slova*.

b) nerešpektovanie jazykovej ani bibliografickej normy

Vo vedeckých časopisoch a ročenkách ústavov Slovenskej akadémie vied môžeme konštatovať veľké rozdiely v nazeraní na bibliografický popis, nehovoriac o „tvorivých“ spôsoboch citovania použitých prameňov. Akademické časopisy sa riadia pravidlami zavedenými vo svojom odbore na medzinárodnej úrovni a ignorujú nielen platnú slovenskú bibliografickú normu (ak sa o nej vôbec vie), ale v prípade interpunkcie a písania veľkých písmen ignorujú aj jazykovú normu, t. j. pravidlá slovenského pravopisu. V časopisoch býva zjednotený aspoň štýl a údaje v bibliografickom zázname, no niekedy ani to nie.

6. Prieskum bibliografických záznamov z jazykového hľadiska

Vykonalí sme jednoduchý prieskum bibliografických záznamov z jazykového hľadiska vo vedeckých časopisoch a ročenkách vydávaných na pôde Slovenskej akadémie vied. Bibliografické záznamy a ohlasy boli vybrané z náhodne zvolených časopisov a ročieniek prislúchajúcich jednotlivým ústavom. Výsledkom prieskumu je, že bibliografické záznamy a jazyková norma naďalej predstavujú dve izolované oblasti. Menujme tri body, formulované s ohľadom na 6., 7. a 8. kapitolu *Pravidiel slovenského pravopisu*:

a) písanie veľkých písmen

V posledných rokoch pozorujeme v bibliografických záznamoch nový prvok – písanie veľkých písmen v názvoch. Ide o nenáležité písanie veľkých písmen vo viac-slovnom názve na začiatku každého slova.

b) transkripcia

Problémy sú aj pri prepise z iných grafických sústav, než je latinka. V bibliografických záznamoch časopisov SAV sa vyskytujú napr. ruské, ukrajinské, bieloruské, bulharské, macedónske a srbské názvy príspevkov a mená a priezviská ich autorov prepísané do angličtiny. Je to špecifická situácia. V tomto prípade sa totiž bibliografia nemôže riadiť pravidlami slovenského pravopisu, lebo určujúca je podoba mena napísaná latinkou na dokumente. Výsledkom je, že autorovi v bibliografii pribudne druhá identita – jedna prepísaná podľa pravidiel transkripcie a druhá prepísaná do slovenčiny z anglického prekladu.

c) interpunkcia

Pri tvorbe bibliografických odkazov je dôležité zachovať predpísané poradie, formu údajov, interpunkciu a význam majú aj medzery. Najčastejšie je zamieňanie spojovníka s pomlčkou. Bežne sa používa chybné označená paginácia – so spojovníkom, prípadne s pomlčkou a bez medzier. Naopak, medzera sa dáva tam, kam nepatrí: z oboch strán dvojbodky. Na konci bibliografického odkazu má byť bodka

(okrem prípadu, keď posledným údajom je adresa webovej stránky). V *Historickom časopise* v pokynoch pre autorov sme dokonca našli upozornenie: „Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu.“ Na uľahčenie citovania sa v tomto časopise uvádzajú vzory, v ktorých sa dve alebo tri mená navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka a čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkmi.

Ani knižnično-informačné systémy, akým je v SAV systém Advanced Rapid Library, sa neriadia pravidlami slovenského pravopisu, resp. si ich upravujú podľa svojich potrieb. Výstupy z tejto databázy nezodpovedajú jazykovým pravidlám a rovnako aj tu sa stretne pri uvádzaní vydavateľských údajov s medzerou z oboch strán dvojbodky a s označovaním paginácie so spojovníkom a bez medzier. V počítačovej databáze sa nedá aplikovať v úplnosti ani prepis z iných grafických sústav, ktorý je súčasťou *Pravidiel slovenského pravopisu*. Niektoré litery v ňom totiž nie sú k dispozícii.

7. Návrh na doplnok v pravidlách slovenského pravopisu

V Predhovore k 4. vydaniu *Pravidiel slovenského pravopisu* sa uvádza: „Pravopisné pravidlá treba primerane prispôbovať stavu jazyka a novým spoločenským potrebám. Aktuálna je i potreba pravopisnú sústavu zjednodušovať a robiť ju čo najprístupnejšou.“

V bibliografii sa pomerne rýchlym tempom vyvíja štandardizácia, najmä v oblasti citovania literatúry a odkazovania na použité zdroje. Nie vždy sú bibliografické odkazy korektne uvádzané z hľadiska jazykovej normy. Sú však výsledkom kultivácie počítačového jazyka, ktorý nerešpektuje jazykovú normu najmä z praktických dôvodov. Do nového vydania pravidiel slovenského pravopisu navrhujeme doplniť poznámku, že niektoré vedné odbory a vybrané oblasti nášho života používajú prvky odlišné od pravidiel slovenského pravopisu. Bibliografie sa týka najmä kapitola venovaná interpunkcii.

Záver

Tento text má hlavne informovať o súčasnom stave bibliografie a jazyka, aký sa v nej používa. Bibliografické záznamy patria medzi tzv. účelové, neliterárne a pragmatické texty. Rovnako ako pri ďalších druhoch účelových textov (reklamné texty, príbalové letáky k rozličným výrobkom), aj tu prevláda tendencia preberať cudzie prvky, pričom badať výrazný vplyv informačných technológií a s tým súvisiacej počítačovej terminológie, ktorú reflektuje aj tvorba bibliografických záznamov a odkazov. V prípade bibliografie sa ponúka analógia s postojom niektorých jazykovedcov, ktorí berú do úvahy niektoré prevzaté prvky, ak spĺňajú vyjadrovacie potreby jazyka.

LITERATÚRA

BEHÝLOVÁ, Júlia – SMETANOVÁ, Yulia: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2001 – 2005). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2009. 509 s.

- BEHÝLOVÁ, Júlia: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2006 – 2010). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2014. 571 s.
- BLANÁR, Vincent: Prehľad jazykovedy na Slovensku v rokoch 1939 – 1948. In: Slovenská reč, 1948/1949, roč. 14, č. 1 – 2, s. 1 – 20.
- BLANÁR, Vincent: Slavonic Studies in Slovakia, 1938 – 1947. In: Slavonic and East European Review, 1949, roč. 28, s. 172 – 183.
- BLANÁR, Vincent: Bibliografia jazykovedy na Slovensku v rokoch 1939 – 1947. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1950. 209 s.
- DVONČ, Ladislav: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1948 – 1952. Martin: Matica slovenská 1957. 231 s.
- DVONČ, Ladislav: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1953 – 1956. Martin: Matica slovenská 1958. 337 s.
- DVONČ, Ladislav: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1957 – 1960. Martin: Matica slovenská 1962. 341 s.
- DVONČ, Ladislav: Bibliografia slovenskej jazykovedy za roky 1961 – 1965. Martin: Matica slovenská 1970. 804 s.
- DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1925 – 1975). Martin: Matica slovenská 1987. 1388 s.
- DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1976 – 1985). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1997. 698 s.
- DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1986 – 1995). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1998. 728 s.
- DVONČ, Ladislav: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (1996 – 2000). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 505 s.
- HORECKÝ, Ján: Načo sú nám úvodzovky? In: Novinár, 1976, roč. 28, č. 10, s. 23 – 24.
- KATUŠČÁK, Dušan: Moderná bibliografia. Niektoré otázky teórie bibliografickej komunikácie a integrujúcich nástrojov výmeny bibliografických údajov. [online]. Citované 31. 3. 2016. Dostupné na: https://www.kis3g.sk/building_snk/grsnk/fulltexty/Habil_moder-na_bibliografia.pdf.
- KOŘÍNEK, Josef Miroslav: Die čechoslovakische Sprachwissenschaft in den Jahren 1928 – 1932. Teil 1. In: Zeitschrift für Slavische Philologie, 1935, vol. 12, č. 3 – 4, s. 391 – 414.
- KOŘÍNEK, Josef Miroslav: Die čechoslovakische Sprachwissenschaft in den Jahren 1928 – 1932. Teil 2. In: Zeitschrift für Slavische Philologie, 1936, vol. 13, č. 3 – 4, s. 384 – 418.
- KOVAČKA, Miloš: Dr. Ladislav Dvonč – bibliograf slovenskej jazykovedy (Pri 75. výročí narodenia). In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2002, s. 75.
- KUCIANOVÁ, Anna: Možnosti a problémy uplatnenia normy STN ISO 690: 2012 pri citovaní dokumentov v súčasnej slovenskej knihovníckej praxi. In: INFOS. Zborník príspevkov z 37. medzinárodného informatického sympózia Inovatívne knižnice a pamäťové inštitúcie Hľadanie odpovedí na nové výzvy znalostnej spoločnosti. Eds. S. Stasselová – J. Kopáčiková. Bratislava: Spolok slovenských knihovníkov 2013, s. 127 – 128, 136.
- MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Čo je dôležité pri grafickej úprave textov? In: Slovenčinár, 2014, roč. 1, č. 2, s. 68 – 69.
- OČENÁŠ, Igor: Fónická a grafická sústava spisovnej slovenčiny. Vývin a korešpondencia ich prvkov. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta 2007, s. 82.
- ORMIS, Ján Vladimír: Pri dokončení diela. In: RIZNER, Ľudovít V.: Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca r. 1900 s pripojenou biblio-

- grafiou archeologickou, historickou, miestopisnou a prírodovedeckou. 6. diel. T – Ž a značky. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1934, s. 273.
- PAULINY, Eugen: Prehľad prác o slovenských nárečiach za uplynulých 20 rokov. In: Carpatia. I. Svazek 2. Řada A. Praha: Slovanský ústav 1939, s. 377 – 422.
- PODJAVORINSKÁ, Ľudmila: Ľudovít V. Rizner. 1849 – 1912. In: Dennica, 1913, roč. 15, č. 10, s. 239 – 242; č. 11, s. 261 – 263.
- Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Martin: Matica slovenská 1931. 357 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin 1939. 468 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Vydala Matica slovenská Tlačou kníhtlačiarne „Knihospolu“ v Žiline 1940. 475 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Zost. Š. Peciar a kol. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1953. 408 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 1. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1991. 536 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 3. uprav. a dopln. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 592 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 4. nezmen. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2013. 592 s.
- RIPKA, Ivor: Evidencia ohlasov na publikačnú činnosť. In: Jazykoveda v bibliografii – bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislav Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2002, s. 87 – 92.
- RIZNER, Ľudovít Vladimír: Bibliografia písomníctva slovenského na spôsob slovníka od najstarších čias do konca roku 1900. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská 1931 – 1932.
- STN ISO 690: Informácie a dokumentácia. Návod na tvorbu bibliografických odkazov na informačné pramene a ich citovanie (STN 01 0197). Bratislava: Slovenský ústav technickej normalizácie 2012. 52 s.

Lingvistické perspektívy a aplikačné anachronizmy vo vyučovaní slovenčiny – výzva alebo rezignácia?

JÁN PAPUGA

Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Linguistic perspectives and application anachronism in teaching of Slovak language – challenge or resignation?

The article consists of two topics. Both related to teaching of Slovak language and literature (SJL) in elementary and secondary schools. The first topic highlights the problems in pedagogical documentation, which prescribes teaching Slovak. The author asks linguists to engage in reforming the modern teaching of Slovak language in accordance with the current linguistic knowledge and the needs of today's communication. The second topic points out that codification of Slovak language is outdated, it does not reflect new features in our language. Students perceive obsolescence of codification and teaching of clearly non-functioning, unused Slovak expressions have a discouraging effect on them because they do not fulfil the requirements of today's communication. Rigorous application of pragmatic-linguistic approach in codification and in teaching of Slovak language is the solution. The primary requirement is to commence updating the codification.

Motiváciou môjho príspevku je oslovenie jazykovedcov, aby aktívnejšie vstúpili do koncepcie jazykovej zložky predmetu slovenský jazyk a literatúra (ďalej SJL) na základných a stredných školách (ďalej ZŠ, SŠ). Napriek tomu, že sledujem aktivity slovakistických pracovísk, nie je mi známe, že by až na malé výnimky zasahovali do konštituovania štátnych vzdelávacích programov (ďalej ŠVP), ktoré má v garancii Štátny pedagogický ústav. Obsahu vyučovania predmetu SJL sa z pozície učiteľa a neskôr predsedu Slovenskej asociácie učiteľov slovenčiny (ďalej SAUS) zaoberám niekoľko rokov. Napriek tomu sa mi aj v spolupráci s členmi asociácie podarilo dosiahnuť minimálne zmeny. Neraz mi chýbala priama podpora a odbornosť renomovaných jazykovedcov, ktorí by z pozície svojej autority a dlhodobej lingvistickej činnosti trvali na riešení závažných nedostatkov vo vyučovaní jazykovedy na ZŠ a SŠ a oslovovali riadiace pedagogické inštitúcie. Na druhej strane treba upozorniť aj na to, že medzi jazykovedou a jej aplikáciou musí dôjsť ku kompromisu. Nie je možné premietnuť aktuálne vedecké myslenie, v ktorom dochádza aj k názorovým sporom, do aplikácie a postaviť tak učiteľov pred novú „jazykovovú výchovnú situáciu“. (Okrem toho sa môže stať, že sa s vybranou témou v rámci vysokoškolského štúdia nestretli.) Nájst' spoločný prístup k pedagogickým dokumentom spolu s jazykovedcami je jedným z pilierov, ktorý súčasní tvorcovia ŠVP nezohľadňujú – v ostatnej ústrednej predmetovej

komisii mali zastúpenie didaktici, metodici a literáti. Aj preto je potrebné vyvinúť tlak jazykovednej obce.

Je dôležité, aby nedochádzalo k výrazným disproporciám medzi aktuálnym lingvistickým poznaním a vyučovacou praxou. Jedným z mnohých príkladov môže byť úloha č. 19 z posledného Testovania 9 2016 (dostupné na www.nucem.sk), ktorá analyzovala typ adjektíva *bosý*. Pri zaraďovaní tohto slova sa vychádzalo z tradovanej charakteristiky akostných prídavných mien: *stupňujú sa*. Takáto opora spôsobila, že žiaci (ale aj niektorí slovenčinári) uvedené adjektívum zaradili nesprávne. Pritom by stačilo vychádzať z kontaktov s vedou, nielen s metodikou.

Súčasná lingvistika je vhodným prostriedkom aj na reflexiu iných problematických či aktuálnych tém (nedostatkov) vo vyučovaní. Žiaci napríklad čoraz viac pristupujú k jazyku pragmaticky (pragmatickolingvisticky), tvorivo s ním narábajú, dokážu kreovať originálne texty (napr. využívanie metaforického vyjadrovania aj v náučných textoch, využívanie slangu v prospech budovania komického efektu, paródia populárnych textov na stužkových slávnostiach a pod.). Z oblasti pragmatickej lingvistiky pochádza aj pojem intencie textu, ktorý sa takisto dá využiť napr. v interpretácii súčasných, často kontroverzných (až manipulatívnych) publicistických textov (náučné texty mediálnej výchovy *intenciu* ako nosný princíp produkcie textu nepriamo reflektujú). V aplikácii relatívne nová disciplína, textová lingvistika, otvára riešenia problémov s tvorením textov, ktoré sa pod vplyvom elektronickej komunikácie rozpadávajú obsahovo i formálne, narušuje sa ich súdržnosť. U niektorých žiakov môže byť textová nadväznosť väčším problémom ako písanie *i/y*. Vo vyučovaní i v celoslovenskom testovaní je však stále zaužívané, že sa pracuje s izolovanými, často modálne neutrálnymi vetami, text ako jazyková jednotka sa posudzuje iba z hľadiska štylistiky. Textová lingvistika po absentujúcom dôkladnom metodickom rozpracovaní sa môže stať potenciálnym prostriedkom na vyučovanie moderného pojmu čitateľskej gramotnosti. V neposlednom rade táto disciplína vykresľuje text ako diskurz, nie ako jednoliaty štylisticky „čistý“ celok, ako to vyžadujú v ŠVP definované slohové útvary. Keby som pokračoval, rozvinul by som inšpiráciu učiteľa sociolingvistikou, psycholingvistikou, výrazovou koncepciou štýlu, kognitívnou lingvistikou a dôsledkami komunikačno-pragmatického obratu, ktorého tézy sa usadili vo vyučovaní slovenčiny skôr v deklaratívnej podobe.

Osobne sa snažím byť v kontakte s vedou, rád sa zúčastňujem odborných konferencií, v SAUS otvárame priestor vysokoškolským odborníkom v časopise *Slovenčinár* a na konferenciách (viac informácií na: www.saus2002.sk). Ako som už naznačil, lingvistické poznatky sa dajú aplikovať aspoň do mikropriestoru vyučovacej hodiny (keďže sa nepreniesli do pedagogickej dokumentácie). Pre mňa sú nenahraditeľným doplnkom vyučovania, čo sa prejavuje aj tak, že v ich kontexte vnímam, ako sa mení pohľad žiakov na materinský jazyk, a tým aj na predmet SJL. Predstavujem im jazyk nie ako predmet alebo jednorozmerný systém, ale ako diskurz (áno, dá sa to). (Jazyk ako komplexný systém integrovaný s literatúrou sa predstavuje žiakom základných škôl vo waldorfskej pedagogike.) Relativizujem v didaktike dlhodobo tradované definície (napr. *ohybných slovných druhov*), čím rozvíjam jazykové myslenie žiakov namiesto požadovania reprodukcie klasických,

didakticky zjednodušených, no nepresných poučiek. (Samozrejme, s istou mierou hyperboly, „riskujem“ neúspech v testovaní, ktoré je zamerané jednosmerne, konvergentne.) Moderné náhľady na jazyk mi pomáhajú aj empatickejšie hodnotiť žiakov a stanoviť ich lepšiu diagnostiku. Na počiatku svojej pedagogickej kariéry som mal žiaka, ktorý mal problémy nielen s pravopisom, ale aj so skloňovaním. Overil som si jeho komunikačnú situáciu a zistil som, že na chlapca pôsobí blízky príbuzný českého pôvodu. Na základe toho som bol pri hodnotení empatickejší a pracoval som s ním na odstraňovaní neželaných jazykových návykov. Široké vnímanie slovenčiny aj v kontexte s lingvistikou by prospelo k motivácii žiakov spoznávať svoj jazyk nie iba ako povinný učebný predmet. Zostáva na učiteľovi, či takýmto spôsobom prekročí spiatocnícky ŠVP. Je zložité sa podujat' k takémuto spôsobu výučby, keďže tradičné vyučovanie sa úspešne konzervuje v učebniciach, v prehľadových príručkách s dôrazom na memorovanie a pojmovosť. Má to aj logický dôvod – inovatívnejšia publikácia by narážala na klasický spôsob vyučovania slovenčiny a bola by v protiklade s platnými požiadavkami ŠVP. Tradícia sa konzervuje aj v mnohých školeniach pre učiteľov SJL.

Zo svojej pozície ťažko ovplyvním nevyhnutné zmeny vo vyučovaní slovenčiny, keďže zodpovedné inštitúcie sa uzatvárajú pred skutočnými reformami. Preto svoj príspevok vnímam ako jeden z posledných krokov pred **rezignáciou** zo snahy výrazne zmeniť vyučovanie slovenčiny, ktorú bez nevyhnutnej spolupráce s odborníkmi nedokážem naďalej rozvíjať. Už aj mnohí moji kolegovia to vnímajú ako „stratený čas“ alebo „boj s veternými mlynmi“. Moja prvá výzva sa tak dotýka angažovanosti jazykovednej obce v procese konštituovania pedagogických dokumentov na vyučovanie SJL v Slovenskej republike.

Štátny vzdelávací program

Na začiatku by som chcel pripomenúť, že tento dokument je od r. 2008 (s priebežnými inováciami) dodnes záväzným obsahovým dokumentom vo vyučovaní SJL na území Slovenska pre všetky typy škôl. Narážame v ňom už na spomínaný konflikt medzi „teóriou“ a vyučovacou praxou, ktorej opis v ŠVP nie je adekvátny súčasnému daniu v lingvistike a v jazyku. Návrh ŠVP vytvára ústredná predmetová komisia pri Štátnom pedagogickom ústave – v súčasnosti nie je známe jej zloženie. V ostatnom zložení ÚPK nebol žiadny jazykovedec (predtým bol predsedom prof. Juraj Dolník).

ŠVP sa napriek jeho dôležitému postaveniu vymyká aj štandardom informačného textu. Uvediem dva, podľa mňa výrazné problémy – chýba uvedenie autorstva a zoznam odporúčanej literatúry (iné nedostatky vyplývajú z porovnania s českým pendantom osnov – s Rámcovým vzdelávacím programom, porov. Papuga, 2015, s. 46 – 51). Okrem iného je tento dokument zložitou štruktúrovaný, nezrozumiteľný adresátovi, ktorým nie sú iba učitelia, ale aj rodičia a žiaci.

Od roku 2015/16 platia inovované ŠVP (pre prvé ročníky jednotlivých stupňov) – upravoval sa rozsah, osnovanie, obsah sa menil minimálne. Som autorom niekoľkých analýz ŠVP (najnovšia sa nachádza v májovom čísle Slovenčinára: Papuga, 2016, s. 50 – 60), po ktorých som dospel k tomu, že obsah SJL treba od základov zmeniť a dospieť k skutočnej reforme SJL, ktorá bude reflektovať nielen poznanie

v lingvistike, ale aj charakter žiakov, ktorí majú čoraz častejšie problémy s komunikáciou, s pravopisom, jazykovými pravidlami a s písaním súvislých textov a pod.

ŠVP má okrem formálnych nedostatkov aj výrazné obsahové nedostatky, ba obsahuje faktografické chyby. Na ilustráciu uvádzam zaradenie *neslovesného prísudku* (Štátny vzdelávací program – slovenský jazyk a literatúra pre ISCED 3, 2015, s. 20) namiesto slovesno-menného, anachronický návrat k pomenovaniam *1. pád*, *2. pád* (tamže, s. 17), izolácia formálnosyntaktických vzťahov: vyučuje sa iba pojem *zhoda* (tamže, s. 20), stotožnenie kompozície textu s jeho štylistikou: *kompozícia* slohovej práce uvádza položku *nadväznosť a logickosť textu*. Táto položka je vzápätí rozvinutá aj spojením: *Úvaha – citáty, umelecké prostriedky a hodnotenie problému*. (Štátny vzdelávací program – slovenský jazyk a literatúra pre ISCED 2, 2014, s. 68) a pod.

Pozitívne by sa dalo vnímať zavedenie *textovej syntaxe* (Štátny vzdelávací program – slovenský jazyk a literatúra pre ISCED 3, 2015, s. 21), avšak jej perspektíva sa zužuje iba pojmami *súdržnosť, titulok/názov, odsek, kapitola, úvod, jadro a záver*. Dôraz je na deskriptívnych témach, čo považujem z hľadiska viacerých pohľadov za pretrvávajúci problém vyučovania SJL.

Osobitnou problematikou je časová dotácia ústredného vyučovacieho predmetu. V učebnom pláne sa na ZŠ posilnila hodinová dotácia pre SJL, na gymnáziách i stredných odborných školách zostali 3 hodiny týždenne, čo je pre mnohých učiteľov problém, keďže stredná škola nemôže iba nadväzovať na poznatky zo ZŠ, ale musí ich aj opakovať, na čo nie je priestor. Zároveň rozvíja mnohé kompetencie a venuje sa súvetnej syntaxi, ktorá sa presunula zo ZŠ na SŠ. Obzvlášť dôležité je mať silnejšiu časovú dotáciu na stredných odborných školách, kde sa musí k žiakom pristupovať inak, pretože predmety všeobecnovzdelávacieho základu nie sú pre nich prioritou. (Osobitnou problematikou je diferenciacia štúdiá SJL na gymnáziách a stredných odborných školách, čo patrí takisto k agende SAUS.) Vyvinúť tlak na zvýšenie hodinovej dotácie na stredných školách by takisto malo byť prioritou jazykovednej obce. Zároveň však treba upozorniť na to, že po Mikolajovej reforme sa jazyková zložka predmetu SJL síce posilnila, mnohí učitelia naďalej zotrávajú na povrchnom a encyklopedickom vyučovaní literatúry často na úkor jazyka.

Vyučovanie jazykovej kultúry

Jazykovú kultúru sa dá vnímať ako hlavný cieľ vyučovania SJL napriek tomu, že sa s týmto pojmom nepracuje alebo sa reflektuje ako teoretická téma ku koncu klasifikačného obdobia. Domnievam sa však, že jazyková kultúra, ako aj téma komunikácie by sa mali stať východiskom vyučovania SJL, čím by sa zrealnil prístup žiakov, ktorí neraz nahliadajú na slovenčinu ako na teoretický abstrakt, nie ako na prostriedok efektívnej komunikácie a kultivovaného vyjadrovania.

Na úrovni 2. stupňa základnej školy (ISCED 2) sa pojem jazyková kultúra nespomína, čo je azda aj logické, keďže inovovaný ŠVP v danom stupni sa snaží o elimináciu pojmovosti. Na tejto úrovni štúdiá sa rozvíjajú predovšetkým prostriedky jazykovej kultúry – pravopis, gramatika, sloh. Napriek tomu hľadanie prepojenia s jazykovou kultúrou odporúčam.

V stredoškolskom ŠVP (ISCED 3) sa jazyková kultúra sprístupňuje pojmami *jazyková norma, spoločenské zásady komunikácie*. Ako som už naznačil, väčšinou je táto téma chápaná izolovane, neintegruje sa do vyučovacích hodín, resp. je prosriedkom samoštúdia, lebo učivo sa zväčša nestíha.

Ak napriek uvedenému berieme jazykovú kultúru ako cieľ jazykovej výchovy používateľov a tak k nej aj pristupujeme, musím poukázať na ďalší problém, ktorým je, že sa naďalej masívne preferuje systémovolingvistický prístup, ktorý v súčasnom jazyku nemusí byť vždy adekvátnym postojom k jeho „správnejmu“ používaniu. Deskriptíva jazyka a jazykové rozborov sú stále dominantou vyučovania. Systémovolingvistickému náhľadu podliehajú aj cudzie slová. Hoci neboli kodifikované, presadzuje sa (vnucuje sa) ich pravopis v súlade so systémom slovenského jazyka (napr. *fejsbuk, esemeska, četovať, onlajn*).

Systémovolingvistický prístup sa doslova zneužíva v rôznych testovaniach, najmä v prijímacích testoch na stredné školy, selektujúcich žiakov tak, že sa testuje znalosť výrazov, ktoré mnohí žiaci už nemusia poznať (hoci sú spisovné), keďže sa nepoužívajú, pociťuje sa ich príznakovosť, vyplývajúca z nízkej frekvencie (napr. *lízatko – lízanka, závisieť na – závisieť od, posilovňa – posilňovňa, prádlo – bielizeň, od Maje – od Maji a mnoho iných*). (V publikácii *Slovenčina bez chýb* od autorov Ivanová-Šalingová, Šaling, Maníková, 2002 je celý zoznam nesprávne používaných výrazov, hoci nevhodnosť/nesprávnosť niektorých je naozaj relatívna. Ak sa však siahne po tejto príručke a inšpirujú sa ňou úlohy v prijímacích textoch, dôjde k cielenej selekcii žiakov na základe úzkeho chápania spisovnosti slov a fráz. Osobitným problémom je aj to, že sa v prijímacích skúškach overujú frazeologické jednotky, ktoré sa v modernej slovenčine už nepoužívajú, sú zastarané a predpoklad, že poznajú ich význam, má veľmi malú skupinu 14 – 15-ročných žiakov, uchádzačov o štúdium na stredných školách.)

Komplexnejší pohľad na jazykovú kultúru je vhodným doplnkom vyučovania SJL, ba môžem potvrdiť, že aj efektívnou a motivujúcou vyučovacou metódou. Dokonca by som povýšil pragmatickolingvistický prístup za nevyhnutný v diskurze vnímania súčasnej komunikácie a jazykovej kultúry. Ak by som mal uviesť príklad, využil by som oblasť sociolingvistiky, ktorá je blízka pragmatickolingvistickému pohľadu. Často dostávam od študentov otázky, prečo sú niektoré jazykové výrazy, ktoré sa bežne používajú nespisovné, hoci sú rozšírené (doplňam v úze). Na to nadviažem diskusiou o kodifikácii, ktorá sa často skončí otázkou žiakov, kto takýmto spôsobom kodifikuje jazyk, keď sa vzdáľuje od reality (samozrejme, poukazujem aj na to, že Bratislava nie je prestížnym východiskom kodifikácie, teda nemôžeme sa opierať iba o jazykovú skúsenosť z nášho regiónu). Najcennejšie však pre mňa je, že žiaci po komplexnejšom a aktuálnejšom pohľade na jazykovú kultúru zmenia náhľad na slovenský jazyk a aj na môj predmet. Musím priznať, že pri naozaj sporných výrazoch nehodnotím ne-/správnosť ich použitia. Namiesto hodnotenia ponúknem pragmatickolingvistický výklad a možnosť funkčného výberu medzi spornými výrazmi.

Krízu systémovolingvistického prístupu k jazykovej kultúre vyvolalo aj to, že si už žiaci na ZŠ a SŠ uvedomujú, že jednostranný prístup k používaniu jazyka už nepostačuje, pýtajú sa často na zdôvodnenie, prečo je jazyková prax iná ako jazykový

opis. Aj preto sprístupňujem žiakom, v súčasnosti mojím vysokoškolským študentom, oba spôsoby hodnotenia jazykovej kultúry. Postupoval som tak aj na ZŠ, aj na SŠ, hoci to bolo nad rámec ŠVP. (S odľahčením dodám, že som možno učil budúceho kodifikátora, ktorý bude opisovať jazykové normy.) Žiak by mal bez ohľadu na stupeň a druh vzdelávania dostať spektrum názorov na jazykovú kultúru, aby mohol rozhodnúť, resp. analyzovať, čo je správne/nesprávne, vhodné/nevhodné, funkčné/nefunkčné.

Kodifikácia

Problém reflektovania jazykovej kultúry vo vyučovaní vychádza aj z platnej kodifikácie, ktorú musia autori pedagogických dokumentov a učebníc rešpektovať. V roku 2014 SAUS iniciovala podnet na aktualizáciu kodifikácie spisovného slovenského jazyka (dostupné na www.saus2002.sk). Naša výzva po odpovedi Ministerstva kultúry SR smerovala na Jazykovedný ústav Ľ. Štúra. Uvedomujeme si, že tento proces je dlhodobý a vyžaduje výskum. Zároveň však pripomíname, že *Pravidlá slovenského pravopisu* (ďalej PSP) sú staré takmer 16 rokov (a to nehovoríme o *Pravidlách slovenskej výslovnosti*). Pritom je to príručka, s ktorou učitelia dlhodobo a pravidelne pracujú, odkazujú na ňu žiakov i rodičov. (Problémy, na ktoré narážam v dôsledku zastaranej kodifikácie, som naznačil vyššie.)

S radosťou som prijal vznik *Slovníka súčasného slovenského jazyka* (v súčasnosti po písmeno N), avšak nemilo ma prekvapilo, že toto dlho očakávané lexikografické dielo nenesie status kodifikačného. Príčin tohto stavu som sa dozvedel niekoľko, no nechcem ich prezentovať, keďže ich nemám podložené. Isté však je, že sa určite malo dospieť k zhode, aby tento slovník suploval doposiaľ neaktualizované PSP. Jednota jazykovedcov by dozaista primäla kompetentné orgány schváliť kodifikačnú doložku. Okrem toho by schválenie tohto slovníka malo aj praktický význam. V prípade, že je slovník kodifikačný, je väčšia motivácia škôl zakúpiť ho ako pomôcku, resp. ho používať, trebárs aj v nedávno zverejnenej online podobe.

Úzus si súčasní žiaci uvedomujú, vnímajú ho a často ho uprednostňujú v ich vlastnom chápaní pred nefunkčným spisovným výrazom. Pri nevyhnutnej najbližšej kodifikácii je nutné prispôbiť mu PSP. Zotrvávanie na „írečitých“ spisovných slovách vyvoláva neporozumenie, posmech (rôzne karikatúry s témou slovenčiny na internete), ba vznikajú rôzne konšpirácie zaraďujúce slovenský jazyk k najzložitejším jazykom sveta. Nová kodifikácia by mala riešiť zložité pravidlá písania čiarok. Čiarka sa stáva samoučelným znamienkom. Jej nevyhnutná signalizačná funkcia, funkcia členenia textu na významové celky, estetická funkcia, teda jej zreteľný pragmatický význam sa prekrýva abstraktnými pravidlami jej písania, ktoré sa zložito reflektujú na vyučovaní, ale aj v oblastiach, v ktorých sa pracuje s písaným textom. Používatelia jazyka pociťujú pravidlá písania čiarok ako zložité, ale aj nadbytočné (napr. v polovetných konštrukciách, častiach, pred spojkou *a/alebo*). Ďalej by sa malo riešiť odsúvanie už roky udomácnených bohemizmov (napr. *prádlo*) alebo funkčných anglicizmov v oblasti informatickej technológie (napr. *chat*), písanie dvojtvarov, medzi ktorými sa už nepociťuje správnosť/nesprávnosť (napr. *na radiátore/na radiátori*). Posledný jav je ťažké didakticky spracovať, keďže dvojtvary sú často závislé od jazykovej intuície, od komunikačnej skúsenosti. Na-

hľadám na kodifikáciu síce ako laik, možno by sa moje návrhy v prípadnom výskume nepotvrdili, ale cieľom budúcej kodifikácie musí byť priblíženie sa používateľovi jazyka, nie budovanie exkluzívneho komunikačného prostriedku, na ktorom sa zhodne hrdia jazykovedcov. Opakujem, že protiklad komunikačnej praxe a kodifikácie si už uvedomujú samotní žiaci a cez prizmu toho vnímajú svoj materinský jazyk a následne predmet SJL.

PSP je príručka aj pre bežných používateľov, preto by mala vo svojich úvodných častiach podávať komplexnejší a jednoduchší výklad (chýbajú niektoré pravidlá písania čiarky, písania veľkých písmen v nových názvoch a pod.). Ak takéto informácie základná kodifikačná príručka neobsahuje, používatelia siahnu po iných publikáciách, ktoré sa vo výklade môžu odkláňať od kodifikácie. Privítal by som, aby mali PSP z tohto hľadiska širší výkladový aparát. Je však nevyhnutné, aby sa k aktualizácii ortografickej kodifikácie dospelo v dohľadnom čase, čo je mojou druhou výzvou v mene SAUS a slovenčinárov.

Záver

Trendy v aplikácii poznatkov do vyučovania SJL sú vzdialené od poznania v lingvistiky, aktualizácia ŠVP stagnuje, stále sa presadzujú „tradičné“ jazykové témy. V ŠVP sa síce spomína komunikačný prístup, analýza textov a kontextov, interpretácia a produkcia textov, avšak presila systémovej lingvistiky témy odsúva na okraj. Takýto stav podporuje aj kodifikácia, ktorá po 16 rokoch vyvoláva otázky v radoch používateľov, ktorí intenzívnejšie vnímajú svoj komunikačný prostriedok a prehľbujú možnosti a oblasti jeho používania. A práve od kodifikácie závisí, kam sa posunie vyučovacia prax a vzťah k jazyku, ktorý si v súčasnej postmodernej, diskurzívnej a globalizovanej dobe nemôže pestovať a vnucovať iba systémovú čistotu. V kontexte so súčasným vyučovaním jazyka na základných a stredných školách je jednostranný prístup k vyučovaniu materinského jazyka a jazykových tém **anachronizmom**.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a jej používatelia. Bratislava: Stimul 2000. 215 s.
- KRÁĽ, Ābel: Pravidla slovenskej výslovnosti. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej 2016.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- PAPUGA, Ján: Desať postrehov k inovovanému štátnemu vzdelávaciemu programu pre ISCED 3. In: Slovenčinár, časopis Slovenskej asociácie učiteľov slovenčiny, 2016, roč. II, č. 2, s. 46 – 51.
- PAPUGA, Ján: Inovovaný štátny vzdelávací program zo slovenského jazyka a literatúry? In: Slovenčinár, časopis Slovenskej asociácie učiteľov slovenčiny, 2016, roč. III, č. 1, s. 50 – 60.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Red. M. Považaj. 4. nezmen. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2013. 592 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 1087 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 1100 s.

ŠALING, Samo – ŠALINGOVÁ-IVANOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana: Slovenčina bez chýb. Bratislava: SAMO 2002. 451 s.

Štátny vzdelávací program – slovenský jazyk a literatúra pre ISCED 3. [online]. Citované 20. 4. 2016. Dostupné na: http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/slovensky_jazyka_literatura_g_4_5_r.pdf.

Štátny vzdelávací program – slovenský jazyk a literatúra pre ISCED 3. [online]. Citované 20. 4. 2016. Dostupné na: http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/sjl_nsv_2014.pdf.



Jazyky v kontaktech

Vektory revitalizácie jazyka v preventívno-lingvistickom svetle¹

MIROSLAV DUDOK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Vectors of language revitalization from the preventive-linguistic point of view

The article deals with the language and conditions of its existence in diaspora of the former Yugoslavia (the Slovak language in Vojvodina and Croatia) and Slovakia (Croatian and Serbian language in the vicinity of Bratislava) from the viewpoint of the ecolinguistic concept of language management. It highlights the preventive-linguistic importance of the traditional and the new vectors of preservation and revitalization of the language.

Rozvetvená sieť (prajnejších i menej prajných) sociokultúrnych podmienok umožnila vývin slovenského jazyka na rôznych zemepisných miestach, teda nielen na Slovensku ako v pomyselnom radiálnom centre. Pomerne jednoduchší (čo však neznamená, že aj menej zložitý) je proces radiálneho šírenia jazyka v rámci jedného územného alebo administratívno-právneho celku v porovnaní s prípadom prekračovania horizontálnych hraníc v podmienkach enklávy a diaspóry. V oboch prípadoch však silným ekolingvistickým faktorom zachovania a prirodzeného vývinu jazyka je charakter pulzačných vektorov. Pulzačnými vektormi nazývame všetky tie vonkajšie činitele, ktoré súčinne pôsobia na vývin jazyka – rodina, školská infraštruktúra, tradičná kultúra, záujmové spolky, vlastná tlač atď. (Dudok, 2008). Keďže tieto činitele majú v časovom horizonte premenlivý a nestabilný charakter, pulzujú, raz je ich pôsobenie na jazyk aktívnejšie, inokedy tlmené, až dočasne alebo natrvalo zanikne, využili sme túto ich vlastnosť pri tvorení komplexného termínu, ktorý by mal vyjadrovať obsah jednak jazykovej udržateľnosti, jednak i revitalizačný potenciál v prípade jazykovej atrofie, ktorá veľmi často charakterizuje práve jazykovú diaspóru.

D. Crystal vo svojej knihe *Language death [Zánik jazyka]* (2000)² uvádza, že je dnes vo svete okolo 3000 ohrozených jazykov, možno i viac. Medzi ne patria i jazyky v diaspóre, hoci dynamika ich zániku je iná ako pri indigénnych alebo pôvodných malých jazykoch, napr. v dažďových pralesoch, ktoré často nie sú ani lingvisticky opísané. Preto je v prípade menšinových jazykov i všetkých ohrozených jazykov v rámci preventívnej lingvistiky potrebné určiť si priority ich udržateľnosti. Na to však doteraz nemáme v svetových reláciách (ani v domácich) jednotnú metodológiu, ako postupovať

¹ Príspevok vznikol v rámci grantu APVV-0689-12 *Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločností na Slovensku*.

² Citované podľa srbského prekladu *Smrt jezika* (Kristal, 2003, s. 128).

vať. Pri jazykovej prevencii nemožno postupovať a intervenovať podľa jednotných modelov, lebo ani jazyky nie sú rovnakým spôsobom ohrozené a sociolingvistické, psycholingvistické, ekonomické a pod. opatrenia nie sú rovnako pozitívne prijímané zo strany používateľov jazyka, ktorý s najlepším úmyslom zachraňujeme. Náš prístup pri analýze pulzačných vektorov to v značnej miere potvrdil, pokiaľ ide o slovenský jazyk v zahraničných enklávach a diaspórach (Dudok, 2008). S podobným konceptom postupu pri určovaní priorít a typologických rámcov výskumu menšinových jazykov pracoval i John Edwards, keď vygeneroval jedenásť relevantných činiteľov: demografický, sociologický, jazykovedný, psychologický, historický, politický, geografický, vzdelávací, náboženský, ekonomický a technologický, pričom každý z týchto činiteľov aplikuje na samotné jazyky, na ich používateľov a na komunikačné príležitosti (Edwards, 1992). Leonor Grenoble a Lindsay Whaley navrhujú aj faktor gramotnosti a považujú za potrebné určiť hierarchiu všetkých činiteľov s tým, že by ekonomický faktor podľa nich mal byť prioritný (Grenoble – Whaley, 1998).³

Na ekolingvistický prístup k jazykom mal značný vplyv E. Haugen, keď v sedemdesiatych rokoch minulého storočia navrhol vypracovať typológiu ekologickej klasifikácie (Haugen, 1972). V slovenských podmienkach ekolingvistickú paradigmu výraznejšie podporil S. Ondrejovič, keď publikoval prehľadný článok *Jazyková ekológia a ekológia lingvistiky* (1996), inšpirovaný Alvinom Fillom a následne ho zaradil do svojej publikácie *Jazyk, veda o jazyku, societa* (Ondrejovič, 2008).

V našom príspevku si všimneme charakter slovenčiny vo vývinových podmienkach jazykovej enklávy a diaspóry vo Vojvodine v konfrontácii s vývinom v materskej krajine (v imaginárnom radiálnom centre⁴) na jednej strane a chorvátčiny a srbsčiny na Slovensku v porovnaní s ich vývinom v materskom prostredí. V oboch prípadoch ide o veľmi podobný typ jazykovej enklávy a diaspóry, ktorej jazykovú vitalitu podporovali podobné sociokultúrne činitele ukotvené v rurálnom type kultúry a masívne geopolitické procesy v Strednej Európe. Avšak vznik chorvátskej a srbskej enklávy na území dnešného Slovenska bol podmienený expanziou Osmanskej ríše na územia juhozápadného Balkánu, resp. na historické srbské a chorvátske územia, kým vznik slovenskej enklávy umožnilo oslabenie a rozpad osmanského vplyvu v oblasti Vojvodiny (v dnešnom Srbsku), Slavónska (v dnešnom Chorvátsku) a rumunskej časti Banátu. Prvý typ migračno-kolonizačných procesov sa začal v 16. storočí a druhý v 18. storočí a neskoršie.

³ Cit. podľa Kristal, 2003.

⁴ Tento termín sme si zvolili z toho dôvodu, že vývin slovenského jazyka a jazykových problémov v prirodzených podmienkach i podmienkach jazykovej regulácie na Slovensku nebol a nie je homogénneho charakteru, ale závisí od radu spoločenskociálnych činiteľov na jednej strane a psychosociálnych činiteľov na druhej strane, ktoré formujú profil jazykových používateľov a títo späťne formujú podoby a prejavy uvedených činiteľov pôsobiacich na charakter jazyka. Jazykové problémy charakterizujúce slovenčinu na Slovensku možno vygenerovať ako problémy charakteristické pre moderné, zamerané spoločenstvá, ako ich nazýva P. Trudgill, v súčasnosti hlavne spoločenstvo (resp. kultúru) prejavujúce sa štandardným jazykom (standard language cultures, Milroy 2001, s. 530), ale zároveň na druhej strane i difúzne spoločenstvá (bilingválne, menšinové spoločenstvá). Podrobnejšie sa u nás otázkami jazykových problémov, hlavne v difúzných komunitách, zaoberá I. Lanstyák (2010).

Z aspektu trvalej udržateľnosti jazyka v enklávných vývinových podmienkach srbskú jazykovú enklávu, resp. diaspóru na Slovensku charakterizuje zánik, chorvátsku atrofia, od roku 1991 však i revitalizácia. Chorvátsky jazyk sa z pôvodných šesťdesiatich obcí po prvej, druhej a tretej kolonizačnej vlne na Slovensku používa už iba v štyroch – v Chorvátskom Grobe, v Devínskej Novej Vsi, v Jarovciach a v Čunove, teda v bezprostrednej blízkosti Bratislavy. V širšom okolí Bratislavy, na západnom Slovensku, chorvátčinu potomkov chorvátskych kolonistov vystriedala slovenčina a v minulosti nemčina alebo maďarčina. Srbčinu vystriedala taktiež slovenčina, v okolí južného Slovenska i maďarčina, avšak pôvodnú srbskú enklávu na území dnešného Slovenska charakterizovalo v prvom rade jej následné presídlenie na územie dnešnej Ukrajiny, ako i návrat do južného Uhorska a Vojvodiny. Kým v súčasnosti dochádza k revitalizácii chorvátčiny na Slovensku i vzniku novodobej chorvátskej diaspóry⁵, pokiaľ ide o srbčinu, revitalizačné procesy nie sú zaznamenané, iba existenčné formy novodobej srbčiny diaspórneho typu.

Slovenský jazyk vo Vojvodine si dodnes zachoval veľmi dobrú komunikačnú formu. Hoci sa vyskytovali, a stále sa objavujú defetistické prognózy jeho vývinu⁶, je to živý jazyk, ktorý používajú všetky generácie (najstaršia, stredná i najmladšia) na interlingválnu i kultivovanú verejnú komunikáciu.

Všetci používatelia slovenčiny vo Vojvodine sú prirodzenými slovensko-srbskými bilingvistami a používatelia formujúci súčasnú podobu jazyka (stredná, staršia a dospievajúca mladšia generácia) sú za každých komunikačných okolností schopní prepínať jazykový kód. V špeciálnych komunikačných sférach (hlavne v odbornej sfére) si ich komunikačné zručnosti vyžadujú jazykový tréning v slovenčine.⁷ Pri bežnom preberaní jazykových prostriedkov, najčastejšie lexikálnych, prevažne zo srbčiny, v minulosti i z nemčiny a maďarčiny, si používatelia jazyka tento jazykový problém nevšímajú. Svoj jazykový prejav považujú za čisto slovenský aj v prípade, keď viaceré výrazy jazykovedci identifikovali ako cudzie jazykové prvky. Oni ich vnímajú ako súčasť vlastnej endosféry. V dlhodobom horizonte sa tak prevzaté výrazy stali štandardnou jazykovou výbavou vojvodinských Slovákov a v súčinnosti so silným nárečovým vkladom do bežného jazyka umožnili pluricentrické smerovanie slovenčiny.

⁵ Navonok sa to prejavuje napríklad aj v jedinom časopise Chorvátov na Slovensku *Hrvatska rosa*, kde sa paralelne publikujú autorské články v domácej gradištanskej chorvátčine (s prevažne čakavským normatívnym základom) a spisovnej chorvátčine (s dominantným novoštokavským základom).

⁶ V jazykových spomienkach uchovávam si rozhovor s doc. M. Myjavcovou, hlavnou protagonistkou výskumu slovensko-srbského bilingvizmu vo Vojvodine od konca šesťdesiatych rokov minulého storočia, ktorá vtedy vyslovila postoj, že slovenčina (dnes už v bývalej Juhoslávii) o päťdesiat rokov zanikne. Nestalo sa tak, a v kratšom či dlhšom časovom úseku sa asi tak ani nestane, hoci došlo k výraznejším posunom hlavne v lexikálnych registroch. S podobnými postojmi zápasia i niektorí intelektuáli slovenskej národnosti strednej generácie, ktorí sa z Vojvodiny vysídlili. Slovenčina nezanikla, štát áno, resp. v nástupníckych štátoch došlo k zmenám v štátnej jazykovej politike. S podobnými prognózami sa však dnes stretáme aj v prípade slovenčiny na Slovensku (napr. na sociálnych sieťach sa občas zjavujú jazykové ideológie, podľa ktorých tu o sto päťdesiat rokov nebudeme mať slovenčinu).

⁷ V súčasnosti sa slovenská vojvodinská inteligencia v domácich podmienkach môže najstabilnejšie vysokoškolsky vzdelávať iba v slovakistike (na univerzite v Novom Sade a Belehrade), príležitostne v práve a v zdravotníctve.

Slováci v reálnych vojvodinských podmienkach, hlavne v enklávnom type, v postmodernej dobe seba pritom veľmi nevnímajú ako menšinu, podobne ako i príslušníci iných tradičných etnických menšín v bývalej Juhoslávii. Ich „menšinová“ reflexia má predovšetkým charakter štatistickej menšiny, prejavujúcej sa napr. pri sčítaní obyvateľstva,⁸ vymáhateľnosti práv a pod. a v každodennom živote neriešia etnické alebo jazykové otázky, ale bežné životné občianske otázky. Bežní používatelia slovenčiny vo Vojvodine predstavujú veľmi pestrú societu, ktorú jazykovo charakterizuje viac rozdielných vlastností, než spoločných. Spoločnou charakteristikou je veľmi tenká hranica medzi exosférou a endosférou: jazykové javy patriace do exosféry spontánne prenikajú do endosféry a používatelia ich veľmi často vnímajú ako výraz vlastnej identity. Napr. k srbizmom a xénizmom sprostredkovaným srbským kultúrnym filtrom majú veľmi často bližšie ako k výrazom zo štandardného jazyka na Slovensku. Jazykové prostriedky, ktoré ich spájajú s väčšinovou komunitou v spoločnom spoločenskom prostredí, alebo komunikačne väčšinovou komunitou, používajú ako vlastné prostriedky blízke ich jazykovému obrazu sveta. Takýto typ jazykových problémov patrí do typu problémov celospoločenského rozsahu a signalizuje to tendenciu po pluricentrizácii jazyka. Ako príklad môžeme uviesť situáciu zo špeciálnej komunikačnej sféry, keď domáci expert na právo a hospodárske otázky, ktorý ináč veľmi dobre ovláda slovenskú právnu a ekonomickú terminológiu, v diskusii o pripravovanom srbsko-slovenskom právnickom slovníku presadzoval vžitú právne a právnické termíny vo Vojvodine, aby tak ekvivalenty srbských termínov boli bližšie potenciálnym používateľom z Vojvodiny.

Nielen termín menšinový jazyk, ale aj iné termíny patriace do diskurzu jazykov v kontakte, s ktorými lingvistika a príbuzné disciplíny pracujú, treba prehodnocovať. Naliehavo to nastoluje postmoderná kultúrna situácia, ktorú charakterizuje výrazná jazyková diverzita. So svojimi skúsenosťami, pokiaľ ide o jazykovú diverzitu, má Vojvodina aj v celosvetových rámcoch osobitné miesto. Na pomerne malom území Srijemu, Báčky a Banátu tu už tradične spolunažívajú viaceré národy, národnostné menšiny, etnické skupiny a jazykové komunity, ktoré v každodennej komunikácii používajú svoje **materinské jazyky** a iné **kontaktné jazyky**. Pri kategorizácii a určovaní definičnej siete materinského jazyka v kultúrnej sfére Vojvodiny a širšieho stredoeurópskeho areálu sa tradične vychádza z centrálného motivantu „jazyk, ktorý používa matka“. Z aspektu ekológie jazyka, ale i z aspektu psycholingvistiky, je to však vo vojvodinskej jazykovej situácii nepostačujúce kritérium. Používateľ materinského jazyka v jazykovo heterogénnom prostredí, akým je Vojvodina, prirodzenou cestou prichádza do kontaktu s inými jazykmi sociálneho a kultúrneho prostredia a spontánne pretvára jazykovú exosféru na endosféru. Taktiež je tradičná reflexia materinského jazyka vágna aj vďaka zvyšovaniu počtu zmiešaných manželstiev. V rodinách jazykovo zmiešaného typu sa do vojvodinského typu kultúry neraz vnášajú kultúrne modely balkánskeho areálu, kde často dominuje reč otca a reč matky je sekundárna. V praxi to často vedie k zániku jazyka, resp. k vystriedaniu materinského jazyka iným jazykom, ktorý začne zohrávať funkciu materinského jazyka. Preto do konceptuálnej a definičnej siete materinského jazy-

⁸ M. Sloboda v tejto súvislosti píše, že „národnostná menšina figuruje ako nediferencovaná skupina predovšetkým ‚na papieri‘.“ (Sloboda, 2004, s. 15).

ka zapájame viaceré kritéria, súhlasne s koncepciou Tove Skutnabb-Kangasovej, a to pôvod, ovládanie (kompetencia), funkcia, identifikácia (vnútorná a vonkajšia), jazykový obraz sveta (Skutnabb-Kangas, 1991, 2000). Podľa sociologického kritéria pôvodu materinský jazyk je ten jazyk, ktorý hovoriaci zvládol ako prvý; podľa lingvistického kritéria ovládania jazyka, jazykovej kompetencie, je to jazyk, ktorý hovoriaci ovláda najlepšie; podľa sociolingvistického kritéria používania, či funkcie, je to jazyk, ktorý hovoriaci vo svojej jazykovej praxi používa najviac; podľa sociálnopsychologického kritéria (vlastnej a vonkajšej) identifikácie, je to jazyk, s ktorým sa hovoriaci sám identifikuje alebo ho s ním identifikujú iní, a napokon – na základe prototypovej kategorizácie – je to jazyk, v ktorom človek počíta, rozmýšľa, sníva a pod. Hoci zásadne zastávame princíp komplexity pri opise, interpretácii a explanácii jazykovej reality, z aspektu jazykovej ekológie (ktorá sa etablovala na princípe ochrany malého, menšinového a pod. jazyka jazykom veľkým, dominantným a pod.) z uvedených kritérií osobitne poukazujeme na kritérium sebaidentifikácie, resp. vnútornej identifikácie pri určovaní materinského jazyka. Asymetrickosť uvedených kritérií, a v ich rámci aj posilňovanie sociálnopsychologických kritérií, signalizujú aj demografické a iné lingvometrické parametre v rámci kategórie materinský jazyk prejavujúce sa napr. pri sčítaní obyvateľstva. Pri komparatívnej štatistickej analýze výsledkov sčítania obyvateľstva sa nestransparentňuje iba dynamika vývinu demografickej štruktúry, ale aj pribúdanie jazykov, ktoré sa často javia ako spiace jazyky. Ako spiace jazyk sa v 20. storočí v bývalej Juhoslávii javil jazyk aškálsky, valašský a pod. a po globálnych demokratizačných procesoch sa ukázalo, že máme dočinenia s **regionálnymi jazykmi** etnických skupín, ktoré sa usilujú o status menšiny.

Zo sociolingvistického aspektu v jazykovej situácii Vojvodiny je **dominantným jazykom** srbčina, ktorá je aj **úradným jazykom**. V ostatnom čase sa však srbčina stáva dominantným jazykom aj pre mnohých bilingvistov. Podľa sociolingvistických parametrov srbčina je vo Vojvodine **veľkým jazykom**. A to nielen na základe toho, že ju používa najväčší počet používateľov, ale i svojím vzťahom k ostatným koexistujúcim jazykom, ktoré sú v pomere k srbčine **malými jazykmi**. Slovenčina, rusínčina, maďarčina, rumunčina, bulharčina, rómčina atď. sú v pomere k srbčine malými jazykmi, lebo veľmi často čerpajú jazykovú energiu zo srbčiny. Prostredníctvom srbčiny sa do uvedených jazykov, ktoré sú zároveň aj **menšinovými jazykmi** so statusom **rovnoprávných úradných jazykov**, preberajú cudzojazyčné prvky. Srbčina, tým, že je zdrojom a poskytovateľom xénizmov pre menšinové kontaktné jazyky, nadobudla zároveň charakter malého jazyka, lebo sa ocitla v situácii, keď sama preberá jazykové prostriedky z iných – **cudzích – jazykov**. [O termíne veľký, resp. malý jazyk podrobnejšie píše P. Piper (Piper, 2003), M. Dudok (Dudok, 2006, 2008) i J. Nekvapil, ktorý ho chápe ako jazyk s veľkým, resp. malým počtom používateľov (Nekvapil, 2003, 2007)].

Napríklad slovenčina, ako **enklávový** a **diasporálny jazyk**, ale i rusínčina a iné menšinové jazyky vo Vojvodine, prostredníctvom srbského jazykového filtra v hojnej miere preberala v minulosti a preberá aj v súčasnosti lexémy, gramatémy, štylémy, frazémy a pod. nielen srbského, ale i cudzieho pôvodu. Napríklad tradičné turcizmy ako *burek*, *sárma*, *čuŕfte*, *pita* atď., vo vojvodinskej slovenčine, rusínčine

a vo viacerých iných kontaktočných jazykov v tomto regióne prešli z jazykovej exosféry do jazykovej endosféry prostredníctvom srbčiny. V slovenčine alebo v rusínčine na Slovensku sú neznáme, prípadne sa dostávajú do týchto jazykov v najnovšej dobe ako neologizmy vďaka turistickému ruchu a majú status exotizmov a kompromisných replík, ktoré sa jazykovo neadaptovali a neintegrovali do komunikačného priestoru na Slovensku (Dudok, 2002). Rovnaké procesy prebiehajú aj súčasnosti. V celovojvodinskej jazykovej situácii je aktuálny napríklad výraz *brend* (vo význame „ochranná známka“), ktorý sa stal bežným jazykovým inventárom nielen srbského verejného činiteľa, ale i slovenského, rusínskeho a pod. Vďaka takejto jazykovej situácii a jazykovej realite sa slovenčina, rusínčina, maďarčina, rumunčina atď. stali **pluricentrickými jazykmi**. Pri týchto jazykoch došlo k vnútrojazykovej diverzite, zďaleka nie však v takom rozsahu, ako je to v pluricentrickej angličtine alebo v nemčine. Z vojvodinských menšinových jazykov najvýraznejšie pluricentrické charakteristiky sa prejavujú v rusínčine. Rusínčina ako **mikrojazyk** sa vyvíja celé desaťročia na Slovensku a Ukrajine, v Poľsku, vo Vojvodine, v Chorvátsku, Maďarsku, v Rumunsku a v Kanade. Vďaka exojazykovej situácii tak rusínčina nadobudla nielen jazykové charakteristiky východoslovanského a západoslovanského, ale aj južnoslovanského jazyka. Tomáš Kwoka preto, pri charakterizácii spisovných a literárnych jazykov, v súvislosti s rusínčinou, hovorí nielen metaforicky, ale i s podporou vecnej argumentácie o *jazykoch rusínskych* (Kwoka, 2011). Ak termín mikrojazyk vnímame zhodne s Duličenkovým konceptom mikrojazyka ako kultúrneho jazyka s čiastočnou (neúplnou, nie celoplošnou) kodifikáciou (Duličenko, 2006), tak aj tento jazyk prešiel v 21. storočí do inej, statusom vyššej jazykovej kategórie.

Keďže v súvislosti s jazykmi etnických minorít je v praxi i teórii ešte celý rad nespokojivo vyriešených otázok, otvárajú sa aj nové terminologické riešenia. Pojem **menšinový jazyk** pri niektorých z uvedených jazykov je pozitívnym statusovým výtcom (napríklad srbčina na Slovensku), no pre iné je to nie najlepšie riešenie. Menšinový jazyk ako jazyk etnickej menšiny, ktorá je obklopená iným väčšinovým národom a jazykom, má v sebe zakódovaný atrofujúci prvok. Preto sa v otvorenej spoločnosti objavili pokusy túto otázku riešiť ekologicky a v tejto súvislosti sa etabloval pojem **málopoužívané jazyky**. N. Ní Chinnéide, ktorá zastupuje postoje Európskej kancelárie pre menej používané jazyky (EBLUL), málopoužívané jazyky opisuje ako „autochtónne regionálne jazyky“, ale niektoré aj ako „menšie štátne jazyky“ (Ní Chinnéide, 2006, s. 6). Takýto koncept, ako konštatuje M. Sloboda, je pomerne úzky a vyhovuje predovšetkým „súčasnej jazykovej politike Rady Európy a Európskej únie, ktorá historicky vychádza zo situácie v západoeurópskych krajinách s ich „klasickými“ menšinovými jazykmi, ako je veľština, írčina, bretónčina, baskičtina alebo katalánčina. Ide o „neštátne“ jazyky, ktoré nie sú väčšinovými v žiadnom štáte.“ (Sloboda, 2010, s. 38). V našej situácii však ide, okrem rusínčiny a rómčiny, o jazyky, ktoré sú v rámci istých existenčných okolností menšinovými, ale za istých okolností aj veľkými jazykmi (Dudok, 2008), resp. väčšinovými alebo štátnymi jazykmi. Takže stratégia ochrany malých, menšinových, regionálnych, málopoužívaných jazykov alebo mikrojazykov si vyžaduje rôzne všeobecné i špecifické nástroje. Podobne aj preventívna lingvistika, ktorá sa uplatňuje pri deskripcii a explanácii týchto jazykov, v sebe obsahuje nielen univerzálne, ale aj špecifické

postupy. Používateľ malého či menšinového a pod. jazyka, keď má postačujúci komunikačný priestor a príležitosti, svoju jazykovú situáciu často ani nevníma z pozície „nedostatkového“ jazyka, ale práve naopak, z pozície veľkého jazyka. Nejde pritom iba o psycholingvistickú záležitosť, ale i o systémovú, vnútrojazykovú realitu, ktorá sa prejavuje v jazykovej exosfére a endosfére.

Používatelia slovenského jazyka vo Vojvodine s väčšinovým stredoslovenským základom sa od začiatku spontánne i cieľavedome snažili udržiavať krok s vývinom slovenčiny na Slovensku. Spolu s pospolitým ľudom sa na Dolnú zem totiž sťahovali i kňazi a učители, ktorí pomáhali kultivovať jazyk. Takže po rozpade Rakúsko-Uhorskej monarchie slovenská komunita vo Vojvodine pociťovala potrebu pestovať podobne diferencovaný jazyk ako na Slovensku a systematicky budovala vlastnú jazykovú infraštruktúru do dnešných dní. Budovaním a pestovaním vlastných pulzačných vektorov zachovania jazyka (odovzdávanie jazyka z generácie na generáciu v rodine, školský systém od predškolského veku, základnej školy a gymnázia po univerzitné vzdelanie, cirkev, ochotnícke divadlo, v súčasnosti i profesionálne divadlo VHV, tlač, rozhlas, televízia, spolková činnosť atď.) slovenčina v enklávnej i diaspornej situácii vo Vojvodine zatiaľ neprejavuje dramatickejšie atrofujúce znaky. Znaky, ktoré formálne signalizujú odklon od noriem slovenčiny na Slovensku, sú ustálené a časozbernými postupmi zisťujeme, že pretrvávajú dlhodobo.

V takmer päťdesiatročnom časovom horizonte v slovenských vojvodinských prejavoch sledujeme viaceré tendencie demokratizácie jazyka, ktoré sa prejavujú eskaláciou nárečových foriem do štandardnej reči a následne aj do textov verejnej komunikácie, kde očakávame dôslednejšie upotrebovanie kodifikovaných foriem. Vari najvýraznejšie sú týmto trendom poznačené hovorené texty, ktoré veľmi často unikajú tamojšej kritickému odbornej verejnosti, a preto sa takéto prejavy často charakterizujú ako bezproblémové, kým napríklad v lexikálnej rovine sa odklony od slovenskej lexikálnej normy bežnejšie podrobujú jazykovej kritike (napr. v prácach M. Myjavcovej 2001, 2009 a i.). Z úzu sa tak vytvára pragmatická norma. Napríklad z bežného hovoreného jazyka prenikla dlhá hláska *ó* do pozície spisovného diftongu *ô*: *ósmi, môžem, mój, vóla*, alebo dvojhláska *ô* zaniká *dvovera, pvo-vod*. Pod vplyvom nárečia sa v spisovnej výslovnosti rozšírila výslovnosť mäkkej spoluhlásky *l* nielen v silnej pozícii, ale i v pozícii etymologického *l* (napríklad v internacionalizmoch a cudzích slovách) alebo v pozícii štandardnej polomäkkej spoluhlásky *l* v tzv. slabšej pozícii, ktorá sa napr. vo verejnoprávnej televízii a rozhlase takmer vytratila, nehovoriac už o lokálnych rozhlasových a televíznych staniciach. Ďalej ide o zmäkčovanie spisovnej hlásky *t* v číslovkách na *-desiat* (*pedesiat, sedemdesiat...*), (Dudok, 2008; Glovňa, 2015), mäkkú výslovnosť *-ňi* pri prídavných menách na *-ný* (*pekňi*, miesto kodifikovanej podoby *pekný*), predlžovanie samohlások, napr. *kávka* miesto *kavka* (zool. *Coloeus*), *magnét* miesto *magnet*, *korí-da* miesto *korida*, *katastrófa* miesto *katastrofa*. V bežných verejných i súkromných prejavoch Slovákov z Vojvodiny i zo Slavónska sa vo výslovnosti cudzích slov s formantom *h* na začiatku i vo vnútri slova realizuje hláska *h* – vo filologicky vzdelanej časti populácie (tak ako sa vyslovuje na Slovensku) i hláska *ch* – vo väčšine prípadov: *hajdúk/chajdúk, harfa/charfa, hazard/chazard, marihuana/mariuchuana*. Výslovnosť s formantom *ch* je prebratá zo srbčiny a chorvátčiny. Miesto spoluhlásko-

vej skupiny *-nc-* je tu *-ns-* (*šansa*, kodifikovaná podoba *šanca*), miesto *-sch-* je *-š-* (*šéma*, kodifikovaná podoba *schéma*, *išijás*, kodifikovaná podoba *ischias*) a pod.

Charakteristických znakov enklávneho jazyka v praxi je, pravdaže, viacej, a to nielen v hovorenej, ale i v písanej podobe, nielen v rovine zvukovej realizácie, ale aj v gramatickej, lexikálnej, textickej a pod. (o situácii vo Vojvodine pozri Dudok, 2008; Kralčák (ed.), 2015; Myjavcová, 2001 a i.). Jazykové prejavy Slovákov vo Vojvodine odzrkadľujú prirodzený vývin jazyka vo vývinových podmienkach enklávy a diaspóry, kde je verejný jazykový priestor modifikovaný hlavne uzuálne. V tomto komunikačnom priestore sa javia ako prirodzené a normálne. V komunikačnom priestore Slovenska je to príznakový jazyk s obmedzeným rádiusom používania. V domácich vojvodinských podmienkach sa však neobmedzuje iba na interpersonálnu komunikáciu, ale je to i pracovný jazyk, vzdelávací jazyk, emocionálne-estetický jazyk, vedecký jazyk a pod. Všetky tieto živé pulzačné vektory a sféry praktického používania, ako i iné preventívno-lingvistické nástroje celospoločenského (nielen etnospoločenského) charakteru, zatiaľ uspokojujú vo všeobecnosti potreby normálneho rozvoja slovenčiny vo Vojvodine. Všetky vonkajšie činitele pôsobiace na rozvoj jazykov spoločenského prostredia sú veľmi citlivo vnímané zo strany používateľov jazyka, najmä ak ide o (dočasnú alebo trvalú) stratu nadobudnutých hodnôt.⁹ Získané hodnoty zase môžu výrazne povzbudiť jazykové sebavedomie menšinových používateľov k revitalizačným jazykovým procesom.¹⁰

V skutočnosti je veľmi veľa spôsobov ako pozastaviť rozklad jazykovej diverzity vo svete aj v našom najbližšom okolí. Na to, aby sme boli svedkami úspechu, nie sú snahy jazykovedcov postačujúce. Potrebné je vybudovať širokú sieť spolupráce odborníkov na budovaní priaznivej jazykovej politiky. A jazykovedci so svojou otvorenou myslou voči novým výzvam v tomto procese môžu byť a sú príkladom. A samozrejme, veľmi dôležitým činiteľom je tu samotné dotknuté jazykové spoločenstvo, ktoré je ochotné aktívne spolupracovať.

LITERATÚRA

- CRYSTAL, David: *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press 2000. 198 s.
- DUDOK, Miroslav: Kompromissnaja replika v kontexte mežkulturnych kontaktov. In: *Vstreči etničeskich kultur v zerkale jazyka*. Moskva: Nauka 2002, s. 341 – 352.
- DUDOK, Miroslav: Slovenčina v životnom prostredí. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku*. Red. A. Divičanová – A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2006, s. 190 – 198.
- DUDOK, Miroslav: *Zachránený jazyk. State o enklávnej a diasporálnej slovenčine*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2008. 205 s.

⁹ Napríklad, v Petrovci časť slovenskej komunity ťažko znášala zrušenie súdneho pojednávania v slovenčine v miestnom súde pred niekoľkými rokmi, hoci si viacerí dotknutí rozsudok dávali vykladať v srbčine, lebo to pre nich bolo adresnejšie.

¹⁰ Príkladom je založenie Múzea chorvátskej kultúry v Devínskej Novej Vsi a následné „zviditeľnenie“ chorvátčiny na Slovensku a televízne vysielanie, hoci aj v obmedzenej miere, v srbčine, čo pomohlo uvedomiť si potrebu spoločenského etablovania srbskej menšiny. Až v roku 2012 získali Srbi na Slovensku status menšiny.

- DULIČENKO, Aleksandr Dmitrievič – GUSTAVSSON, Sven (eds.): Slavjanskije literaturnyje mikrojazyki i jazikovyje kontakty. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2006. 412 s.
- EDWARDS, John: Sociopolitical aspects of language maintenance and loss: towards a typology of minority language situations. In: Maintenance and loss of minority languages. Eds. W. Fase – J. Koen – S. Kroon. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company 1992, s. 37 – 54.
- GLOVNÁ, Juraj: Súčasná vojvodinská slovenčina v médiách a vo verejnom styku. In: Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách. Ed. Ľ. Kralčák. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína filozofa v Nitre 2015, s. 30 – 37.
- GRENOBLE, Lenore – WHALEY, Lindsay J.: Toward a typology of language endangerment. In: Endangered languages: language loss and community response. Eds. L. Grenoble – L. J. Whaley. Cambridge: Cambridge University Press 1998, s. 22 – 54.
- HAUGEN, Einar: The ecology of language. Stanford: Stanford University Press 1972.
- KRALČÁK, Ľubomír (ed.): Súčasná slovenčina v srbských a slovenských elektronických médiách. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína filozofa v Nitre 2015. 144 s.
- KRISTAL, Devid: Smrt jezika. Prel. A. Bajazetov-Vučen. Beograd: Biblioteka XX vek 2013. 262 s.
- KWOKA, Tomasz: Języki rusińskie. In: Słowiańskie języki literackie. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2011, s. 161 – 191.
- LANSTYÁK, István: Typy jazykových problémov. Fórum spoločenskovedná revue 2010, roč. 12, s. 39 – 62.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v jazykovej enkláve. Báčsky Petrovec – Nadlak: Kultúra – Vydavateľstvo Ivan Krasko 2001. 222 s.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenská jazyková čítanka. O slovenskom jazyku vo Vojvodine. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum 2009. 234 s.
- MILROY, James: Language ideologies and the consequences of standardization. In: Journal of Sociolinguistics. 2001, roč. 5, č. 4, s. 530 – 555.
- NEKVAPIL, Jiří: O vztazích malých a velkých slovanských jazyků. Inter-slavica. Wosebny wotšišč z Lětopisa, 2003, roč. 50, č. 1, s. 113 – 127.
- NEKVAPIL, Jiří: On the relationship between small and large Slavic languages. International Journal of the Sociology of Language. Founded by Fishman, Joshua A. 2007, č. 183, s. 141 – 160.
- NÍ CHINNÉIDE, Neasa: EBLUL – a brief overview. In: Menej používané jazyky v nových členských štátoch EÚ / Lesser Used Languages in the New Member States of the EU. Šamorín – Dublin: Organizácia pre menej používané jazyky na Slovensku – European Bureau for Lesser Used Languages 2006, s. 9 – 11.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk, veda o jazyku, societa. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyková ekológia a ekológia lingvistiky. In: Jazykovedný časopis, 1996, roč. 47, č. 1, s. 3 – 23.
- PIPER, Predrag: Srpski između velikih i malih jezika. Beograd: Beogradska knjiga 2003. 296 s.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove: Bilingvizam: da ili ne. Prel. L. Dimitrijevič. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1991. 442 s.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove: Menšina, jazyk a rasizmus. Prel. Z. Drábeková. Bratislava: Kalligram 2000. 299 s.
- SLOBODA, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektne siete a biografie (Slováci v chorvátskom Iloku). In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, č. 1, s. 15 – 36.
- SLOBODA, Marián: Menej používané jazyky v Česku: problémy rozvoja v jazykovo „homogénnom“ národnom štáte. In: Kevésbé használt helyzete a Visegrádi Négek országaiban / The Situation of the Lesser Used Languages in Visegrad Four Countries. Budapest: Országos Idegennyelvű Könyvtár 2010, s. 38 – 54.

Z jazykových autobiografií Slovákov v Maďarsku

ALŽBETA UHRINOVÁ

Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba, Maďarsko

Language autobiographies of the Slovaks in Hungary¹

In this contribution the results of the empirical sociolinguistic research *Language Autobiographies of the Slovaks in Hungary* are presented. After the description of the research methods, extracts and selected language biographical data of the respondents are displayed, with a special focus on the Slovak language and young people. With the help of the presented linguistic autobiographies we can get to know a lot of particular facts about the analyzed ambivalent situation of the Slovak language in Hungary and therefore understand better the process of language assimilation. We can state that for most of the young people included in the research sample bilingualism and dual – for some of them multiple – attachment is characteristic: the answers given to the questionnaires and interview questions show a strong Slovak-Hungarian bilingualism and dual identity, in which the Slovak language and identity have a stable place even in the other – majority, Hungarian – linguistic and cultural environment.

Na úvod

V príspevku predstavujem výsledky empirického sociolingvistického výskumu *Jazykové autobiografie Slovákov v Maďarsku*. Po opise výskumnej metódy budú prezentované a analyzované úryvky, vybrané jazykové životopisné údaje respondentov so zvláštnym zreteľom na slovenský jazyk a mladých. V kruhu Slovákov v Maďarsku sa ešte jazykové autobiografie nezbierali. Problematiku osvojenia a používania jazyka v tomto minoritnom prostredí skúmali – samozrejme – viacerí lingvisti, hlavne sociolingvisti², ako aj náš jubilant Slavomír Ondrejovič (napr. 2004, 2006, 2008, 2013), naposledy s M. Homišinovou a A. Uhrinovou (2013). Väčšina citovaných lingvistických bádání sa na základe väčšieho počtu odpovedí, resp. respondentov snažila objektívne charakterizovať jazykovú situáciu v období výskumov. Pomocou jazykovej autobiografie zase z hľadiska jednotlivca dostaneme subjektívny a komplexný pohľad na skúmané (nielen) jazykové otázky.

¹ Preklad: Rita Hornoková

² Pozri k tomu napr.: Anna Divičanová (1999a, 1999b, 2004), Miroslav Dudok (2004, 2006, 2008a, 2008b, 2013), Mária Homišinová (2003, 2006), Renáta Ondrejková (2015) Alexander Ján Tóth (2008a, 2008b) Tünde Tušková (2012, 2015), Alexander Ján Tóth – Tünde Tušková – Alžbeta Uhrinová – Mária Žiláková (2005), Alžbeta Uhrinová (2008, 2011) Mária Žiláková (1996, 2004a, 2004b) ap.

Jazyková autobiografia ako výskumná metóda³

V súčasnosti môžeme vidieť renesanciu biografického žánru, ktorý sa však neprejavuje v každej vednej disciplíne rovnako. Jazykové autobiografie vychádzajú približne od konca osemdesiatych rokov. Často však ide o životopisy či memoáre migrantov, ktorí v nich zachytávajú, ako sa so životom v novom, spočiatku cudzom prostredí musia vnútorne i navonok vyrovnávať. V ďalších publikáciách zase skúsenosti ľudí spojené s inými jazykmi, prostrediami a kultúrami nevyznievajú ako ťažké alebo dilematické, práve naopak, v autobiografiách tejto skupiny vidno, že ich tešia a obohacujú ich život. (Sloboda, 2011, s. 276 – 289).

Jazykovú autobiografiu môžeme chápať podľa M. Slobodu ako osobnú výpoveď, zdroj inšpirácie, i výskumnú metódu. Jazykové autobiografie sú podľa neho osobné výpovede, ktorými viacjazyční autori môžu povedať niečo čitateľom, odovzdať im napríklad nejaké poznatky, skúsenosti, pocity alebo posolstvo týkajúce sa osvojovania a používania jazykov. Jazykové životopisy vníma Sloboda aj ako zdroj inšpirácie, pozvanie uvažovať o vlastnej jazykovej situácii, o situácii blízkych a známych alebo aj širšie o postavení a úlohe jazykov vôbec.

Okrem funkcie osobnej výpovede alebo inšpirácie môže byť jazyková autobiografia taktiež výskumnou metódou, keď výskumník alebo výskumníčka požiadať respondentov, aby im na účely výskumu porozprávali alebo napísali svoju jazykovú autobiografiu (alebo jazykovú autobiografiu niekoho iného, napríklad člena ich rodiny). Biografická metóda sa uplatňuje už niekoľko desaťročí najmä v sociológii, ale je pomerne bežná aj v historických vedách v rámci výskumu tzv. orálnej histórie, ďalej v psychológii, aplikovanej lingvistike, sociolingvistike a v niektorých ďalších disciplínach, o čom svedčí aj celý rad publikácií. Biografická metóda zaujíma významné miesto v slovenskej, ale aj v maďarskej vede (pozri k tomu napr. Ferenčuchová, 2012; Kövér, 2014; Kšiňan, 2010; Maťovčík – Parenička, 2005) Ferenčuchovej konštatovanie: „Zachytenie individua v historicko-sociálnom a kultúrnom kontexte a interakcia verejného a súkromného patrí k základným zmyslom historickej biografie,“ (2012, s. 10) sa môže vzťahovať aj na jazykové biografie a autobiografie.

Jazyková autobiografia patrí ku kvalitatívnym metódam. Dozvedáme sa z nich, že znalosť jazykov je procesuálna záležitosť, v priebehu života človeka sa neustále mení. Jazykové autobiografie odkrývajú i rozličné spôsoby, ktorými sa človek stáva multilingválny. Takým sa môže stať podľa Slobodu zámerne, keď sa z určitých dôvodov rozhodne naučiť sa niekoľko jazykov. Viacjazyčným sa človek môže stať do veľkej miery aj nezámerne, vďaka rôznym historickým a politickým udalostiam, riadením osudu ako napríklad v prípade emigrantov alebo menšín. Jazykové autobiografie umožňujú spoznávať vzťah medzi subjektívnym prežívaním jazyka a prežívaním vlastnej identity, ale aj spôsoby vyrovnávania sa s identitami vnucovanými človeku

³ O jazykovej autobiografii ako výskumnej metóde som prvýkrát počula na konferencii, ktorá bola organizovaná pri príležitosti 100. výročia narodenia jazykovedca Eugéna Paulinyho v roku 2012, na Univerzite Komenského. Jazykovedných konferencií v Bratislave sa zúčastňujem od roku 2003, kedy bola podpísaná Dohoda o spolupráci medzi Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV a Výskumným ústavom Slovákov v Maďarsku. Zo slovenskej strany ju podpísal Slavomír Ondrejovič. Vďaka nemu a jeho nasledovníkovi Pavlovi Žigovi i mnohým kolegom a kolegyniam Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra. SAV funguje spolupráca medzi našimi inštitúciami nepretržite, je obsažná a úspešná.

okolím. Jazykové autobiografie sú aj v tomto smere bohatým zdrojom, ktorý umožňuje spoznávať vývin osobnej, prežívanej identity dvoj- alebo viacjazyčného človeka. Nedostatok písomných dokladov o minulej dobe, najmä z perspektívy samých skúmaných sociálnych skupín je ďalším z dôvodov, ako môžu byť užitočné pri výskume subjektívnych i objektívnych stránok jazykových prežitkov. Táto metóda môže byť preto veľmi užitočná aj pri výskume minoritných spoločností.

Sloboda upozorňuje, že jazyková autobiografia má ako metóda aj svoje úskalía, ktoré vyplývajú z toho, že je spätným, retrospektívnym pohľadom a má spravidla naratívny formát, zvyčajne v rámci interview výskumníka s respondentom. Jednoducho povedané, nemožno to, čo respondent rozpráva o nejakom minulom, časovo vzdialenom jave chápať ako presne to, čo v tom čase aj prebiehalo. Navyše sa do takej autobiografie nutne premieta aj vzťah medzi respondentom a výskumníkom. Napriek týmto nebezpečenstvám obohacujú jazykové autobiografie vo veľkej miere poznatky o osvojení a používaní jazykov i o dejinách a súčasnosti skúmaných kolektívov.

Z jazykových životopisov mladých

O jazykovú autobiografiu ako výskumnú metódu mám záujem od konferencie, organizovanej na počesť 100. výročia narodenia Eugena Paulinyho. Zbieram ich od roku 2013, výskumy robím predovšetkým metódou interview, tematicky usmerňovanými rozhovormi (Uhrinová, 2015). Nahrála som už 18 rozhovorov, resp. výpovedí, v ktorých je zastúpená každá veková kategória. Staršiu vekovú skupinu reprezentujú zatiaľ vo výskumnej vzorke piati, strednú staršiu vekovú kategóriu tiež piati. Stredná mladšia veková kategória má jedného reprezentanta a mladšia je zastúpená siedmimi respondentmi (vo vzorke sa nachádza aj jedno dieťa). Výskumná vzorka nie je reprezentatívna, príslušníci strednej generácie a mladých sú v nej prereprezentovaní. Zvlášť ma zaujímal ich jazykový životopis a zmýšľanie, lebo sú zárukou budúcnosti slovenskej národnosti v našej krajine. V roku 2016 som sa rozhodla v kruhu mladých spraviť na danú tému aj menší dotazníkový výskum, aby som získané informácie doplnila, resp. porovnala, či výskumné zistenia z individuálnych rozhovorov sú platné aj v širšom kruhu.

Z výsledkov dotazníkového výskumu

Výskumný materiál predstavujú dotazníky zozbierané v marci – apríli v roku 2016. Otázky v dotazníku boli koncipované jednojazyčne, v slovenskom jazyku. Respondenti si mohli vybrať, či budú odpovedať po slovensky alebo po maďarsky. 95 % (19 respondentov) odpovedalo na otázky v slovenskom jazyku a 5 % (1 respondent) zapísal svoje odpovede v maďarskom jazyku. Vo všeobecnej časti dotazníka boli otázky identifikačného charakteru (spolu 7), zameriavajúce sa na základné osobné údaje o respondentoch. Zaujímali ma údaje: vek, vzdelanie, zamestnanie, národnosť, materinský jazyk a skutočnosti, či majú v rodine slovenských predkov, či žijú v Maďarsku alebo v zahraničí. Hlavná časť dotazníka obsahovala 19 otázok, týkajúcich sa jazykových životopisov a jazykových postojov. Medzi nimi boli rôzne typy otázok, uzavreté, aj otvorené, v ktorých boli aplikované odpovedové škály, predovšetkým poradového, hierarchického typu.

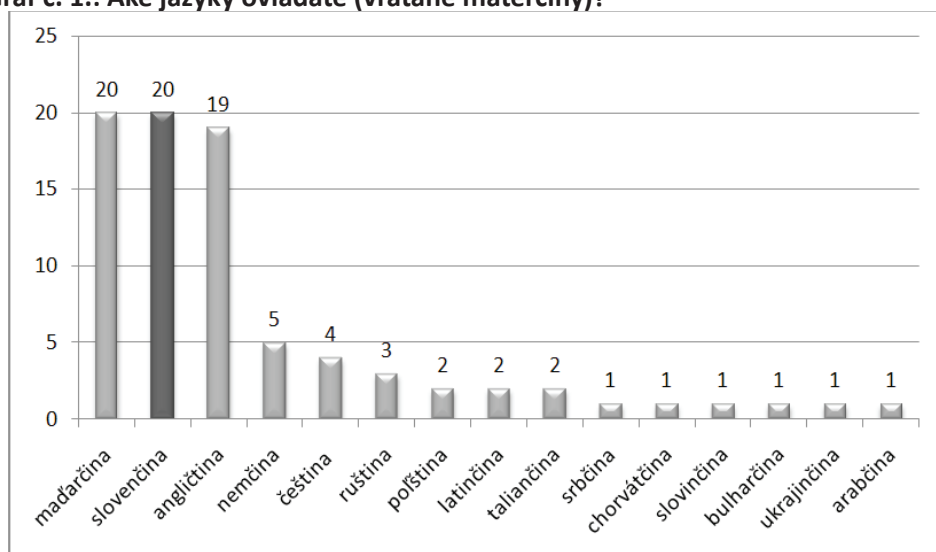
Výskumnú vzorku som zostavila spoločne s dcérou, formou náhodného výberu, resp. zväčša z jej a niekoľkých mojich známych. Tvorilo ju 20 mladých responden-

tov, ktorých sme poprosili o spoluprácu prostredníctvom internetu. Z 32 oslovených skoro 2/3 vyplnili a poslali naspäť dotazníky, čo môžeme považovať za dostatočné množstvo na sondu. Z hľadiska pohlavia bolo vo výskume zastúpených viac žien ako mužov. Ženy (15 osôb) tvoria 75 % výskumnej vzorky a muži (5 osôb) 25 %. Priemerný vek účastníkov výskumu je 26,95 rokov, najmladší respondent má 17 rokov a najstarší 42 rokov. Vytvorila som štyri vekové kategórie: do prvej (do 20 rokov) patrí 15 % opýtaných (3 respondenti), do druhej (21 – 30 rokov) 65 % (13 respondentov) a do tretej (31 – 45 rokov) 20 % (4 respondenti). 40 % respondentov (8 osôb) uviedlo v dotazníku slovenskú národnosť, 30 % (6 respondentov) slovenskú a súčasne aj maďarskú národnosť, čiže dvojítu identitu a tiež 30 % respondentov (6 osôb) sa vyjadrilo, že má maďarskú národnosť. Situácia v identifikovaní slovenského materinského jazyka je však odlišná. 75 % oslovených (15 osôb) odpovedalo na túto otázku, že ich materinským jazykom je maďarčina, 20 % (4 respondenti) tvrdilo, že má dva materinské jazyky, slovenský aj maďarský, slovenský materinský jazyk uviedol len jeden respondent (5 % výskumnej vzorky). Z 20 respondentov 70 % (14 osôb) žije v Maďarsku, z nich väčšina v Budapešti (40 %, 8 osôb), ostatní v Békešskej Čabe, Sarvaši, Slovenskom Komlóši a v Novej Hute. 30 % respondentov (6 osôb) žije, pracuje, resp. študuje v súčasnosti v zahraničí (piati na Slovensku, v Bratislave a v Nitre a jedna respondentka v Poľsku, v Krakove). Čo sa týka vzdelania účastníkov výskumu, veľká väčšina (80 %, 16 osôb) má ukončenú vysokú školu, resp. univerzitu. 45 % (9 respondentov) ešte stále študuje na týchto inštitúciách, mnohí už na magisterskom stupni. 15 % opýtaných má stredoškolské vzdelanie (3 respondenti), 5 % (1 respondent) ukončil základnú školu. Zo zamestnaných tvoria najpočetnejšiu skupinu pracujúci na slovenskom národnostnom poli (učitelia základných a stredných škôl, vysokoškolskí učitelia, asistentky, referentky, novinárka), okrem nich sa do výskumu zapojili aj právnička, účtovník a marketingová asistentka. 85 % opýtaných mladých (17 osôb) má v rodine slovenských predkov a 15 % (3 respondenti) nemá. Môžeme teda konštatovať, že výskumnú vzorku tvoria prevažne 21 – 30 roční respondenti, ktorí bývajú v Maďarsku, v mestskom prostredí, získali vysokoškolské, resp. univerzitné vzdelanie a majú v rodine slovenských predkov. Väčšina respondentov pracuje na slovenskom národnostnom poli, takže každodenne používajú slovenčinu.

Pre tento príspevok som si z dotazníka vybrala okrem identifikačných údajov deväť otvorených otázok, z nich štyri hodnotiace, poradové a dve uzavreté otázky. Z odpovedí na otázku: *Aké jazyky ovládate?* (O1) si môžeme vyvodiť viac záverov. Predovšetkým to, že oslovení mladí sú viacjazyční, ovládajú spolu 15 jazykov (Graf č. 1)⁴. Okrem jedného respondenta každý vie minimálne štyri jazyky: maďarský, slovenský, skoro všetci vedia po anglicky a ešte k tomu sa dorozumejú minimálne jedným ďalším jazykom. Viacerí však ovládajú na nejakej úrovni aj viac jazykov vymenovaných v grafe č. 1. Na grafe vidíme, že mnohí sa rozhodli učiť po/pri maďarčine, slovenčine, angličtine ešte nejaký slovenský jazyk obohacujúc tým počet tých, ktorí vedia v širšom kruhu menej známe jazyky. S veľkou pravdepodobnosťou môžeme teda konštatovať, že respondenti sa ľahšie a radi učia jazyky a ich jazykové bohatstvo určite znamená výhodu aj na trhu práce, na ktorom sa môžu stať úspešnejšími i lepšie finančne ohodnotenými.

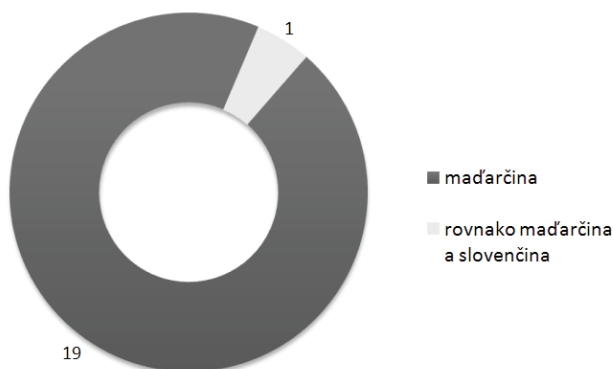
⁴ Grafy pripravila Rita Hornoková.

ALŽBETA UHRINOVA **Graf č. 1.: Aké jazyky ovládate (vrátane materčiny)?**



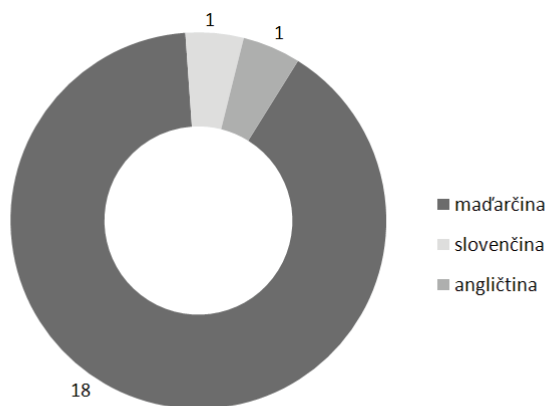
Nie je prekvapivé, že oslovení vedia najlepšie po maďarsky (O3, Graf. č.2) a maďarčinu používajú najčastejšie (O4, Graf. č. 3), keďže Slováci v Maďarsku žijú v maďarskom spoločenskom, hospodárskom a kultúrnom prostredí, sú odtrhnutí a fyzicky ďaleko od svojho materinského etnika. V ich rozmyšľaní, názoroch a v jazykovom obraze o svete sa odzrkadľujú maďarské vzťahy a vplyvy. Jazykový kontext a jazykové prostredie je tiež maďarské, a tak samozrejším výsledkom toho je dominantné používanie maďarského jazyka v prípade tých, ktorí v súčasnosti žijú doma a nie v zahraničí. Slovenčina na posudzovacej škále hodnotiacej jazykové vedomosti však v prípade 90 % respondentov (18 osôb) je na 2. mieste a na posudzovacej škále hodnotiacej používanie jazyka v prípade 85 % opýtaných mladých (17 osôb) je tiež na 2. mieste. Z týchto odpovedí môžeme usúdiť, že opýtaní používajú pravidelne slovenčinu.

Graf č. 2.: Ktorý z nich ovládate lepšie?



Miesto slovenčiny na posudzovacej škále: 2. miesto (18 osôb), 3. miesto (1 osoba)

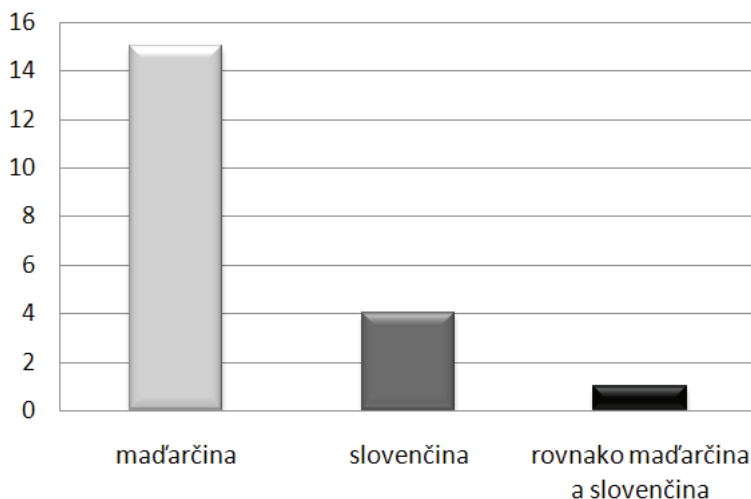
Graf č. 3. Ktorý z nich používate častejšie (v súčasnosti)?



Miesto slovenčiny na posudzovacej škále: 2. miesto (18 osôb), 3. miesto (1 osoba)

Pri odpovediach na otázku *Ktorý z nich je vám bližší?* (O5, Graf. č. 4) je už nižšia dominancia maďarského jazyka. 20 % (4 respondenti) slovenčinu dali na prvé miesto a obidva jazyky, maďarský, aj slovenský 5 % (1 respondent). 75 % respondentov (15 osôb) z odpovedí si vybralo maďarčinu. Slovenčina na posudzovacej škále sa nachádza aj pri tejto otázke na 2. mieste.

Graf č. 4.: Ktorý z nich je vám najbližší?



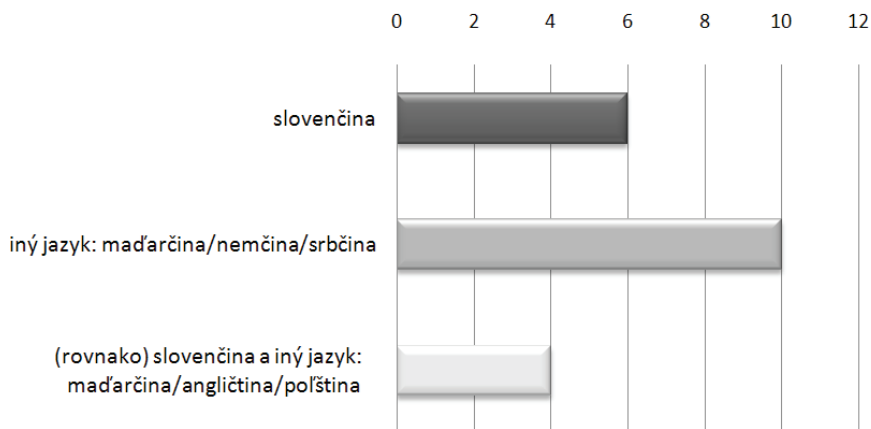
Miesto slovenčiny na posudzovacej škále:

2. miesto (13 osôb), 3. miesto (2 osoby)

Pozícia slovenského jazyka sa ďalej posilňuje pri odpovedi na otázku *Ktorý z nich máte najradšej?* (O9, Graf. č. 5) 30 % respondentov (6 osôb) si vybralo slovenčinu,

20 % (4 respondenti) rovnako má rado slovenčinu a jeden druhý jazyk (maďarský alebo anglický alebo poľský) 50 % (10 opýtaných) na prvé miesto dalo iný jazyk: maďarčinu (40 %, 8 osôb), nemčinu (5 %, 1 respondent), srbčinu (5 % 1 respondent).

Graf č. 5.: Ktorý z nich máte najradšej?



Miesto slovenčiny na posudzovacej škále: 2. miesto (9 osôb), 3. miesto (1 osoba)

Otázky týkajúce sa jazykového postoja poukazujú na to, že aj do výskumu zapojení mladí sa viažu k jazyku svojich predkov – takisto ako prevažná väčšina Slovákov v Maďarsku – emociálne (pozri k tomu Divičanová, 1999). Aj pre ich jazykový postoj je charakteristická silná citová väzba, keďže emocionálne sa pevne viažu k jazyku a kultúre svojich predkov. Ďalej sa tým diferencujú naše doterajšie bádateľské zistenia, podľa ktorých je pre mladšiu generáciu táto téza platná len vo veľmi v obmedzenej miere (Uhrinová, 2008, s. 144). Predmetný výskum potvrdil, že používanie slovenského jazyka je u nich tiež spojené s citovou väzbou, motivovanou emóciami. Viacerí respondenti považujú slovenčinu za svoj druhý materinský jazyk. V ich prípade zohráva úlohu aj spoločenský faktor a potreba znalosti slovenského jazyka v zamestnaní. Tieto výskumné zistenia potvrdzujú aj odpovede respondentov na nasledujúce otvorené otázky. Uvádzam viac citátov z dotazníkov jednak preto, lebo sú veľmi poučné a zaujímavé, ale aj preto, lebo sú cennými jazykovými pamiatkami, resp. pamiatkami o jazyku a živote slovenskej národnosti našej doby.

Čo znamená pre Vás slovenčina? (O13)

Príklady⁵ z odpovedí⁶:

⁵ Pri výbere príkladov z dotazníka som mala ťažkú úlohu, lebo všetky odpovede by si zaslúžili, aby boli publikované. Oslovení mladí sa vážne a zodpovedne stavali k úlohe, odpovedali na moje otázky úprimne a náročne. Aj toutou cestou im ďakujem za ochotnú a ústretovú spoluprácu.

⁶ Príklady z dotazníkov v štúdiu uvádzam nezmenené, tak ako boli uvedené, teda aj so štylistickými, gramatickými a pravopisnými chybami. Chcela som ich zachovať ako pôvodné jazykové dokumenty o znalosti slovenčiny mladých.

...Je to jedna časť môjho života a zo mňa, veď sa s mojimi slovenskými príbuznými rozprávam po slovensky, a učila som sa ho už od narodenia... (žena, r. 1996)

Je jazyk, ktorý ovládam najlepšie; krásne spomienky zo školy a univerzity; pocit, že patríam k jednej komunite (žena, r. 1993).

Slovenčina je pre mňa ako druhý materinský jazyk. Moji predkovia vedeli len po slovensky, moji rodičia chodili do slovenskej školy, moja mama učí slovenčinu a ja študujem na Slovensku. (muž, r. 1992)

...hrdosť na to odkiaľ pochádzam. (žena, r. 1992)

spolupatričnosť, osobitosť, tradíciu, možnosť (žena, r. 1991)

... Z povinnej študijnej látky sa slovenský jazyk stal mojim prirodzeným dorozumievacím prostriedkom, pri používaní ktorého necítim žiadnu nutnosť a stále mne nej mám taký pocit, že je to cudzí jazyk a nie môj materinský. (žena, r. 1991)

...V škole som sa naučil po slovensky, ale som v dennom kontakte so slovenčinou. Preto považujem seba za dvojjazyčného človeka. Patríam ku komunite Slovákov žijúcich v Maďarsku, tak slovenčina je aj súčasťou mojej identity. (muž, r. 1989)

... Je tajný jazyk, ktorý používame s manželom aj vtedy, ak nechceme, aby nám iní rozumeli. (žena, r. 1974)

Na otázku odpovedalo 95 % respondentov (19 osôb), 1 osoba (5 %) neodpovedala.

V odpovediach na otázku *Čo môžete ďakovať tomu, že ovládáte slovenský jazyk?* (O14) popri práci a možnosti štúdia ako najdôležitejšími „prínosmi“ znalosti slovenčiny zdôrazňujú respondenti aj ďalšie skutočnosti: kamarátov, zážitky, poznatky i vedomosti a v neposlednom rade rôzne štipendiá i ľahšie učenie sa slovenských jazykov.

Príklady z odpovedí:

Hlavne mnohých priateľov a známych, ktorých som stretla, skúseností a zážitkov, ktoré som zažila vďaka tomuto jazyku. Ceny, ktoré som dostala na všetkých súťažoch. A aj prácu po gymnaziálnych štúdiách. (žena, r. 1996)

medzinárodné kontakty (muž, r. 1990)

Môj druhý materinský jazyk, letné kurzy a tábory na Slovensku, vysokoškolský štipendium v Bratislave na Slovensku, moju budúcu profesiu... (žena, r. 1990)

Vďaka slovenčine som predovšetkým našla ľahšie uplatnenie na trhu práce. Zároveň mi ponúka možnosť dohovoriť sa s množstvom ľudí so slovanským pôvodom. (žena, r. 1991)

Zaujímala ma mienka mladých o podmienkach zachovania slovenského jazyka a kultúry v súčasnosti v našej vlasti, preto som im zadala aj otázku vzťahujúcu sa na túto problematiku. Prekvapilo ma, že od 90 % respondentov (18 osôb) som dostala toľko osožných návrhov (dvaja respondenti, 10 %, neodpovedali).

Príklady z odpovedí na otázku *Podľa Vás aké podmienky sú potrebné k tomu, aby sa slovenský jazyk a kultúra zachovali v Maďarsku ?* (O17):

Založiť jazykové kurzy aj mimo školy (muž, r. 1996)

Slovenské umenie, nie len folklór, modernizácia školstva, menej nacionalizmu z oboch strán, viac prestíže slovenčiny (žena, r. 1993)

... ešte v detstve treba postupne vytvoriť pocit k slovenskej identite. (žena, r. 1992)

Možnosť vidím v zahraničnom štúdiu na Slovensku. Otázka je, či sa absolventi vrátia do materskej krajiny. (muž, r. 1992)

inovácia v školstve, podporovanie mladých (žena, r. 1991)

Potrebujeme pedagógov, ktorí ovládajú slovenčinu na vysokej úrovni a svoju prácu pokladajú za poslanie. Je potrebné aj to, aby medzi mladou generáciou a predstaviteľmi starších generácií vznikla spolupráca. (žena, r. 1991)

Hlavne ochota (a zmena) v ľuďoch sa učiť (a hovoriť) po slovensky. (muž, r. 1990)

Lepšia výchova doma, v školstve lepšie pracovné podmienky (muž, r. 1990)

Štátna podpora, podpora Slovenskej republiky, kladný postoj k vyučovaniu slov. jazyka z hľadiska učiteľov, žiakov, rodičov, dobré, kvalitné a moderné učebnice; štipendiá. (žena, r. 1974)

Z návrhov môžeme zistiť, že prevažná väčšina mladých respondentov, podobne ako predstavitelia strednej a staršej generácie Slovákov v Maďarsku, od školských inštitúcií očakávajú, že naučia deti jazyk ich predkov. V zachovaní slovenského jazyka a kultúry aj oni pripisujú veľký význam slovenským pedagógom, a nielen hostujúcim učiteľom. V tomto výskume viacerí z oslovených zdôrazňujú väčšiu zodpovednosť našich domácich zanietých národnostných učiteľov. Pokladajú za dôležité mimoškolské programy, nielen tradičné, ale aj moderné pre mladých; kontakty medzi jednotlivými Slovákami obývanými regiónmi v Maďarsku a s materskou krajinou, pobyty, výlety, štipendiá, rôzne doškoľovania, zvlášť jazykové kurzy doma a na Slovensku. Vlastné inštitúcie slovenskej minority všetci pokladajú za nádejnú ďalšiu možnosť v používaní jazyka a v budovaní kultúrnej autonómie. O súčasnosti a budúcnosti slovenského jazyka v Maďarsku sa niektorí respondenti, najmä muži vyjadrili skôr skepticky a pesimisticky. Vo viacerých odpovediach respondentov figurujú aj povinnosti rodičov – čo sa týka zachovania jazyka a národnosti – ktoré sú v našich doterajších výskumoch spomenuté respondentmi len zriedka a vlastná rodičovská zodpovednosť iba výnimočne. (Uhrinová, 2008, s. 119).

Je nádejné, z hľadiska budúcnosti Slovákov v Maďarsku, že na otázku *Čo myslíte – keď budete mať dieťa, naučíte ho po slovensky?* (O18) 85 % (17 osôb) odpovedalo áno, 5 %, (jeden respondent) nie, dvaja (10 %) neodpovedalo. Svoju odpoveď 19 (95 %) aj odôvodnili, 5 % (jeden respondent) nie

Príklady z odpovedí:

aby aj on mal toľko šance koľko mám ja, alebo viac, a aby mohol spoznať viac kultúry (muž, r. 1996)

...nechceme stratiť takú dobrú šancu, aby deti by boli bi-(tri)-lingualné. (muž, r. 1990).

Jednak ja som na svoje slovenské korene hrdá, a pokladám za dôležité, aby moje dieťa tiež vedel aspoň základné veci po slovensky, po druhé, je dobré vedieť viac jazykov. (žena, r. 1991)

Samozrejme. Ešte dodnes som „nahnevaný“ na moju maminu, že sa so mnou nikdy nerozprávala po slovensky. (muž, r. 1994)

Lebo tak je to v našej rodine normálne (muž, r. 1989)

Lebo sme Slováci! Lebo je jazykom našich predkov, lebo je užitočným jazykom, hovorí sa, že slovenčina je esperantom slovanských jazykov. (žena, r. 1974)

Zaujímavá je odpoveď jediného respondenta, ktorý sa vyjadril, že nenaučí svoje dieťa po slovensky: *Slovenčina nie je mojím materinským jazykom. Nie bolo by prirodzené, keby som doma používal slovenčinu. Samozrejme budem hľadať možnosť na to, aby sa moje dieťa naučilo po slovensky.* (muž, r. 1989)

Výsledky výskumu znovu poukázali na to, že počas prvotnej socializácie, teda doma v rodine si len veľmi málo mladých respondentov osvojilo slovenský jazyk (15 %, 3 respondenti). Mladí si osvojili slovenčinu najmä v škole počas druhotnej socializácie (75 %, 15 respondentov), ba niekedy už ako dospelí počas tretej socializácie na jazykovom kurze (10 %, 2 respondenti). Prevažná väčšina sa naučila teda aktívne používať slovenský jazyk v škole, hoci niektorí si so sebou priniesli pasívnu znalosť jazyka aj z domu.

Na základe vyhodnotených odpovedí môžeme konštatovať, že sa potvrdili výsledky individuálnych rozhovorov aj v širšom kruhu mládeže slovenského pôvodu v Maďarsku. Na znázornenie tohto výskumného zistena uvádzam úryvky z rozhovorov.

Príklady z interview⁷

Slovenčine môžem ďakovať všetko vlastne. Môj celý život rozvíjal na tomto základe. V mojom živote všetko súvisí s tým, že ovládam slovenský jazyk: školy, univerzita, možnosti, priatelia. ...Keď teraz počujem slovenčinu mám takú nostalgiu, takú pozitívnu, že oj, slovenčina, že dobre mi na Slovensku bolo. ... Ešte stále som veľmi nahnevaná, že prečo ma matka nenaučila na slovenčinu ako druhý materinský jazyk už v detstve. ...Bolo by dobre, keď by sme sa doma rozprávali viac po slovensky. Nie je to jednoduché, máme aj takých členov v rodine, ktorí nerozumejú slovenčine, ale občas predsa by sme mohli. (žena, r. 1993)

Bola by som rada, keby som dostala trošku viac doma... Keď budem mať dieťa, naučím ho po slovensky a odovzdám mu aj väzbu na slovenskú kultúru, vzťah ku slovenskej kultúre. ... Som šťastná, že slovenská kultúra a jazyk sa stali súčasťou môjho života. Za moje najmilšie zážitky môžem ďakovať táborom na Slovensku. Napr. tábory v Hronci mi dali tak veľa! Alebo aj rôzne festivaly! Určite by som sa nedostala na tie miesta, na ktoré sme išli so súborom. Za množstvo nezabudnuteľných zážitkov, iný pohľad na svet, spoznanie názorov druhých a silný pocit príslušnosti ku komunite, aby sme vedeli kto sme, kde patríme, a aby sme vedeli definovať seba, môžem ďakovať znalosti slovenského jazyka a účasti na národnostnom kultúrnom živote. (žena, r. 1992)

Každá generácia by mala vychovávať dorast. Ja tak vidím, že nejaké dve generácie vypadli a potom sme prišli my. Starší si myslia, že oni tu budú naveky, nechcú odovzdať úlohy, funkcie mladým. Mladí nemajú možnosti, napriek tomu, že je to náš spoločný záujem, aby bol dorast. Starší už nechápu požiadavkám moderného veku. Tak cítim, odlietajú naše nápady. ... Že čomu môžem ďakovať, že sa cítim Slovákom a ovládam slovenský jazyk? Rodine. Ja som v tom vyrástol od malička. U nás to bolo prirodzené. Z domu mám ten silný emocionálny vzťah. So starými rodič-

⁷ Rozhovory som nepreštylizovala. Pri prepise zvukového materiálu som sa snažila zachovať pôvodný, hovorový štýl a jazyk citovaných výrokov. Rozhovor s respondentkou (r. 1992) odznel pôvodne v maďarčine (preklad autorka) ostatné v slovenčine.

mi dodnes rozprávam po slovensky. ... Potom škole a praktickým skúsenostiam a zážitkom na Slovensku v materskej krajine. (muž, r. 1990)

Jeden môj starý otec bol Slovákom, jeho manželka bola Maďarka. Otca mám Ukrajinca, mamičku Maďarku. Mám príbuzných na Slovensku. Jazykovo som nedostal z domu inšpiráciu, ale pocitovo som dostal. Nechodil som do slovenskej školy. ...Tešili sa tomu moji rodičia, že sa chcem naučiť po slovensky. Boli veľmi pyšní, keď som zložil jazykovú skúšku najvyššieho stupňa a maturitu zo slovenského jazyka... Čo môžem ďakovať slovenčine? Kamarátov, veľa zážitkov, aj tú Modru Harmóniu, lebo bol som tam dvakrát na kurze, a to že otvoril sa mi svet. ...V hierarchii jazykov, ktoré poznám, slovenčina má u mňa prvé miesto. Keď počujem angličtinu, ukrajinčinu, češtinu, teším sa tomu, že im rozumiem, ale len rozumiem a to je všetko. Ale keď počujem slovenskú reč naozaj mi do srdca ide. (muž, r. 1990)

Sumarizácia, závery

Na základe analyzovaných jazykových autobiografií môžeme vyvodiť viac záverov. Prostredníctvom nich sa môžeme dozvedieť veľa konkrétnych zaujímavých faktov o analyzovanej ambivalentnej slovenskej jazykovej situácii v Maďarsku, a tým lepšie spoznať a pochopiť proces jazykovej asimilácie. Vďaka individuálnym prípadom, osudom, zážitkom a subjektívnym pohľadom sa skúmaná problematika dá spoznať lepšie a do väčšej miery je možné odhaliť príčiny súčasného stavu slovenského jazyka a vôbec slovenskej národnosti v Maďarsku. Jazykové životopisy prezradia ale oveľa viac, a to predovšetkým množstvo zaujímavých informácií o histórii a súčasnosti slovenskej národnosti v Maďarsku z pohľadu jednotlivca. Sú teda nielen jazykovými, ale aj cennými kultúrno-historickými dokumentmi.

Aj touto metódou sa potvrdili výsledky doterajších lingvistických, sociolingvistických výskumov, a to, že pre slovenskú jazykovú situáciu v Maďarsku v súčasnosti je charakteristický protikladný, dvojsmerný pohyb – súčasný vývin a ústup. Výskumy však poukázali aj na to, že jazyková situácia v našej vlasti sa ďalej diferencovala. Súčasný progres a regres sme zaznamenali aj v jednotlivých jazykových sférach. Napr. postupný a značný regres môžeme zistiť v súkromnej sfére, ale – ako to odhalil predmetný výskum – existuje skupina mladých, aj keď je málopočetná, ktorá je ochotná podieľať sa na živote slovenskej národnosti, je hrdá na svoj pôvod a chce odovzdať svoje kultúrne a jazykové dedičstvo svojim potomkom, deťom. Ako najdôležitejší odkaz rozhovorov s mladými predstaviteľmi slovenskej národnosti v Maďarsku, resp. s mladými slovenského pôvodu, musíme aj po tomto výskume zdôrazňovať, že najdôležitejším faktorom zachovania slovenského jazyka v Maďarsku a vôbec slovenskej národnosti v našej vlasti je škola. Rozhodujúca väčšina slovenských rodín už nie je schopná – alebo len čiastočne – odovzdať svojim potomkom jazykové a kultúrne dedičstvo predkov. Žiaci si v škole osvojujú základy národnostného bytia, v škole sa naučia jazyk svojich predkov, resp. prostredníctvom školy, sa stretávajú so slovenskou kultúrou. Tieto prvé zážitky určujú ich celoživotný postoj k slovenskej menšine.

Ďalšími významnými faktormi sú rodina a iné inštitúcie, organizácie, ktoré môžu posilniť a podporovať vplyv školy. Osvedčilo sa, aký účinok má na mládež možnosť používania slovenčiny i príležitosť byť medzi Slovákami v slovenskej spoločnosti –

doma, na Slovensku alebo v slovenskom zahraničí – mimo rodiny a školy, predovšetkým na pracoviskách, ale aj vo voľnom čase na kultúrnych a verejno-politických programoch. Ak chýba z týchto rozhodujúcich činiteľov len jeden, zachovanie jazyka a kultúry je v značnej miere ohrozené, ako to potvrdili jazykové autobiografie. Rodina, jej hodnotový systém, týkajúci sa slovenského jazyka a slovenskej kultúry, hrá podstatnú rolu v záchrane jazyka a kultúry našej národnosti, čo sa dokázalo aj na individuálnych prípadoch mladých respondentov. Bez morálnej podpory, povzbudzovania, motivovania rodiny ani najlepšia škola, ani mimoškolské inštitúcie nevedia úspešne splniť svoje poslanie: naučiť deti po slovensky, vytvoriť v nich národnostnú identitu alebo aspoň vedomie slovenského pôvodu, či dvojitú väzbu. Najdôležitejšou motiváciou v zdokonaľovaní sa v slovenčine je však uplatnenie sa pomocou znalosti slovenského jazyka na trhu práce. Musíme však poznamenať, že procesu zachovávanía slovenského jazyka a kultúry v nemalej miere napomáhajú priaznivé externé, spoločenské podmienky, zákonmi garantované politické a právne prostredie, požiadavky EÚ, týkajúce sa podpory menej používaných jazykov, zvyšujúci sa záujem materskej krajiny a rozširujúce sa slovensko-maďarské kontakty v každej oblasti života, a v neposlednom rade nepretržite sa zvyšujúca aktivita a zodpovednosť predstaviteľov slovenskej minority.

Na záver môžeme konštatovať, že pre väčšinu mladých, ktorí sa zúčastnili výskumu je charakteristická viacjazyčnosť a dvojité väzby, v prípade niekoľkých aj viaceré väzieb. Počas interview a odpovedí na otázky v dotazníkoch sa v kruhu opýtaných potvrdila značná slovensko-maďarská dvojajazyčnosť a dvojité identity, v ktorej slovenský jazyk a identita má stabilné miesto aj v inom, vo väčšinovom maďarskom jazykovom a kultúrnom prostredí.

LITERATÚRA

- DIVIČANOVÁ, Anna: Jazyk, kultúra a spoločenstvo. Etnokultúrne zmeny na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku. Békešská Čaba – Budapešť: Slovenský výskumný ústav 1999a. 335 s.
- DIVIČANOVÁ, Anna: Hodnota nárečí a ich konfrontácia s nenárečovými jazykovými vrstvami na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku. In: Nárečia a národný jazyk. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1999b, s. 215 – 224.
- DIVIČANOVÁ, Anna: Ambivalentné hodnoty slovenského jazyka v Maďarsku v stredo-európskom kontexte. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba 16. – 17. októbra 2003. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 21 – 32.
- DUDOK, Miroslav: Pulzačné vektory enklávnej slovenčiny. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba 16. – 17. októbra 2003. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 32 – 43.
- DUDOK, Miroslav: Slovenčina v životnom prostredí. In: Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku. Materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Budapešť 14. – 15. 10. 2005. Ed. A. Uhrinová-Hornoková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2006, s. 190 – 199.

- DUDOK, Miroslav: Miesta jazykovej pamäti v enklávnej slovenčine. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Eds. A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008a, s. 31 – 38.
- DUDOK, Miroslav: Slovenský jazyk vo Veľkom Bánhedeši. In: Slovenský jazyk v Maďarsku – A szlovák nyelv Magyarországon. II. Eds. M. Žiláková – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008b, s. 117 – 133.
- DUDOK, Miroslav: Od exosféry k endosfére v slovenčine ako menšinovom jazyku. In: Slovenský jazyk a kultúra v menšinovom prostredí. Eds. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2013, s. 42 – 53.
- FERENČUCHOVÁ, Bohumila a kol.: Biografia a historiografia. Slovenský, český a francúzsky pohľad. Bratislava: Spoločnosť Pro Historia 2012. 240 s.
- HOMIŠINOVÁ, Mária: Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2003. 301 s.
- HOMIŠINOVÁ, Mária: Etnická rodina Slovákov, Chorvátov a Bulharov žijúcich v Maďarsku. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2006. 350 s.
- Poslanci slovenských národnostných samospráv v Maďarsku v reflexii sociolingvistického výskumu (výsledky dvoch volebných období 2002 – 2010). Eds. M. Homišinová, A. Uhrinová, S. Ondrejovič. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2013. 162 s.
- KŠIŇAN, Michal: Jedinec v spoločnosti. Úvaha o biografickom prístupe na príklade M. R. Štefánika. In: Forum Historiae, 2010, roč. 4, č. 1. [online]. Dostupné na internete: <http://forumhistoriae.sk/documents/10180/11520/ksinan.pdf>.
- KÖVÉR György: Biográfia és társadalomelmélet. Budapest: Osiris Kiadó 2014. 436 s.
- MAŤOVČÍK, Augustín. – PARENÍČKA, Pavol.: Biografistika. Martin: SNK 2005. 180 s.
- ONDREJKOVÁ, Renáta: Súčasná slovenská jazyková situácia vo Veňarci. In: Duchovná a sociálna kultúra menšín v majoritnom prostredí. Eds. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2015, s. 379 – 387.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk v menšinovom prostredí. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba 16. – 17. októbra 2003. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004, s. 43 – 53.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Slovenčina ako jazyk majoritný a minoritný. In: Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku. Materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej vedeckej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Budapešť 14. – 15. 10. 2005. Ed. A. Uhrinová-Hornoková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2006, s. 185 – 190.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: V tieni babylonskej veže: Jazyk a identita. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Eds. A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008, s. 91 – 97.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: K otázke „prepínania kódov“ v situácii slovensko-maďarských kontaktov. In: Slovenský jazyk a kultúra v menšinovom prostredí. Eds: A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2013, s. 64 – 70.
- SLOBODA, Marián: Jazyková autobiografia ako osobná výpoveď, inšpirácia a metóda. In: Vasiljev, Ivo: Život s více jazyky. Jazyková autobiografie. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2011, s. 276 – 289.
- TÓTH, Alexander Ján: Používanie slovenského jazyka v školách. In: Slovenský jazyk v Maďarsku I. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008a, s. 224 – 264.

- TÓTH, Alexander Ján: Slovenčina v cirkvi. In: Slovenský jazyk v Maďarsku I. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008b, s. 317 – 337.
- TÓTH, Alexander Ján – TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária: Jazyková situácia v Slovenskom Komlóši. In: Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2005, s. 240 – 325.
- TUŠKOVÁ, Tünde: Akým jazykom, s kým a kedy rozprávajú naši mladí v Maďarsku. In: Individuálna in kolektívna dvojezičnosť. Eds. P. Stankovska – M. Wtorkowska – J. Pally. Ljubljana: Filozofska Fakulteta 2012, s. 113 – 121.
- TUŠKOVÁ, Tünde: Používanie slovenského jazyka v rozličných komunikačných sférach a situáciách v Maďarsku. In: Duchovná a sociálna kultúra menšín v majoritnom prostredí. Eds. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2015, s. 168 – 176.
- UHRINOVÁ, Alžbeta: Slovenský jazyk v Maďarsku očami používateľov. In: Slovenský jazyk v Maďarsku I. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008, s. 92 – 224.
- UHRINOVÁ, Alžbeta: Súčasná slovenská jazyková situácia v Maďarsku. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko, v spolupráci s Výskumným ústavom Slovákov v Maďarsku 2011. 158 s.
- UHRINOVÁ, Alžbeta: K jazykovým autobiografiám jubilanta a Veňarčanov. In: Duchovná a sociálna kultúra menšín v majoritnom prostredí. Eds. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2015, s. 248 – 276.
- VASILJEV, Ivo: Život s více jazyky. Jazyková autobiografie. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze 2011. 314 s.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: Pomer dolnozemských Slovákov k spisovnej norme. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 1996, s. 119 – 125.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék 2004a.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba 16. – 17. októbra 2003. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2004b, s. 434 – 454.

Dotazníkový prieskum jazykových postojov u poslucháčov slovakistiky v Maďarsku

TÜNDE TUŠKOVÁ

Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba, Maďarsko
Katedra slovenského jazyka a literatúry Segedínskej univerzity,
Segedín, Maďarsko

Examination of the language attitude among students of Slovak Studies in Hungary

The article presents the results of the research conducted during the period of 2007 – 2009 through. All the Departments providing the education for young people fulfilling our preconditions have participated in the research. These preconditions meant that the students had to have Hungarian citizenship and come from a minority group. There were 30 such students. This article represents an outline of the particular results of the research. In the present article we publish the partial results of the above mentioned research in which we examined the language attitude of the students of Slovak studies in Hungary. Part of the questionnaire makes a comparison between the variants of the mother tongue usage and the majority language usage.

V príspevku prezentujeme výsledky dotazníkového výskumu, ktorý sa uskutočnil v rokoch 2007 – 2009. Respondentmi boli poslucháči slovakistiky na Katedre slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Segedínskej univerzity, na Pedagogickej fakulte pre učiteľky materských škôl Vysokej školy Samuela Tessedika v Sarvaši, na Katedre slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Jánosa Vitéza v Ostrihome a na Katedre slovakistiky na Univerzite Eötvösa Loránda v Budapešti. Do výskumu sa zapojili všetky katedry, na ktorých študuje mládež vyhovujúca našim podmienkam. Poslucháči boli vo veku od 19 do 25 rokov. Podmienkou účasti na výskume bolo, aby mali študenti maďarské štátne občianstvo a aby pochádzali z menšinového prostredia, resp. v ňom vyrastali. V čase výskumu uvedenej podmienke vyhovovali dvadsiati deviatí respondenti. Je to reprezentatívna vzorka. Samozrejme, na uvedených katedrách študuje viac študentov, ale ostatní mali slovenskú či maďarskú národnosť a zároveň slovenské štátne občianstvo. Boli aj takí, ktorí mali maďarskú národnosť aj maďarské občianstvo a k štúdiu slovakistiky ich viedol osobný záujem o slovenský jazyk, literatúru a kultúru. Z výskumu je vynechaná Katolícka univerzita P. Pázmánya. Tamojší poslucháči slovakistiky nevyhovovali našim podmienkam.

Výskum je koncipovaný širšie. Orientuje sa na problematiku, ktorá sa vzťahuje na etnickú identitu, na používanie slovenského jazyka, na otázky dvojazyčnosti, jazykových postojov súvisiacich s jazykovým správaním, na sebahodnotenie a ovládanie jazyka mladou generáciou.

V tomto príspevku zhrnieme čiastkové výsledky spomínaného projektu a zameriame sa na otázky, ktoré sa týkajú jazykových postojov poslucháčov slovakistiky študujúcich na hore uvedených katedrách. Jedna časť dotazníka pozostávajúca z desiatich otázok (O. 65 – O. 75) sa venovala porovnaniu spisovného slovenského/maďarského jazyka a nárečovej podoby slovenského jazyka. Ide o subjektívne mienky študentov o tom, ktorý z týchto jazykov je podľa nich krajší, užitočnejší, ťažší atď. Respondenti nášho výskumu pochádzajú z rôznych častí Maďarska, takže pod pojmom nárečová podoba slovenského jazyka chápali lokálne nárečie vlastnej obce, odkiaľ samotný študent pochádza, resp. kde vyrástol. V tejto súvislosti je potrebné pripomenúť, že v Maďarsku vznikali nárečia miešaním. Sú to rozličné typy stredoslovenských, západoslovenských a východoslovenských nárečí alebo sa miešalo západoslovenské nárečie s východoslovenským (Nová Huta/Bükkszentkereszt) a stredoslovenské nárečie so západoslovenským (Ečer/Ecser; Šára/Dabas; p. Király, 1962, s. 339 – 377; Žiláková, 2004, s. 158). Pred vyhodnotením konkrétnych výsledkov treba poznamenať, že mladá generácia už zväčša aktívne nepoužíva nárečovú podobu slovenského jazyka, ale napriek tomu má k nárečiu citovú väzbu a pasívne mu rozumie. Niektorí respondenti ho aj používajú. O tom svedčia naše výskumy, ktoré sa orientovali na sledovanie úrovne používania nárečovej podoby slovenského jazyka vlastnej obce u respondentov.¹ Z realizovanej frekvenčnej analýzy vyplynulo, že spomedzi opýtaných nikto (0 %) nerozpráva dokonale nárečím, ľahko ho používajú šiesti respondenti (21 %), viac-menej dobre ho používajú deväti (31 %), ťažko ním komunikujú šiesti (21 %) a takisto šiesti (21 %) vôbec neovládajú nárečie svojich predkov. Dvaja respondenti (7 %) neodpovedali na túto otázku (O. 58). Podobne o tom uvažuje M. Žiláková, ktorá konštatuje, že „v polovici 20. stor. boli nárečia najrozšírenejšou podobou slovenčiny, ktorá sa používala ako komunikačný prostriedok Slovákov v Maďarsku. Žiaľ, spoločenský priestor pre uplatnenie tohto komunikačného prostriedku čím ďalej, tým viacej ubúdala... Dnes značne ustúpili i vo funkcii súkromného dorozumievacieho prostriedku... V súčasnosti sú aktívnymi nositeľmi slovenských nárečí v Maďarsku v prvom rade stará generácia, ovláda ich pomerne široká vrstva strednej generácie, chýbajú však komunikačné situácie, v ktorých by sa mohli aktívne uplatniť.“ (Žiláková, 2004, s. 159 – 160).

V otázkach v rámci dotazníkového výskumu sme nevenovali pozornosť úrovni ovládania alebo používaniu spisovného slovenského/maďarského jazyka alebo nárečovej podoby slovenského jazyka, skôr sme sa zamerali na všeobecné otázky týkajúce sa estetických a praktických hodnôt spomínaných jazykov, zaujímali nás subjektívne mienky študentov, teda mladej generácie.

Na otázku *Kde sa podľa vás rozpráva krajšie po slovensky? Vo vašej obci alebo na Slovensku?* (O. 65) najviac respondentov (12 študenti – 41 %) odpovedalo, že na Slovensku, deväti študenti (31 %) si vybrali možnosť, že na oboch miestach rovnako krásne rozprávajú, štyrom (14 %) sa viac páči slovenčina používaná vo vlastnej obci a taktiež štyria (14 %) uviedli odpoveď *neviem*. Ďalšia otázka znela

¹ Tünde Tušková: Jazykové znalosti študentov slovenského pôvodu v Maďarsku. Prednáška odznela na konferencii v Banskej Bystrici. Synchronne a diachronne kontexty jazykovej komunikácie. Banská Bystrica 17. 9. 2015. V tlači.

takto: *Ktorý jazyk je podľa vás užitočnejší? Ten, ktorým sa rozpráva vo vašej obci, alebo ten, ktorým sa rozpráva na Slovensku?* (O. 66). Dvanásť respondentov (41 %) sa vyjadrili, že podľa nich slovenčina používaná na Slovensku je užitočnejšia ako nárečová podoba slovenčiny v ich obci. Len dvaja poslucháči (7 %) tvrdili pravý opak. Podľa nich je používanie nárečovej podoby slovenčiny vlastnej obce pre nich užitočnejšie. Aj pri tejto otázke si značné percento poslucháčov (7 – 24 %) vybralo z možností odpovedí tú, že obidva varianty sú rovnako užitočné. Dosť veľké percento respondentov (21 % – šesť študentov) nevedelo odpovedať na našu otázku a dvaja poslucháči (7 %) vôbec neodpovedali. Predpokladáme, že tí, ktorí nevedeli odpovedať na danú otázku, skôr váhali a nevedeli sa rozhodnúť, ako majú uvažovať, či v miestnych reláciách, alebo vo všeobecnosti. Je veľmi pravdepodobné, že medzi odpovedajúcimi boli tiež takí, ktorí položili túto otázku sami sebe. Z odpovedí o užitočnosti používania slovenského spisovného jazyka a jeho variantu sa potvrdil náš vyššie uvedený výrok, že mladá generácia Slovákov v Maďarsku nárečovú podobu slovenčiny už nepoužíva ako komunikačný prostriedok. Táto generácia sa po slovensky naučila v školách, kde sa vyučuje spisovná slovenčina, a jazyk v prvom rade používa v školskom prostredí. Podobné sú výsledky výskumu v kruhu inteligencie v Maďarsku (Uhrinová, 2004, s. 108 – 136).

V rámci odpovedí na otázku *Ktorý jazyk je podľa vás ťažší? Ten, ktorým sa rozpráva vo vašej obci, alebo ten, ktorým sa hovorí na Slovensku?* (O. 67) 10 respondentov (34 %) pokladá spisovnú slovenčinu za ťažšiu, 9 respondentov (31 %) tvrdí, že obidva jazyky sú rovnako ťažké, štyria (14 %) pokladajú nárečovú podobu vlastnej obce za ťažšiu a dosť vysoké percento študentov (šesť respondentov – 21 %) nevedelo odpovedať na našu otázku. Pri poslednej otázke vzťahujúcej sa na porovnanie spisovnej slovenčiny a jej variantov (O. 68) – *Ktorý jazyk máte radšej? Ten, ktorým sa hovorí vo vašej obci, alebo ten, ktorým sa hovorí na Slovensku?* – sa pomer odpovedí nezmenil, dostali sme skoro rovnaké odpovede ako pri predchádzajúcej otázke. Jedenásť študentov (38 %) má radšej spisovnú slovenčinu používanú na Slovensku, deväť (31 %) majú rovnako radi slovenčinu používanú na Slovensku a jej podoby v rámci Maďarska, piati (17 %) majú radšej nárečovú podobu slovenčiny a štyria (14 %) si zvolili odpoveď *neviem*. Získané výsledky potvrdili už vyššie konštatovaný fakt, že u sledovaných respondentov síce existuje určitá citová väzba k nárečovej podobe slovenského jazyka, ale ovládanie a používanie spomínaného variantu/-ov jazyka v praxi nie je pravdepodobne na takej úrovni, aby mladá generácia pri otázke *Ktorý jazyk máte radšej?* (O. 68) v porovnaní s otázkou *Ktorý jazyk je podľa vás ťažší?* (O. 67) výrazne zmenila svoju odpoveď a realizoval by sa posun smerom k nárečovým podobám jazykov. Spomínaný posun, čiže citová väzba k miestnemu nárečiu, bol zaznamenaný vo výskume v kruhu komlóšskych Slovákov, kde sa do výskumu zapojili tri vekové kategórie (p. Tóth – Tušková – Uhrinová – Žiláková, 2005).

Ďalšie otázky v dotazníku (O. 69 – 72) sú podobného charakteru ako predošlé štyri (O. 65 – 68), v nasledujúcich otázkach sa však porovnáva štandardná slovenčina s maďarčinou. 45 % (13 respondentov) pokladá maďarčinu za krajší jazyk (O. 69), dvanásť (42 %) tvrdia, že oba jazyky sú rovnako krásne. Jeden študent (3 %) označil slovenčinu ako krajší jazyk a traja (10 %) si vybrali odpoveď *neviem*. Viac

ako polovica poslucháčov (62 % – 18 respondentov) považuje za rovnako užitočné (O. 70) oba jazyky, štyria (14 %) boli takí, podľa ktorých je slovenčina užitočnejšia, a takisto štyria (14 %) sú takí, ktorí za užitočný jazyk pokladajú skôr maďarčinu. Traja respondenti (10 %) nevedeli na túto otázku odpovedať. Dvanásť (42 %) pokladajú za ťažší jazyk slovenčinu (O. 71), kým jedenásť (38 %) maďarčinu. Päť študentov (17 %) odpovedalo, že oba jazyky sú rovnako ťažké a jeden študent (3 %) nevedel posúdiť, ktorý z uvedených jazykov je ťažší. Na otázku *Ktorý jazyk máte radšej? Slovenský alebo maďarský?* (O. 72) si o trošku viac ako polovica respondentov (15 študentov – 52 %) vybrala odpoveď *maďarčina*, kým dvanásť študenti (42 %) majú rovnako radi obidva jazyky. Jeden študent (3 %) má radšej slovenčinu a takisto jeden (3 %) bol taký, ktorý uviedol odpoveď *neviem*. Viac ako polovica respondentov (52 %) súhlasila s výrokom: *Po slovensky sa vo svete dorozumiete ľahšie ako po maďarsky*. Len traja (10 %) s ním nesúhlasili a jedenásť (38 %) uviedli odpoveď *neviem*.

Výsledky týkajúce sa výskumu jazykových postojov študentov k slovenskému štandardnému jazyku/jeho variantom a maďarskému jazyku ukazujú, že keď sa porovnáva slovenský spisovný jazyk s jeho nárečovými variantmi používanými v lokalitách, odkiaľ pochádzajú naši respondenti, spisovná slovenčina používaná na Slovensku je podľa mienky študentov slovakistiky v Maďarsku krajšia, užitočnejšia, ťažšia a majú ju radšej než nárečovú podobu vlastnej obce. Pri porovnávaní slovenského spisovného a maďarského spisovného jazyka sme postrehli miernejšie rozdiely v miere hodnotenia jazykov. Percentuálne malý rozdiel sa ukázal medzi odpoveďou, že maďarčina je krajší jazyk, a odpoveďou, že oba jazyky sú rovnako krásne (45 % vs. 41 %), a taktiež malý rozdiel sa prejavil pri otázke *Ktorý jazyk máte radšej?* Len o troch respondentov viac bolo v skupine, ktorá má radšej maďarčinu ako obidva jazyky (52 % vs. 41 %). Podľa študentov sú rovnako dôležité oba jazyky – aj maďarčina, aj slovenčina. Treba si však uvedomiť, že „krása jazyka,“ a „láska/blízky vzťah k jazyku“ sú skôr estetické hodnoty, ktoré sa dajú veľmi ťažko objektívne merať, nehovoriac o tom, že estetická hodnota nikdy nie je stála, je dynamická, je to proces, ktorý sa časom môže meniť (Mukařovský, 2007).

Pri detailnejšom pohľade sa ukázalo, že pri porovnávaní jazykov má najväčšiu prestíž, emocionálnu hodnotu a dominanciu maďarčina a najmenšiu nárečová podoba slovenčiny. Aj hore uvedené odpovede na otázky svedčia o prioritě maďarčiny z hľadiska „krásky“ a citovej viazanosti k nej. Dôkazom toho je aj fakt, že „na druhom mieste“ z hľadiska krásy, užitočnosti a citovej väzby k jazyku nie je *slovenčina*, ale *obidva jazyky* (maďarčina + slovenčina). Je pravdepodobné, že miera znalosti spomínaných jazykov vo veľkej miere determinovala/determinuje preferenciu určitého jazyka pri výbere vyššie uvedených subjektívnych kategórií. Je známe, že v tých oblastiach, osadách, ktoré sú dvojjazyčné, prestíž národnostného jazyka môže zvýšiť fakt, že sa ho učia aj prívrženci väčšinovej spoločnosti (Borbély, 2014, s. 55). Takýto príklad máme v meste Sarvaš, kde okrem žiakov slovenského pôvodu študuje v miestnej slovenskej základnej škole aj veľa žiakov maďarskej národnosti. Tamojšia úroveň vyučovania, ktorú možno aj objektívne merať, sa pokladá za vyššiu a lepšiu. Slovenská základná škola v Sarvaši má väčšiu prestíž v kruhu obyvateľov mesta ako maďarská základná škola. Ďalším faktorom pri výbere jazykov

TÜNDE TUŠKOVÁ môžu byť spoločenské zmeny, ktoré spôsobili odumieranie aktívneho používania nárečovej podoby slovenčiny v kruhu mladej generácie. „Keďže otvorená prestíž sa v prípade jazykov viaže zvyčajne k jazykom, ktorými sa dá ľahko finančne a spoločensky uplatniť, v Maďarsku môžeme považovať za vysokú varietu maďarský jazyk.“ (Pintér, 2011, s. 10). Súhlasíme s Tiborom Pintérom v tom, že „... pri výskume prestíže a prestížnych foriem treba vziať do úvahy aj to, že popri vysokej variete majú aj jednotlivé nízke variety vo vzájomnom porovnaní rôzne stupne prestíže.“ (Pintér, 2011, s. 10). V odpovediach našich respondentov je z hľadiska stupňa prestíže jazykov spisovná slovenčina pred nárečovou podobou slovenčiny používanou v Maďarsku. Je však potešiteľným faktom, že informácie o nárečí Slovákov v Maďarsku sa dostali do školského učiva, čím sa začína zvyšovať hodnota našich nárečí (Žiláková, 2004, s. 160). Okrem hore uvedených faktov vo všeobecnosti platí, že miesto v hierarchii hodnôt jednotlivých jazykov nie je stále, ale dynamické. V jazykovom plánovaní teda hrá hlavnú rolu jazyková politika, zabezpečenie jazykových práv, ako aj povzbudenie k vedomému používaniu jazykov a ich variet.

LITERATÚRA

- BORBÉLY, Anna: Kétnyelvűség. Budapest: L' Harmattan Kiadó 2014, s. 55.
- KIRÁLY, Péter: Beiträage zur Frage der Mundartmischung, Ursprung und Ausgestaltung der slowakischen Mundart von Tótkomlós. In: *Studia Slavica Hungarica VIII*. Budapest: Eötvös Loránd University 1962, s. 339 – 377.
- KIRÁLY, Péter: A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai. Nyíregyháza 2001. 249 s.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: Szemiológia és esztétika. Pozsony: Kalligram 2007. 380 s.
- PINTÉR, Tibor: Diglosia alebo funkčný bilingvizmus v jazykovom úze Rómov na Slovensku a v Maďarsku. In: *Jazykovedný časopis*, 2011, roč. 62, č. 1, s. 3 – 18. [online]. Citované 25. 3. 2016. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/ediela/jc/2011/1/jc2011_01.pdf.
- TÓTH, Alexander Ján – TUŠKOVÁ, Tünde – UHRINOVÁ, Alžbeta – ŽILÁKOVÁ, Mária: Jazyková situácia v Slovenskom Komlóši. In: *Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe*. Eds. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: VÚSM 2005, s. 240 – 324.
- UHRINOVÁ, Alžbeta: Používanie slovenského jazyka v školských inštitúciách. In: *Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe*. Békešská Čaba: VÚSM 2004, s. 108 – 136.
- ŽILÁKOVÁ, Mária: Slovenčina v Maďarsku na začiatku 21. storočia. In: *Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku*. Ed. I. Lukács. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Intézet 2004, s. 155 – 165.

Hovorová slovenčina za hranicami Slovenska

STANISLAVA SPÁČILOVÁ

Pedagogická fakulta Gyulu Juhásza, Segedínska univerzita, Segedín, Maďarsko

Colloquial Slovak outside of Slovakia

The paper presents partial results of a questionnaire survey aimed at finding out how much Slovaks who live in Hungary, Serbia and Romania understand colloquial Slovak. The understanding of the respondents is tested using 6 different exercises. The paper assesses the results of three exercises in which the survey participants explained the meaning of isolated colloquialisms, spoken phrases and idioms containing spoken lexis. Only samples where respondents were less than 50 per cent successful are analysed in detail. The paper analyses 121 questionnaires and on the basis of this analysis, states the need for the creation of special study materials prepared for Slovaks who live abroad. These materials would provide contact with contemporary spoken Slovak and deliberately develop the users' language skills through acquisition of spoken lexis.

V príspevku prezentujeme parciálne výsledky dotazníkového prieskumu s názvom *Rozumejú dolnozemskí Slováci hovorovej slovenčine?* Problematikou hovorovej slovenčiny sme sa detailnejšie zaoberali aj vo svojich predchádzajúcich prácach (Zajacová, 2013, 2014a, 2014b, 2015a, 2015b), v ktorých sme priblížili chápanie hovorovosti v širšom a užšom zmysle (pozri aj Miko, 1976; Bosák, 1984; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989; Mistrík, 1997; Bodnárová, 2013), definovali sme hovorové slová (pozri aj Peciar, 1965; Pisárčiková, 1988; Dolník, 2003; Slančová – Sokolová, 1994, 2011; Orgoňová – Bohunická, 2011) a súčasne sme poukázali na niektoré problémy týkajúce sa vymedzovania hovorovej lexiky vo výkladových slovníkoch slovenčiny. Vzhľadom na obmedzený rozsah príspevku koncentrujeme pozornosť na predstavenie dotazníka a jeho vyhodnotenie a zároveň odkazujeme na svoje predchádzajúce práce, v ktorých sa venujeme teoretickému vymedzeniu kolokviálnosti.

Na základe *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (2003, ďalej KSSJ) sme zostavili samostatný slovník kolokvializmov obsahujúci lexikálne jednotky so štylistickým kvalifikátorom *hovor.*, ktorý sa stal východiskovým materiálom pri koncipovaní dotazníkových úloh. Dotazník *Rozumejú dolnozemskí Slováci hovorovej slovenčine?* sa skladá z dvoch častí. V prvej časti dotazníka zaznamenávame základné údaje o respondentoch (vek, pohlavie, bydlisko, oblasť pôsobenia/zamestnanie), zaujímajú nás tiež ich jazykové preferencie v rôznych komunikačných sférach a komunikačných situáciách a skutočnosť, či, resp. ako často udržiavajú kontakt s rodinou, priateľmi a známymi na Slovensku. Druhá časť dotazníka obsahuje 6 cvičení zame-

raných na preverenie schopnosti respondentov porozumieť vybraným kolokvializmom, hovorovým kolokáciám a frázam obsahujúcim hovorovú lexiku. Dotazníky sme distribuovali osobne aj elektronickou formou.¹ V priebehu vyhľadávania respondentov sme sa stretli s viacerými komplikáciami. Veľká časť dotazníkov sa nám vrátila nevyplnená s odôvodnením, že jednotlivé úlohy sú príliš zložité. Uvedomujeme si, že vyplňanie dotazníkov je náročné aj z časového hľadiska. Podľa štatistických údajov internetového nástroja Survio, ktorý sme použili na tvorbu online dotazníka, až 34 % respondentov strávilo nad vyplňaním úloh 30 – 60 minút a 40 % respondentov dokonca viac ako 60 minút. Nazdávame sa však, že na preverenie skutočných znalostí účastníkov prieskumu z oblasti hovorovej slovenčiny neexistujú jednoduchšie a časovo úspornejšie nástroje.

Dotazníkový prieskum sme začali realizovať vo februári 2014. Do apríla 2016 sa nám podarilo zozbierať 146 vyplnených dotazníkov, analýze sme podrobili 121 dotazníkov. Dôvodom vyradenia 25 dotazníkov bolo ich nedostatočné vyplnenie alebo skutočnosť, že respondenti nespádali do sledovanej výskumnej vzorky (do online dotazníkového prieskumu sa zapojili aj Slováci zo Slovenska, Slováci žijúci v iných krajinách ako v Maďarsku, Srbsku a Rumunsku či osoby, ktoré sa síce narodili na Dolnej zemi, ale v súčasnosti žijú a študujú alebo pracujú na území Slovenska). Výskumná vzorka, ktorú máme momentálne k dispozícii, je heterogénna. V ďalších fázach výskumu sa pokúsime zabezpečiť rovnomerné zastúpenie respondentov z Maďarska, Rumunska a zo Srbska, hoci našim cieľom nie je porovnávať úspešnosť účastníkov prieskumu v rámci jednotlivých krajín. Kým z hľadiska všeobecných jazykových znalostí sa u Slovákov žijúcich v Maďarsku, Srbsku a Rumunsku objavujú výraznejšie rozdiely, úroveň ovládania hovorovej slovenčiny je vo všetkých troch sledovaných krajinách približne rovnaká. Do dotazníkového prieskumu sa doposiaľ zapojilo 70 respondentov zo Srbska, 44 z Maďarska a 7 z Rumunska. Ide o 86 žien a 34 mužov, jeden respondent pohlavie neuviedol. Priemerný vek účastníkov prieskumu je 42 rokov (najmladší respondent – 18 rokov, najstarší respondent – 78 rokov). Z hľadiska oblasti pôsobenia tvoria najpočetnejšie skupiny študenti slovakistiky od 1. ročníka bakalárskeho štúdia po doktorandské štúdium (celkovo 22 študentov), respondenti pracujúci v oblasti školstva (34 učiteľov materských, základných, stredných a vysokých škôl, ide najmä o učiteľov slovenského jazyka) a v slovenských printových a elektronických médiách (16 osôb).² Tieto 3 skupiny predstavujú 60 % všetkých respondentov. Možno teda konštatovať, že výskumnú vzorku tvoria najmä osoby s vysokoškolským vzdelaním, pričom väčšina z nich používa slovenčinu v každodennom jazykovom styku.

V konferenčných príspevkoch, v ktorých sme prezentovali parciálne výsledky daného prieskumu (pozri Zajacová, 2013, 2014a, 2014b, 2015a, 2015b), sme zakaždým ponúkli analýzu jednej dotazníkovej úlohy. V tomto príspevku vyhodnocujeme tri cvičenia z dotazníka (1, 4 a 5), v ktorých účastníci výskumu interpretovali výz-

¹ Online verzia dotazníka je dostupná na stránke <http://www.survio.com/survey/f/L0C8Y9I2E4C2R9V8J>.

² Túto skupinu tvoria predovšetkým redaktori týždenníka *Hlas ľudu* vydávaného v Srbsku, ktorých sa nám podarilo zapojiť do dotazníkového prieskumu vďaka prof. PhDr. Marte Součkovej, PhD., lektorke slovenského jazyka a kultúry na Univerzite v Novom Sade.

nam izolovaných kolokvializmov, hovorových slovných spojení a fráz obsahujúcich hovorovú lexiku. Tieto typy úloh im, prirodzene, spôsobovali väčšie problémy ako určovanie významu hovorových lexém na základe širšieho kontextu, čo bolo cieľom zvyšných troch cvičení. V ďalšej časti príspevku priblížime iba tie prípady, v ktorých respondenti dosiahli úspešnosť menej ako 50 %. Pri vyhodnocovaní dotazníkov sme zaznamenávali percentuálne zastúpenie *správnych*, *nesprávnych* a *neuvvedených odpovedí* (respondenti v tomto prípade pravdepodobne nepoznali správnu odpoveď, do dotazníka často explicitne doplnili otáznik alebo poznámky „neviem“, „nerozumiem“, „nepoznám“, „nie som si istý“ atď.). Pri správnych odpovediach nás zaujímala iba skutočnosť, či respondent daným kolokvializmom, hovorovým slovným spojeniam a frázam obsahujúcim hovorovú lexiku rozumie, nebrali sme do úvahy pravopisné, gramatické ani štylizračné chyby. V prípade prvej a piatej úlohy sme ako správne odpovede hodnotili aj tie, v ktorých respondenti síce nenaplnili cieľ úlohy dôsledne, tzn. nepoužili jednotlivé hovorové lexémy/kolokácie vo vetách, korektne však uviedli synonymné výrazy alebo vlastné interpretácie. Všetky príklady, ktoré v príspevku uvádzame, sú zapísané v takej podobe, v akej sa objavili v dotazníkoch, teda aj s chybami. Za nesprávne odpovede sme považovali tie, v ktorých príklad respondenta nekorešponduje so skutočným významom vybraných lexém, slovných spojení a fráz alebo jeho interpretácia nie je dôkazom toho, že im rozumie, resp. je jasným dôkazom toho, že im nerozumie. Vymedzili sme aj samostatnú skupinu *diskutabilných prípadov*, pretože v dotazníkoch sa objavili odpovede, ktoré nebolo možné hodnotiť jednoznačne ako správne alebo nesprávne. Pri vyhodnocovaní dotazníkových úloh sme sa stretli s viacerými interferenčnými chybami vznikajúcimi vplyvom maďarčiny, srbčiny a rumunčiny. Za konzultácie k týmto prípadom osobitne ďakujeme dr. Maruzsné Sebó Katalin, Ma. Jasne Uhlárikovej, Mgr. Samuelovi Koruniakovi a Mgr. Iankovi Gubanimu.

Vyhodnotenie dotazníkových úloh:

1. úloha:

Použite nasledujúce hovorové slová vo vetách tak, aby ste dokázali, že rozumiete ich významu: *malér, lanárit', flak, kibicovať, naštvat' sa, sukničár, rozkmotriť sa, revanšovať sa.*

V tejto úlohe dosiahli respondenti úspešnosť menej ako 50 % pri interpretácii kolokvializmov *malér*, *rozkmotriť sa*, *lanárit'* a *kibicovať*. V prípade kolokvializmu *malér sa* v KSSJ (2003) a v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (2015, ďalej SSSJ) uvádzajú tieto výklady: „nešťastie, nehoda, nepríjemnosť“, „nepríjemná, trápna situácia alebo udalosť, obyčajne s nepriaznivými dôsledkami, mrzutosť, nehoda, nepríjemnosť, nešťastie.“ V dotazníkovom prieskume sa objavilo 54 správnych odpovedí, čo predstavuje 45 %. Do tejto skupiny sme zaradili jednak príklady, v ktorých respondenti explicitne použili slovo *malér* a na základe uvedeného príkladu dokázali, že rozumejú významu daného kolokvializmu (napr. *Stal sa mi dnes mensí malér: v divadle som sa obliala sampusom.; Uvaril som dobrú večeru, na konci mi hlavné jedlo padlo na zem, takýmto malérom sa začala naša oslava.*), jednak odpovede, v ktorých nebolo použité slovo *malér*, ale synonymné výrazy typu *problém, nehoda, nepríjemnosť, nepríjemná udalosť, smola, nešťastie, trapas* atď. (*Stala sa malá nehoda*

da, obliala som sa.; Mám problem.). 23 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. V rámci nesprávnych odpovedí, ktoré predstavovali 7 %, sledujeme isté spoločné tendencie. Piati respondenti pochádzajúci zo Srbska si totiž pod kolokvializmom *malér* predstavujú osobu (*Vždy som si myslela, že som malér, lebo sa mi nič nedarí.; Nejestvuje väčší malér odomňa.; Nevieť či som maler keď stále prehrám.; Jankin ocino je malér.; Taký človek, kerému sa nič nepodarí.*). V srbčine sa používa forma *maler* s rovnakým významom ako v slovenčine, avšak okrem nej existuje aj synonymný výraz *baksuz* označujúci nielen istú nepríjemnosť, nešťastie, nehodu, ale aj osobu, ktorej sa prihodilo nešťastie (napr. *Kakav sam ja baksuz?*). Predpokladáme, že vyššie uvedené formulácie respondentov vznikli práve pod vplyvom tejto skutočnosti.³ Takéto príklady nemožno považovať za správne aj napriek skutočnosti, že respondentom je zrejma súvislosť analyzovaného kolokvializmu s nepriaznivou či nepríjemnou situáciou. Pomerne veľký počet odpovedí (25 %) sme zaradili do skupiny diskutabilných prípadov. Respondenti vo väčšine prípadov pravdepodobne rozumujú významu slova *malér*, avšak formulácie, ktoré uviedli v dotazníkoch, nie sú toho dostatočným dôkazom (*Znovu som mala maler.; Dostala som sa do maléru.; Zažila som malér na prechádzke.; To bol ale malér.; Mam maler v živote.* atď.).

V KSSJ možno pri hovorovej lexéme **rozkmotriť sa** nájsť výklad „pohnevať sa, znepríateliť sa“. 31 % respondentov správne použilo daný kolokvializmus, resp. ponúklo synonymné výrazy a slovné spojenia: *pohnevať sa, nahnevať sa, pohádať sa, povadiť sa, zanevrieť, rozísť sa v zlom, nechcieť mať s niekým nič spoločné, prerušiť kamarátsky vzťah, prestať s niekým hovoriť* atď. Účastníci dotazníkového prieskumu v rámci svojich príkladov odkazovali na rôzne nepriaznivé, nepríjemné okolnosti (hádky, zvada, nedorozumenie, spor o dedičstvo, nevera a pod.), ktoré viedli k ukončeniu priateľstva (napr. *S bratom sme sa kvôli dedičstvu rozkmotrili.; Po tom, ako mi kamarátka v mladosti prevzala priateľa, rozkmotrili sme sa.; Kvôli banálnemu nedorozumeniu sme sa rozkmotrili so susedmi.; Rozkmotril som sa so susedom, lebo mi stále robil napriek.*). Za správne sme považovali aj odpovede, v ktorých bol využitý kontrast: dobré/dlhoročné priateľstvo vs. spor/rozkmotrenie sa (*Dlho sme boli dôverné kamarátky, ale rozkmotrili sme sa.; Stároční dobrí kamaráti sa pre niečo rozkmotrili.* atď.). Až 35 % respondentov neuviedlo v dotazníku žiadnu odpoveď. 24 príkladov (20 %) sme vyhodnotili ako nesprávnych. V rámci nich sa objavujú isté spoločné tendencie. 5 respondentov pochádzajúcich zo Srbska priradilo lexéme *rozkmotriť sa* významy „uvelebiť sa“, „urobiť si pohodlie“, „uvoľniť sa“, „usadiť sa“ (napr. *Tak mu tam bolo dobre, že sa rozkmotril, ako doma.; Vitaj u nás, cíť sa ako doma a rozkmotri sa. – t. j. uvoľni sa; Rozkmotril sa ako doma na pohovke.*). U troch respondentov (opäť zo Srbska) sme zaznamenali výpovede, v ktorých verbum *rozkmotriť sa* bolo použité pravdepodobne vo význame „rozhýbať sa, uviesť do pohybu“ (napr. *Od rana sa nemožem rozkmotriť aby som išla do zahrady.; Rozkmotri sa, už musíme ísť!; Rozbehnúť sa.*). Tieto formulácie akoby nepriamo odkazovali (v protikladnom zmysle) na frazému *řahať sa ako kmotra* používanú medzi vojvodinskými Slovákami, ktorej výklad je „robiť niečo pomaly, lenivo, znechutene“. V prípade ostatných nesprávnych odpovedí sa neobja-

³ Poznámky v príspevku, ktoré sa týkajú problematických odpovedí Slovákov zo Srbska, sme konzultovali s Ma. Jasnou Uhlárikovou z Univerzity v Novom Sade.

vujú žiadne spoločné tendencie, uvedené interpretácie sa výrazne vzdávajú pôvodnému významu analyzovaného kolokvializmu (napr. *Nie som veriaci.; Nazdam sa ze mnoho rospravat; Stať sa priateľmi?; Od vápnovej vody na štetke ruky som si rozmokrila až po lakte.*). Do skupiny diskutabilných prípadov sme zaradili 17 odpovedí (14 %), v ktorých respondenti nepotvrdili ani nevyvrátili, že rozumejú hovorovému slovu *rozkmotriť sa* (napr. *Moji rodičia sa, bohužiaľ, s nimi rozkmotrili.; Susedia sa rozkmotrili.; Včera sme sa s priateľkou rozkmotrili.*).

Kolokvializmus **lanárit'**, teda „získavať športovcov, pracovníkov (v rozpore s predpismi, etikou) na iné miesto pôsobenia“ (KSSJ), príp. „presviedčať športovcov alebo iné osoby o výhodách niečoho, obyčajne vstupu do nejakého organizovaného celku; nabádať na niečo, lákať“ (SSSJ, 2011), bol správne interpretovaný 18-krát (15 %). Daná lexéma sa v hovorovej slovenčine najčastejšie používa v súvislosti so športom či politikou, čo sa prejavilo aj v odpovediach sledovaných respondentov (napr. *Nadaného futbalistu lanáril do zahraničného mužstva.; Zasa ma lanarili do strany.*). Za správne sme považovali aj formulácie typu *Toto jarné slniečko nás lanári do prírody.; Mara vytrčila prsia, aby lanánila chlapov.; Mám diétu, napriek tomu som sa nechal nalanariť na pivo.* či ďalšie príklady, v ktorých respondenti uvádzali synonymné výrazy *lákať, vábiť, zvádzať, nahovárať niekoho na niečo, presviedčať* atď. Až 73 % účastníkov prieskumu neuviedlo žiadnu odpoveď, príp. sme v dotazníkoch zaznamenali explicitné poznámky typu „nerozumiem“, „neznáme slovo“, „neviem“, „nie som si istý“, „Počula som, ale teraz ma nenapadne, čo to znamená.“ Do skupiny nesprávnych odpovedí sme zaradili 14 odpovedí (11 %). V rámci nich možno sledovať niekoľko zaujímavých spoločných tendencií. Traja respondenti hľadali na základe formy súvislosť medzi významom slov *lanárit'* a *lano*⁴, čo sa prejavilo v nasledujúcich príkladoch: *Lanarit' možne z lanom.; Horelenci na skalách lanárja.; Lano je nejaky motuz.* V odpovediach ďalších dvoch respondentov sa zase objavila paralela medzi analyzovaným kolokvializmom a (pravdepodobne) výrazom *leňosiť* (napr. *Obcas vela pracujem, inokedy zase rada lanárim.; Dnes sa mi nechce nič, budem iba lenárit'.*⁵). V ostatných príkladoch sme zaznamenali interpretácie vzdávajúce sa pôvodnému významu kolokvializmu *lanárit'* alebo nejednoznačné výklady (napr. *našej rodine sa pači lanarit'; merať dĺžku; Lanárit' vie byť nebezpečné.; S kym si lanaril?*). Iba jednu odpoveď (1 %) sme vyhodnotili ako diskutabilnú (*Lanánilo ho to, až podľahol klamstvu.*).

Prekvapujúco nízku mieru úspešnosti dosiahli respondenti pri interpretácii kolokvializmu **kibicovať**, ktorého slovníkový výklad je „miešať sa radami, poznámkami do hry kartárov a pod., robiť kibica“, resp. (často pejoratívne) „miešať sa do nejakej činnosti, mať nežiaduce pripomienky, rady“ (SSSJ, 2011). V dotazníkoch sa objavilo iba 7 jednoznačne správnych odpovedí (6 %). Respondenti v týchto prípadoch používali danú hovorovú lexému najmä v súvislosti so stolovými hrami (karty, šach) – napr. *Hrali sme poker, a manželka nám do toho celý čas kibicovala.; Nemam rada*

⁴ Podľa *Stručného etymologického slovníka slovenčiny* (Králik, 2015, s. 317) je kolokvializmus *lanárit'* skutočne odvodený od lexémy *lano* „podľa predstavy o preťahovaní lanom na opačnú stranu“.

⁵ V tomto prípade si možno všimnúť, že respondent v kolokvializme *lanárit'* zmenil zrejme pod vplyvom lexémy *leňosiť* aj grafému *a* na *e* (*lenárit'*).

keď mi kibicuju pri kartach. Verbum *kibicovať* bolo použité najmä v negatívnom zmysle ako poskytnutie nežiaducej rady zo strany iných (napr. *A ty tu nekibicuj, presne viem aj sama, čo chcem urobiť!*; *Ľahko kibicuje, ak sám nehrá.*), čo sme spoločne s korektným použitím datívnej väzby (*kibicovať niekomu*) vnímali ako základné kritérium pri vyhodnocovaní správnosti jednotlivých odpovedí uvedených v dotazníkoch. Na druhej strane sme často zaznamenali príklady, v ktorých respondenti nekorektne používali v spojení s verbom *kibicovať* iný pád, najčastejšie akuzatív (napr. *Len tak postávali a kibicovali študentky.*; *Chlapci boli na navsteve kibicovať dievcata.*). Okrem nesprávnej väzby si možno všimnúť aj významový posun, ktorý sa objavil iba vo výpovediach Slovákov zo Srbska. Lexéme *kibicovať* totiž pripisovali významy ‚dvoríť‘, ‚zvädzať‘, ‚flirtovať‘, ‚kuketovať‘, ‚túžobne (sa) na niekoho pozeráť‘, ‚prejavovať o niekoho záujem‘. Táto tendencia sa objavila až v 20 odpovediach. Ponúkame niekoľko ďalších ukážok z dotazníkov: *Darmo kibicuje, som zadaná.*; *Sedel v kaviarni a kibicoval pekné dievčatá.*; *Kibicovat dievčata na korze, glavna zabava volakedy.*; *Ej kibicoval som taku dobru babu.* V srbčine sa používa verbum *kibicovati* alebo *kibicirati* s rovnakým významom ako v slovenčine. Môže mať aj všeobecnejší význam – pozorovať s veľkým záujmom. Okrem toho existuje tiež zvrtné verbum *kibicovati se* alebo *kibicirati se* vo význame ‚dvoríť niekomu‘, ‚kuketovať s niekým‘, čomu zodpovedajú aj vyššie uvedené formulácie. Takéto príklady sme zaradili do skupiny nesprávnych odpovedí, ktoré predstavovali celkovo 33 %. Okrem nich sme ako nesprávne hodnotili aj tie odpovede, v ktorých boli použité verbá *prizerat sa*, *pozerat sa*, keďže ich nemožno vnímať ako synonymá kolokvializmu *kibicovať* používaného v slovenčine (napr. *Včera som sa prizeral na kartárov v krčme.*; *Kibicoval pri šachu, kibicovat – pozerat, všímat si.*; *Pozerám, ako hrajú karty, kibicujem.*). Význam hovorovej lexémy *kibicovať* totiž nie je len nečinne, pasívne pozorovať hru alebo inú činnosť, ale aj verbálne zasahovať do jej priebehu. Potvrdzujú to tiež slovníkové výklady hovorového substantíva *kibic* – ten, „kto sa prizerá hráčom karát, šachu a pod. a poznámkami, radami zasahuje do ich hry“, príp. „kto zasahuje do nejakej činnosti radami, pripomienkami, ale sám sa aktívne nezúčastňuje; nežiaduci radca“ (podľa SSSJ, 2011). Niektoré interpretácie respondentov sa úplne vzdávali pôvodnému významu analyzovaného kolokvializmu (napr. *Niečo tajiť.*; *Nemala som čas kúpiť si lístok, preto som kibicovala na električke.*). 43 % respondentov neuviedlo v dotazníkoch žiadnu odpoveď. Aj v prípade lexémy *kibicovať* sme vytvorili skupinu diskutabilných prípadov, do ktorej sme zaradili 22 odpovedí (18 %). Respondenti vo svojich formuláciách síce vyjadrili istú súvislosť so stolovými hrami, avšak nedokázali, že danému slovu skutočne rozumejú (napr. *Chlapci hrali karty a Jano sa len kibicoval.*; *Nehrávam karty, iba kibicujem*). Bez uvedenia detailnejšieho kontextu možno totiž lexému *kibicovať* v uvedených diskutabilných príkladoch chápať aj vo význame ‚pozeráť (sa)‘, ‚prizeráť sa‘, ‚všímať si‘, ‚sledovať‘. Tento fakt potvrdzuje aj použitie zvrtnej podoby *kibicovat sa* v prvom príklade v zátvorke. Napriek tomu sa takéto formulácie najviac približujú k správnym odpovediam. V skupine diskutabilných odpovedí sa nachádzajú aj príklady, v ktorých nie je naznačená súvislosť so stolovými hrami, napr. *Divadelník kibicoval.*; *Nechcem kibicovat nikomu.*; *Susedka kibicovala z obluku ako maľujem stenu.* Tieto odpovede však opäť nemožno hodnotiť ako jednoznačne správne alebo nesprávne, keďže v nich absentuje synonymný výraz lexémy *kibico-*

vať, resp. detailnejšie priblíženie kontextu, na základe ktorého by respondent dokázal, že rozumie danému kolokvializmu.

4. úloha:

Vysvetlite význam nasledujúcich hovorových fráz a výpovedí, prípadne približte komunikačné situácie, v ktorých by ste ich použili. Pozornosť sústreďte najmä na slová zvýraznené veľkými písmenami: a) *Je to s ňou BLEDE.*; b) *To mu teda NEDARUJEM!*; c) *Ako si DOPADOL na skúške?*; d) *Je mi to FUK.*; e) *Prepáč, ale tento účes ti vôbec NEJDE.*; f) *Nechcem SA do toho MONTOVAŤ.*; g) *Myslel som, že mi je verná, ale poriadne SOM SA SEKOL.*; h) *To je ale ČÍSLO!*; i) *Šaty jej PADLI ako uliate.*; j) *Tento rok LETÍ ružová.*

Menej ako 50 %-nú úspešnosť dosiahli účastníci prieskumu pri interpretácii 4 fráz. Prvou z nich je formulácia *Je to s ňou bledé.*, ktorej význam správne určilo 40 % respondentov. SSSJ (2006) ponúka takýto výklad: „nemá dobré vyhliadky, čaká ju zlý, kritický koniec“. Medzi správnymi odpoveďami sa objavili synonymné výrazy typu *je to s ňou zle/zlé; nie dobré; slabé/slabučké; kritické; biedne; mrchavé; nie je to s ňou dobré; nevyzerá to s ňou dobre/skvele; nie je to najlepšie* (napr. *Nevyzerá to s ňou dobre, je pravdepodobnosť, že sa to zle zakončí.*; *Konštatovanie, že je v problémoch, je na tom zle.*). 26 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. Nesprávne odpovede predstavovali 32 %. V rámci nich sledujeme isté spoločné tendencie. Zaznamenali sme 5 odpovedí typu *Je nejasná, neurčitá.; nejasné, kalné.* Prvý slovníkový význam adjektíva *bledý* je „majúci slabú, nevýraznú farbu, bez sýteho sfarbenia“ (SSSJ), ktorý môže korešpondovať aj s významom lexém *nejasný* („nie dosť viditeľný, nezreteľný“), *neurčitý* („ktorý nie je dosť výrazný, nejasný“), *kalný* („ktorému chýba normálna, prirodzená jasnosť, priehľadnosť; zahmlený, nejasný“). Všetky uvedené výrazy sa však vzdalujú významu kolokvializmu *bledý*, teda „zlý, kritický“. V ostatných nesprávnych odpovediach sa neobjavili žiadne spoločné tendencie, napr. *Je to s ňou povážlivé.; Necíti sa príjemni pri nej.; Nie je jasné o čom hovorí, resp. že klame.; Neiskri to medzi nami.; Nesľubuje to nič.; Je to s ňou nudné.; Neverim jej.; Nedohodneme s nou.; Nevies co myslí.; Nie je všetko zaujímavé.* 3 odpovede (2 %) sme označili ako diskutabilné, pretože s ohľadom na špecifickú situáciu by mohli byť čiastočne akceptovateľné (*Nie je si istá, nemá pozitívny koniec.; Neisté?; Má skromné vedomosti.*).

Iba 21 % respondentov ponúklo správny výklad formulácie *Myslel som, že mi je verná, ale poriadne som sa sekol.* V KSSJ sa pri výklade kolokvializmu *seknúť sa* objavuje jediný synonymný výraz, a to *zmýliť sa*. Ako správne odpovede sme teda hodnotili všetky výpovede obsahujúce slová a slovné spojenia typu *zmýliť sa, pomýliť sa, nemať pravdu, trafiť vedľa* (napr. *Myslel som, že mi je verná, ale poriadne som sa zmýlil.; Myslel som, že mi je verná, ale nemal som pravdu.*). Do skupiny správnych odpovedí sme zaradili aj tie, ktoré obsahovali verbum *oklamať sa* (podľa KSSJ = *pomýliť sa*). Dané verbum nie je v súčasnej jazykovej praxi veľmi frekvencované a pôsobí zastarane, avšak zastarané lexémy či dialektizmy sú prirodzenou súčasťou prejavu dolnozemskej Slovákov, ktorí sú ovplyvnení jazykom svojich predkov. Odpoveď neuviedlo 13 % respondentov. Za nesprávne odpovede, ktoré predstavovali 66 %, sme považovali výklady obsahujúce verbá *oklamať, sklamať (sa), prekvapiť (sa)* (napr. *Prekvapil som sa. Bol som zarazený.; Manžel dôveroval*

manželke, ale sa sklamal.; oklamala ma). Ich frekvencia bola veľmi vysoká. Tieto výrazy však nie je možné akceptovať, pretože sa vzdávajú pôvodnému významu lexémy *zmýliť sa*. Z nesprávnych odpovedí s veľmi vzdialeným významom uvádzame napr. *Zostal som bez textu.*; *Poriadne som sa trhol.*; *zlakol*; *si falošná*.

Pri výklade frázy **To mu teda nedarujem!** sa objavilo 17 správnych odpovedí (14 %). Význam kolokvializmu *nedarovať* v danom kontexte je ‚neodpustiť, neprepáčiť‘. V správnych odpovediach sa vyskytovali verbá *neodpustiť, pomstiť sa, nenechať tak, odplatiť sa, neprejsť* (v ironickom zmysle) a substantíva *pomsta, odplata* (napr. *To nenechám tak, pomstím sa, to mu neodpustím.*; *Znak, že príde pomsta, odplata.*; *To mu neprejde len tak bez následkov.*). 26 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. Nesprávne odpovede predstavujú 59 %. Vo viacerých prípadoch sme objavili isté spoločné tendencie. Respondenti pri výklade frázy často používali verbá *neďať* (ide teda o primárny, neutrálny, neprenesený význam lexémy *darovať*), *nevenovať, nedovoliť, nenadeliť, nežičiť/nedožičiť, nepriať/nedopriať, neželať*, ktoré nekorešponujú s významom ‚neodpustiť, neprepáčiť‘. Uvádzame niekoľko príkladov: *Nedam len tak ľahko, musí si to zarobiť.*; *To mu teda nenadelím.*; *Nedostane to zdarma.*; *To mu teda nedarujem, ale predám.* V ostatných nesprávnych odpovediach sme nenašli žiadne spoločné tendencie (napr. *To neprichádza do úvahy.*; *Nezaslúžil si to.*; *Nechcel by som aby sa mu to stalo.*; *Nepomozem.*; *Neprezradím (pri ovrávaní).*; *Neurobím po jeho voli.*; *Neurobím mu radosť.*; *Nepáči sa mi.*; *Neteším sa.*). Za diskutabilný prípad považujeme jednu odpoveď (1 %) – *Nedovolím mu, aby sa z toho len tak vytiahol.*

Najnižšie percento správnych odpovedí sa objavuje pri výklade frázy **To je ale číslo!**, ktorej význam je podľa KSSJ „kto budí pozornosť (obyčajne zlými vlastnosťami)“, príp. „kto budí pozornosť svojím zmyslom pre humor, nekonvenčným správaním, ale aj inými, i zápornými vlastnosťami“ (SSSJ, tu však bez štylistického kvalifikátora *hovor.*). Do skupiny správnych odpovedí sme zaradili iba 5 príkladov (4 %): *„expert“*; *To je expert.*; *To je persona zábavná, zaujímavá.*; *Som prekvapená nad neobyczajným správaním, schopnosťami niekoho.*; *To je ale prípad!* Odpoveď neuviedlo až 33 % respondentov. Nesprávne odpovede predstavujú 55 %. V interpretáciách sa pomerne často vytrácala súvislosť s osobou (napr. *Je to skvelé.*; *Je to dobré.*; *To je špica.*; *To je fantastické.*; *Pekný výsledok.*; *Niečo veľké.*; *To je super!*; *To je výnimočné, hodnotné, výborné.*; *To je šťastie.*; *To je halúzka!* (pravdepodobne ide o alúziu na slangovú frázu *To je haluz!* vo význame ‚niečo nelogické, nezmyselné, hlúpe, hlúposť, sprostosť‘ – podľa SSSJ, 2011); *To je ono!*; *No to je prekvapenie.*; *To je veľkosť.*; *to je niečo super, niečo výnimočné atď.*); príp. bola súvislosť s osobou zachovaná, avšak výklad sa vzdával pôvodnému významu frázy (napr. *Krásna žena, bomba.*; *To je kočka.*; *trkvas*; *čudný človek*). Diskutabilných bolo 10 odpovedí (8 %). Respondenti uvádzali viacero interpretácií súčasne, pričom len niektoré z nich možno hodnotiť ako korektné, ostatné nevystihujú význam danej frázy (napr. *originálny alebo aj nepodarok*; *podarený človek, jednička, trdlo*). Zaznamenali sme tiež príklady, ktoré by mohli byť akceptovateľné len v istých špecifických komunikačných situáciách – napr. *To je fígliar.* (respondent mal zrejme na mysli „figliar“); *Je unikátny prípad (nešikovnosti, namotornosti...).*

5. úloha:

Použite nasledujúce hovorové slovné spojenia vo vetách tak, aby ste dokázali, že rozumiete ich významu: a) *hluchý telefón*; b) *infarktová situácia*; c) *mastná pokuta*; d) *prísť na otočku*; e) *srdcová záležitosť*; f) *zákon schválnosti*.

Táto dotazníková úloha spôsobovala respondentom najväčšie problémy. Iba pri interpretácii jedinej kolokácie (*srdcová záležitosť*) dosiahli úspešnosť viac ako 50 %. V prípade slovného spojenia *infarktová situácia* (podľa KSSJ situácia „spôsobujúca veľké napätie“) sa objavilo 43 % správnych odpovedí. Pri kolokvializme *infarktový* sa v SSSJ (2011) uvádzajú ďalšie synonymné výrazy: „vyvolávajúci veľké napätie, plný nečakaných zvrátov, dramatický, napínavý, vzrušujúci“. Do skupiny správnych odpovedí sme zaradili tie, v ktorých respondenti buď ponúkli vlastné príklady so správnym použitím daného slovného spojenia (napr. *To bola ozaj infarktová situácia, lebo naši hokejisti dlho prehrávali.*; *Lietadlo sa takmer zrútilo a bola to fakt infarktová situácia.*; *Včera som išla po ulici a bola taká tma, že sa nikde nič nevidelo. Zrazu spozna rohu vybehla mačka. Veľmi som sa zľakla. Riadna infarktová situácia.*), alebo uvádzali interpretácie a synonymné výrazy typu *stresová, napätá situácia; veľmi napínavá; krízová situácia; veľmi ťažká situácia; situácia o nervy; šokujúca situácia; ozaj horúca situácia; Situácia, ktorá v nás vyvoláva stres.*; *Keď niekto zažije niečo šokujúce, nepríjemné*. V prípade nesprávnych odpovedí, ktoré tvorili 20 %, účastníci dotazníkového prieskumu často nevnímali prenesený, obrazný význam danej hovorovej kolokácie, ale dávali ju do súvislosti so zdravotnými ťažkosťami spôsobenými srdcovým infarktom. Vyberáme niekoľko exemplifikácií z dotazníkov: *Som zdravý, infarktova situacia ma nezaujima.*; *Neklam ze si pred infarktom.*; *Boli ma hrud, je to infarktova situacia?*; *Zavolali sme sanitku, lebo tak vyzeralo, že je to infarktová situácia*. V 24 nesprávnych odpovediach sme túto spoločnú tendenciu respondentov zaznamenali až dvanásťkrát. V odpovediach troch respondentov z Maďarska sme zaznamenali súvislosť s hnevom, rozčúlením (*jeduje nás; jedujem sa na niečom; niečo ma veľmi idegešituje* – z maď. *idegesíteni* = ‚rozčuľovať niekoho‘). V ostatných prípadoch sa objavili ďalšie interpretácie vzdialené pôvodnému významu analyzovaného slovného spojenia: *srdcový úder; bezpečnostná, neodkladateľná (situácia); mrtva situácia; nefunguje situácia* atď. Odpoveď neuviedlo 21 % respondentov. Za diskutabilné sme považovali také odpovede (spolu 16 %), ktoré nie sú dôkazom toho, že respondent danej kolokácii skutočne rozumie, a preto ich nemožno zaradiť k správnym odpovediam (napr. *Bola to infarktová situácia.*; *Mali sme tu infarktovú situáciu.*; *Vyskytla sa infarktova situacia, nevedeli sme čo máme robiť.*; *Zažil som infarktovú situáciu, videl som ju.*; *Sused je v infarktovej situácii.*).

Hovorové slovné spojenie *prísť na otočku* sa používa v komunikácii vo význame ‚prísť na krátky čas/narýchlo/na chvíľu‘, ‚prísť a vzápätí odísť‘ (porov. aj KSSJ – ‚vrátiť sa na otočku = chytro‘; *Synonymický slovník slovenčiny*, 2004, ďalej SSS – ‚otočka = uskutočnenie pohybu ta a späť: ísť niekam na obrátku, na otočku‘). 38 % odpovedí sme vyhodnotili ako správnych (napr. *Obed pre nás nemusíš chystať, my sa zdržiavať nebudeme, prideme iba na otočku.*; *Mám iba málo času, pridem iba na otočku, ubytovanie nepotrebujem.*; *Ponáhľam sa, prisla som len na otocku.*). Viacerí respondenti namiesto použitia daného slovného spojenia vo vete/súvetí ponúkali vlastné interpretácie alebo synonymá, ktoré sme takisto považovali za

správne, napr. *nezdržat sa dlho; hneď sa vrátiť; zastaviť sa nakrátko; prísť na krátky čas; prísť a rýchlo sa vrátiť; prísť a hneď odísť, tam a späť*. 13 % účastníkov prieskumu uviedlo nesprávnu odpoveď. Z toho v piatich prípadoch sme zaznamenali spoločnú tendenciu, keď respondenti vnímali výraz *otočka* v neprenesenom význame ako „miesto na obracanie (napr. dopravných prostriedkov)“ (podľa SSS, 2004), napr. *Cestovali sme, až sme prišli na otočku, otočili sme sa a šli sme späť.; Prísť na konečnú stanicu, tam kde sa autobusy otáčajú*. Ostatné príklady v rámci nesprávnych odpovedí sa výrazne vzdávajú pôvodnému významu slovného spojenia *prísť na otočku* (*urobiť dvakrát tú istú vec; vyzva na debatu; Musím vybrať niečo.; otočiť do prava; Musím rozmýšľať, akou/ktorou cestou ďalej.; nasiel som chybu*). Odpoveď neuviedlo až 42 % respondentov. Z 8 diskutabilných prípadov (7 %), ktoré nebolo možné jednoznačne zaradiť do skupiny správnych alebo nesprávnych odpovedí, vyberáme nasledujúce príklady: *Nemaš naplánované prísť na otočku?; Prehnal a predsa prišiel na otočku.; Vrátiť sa rýchlo zo školy*.

Pri vyhodnocovaní použitia slovného spojenia ***mastná pokuta*** sme vytvorili početnú skupinu diskutabilných prípadov (47 %). Účastníci dotazníkového prieskumu sa totiž pri tvorbe jednotlivých viet/súvetí koncentrovali predovšetkým na neutrálny výraz *pokuta*, teda peňažný trest, a neinterpretovali kolokvializmus *mastná*, tzn. ‚veľká, vysoká pokuta‘ (porov. aj KSSJ; SSSJ – *mastný* = ‚(obyč. o peniazoch) presahujúci prijateľnú mieru, nadmerne veľký‘). Príklady, ktoré respondenti uviedli, nie sú bez detailnejšieho priblíženia kontextu alebo bez interpretácie atribútu *mastný* dostatočným dôkazom toho, že rozumejú slovnému spojeniu ako celku, a preto sme tieto odpovede nemohli hodnotiť ako jednoznačne správne (napr. *Vypil si a zaplatil mastnú pokutu.; Prešiel na červenú a tak ho neminula mastná pokuta.; Vylepil policajtovi zaucho a teraz ho páli mastná pokuta.*). Miernejší prístup sme zvolili pri vyhodnocovaní tých odpovedí, v ktorých bol význam kolokvializmu *mastný* vyjadrený aspoň prostredníctvom antonym *malý* – *mastný* (napr. *Urobila som len malý priestupok, a bola z toho mastná pokuta.*), alebo použitím deiktického pronomina *taký* vyjadrujúceho veľkú mieru vlastnosti (napr. *Rýchlo jazdil, ale predsa takú mastnú pokutu nečakal*). Tieto príklady sme hodnotili ako správne. Celkovo bolo správnych 36 odpovedí (30 %). Respondenti v nich korektne interpretovali slovné spojenie *mastná pokuta* ako celok, prípadne použili synonymné výrazy pre atribút *mastný* (napr. *Vodič dostal pokutu vo veľkej sume.; Platila som veľa.; vysoká pokuta; poriadna pokuta; Zaplatil som mastnú (veľkú) pokutu.; Za prestup dostal veľký trest.; megbüntetovať niekoho veľmi* – z maď. *megbüntetni* = ‚potrestať‘). 15 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. 10 príkladov (8 %) sme považovali za nesprávnych, pretože nezodpovedali pôvodnému významu analyzovaného slovného spojenia (napr. *nečisté peniaze za nečisté situácie; Dobre som chodil.; lakava; Môžem všetko kupovať.; veľa sa núka*).

V KSSJ a v SSSJ (2011) sa hovorové slovné spojenie ***hluchý telefón*** označuje ako „nefungujúci telefón“, príp. „telefón bez signálu“. Správne a presne ho použilo 27 % respondentov. Uvádzame niekoľko exemplifikácií: *Zase sa mi pokazil telefon, je hluchy.; Telefón nefunguje, nie je signál.; Mám nefunkčný telefon.; Je nejaký technický problém, lebo telefón je hluchý*. Medzi nesprávne odpovede sme zaradili 67 príkladov (55 %). V rámci nich možno sledovať viacero spoločných tendencií. Res-

pondenti najčastejšie interpretovali slovné spojenie *hluchý telefón* ako (1) hru,⁶ ktorej výsledkom je nedorozumenie (napr. *Hrať sa na hluchý telefón znamená nerozumieť si.; Asi sa hráme na hluchý telefón, lebo si nerozumieme.; Nemohli sme sa dohodnúť, ako keby sme sa hrali na hluchý telefón.*); (2) nemožnosť/neschopnosť dorozumieť sa (*ja rozpravam jedno a ty o druhom, ako hluchý telefon; neporozumenie v všetkých smislach*); (3) hluchotu, neschopnosť počuť (*Starý otec je ako hluchý telefón.; Hovoril som mu to 5x, ale pravdepodobne je ako hluchý telefón.*). Objavili sa aj príklady, ktoré vôbec nezodpovedajú významu analyzovaného slovného spojenia (napr. *bezvýznamný rozhovor; SMS; nezáujem; Prehrala som, bola som hluchý telefón.*). 16 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. 2 odpovede (2 %) sme hodnotili ako diskutabilné. V súvetí *Jankin telefon je hluchý a neviem kde môže byť.* respondent pravdepodobne rozumie významu hovorového slovného spojenia, vo svojej formulácii ho však bližšie neozrejmjuje, preto odpoveď nemôžeme hodnotiť ako správnu. Ani v ďalšom príklade (*Mama ma vždy kritizuje, že mám hluchý telefón, keď sa neozvem.*) sa nedá jednoznačne určiť, v akom zmysle bolo slovné spojenie *hluchý telefón* použité. Túto formuláciu možno interpretovať vo význame, že telefón je nefunkčný, príp. volaná osoba je nedostupná (telefón nemá signál alebo je vybitý), ale aj vo význame, že telefón zvoní, ale volaná osoba ho nedvíha (tento význam analyzovaného slovného spojenia sa však vo výkladových slovníkoch neuvádza, preto takúto odpoveď nevnímame ako správnu).

V prípade slovného spojenia **zákon schválnosti** sa v KSSJ objavuje takýto výklad: „negatívne veci sa stávajú v najnevhodnejšej chvíli“. Až 56 % respondentov neuviedlo žiadnu odpoveď. Správne odpovede sme zaznamenali u 23 respondentov (19 %), napr. *Bol to zákon schválnosti: zabudla som si peňaženku a v bankomate neboli peniaze.; Keď niečo hľadám, vždy platí zákon schválnosti, je to celkom dolu v krabici.; Strela som ho práve vtedy keď som nebola namaľovaná a vyzerala som hrozne. Proste zákon schválnosti.* Niektorí respondenti namiesto použitia danej kolokácie ponúkli vlastné interpretácie alebo synonymné výrazy (napr. *Akurát pršalo a je bez daždnika.; Nieco sa udeje v tej najmenej vhodnej chvíli.; Chlieb natretý lekvárom vždy padá lekvárovou stranou dolu (Murphyho zákonník).*). Medzi správnymi odpoveďami sa päťkrát objavuje súvislosť s tzv. Murphyho zákonmi, ktorých podstata spočíva práve v zákone schválnosti, teda v princípe „čo sa môže pokaziť, to sa pokazí“. Do skupiny nesprávnych odpovedí sme zaradili celkovo 24 príkladov (20 %). Z toho u 5 respondentov sa objavila spoločná tendencia, slovné spojenie *zákon schválnosti* bolo vnímané ako súčasť právnickej terminológie (napr. *Zákon schválnosti bol prijatý.; Zákon schválnosti je administratívna, právna terminológia.; Niekedy nás parlament nedodržiava zákon schválnosti.; Zákony schválnosti by mali byť všeobecne platné.*). Ostatné nesprávne odpovede nekorešpondovali s pôvodným významom analyzovaného slovného spojenia (napr. *musím niečo robiť; úctivosť; poďakovanie; Podpora je zakon schvalnosti.; nemá chotára;*

⁶ Hra na telefón (na Slovensku sa toto označenie používa bez atribútu *hluchý*) je založená na princípe, že prvá osoba z radu si vypočuje nejakú správu, ktorú povie ďalšej osobe, tá ďalšej, až sa táto správa dostane k osobe na konci radu. Správa sa posúvaním medzi jednotlivými účastníkmi hry mení z hľadiska formy aj obsahu a skresľujú sa jej detaily. Kým sa dostane k poslednému účastníkovi hry, často sa značne líši od svojej počiatkovej podoby.

nie je to bezzákonné; Ne vie, čo je zákon.). 6 odpovedí v skupine diskutabilných prípadov (5 %) nebolo možné jednoznačne interpretovať a zaradiť k správnym alebo k nesprávnym odpovediam (napr. *Zákon schválnosti je napr. just sa v tom/ to/nevyznať.; Nevyšiel mu plán, zase raz zaúradoval zákon schválnosti.*)

V analyzovaných typoch cvičení bolo úlohou respondentov interpretovať význam 24 kolokvializmov, hovorových slovných spojení a fráz, z toho v 13 prípadoch dosiahli úspešnosť menej ako 50 %.⁷

Percentuálna úspešnosť interpretácie kolokvializmov, hovorových slovných spojení a fráz

Kolokvializmus, hovorové slovné spojenie, fráza	Percentuálna úspešnosť
malér	45
rozkmotriť sa	31
lanáriť	15
kibicovať	6
Je to s ňou bledé.	40
Myslel som, že mi je verná, ale poriadne som sa sekol.	21
To mu teda nedarujem!	14
To je ale číslo!	4
infarktová situácia	43
prísť na otočku	38
mastná pokuta	30
hluchý telefón	27
zákon schválnosti	19

Na základe prezentovaných výsledkov dotazníkového prieskumu možno konštatovať, že pre Slovákov žijúcich za hranicami Slovenska je napriek mnohým možnostiam ponúkaným médiami náročné udržiavať permanentný kontakt so živou hovorovou slovenčinou. Naším cieľom je pripraviť pre zahraničných Slovákov, resp. pre študentov slovenčiny ako cudzieho jazyka cvičebnicu hovorovej slovenčiny, ktorá by bola pre nich pomôckou pri rozvíjaní receptívnych a produktívnych jazykových zručností. Nazdávame sa však, že je potrebné najskôr preskúmať skutočný stav ovládania hovorovej slovenčiny u Slovákov žijúcich mimo územia Slovenska a zaznamenať najfrekvencovanejšie problémy v tejto oblasti.

LITERATÚRA

- BODNÁROVÁ, Martina: Terminologická reflexia komunikácie v súkromnej sfére vo vzťahu k hovorovému štýlu a jemu blízkym javom. Niekoľko úvah a poznámok. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 3 – 4, s. 174 – 186.
- BOSÁK, Ján: Hovorovosť ako dynamický faktor. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 2, s. 65 – 73.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

⁷ Predpokladáme, že autori viacerých odpovedí, ktoré sme zaradili do skupiny diskutabilných prípadov, viac-menej rozumejú významu analyzovaných kolokvializmov, hovorových slovných spojení a fráz, avšak príklady, ktoré v dotazníku uviedli, nie sú toho dostatočným dôkazom.

- HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1989. 440 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- MIKO, František: Štylové konfrontácie. Kapitoly z porovnávacej štylistiky. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1976. 352 s.
- MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Lexikológia slovenčiny. Učebné texty a cvičenia. Bratislava: Stimul 2011. [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://www.fphil.uniba.sk/index.php?id=5953>.
- PECIAR, Štefan: Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 8. Spisovný jazyk – štylistika. Red. F. Miko. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965, s. 42 – 70.
- PISÁRČIKOVÁ, Mária: Miesto subštandardných slov v slovnej zásobe. In: Slovenská reč, 1988, roč. 53, č. 3, s. 140 – 151.
- SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 23. Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania 1994, s. 225 – 240.
- SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava: Návrat k varietám hovorenej podoby slovenčiny na východnom Slovensku po pätnástich rokoch. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Eds. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 341 – 357.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Red. A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.
- Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková. 3. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2004. 998 s.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: Kolokvializmy vo výučbe slovenčiny ako cudzieho jazyka. In: Slovenčina vo svete – súčasný stav a perspektívy. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie konanej 22. – 25. októbra 2013 v Bratislave. Bratislava: Univerzita Komenského 2013, s. 48 – 56. [online]. Citované 31. 7. 2016. Dostupné na: <http://conference.edu-abroad.sk/sk/zbornik>.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: Rozumejú dolnozemskí Slováci hovorovej slovenčine? In: Historické aspekty života dolnozemskej Slovákov. Zborník prác z rovnomennej medzinárodnej konferencie, ktorá sa konala v Nadlaku 21. – 22. marca 2014. Eds. I. M. Ambruš – P. Hlásnik – B. Unc. Nadlak (Rumunsko): Vydavateľstvo Ivan Krasko 2014a, s. 257 – 264.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: K výskumu hovorovej slovenčiny na Dolnej zemi. In: Romanoslavica, 2014b, roč. 50, s. 129 – 137.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: A szlovák nyelv beszélt változatának kutatása az alföldi szlovákok körében. In: Barátság, 15. 06. 2015a, s. XXVIII – XXXIII.
- ZAJACOVÁ, Stanislava: Ovládanie hovorovej slovenčiny v Maďarsku, Srbsku a Rumunsku. Výsledky dotazníkového prieskumu. Prednesené na konferencii XXIV. kolokvium mladých jazykovedcov. Praha 9. – 11. septembra 2015b. (v tlači).

Sociolingvistický výskum Rusínov v meste Svidník

JAROSLAVA KMIŤOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Sociolinguistic research of Rusyns in Svidník

In the paper we focus on revealing different attitudes and language attitudes of Rusyns towards their nationality and Rusyn language. We also describe some of the stereotypes about other languages, dialects and majority. The language material was obtained by means of open records catching subjective opinions of citizens of Svidník. We also outline possible problems connected with implementation of Rusyn literary language to the life and problem of its vitality. Through the interpretation of texts we detect the language and cultural influence of majority on minority which is reflected in certain solutions of language issues. We also confront the conclusions with other researches carried out in the past.

1. Úvod

Článok o jazykových postojoch Rusínov vznikol na základe diplomovej práce s názvom *História a kultúra Rusínov na Slovensku v druhej polovici 20. storočia – ich odraz v riešení jazykovej otázky a vo vývine jazyka*. Práca vychádzala z heuristického výskumu v meste Svidník, teda v oblasti, ktorá je charakteristická koexistenciou a interferenciou rôznych kultúr a jazykov, čoho dôsledkom sú kultúrne a jazykové nivelizácie, bilingvizmus a bivarietetizmus¹.

V našom výskume sa podarilo zachytiť postoje informátorov voči spisovnému rusínskemu jazyku a jeho používaniu v súkromnej a verejnej sfére, reflexiu variantov rusínskych dialektov aj postoje k iným jazykovým a nárečovým spoločenstvám. Pravda, obmedzený výber respondentov slúži len ako načrtnutie možných postojov, nie ako vyčerpávajúca analýza.

Je dôležité tiež dodať, že výskum postojov bol realizovaný formou riadených rozhovorov, čo znamená, že šlo o výskum tzv. explicitných postojov², ktoré môžu byť ovplyvnené (seba)idealizáciou, ideológiami, stereotypmi a pod. Na zistenie implicitných postojov je potrebné využiť nepriame metódy výskumu, ktoré sú rozvinuté nie len v sociálnej psychológii, no vlastné metódy si vytvo-

¹ Pod pojmom bivarietetizmus rozumieme „schopnosť aktívne alebo pasívne využívať pri komunikácii jednu alebo druhú varietu, pričom miera ovládania jednej či druhej variety v odlišných komunikačných situáciách je u jednotlivých príslušníkov spoločenstva rôzna.“ (porov. Múcsková, 2008, s. 177).

² Termíny explicitný a implicitný postoj ako aj metódy na ich výskum podrobne rozpracováva sociálna psychológia (porov. Krosnick – Judd – Wittenbrink, 2005, s. 21 – 76).

řila aj sociolingvistika (napr. technika spojených masiek – matched-guise technique).³

Výskum sebareflexie Rusínov bol realizovaný aj v r. 2002 (Lipinský a kol.) a jeho hlavnou úlohou bolo zistiť „vnútorné dimenzie a atribúty etnickej identity rusínskej menšiny na Slovensku a analyzovať niektoré jej prejavy v národno-kultúrnej oblasti v medzietnických vzťahoch a v politickej sfére, vrátane integračných procesov.“ (2002, s. 93). Šlo o výskum explicitných postojov prostredníctvom dotazníkovej metódy. V nasledujúcich častiach sa budeme o výsledky uvedeného výskumu opierať a konfrontovať ich s vlastnou interpretáciou a poznatkami získanými z nárečového výskumu.

2. Vzťah národnosť : jazyk

Vzťah národnosť : jazyk je nerozlučne tradovaný od jazykovo-kodifikačných a národno-buditeľských snáh v 19. storočí, známych aj v slovenskom kontexte. Národné a jazykové povedomie Rusínov narážali v priebehu dejín na úskalia spojené s mocenskými snahami bývalých štátnych útvarov a ich politik (napr. strata autonómneho územia Podkarpatskej Rusi, depolitizácia etnika, násilná ukrajinizácia, násilná pravoslavizácia, nariadená slovakizácia škôl atď.). Napriek absencii vlastného územia, spisovného jazyka či inteligencie si Rusíni zachovali vedomie o vlastnej etnicite a kultúre, ktorých základ bol náboženský.⁴

Prepojenosť národnosti a jazyka je, podľa zistení štatistického úradu zo *Sčítania obyvateľov, domov a bytov z r. 2011* (p. Juhaščíková – Škápik – Štukovská, 2012), narušená. Ukazovatele materinského jazyka potvrdzujú, že k rusínskemu jazyku sa hlási až jedno percento celkovej populácie Slovenska, teda 55 469 obyvateľov, čo je vyšší počet než počet obyvateľov, ktorí sa prihlásili k rusínskej národnosti (33 482 obyv.). Tento nepomer medzi ukazovateľmi jazyka a národnosti sa odráža takmer vo všetkých menšinách. Na základe porovnania číselných údajov sa dajú vyvodit' dva závery. Môžeme sa domnievať, že počet Rusínov môže byť vyšší, dokonca rovnajúci sa počtu ľudí s rusínskym materínskym jazykom. Opodstatnenosť tohto názoru možno oprieť o historické okolnosti vývoja minority – kultúrne, spoločenské a politické vplyvy na (ne)uvedomovanie si integrity k etniku (Lipinský a kol., 2002, s. 8). Zároveň je potrebné dodať, že takýto názor by bol krajne idealistický, pretože vzťah jazyka a národnosti považuje za kauzálny. Reálnejšie však vyznieva druhý záver, že národnostná príslušnosť je individuálny jav a ani materínsky jazyk či vierovyznanie nie sú pre obyvateľov dôvodmi zaradenia sa do určitého etnika či národnosti, sú len jeho sprievodnými, charakterizujúcimi javmi. Uvedenú skutočnosť potvrdzuje aj výpoveď informátorky:

MH: (...) ja poznám take rodíni, že píšu si rusínsku narodnozď i otež je prećceda Rusínskej obrodi, ale z deťmi rospravaju po slovenski. „Bo žijeme na Slovensku, naď d'iti znajuť po slovenský.

Kombinatórnych možností vo vzťahu národnosť : jazyk je u obyvateľov (nie len) Svidníka mnoho. Napr. rusínska národnosť : slovenský jazyk, slovenská národnosť :

³ Porov. Chromý, 2014.

⁴ Porov. všeobecné identifikačné znaky Rusínov (Uličný, 2000, s. 9).

rusínsky jazyk, ukrajinská národnosť : rusínsky jazyk, rusínska národnosť : rusínsky jazyk. Výskumy z r. 2002 potvrdili tiež efekt tzv. dvojitej etnickej identity (Lipinský a kol., 2002, s. 94), tzn. rusínskej aj slovenskej, prípadne rusínskej a ukrajinskej (naznačuje ju aj hybridné pomenovanie členov etnika ako Rusíni-Ukrajinci). Otázkou je, čo je naozaj hlavným faktorom určovania vlastnej etnicity. Človek ako individuum si v súčasnosti sám vyberá kritériá, na základe ktorých pociťuje afinitu k danej národnosti. Vychádzajúc z historickej skúsenosti sa do popredia dostáva voluntatívny aspekt národného vedomia (názov povedomie, ako prechodný stav medzi podvedomím a vedomím je v súvislosti s vôľou už nepoužiteľný), čo znamená, že je výsledkom vôle a prejavom sociálneho postoja, ktorého základ môže byť kognitívny či emocionálny. Neraz sa tieto zložky (rozum a cit) dostávajú do napätia.

V jednom zo záverov výskumu sebareflexie Rusínov v r. 2002 sa uvádza, že najväčší vplyv na deklarovanie národnostnej príslušnosti (ale aj materinského jazyka, pozn. J. K.) má rodinné prostredie (2002, s. 93). Ako ukazuje náš výskum, nemožno toto tvrdenie absolutizovať:

JK: Vi ste si, vi ste si davali slovensku narodnosť pri ščítaňi?

MS: Ňe, ja jem si davala rusínsku. Ja jem si davala rusínsku narodnosť. Ale dítii už davali slovensku narodnosť.

Ak hovoríme o jazyku, všeobecne pod týmto pojmom rozumieme materinský jazyk, teda jazyk prirodzene nadobudnutý v rodine, resp. hovorovú podobu jazyka. Tu sa vplyv rodiny ukazuje ako signifikantný, ale len v prípade, že hovoríme o procese osvojovania si rusínčiny. Osvojovanie si hovorovej podoby jazyka tu vystupuje v protiklade k naučenému spisovnému a vyučovaciemu jazyku, ktorý má podľa Rusínov väčší dopad na budúcnosť detí, preto uprednostňujú jazyk väčšiny obyvateľstva.

Ako ukázalo sčítanie obyvateľov, rozdiely sa ukazujú aj v porovnaní hodnôt materinského jazyka, najčastejšie používaného jazyka v domácnosti (49 860 obyv.) a najčastejšie používaného jazyka na verejnosti (24 524 obyv.). Takmer 31 000 obyvateľov, ktorí uviedli rusínčinu ako svoj materinský jazyk, ju v skutočnosti aktívne nepoužíva ani doma, ani na verejnosti. Táto skutočnosť súvisí s vnútornou migráciou obyvateľstva, ale aj so zvyšujúcim sa vekom aktívnych používateľov jazyka a so zníženým záujmom mladších generácií o materinský jazyk:

JR: Z rodičmi som sa skűor_rospravala. Jag jag naž- moji rodičča rospravali po rusnackŷ, ale ja jem večinu rospravala (po slovensky, pozn. aut.).

3. Hovorová rusínčina : spisovná rusínčina

Spisovný rusínsky jazyk bol slávnostne kodifikovaný v r. 1995 a od tej doby prebiehajú rôzne aktivity zamerané na jeho implementáciu do života rusínskej menšiny. Rusínsky jazyk bol vytvorený „na základe teritoriálne najrozsiahlejších dialektov: východozemplínskeho a západozemplínskeho, teda zo živého hovorového jazyka územia po línii dedín: Osadné, Hostovice, Parihuzovce, Čukalovce, Pčoliné, Pichne, Nechválova

Polianka, Nižná a Vyšná Jablonka, Svetlice, Zbojné a i.“ (Plišková, 2007, s. 60). Ide o dediny z okresov Medzilaborce, Snina a Humenné. Hovorovosť sa stala základom spisovnej rusínčiny, no v súvislosti s ňou ju chápeme skôr ako nárečovosť, čím sa odlišuje napr. od hovorovej slovenčiny, ktorej vývoj prešiel dlhším obdobím a je etablovaná v širšom areálovom aj sociálnom kontexte.

Ako potvrdzujú výpovede respondentov, „pôvodnosť a čistota“ nárečí z okolia Medzilaboriec, Sniny a Humenného je u Rusínov všeobecne poctovaná a akceptovaná:

MS: Ale taku rusínštinu, to je tam, Mezilaborce, tamta dolina. Toto tu ňe.

MH: (...) No ta keď one, kebi to malo biť naĽmeňeĽ kontaminovane timi narečiami, tak to malo bi biť sĽínsko-medzilaborske narečie. Pretože staroĽubovníanske, ja ňeviem jak (...) ja sa priznavam statočne, že ja som toto ňeštudovala, aĽi ma to ňezaujimalo, jak sa išiel kodifikovať ten rusinski jazik, pretože ja tu historiju poznam.

V druhej výpovedi môžeme pozorovať, že informátorka nesprávne určila skutočný nárečový základ spisovnej rusínčiny (nie medzilaborecké, ale staroĽubovníanske nárečie), čo môže implikovať myšlienku, že 1. všeobecná akceptácia „čistoty“ snínsko-medzilaboreckého dialektu funguje v povedomí Rusínov ako stereotyp, ale 2. pri reálnej percepcii spisovnej rusínčiny vystupuje do popredia jej umelosť, resp. cudzosť⁵, a to napriek tomu, že je zrozumiteľná a môže napĺňať komunikačné potreby všetkých používateľov jazyka.

Zopakujme si, že sčítanie obyvateľov ukázalo rozdiely medzi jazykom materinským, jazykom používaným v domácnosti a jazykom používaným na verejnosti. Rodinné prostredie má význam v procese osvojovania si jazyka, no nemá rozhodujúci vplyv na používanie jazyka v komunikácii. Za relevantné môžeme považovať len širšie jazykové okolie, resp. súbor komunikačných sfér, v ktorých sa človek jazykovo prezentuje najčastejšie. Od r. 1995 prebieha aktívna snaha o rozvíjanie spisovného rusínskeho jazyka v niekoľkých hlavných sférach. Anna Plišková (2007, s. 62 – 103) vymedzuje niekoľko sfér, v ktorých sa rusínsky jazyk prakticky ujal, a to a) rodinná, b) úradná, c) scéricko-divadelná, d) mediálna, e) školská, f) profesijná a g) literárna sféra. Čo teda bráni jej bezproblémovému prijatiu zo strany bežných používateľov jazyka?

Všeobecným názorom vyplývajúcim z výskumu je, že znalosť spisovného rusínskeho jazyka je v slovenskom kontexte nepotrebná. Táto nepotrebnosť súvisí so znižujúcou sa mierou používania rusínskych nárečových foriem ako každodenných foriem komunikácie. Napríklad, pri otázke používania rusínskeho jazyka vo verejnej komunikácii sa u informátorov prejavila variabilita vzhľadom na komunikanta, s ktorým je rozhovor nadviazaný. Ako vysvetľuje nasledujúca výpoveď, používanie rusínčiny vždy závisí od toho, či ňou rozpráva aj druhý aktér komunikácie. Tento fakt sa preukázal aj pri samotnej realizácii výskumu, keď mali informátori počiatočné problémy v rozprávaní rusínskym dialektom, pretože otázky zo strany exploátorky im boli kladené v slovenčine.

⁵ Porov. pojem cudzosť In: Dolník a kol. *Cudzosť, jazyk, spoločnosť* (2015).

JK: *No, teraz rospravate fšade po rusiŕski alebo hovorite po sloveŕski veĉinou?*

AS: *Ne, po rusnackŕ bišiduju, jediŕne tag, že idu dagde, že napriklad idu na meski urjad a nepoznam toho ĉloveka, ale jag ho poznam a znam, že ona po rusnackŕ bišiduje, ta bišiduju i ja.*

JK: *A vi rospravate po rusiŕski stale, hej?*

MS: *Ja furd rospravam po rusiŕskŕ. Keď aĭ tag rospravajud ľude (...)*

Uvedené tvrdenia sa, prirodzene, vzťahujú len na svidnícky kontext, ktorý môže odrážať všeobecnejšiu tendenciu zanikania dialektov v mestách a prijímanie väčšinového jazyka ako prirodzeného jazyka.

Na otázky o budúcnosti rusínčiny odpovedali respondenti rozporuplne. Vo všeobecnosti však prevláda rezervovaný, ba až skeptický postoj k jej životaschopnosti, ktorá súvisí so zmenšujúcimi sa možnosťami komunikácie v rušínčine, ako aj s odmietaním komunikovať v tomto jazyku zo strany mladšej generácie:

MH: *Mŕe sa zda, že zme sa do toho zhurta bars, roz- rozbehli.*

HB: *No, je dostĕ takŕŕ ľudi, ĉo sa snažad o zaxovaŕna tŕx tradicijoh i rusiŕskoĭ reĉi i šŕtkoho, ta ja si dumam, že prežŕje. Ći ja sa o to priĉiŕnu, ĉi ne.*

MS: *(...) Tu bŕm tak povila, že tu tota dolina tu f Svidnickŕm okresu, toto tu odu- merad rusiŕšĉina.*

JK: *A deĹi vaše?*

AS: *Po sloveŕskŕ. (...) Odjagživa, jak ša narodili, ja furd_ z ŕnima po rusnackŕ, a oŕi neznejud rospravati. (...)ŕe. Oŕi bars_ša šmijut_s toho, mama nebiška furd hvarila „PeĹu, Andreĭ, šak ša nauĉte bišiduvati.“ „Babi, mi rozumieme a sta- ĉi.“ Ne, to pre niŕ bylo Źaška.*

Okrem sféry bežnej komunikácie možno rátať s vplyvom iných, nepriamych foriem komunikácie, napr. tlač, rozhlas, televízia, internet, divadlo. Záujem o uvedené možnosti komunikácie naši respondenti nepotvrdili.

Pre potreby načrtnutia postojov k spisovnej rusínčine si ako reprezentatívnu berieme sféru školstva. Sféra školstva má vplyv na učenie sa, používanie a pestovanie jazyka. Podľa výskumu z r. 2002, až nadpoloviĉná väčšina Rusínov vyslovila pozitívny postoj k využívaniu rusínčiny na vzdelávacie potreby (Lipinský a kol., 2002, s. 95). Od kodifikácie rusínskeho jazyka existujú snahy o zavádzanie výučby rusínskeho jazyka a výučby v rusínskom jazyku. Napriek tomu sa dnes ukazuje, že záujem o takéto vzdelávanie nevzrastá, práve naopak. Výučba rusínskeho jazyka stojí v opozícii k svetovým cudzím jazykom a je vnímaná ako zbytoĉná záťaž detí, ktoré ho ovládajú z rodinného prostredia, ĉi už aktívne, alebo pasívne. Výskumy tiež potvrdzujú nízky záujem o rusínsku tlač, pretože cyrilika „dnes robí deĹom, ale aj dospelŕm znaĉné Źažkosti.“ (tamže, 2002, s. 95). Práve cyrilika je vnímaná ako najväĉšia záťaž pri výučbe jazyka:

MH: *No ale gde sa, keď sa ňenauči w rodňne, tu rusínsku one, ten hovor od mame, one, i od oca, ta gde sa ho nauči? To týš, f škole to bude pre něho obroška zaťaš. A budu rodiče uvažovať. Dad'-ňedať-dat'?* „Šag ja ho doma nauču tag bišiduvati, jag ja bišiduju. A nemusit_sakati, ale bude one šakati.“⁶
 (...) *Teras_sa makalo pret_tim na cuziy jazikox, a teraz ľudia, rodičia si daju i anglicki, i německi, i špaňielski, i něviem jaki, i teras každi rodič xce, žebi dřeťa býlo i hudobně, i one, i taněčně nadane, da do ľudovejškoli um- a na toto, na toto rodne, toto rusínske jim nězviši sa čas. Dřeťi němaju na to času. Tagže, ona s celei školi sa jeř prihlasilo trinazď_dřeťi, teda rodičia prišli zapisat' (...)*

MS: *No, tak sut_toty, ot- keď naši dřeťi jak pidud_do školj napriklad, je ař tipir na vjber, že može xoditi na- do rusínskoj třiedy. Učit_sa jedna hodina rusínskoho jazjka. Ne na šyťkyx školax, ale vof Svidňiku na ři Cirkeňni je, jag je hori, ta tam sa učit.*
 (...) *No. A teraz už je ař jedna hodina, bo xodid mi tam vnučka, ale ona napriklad neišla na rusínskj jazyk.*

HB: *Ale teraz ař tag uš, doma keď_z dřeťmi, tak sa rospravad lem po slovenskj. Bo dřecko potim_mat problemj keď pide do školj a toto.*

Z uvedeného vyplýva, že respondenti zatiaľ nevnímajú spisovný rusínsky jazyk ako verejne funkčný, a teda prestížny útvar, ktorý by naplňal ich komunikačné potreby. Prestíž sa pre používateľov spája s verejnými komunikačnými sférami (napr. vyučovací jazyk, liturgický jazyk, jazyk úradného styku, médiá), teda s tými, v ktorých sa najčastejšie presadzuje slovenčina. Rusínčina sa aj naďalej vníma ako nárečová varieta, viazaná na geograficky vymedzené teritória s nízkym uplatnením v jednotlivých komunikačných sférach.

4. Stereotypy a etnostereotypy

Neoddeliteľnou súčasťou ľudských postojov sú aj stereotypy. O fungovaní stereotypu tzv. čistej rusínčiny sme hovorili vyššie. Podľa Orgoňovej a Dolníka sú stereotypy „komplexné, kolektívom štandardizované predstavy podieľajúce sa na tvorbe obrazu o komunite, často emocionálne zaťažené, nie vždy správne, zato v kultúrnom prostredí veľmi stabilné.“ (Orgoňová – Dolník, 2010, s. 72). Nejde ani tak o pravdivý obraz o objekte, ako skôr o automaticky opakované subjektívne presvedčenie o danom kolektíve (objekte), „pričom sa predpokladá, že bude platiť pre každého člena skupiny.“ (Verešová, 2011, s. 89). Bez ohľadu na to, či bol tento názor kedysi opodstatnený a možno aj pravdivý, postupom času a zmenou spoločenských podmienok sa stereotyp môže zmeniť na vyslovenú nepravdu. Jedným z ďalších stereotypov, fungujúcich v jazykovom povedomí časti Rusínov, je to, že rusínčina je len dialektom ukrajinského jazyka. Tento postoj sa traduje napriek tomu, že jazykové cítenie používateľov rusínčiny je opačného charakteru a ukrajčinu vnímajú ako úplne odlišný, cudzí jazyk.

⁶ Informátorka naráža na výslovnosť zvratného zámena *sa*, ktoré má v rusínskych nárečiach výslovnostné varianty rôznej mäkkosti.

MS: *No, ukrajiničina, to rusinščina, to je len_narečie ukrajiničiny. Toto je ťaško. Teraz už napriklat_tota rusinščina, to je ina, jag býla dakoli. Ukrajiničina je ina a rusinčina je znova ina. Tag bym povedala, že rusinčina sa vecej podobad_do ruskoho jazyka.*

HB: *Janka keď vyrastala, tag mý z ňou, mama z ňou bisiduvala po ukrajinský, ja po slovenský a znad bisiduvati i po rusnacký i tak. Taže...*

JK: *Po ukrajinski?*

HB: *Po rusnacký, tak dumam. Po rusnacký ja volam.*

Prejavom zjednodušených konvencionalizovaných postojov je aj to, že na ich základe si človek vytvára ďalšie postoje, zjednocujúce sa do komplexného systému postojov k určitému psychologickému objektu⁷, pričom si nemusí uvedomiť, že dobre premyslený systém postojov nemá skutočné racionálne základy. Takýmto prípadom je práve presvedčenie, že rusinčina je dialektom ukrajiničiny. Prepis dvoch rozhovorov ukazuje, že je potrebné odlišovať od prípadu, kedy je tento stereotyp len výsledkom zautomatizovaného správania, resp. myslenia respondentky, ktoré je následne korigované vlastnou reflexiou javu a autokorekciou.

V druhom prípade je stereotyp súčasťou celého komplexu postojov, ktorý stojí na základoch prvotného stereotypu, že spisovný jazyk sa spája s národom, ktorý má vlastný štát, resp. vlastné územie. Národ, ktorý nemá vlastný štát je len národnostnou menšinou a jeho jazykom môže byť automaticky iba dialekt, fungujúci v rámci nárečových makroareálov na danom území. Avšak, ako sme ukázali v predchádzajúcej časti, vzťah národ : jazyk nie je kauzálny.

MH: *(...) praŭda, každi narod ňeje narodom, keď ňema jazik. A mi, leŭže mi ňezme ťtatotvorni narot. Mi zme narodnosna meŭšina. A w aŭni jednom ťtate narodnosnim meŭšinam do dŭvetnasteho storočĭa ňikto ňevenoval pozornosť. Jag hovoriŭ „Motlal jag motlal, keť_sa rozumel, rozumel.“*

(...) No a teras, sa tota one, ta cela plejada tĭy nazorou sa spusťila. Pretože napriklad Ukrajina, aĭ keď Rusin a Ukrajiničec to je toto iste, aĭ keď naŝi ťefoviŭ to tŭeŝ, to ňexcu priznať, pretože hovorim, či si piŝem ja ukrajinsku narodnozď a one, vaŝ oťez ňebohi si pisal rusinŝku narodnozď abo tu ja čo poznam kolegiŭne, ale rospravame fŝetki jednakim narečim. Ale to ňeje spisoŭni jazik.

(...) Tagže že toto mŭna jako učitelku, a bivalu učitelku ukrajinskeho jazika spisoŭneho, wđi ňejak ťteklilo, že toto ňeje spisoŭni jazik. To tag_jak_kebi Zemplinčaniŭa povedali, že jĭy narečie je slovenčina, Ťariŝaniŭa bi povedali, že jĭx, Zahoraci, že jĭx, Trnava, že to je naŝe nare- no a teraz vidĭte s toho. Že s toho bolo treba, ja bi som inač postupovala, jak ti tvorcoviŭa toho rusin-. No uŝ čo uŝ, kodĭfikovali to tag a teraz one.

Ďalej informátorka tlmočí rozhorčenie jazykovo proukrajinsky orientovanej inteligencie, ktorá sa k ukrajiničine „40 rokov statočne hlásila“. Otázna je statočnosť,

⁷ Pojem definovaný v sociálnej psychológii ako akýkoľvek objekt postoja, napr. človek, situácia, inštitúcia, myšlienka, názor a pod. (p. Bohner – Dickel, 2011, s. 391).

ktorá skôr zakrývala konformitu prijatia ukrajinského jazyka vo vtedajších historicko-politických podmienkach. Svojou výpoveďou nás nabáda k uvažovaniu o jazykových ideológiách, ktoré chápeme ako „súhrn štandardizovaných kognitívnych preferencií vo vzťahu k jazyku, fungujúcich ako interpretačné konštrukty, prostredníctvom ktorých sa utvrdzuje interpretácia jazyka zodpovedajúca istému sociálnemu poriadku.“ (Dolník, 2010, s. 239). Na tomto mieste sa potvrdzuje jej reflexia spisovného jazyka, ktorý sa spája len so štátotvorným národom. Hovorí o tom, že sa v súčasnosti stala spisovná ukrajinčina „už len“ dialektovým jazykom pre národnostnú menšinu. Informátorka nereflektuje to, že ukrajinčina v skutočnosti nedegradovala, ale stále má svoju spisovnú podobu, v ktorej sa používa aj na Ukrajine aj na Slovensku. Vníma len fakt, že s národnostnou menšinou sa automaticky spája dialekt.

Používanie rusínčiny navyše hodnotí len ako nezmyselné nariadenie vyšších inštitúcií, ktoré zákonite vedie k situácii, že štátni zamestnanci budú povinní ovládať všetky dialekty, resp. jazyky, ktorými rozprávajú obyvatelia v danej oblasti.

Vyslovujúc sa k implementácii spisovnej rusínčiny zastáva pozíciu „tichého, ne-nápadného“ postupu cez kultúru etnika (tradičnú ľudovú kultúru aj autorskú, napr. divadelnú kultúru).

MH: (...) ja bi som dala one, jako ňepovi»ni predmed jednu hodĭnu tiždĕ»ne dagdĕ, žebi sa (...) žebi sa učili pesnički spĕvatĕ, basnički ot_tiy našix, Duĕnoviča, Paŭloviča, Dobri»nskeho a čo ja viem koho ešĕ. A toto, ňezaŕedbaĕ kulturu. Toto ces kulturu istĕ. Ces kroje, ces tance, cez basnički, cez dĭvadelne prectaveŕňa i, i, i toto fšetko. Ale napriklat, ja hovorim, že i- ňe- ňebolo treba meŕiĕt toto, že one, že Dĭvadlo Tarasa Ŗewčenku alebo, a teraz Dux- Dĭvadlo Duĕnoviča. Ŗey bi boli pomalički prešli z ukrajinčini na rusi»ščinu, ŕĭkomu o tom aŕi ŕehovoritĕ, že one, že kodifikovani jazik. Luďĭa bi to brali tak. A ti, čo su zapečeni Ukrajinci, teraz nadavaju, že ti, one Magoči a one Zozulag a ŕevĕm kto ešĕ, pomeŕili fšetko, zrobili zos_spisoŭneho ukraji»skeho jazika, gu ktoremu zme sa Ŗĭtircaď rokuŭ statočĕne hlasili, že zrobili dialektni jazik pre narodnosnu meŕšinu. Ŗevĕm, či sa to uĭme.

(...) a toto, to je jazig narodnosneĭ meŕšini, to je len s prikazu ŕejakeho alebo čo ja viem. Teras_si zoberte, že bi prišĕl ŕejake one, ŕejake nařadenĕ sa prijalo, že učitelĕ, ktorí učĭ cig»nske, no, romske, pardon, bo oŕi sa tak, one, že one, romske dĕĕi, že bi mal vedĕdĕ romčĭnu.

Uvedené výroky patria do skupiny autostereotypov, ktoré predstavujú konvencionalizované názory na etnikum z pozície jeho príslušníkov. Heterostereotypy predstavujú tradované zjednodušené názory na etnikum z vonku, z pohľadu iného etnika (porov. heterostereotyp ako štandardizovaný úsudok, vzťahujúci sa na iných; sú to názory, „ktoré platia v istom kultúrnom prostredí a ktoré štruktúrujú vnímanie príslušných výsekov sveta nositeľmi danej kultúry.“ – p. Dolník, 2010, s. 88).

Aj v našom výskume rusínski informátori reprodukujú názory iného spoločenstva na vlastné spoločenstvo. Konkrétne sa to ukazuje na príklade stropkovského nárečového spoločenstva, ktoré, podľa slov respondentov, prechováva negatívny

postoj voči svidníckemu nárečovému spoločenstvu. Tento fakt vychádza z domnienky, že obyvatelia Stropkova (predstavitelia väčšinového slovenského obyvateľstva) prechovávajú pocit nadradenosti voči obyvateľom Svidníka (predstaviteľom rusínskeho obyvateľstva). Bez ohľadu na skutočné vzájomné vzťahy obyvateľov miest tu vyvstáva skutočnosť, že vo vzťahu k inému jazykovému spoločenstvu sa Rusíni často definujú ako podradení, zastávajú pozíciu ukriivených, resp. vnímajú nadradenosť v postojoch príslušníkov väčšinového etnika:

JK: A vi rospravaťe po rusínski stale, hej?

MS: Ja furd rospravam po rusínskŷ. Ked' aŷ tag rospravajud ľude, tam zos_Stropkova rospravajud bo leŷ znova, hutorŷa one f Stropkovi. Oni nemajud radŷ Rusnakoŷ.

JK: Prečo misliťe, že...

MS: Ta ja neznam. Tag oni za-Stropkoŷčane sut furt_takŷ kuz navece, si mŷsľiad_že sud na vŷŷi uroŷŷi jag mŷ Svidŷŷičane. A to oŷi daju tak si pocitŷti, tag no. Ale ja stale rospraŷľam po rusínskŷ. Po naŷomu uŷ. Nemam problem rospravati aŷ po sloveŷskŷ, ale nexce sa mi.

Pocitovanie nadradenosti v postojoch väčšinového etnika sa následne premieta aj do vnímania vlastného, „menej dobrého“ jazyka. Platnosť týchto postojov sa ďalej rozšírila aj v konfrontácii rusínskeho etnika, so zvyškom slovenského jazykového spoločenstva: „Rečový kód je závislý od sociálnej vrstvy a obmedzenosť rečového kódu, čiže deficit v jazykovom správaní, je súčasne aj deficitom kognitívnych schopností. Predpokladá sa teda veľmi úzka súvislosť aj medzi sociálne determinovaným jazykovým variantom a myslením.“ (Dolník, 2013, s. 343). V tomto prípade sa ako obmedzený rečový kód javí dialektová varieta národného jazyka. Môžeme povedať, že prestíž slovenského spisovného jazyka má negatívny vplyv (z hľadiska rozvoja menšinového jazyka) na status a funkčnosť rusínskych nárečí, ktorými sa rozpráva čoraz menej.

JK: A teras_sa hovori, že sa ŷerospravaju rodičŷa z deťmi, abi ŷemali problem zo sloveŷčinoŷ.

HB: To čekaŷ čekaŷ, moja zlata, ale dakoli to nebŷľo tag jag, že kaŷdŷŷi sa s kaŷdoho smije teras, ŷŷtko namŷsľene, ŷŷtko neznam jake, po sloveŷskŷ jem začala bisiduvati tag rŷadŷŷi aŷ jag jem piŷla na_intak.

(...) Ono aŷ teras, ŷak to pozeraiŷ_jak čuti, z vŷxodu ked_daxto začne rospravati po sloveŷskŷ a znat, to rŷadŷŷi riže na pilu, taže, ja si dumam, že ono je to dobru, ket_ŷa toto zaxovat, leŷ sa mi tag vidid_že čim dale, tak tŷm_meŷeŷ a meŷeŷ sa traduje toto, čo jag dakoli sa traduvalo to.

5. Záver

V súvislosti so spisovným rusínskym jazykom sa diskutuje o základnom psycholingvistickom (z nášho hľadiska skôr sociopsychologickom) probléme: „V podstate ide o to, či majú alebo môžu mať rusínske nárečia dostatočný stupeň dignity, ktorý by posľužil ako základ pre osobitný spisovný jazyk. Alebo či skutočne postrádajú

prestíž, čo vedie k situácii, keď jazykový prostriedok pre Rusínov musí byť prevzatý už z existujúcej normy, či už ruskej, ukrajinskej alebo z nejakého iného jazyka. Teda otázka dignity historicky pretrvala a stále pretrváva v každej diskusii, ktorá sa dotýka jazykovej otázky Rusínov.“ (Magocsi, 1996, s.19). Vychádzajúc z uvedeného citátu je potrebné podotknúť, že jeho autor stotožňuje dignitu (dôstojnosť) s prestížou jazyka, resp. nárečia. V našej práci sa prikláňame k pojmu prestíž jazyka.

Z nášho výskumu vyplýva, že na potenciál rusínskeho nárečia stať sa prestížnym a rešpektovaným jazykom vplýva niekoľko faktorov v pozitívnom aj negatívnom zmysle. V pozitívnom zmysle naň vplýva a) areálová rozšírenosť jeho používania (ako sme uviedli, práve areálová rozšírenosť sa stala kritériom pri určovaní nárečového základu spisovnej rusínčiny); b) rozšírenosť používania hovorenej rusínčiny v rôznych komunikačných sférach (informátori prejavili ochotu rozprávať po rusínsky aj vo verejnej sfére, ak po rusínsky komunikuje aj druhý aktér komunikácie); c) národná identita nositeľov nárečia (na základe záverov, ktoré vyplynuli z údajov sčítania obyvateľov len zopakujeme, že to neplatí naopak a jazyk, resp. nárečie sa nevnímajú ako dôvod na prihlásenie sa k určitej národnosti).

Negatívny vplyv na potenciálnu prestíž rusínskeho jazyka majú napríklad a) jazykové stereotypy, z ktorých vyplýva pocit podradenosti viažuci sa na status menšiny a menšinového jazyka, pocit podradenosti vo vzťahu k iným nárečovým či jazykovým spoločnostiam, pocit podradenosti voči iným jazykom; b) prestížnosť väčšinového a úradného jazyka, zabezpečená jazykovou politikou štátu; c) urbanizácia a následná nivelizácia jazykov a nárečí, ktorej dôsledkom je jazyková konvergencia.

Nedovŕšené obrodenecké snahy v 19. storočí mali za následok absenciu spisovného jazyka, ktorý by bol v priaznivých podmienkach v rovnakom štádiu ukotvenosti v bežnej reči Rusínov, ako je napr. slovenský jazyk. Avšak ani ďalší vývoj etnika na Slovensku neprebíhal v priaznivých podmienkach. Nie len z jazykového či kultúrneho hľadiska, ale aj z hľadiska ekonomického, ktoré je hlavným dôvodom migrácie mladšej generácie a znižujúcej sa tendencie používania jazyka.

Súčasný stav naznačuje, že dôležitou vlastnosťou spisovného jazyka je jeho prestížnosť. Tradične sa vlastnosť prestížnosti spája so spisovnou varietou národného jazyka (porov. Dolník, 2013, s. 343). Ako naznačuje náš výskum, každá varieta, či semivarieta má potenciál stať sa prestížnou, no tento potenciál sa z komunikačného hľadiska môže a nemusí naplniť. Podľa jazykového správania sa používateľov jazyka sa jeho potenciál buď znižuje alebo zvyšuje.

LITERATÚRA

- BOHNER, Gerd – DICKEL, Nina: Attitudes and Attitude Change. In: Annual Review of Psychology 2011, roč. 62, s. 391 – 417.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 301 s.
- DOLNÍK, Juraj: Všeobecná jazykoveda. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2013. 432 s.

- JAROSLAVA KMIŤOVÁ DOLNÍK, Juraj a kol.: Cudzosť, jazyk, spoločnosť. Bratislava: Iris 2015. 316 s.
- CHROMÝ, Jan: Základy sociolingvistiky. Učebný materiál pro studenty oboru Český jazyk a literatura. Praha: Univerzita Karlova v Praze 2014. 79 s.
- JUHAŠČÍKOVÁ, Ivana – ŠKÁPIK, Pavol – ŠTUKOVSKÁ, Zuzana: Základné údaje zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. Obyvateľstvo podľa najčastejšie používaných jazykov. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky 2012. 190 s.
- JUHAŠČÍKOVÁ, Ivana – ŠKÁPIK, Pavol – ŠTUKOVSKÁ, Zuzana: Základné údaje zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. Obyvateľstvo podľa materinského jazyka. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky 2012. 98 s.
- JUHAŠČÍKOVÁ, Ivana – ŠKÁPIK, Pavol – ŠTUKOVSKÁ, Zuzana: Základné údaje zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011. Obyvateľstvo podľa národnosti. Bratislava: Štatistický úrad Slovenskej republiky 2012. 92 s.
- KMIŤOVÁ, Jaroslava: História a kultúra Rusínov na Slovensku v druhej polovici 20. storočia – ich odraz v riešení jazykovej otázky a vo vývine jazyka. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta UK 2015. 103 s.
- KROSINICK, Jon A. – JUDD, Charles M. – WITTENBRINK, Bernd: The Measurement of Attitudes. In: The handbook of attitudes. Eds. D. Albarracín – B. T. Johnson – M. P. Zanna. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates 2005. s. 21 – 78.
- LIPINSKÝ, Ján a kol.: Sebareflexia postavenia a vývoja Rusínov na Slovensku. Prešov: Róbert Vico – vydavateľstvo 2002. 128 s.
- MAGOCSI, Pavol Robert: Rusínska jazyková otázka znovu nastolená. In: Zrodil sa nový slovenský jazyk. Rusínsky spisovný jazyk na Slovensku. Ed. P. R. Magocsi. Vermont: Karpatorusínske výskumné centrum 1996, s. 15 – 40.
- MUCSKOVÁ, Gabriela: Akomodácia v podmienkach bivarietnej jazykovej komunikácie. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2009, s. 176 – 188.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.
- PLIŠKOVÁ, Anna: Rusínsky jazyk na Slovensku: náčrt vývoja a súčasné problémy. Prešov: Metodicko-pedagogické centrum v Prešove 2007. 116 s.
- ULIČNÝ, Ferdinand: Rusíni v Zemplínskej župe od 14. – 18. storočia. In: Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodovania po súčasnosť. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2000. s. 37 – 50.
- VEREŠOVÁ, Marcela: Sociálna psychológia. Bratislava: Enigma 2011. 296 s.

Hroznové víno... Komunikačné nástrahy slovensko-českej lexikálnej medzijazykovej homonymie¹

MIRA NÁBĚLKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, Česko

Hroznové víno... Communicative pitfalls of Slovak-Czech interlingual homonymy

The article deals with lexical interlingual homonymy that poses potential pitfall in Slovak-Czech communication based on receptive bilingualism. The theme is introduced on the example of the lexeme *víno* (wine) with asymmetrical semantic structure and different lexical paradigmatic relations in the lexical fields of the both languages. Several interlingual homonyms in this lexical field and particular communicative difficulties connected with the collocation *hroznové víno* (with different meaning “grape wine” in Slovak and “grapes” in Czech) are described. Interlingual homonymy is examined from several points of view, including the question of Czech-Slovak dialectal continuum and mutual lexical contact phenomena in both languages.

V názve textu, venovaného Slavomírovi Ondrejovičovi pri jeho osobnom jubileu, by ako reprezentant zvolenej témy – komunikačných nástrah, ktoré do vzájomného česko-slovenského dorozumievania vnáša existencia medzijazykových homonym – stačilo už samo slovo *víno*. V slovenčine a v češtine má spoločný význam, ktorý špecificky vystupuje v naznačenej jubilejnej súvislosti – *víno* pomenúva mok vhodný na slávnostný prípitok. V češtine má však lexéma *víno* popri tom aj významy, ktoré v spisovnej slovenčine nemá a ktoré tak môžu v česko-slovenskej komunikácii založenej na tradičnom modeli dvojazykovej komunikácie (receptívneho bilingvizmu) viesť k nedorozumeniu. Spojenie *hroznové víno* ako lexikálna nástraha „vyššieho stupňa“ navádza pri vínnej téme sledovať medzijazykovú komunikačnú zradnosť aj v širších súvislostiach v danom lexikálnom poli. K slovensko-českým (či česko-slovenským) medzijazykovým homonymám v ňom patrí nielen slovenská a česká lexéma *víno* a viaceré jej deriváty (slovenské *vinár*, *vinárstvo*, *vinársky* – české *vinař*, *vinařství*, *vinařský*), ale aj SK *hrozno* – CS *hrozen* a viaceré ďalšie súvťažné slová so sémantickými a/alebo suprasémantickými diferenciami ako substantíva SK *strapec* – CS *střápec*, SK *réva* – CS *réva*, SK *oberačka* – CS *obíračka*, SK *vinobranie* – CS *vinobraní*.² Do medzijazykovej homonymie CS *vinný*¹

¹ Publikácia vznikla v rámci projektu *Program rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 10 – Lingvistika, podprogram Jazykový management v jazykových situacích*.

² V ďalšom texte sa ako skratky označujúce jazykovú príslušnosť lexém používajú SK (slovenský) a CS (český), ako skratky označujúce lexikografické zdroje: KSSJ1 (Krátky slovník slovenského jazyka, 1. vydanie, 1987), KSSJ4 (Krátky slovník slovenského jazyka, 4. vy-

– SK *vinný* vyúsťuje aj asymetria v paradigmatických vzťahoch pri českých adjektívach *vinný*¹, *vinný*² oproti slovenským adjektívam *vínny* a *vinný*. Z viacerých uvedených príkladov je pritom zrejmé, že v predstavenom chápaní strešný názov medzijazykové homonymá zahŕňa nielen formálne úplne zhodné slová s rozdielnym významom, ale aj výrazy s istou mierou formálnej odlišnosti – počíta sa teda aj s medzijazykovou paronymiou.³

Existencia slovensko-českej/česko-slovenskej lexikálnej medzijazykovej homonymie nepatrí k neznámym jazykovým javom. V laických komentároch aj v jazykovedných textoch sa od dávnych čias vo vzťahu k nej (častejšie pod inými názvami či bez osobitného pomenovania) vynárajú rozlične motivované upozornenia – na sémantické diferencie pri slovách ako *horký*, *chudý* či *chytrý* v češtine a slovenčine poukazoval napr. v r. 1808 v slovníčku pripojenom k tzv. *Prešpurskej biblii* Š. Leška, slovenským slovám *chlap*, *chlapík*, *zbožie*, *letnica*, *chudý*, *zvýšiť*, *vychytiť*, *vykázať* a ich sémantickým odlišnostiam v češtine venoval pozornosť v práci z r. 1846 *Nárečja slovenskuô alebo potreba písania v tomto nárečí* Ľ. Štúr, slová ako *hríb*, *hrubý*, *syrový*, *zástava* spomína v spise *Slovo za slovenčinu*, napísanom v tom istom čase, no publikovanom až v r. 1958, Ctiboh Zoch (Nábělková, 2015). Hoci intenzívny jazykový kontakt členov českého a slovenského jazykového spoločenstva utvára pri nepoznaní lexikálnych diferencií, ku ktorým medzijazykové homonymá patria, podmienky na vznik komunikačných neporozumení aj (neprijemných či humorných) nedorozumení, sústredenejšia lingvistická pozornosť im dosiaľ venovaná nebola. Zradné slová v česko-slovenskom kontexte predstavujú tému len niekoľkých publikovaných štúdií so širším vejárom spracovaných medzijazykových nástrah (napr. Bartáková, 1997; Krobotová – Stoffa, 2004) a na rozdiel od existencie podrobnejších opisov a slovníkov zradných slov či medzijazykových homonym

danie, 2003), SSSJ (Slovník slovenského jazyka, 1959 – 1968), SSSJ (Slovník súčasného slovenského jazyka, H – L, 2011), SSJČ (Slovník spisovného jazyka českého, 1960 – 1971), SSČ (Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 4. vydanie, 2012), SČS (Slovensko-český slovník, Gašparíková – Kamiš, 1989), ČSS (Česko-slovenský slovník, 1979). Korpusové údaje v texte pochádzajú zo Slovenského národného korpusu (podkorpus SNK prim-7.0-public-all, ďalej SNK prim-7.0-public-img-sk a paralelný korpus SNK prim-7.0-public-img-sk) a Českého národného korpusu (ČNK syn V4).

³ Potreba počítať v danom smere nielen s úplnou formálnou zhodou, ale aj s podobnosťou je pri sledovaní medzijazykovej homonymie v príbuzných jazykoch nevyhnutná – v opačnom smere by sme v slovensko-českom či česko-slovenskom vzťahu k medzijazykovým homonymám nemohli počítať napr. „klasické“ príklady ako SK *topit* – CS *topit* či SK *kúřit* – CS *kouřit*, kde formálne diferencie v prvom prípade reprezentujú tvarotvorné prípony neurčitku *ť/t*, v druhom okrem nich aj vokalickej diferencie v koreni slovies. S formálnymi diferenciami rozličného typu sa v česko-slovenskom kontexte stretávame pri mnohých medzijazykových homonymách v takomto širšom chápaní, porov. napr. sémanticky celkom odlišné lexémy (úplné medzijazykové homonymá) ako SK *borievka* – CS *borůvka*, SK *ostriež* – CS *ostříž*, SK *podkurovať* – CS *podkuřovat* alebo slová s čiastočným sémantickým prekryvaním (čiastočné medzijazykové homonymá) SK čiarka – CS *čárka*, SK *nedľa* – CS *neděle*, SK *vojak* – CS *voják*, SK *zdať sa* – CS *zdát se*. Paronymá (v osobitnom vymedzení) zahŕňa do jadra medzijazykovej homonymie aj D. Kollár v často citovanej štúdii venovanej lexikálnej medzijazykovej homonymii v slovenčine a ruštine (Kollár, 1987) a počíta sa s nimi v ďalších prácach venovaných medzijazykovým homonymám v slovanských jazykoch (porov. Čižmarová – Jašková, 2013; Lacková, 2015).

konfrontuj cich  esk /slovensk  lexiku s inymi slovanskymi aj neslovanskymi jazykmi⁴ slovensko- esk / esko-slovensk  slovník medzijazykových homonym, d ležit  rovnako z hľadiska ich odborného poznania ako z hľadiska jazykovej praxe, zatiaľ publikovan  nebol.  eštinu a slovenčinu ako bl zkopr buzn  jazyky charakterizuje vysok  miera medzijazykovej lexikálnej homonymie.⁵ Medzijazykové homonymá, formálne zhodn  alebo podobn  slová s rozdielnym významom, resp. s rozdielnou sémantickou štruktúrou a rozdielnym uloženim v paradigmatickych vzťahoch, sa pritom veľkou mierou podieľajú na existencii  esko-slovenskej semikomunik cie v ch pani V. Budovi ovej, ktor  ju definuje ako viac či menej ne pln , defektn , neplnohodnotné komunikáciu. Takto predstaven  semikomunik cia, spo ivaj ca v narušenej interpretácii autorského zmyslu výpovede, vyplýva pri interlingv lnej komunikácii z toho, že kontaktn  jazyk vnímame cez prizmu rodného jazyka (Budovičová, 1987, 1988).⁶ V homonymnych vzťahoch s vy stenim do potenciálnej medzijazykovej zradnosti vystupujú slová rozličného druhu, heterogénne lexikálne homonymá (substantíva SK *zástava* – CS *zástava*, SK *mech* – CS *mech* či adjektíva SK *pern * – CS *pern *, SK *syrov * – CS *syrov * s rozdielnym pôvodom v slovenčine a v češtine) a popri nich v značnom rozsahu sémanticky rozdielnú slová rovnakého p vodu (kogn ty), predstavujúce homogénne lexikálne homonymá  pln  (SK *hork * – CS *hork *) alebo  iasto n  (SK *pokoj* – CS *pokoj*), pričom „zradnejšie“ sú najmä tie druh , ktor  sa v slovenčine a v češtine odlišuj  len niektorymi z lexii (sem pat  aj SK *víno* – CS *víno*).⁷

⁴ K lexikologickym a lexikografickym prácam venujúcim sa danej téme v češtine alebo slovenčine v inojazy nej konfrontácii patria napr. Vlček, 1966; Trup, 1981; Kollár, 1987; Orgoňová, 1991; Lotko, 1992; Pan ikov , 1993, 2005; Hor kov , 1999, 2001, 2003; Vaňko, 2003, 2004; Ivašina – Rudenka – Janovec, 2006;  ižm rov  – Jašková, 2013; Lacková, 2015.

⁵ Hoci práce, ktor  by na širšom jazykovom materiáli  esko-slovensk  lexikálnu homonymiu spracúvali, publikovan  nemáme, jej pr nosn  obraz – na báze hesiel S S a  SS ukazujúcich sémanticky nesúlad formálne zhodnych alebo podobnych slov – podávajú komplementárne bakalárske práce (M rov , 2013; Paseck , 2013;  ambalov , 2014; Fořtov , 2014) a diplomov  práca S. M rovej (2015).

⁶ V súvislosti s medzijazykovou homonymiou možno interlingv lnu semikomunik ciu v budovi ovskom ch pani us vzťahniť s lingvodidaktickym pojmom negatívnej interferencie. Pojem semikomunik cia sa všk v súčasnej lingvistiky vo vzťahu k bilingválnej komunikácii uplatňuje aj v inych významoch, frekventovane ako synonymum k pojmu receptívneho bilingvizmu, dvojazykovej komunikácie, bez akcentovania probl movych stránok tohto modelu komunikácie, pri ktorej vo vzájomnej jazykovej interakcii hovoriaci rôznymi jazykmi (napr.  eštiny a slovenčiny) v užívaj  každy svoj vlastn  jazyk (bliššie Sloboda, 2004; Nábělková – Sloboda, 2008).

⁷  lenenie lexikálnych homonymá na heterogénne a homogénne, t. j. formálne zhodn  slová rozdielnego p vodu (tzv. etymologick  homonymá, etymologicky rozdielne homonymá) oproti formálne zhodnym slovam rovnakého p vodu, „historickym homonymám“, ktoré vznikli na báze sémantického rozštiepenia polys mickych slov (Peciar, 1980, 1981), možno do medzijazykovych vzťahov extrapolov ť z klasifikácie vn trojazykovych homonymá (porov. napr. Ondruš – Sabol, 1987; Šikra, 1992; Dolník, 2003). Pravda, jestvujú aj koncepcie, v ktorych sa za homonymá považuj  len rovnozvu n  slová s náhodnou formálnou zhodou, najčastejšie domáceho a cudzieho p vodu. Porov. napr. definiciu homonymá ako slov, „ktor  rovnako znejú, ale majú rozdielny význam a rozdielny pôvod“ v štúdii E. Paulinyho (1980, s. 209), v ktorej autor navyše zvažuje obmedzenie termínu len na slová, ktoré rovnako znejú a s casne sa môžu vyskytov ť v rovnakej syntaktickej situácii

Pri spätnom pohľade na lingvistické zachytenie lexikálnych medzijazykových homoným v česko-slovenskom kontexte možno stretnúť viaceré viac či menej bohaté – rozlične pomenúvané – súpisy slov. Pomenovanie „homonymá“ našlo uplatnenie v káľalovskom slovníku, ktorý obsahuje ako samostatnú prílohu s názvom *Homonyma* súpis okolo 200 slov so sprievodnou charakteristikou „Malá sbierka slov. a č. slov, ktoré znejú rovnako (alebo skoro rovnako), ale majú iný význam“ (K. Kálal – M. Kálal, 1923). Sú medzi nimi napr. slovenské slová *bývať, celkom, dobiť, hej, kapsa, kázeň, kľuka, koryto, krajina, letovať, lichva, lichý, nebohý, pivnica, planý, pracka, prespať, robota, rodina, spraviť, sprostý, statočný, statok, stonať, špatný, varovať, vydávať, zaspáť, zástava, zbožie* a ich české lexikálne homonymá. Istý výber česko-slovenských medzijazykových homoným možno nájsť v konfrontačne zameraných štúdiách V. Strakovej (1982) a Z. Sochovej (1991). Z. Sochová uvádza napr. výrazy: slov. *stávka* – čes. *sázka*, čes. *stávka* – slov. *štrajk*; slov. *kapusta* – čes. *zelí*, čes. *kapusta* – slov. *kel*; slov. *kúriť (pod kotlom, naftou)* – čes. *topit*, čes. *kouřit* – slov. *fajčit*; slov. *porážka* – čes. *mrtvice*, čes. *porážka* – slov. 1. *zabitie* 2. *jatka, bitúnok*; slov. *statočný* 1. *statočná práca* – čes. *poctivá, svědomitá* 2. *statočný záchranca* – čes. *statečný, neohrožený*; slov. *stretnúť sa* – čes. 1. *setkat se* 2. *střetnout se, utkat se* (Straková, 1991, s. 127). V. Budovičová, ktorá vo vzťahu k medzijazykovým homonymám využíva aj pomenovanie „obojsstranné slová“, upozornila okrem iného na komunikačnú (semikomunikačnú) chýlostivosť významovo odlišných adjektív SK *sprostý* – CS *sprostý* a sloviac ako SK *kadiť* – CS *kadit*, SK *kálat* – CS *kálet*, SK *drbat* – CS *drbat* či SK *mrdat* – CS *mrdat* a s nimi súvzťažných slov v medzijazykovej komunikácii (1987). Príklady medzijazykových homoným (hoci sa tak nepomenúvajú) zachytávajú aj učebnicové kompendiá, napr. upozornenie na slovenské lexémy s iným významom ako v češtine (*badat, zbadat, borit sa, bývať, horký, chudý, kapsa, kapusta, kúriť, nebohý, os, osa, pečeň, pivnica, planý, pohár, porážka, pysk, sprostý, statočný, statok, stávka, špatný, tlačit, tlač, zá-*

a v rovnakom kontexte. Je zrejme, že ako „lexikálne pasce“ vo vnútrojazykovom a osobitne v medzijazykovom komunikačnom pohľade potenciálne vystupujú práve také homonymné slová, ktoré možno stretnúť v analogických kontextoch. Ako krajný prípad komunikačnej zradnosti, ktorá korešponduje s nereštriktívnym chápaním homonymie, však možno predstaviť rôzne, v bezprostrednom kontexte minimálne zapustené názvy, špeciálne tituly kníh či pomenovania filmov, s exponovaním medzijazykovej homonymie so všetkými potenciálnymi dôsledkami na interpretáciu výpovede. Zaujímavý príklad z tohto okruhu predstavuje názov filmu *Krajinka* režiséra M. Šulíka, premietaného pod týmto názvom v slovenskom aj českom prostredí. Slovenská *krajinka* a česká *krajinka* predstavujú medzijazykové homonymá, pričom slovenskému jazykovému vedomiu sa pri stretnutí s názvom filmu ponúka viacero významov polysémického slova: zdobeniny k lexiám *krajina* – „politickými hranicami vymedzené územie, štát“ a *krajina* – „prírodná oblasť“ a aj osobitný nedeminutívny význam lexémy *krajinka*, podľa SSSJ „umelecké dielo, najčastejšie obraz, zobrazujúce krajinu, prírodu“ (k sémantickému vývinu substantíva *krajina* v slovenčine porov. napr. Pícha, 1989; Uhlár, 1990). Ambiguita pomenovania v názve filmu predstavuje v danom prípade výzvu vybrať si adekvátne k posolstvu filmového diela jeden z významov či pristúpiť na súhrn viacerých významov. Českému jazykovému vedomiu sa prvý z významov slovenského slova neponúka (*krajine* v tomto význame zodpovedá české *země*). Jedným z dôsledkov medzijazykovej homonymie by potom pri preklade názvu filmu do češtiny bola nevyhnutnosť voľby (*Krajinka* či – zrejme skôr – *Zemička*).

stava, zbožie) obsahuje vysokoškolská učebnica *Slovenština* (Bělič – Jedlička a kol., 1964, s. 150; istý výber zachytával už V. Vážný v knihe *Stručná mluvnice slovenská pro Čechy*, 1938, 2. vydanie 1948). Viaceré z rovnako znejúcich slov s odlišným významom v slovenčine a češtine ako zdroj semikomunikácie aj ako možný zdroj kontaktných javov predstavila v učebnici *Český jazyk (Diferenčné javy a cvičenia)* M. Sokolová: *kázeň* (kázání) – *kázeň* (disciplína); *kancelár* (kancléř) – *kancelář* (kancelária); *lichva* (dobytek) – *lichva* (úžera); *perný* (retný) – *perný* den (ťažký); *statok* (dobytok) – *statek* (majer); *chudý* (hubený) – *chudý* (chudobný); *vedro* (kbelík) – *vedro* (horúčava); *stávka* (sázka) – *stávka* (štrajk); *špatný* (nehezký) – *špatný* (zlý); *horký* (hořký) – *horký* (horúci); *sprostý* (hloupý) – *sprostý* (surový, hrubý); *spraviť* (udělat) – *spravit* (opraviť); *kapsa* (taška) – *kapsa* (vrecko); *doska* (prkno) – *deska* (platňa); *stretnúť sa* (setkat se) – *střetnout se* (ako protivníci); *kúriť* (topit) – *kouřit* (fajčiť); *pohár* (sklenice) – *pohár* (pokál, čaša); *kolísat* (kolébat) – *kolísat* (váhať); *sklep* (hov. obchod) – *sklep* (pivnica). Osobitne pritom vyčlenila slová, ktoré sú zhodné v niektorých významoch a v iných sú odlišné, napr. *krajina* – *země, krajina*; *podnebie* – *podněbí, patro*; *hora* – *hora, les*; *porážka* – *porážka, mrtvice*; *zaspáť* – *usnout, zaspat*; *zrovnať so zemou, porovnať so svetom* – *srovnat se zemí, se světem*; *pokoj, izba* – *pokoj, klid* a upozornila na existenciu slov s rozdielnou štylistickou platnosťou: *dedina* – *vesnice, dědina*; *zástava* – *prapor, zástava*; *pokoj* – *klid, pokoj*; *klud* – *klid*; *futbal* – *kopaná, fotbal*; *dojča, kojenec* – *kojenec*; *choroba, nemoc* – *nemoc* (Sokolová, 1991, s. 105 – 106).⁸

Spomenuté (a mnohé ďalšie) dvojice, resp. skupiny slov, patriace k slovensko-českým medzijazykovým homonymám majú rozličné dispozície predstavovať reálne komunikačné nástrahy – kým niektoré patria k frekventovaným diferenčným javom, komunikačná zradnosť iných je potenciálne nízka vzhľadom na malý predpoklad výskytu v analogických kontextoch či na okrajovosť homonymnej lexémy v jednom z jazykov, ktorá sa ešte prehľbuje v prípade zastarávajúcich slov, resp. zastarávajúcich významov. V súvislosti s lexikálnou medzijazykovou homonymiou treba pripomenúť skutočnosť, že používatelia slovenčiny a češtiny si sémantické diferencie pri medzijazykových homonymách osvojujú v prevažnej miere v medzijazykovej komunikácii, podobne ako si v komunikácii prehľbujú bilingválnu kompetenciu vo vzťahu k lexématicky diferenčnej lexike, k „neznámym slovám“, s ktorými sa stretávajú pri čítaní/počúvaní textov v druhom jazyku či pri priamej komunikácii s nositeľmi druhého jazyka (k dokladom semaziologických aj onoma-

⁸ Potenciálnu zradnosť niektorých rovnozvučných lexém v česko-slovenskom kontexte dokumentuje M. Sokolová v cvičeniach s ich uplatnením v kontextoch pripúšťajúcich vznik semikomunikačného šumu, napr. *Dlho sme sa museli učiť správne vyslovovať perné spoluhlásky v nemčine. / Rozhodli sa, že od marca prestanú kúriť. / Nakoniec som to spravila. // Jídlo bylo tak horké a pikantní, že se nedalo jíst. / Jejich stávka vzbudila pozornost v celém městě. / Celé dni proseděl s kamarády v temné pivnici.* Ďalšie z viet demonštrujúcich možnosť komunikačných nedorozumení medzi Čechmi a Slováckmi ponúka učebnica *Slovenčina a čeština. Synchronne porovnanie s cvičeniami* (Sokolová – Musilová – Slančová, 2007, s. 78), napr. *Nebohý dědeček – včera dostal zápal plic. / Ze všeho nejraději mám vepřovou pečení s kapustou. // Ja si dám pečeň s ryžou. / Kúp zajtra kapustu a zemiaky. Uvarím na večeru kapustnicu. / Ako sa ti to páči? / Často spomíname na našich nebohých rodičov. / Pozri, snehuliak sa topí.*

ziologických komunikačných procesov v internetovej komunikácii pozri Nábělková, 2013b). V interlingválnej interakcii môže pritom neadekvátne interpretácia textu navodená prítomnosťou medzijazykového homonyma ostať nepovšimnutá, akže si príjemca textu v druhom jazyku medzijazykový sémantický rozdiel – pri medzere v komunikačnej kompetencii – neuvedomí a nič ho v danej situácii na lexikálnu pascu neupozorní. Jej negatívny efekt však môže byť len chvíľkový či dočasný, akže adekvátne sémantizáciu medzijazykového homonyma vzápätí prinesie širší kontext alebo metajazyková digresia v rozhovore komunikačných partnerov, pokiaľ je dost' priestoru na potrebné objasnenia.⁹ Zradnosť medzijazykových homonym sa môže týkať tak percepcie textu v druhom jazyku, ako aj aktívneho pou-

⁹ Metajazykové diskusie prinášajúce spriežračnenie medzijazykových homonym možno často stretnúť v bežnej komunikácii, niekedy ich nájdeme zaznamenané na internete. V jednotlivých výpočtoch medzijazykových homonym sa spomínajú napr. adjektíva SK *syrový* – CS *syrový*. V slovenčine a češtine vstupujú do ekvivalenčných vzťahov SK *syrový* – CS *sýrový* (adjektívne deriváty paralelných substantív SK *syr* – CS *sýr*) : CS *syrový* – SK *surový* (medzijazykové lexikálne vzťahy pritom ešte „komplikuje“ prítomnosť adjektíva *surový* a vzájomný vzťah adjektív *syrový*, *surový* v češtine). Doklad komického nedorozumenia demonštrujúci komunikačnú zradnosť medzijazykovej homonymnosti adjektíva *syrový* možno nájsť napr. v slovenskej internetovej diskusii o „surových pšeničných klíčkoch“ – možno predpokladať, že diskusia zúčastneným priniesla lexikálne poučenie, na ktoré nezabudnú:

Syrové pšeničné klíčky a bylinky

meredith555, 20 ročné dievča, Nitra, 16. január 2010

pozná to niekto ? potrebovala by som ich zohnať ale neviem ani ako to vyzerá a ani kde to predávajú, vie niekto?

grietusha, 27 ročná žena, world citizen, človek, 16. január 2010
syrové?

meredith555, 20 ročné dievča, Nitra, 16. január 2010
ano syrové! ved to...

bobomir, 30 ročný muž, 16. január 2010

syrové bylinky???? Hehe, toto je pre mňa novinka

a ubezpečujem ťa, že o syrových bylinkách som nečítal v žiadnej knihe o bylinkách (...)

To bude nejaký stupid názov ešte stupidnejšej pochutiny

grietusha, 27 ročná žena, world citizen, človek, 16. január 2010

@meredith555 a nie je to len veľmi zlý preklad z češtiny a tým pádom by sa jednalo o surové?

bobomir, 30 ročný muž, 16. január 2010

@ Grietusha Hehe presne tak

mne tiež minule synovec štebotal o syrovom mäse, tak mi kus trvalo, že čo????

meredith555, 20 ročné dievča, Nitra, 16. január 2010

no ono je to v knihe ktora je po česky a je tam napísané syrove, tak neviem, ci by sa az tak sekli...ale asi je to mozne

grietusha, 27 ročná žena, world citizen, človek, 16. január 2010

@meredith555 oni sa nesekli, to ty nevieš, že v češtine “syrový” znamená “surový” Hehe-HeheHeheHehe

meredith555, 20 ročné dievča, Nitra, 16. január 2010

ty kks tak ja mam prisernu cestinu teda Hehe tak teda ide o SUROVE PŠENICNE KLICKY Hehe

francuzska, 20 ročné dievča, Niekde v Krajine-Nekrajine.., 17. január 2010

Surové pšeničné sa dajú zohnať skoro všade Hehe

<http://www.birdz.sk/forum/syrove-psenicne-klicky-a-bylinky/43883-tema.html>

 ivanja druhého jazyka v hovorenej či písomnej podobe a osobitne vzájomného prekladu textov rozličného druhu.¹⁰ A napokon, popri situačných komunika n ch vplyvoch, resp. na ich základe, sa existencia medzijazykovej homonymie neraz premieta aj do vzniku viac či menej uzualizovan ch kontaktov ch javov – do medzijazykového vyrovnávania sémantických štruktúr lexém (porov. už spomenut  poznámky M. Sokolovej, 1991, s. 105 – 106).¹¹

¹⁰ Z prekladových textov rozličného druhu by bolo možné uviesť mnoho zreteľných prekladateľských omylov aj zlo itej ch prekladových situácií navodených lexikálnou medzijazykovou homonymiou. Možno tu napr. odkázať na komentár k prekladov mu riešeniu súvisiacemu s medzijazykovou homonymnou adjektív SK *zl y* – CS *zl y* (Dvořáková, 2014). Preklad adjektíva *zl y* smerom od slovenčiny predpokladá zohľadniť a primerane v češtine uplatniť existenciu dvojice s vzta n ch adjektív negatívneho hodnotenia *zl y* – * patn y*. V slovenčine na rozdiel od češtiny nevystupujú antonymn  dvojice *zl y* – *hodn y*, * patn y* – *dobr y*, priestor dvojice diferencovaných českých adjektív *zl y*, * patn y* pokrýva slovensk  adjektívum *zl y* a dvojice *hodn y*, *dobr y* slovensk  adjektívum *dobr y*. K medzijazykovým homonymám však patria aj adjektíva *hodn y* a * patn y*, ktor  – s odlišnou sémantickou štruktúrou – existuj  aj v slovenčine (adjektívum * patn y* možno nájsť aj vo viacerých z uvedenn ch súpisov zradných slov; v KSSJ je spracovan  ako monos emick  slovo s významom „ kared y, mrzk y“). Napokon treba v danej súvislosti ako d al ie z medzijazykových homonymám spomenuť aj (v obidvoch jazykoch polys emick , čiastočne sa prekrývajúce) adjektívum *plan y*. V slovenčine, na rozdiel od češtiny, vystupuje aj ako (v s u asnom jazyku nie príliš  ast ) synonymum adjektíva *zl y*. Ukazuje sa (doklad  to aj materiál paralelného korpusu), že podobne ako oproti slovenskému adjekt vu *zl y* stoja v češtine diferencovan  ekvivalenty *zl y* aj * patn y*, treba s obidvoma českými adjektívami počítať aj ako s ekvivalentmi danej lexie slovenského adjektíva *plan y*. S S pri tejto lexii v hesle *plan y* ako  esk y ekvivalent uvádza len adjektívum *zl y*, s dokladom *plan  dieťa* – zle d t , hoci napr. k lalovsk  slovník (1923) pri adjekt ve uvádza ekvivalenty *zl y* aj * patn y* (adjektívum *plan y* je v slovníku zahrnut  aj do zoznamu medzijazykových homonymá). V tomto smere možno v retrospektívnom pohľade poukázať na to, že „predchodca“ k lalovsk ho slovníka z r. 1923, *Slovník slovensko esk y a  eskoslovensk y* K. K lala a K. Salvu (1896) ako  esk y ekvivalent danej lexie adjektíva *plan y* ponúkal zase len  esk   patn y. Zaujímav  korešpondencie so slovníkov m spracovan m vystupujú v diele K. K lala *Slovensk  obrázky* (1928) so  irok m textovým využitím slovakizmov zakomponovaných do českých, ale aj slovenských textových fragmentov – v danom prípade autor v záujme eliminácie komunikačnej zradnosti uplatnil lexik ln  zdvojovanie: *Ona sama je  ist , ale sv t je plan y ( patn y)* (s. 191) / *To je človek stato n y (ř dn y) a nie plan y ( patn y)*... (s. 37) (k „historicky aprobovan mu“ aj s u asnému vyu ivaniu lexikálního zdvojovania v  esko-slovenskom kontexte pozri napr. Nábělková 2013a, 2015).

¹¹ Semikomunik ciu ako faktor medzijazykovej dynamiky osobitne tematizovala V. Budovičová v štúdii z r. 1988, otázke vyrovnávania sémantických štruktúr niektorých českých a slovenských lexém sa však venovala už skôr, pripomínajúc fakt, že tendencia po vyrovn n i sa prejavuje viac v slovenčine – v nespisovných oblastiach hovoreného jazyka a slangov (Budovičová, 1973). Analýzu daného javu možno nájsť vo viacerých prácach J. Dolníka, s interpretáciou rozličných kontaktov ch javov ako prejavu pôsobenia medzijazykovej analógie (podrobnejšia analýza s viacerými príkladmi je napr. v práci Dolník, 2010, s. 71 – 84; porov. aj Nábělková, 2014). Napr. pri slovenskom slovese *podtrhnuť* s významom „podraziť“ sa pôsobením formálno-sémantickej analógie s polys emick m  esk m slovesom *podtrhnout* vynára význam, inak vyjadrovan  slovesami *podčiarknuť*, *z drazniť*. Zachyten  je aj v hesle *podtrhnuť* v slovenských výkladových slovníkoch, no (podľ  hodnotenia v KSSJ4) v slovenčine – na rozdiel od češtiny – t to lexia vystupuje ako nespisovn , sub standardn . Vyrovnávanie sémantických štruktúr na jednej strane anuluje existenciu medzijazykovej

Každý z dosiaľ letmo spomenutých príkladov medzijazykových homoným, ktoré možno doplniť o stovky ďalších výrazov rozličných slovných druhov, ponúka možnosť zahĺbiť sa do ich podrobnejšej mnohoaspektovej medzijazykovej konfrontácie v synchrónnom aj diachrónnom pohľade. Ďalšia časť textu je venovaná avizovanej medzijazykovej homonymii vo vinohradníckej a vinárskej lexikálnej sfére – *vínu*, *hroznovému vínu* a súvťažným výrazovým prostriedkom, ktoré v česko-slovenskom kontexte vystupujú ako potenciálne zradné slová, falošní priatelia (prekladateľov, no nielen), ako lexikálne pasce, klepce, s potenciou nečakaným spôsobom „ozvláštniť“ česko-slovenskú dvojazykovú komunikáciu.

Hroznové víno omlazuje

Komunikačnú pascu, do ktorej (čo len na moment) spadne asi väčšina slovenských prijímateľov českého novinového titulku *Hroznové víno omlazuje*, primárne zakladá sémantická asymetria medzijazykových homoným SK *víno* – CS *víno*.

SK víno – CS víno

Zradnosť lexémy *víno* v česko-slovenskom pohľade vyplýva z divergentného vývinu jej lexikálnej štruktúry v slovenčine a v češtine. Pri tomto dávnom prevzatí

homonymie na sémantickej rovine, na druhej strane sa však kontaktové lexie polysémických slov často začleňujú do osobitej vrstvy štylistických medzijazykových homoným. O medzijazykovej homonymii podmienenej rozdielnym statusom vo východiskovom aj cieľovom jazyku tak možno v slovenčine uvažovať pri jednotlivých prevzatých lexiách polysémických slov (napr. pri kontaktovej lexiách slovies *podtrhnúť*, *jednať sa*, *predať*) a podobne aj pri lexikálnych prevzatiach ako *krb*, *kľud*, *lehátko*, *púhy*, *venčiť* (psa), *ovšem* či – v sledovanej oblasti – *vinobranie*. V porovnaní s ich neutrálnym hodnotením v češtine vystupujú v slovenčine ako príznakové (z hľadiska jazykovej kultúry rozdielne hodnotené) slová zakotvené v odlišných paradigmatických vzťahoch, čo sa premieta aj do rozdielnych potencií ich využitia v každom z jazykov. V češtine možno o medzijazykovej homonymii tohto typu uvažovať pri slovakizmoch (s – v porovnaní so slovenčinou – rozdielnym statusom, vnútrojazykovými vzťahmi i štylistickým hodnotením; niekedy aj s rozdielnym významom) ako *dovolenka* (s kontaktovej lexiou „dočasné uvoľnenie zo zamestnania, obyčajne na zotavenie, oddych a pod.“), *dřik*, *gombík*, *najmě*, *pažravý*, *svojský*, *výdobytek* a i. (porov. Nábělková, 2017). Slovakizmom v češtine tradične bolo a je v porovnaní s bohemizmami v slovenčine venované menej pozornosti, mnohé zatiaľ ani neboli „lingvisticky evidované“, hoci ich výskyt nie je celkom marginálny. ČNK napr. dokladá relatívne bohatý výskyt slovakizmu *pozdávat se*, vstupujúceho do konkurenčných vzťahov so slovesami *zamlouvat se*, *líbit se* – ako explicitné indikátory vedomia jeho slovenského pôvodu možno v českých textoch stretnúť čisto konštatčné aj (pozitívne či odmietavé) hodnotiace meta-jazykové vyjadrenia (k otázke lexikálnych metakomentárov v česko-slovenských vzťahoch pozri Gajdošová, 2015). Do medzijazykovej homonymie vstupujú v oboch jazykoch aj kontaktové lexikálne javy, pri ktorých možno popri interlingválnom kontaktovej pôsobení súbežne počítať s intralingválnym pôsobením, keďže sa v istom rozsahu vyskytujú v nárečiach, osobitne na moravsko-slovenskom pomedzí – z vinohradníckej lexiky patrí v českom prostredí k takým slovám napr. *hrozno* (k súhre interlingválneho a intralingválneho kontaktovej pôsobenia pozri Sokolová, 1995; k téme jazykovej hranice Nábělková, 2013a, 2016). K medzijazykovej homonymii môže viesť aj obojsmerné vzájomné pôsobenie – zaujímavá sa statusom a paradigmatickými vzťahmi v češtine a slovenčine odlišujú napr. slová *zpravodaj* – *spravodaj* / *spravodajca* – *zpravodajce*, kde ako bezpríznačkové ekvivalenty vystupujú SK *spravodajca* – CS *zpravodaj*, pričom *spravodaj* v slovenčine a *zpravodajce* v češtine predstavujú kontaktové javy; Nábělková, 2008, s. 186 – 187).

z latinčiny (s možným germánskym prostredníctvom; Králik, 2015) nastalo v priebehu historického vývinu na väčšine územia slovenčiny – na rozdiel od češtiny – zjednodušenie viacvýznamového sémantického spektra (Blanár, 1961; Nižnanský, 1982a; porov. aj Kroupová, 2014). V spisovných varietách sa dnes slovenské a české *víno* sémanticky prekrývajú len vo význame „alkoholický nápoj z vykvasených štiav“, kým pri ďalších významoch českého slova vystupujú v slovenčine iné ekvivalenty: českej lexii *víno* s významom „vinná réva, *Vitis vinifera*“ zodpovedá slovenské *vinič* (bot. *vinič hroznorodý*), hovorovo aj *hrozno*, a lexii *víno* s významom „plody vinné révy“ zodpovedá slovenské *hrozno*.¹² Asymetrie v sémantickej štruktúre slov, na základe ktorých SK *víno* – CS *víno* predstavujú medzijazykové homonymy, nachádzajú potom odraz aj v ďalších rozdieloch vo vnútrojazykových a medzijazykových vzťahoch.

CS réva – SK réva

Ako už bolo naznačené, druhá z lexii českého slova *víno* vystupuje ako neterminologické synonymum terminologického spojenia *réva vinná* (*vinná réva*), ktorému v slovenčine zodpovedá pomenovanie *vinič hroznorodý*. Spojenie *vinná réva* paralelné s českým spojením *vinná réva* síce pozná aj slovenčina, na rozdiel od češtiny sa však už samo substantívum *réva* – podľa publikovaných lingvistických hodnotení (napr. Palkovič, 1984) – nachádza za hranicami súčasnej spisovnej slovenčiny.¹³

¹² Dané diferencie dokladá spracovanie slov vo výkladových slovníkoch. Napr. KSSJ4 podáva výklad monosémického slova v hesle (tu v zostručnenej podobe) **víno** nápoj z vylisovaných a vykvasených plodov, najčastejšie z hrozna: *biele, červené v., dezertné v., ríbezľové, šípkové v., pohár v-a, sedieť pri v-e*. Polysémickosť českého slova zachytáva napr. SSČ: **víno** 1. alkoholický nápoj z vykvasených rastlinných šťáv, najčastejši z plodů vinné révy čiže vína, červené, dezertní, šípkové víno, 2. (hroznové) víno, hrozny (vinné révy) *sklízet víno*, 3. (vinná) réva *osázet stráž vínem* (a ako 4. význam je ešte zachytené botanické pomenovanie *psí víno*, loubinec). Národné doklady rozdielneho fungovania lexémy *víno* v češtine v porovnaní so slovenčinou možno nájsť v prekladoch (SNK par-skcs-fic-4.0-sk), napr.: CS *Teď tu hrozny nejsou, ty bývají až k podzimu, ale víno už kvete* – SK *Teraz tu hrozna niet, to býva až začiatkom jesene, ale vinič už kvitne* / CS *... tady jsou ty vinice, kde roste víno...* – SK *... tu sú tie vinohrady, kde rastie hrozno...* / CS *Víno zase jenom spolkne.* – SK *Hrozno zasa len prehltne*. Pravda, ako ukázal nárečový výskum J. R. Nižnanského v relevantných vinohradníckych oblastiach Slovenska, v záhorských nárečiach (a v istom rozsahu aj inde) si lexéma *víno* svoju polysémickosť zachovala (k výsledkom daného výskumu aj vo vzťahu k ďalším vinohradníckym termínom pozri Nižnanský 1982a, 1982b, 1990).

¹³ K. Palkovič v článku venovanom niektorým vinohradníckym pomenovaniom o statusе slova *réva* hovorí: „Nárečový a starší, pôvodom cudzí názov *réva* (z nem. *die Rebe*) sa dostal medzi nespisovné výrazy (v spisovných prejavoch je teda príznakový)“ (Palkovič, 1984, s. 359). SSJ v hesle *réva* uvádza kvalifikátor kniž. zastar., v KSSJ sa slovo *réva* nespracúva. Periférnejšie postavenie slova v súčasnej slovenčine v porovnaní s jeho statusom v češtine potvrdzujú korpusové údaje v SNK (prim-7.0-public-all) a ČNK (syn v4), kde sa pri SK *réva* : CS *réva* ukazuje vzájomný pomer 0,64 : 4,41 výskytov na milión textových slov. Daný údaj sa podobá na vzájomný pomer slovenských slov *réva* a *vinič* (0,64 : 4,90 výskytov na milión), dokladajúci podstatne vyššie komunikačné zaťaženie lexémy *vinič*. Súčasne však korpusové údaje, medzi nimi doklady z pôvodných literárnych diel slovenských autorov, ukazujú, že postavenie slova *réva* (ani spojenia *vinná réva*) nie je až také okrajové, ako by to vyplývalo z citovaného hodnotenia.

CS hroznové víno – SK hroznové víno

Osobitité vnútrojazykové vzťahy charakterizujú aj tretiu z lexíí polysémickej českej lexémy *víno* – vo význame „plody vinné révy“ vstupuje *víno* do viacerých synonymických vzťahov. Komunikačná potreba odlíšiť jednotlivé lexie, osobitne pomenovanie alkoholického nápoja a ovocia, ktoré sa môžu vyskytnúť vo veľmi podobných kontextoch, sa v súčasnej češtine bežne premieta do protikladu *víno* (alkoholický nápoj) – *hroznové víno* (ovocie). Pre slovenské jazykové vedomie nenavyknuté na polysémickosť lexémy *víno* predstavuje spojenie *hroznové víno* špecifickú komunikačnú nástrahu. Český text so spojením *hroznové víno* vnímaný cez prizmu slovenčiny (v ktorej spojenie *hroznové víno* pomenúva „víno z hrozna“),¹⁴ môže veľmi ľahko, dokonca aj v situácii, akže dané diferencie nie sú človeku neznáme, pôsobiť mátuco. Zradnosť spojenia *hroznové víno* pre slovenského čitateľa názorne demonštrujú popri už spomenutom titulku *Hroznové víno omlazuje* ďalšie doklady z nadpisov v českých časopisoch: *Hroznové víno: Pomůže srdci i proti rakovině!* či *Hroznové víno podporuje hubnutí...*, ale aj názvy receptov ako *Kachna na hroznovém víně*; *Vepřové kotlety na hroznovém víně*; *Sirup z hroznového vína*. Ak slovenský čitateľ neostane pri nadpisoch a pustí sa ďalej do textu, je spravidla na cestu porozumenia navedený pomerne rýchlo: *Kdo by neměl rád hroznové víno? Šťavnaté bobule nejenže dokáží zahnat chuť na sladké, jsou výborným kosmetickým zkrášlovadlem, ale rovněž výborným ovocem na očistu organismu nebo dietní kúru.* (spirit.cz); *Vínem si na zdraví obvykle připijíme, ale se stejným výsledkem ho můžeme také sníst. V podobě hroznových kuliček vám prospěje ještě víc!* (zena.centrum.cz); *Chcete být krásní, zdraví a mít nervy jako špagáty? Pak vsadte na hroznové víno. Málokdo totiž ví, že patří mezi jedno z nejzdravějších druhů ovoce.* (blesk.cz); *Kachnu opečte ze všech stran na másle dozlatova. Zatím otrhejte bobule vína a z poloviny z nich vymačkejte šťávu. Jakmile je kachna dobře opečená, ... osolte ji, opepřete a přidejte šťávu z hroznů.* (tacos.cz). Fungovanie spojenia *hroznové víno* ako pomenovania ovocia v češtine často naznačuje jeho prítomnosť vo výpočtoch ovocia rozličného druhu, napr. ... *vhodné ovoce na podušení: hrušky, jablka, třešně, švestky, meruňky, hroznové víno, borůvky...* (www.jaknamiminka.cz); *Chybět v něm nesmělo hroznové víno, jablka, mrkev, banány a jahody...* (www.

¹⁴ Diferencia odrážajúca rozdielny pôvod alkoholického nápoja, ktorú v slovenčine vyjadrujú spojenia *hroznové víno* (bežne jednoducho len *víno*) – *ovocné víno* (ríbezľové, višňové, jablkové a i.), sa v češtine premieta do protikladu *révové víno* (bežne tiež len *víno*) – *ovocné víno*. Dokladá to napr. text: **Révové víno je nápoj vyrobený alkoholickým kvašením rmutů nebo moštů získaných z hroznů révy vinné. Pojem révové víno odlišuje toto víno v případě potřeby od vín ovocných...** (<http://vino.kvalitne.cz>). Hoci v súčasných českých textoch možno ako synonymum spojenia *révové víno* sporadicky stretnúť aj spojenie *hroznové víno*, jeho hlavné uplatnenie je, ako sa uvádza vyššie, v „ovocnej sfére“ – na rozdiel od slovenčiny, kde sa homonymné spojenie využíva na špecifikáciu vína ako alkoholického nápoja. Ako príklad využitia slovenského spojenia *hroznové víno* môže poslužiť text: *Víno je společenský nápoj, nápoj gurmánov a fajnšmekrov – mok, který sa pije pre jeho lahodnú chuť a zážitok pri jeho konzumácii. Mnoho lidí si však myslí, že tento požitek přináša iba hroznové víno. Obyvatelia bratislavského Devína by isto nesúhlasili. Už od začiatku minulého storočia sa na svahoch Devínskej kobyly vyrába vynikajúce ríbezľové víno, ktorého kvalita je známa aj za hranicami Slovenska.* (<http://www.bite.social/devin-prevonaju-sladke-ribezle>).

prozeny.cz). Na druhej strane pri výrobkoch z hrozna (resp. s hroznom) môžu pre slovenských kupujúcich v českom prostredí predstavovať špecificky zradný situačný kontext nápisy na „tekutých produktoch“ ako *Korunní – hroznové víno s kapkou pomela*, kde skutočnosť, že nejde o alkoholický nápoj, ale o minerálnu vodu s hroznovou príchuťou, signalizuje predovšetkým balenie v „minerálkovej fľaši“ a (ako podporná, nie však samozrejmä lingvoreaľiová znalosť) fakt, že *Korunní* je značka minerálnej vody. Skutočnosť, že vnímanie medzijazykovej homonymnosti spojenia *hroznové víno* vsutku nie je triviálna vec, dokladajú aj reálne – kuriózne – chyby v prekladoch. Do lexikálnej pasce padli napr. tvorcovia paralelných textov na obale nápoja s paralelným názvom *Jablečno-hroznová šťáva / Jablkovo-hroznová šťáva*, kde sa v odseku *Složení* po česky uvádza údaj „šťáva z bieleho hroznového vína 22%“ a v odseku *Zloženie* po slovensky „šťáva z bieleho hroznového vína 22%“. Možno dodať, že prekladateľské pochybenie zväznamenňuje fakt, že ide o dojčenskú výživu. Asi ťažko predpokladať, že by sa deklarovaná prítomnosť zvláštnej „šťavy z bieleho hroznového vína“ širšie premietla (ako „trest za nepozornosť“ výrobcu) do odmietania nápoja zo strany slovenských mamičiek či iných opatrovníkov detí, nedá sa to však vylúčiť – môže viesť minimálne k váhaniu. Danú prekladateľskú chybu spôsobenú nevedomou medzijazykovou homonymiou spojenia *hroznové víno* (resp. celej postupnosti *víno* → *hroznové víno* → *bilé/biele hroznové víno*) možno priradiť k iným závažnejším nedostatkom paralelných obalových textov (k téme českých a slovenských paralelných textov na obaloch výrobkov bližšie Nábělková, 2008).

SK hrozno – CS hrozen, hrozny; SK stravec – CS strápec

Sledované lexikálne polia v oboch jazykoch sú na medzijazykové homonymá vsutku bohaté. Bez ambície zachytiť všetky nástrahy, ktoré môžu pri medzijazykovej komunikácii vystúpiť, treba sa ešte z inej strany pristiaviť pri pomenovaniach tej „centrálnej entity“, pre ktorú sa vinič pestuje a z ktorej sa víno robí, pri jeho plodoch – pri *hrozne*. Ako vyplýva z dosiaľ povedaného, v súčasnej českej komunikácii ako ekvivalent slovenskej lexémy *hrozno* frekventovane stretávame spojenie *hroznové víno*. To však predstavuje len jednu z možností ekvivalentácie. V SČS sa pri hesle *hrozno* ponúkajú ekvivalenty *hrozen*, *víno*. V paralelnom korpuse možno oproti slovenskej lexéme *hrozno* v českých textoch stretnúť všetky tri spomenuté textové ekvivalenty – *hrozny* (plurálovú podobu lexémy *hrozen*), *víno* aj *hroznové víno*.¹⁵

¹⁵ V paralelnom korpuse SNK nachádzame potvrdenie slovníkovej ekvivalentnosti substantív SK *hrozno* – CS *hrozny* aj SK *hrozno* – CS *víno* v širokom spektre prekladov. Využitie substantíva *hrozny* možno doložiť napr. z prekladu „vinohradníckeho románu“ *Červené víno* Františka Hečka (preložil Jaroslav Dvořák): SK *Ale ja viem tiež čosi: nejlepší vinohrad, nejlepší obrozený, najkrajšie hrozno v ňom a najviac hrozna... má Urban Habdža!* – CS *Ale já vím také něco: nejlepší vinohrad, nejlépe obdělaný, nejpěknější hrozny v něm a nejvíc hroznů... má Urban Habdža!* / SK *Rozhodli sa hrozno triediť: podľa sort, podľa farieb i podľa akosti...* – CS *Rozhodli se hrozny třídit: podle odrůd, podle barev i podle jakosti...* / SK *Môže za nás predávať ovocie, zelenú fazuľu, hrozno i víno.* – CS *Může za nás prodávat ovoce, zelené fazole, hrozny i víno.* V preklade románu Ľuda Ondrejova *Slnko vystúpilo nad hory* (preložil Emil Charous) sa na rozličných miestach uplatňujú prekladové ekvivalenty

Lexémy SK *hrozno* – CS *hrozen* vstupujú do širšie chápanej medzijazykovej homonymie vo viacerých rovinách. Na jednej strane sa, ako je zrejmé, odlišujú v morfolologickej rovine (SK *hrozno* je neutrum, CS *hrozen* maskulínium). SK *hrozno* je pritom sémantické kolektívum (ako sa explicitne uvádza napr. v KSSJ4: **hrozno** hromad. bobuľovité plody viniča), vystupuje dominantne v singulári, pričom v češtine mu zodpovedá plurálová podoba slova *hrozny*, napr. SK *Víno z čerstvého hrozna*. – CS *Víno z čerstvých hroznů*. / SK *Príde do nemocnice po ôsmej, cestou kúpi hrozno*. – CS *Přijde do nemocnice po osmé, cestou koupí hrozny*. Porov. aj frazémy SK *kyslé hrozno* – CS *kyselé hrozny*.¹⁶ Lexémy SK *hrozno* – CS *hrozen* sa však odlišujú aj vo svojej sémantickej štruktúre, ako to ukazuje ich spracovanie v jednozväzkových slovníkoch:

KSSJ4

hrozno -a -zien s.

1. hromad. bobuľovité plody viniča: *stravec h-a, stolové h*.
2. hovor. vinič: *pestovať, sadiť h.*; *divé h*. ozdobná popínavá rastlina
 - *to je kyslé h*. niečo nedostupné

SSČ

hrozen -znu m.

1. h-y *soubor plodů (bobulí) vinné révy*: zralé hrozny; hrozny jsou vysoko, jsou to kyselé hrozny, *přen. věc je nedostupná*
2. *kuželovitý soubor květů n. plodů*: hrozny akátových květů; hrozny rybízu

Spracovanie hesla *hrozen* v ČSS potom zreteľne ukazuje, že v slovenčine má dva prekladové ekvivalenty, CS *hrozny* – SK *hrozno*, CS *hrozen* – SK *stravec*:

ČSS

hrozen -znu m.

1. *hrozny* mn. č. hrozno: *zralé h-y* zrelé hrozno;
2. *stravec* (i bot.): *h. vína* stravec hrozna; *h-y akátových květů, h-y jeřabin* strapce agátových kvetov, strapce jarabiny
3. včel. *rojový h*. rojový chumáč
 - *h-y jsou vysoko, jsou to kyselé h-y* hrozno je vysoko, je to kyslé hrozno

Textové ekvivalenty CS *hrozen* – SK *stravec* vidno napr. v preklade slovenskej vety s ekvivalentmi dokumentujúcimi súčasne viaceré spomenuté diferencie (SK *stravec hrozna* – CS *hrozen vína*): SK *Roman odkmasne natiiahnutou rukou stravec hrozna aj s listím*. – CS *Roman uškubne nataženou rukou hrozen vína i s listím*. Z načrtnutého obrazu ďalej vyplýva, že pri lexikálnych nástrahách

hroznové víno, hrozny aj víno: SK *V papierovom vrecúšku niesol štvrt kila hrozna, ktoré denne kupoval Anke...* – CS *V papírovém sáčku nesl Ondřej čtvrt kila hroznového vína, které kupoval každý den Ance...* / SK *A Ondrej, s vrecúškom hrozna v rukách, iba stál nad posteľou a nemohol povedať ani slova*. – CS *A Ondřej se sáčkem hroznů v rukou jenom stál nad postelí a nezmohl se na slovo*. / SK *Usmiala sa, trochu zdvihla ruku, akoby chcela hrozno prijať...* – CS *Usmála se, nadzvedla ruku, jako by si chtěla víno vzít...*

¹⁶ Analogicky sa prirodzene líšia aj názvy Ezopovej bájky, ku ktorej sa vznik frazém vzťahuje: SK *Líška a hrozno* – CS *Líška a hrozny* (resp. *O lišce a hroznech*).

v danom poli treba počítať aj s medzijazykovými homonymami SK *strapec* – CS *střápec*.¹⁷

V súvislosti s fungovaním polysémickej lexémy *hrozen* v češtine možno osobitne spomenúť, že plurálovej forme *hrozny* (resp. synonymným lexémam *hroznové víno* aj *víno*) v dnešnom čase v istom rozsahu konkuruje slovakizmus *hrozno*. ČNK (syn v4) eviduje vyše 400 dokladov použitia substantíva *hrozno* z rozličných textových zdrojov, osobitne z centrálnych a regionálnych periodík a tematicky špecializovaných časopisov, *hrozno* frekventovane vystupuje aj v obchodných informáciách oznamujúcich cenu rozličných tovarov, napr.:

Zároveň citoval nemecký úrad pro kontrolu potravin, podle kterého například jahody obsahují rezidua pesticidů v 99 %, hrozno v 91 % a třešně v 95 % případů. / ... jezte syrové ovoce (hrozno, jablka, meloun, pomeranče)... / Poláci poznali, že někdo musí Němcům na vinobraní posbírat hrozno... / Dám si raději jablko nebo hrozno než bůhvíjaké exotické ovoce. / Kolekci výrobků doplňuje řada limonád pod značkou PRIMÁTOR Limo, které v současnosti mohou spotřebitelé ochutnat již v šesti příchutích (citron, cola, hrozno, malina, oranž a tonic). / ALBERT Banány 1 kg 29,90 Nektarinky 1 kg 34,90 Broskve 1 kg 32,90 Hrozno bílé 1 kg 49,90.

Na prítomnosť slovakizmu *hrozno* v českých textoch upozornil v príspevku z r. 1998 A. Měšťan.¹⁸ K. Musilová a M. Sokolová (2004) venovali lexéme *hrozno* pozornosť medzi inými slovakizmami pri zisťovaní miery ich individuálneho využíva-

¹⁷ Pre súčasnú češtinu zachytáva SSČ pri slove *střápec* len jeden význam „svazek vláken n. třásní dole rozpuštěný, zprav. pro ozdobu“, kým v KSSJ sa slovenská lexéma *strapec* spracúva s tromi významami: 1. voľné nitky, šnúrky ap. ako ozdobné zakončenie tkaniny, oblečenia ap.: *šál, záves so s-mi*; 2. kužeľovitý súbor kvetov, výhonkov, plodov (obyč. bobúľ): *s-e agátových kvetov, s. hrozna*; 3. niečo majúce podobu strapca: *s. srsti chumáč; zo zástavy zostali po búrke s-e franforce*. Korpusové zdroje ukazujú výrazne vyššie funkčné zastúpenie slova v slovenčine (v SNK SK *strapec* 3,21 výskytov na milión textových jednotiek – CS *střápec* 0,05 výskytov na milión textových jednotiek), pričom podľa dokladov paralelného korpusu vidno, že nejde len o rozdiel odrážajúci sledovanú ekvivalentnosť lexii SK *strapec* – CS *hrozen*, ale že napr. aj vo význame „ozdobné zakončenie tkaniny, oblečenia ap.“ slovenskej lexii *strapec* popri českom *střápec* často zodpovedá *třáseň*. Porov. napr. SK **Z bielych strapcov** tkaného obrusa spleťá tenké vrkôčiky. – CS **Z bílých střápců** tkaného ubrusu spleťá tenké čůpky. / SK *Chytro si zakrývá plecía hodvábnym šálom so strapcami*. – CS *Honem si zakrývá ramena hedvábným šálom s třásněmi*. / *Okrúhly luster so zelenými strapcami*... – CS *Kruhový lustr se zelenými třásněmi*... Hoci spracovanie v SSČ pri lexéme *střápec* synonymnosť so slovom *hrozen* nenaznačuje (aj SČS uvádza len ekvivalentáciu SK *strapec hrozna* – CS *hrozen vína*), v ČNK možno nájsť doklady na využitie českého slova *střápec* aj v tomto význame (osobitne prítomnom na moravsko-slovenskom pomedzí a zachytenom aj vo viacväzkových slovníkoch češtiny): *Ke sběru zmrzlých střápců vína je třeba alespoň sedmistupňového mrazu*. (Deníky Moravia) / *Ve vinicích právě dozrávala vinná réva, střápců hroznů byly opravdu velké a těžké*. (Deníky Moravia) / *Nebe bylo jako vymetené a špačci nikde, přestože hrozny už jsou zralé, hodně sladké a obzvlášť modré střápců vypadají velmi lákavě*. (Mladá frona Dnes) / *Největším překvapením bylo šest střápců hroznů vinné révy*... (Deníky Moravia).

¹⁸ Slovakizmus *hrozno* je v danom texte spomenutý ako príklad novšieho prenikania slovenských slov do češtiny: *Nemáme vyčerpávající práce o slovakismech v češtině; přitom stále do češtiny i dnes pronikají, stačí připomenout nápisy v českých obchodech „čerstvé hrozno“*. (Měšťan, 1998, s. 19)

nia a vnímania slovenského pôvodu. Medzi sledovanými slovakizmami (*namyšle-
ný, krimoška, lyžovačka, horko-těžko, pikoška, rozlučka, strážit, nad ránem, psy-
chiatricka, dovolenkový, kávička, natěšený, oznamy, kukláč, bitkař, vlámat se, na
čele, hrozno, na vině, páčit se*) patrilo podľa dotazníkového prieskumu *hrozno*
k tým menej využívaným. Autorky pritom ako zaujímavosť uvádzajú, že napriek
prítomnosti nárečovej lexémy *hrozno* na moravsko-slovenskom pomedzí českí
respondenti v deklarovaní používania lexémy *hrozno* prevyšovali moravských res-
pondentov. Akokoľvek, pri hodnotení lexémy *hrozno* ako slovakizmu v súčasných
českých textoch treba popri slovenčine počítať aj so súbežným moravským pôso-
bením.¹⁹

SK hrozienka – CS rozinky, hrozinky

Komplex diferencií pri lexémach SK *hrozno* – CS *hrozen* dopĺňajú ďalšie odlišnos-
ti súvzťažných lexém. Napohľad blízke slová SK *hrozienka* – CS *hrozinky* s význa-
mom „sušené bobuľky hrozna (využívané ako súčasť koláčov, čokolád či rozličných
iných lahôdok a jedál)“ charakterizujú diferencie vo viacerých smeroch. Slovenské
neutrum *hrozienko*, ktoré sa derivačne primkýna k lexéme *hrozno*, slovníky spracú-
vajú ako polysémické slovo – v prvom z významov ako expresívnu zdobeninu
(modifikačný derivát slova *hrozno*),²⁰ v druhom, predstavujúcom uvedenú séman-
tickú konkretizáciu „sušené bobule/bobuľky hrozna“, s poznámkou „obyčajne
v pluráli“ a dokladmi ako *koláč s hrozienkami, primiešať do cesta hrozienka*. V češ-
tine feminínium *hrozinka* koexistuje s variantnou (podľa ČNK výrazne frekventova-
nejšou) podobou *rozinka: vánočka s rozinkami/hrozinkami*. V paralelných názvoch
na balíčkoch, v ktorých sa hrozienka predávajú, ako ekvivalenty fungujú SK *hro-
zienka* – CS *rozinky*. Pri interpretácii vzájomného vzťahu variantných podôb *hro-
zinka* – *rozinka* v češtine možno nájsť údaje o *rozinke* ako prevzatí z nemčiny a *hro-
zinke* ako formálnej modifikácii s príklonom – na základe ľudovej etymológie –
k slovu *hrozen* (Rejzek, 2015; porov. aj informáciu o ich rozdielnom pôvode v *Čes-
kom jazykovom atlase 2*, Balhar a kol., 2012, s. 470). Hoci slovenské aj české slovní-
ky upozorňujú na dominantné uplatnenie lexém v pluráli, zriedkavé nie je ani
využitie singulárových foriem, pričom sa na ich uplatnení v istej miere podieľa
existencia frazém v oboch jazykoch. SSSJ pri hesle *hrozienko* uvádza frazémy
vyberať z niečoho [iba] hrozienka al. *vyberať hrozienka z koláča* s výkladom „vybe-
rať si iba to najlepšie“, v textoch možno stretnúť aj derivovanú mennú frazému
hrozienko z koláča.²¹ V češtine *rozinka* i *hrozinka* novšie vystupujú v mennej frazé-

¹⁹ V súvislosti so slovakizmom *hrozno* možno spomenúť, že slovenský pôvod sa spomína
aj pri ďalšom zo slov daného lexikálneho poľa – pri lexéme *bobule* (SK *bobuľa*). S odkazom
na J. Jungmanna ho uvádza napr. J. Rejzek (2015) – Jungmannov slovník slovo *bobule* uvá-
dza so skratkou slc., so skratkou sl je spracované aj v Palkovičovom slovníku.

²⁰ Milý starší doklad využitia deminutíva *hrozienko* možno nájsť napr. medzi inými demi-
nutívnymi pomenovaniami v básni Ľudovíta Riznera *Jasenné radosti: ... K vám ovocné
sady, / krásne vinohrady, / radostné posielam / svoje vždy pohľady. / Tam žltučká hruška,
/ jablčko červené, / oriešky, slivočky, / hrozienko zelené...* ([http://zlatyfond.sme.sk/die-
lo/1877/Rizner_Od-srdca-k-srdcu/55#ixzz4TF7lgDKw](http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1877/Rizner_Od-srdca-k-srdcu/55#ixzz4TF7lgDKw))

²¹ Podľa Angely Merkel nie je možné, aby si Londýn vyberal hrozienka z koláča. (noviny.
sk) / *Ja by som to povedal tak, že každý si vzal to povestné hrozienko z koláča, či už rýchle*

me *rozinka/hrozinka na dortu*²² (popri variantných frazémach *třešinka/třešnička na dortu*, *šlehačka na dortu*, porov. Janovec, 2005).

SK *vinár, vinárstvo, vinársky* – CS *vinař, vinařství, vinařský*

Na záver prehľadu nástrah v sledovanom lexikálnom poli vráťme sa ešte k slovu *víno* – teraz ako motivačnému východisku v slovotvornom poli. Medzijazyková homonymia vyplývajúca z protikladu monosémickej a polysémickej štruktúry slova, ktorá sa prejavuje ako komunikačná zradnosť pri slovenskej a českej lexéme *víno*, nachádza priemet aj v derivátoch SK *vinár, vinárstvo, vinársky* – CS *vinař, vinařství, vinařský*. Na rozdiel od jednoznačnejšej sémantickej väzby slovenských derivátov na *víno* a jeho prípravu (KSSJ4: *vinárstvo* „odbor zaoberajúci sa spracúvaním hrozna na *víno*“; *vinár* „pracovník vo vinárstve“), sémantika českých derivátov odráža motivovanosť polysémickým motivantom (SSČ: *vinařství* „obor zabývajúci sa pěstovaním vinné révy a jejím zpracúvaním na *víno*“; *vinař* „1. pěstiteľ vinné révy 2. odborník ve vinařství“). V slovenčine potom existuje zreteľnejšia diferenciacia medzi lexémami *vinár, vinárstvo, vinársky* (súvisiacimi s produkciou vína) a *vinohradník, vinohradníctvo, vinohradnícky* (súvisiacimi s pestovaním viniča „vo vinohradoch“), hoci aj čeština lexémy *vinohradník, vinohradníctví, vinohradnícký* pozná a v prípade potreby sémantického rozlíšenia využíva (porov. napr. uplatnenie obidvoch substantív v názve *Ústav vinohradníctví a vinařství* na Mendelovej univerzite v Brne).²³ Na potrebu komunikačného diferencovania termínov *vinohradníctvo*

záchranné služby, nejaký úrad... (podduklianskenovinky.sk) / *A pre nadšencov modernej techniky azda ešte jedno hrozienko z koláča: v Sliachi sa predstaví aj viacúčelové bojové lietadlo novej generácie...* (hnonline.sk) / *Tony Blair si k úspešnej postpremiérskej kariére pridal ďalšie hrozienko z koláča: stal sa poradcom americkej investičnej firmy JP Morgan* (tyzden.sk).

²² *Pocit, že kultura je nadstavba, jakási rozinka na dortu, ale není správný.* (idnes.cz) / *Konec filmu je v tomto případě tvrdě zasloužená rozinka na dortu.* (csfd.cz) / *A jako rozinka na dortu bude vaše čerpání z polohy blaženého klidu.* (petrmusilek.cz) / *Stometrové převýšení k Vyšnému Kopskému sedlu už byla jenom hrozinka na dortu, výhledy se nedají popsat* (svatosi.cz).

²³ Výraznejšie funkčné zaťaženie českého substantíva *vinařství* so širšou extenziou oproti substantívu *vinohradníctví* dokladá pomer ich výskytov v ČNK (syn v4) – 7,94 : 0,56 výskytov na milión textových jednotiek, kým v slovenčine je vzájomný pomer slov *vinárstvo* a *vinohradníctvo* podľa údajov SNK (prim-7.0-public-all) vyrovnaný – 1,69 : 1,77 výskytov na milión jednotiek. Ešte zreteľnejšie vystupuje asymetria pri adjektívach CS *vinařský* – *vinohradnícký* (11,34 : 0,3 výskytov na milión jednotiek), SK *vinársky* – *vinohradnícky* (3,17 : 3,61 výskytov na milión jednotiek). Ako doklad textovej ekvivalentácie adjektív SK *vinohradnícky* – CS *vinařský* možno uviesť preklad vety z prózy *Liesky* V. Šikulu (preložil E. Charous), dokumentujúci súčasne aj ďalšie diferenčné javy (SK *hrozno* – CS *hrozny*, SK *oberačka* – CS *vinobraní*): SK **Vo vinohradníckom kraji**, no ale v ozajstnom, alebo keby aj inde nie, v našej dedine áno, majú ľudia hrozno aj po oberačkách, aj na Vianoce, niektorí aj na Veľkú noc. – CS **Ve vinařském kraji**, ale opravdickém, protože kdyby ne jinde, v naší vsi ano, lidé mají hrozny i po vinobraní, o vánocích, někteří dokonce o velikonocích. Preklad románu F. Hečka *Červené víno* prináša doklady ekvivalentácie slovenského adjektíva *vinohradnícky* obidvoma českými slovami: SK *Má teda v pivnici nielen sudy s vínom a všetko vinohradnícke náčinie a zariadenie.* – CS *Má tedy ve sklepě nejen sudy s vínem a všechno vinohradnické nářadí* a zařízení. / SK *Je to kázeň spolu veselopichlavá a spolu strašidelnovážna, napchatá príkladmi z vinohradníckeho života...* – CS *Je to kázání zpola vesele pichlavé a zpo-*

s významom „odbor poľnohospodárskej výroby zaoberajúci sa obrábaním vinohradov a pestovaním viniča“ a *vinárstvo* „technologický odbor (potravinárskeho priemyslu) zaoberajúci sa výrobou, technológiou vína“ v súvislosti s ich motivačnými vzťahmi v slovenčine poukázal napr. K. Palkovič s pripomenutím, že niekedy sa v komunikácii – aj pri nepozornom prekladaní z češtiny – zamieňajú (Palkovič, 1984).²⁴

CS *vinný*² – SK *vinný*

Iný typ medzijazykovej homonymie derivátov v danom lexikálno-sémantickom poli reprezentujú adjektíva CS *vinný*² – SK *vinný*, pri ktorých ide o úplné heterogénne medzijazykové homonymá – české adjektívum predstavuje derivát substantíva *vino*, slovenské adjektívum je derivátom substantíva *vina*. Ekvivalentom tohto českého adjektíva *vinný* je v slovenčine „jemne formálne odlišné“ slovo *vinny* bez vokalickej alternácie prítomnej v češtine (napr. CS *vinný ocet*, *vinný strik*, *vinná muška* – SK *vinny ocot*, *vinny strek*, *vinna muška*), kým pri kvalifikačných adjektívnych derivátoch substantíva *vina* CS *vinný*¹ – SK *vinný* je formálna zhoda.²⁵ Výraznejšiu medzijazykovú komunikačnú nástrahu v tomto prípade rozdielných paradigmatických vzťahov (v češtine vnútrojazyková homonymia *vinný*¹ a *vinný*², v slovenčine vnútrojazyková paronymia *vinny* a *vinný* so zreteľnými derivačnými vzťahmi) predstavuje existencia vnútrojazykovej homonymie v češtine.

CS *vinobraní* – SK *vinobranie*

Sémantické diferencie lexémy *vino* v slovenčine a češtine možno napokon usúvzťažniť s ďalším zaujímavým diferenčným javom, so substantívami CS *vinobraní* – SK *vinobranie*, predstavujúcimi medzijazykové homonymá vzhľadom na ich rozdielne postavenie a fungovanie v každom z jazykov. V českých výkladových slovníkoch sa pri slove *vinobraní* uvádza výklad „sklizeň hrozňu vinné révy“, v SSČ aj „slavnost při jejím ukončení“. V slovenčine patrí *vinobranie* k slovám, ktorých lexikologicko-lexikografické hodnotenie sa v priebehu minulého polstoročia viackrát menilo. SSJ podával *vinobranie* ako polysémické slovo bez akéhokoľvek kvalifikátora: 1. zber úrody hrozna, oberačka hrozna, ktorej ukončenie býva obyč. spojené so slávnosťou: *slávnosť v-ia*; 2. obdobie oberania hrozna, oberačka. Hoci SSJ nijako neobmedzoval ani nevymedzoval postavenie slova v spisovnej slovenčine, v jazykovedných príspevkoch písaných z hľadiska jazykovej kultúry možno nájsť jeho odmietanie, za ktorým stojí hodnotenie slova *vinobranie* ako kontaktového syno-

*la strašidelně vážné, napěchované příklady z vinohradnického života... / SK V Modrom Meste sa založilo **vinohradnícke družstvo**. – CS V Modrém Městě založili **vinářské družstvo**. / SK V sobotu ráno žiaci **vinohradníckej školy** napnuto čakajú, čo povie riaditeľ na ich úlohy. – CS V sobotu ráno žáci **vinářské školy** napjatě čekají, co řekne ředitel jejich úlohám.*

²⁴ Treba však poznamenať, že v SSJ – na rozdiel od novšieho spracovania v KSSJ – bol výklad slov *vinár*, *vinársky*, *vinárstvo* bližší k češtine (porov. *vinár* 1. „pestovateľ viniča a dorábateľ vína, odborník vo vinárstve“, 2. „hovor. kto rád pije víno, milovník vína, kto je znalcom vína“ / *vinárstvo* „pestovanie viniča a výroba vína“).

²⁵ Formálna alternačná odlišnosť pri derivátoch v dvojiciach SK *vino* → *vinny*, CS *vino* → *vinný* však už ďalšie adjektívne deriváty necharakterizuje: SK *vino* → *vinový* a rovnako CS *vino* → *vinový*.

nyma českého p vodu k domácim pomenovaniam *oberačka*, *obera ky* a *obera kov  slávnosti*.²⁶ Z hľadiska sledovanej medzijazykovej homonymie sa do rozdielneho postavenia slov CS *vinobraní* – SK *vinobranie* premieta rozdiel v sémantickej štruktúre lexémy *víno* ako motivačného východiska v každom z jazykov – pri českom slove *vinobraní* možno, na rozdiel od slovenčiny, vidieť motiváciu lexiou *víno* vo význame „plody vinn  révy“. Vplyvn  formuláciu odmietavého postoja z hľadiska spisovného jazyka k novotvaru *vinobranie* namiesto ustáleného slova *obera ky* možno nájsť v *T zach o slovenčine* (Ružička, 1967; dan  hodnotenie reflektujú vo svojich prácach napr. K. Buzássyová, 1993; A. Jarošová, 2009). K. Buzássyová pri analýze kontaktných javov v slovenčine a češtine uvádza vzťah výrazov *obera ky* (vo význame „ as zbierania hrozna“ aj „obera kov  slávnosti“) a *vinobranie* ako príklad slov, v ktorých konfigurácii je relevantn etnosignifiktna dimenzia aj dimenzia kultúrno-historickej tradície, pričom existencia nekontaktného a kontaktného variantu sa v slovenčine vyu iva aj štylisticky (Buzássyová, 1993, s. 100). K. Buzássyová upozorňuje aj na fakt, že pri slove *vinobranie* v slo-

²⁶ V danej súvislosti možno poukázať na existenciu medzijazykovej homonymie aj pri slovách SK *oberačka* – CS *obra ka*. V hesle *oberačka* KSSJ (okrem 1. významu – femintva k slovu *oberať* vo význame „kto oberá plody, kvety ap.“) uvádza význam 2. Často mn. oberanie plodov; čas tohto oberania: v *záhrade je po o-e; blzia sa o-y (hrozna)*. Popri dominantnom pou it druh j lexie v konkretizácii „oberanie hrozna“ dokladajú texty v zhode so slovníkov m vymedzenm aj jej využitie na pomenovanie zberu iných druhov ovocia, napr. *A potom prišla oberačka, ko ky sa plnili nádherne vyfarbenmi srdcovkami... / Aby som zažila ešte mnoho obera iek jablák, na ktoré chodíme s mamou... / ... zážitok z obera ky jabl ok v záhrade starej mamy*. Pri deverbtivch tohto typu sú v každom z jazykov mo n  rozmanit  s manticke konkretizácie, podmienen  na jednej strane významovou štruktúrou motivačného slovesa, na druhej strane rozličnými komunikačnými potrebami. Pri slovenskom slovese *oberať* uvdzej  slovníky na prvom mieste význam „odtrhvať plody, ovocie; zbavovať (strom) ovocia“. Hoci aj v češtine možno pri slovesách *obrat/obrat* počítať s ich využitím v súvislosti so zberom ovocia (porov. napr. v SS  doklad *obrat rybz*), v danej sfére dominujú skôr in  slovesá – *sklzet, sbírat, trhat* alebo * esat*.  esk  * esat* pritom vo vzťahu k slovenčine vystupuje ako dl ie z medzijazykových homonymá, keďže slovensk  sloveso * esat* význam zodpovedajúci českému „trhnm sklzet“ nemá, porov. napr. prekladov  texty: SK *V jeseni spolu oberali ovocie, plili na veľkej vatre listie a vňať...* – CS *Na podzim  esali spolu ovoce, plili na velk m ohni list a nať...* SK *Nech sa ovocie oberá, nie striasa!* – CS *Ať se ovoce  e e, ne strs!* Pokiaľ ide o  esk  deverbtivum *obra ka*, sémanticky sa od slovenského slova *oberačka* odlišuje a svojím dominantn m uplatnením do „vínnej sféry“ nepatrí. Podľa SSJ  (SS  substantívum v bec nespracúva) funguje *obra ka* ako polys mick  slovo: 1. obran kostí, kosti: s *tm ku etem je o*. 2. expr. piplav práce; pipla ka: *mt s n  m o-u*. Texty dokladajú (okrem iného)  ast  využitie slova v s mantickech konkretizcich korešpondujúcich s prvým významom uvdzan m v SSJ  a súvisiacich s prípravou a konzumáciou mäsitých jedál – v dejovom význame „oberanie mäsa z kostí“ a aj v sémantickej konkretizácii „kost s mäsom na oberanie pripraven ako jedlo“: *Jemn  maso s lahodnou chuť je dokonal , cel  ptáček na tal tak .  ek vás sice trochu piplav obra ka, ale když ho snte, budete litovat, že jste rovnou nedostali opeřence dva.* (magazin.e15.cz) / *M li jsme tak  tepl  ovar, obra ky z hlav, vnitřnosti nebo tak  takzvan  farmřsk  uzen  b  ek...* (kromerizsky.denik.cz) / *Uvařm obra ku – s křenem a hořci.* (www.lidovky.cz › Názory) / *Kuřec jatrka v sídle – 29 K  • Zeleninov  le o na topince – 59 K  • Kuřec obra ka s cibulkovou múčkou – 79 K  •* (www.restauracebohema.cz). V porovnaní so slovensk m medzijazykovým homonymom *oberačka* m v češtine „kulinarna msov“ *obra ka* podstatne perif rnej ie postavenie.

venčine ide o prekryvanie bohemizmu a dialektizmu (porov. prekryvanie slovakizmu a dialektizmu *hrozno* v češtine).²⁷ Pokiaľ ide o vývin lexikografického spracovania, na rozdiel od SSJ bolo v KSSJ1 slovo *vinobranie* s výkladom „operačkové slávnosti“ hodnotené ako knižné. V KSSJ4 možno nájsť odporúčanie: **vinobranie** vhodnejšie operačka; operačkové slávnosti.

Pohľad do SNK a do rozličných aktuálnych textov dostupných na internete ukazuje, že aj pri existujúcom lexikografickom neodporúčaní žije *vinobranie* v súčasnej slovenskej jazykovej situácii v rozličnom využití, osobitne v oficiálnych pomenovaniach obľúbených operačkových slávností, ktoré sa dnes pod názvom *vinobranie* uskutočňujú na mnohých miestach po slovenskom území.²⁸ Pozornosť venovanú predovšetkým v tlači týmto spoločenským podujatiam odrážajú údaje v SNK (prim-7.0-public-all), kde frekvenčný výskyt pomenovania *vinobranie* prevyšuje výskyt slova *operačka* (1,46 : 0,63 výskytov na milión textových jednotiek). V podkorpuse textov pôvodnej slovenskej literatúry (prim-7.0-public-img-sk) sa pri daných výrazoch ukazuje obrátený vzájomný pomer (*vinobranie* 0,71 : *operačka* 1,52 výskytov na milión jednotiek). Postulovanie medzijazykovej homonymie pri lexémach CS *vinobraní* – SK *vinobranie*, ktoré sa opiera o ich rozdielny status v každom z jazykov (neutrálne domáce pomenovanie vs. viac či menej príznakový kontaktný jazykový prvok), o rozdielne paradigmatické vzťahy (existencia tradičných nekontaktných pomenovaní *operačka*, resp. *operačky*, *operačkové slávnosti* v slovenčine) aj o diferencie v sémantickej konkretizácii lexém v textovom využití, nachádza potvrdenie v rozdielnom frekvenčnom obraze ich funkčného zaťaženia v každom z jazykov. ČNK (syn v4) a SNK (prim-7.0-public-all) ukazujú výrazne vyšší výskyt slova v českých textoch – po-

²⁷ Prítomnosť pomenovania *vinobranie* vo význame „operačka, operačky“ dokladá v časti západoslovenských a východoslovenských nárečí (v podobách *vinobraňi*, *vinobraňá* či *vinobraňe*) na základe už spomínaného výskumu J. R. Nižnanský (1982a) – poukazuje pritom na súvzťažnosť jeho teritoriálneho výskytu so zachovaním polysémickej štruktúry slova *víno*, konkrétne so zachovaním významu „hrozno“. Súbežne interpretuje aj cesty rozširovania kontaktného výrazu *vinobranie* vo význame „operačkové slávnosti“, pre ktoré sa tradične na slovenskom území využívali rozličné iné pomenovania.

²⁸ Články týkajúce operačkových slávností neraz dokladajú textovú koexistenciu pomenovaní či už v diferencovanom význame (*vinobranie* – *operačky*) alebo ako konkurenčných, synonymných pomenovaní (*vinobranie* – *operačkové slávnosti*): **Vinobrania v Pezinku, v Rači a v Modre sú tradičnými podujatiami spojenými s obdobím operačiek a sú súčasťou Župnej jesene v Bratislavskom kraji.** (<http://slovakia.travel/vinobrania/>) / **Račianske vinobranie 2016. Mestská časť Bratislava – Rača vás pozýva na septembrové operačkové slávnosti, ktoré sa budú konať 8. – 11. septembra 2016 v uliciach Rače.** (<https://www.city-life.sk/ina-akcia/vinobranie-raca-bratislava>). Porov. aj uplatnenie slova v ďalších názvoch operačkových slávností: **Nitrianske kultúrne leto vyvrcholilo 12. ročníkom tradičného Podzoborského vinobrania.** (www.tvnitricka.sk) / **Obec Tesáre vás pozýva na 14. Tesárske Vinobranie 10. septembra 2016.** (zochar.sk/pozvanky/2016/tesarske-vinobranie-2016) / **Tokajské vinobranie v Čerhove spojené s otvorenými pivnicami malých gazdovských vinárov vo Veľkej a Malej Trni.** (www.tokajskepivnice.sk/tokajske-vinobranie-a-ochutnavka-vin/). Z hľadiska výskytu slova *vinobranie* v slovenskom jazykovom priestore možno pripomenúť, že heslo *vinobranie* ponúka aj wikipédia: *Vinobranie alebo operačka (hrozna) je (hlavný) zber hrozna, spravidla zakončený slávnosťou, a príslušné obdobie roka.* (<https://sk.wikipedia.org/wiki/Vinobranie>)

mer frekvenčného zastúpenia CS *vinobraní* : SK *vinobranie* je 5,33 : 1,46 výskytov na milión textových jednotiek. Slovenské texty, ktoré dokladajú prítomnosť kontaktového synonyma *vinobranie*, súčasne v súhre s jeho lexikografickým hodnotením pri koexistencii s pomenovaniami *oberačka*, *oberačky*, *oberačkové slávnosti* potvrdzujú, že CS *vinobraní* : SK *vinobranie* predstavujú jedno z tých slovensko-českých medzijazykových homonym, ktorých rozdielne postavenie vystupuje pri recepcii textov v druhom jazyku, predpokladá osvojenie si danej diferencie pri rozvíjaní bilingválnej slovensko-českej/česko-slovenskej kompetencie aj potrebnú koncentráciu pri vzájomnom prekladaní textov.

Záver

Pristavenie sa pri niektorých (aj nie príliš uvedomovaných) prípadoch medzijazykových nástrah v jednom lexikálnom poli malo za cieľ pritiahnúť pozornosť k problematike slovensko-českej lexikálnej medzijazykovej homonymie, ktorá stále čaká na podrobnejšie spracovanie. Súhra a protihra diferenčných sémantických a suprasémantických charakteristík rovnozvučných (a „podobnezvučných“) slov aj slovných spojení, ako aj rozdielneho statusu lexém s rozdielnymi paradigmatickými a syntagmatickými vzťahmi (v tom aj vzájomných kontakto- vých javov) utvára mimoriadne zaujímavú sféru lexikálnej komparácie – osobitne dôležitú aj z hľadiska reflexie a profilaxie semikomunikačných šumov. *Hroznové víno*, ktoré Slováci na rozdiel od Čechov „nejedia“, je pekným dokladom aj reprezentantom komunikačných nástrah spočívajúcich v slovensko-českej medzijazykovej homonymii.

LITERATÚRA

- BALHAR, Jan a kol.: Český jazykový atlas 2. Elektronické, opravené a doplnené vydání. Praha: Academia 2012. Dostupné na: <http://cja.ujc.cas.cz/CJA2/>.
- BARTÁKOVÁ, Jarmila: K zradnostiam v blízkopríbuzných jazykoch. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Řada jazykovědná A 46. Ed. D. Šlosar. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1997, s. 151 – 159.
- BĚLIČ, Jaromír – JEDLIČKA, Alois a kol.: Slovenština. Vysokoškolská učebnice pro studující českého jazyka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1964. 212 s.
- BLANÁR, Vincent: Zo slovenskej historickej lexikológie: slovníkový rozbor počtových kníh z baníckej osady Boce. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1961. 335 s.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: Lexikálny pohyb v tzv. blízko príbuzných jazykoch. In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě. Ed. B. Havránek. Praha: Academia 1973, s. 271 – 277.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: Semikomunikácia ako lingvistický problém. In: Studia Academica Slovaca. 16. Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1987, s. 49 – 66.
- BUDOVIČOVÁ, Viera: Semikomunikácia ako faktor medzijazykovej dynamiky. In: Dynamika súčasnej češtiny z hľadiska lingvistické teorie a školské praxe. Ed. R. Brabcová – F. Štícha. Praha: Univerzita Karlova 1988, s. 45 – 54.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontaktové varianty a synonymá v slovenčine a češtine. In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 2, s. 92 – 107.

- ČAMBALOVÁ, Jana: Slovensko-česká mezijazyková homonymie – lexikální analýza na bázi Slovensko-českého slovníku (A – L). Bakalářská práce. Praha: Filosofická fakulta UK 2014. 209 s.
- Česko-slovenský slovník. Hl. redaktor G. Horák. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1979. 792 s.
- ČIŽMÁROVÁ, Mária – JAŠKOVÁ, Anna: Ukrajinsko-slovenská homonymia. Slovník ukrajinsko-slovenských mezijazykových homonym. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2013. 273 s.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka (so zreteľom na spisovnú slovenčinu). Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 301 s.
- DVOŘÁKOVÁ, Iva: Nesnesiteľně lehký překlad (historie a současnost literárního překládání mezi češtinou a slovenštinou). In: Varia. XXII. Ed. E. Dudová. Nitra: Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV 2014, s. 63 – 80.
- FOŘTOVÁ, Eva: Slovensko-česká mezijazyková homonymie – lexikální analýza na bázi Slovensko-českého slovníku (U – Ž). Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta UK 2014. 178 s.
- GAJDOŠOVÁ, Katarína: „Ako hovoria Česi, jak říkají Slováci“ – metajazykové komentáre pri kontaktoch v slovenských a českých textoch. In: Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Jazykovedné štúdie. XXXII. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015, s. 482 – 495.
- GAŠPARÍKOVÁ, Želmíra – KAMIŠ, Adolf: Slovensko-český slovník. Praha: SPN 1989. 814 s.
- HORÁKOVÁ, Radmila: Medzijazyková homonymia pri geneticky príbuzných jazykoch. In: Filologická revue, 1999, roč. 2, č. 4, s. 52 – 56.
- HORÁKOVÁ, Radmila: Slovensko-slovinská homonymia z konfrontačného hľadiska. In: Philologica LIII. Slovinsko-slovenské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy. Ed. M. Pančíková. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 175 – 180.
- HORÁKOVÁ, Radmila: Interlingválne homonymá ako lexikografický problém. In: Slavica Slovaca, 2003, roč. 38, č. 1, s. 13 – 21.
- IVAŠINA, Natalja – RUDENKA, Alena – JANOVEC, Ladislav: Falešní přátelé překladatele v češtině a běloruštině. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta 2006. 63 s.
- JANOVEC, Ladislav: Nevětné frazémy v nové slovní zásobě. In: O. Martincová a kol.: Neologizmy v dnešní češtině. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR 2005, s. 147 – 158.
- JAROŠOVÁ, Alexandra: Lexikální norma a výkladový slovník. In: Slovo – Tvorba – Dynamicnosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2009, s. 180 – 208.
- KÁLAL, Karel: Slovenské obrázky. Praha: Nákladem Leopolda Mazáče 1928. 350 s.
- KÁLAL, Karol – KÁLAL, Miroslav: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (slovensko-český diferenciálny). V Banskej Bystrici: Tlačou Slovenskej grafie 1923. 1125 s.
- KÁLAL, Karel – SALVA, Karol: Slovník slovenskočeský a československý. V Lipt. Ružomberku: Tiskem a nákladem Karla Salvy 1896. 290 s.
- KOLLÁR, Dezider: Medzijazyková homonymia. In: Studia Academica Slovaca. 11. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1987, s. 229 – 233.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 1. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1987. 587 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.

- KROBOTOVÁ, Milena – STOFFA, Ján: Zrádná slova v slovensko-českom kontextu. In: Tradiční a netradiční metody a formy práce ve výuce českého jazyka na základní škole. Eds. M. Mlčoch – J. Juřicová. Olomouc: Univerzita Palackého 2004, s. 51 – 56.
- KROUPOVÁ, Magdalena: Porovnanie najfrekventovanejších internacionalizmov v češtine a slovenčine (na základe frekvenčných zoznamov subkorpusov ČNK a SNK). In: *Varia*. XXII. Ed. E. Dudová. Nitra: Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV 2014, s. 217 – 229.
- LACKOVÁ, Marta: Interlingválne homonymá v súčasných slovanských jazykoch. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline 2015. 113 s.
- LOTKO, Edvard: Zrádná slova v poľštine a češtině: (lexikologický pohľad a slovník). Olomouc: Votobia 1992. 183 s.
- MÁROVÁ, Sabina: Slovensko-česká mezijazyková homonymie – lexikální analýza na bázi Slovensko-českého slovníku (M – Po). Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta UK 2013. 408 s.
- MÁROVÁ, Sabina: Nástrahy blízke príbuznosti (Slovensko-česká lexikální mezijazyková homonymie). Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta UK 2015. 155 s.
- MĚŠŤAN, Antonín: Jak dál ve slovakistice v České republice. In: Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy. Ed. I. Pospíšil. Brno: Masarykova univerzita 1998, s. 17 – 20.
- MUSILOVÁ, Květoslava – SOKOLOVÁ, Miloslava: Funkčnost česko-slovenských kontakto-
vých variant v současnosti. In: *Studia Moravica*. 1. Eds. J. Fiala – L. Machala. Olomouc: Univerzita Palackého 2004, s. 133 – 146.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovenčina a čeština v kontakte: pokračovanie príbehu. Bratislava – Praha: VEDA, vydavateľstvo SAV – Filozofická fakulta UK 2008. 364 s.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Prekrývania a rozdiely slovenských a českých synonymických skupín. In: *Gramatika a korpus 2012 – Grammar and Corpora 2012*. Ed. J. Klímová. Hradec Králové: Gaudeamus 2013a.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Komunikačný obraz česko-slovenských lexikálnych diferencií – svedectvo internetu. In: *Studia Academica Slovaca*. 42. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2013b, s. 139 – 168.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: The Case of Czech-Slovak language contact and contact-induced phenomena. In: *Language Families, Typological Resemblance, and Perceived Similarity (Congruence in Contact-Induced Language Change)*. *Linguae & Litterae (Book 27)*. Eds. J. Besters-Dilger – C. Dermakar – S. Pfänder – A. Rabus. Freiburg: Walter De Gruyter 2014, s. 61 – 92.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Porovnávací obraz lexikálnej zásoby slovenčiny a češtiny v doterajšom lingvistickom spracovaní. I. Začiatky lexikálnej komparácie. In: *Slovenská reč*, 2015, roč. 80, č. 5 – 6, s. 276 – 306.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: The Czech-Slovak communicative and dialect continuum: With and without a border. In: *The Palgrave Handbook of Borders, Identity and Language in the Modern Slavic World*. Eds. M. Nomachi – T. Kamusella – C. Gibson. Palgrave: Macmillan 2016, s. 140 – 184.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira: Slovakismy v češtině. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. 2. Eds. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2017, s. 1650 – 1656.
- NÁBĚLKOVÁ, Mira – SLOBODA, Marián: Česko-slovenská komunikácia: semikomunikácia, bivalencia a reflexia vzájomnej zrozumiteľnosti slovenčiny a češtiny. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Eds. A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008, s. 156 – 166.

- NIŽNANSKÝ, Jozef R.: Územné rozloženie niektorých vinohradníckych termínov. In: Slovenská reč, 1982a, roč. 47, č. 1, s. 23 – 32.
- NIŽNANSKÝ, Jozef R.: Členitosť vinice a jej nárečová terminológia. In: Slovenská reč, 1982b, roč. 47, č. 6, s. 333 – 340.
- NIŽNANSKÝ, Jozef R.: Nárečová terminológia vegetačnej členitosti viniča. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 5, s. 285 – 295.
- ONDRUŠ, Šimon – SABOL, Ján: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 339 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga: „Falošní priatelia“ (faux-amis) v jazykových kontaktoch slovenčiny s francúzštinou. In: Studia Academica Slovaca. 20. Ed. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1991, s. 193 – 212.
- PALKOVIČ, Konštantín: *Vinohradníctvo a vinárstvo*. In: Kultúra slova, 1984, roč. 18, č. 10, s. 359 – 360.
- PANČÍKOVÁ, Marta: Zradné slová v poľštine a slovenčine. (Lexikológia poľského jazyka). Bratislava: Univerzita Komenského 1993. 104 s.
- PANČÍKOVÁ, Marta: Zradnosti poľskej a slovenskej lexiky. Opole: Wydawnictwo PRO 2005. 167 s.
- PAULINY, Eugen: K pojmu homonymie. In: Jazykovedné štúdie. 15. Ed. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 209 – 212.
- PASECKÁ, Věra: Slovensko-česká mezijazyková homonymie – lexikální analýza na bázi Slovensko-českého slovníku (Po – T). Bakalářská práce. Praha: Filozofická fakulta UK 2013. 315 s.
- PECIAR, Štefan: Vzťah polysémie a homonymie. In: Slovo a slovesnosť, 1980, roč. 41, č. 2, s. 86 – 92.
- PECIAR, Štefan: O vzťahu polysémie a homonymie. In: Jazykovedné štúdie 16. Materiály z vedeckej konferencie o sémantike (Smolenice, 14. – 17. januára 1980). Red. J. Ružička. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1981, s. 225 – 228.
- PÍCHA, Emil: O používaní a význame slov *kraj* a *krajina*. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 2, s. 109 – 113.
- REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. 3. vydání. Praha: Leda 2015.
- RUŽIČKA, Jozef: Tézy o slovenčine. In: Kultúra slova, 1967, roč. 1, č. 2, s. 33 – 40.
- SLOBODA, Marián: Slovensko-česká (semi)komunikace a vzájemná (ne)srozumitelnost. In: Čeština doma a ve světě, 2004, roč. 12, č. 3 – 4, s. 208 – 220.
- Slovenský národný korpus – verzie prim-7.0-public-all, prim-7.0-public-img-sk. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2015. [online]. Dostupné na: WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovenský národný korpus – verzia par-skcs-all-3.0. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2014. [online]. Dostupné na: WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovník slovenského jazyka I – VI. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 4. vydanie. Hl. red. J. Filipец – F. Daneš – J. Machač – V. Mejstřík. Praha: Academia 2012.
- Slovník spisovného jazyka českého. 1 – 4. Hl. redaktor B. Havránek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960 – 1971.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 1087 s.
- SOCHOVÁ, Zdeňka: Blízke jazyky a konfrontační lexikografie. In: Naše řeč, 1991, roč. 74, č. 3, s. 124 – 131.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Český jazyk. (Diferenčné jazy a cvičenia.) Košice: Univerzita P. J. Šafárika 1991. 126 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: České kontaktné jazy v slovenčine. In: Sociolinguistica Slovaca. 1. Sociolinguistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Eds. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1995, s. 188 – 206.

- SOKOLOVÁ, Miloslava – MUSILOVÁ, Květoslava – SLANČOVÁ, Daniela: Slovenčina a čeština. (Synchronné porovnanie s cvičeniami). Bratislava: Studia Academica Slovaca 2007. 179 s.
- STRAKOVÁ, Vlasta: Poznámky ke konfrontační analýze lexikálního systému slovenštiny a češtiny. In: Slavica Pragensia. 25. Ed. V. Budovičová. Praha: Univerzita Karlova 1982, s. 123 – 129.
- ŠIKRA, Juraj: Lexikálna homonymia. In: Jazykovedný časopis, 1992, roč. 43, č. 1, s. 13 – 25.
- TRUP, Ladislav: Problematika „zradných slov“ v slovenčine a španielčine. In: Slovenská reč, 1981, roč. 46, č. 4, s. 212 – 221.
- UHLÁR, Vlado: K diskusii o nových významoch lexémy *krajina*. In: Slovenská reč, 1990, roč. 55, č. 1, s. 34 – 38.
- VAŇKO, Juraj: Slovaško-slovenska homonimija. Slovar slovaško-slovenskih medjezikovnih homonimov. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 2003. 239 s.
- VAŇKO, Juraj: Slovinsko-slovenská interlingválna homonymia. In: Slavia, 2004, roč. 73, č. 1, s. 59 – 70.
- VÁŽNÝ, Václav: Stručná mluvnice slovenská pro Čechy. 2. vydání. Praha: Československá společnost nákladem Komenia 1948. 192 s.
- VLČEK, Josef: Úskalí ruské slovní zásoby. Praha: Svět sovětů 1966. 229 s.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

- <http://www.birdz.sk/forum/syrove-psenicne-klicky-a-bylinky/43883-tema.html>
- <http://www.bite.social/devin-prevonaju-sladke-ribezle>
- <https://www.citylife.sk/ina-akcia/vinobranie-raca-bratislava>
- <https://sk.wikipedia.org/wiki/Vinobranie>
- <http://vino.kvalitne.cz>
- http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1877/Rizner_Od-srdca-k-srdcu/55#ixzz4TF7lgDKw
- www.jaknamiminka.cz
- www.prozeny.cz
- www.lidovky.cz › Názory
- www.restauracebohema.cz
- www.tvnitricka.sk
- www.tokajskepivnice.sk/tokajske-vinobranie-a-ochutnavka-vin/zochar.sk/pozvanky/2016/tesarske-vinobranie-2016

O anglicizmoch trochu inak. K otázke lexikálnych prevzatí z angličtiny v staršej slovenčine (na materiáli *Historického slovníka slovenského jazyka*)¹

ĽUBOR KRÁLIK

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Anglicisms from a Slightly Different View. On the Question of English Loanwords in Older Slovak (Based on the *Historical Dictionary of the Slovak Language*)

The influence of English upon the present-day Slovak is undoubtedly one of important research topics in contemporary Slovak linguistics; however, a synthesising monographic study, containing an exhaustive inventory of Slovak Anglicisms, is still non-existent. From the etymological perspective, the author of the present study would particularly welcome a prospective elaboration of an historical-etymological dictionary of English loanwords in Slovak; in addition to the lexicon of the contemporary Slovak language, such a dictionary should also analyze the lexicon of Older Slovak as well as of Slovak dialects. The present article, discussing alleged and real words of English origin in the *Historical Dictionary of the Slovak Language*, is intended to be a modest contribution to this important task.

I. Jednou z aktuálnych tém súčasnej slovenskej jazykovedy je nepochybne aj vplyv angličtiny na slovenčinu, ktorý sa výrazne zintenzívnil po spoločensko-politických zmenách v r. 1989 – 1990; rôznym aspektom tohto fenoménu venoval pozornosť aj jubilanť.² Pokiaľ ide o pôsobenie takéhoto vplyvu v sfére lexiky, možno konštatovať, že napriek množstvu prác skúmajúcich prenikanie slov anglického pôvodu do slovenčiny (ktorých bilancia nie je úlohou nášho príspevku) zatiaľ absentuje syntetizujúce spracovanie tejto problematiky, ktoré by prinieslo čo najpodrobnejší ucelený materiálový korpus slovenských anglicizmov. Z perspektívy etymologického výskumu slovenskej lexiky možno vysloviť nádej, že niekedy v budúcnosti bude azda spracovaný aj historicko-etymologický slovník výrazov an-

¹ Príspevok vznikol s podporou Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, mládeže, telovýchovy a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied (VEGA; projekt č. 2/0136/16). – Použité skratky jazykov: angl. – anglický, čes. – český, dnem. – dolnonemecký, fr. – francúzsky, hol. – holandský, maď. – maďarský, nem. – nemecký, poľ. – poľský, rus. – ruský, slk. – slovenský, stangl. – staroanglický, stčes. – staročeský, strdnem. – stredodolnonemecký, ukr. – ukrajinský.

² V súpise prác S. Ondrejoviča nachádzame viaceré publikácie s „anglickou“ tematikou – autor si všimol spôsoby adaptácie anglických výrazov v slovenčine (Ondrejovič, 1977, 1984, 1987, 2000) a informoval o niektorých anglistických publikáciách (Ondrejovič, 1997 a, 1997 b), reagoval však aj na určité obavy z pôsobenia angličtiny na slovenčinu, existujúce v časti kultúrnej verejnosti (porov. Ondrejovič, 2010, s. 8 – 10).

glického pôvodu v slovenčine, ktorý by sa neobmedzoval iba na súčasný jazyk,³ ale zohľadnil by aj stav v starších obdobiach vývinu slovenčiny, resp. v slovenských nárečiach ako osobitej variete národného jazyka. Drobným príspevkom k perspektívnemu splneniu uvedenej úlohy môže azda byť i táto naša štúdia.

Výrazy anglického pôvodu nachádzame už v *Historickom slovníku slovenského jazyka* (ďalej HSSJ) ako diele spracúvajúcim slovnú zásobu staršej slovenčiny od 11. stor. až do konca 18. stor. Na ich prítomnosť v materiálovom korpuse HSSJ upozorňujú aj autorky syntetizujúcej monografie *Staršia slovenská lexika v medzijazykových súvislostiach* (Kopecká et al., 2011); o angličtine sa zmieňujú v súvislosti s jazykmi, z ktorých slová sa v lexikálnej databáze HSSJ nachádzajú „len v zanedbateľných počtoch“ (s. 52): „Anglicizmy sa v HSSJ nachádzajú len tri (*holster, lord, šterling*), keďže ani slovenské etnikum, ani nemeckí kolonisti neprichádzali s anglickým jazykom do styku.“ (tamže).⁴

1. Výraz **lord** „dedičný titul príslušníka anglickej šľachty“ (z angl. *lord* < stangl. *hlāford*; porov. Onions, 1996, s. 537) je v slovenčine doložený už v rukopisnej pamiatke *Nekolik historii z nemeckeho na slowenske preložene skrz Božihho Slowaka...* z r. 1791; HSSJ (II, s. 231) uvádza príslušný doklad v podobe *mlady Adelson, lord (:groff:)*. Ide tu zrejme o knižné prevzatie, ktorého význam bolo treba slovenskému čitateľovi adekvátne vysvetliť; na objasnenie angl. *lord* autor využil germanizmus *gróf*, ktorý bol v tom čase v slovenčine už nepochybne dostatočne etablovaný.⁵

2. Knižným prevzatím je akiste aj výraz **šterling** „jednotka anglickej meny, minca príslušnej hodnoty“, podľa HSSJ (V, s. 668) doložený v rukopisnej pamiatke *Krátke poznamenáni sweta, to gest: Malý spis kragén, mést, wód, áno y národuw rozličných* z r. 1760: *dwacate groffstwy sterlynske, ze zamkem Ssterlyngu nad potokom Ffortegy, odtutto mynca anglycka ssterlynk řečena* – zdá sa, že pod zámkom spomenutým v doklade sa myslí zámok (angl. *Stirling Castle*) v škótskom meste Stirling ležiacom pri rieke Forth, ktoré je strediskom grófstva Stirlingshire; nemožno však súhlasiť s autorovou etymologizáciou názvu príslušnej mince (angl. *sterling*), ktorého etymologické východisko sa dnes rekonštruuje v podobe stangl. **steorling* ako odvođeniny od stangl. *steorra* (dnešné angl. *star*) „hviezda“, keďže na niektorých raných strieborných normanských minciach boli zobrazené drobné hviezdy (porov. Onions, 1996, s. 868).

3. Etymologický kvalifikátor „angl“ je použitý aj pri heslovom výraze **holstra** ž. „puzdro na zbraň“ (s hláskovým variantom *holštra*), pre ktorý HSSJ (I, s. 425) uvádza i morfológické varianty **holstro** s. a **holster** m. V slovníku nachádzame spolu 7 dokladov, najstarší je datovaný r. 1609 (*pod holstru ruczniczny*, Žilina). Štyri doklady zrejme pochádzajú z dobových administratívno-právnych písomností

³ Pod „súčasným“ jazykom rozumieme – v súlade so *Slovníkom súčasného slovenského jazyka* (SSSJ I, 2006, s. 13) – spisovný jazyk v období od 50. rokov 20. stor.

⁴ Uvedené tri výrazy sa nachádzajú aj v slovníkovej časti citovanej publikácie (*Slovník prevzatých slov*), porov. s. 202.

⁵ Ako najstarší doklad na výraz *gróf* „príslušník vyššej šľachty“ HSSJ (I, s. 384) uvádza zápis *Andreas Groff* (Levice 1554); o zdomácnenosti výrazu v staršej slovenčine nepochybne svedčia aj jeho odvođeniny *grófov, grófká, grófkín, grófsky, grófovský, grófstvo* (tamže).

(okrem citovaného dokladu z r. 1609 porov. aj: *holster remenných*, Lietava 1633; *od ssitja holstry na kussu fl 1*, s. l. 1656; *pistola s holstrou*, Banská Bystrica 1672), čo by mohlo naznačovať, že išlo o výraz používaný v živom jazyku – takýto záver azda potvrdzuje aj jeho výskyt v slovníku *Vocabularium trium lingvarum* (Žilina 1679) či v levočskom vydaní Komenského diela *Orbis sensualium pictus quadrilinguis* z r. 1685. O vysokej miere zdomácnenosti výrazu nepochybne svedčí aj jeho použitie vo frazeologizme *kdy Bůh dopustj, y holstra zpustj* „niekedy sa stáva i nemožné“, ktorý bol zachytený v diele *Neoforum Latino-Slavonicum* od D. Sinapia-Horčíčku (1676).

Autori HSSJ charakterizovali výraz *holstra* ako anglicizmus pravdepodobne vzhľadom na existenciu rovnoznačného substantíva *holster* v súčasnej angličtine. Pri už zmienenej absencii intenzívnejších priamych slovensko-anglických etnických a jazykových kontaktov v staršom období (porov. vyššie) si však možno položiť otázku, či je tu reálne uvažovať o prevzatí z – v tých časoch nepochybne vzdialeného a „exotického“ – anglického jazyka. Ak by sme chceli prekonať geografický faktor, museli by sme zrejme uvažovať o prevzatí kultúrneho charakteru; takto zároveň dospievame k predpokladu o existencii akéhosi špecifického (inovatívneho a pod.) puzdra na zbraň, ktoré by bolo importované do slovenského prostredia z Anglicka a u nás by sa rozšírilo ako nová reália s príslušným anglickým názvom, pričom pôvodný domáci výraz *puzdro* mohol zostať vyhradený na označenie menej dokonalého predmetu používaného na rovnaký účel a pod. Žiaľ, v prospech takejto domnienky (zohľadňujúcej možné faktory kulturologického charakteru) sa nám v odbornej literatúre nepodarilo nájsť relevantné argumenty; zdá sa, že ju nepodporujú ani poznatky historickej lingvistiky.

Angl. *holster* „kožené puzdro na pištoľ, pripevnené na prednú časť (hrušku) jazdcovho sedla alebo nesené na opasku“ je písomne doložené až od r. 1663 (porov. OED VII, s. 317), t. j. neskôr ako jeho slovenský korelát. V etymologickej literatúre sa poukazovalo na možnú súvislosť anglického slova s rovnoznačným hol. *holster*, takisto doloženým až od 17. stor., pričom sa konštatovalo, že história obidvoch výrazov nie je jasná (porov. Onions, 1996, s. 445). Hol. *holster* sa novšie interpretuje ako prevzatie (v špecializovanom význame „puzdro na pištoľ“) z polysémantického dnm. *holster* v pôvodnom význame „miesto na uschovanie“; tento výraz mohol byť prevzatý – zo strednej dolnej nemčiny – aj do angličtiny (porov. EWN, s. v. *holster*).

Vzhľadom na možné nemecké etymologické východisko pre angl. *holster* sa zdá, že pokiaľ ide o etymologickú charakteristiku výrazu *holstra*, reálnejšie je zostať pri názore E. Bernekera (1908 – 1913, s. 378 – 379), ktorý interpretoval čes. *holstra*, *hulstra* (v staršom jazyku „puzdro na zbraň“⁶) ako prevzatie z nem. dial. *holster* „puzdro; cestovná taška“. Za germanizmus novšie považuje príslušný český a slovenský výraz aj S. M. Newerkla (2004, s. 360; 2011, s. 352), ktorý pre ne uvádza etymologické východisko v podobe strdnem. *holster*, *hulster* „kožené puzdro na pištoľ, poľovnícka taška“.⁷ – Dodajme, že z rovnakého zdroja je zrejme

⁶ Porov. novšie aj *Vokabulár webový* (s. v.).

⁷ Porov. autorovo explicitné upozornenie: „HSSJ sieht falsch Übernahme < engl. *holster* ‘lederne Pistolentasche’.“ (tamže).

prevzaté aj poľ. *olstro* „kožené puzdro na pištoľ priväzované k sedlu“, v poľštine doložené od 16. stor. (Bańkowski II, s. 407; *Słownik zapożyczeń niemieckich...*, s. 143).

II. Tým sa však téma „HSSJ a anglicizmy“ nevyčerpáva.⁸

1. Etymologický kvalifikátor „angl“ je použitý⁹ aj v prípade výrazu **galôn** „stuha, stužka“ (s hláskovými variantmi *galon*, *galún*), na ktorý HSSJ (I, s.375) uvádza tri doklady z písomností administratívno-právneho charakteru (*galunow obgednati ryffow 100*, Trenčín 1641; *geden laket zlateho galuonu*, Zvolen 1679; *zlatými galonmi opramované životky*, Banská Bystrica 1723); porov. i zdrobnené **galónik** s dokladom *krosna na galoniky pletenia* (Liptovský Hrádok 1702).

K záveru o anglickom pôvode výrazu *galôn* viedla autorov HSSJ pravdepodobne existencia angl. *galloon* vo význame „druh úzkej, pevnej tkanej stužky alebo pásky zo zlatej, striebornej alebo hodvábnnej nite, používaný na zdobenie odevov; ozdoba z takéhoto materiálu“ (porov. OED VI, s. 334: doložené od r. 1604). Angl. *gallon* je prevzatím francúzskeho pôvodu (porov. Onions, 1996, s. 387), ktorého etymologickým východiskom je fr. *galon*, doložené už v r. 1379 vo význame „stuha používaná na lemovanie alebo zdobenie odevov, záclon atď.“ (porov. TLFi, s. v.); ide o odvodeninu od etymologicky málo jasného slovesa *galonner* v staršom význame „zdobiť vlasy zlatými alebo striebornými niťami, stuhami“ (doložené už okolo r. 1160).¹⁰ Francúzsky výraz bol prevzatý aj do taliančiny (*gallóne* „pásik z rôzneho materiálu používaný ako ozdoba“, od r. 1665; Cortelazzo – Zolli, 1999, s. 632, s. v. *gallóne*¹) a nemčiny (*Galone*, *Galaune* „lemovanie, obruba“, od konca 16. stor.; DWB, s. vv.).

Francúzsky pôvod sa predpokladá aj pre poľ. *galon*, označujúce rôzne druhy stužíek (od 1. polovice 18. stor.; porov. *Wyrazy francuskiego pochodzenia...*, 2012, s. 102). Rovnakej proveniencie je aj čes. *kaloun* „bavlnená látka v úzkých pruzích tkaná, tkanice“ (druhotne, v dôsledku kontaminácie s čes. *tkáti* „tkat“, i vo forme *tkaloun*), *galon* „prým, porta, šňúrka, kaloun, lemovka“ (porov. PSJČ, s. vv.; Machek, 1968, s. 237); francúzske etymologické východisko má v konečnom dôsledku aj maď. *galand* (s neetymologickým koncovým -d) „úzka stuha; lemovka“ (doložené od r. 1627; EWU I, s. 442).¹¹

Zdá sa teda, že nie je dôvod hodnotiť staršie slk. *galôn* „stuha, stužka“ ako prevzatie z angličtiny – ide o výraz francúzskeho pôvodu, ktorý mohol preniknúť do slovenčiny aj nemeckým prostredníctvom.

⁸ Vzhľadom na obmedzený rozsah príspevku tu nevenujeme pozornosť výrazom (kultúrne internacionalizmy, resp. europeizmy), ktoré nie sú priamo anglického pôvodu, avšak angličtina podstatným spôsobom ovplyvnila ich súčasnú sémantiku – v rámci skúmaného materiálového korpusu tu možno upozorniť aspoň na slová *parlament* či *princ*, porov. príslušné heslá v našom etymologickom slovníku (Králik, 2015, s. 423, 474).

⁹ Tento fakt zostal nezohľadnený v už zmienenej kolektívnej monografii *Staršia slovenská lexika v medzijazykových súvislostiach* (Kopecká et al., 2011).

¹⁰ Súčasné fr. *galonner* má význam „lemovať, zdobiť stuhou, stuhami“ (doložený od r. 1611); môže tu ísť o novšie denominatívum od fr. *galon* „stuha“.

¹¹ EWU charakterizuje uvedené maďarské slovo ako prevzatie z nemčiny, pričom upozorňuje na francúzsky pôvod východiskového nemeckého výrazu.

2. Na anglickú provenienciu upozorňuje HSSJ (I, s. 376) v prípade výrazu **garážia** (s formálnym variantom *karážia*) „druh hrubého súkna“, pre ktorý uvádza etymologický kvalifikátor „angl/pol“, z čoho zároveň vyplýva, že ide o slovo anglického pôvodu prevzaté do slovenčiny poľským prostredníctvom.

Konečným etymologickým východiskom uvedeného slova je angl. *Kersey (cloth)*, odvodzované od názvu obce *Kersey* vo východoanglickom grófstve Suffolk (porov. Onions, 1996, s. 504). Anglický výraz, doložený už v r. 1390 (porov. OED VIII, s. 398), bol prevzatý do rôznych európskych jazykov – porov. napr. hol. *karsaai* (staršie aj *kersey*, *karsey*, *caersey*, už od r. 1401; porov. Sijs, s. v.), fr. *créseau* (už v r. 1453 doložené vo forme *carisé*; TLFi s. v.), nem. *Kirsej*, *Kersej*, *Kirschei* (DWB, s. vv.) a i.

V súvislosti s úlohou poľštiny ako sprostredkujúceho jazyka, ktorú predpokladá HSSJ (porov. vyššie), je potrebné upozorniť, že príslušný poľský výraz má formu *karazja* (od 16. stor.; porov. Sławski II, s. 69). Uvažujúc o možnom prevzatí z poľštiny, v slovenčine by sme namiesto foriem *karážia*, *garážia* očakávali skôr formy **karázia*, **garázia* – porov. i rus. dial. *karazejá* „vlnená látka“, staršie i *karazijevo sukno* (od 16. stor.; Vasmer II, s. 191) či ukr. *karázija* „jednoduché hrubé súkno“ (od 16. stor.; ESUM II, s. 383) ako výrazy, ktoré prenikli do príslušných východoslovanských jazykov pravdepodobne cez poľštinu. K záveru o prevzatí slovenského slova z poľštiny mohli autori HSSJ dospieť azda na základe faktu, že najstarší v slovníku uvedený doklad na tento výraz pochádza z obce Boca (3 *lakty seleney garassie*, 1589), t. j. z oblasti Liptova, ležiacej v blízkosti poľského etnicko-jazykového areálu; z fonetických príčin je však podľa nášho názoru reálnejšie, že slovenské formy *karážia*, *garážia* (s konsonantom ž) pochádzajú skôr z juhu – východiskom slovenského výrazu môže byť maď. *karazsia*, interpretované ako prevzatie zo severnej taliančiny; porov. staršie benátske *carixea* (x = [ž]) a pod., prevzaté francúzskym prostredníctvom z angl. *Kersey* (k problematike porov. novšie EWU I, s. 697).

3. V kontexte názvov látok sa možno zmieniť aj o výraze **menčester** „tkanina s pozdĺžnymi úzkymi prúžkami podobná zamatu“ (HSSJ VII, s. 514), doloženom – v podobe so začiatočným *manss-* – už v kurentálnych protokoloch a kurensoch z 18. stor.; z rovnakého obdobia (18. stor.) je známe aj substantívum **manšest** „tkanina dovážaná z cudziny“ (HSSJ II, s. 257: Stará Ľubovňa). Východiskom uvedených výrazov je angl. *Manchester* (názov mesta v severozápadnom Anglicku), používané aj ako adjektívum v spojeniach typu *Manchester cottons* a pod., označujúcich rôzne bavlnené (angl. *cotton*) výrobky zhotovované v príslušnom meste (doložené od r. 1552, porov. OED IX, s. 296).

4. Zo staršej slovenčiny je známy aj výraz **kvaker** „príslušník náb[oženskej] sekty“ (HSSJ II, s. 170), na ktorý sa v HSSJ uvádza doklad z konca 18. stor. (*ossálené hlavy quakeři a ginj těm podobnj* – M. Institoris, *Nesšťastný staw kraginy...* Bratislava 1793). Už v rukopise kázne M. Welligrandta *Oswjcene temnosti...* z r. 1670 je však doložené slovo **kvakerský** ako vzťahové adjektívum od príslušného substantíva (*oni podobne tym quakerskjm kacirum swatu biblij a wssecky ewanglicke knihi zapowjdagj čitati*); z 18. stor. (*Knihá o celem swete zepsana...*) pochádza doklad na substantivizované adjektívum **kvakerský** „kvaker“ (*ostrow ten bude kwakerskich y anabaptistuw spolu pomgessanich*).

Počas prípravy HSSJ zostala nezohľadnená etymologická charakteristika slova *kvaker* a v uvedenom hesle nebol použitý kvalifikátor „angl“, ktorý nachádzame už v *Slovníku slovenského jazyka* (SSJ I, s. 799). Etymologickým východiskom slk. *kvaker* je angl. *Quaker*, pôvodne nomen agentis (*quaker* „kto sa trasie“) od slovesa *to quake* „triasť sa, chvieť sa“; angl. *Quaker* bolo použité údajne v r. 1650 vo vzťahu k príslušníkom Náboženskej spoločnosti priateľov (angl. *Religious Society of Friends*), ktorú v r. 1648 – 1650 založil anglický kazateľ George Fox. Pomenovanie *Quakers* mn. „kvakeri“ môže súvisieť s tým, že Fox vyzýval svojich stúpcov, aby sa „triasli pred Pánovým slovom“ (angl. *to tremble at the Word of the Lord*); angl. *Quakers* je však doložené už v r. 1647 vo vzťahu k príslušníkom akejsi zámorskej sekty, ktorí sa rituálne „chvejú a trasú“ (angl. *shiver and shake*), pričom nie je vylúčené, že takéto pomenovanie sa mohlo druhotne preniesť aj na nasledovateľov G. Foxa – k problematike výrazu porov. OED XII, s. 970.

Je zaujímavé, že príslušné slovo sa v staršej slovenčine prvýkrát objavuje už v r. 1670 (*quakerským kacirum*, porov. vyššie), čiže necelé štvrtstoročie od jeho najstaršieho dokladu vo východiskovom jazyku. Na základe citovaných dokladov z HSSJ možno usudzovať, že slovenský výraz bol prevzatý knižnou cestou, t. j. bez zohľadnenia jeho anglickej výslovnosti¹² – o tom nakoniec svedčí aj písanie *kwa-kerskich* namiesto „kwejkerskich“ a pod.

5. Celkom na záver sa v skúmanej súvislosti možno zmieniť – z relatívne špecifického aspektu – aj o výraze **stresovať sa**, pre ktorý HSSJ (V, s. 511) uvádza význam „nadmieru sa psychicky zaťažovať“: *o žiwota sweho bezpečnost naskrze se nestresowal* (*Prjpadnosity Telemacha...*, 1796). Takáto sémantizácia uvedeného výrazu zo staršej slovenčiny môže viesť k domnienke, že príslušné slovo etymologicky súvisí so súčasným slk. *stres* „nadmerná psychická záťaž organizmu“, *stresovať* „spôsobovať, spôsobiť stres“ (KSSJ, 2003, s. 713), ktorých etymologickým východiskom je angl. *stress* „1.1.a. utrpenie, ťaživá situácia, nešťastie, ťažkosti... 2.a. tlak vyvíjaný na človeka s cieľom nútiť ho alebo vydierať ho... 3.a. veľmi silný tlak nejakej negatívnej sily alebo ovplyvňujúceho faktora... 3.g. (v psychológii a biológii) nepriaznivá okolnosť, ktorá narúša alebo môže narúšať normálne fyziologické alebo psychologické fungovanie jedinca; súhrn takýchto okolností...“ (OED XVI, s. 885 – 886) – v takom prípade by bolo možné rozšíriť inventár anglicizmov doložených v HSSJ o ďalší výraz.

Takýto záver nepovažujeme za akceptovateľný, keďže význam typu „nadmerná psychická záťaž organizmu“ je v angličtine relatívne recentný – OED (loco cit.) uvádza najstaršie doklady na substantívum *stress* v citovanom význame 3.g. (porov. vyššie) až z 1. polovice 40. rokov 20. stor.; na sloveso *to stress* „stresovať“, ktoré je odvodené od substantíva *stress*, nachádzame v OED (XVI, s. 888) doklady až od 1. polovice 70. rokov 20. stor. Z toho zároveň vyplýva, že v prípade staršieho slk. *stresovať sa*, doloženého už od konca 18. stor., akiste nemôže ísť o prevzatie z angličtiny.

¹² Je zaujímavé, že SSJ (loco cit.) uvádzal pre výraz *kvaker* výslovnosť [kvejker]; v SSSJ (II, s. 868) už takéto odporúčanie nenachádzame. Zdá sa, že výslovnosť [kvaker] sa presadila na základe grafickej formy výrazu – už pravopis *kvaker* totiž zrejme signalizoval zdomácnenosť slova; informácia o výslovnosti [kvejker] by bola nepochybne žiaduca, keby si uvedený výraz zachovával aj v slovenčine pôvodnú anglickú grafickú formu *quaker*.

Podľa nášho názoru je oveľa reálnejšie uvažovať o českej proveniencii uvedeného výrazu. Vyjsť tu zrejme treba zo stčes. *třiesti* „triasť“ (s tvarmi prítomného času *třasu*, *třeseš* atď.) ako reflexu psl. **tręsti*, **tręsq* (> slk. *triasť*, *trasiem*) atď., ktoré sa stalo východiskom aj pre vznik prefixálnych perfektívnych odvođenin *z-třiesti se* „zatřást, otrást (čím), roztrást (co)“ a stčes. *s-třiesti* „setřást“¹³ (porov. *Vokabulář webový*, s. vv.) – zdá sa, že na ich základe mohli vzniknúť aj novšie iteratíva **ztręsovati*, resp. **střęsovati* „otriasať a pod.“¹⁴ ktoré podľa všetkého poslúžili ako etymologické východisko pre staršie slk. *stresovať sa*; v takom prípade by bolo možné použiť v uvedenom hesle etymologický kvalifikátor „čes“.¹⁵

Ako sme už uviedli, v HSSJ sa toto sloveso sémantizuje ako „nadmieru sa psychicky zaťažovať“; podľa nášho názoru by bolo vhodnejšie parafrázovať jeho význam ako „obávať sa“ – k významu porov. *triasť sa od strachu*, podľa toho aj *triasť sa* „3. expr. mať strach z niekoho al. z niečoho; 4. expr. mať obavu, báť sa o niekoho, o niečo“ (KSSJ, 2003, s. 783).

LITERATÚRA

- BAŃKOWSKI, Andrzej: Etymologiczny słownik języka polskiego. Tom 1 (A – K), 2 (L – P). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000.
- BERNEKER, Erich: Slavisches etymologisches Wörterbuch. Erster Band (A – L). Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung 1908 – 1913. 760 s.
- CORTELAZZO, Manlio – ZOLLI, Paolo: Dizionario etimologico della lingua italiana. Seconda edizione in volume unico. Bologna: Zanichelli editore S.p.A. 1999. 1856 s.
- DWB – Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://dwb.uni-trier.de/de>.
- ESUM – Etymohičnyj slovnyk ukrajinskoji movy. U semy tomach. Kyjiv: Naukova dumka 1982 n.
- EWN – Etymologisch Woordenboek van het Nederlands (A – Z). Amsterdam: Amsterdam University Press 2003 – 2009. 4 zv. [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://etymologiebank.nl>.
- EWU – Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest: Akadémiai Kiadó 1992 – 1997. 3 zv.
- HSSJ – Historický slovník slovenského jazyka. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1991 – 2008. 7 zv.

¹³ V novšom jazyku aj „otřásti něčím, třesením něčo porušiti n[ebo] zbořiti“, porov. i reflexívne čes. *střásti se* „otřásti se, zatřásti se; třesením se zbořiti“ (PSJČ, s. v.).

¹⁴ Porov. napr. čes. *otřęsovati* „otřásati“, na ktoré nachádzame doklad – hoci len jediný – v kartotéke lexikálneho archívu PSJČ: *W tom pak přebjdném a lidké srdce otřęfugjým ftawu, předce genom francauzská Armáda... nedaleko měfta Frankfurtu, dne 25. Řjgna je dotřela* (Fryčaj, *Veleslavné vítězství...*).

¹⁵ Alternatívnym riešením – zohľadňujúcim princíp koncepcie HSSJ, podľa ktorého „[h]eslové slovo sa v záhlaví heslovej state uvádza v pravopisnej a hláskovej podobe súčasnej spisovnej slovenčiny“ (HSSJ I, s. 22) – by mohla byť rekonštrukcia príslušného heslového výrazu vo forme **strasovať sa** [-re-], rešpektujúca hláskové zloženie morfémy *trias-/tras-* v súčasnom spisovnom slovenskom jazyku a upozorňujúca na formálny variant so začiatočným *stre-* v staršej slovenčine.

- KOPECKÁ, Martina et al.: Staršia slovenská lexika v medzijazykových súvislostiach. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 208 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. 4., doplnené a upravené vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.
- NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH 2004. 784 s. – Zweite, durchgehend überarbeitete und aktualisierte Auflage. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang GmbH 2011. 782 s.
- OED – Oxford English Dictionary. 2nd edition. Oxford: Clarendon Press 1989. 20 zv.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: O výslovnosti slova *slang*. In: Slovenská reč, 1984, roč. 49, č. 4, s. 256.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Softbal*. In: Slovenská reč, 1977, roč. 42, č. 6, s. 383.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: O slovách typu *watergate*. In: Nedeľná Pravda, 1987, roč. 20, č. 27, s. 7.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Vyšiel anglicko-slovenský slovník športových výrazov. [Sokolová, K.: Anglicko-slovenský slovník športových výrazov. Bratislava 1996.] In: Kultúra slova, 1997 a, roč. 31, č. 3, s. 180 – 183 (ref.).
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Za tú našu angličtinu. [Karaba, M.: Angličtina po anglicky. Trenčín 1996.] In: Kultúra slova, 1997 b, roč. 31, č. 1, s. 44 – 50 (rec.).
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Zombi/zombie*. In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 6, s. 340 – 341.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: K niektorým výzvam a petíciám na ochranu slovenského jazyka. In: Jazykovedný časopis, 2010, roč. 61, č. 1, s. 5 – 14.
- ONIONS, Charles T. (ed.): The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford: Oxford University Press 1996. xiv, 1026 s.
- PSJČ – Příruční slovník [jazyka českého] a databáze lexikálního archivu. [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>.
- SIJS, Noline van der (ed.): Etymologiebank (2010). [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://etymologiebank.nl/>.
- SŁAWSKI, Franciszek: Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków 1952 n.
- Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008. 220 s.
- SSJ – Slovník slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. 6 zv.
- SSSJ – Slovník súčasného slovenského jazyka. Bratislava: Veda 2006 n.
- TLFi – Le Trésor de la Langue Française informatisé. [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://atilf.atilf.fr/>.
- VASMER (Fasmer), Max: Etimologičeskij slovar ruskogo jazyka. Perevod s nemeckogo i dopolnenija... O. N. Trubačova. Izdaniye 2-je, stereotipnoje. Moskva: Progress 1986 – 1987. 4 zv.
- Vokabulář webový. Verze 0.4.2. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. [online]. Citované 10. 6. 2016. Dostupné na: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- Wyrazy francuskiego pochodzenia we współczesnym języku polskim. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 2012. 412 s.

Fonetická adaptace anglicismů v češtině (z výsledků výzkumu výslovnostního úzu)¹

VERONIKA ŠTĚPÁNOVÁ

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

Phonetic Adaptation of Anglicisms in Czech (from the Results of the Pronunciation Usage Survey)

Loanwords of the English origin (including proper names) form a substantial part of the lexicon of foreign origin not only in Czech. The paper is oriented on the phonetic/phonological aspect of adaptation of this lexicon. The data basis is formed by the pronunciation usage survey carried out in 2014 in Prague and Brno, including 300 respondents. 138 anglicisms, comprising 92 proper names and 46 common nouns and words belonging to other word classes, have been analysed. Not only general principles of adaptation of anglicisms into Czech, but also three important particular phenomena (i.e. the means of adaptation of the English sounds [æ], [w], [θ]) are presented.

1. Úvod (metodologie, data)

V roce 2014 se uskutečnil v Praze a v Brně rozsáhlý výzkum výslovnostního úzu, kterého se zúčastnilo 300 respondentů (se základním, středoškolským a vysokoškolským vzděláním ve věkových kategoriích 18 – 39 let, 40 – 59 let a nad 60 let, mužů i žen). Výzkum byl zaměřen na výslovnost 300 různých slov pocházejících z cizích jazyků (apelativ i proprií excerpovaných na základě frekvenčního seznamu z korpusu ČNK SYN2010), u nichž bylo možné předpokládat fonetickou variabilitu, případně jejichž grafická forma se od výslovnosti výrazně liší. Každý výraz byl obsažen vprostřed krátké věty, které byly respondentům postupně promítány v powerpointové prezentaci. Každou větu si měl respondent zapamatovat a pak ji (již bez textové opory) vyslovit (podrobněji viz Duběda a kol., 2014b).

Není překvapivé, že v důsledku frekvenčního kritéria výběru byla značná část zkoumaných výrazů anglického původu (konkrétně 44 % vzorku, tj. 138 různých výrazů, z nichž je 46 obecných a 92 vlastních jmen). Anglicismy jsou v současnosti v evropských jazycích velmi rozšířeným lexikálním fenoménem (srov. Görlach, 2001); do češtiny začaly masivně pronikat zejména od 90. let 20. století, avšak některé byly přejaty mnohem dříve.² Nejen z tohoto důvodu lze anglicismy rozlišit

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR č. 16-06012S a s podporou RVO: 68378092.

² Slova anglického původu v češtině byla v poslední době analyzována jazykovědci z různých perspektiv, např. morfologické, lexikální, stylistické nebo sociolingvistické (srov. Rejzek, 1993; Svobodová, 1996 a 2007; Bozděchová, 1997; Nekula, 2005; Adam, 2012), avšak

do různých vrstev (kategorií) podle míry integrace: na jedné straně jde o výrazy vyskytující se v češtině již po mnoho desetiletí, které jsou často adaptovány i graficky (*standard, mítink, gól*), na straně druhé pak poměrně čerstvé, graficky nijak neadaptované výpůjčky (*e-mail, all inclusive, comeback*). Mezi těmito opačnými póly se pak pohybuje značná část více či méně integrovaných lexémů, z nichž některé se v současnosti vyskytují z hlediska pravopisu ve více podobách (*jazz/džez, party/párty*). Samostatnou skupinu pak tvoří vlastní jména pocházející anglického jazykového prostředí. Je zřejmé, že z hlediska výslovnosti se anglicismy nechovají jednotně, je proto nezbytné klást při analýzách důraz na zohlednění rozdílů mezi apelativy a proprii, mezi „staršími“ a „novějšími“ výpůjčkami atp.

2. Principy zvukové adaptace anglicismů do češtiny

Fonologická variabilita anglicismů (a přejímek z cizích jazyků vůbec), která se jeví jako odlišná a výraznější než variabilita domácí slovní zásoby, je v mnoha jazycích včetně češtiny způsobena zejména nepravidelnými vztahy mezi výslovností a grafickou podobou těchto výpůjček (výjimku tvoří výrazy, které jsou plně integrované a jejichž pravopis je často již přizpůsoben domácím zvyklostem, srov. Rejzek, 1993). Konflikt mezi zdrojovým a cílovým fonologickým systémem je v jazycích řešen pomocí různých adaptačních principů (tedy nikoli nahodile). Tyto procesy, které lze v daném jazyce zobecnit, popisuje tzv. fonologie výpůjček (Loanword Phonology; viz např. Calabrese – Wetzels, 2009; Kang, 2011). V českém prostředí bylo identifikováno celkem 8 adaptačních principů (srov. Duběda a kol., 2014a; některé z principů popisují i starší zdroje, např. Romportl, 1978; Palková, 1994; Kučera – Zeman, 1998).³ Analýza výsledků výzkumu výslovnostního úzu pro anglicismy potvrdila předpoklad, že naprosto nejsilnějším principem adaptace je tzv. fonologická aproximace, při níž se vychází z výslovnosti daného slova v původním jazyce. Fonémy, které nejsou českému fonologickému systému vlastní, jsou pak nahrazovány jejich českými, zvukově nejbližšími protějšky, přízvuk se umísťuje na počáteční slabiku taktu a na styku hlásek se realizují stejné kombinatorní změny, jaké běžně probíhají v domácí slovní zásobě (např. asimilace znělosti). Např. proprium *Harry*, které má britskou výslovnost [ˈhæ.ɹi], respektive americkou [ˈhe.ɹi], je do češtiny adaptováno jako [ˈhe.ɹi], anglické apelativum *image* [ˈɪ.mɪdʒ] se počeští na [ˈɪ.mɪtʃ] a výrazu *design* [diˈzain], respektive [dəˈzain] odpovídá česká podoba [ˈdɪzajn]. Fonologická aproximace je pro češtinu základním způsobem výslovnostní adaptace přejímek a ortoepickými příručkami rovněž prezentován jako náležitý z hlediska spisovnosti (srov. např. Romportl, 1978, s. 27). Nejedná se však o princip jediný – v analyzovaném vzorku bylo možné zachytit rovněž tzv. grafickou výslovnost, tj. uplatnění českých výslovnostních pravidel na anglické grafémy (např. u propria *Jones*, které má britskou podobu [ˈdʒɔʊnz], respektive americkou [ˈdʒoʊnz], sice u českých mluvčích převažovala varianta [ˈdʒɔʊnz], avšak značný

soustavná pozornost z pohledu fonetického, která by byla opřena o rozsáhlejší reprezentativní výzkum, jim dosud věnována nebyla.

³ Těmito 8 principy jsou: (1) fonologická aproximace, (2) grafická výslovnost, (3) původní výslovnost, (4) analogie se zdrojovým jazykem, (5) analogie s cílovým jazykem, (6) vliv třetího jazyka, (7) vliv jazykových univerzálií, (8) nejasně motivovaná výslovnost.

počet respondentů jej vyslovil jako [ˈdʒɒns], čili uplatnili u grafému *o* výslovnostní pravidla platná pro český, nikoli anglický jazyk). Ačkoli lze u některých laických uživatelů jazyka zaznamenat názory, že náležitá výslovnost cizích slov má být zcela totožná s originální podobou ve výchozím jazyce, tzv. princip původní výslovnosti (tj. výskyt nepůvodních fonetických prvků) byl zaznamenán pouze u 2 % všech variant. Představa o značné rozšířenosti citátové výslovnosti v češtině by tedy byla mylná. Lze předpokládat, že znalost angličtiny je zvláště u mladé generace poměrně vysoká, avšak i tito mluvčí se importu cizích fonetických prvků brání. Pokud se nějaké hlásky patřící do anglického inventáře vyskytly, bylo to především v případě vlastních jmen a šlo nejčastěji o [w] (např. *William*); [ɹ] (např. *Warren*); [ə] (např. *Damian*); [θ] (např. *Smith*). Většina dalších principů se v analyzovaném vzorku anglicismů vyskytla pouze marginálně⁴ či se neobjevily vůbec, proto je nebudeme podrobně rozebírat, zmíníme pouze skutečnost, že ne vždy lze jednotlivé procesy od sebe odlišit. Je např. otázka, zda naprosto převažující podoba [ˈtonɪ] u rodného jména *Tony*⁵ (v britské angličtině vyslovovaného [ˈtəʊni], v americké pak [ˈtoʊni]) je podmíněna pouze vlivem grafiky, nebo lze uvažovat také o vlivu v češtině běžného antroponyma *Antonín*, s domáckými podobami *Toník*, *Tony* (srov. Knappová, 2010, s. 129).

Vzhledem k tomu, že se cizím fonetickým prvkům čeští mluvčí většinou brání (viz výše), podívejme se nyní na způsoby adaptace anglických hlásek [æ], [w], [θ] do češtiny. Tyto 3 jevy byly k analýze vybrány zejména pro jejich poměrně častý výskyt ve sledovaných anglicismech.

3. Adaptace hlásky *a* [æ]

Velmi častý anglický samohláskový foném, který se v českém fonologickém inventáři nevyskytuje, reprezentuje vokál [æ], tj. výrazně otevřená *e*. Ve výzkumu úzu bylo obsaženo celkem 28 výrazů (19 proprií⁶ a 9 apelativ⁷), v jejichž originální výslovnosti se tato samohláska objevuje. Z celkových výsledků vyplývá, že v procesu adaptace si zde silně konkurují české vokály [ɛ] (cca ve 2/3 případech) a [a] (v necelé 1/3 případech), jiné se objevují zcela výjimečně.⁸ Pokud však odlišíme apela-

⁴ Pozoruhodný je však např. nezanedbatelný výskyt podoby [ʃmit] u anglického příjmení *Smith* (originální výslovnost: [ˈsmiθ]); zkoumaný výraz byl zapojen do věty: *Dorazil i pan Smith a jeho sekretářka.*, která je jednoznačně ovlivněna němčinou, tj. v případě první souhlásky se uplatňuje princip vlivu třetího jazyka. Tuto podobu realizovalo 6,3 % mluvčích. Je nasnadě, že významnou roli zde hraje analogické původem německé příjmení *Schmied* vycházející z téhož etymologického základu (s významem ‚kovář‘) a jeho četné varianty objevující se u českých nositelů poměrně frekventovaně (např. *Schmid*, *Schmid*, *Schmit*, *Schmiedt*, *Schmitt*, s počestěnou grafikou pak *Šmíd*, *Šmidt*, *Šmídt*, *Šmiedt* atd.; srov. Moldanová, 2004). Není překvapivé, že v největší míře se podoby s počátečním [ʃ] vyskytovaly u nejstarší generace mluvčích.

⁵ Jméno bylo zasazeno do kontextu: *Jako první dorazil Tony Blair.*

⁶ Zkoumané výrazy: *Andrew*, *Ann*, *Anthony*, *Black*, *Catherine*, *Frank*, *Grand*, *Hamilton*, *Harry*, *Jack*, *Jackson*, *Los Angeles*, *Maggie*, *Manchester*, *Matthew*, *Patrick*, *Sally*, *San Francisco*, *Stanley*.

⁷ Zkoumané výrazy: *and*, *gang*, *gólman*, *jazz*, *jazzový*, *management*, *rallye*, *standard*, *standardní*.

⁸ Adaptaci anglické samohlásky [æ] do slovenštiny popisuje Ološtiak a kol. (2006, s. 17).

tiva od proprií a v rámci těchto souborů dále vydělíme ještě další skupiny (např. na základě doby přijetí do češtiny), zjistíme, že u značného počtu výrazů silně převažuje buď výslovnost s [ɛ], nebo s [a]. V rámci apelativ tak vznikne množina slov s převahou [ɛ] minimálně v 88 % (např. ve výrazech *gang, jazz, management, rallye*) oproti skupině s převahou [a] (minimálně v 91 %; např. *gólman, standard*). Je zjevné, že u dříve adaptovaných slov převažuje princip tzv. grafické výslovnosti, zatímco u novějších přejímek je již hojně uplatňován princip fonologické aproximace, která zde vede k užití vokálu [ɛ]. Grafická výslovnost, tj. vokál [a], se u nověji přejatých anglicismů vyskytuje zejména u starších a také u méně vzdělaných mluvčích. U vlastních jmen pak převládá princip fonologické aproximace (celkově v 81 %), což je v souladu s ortoepickým doporučením (srov. Romportl, 1978, s. 65). Nejvyšší podíl (99 %) výskytu [ɛ] zaznamenáváme u příjmení *Jackson*, což svědčí o všeobecné obeznámenosti s náležitou anglickou výslovností tohoto jména ve všech generacích napříč vzdělanostními skupinami. Naopak výraznější podíl má vokál [a] u jmen typu *Patrick* (58 %), *Anthony* (33 %), *Catherine* (24 %), což lze vysvětlit faktem, že tato osobní jména mají velmi blízkou, v češtině obvyklou podobu s [a] (*Patrik, Antonín, Kateřina*).⁹ Opět lze konstatovat, že výslovnost podle grafiky je častější u méně vzdělaných a zejména u starších respondentů.

4. Adaptace hlásky w [w]

Poměrně jednoznačné výsledky můžeme konstatovat v případě adaptace anglické labiovelární aproximanty [w] (11 zkoumaných výrazů: *Edward, Hollywood, software, softwarový, Walter, Warren, Washington, Will, William, Windows, World*). Foneticky nejbližší vhodná náhrada z českého inventáře, která zde připadá v úvahu, je hláska [v]; ta je také jako jediná doporučena v ortoepické příručce (Romportl, 1978, s. 64 a 67) a uzuální výslovnost v naprosté většině (95 %) tomuto doporučení odpovídá. Neadaptovaná, tj. původní výslovnost se vyskytla výhradně u proprií (zde celkově v 7 % případů, nejčastěji u mladých mluvčích nebo u vysokoškoláků), a to zejména u těch, v nichž *w* stojí na začátku slova. V případě výrazů *software* a *softwarový* se lze rovněž setkat s marginálním výskytem náhrady [w] > [f], k níž mohla přispět např. mylná analogie se slovy typu *fér, férový*. Není překvapivé, že podoby typu [softfɛ:r], [softfer] se objevují zejména u starších a také u méně vzdělaných mluvčích, kteří se s těmito lexémy pravděpodobně běžně neseťkávají. V jednotlivých případech bylo [w] ve jméně *Edward* nahrazeno vokálem [u], tj. vznikla podoba [ɛduart], která odpovídá v češtině běžné formě *Eduard*. Ačkoli je [u] rovněž foneticky poměrně blízké anglickému [w], proces [w] > [u] by často vedl ke vzniku pro češtinu fonotakticky neobvyklých skupin, proto se mu mluvčí většinou vyhýbají.

⁹ Další rodným jménem s vysokým podílem výskytu procesu [æ] > [a] je *Sally* (44 %), u něž nelze tento fakt jednoduše vysvětlit analogií s obdobným, v češtině běžně užívaným antroponymem. Vzhledem k tomu, že podobu [sali] nejčastěji užívají mluvčí střední a starší generace, je možné uvažovat o masivním rozšíření této varianty rovněž díky všeobecně známé rubrice *Dopisy pro Sally*, která již od r. 1968 existovala v oblíbeném časopise *Mladý svět*. O tom, že jméno z názvu této rubriky bylo běžné číst právě [sali], nikoli [seli] svědčí mj. např. nahrávka povídky P. Dobeše z roku 1984 (viz <http://www.karaokearty.cz/texty-pisni/dobes-pavel/mila-sally-230499>; cit. 2016-03-24).

5. Adaptace hlásky *th* [θ]

Ve sledovaném vzorku se skupina zapisovaná v angličtině jako *th* a vyslovovaná jako neznělá dentální frikativa [θ] vyskytla celkem u 5 vlastních jmen (*Anthony, Catherine, Faith, Matthew, Smith*).¹⁰ V 83 % byla do češtiny adaptována jako [t], další zvukově blízká hláska¹¹ [s] se vyskytla pouze v 9 % případů, a to především u výrazů, které jsou na *th* zakončeny.¹² Výslovnostní kodifikace (Romportl, 1978, s. 64 a 65) však jako náhradu anglického *th* doporučuje primárně [s] (případně [z] nebo [dʒ]), souhláska [t] je považována za variantní zejména na koncích slov. U jmen *Anthony, Catherine, Matthew* má na adaptaci skupiny *th* jistě významný vliv analogie s běžně se vyskytujícími českými proprii *Antonín, Kateřina, Matěj*. Ač je tato tendence zcela přirozená a nevyskytuje se v češtině nově, přesto ortoepická příručka v případě jména *Matthew* doporučuje jedinou podobu [mesju:], která se ve výzkumu úzu vůbec nevyskytla. Původní výslovnost s použitím hlásky [θ], nepatřící do českého fonologického systému, byla celkově zachycena v 6 % případů, nejčastěji (v 17 %) u příjmení *Smith*. Není překvapivé, že nejčastěji podobu [smiθ] užívali mladší a také vysokoškolsky vzdělaní respondenti. Osobní jméno *Smith* se dále vymyká i tím, že u něj byl ve srovnání s ostatními položkami zachycen zdaleka nejvyšší podíl variant se [s]. Nejčastější podoby [smis] a [smit] si zde silně konkurují (40 % versus 36 %), na užití jednotlivých variant má značný vliv faktor věku a vzdělání. Zatímco mluvčí spadající do skupiny nad 60 let nebo mající základní vzdělání preferují spíše výslovnost s [t], která více odpovídá grafice, se zvyšujícím se vzděláním a rovněž s klesajícím věkem se zvyšuje podíl [s]. Gender ani bydliště respondentů naopak žádné takové rozdíly nezpůsobují. Vlivu výsledku zvukové adaptace tohoto příjmení do češtiny na jeho skloňování jsme se věnovali v jiném příspěvku (Štěpánová, 2016).

6. Závěr

Lze konstatovat, že fonetická adaptace anglicismů v reálné praxi poskytuje široký prostor k dalším výzkumům, které v češtině nebyly delší dobu (paradoxně vzhledem k výrazným společenským změnám a s nimi související větší otevřenosti češtiny k cizím vlivům a importu přejímek) téměř¹³ prováděny – rozsáhlejší analýzy souvisely s vydáním kodifikační ortoepické příručky (Romportl, 1978) v 70. letech 20. století a pracemi na její revizi v 80. letech. Tyto aktivity byly zaměřeny zejména na zjištění noremní výslovnosti za účelem jejich kodifikace, cíl aktuálního výzkumu byl však odlišný: měl zmapovat reálnou výslovnost u frekventovaných přejímek a cizích vlastních jmen, popsat variabilitu a učinit závěry pro fonologii výpůjček. Prezentované výsledky tedy nemají např. normativní ambice, avšak mohly by vzbudit diskusi o aktuálnosti výslovnostní kodifikace, případně vyvolat

¹⁰ Jsme si vědomi skutečnosti, že jméno *Anthony* se v britské i americké angličtině vyskytuje ve dvou různých výslovnostních podobách: [ˈænthəni] a [ˈæntəni].

¹¹ Za další foneticky blízkou náhradu lze považovat i neznělou labiodentální frikativu [f]; ta se však vyskytla pouze velmi výjimečně a neuvádějí ji ani české výslovnostní příručky.

¹² Podobná situace je zjevně i v dalších slovanských jazycích, srov. Ološtiak a kol., 2006, s. 19 – 20.

¹³ Výjimku tvoří např. analýza uzuální masmediální výslovnosti jmen spisovatelů pocházejících z anglického prostředí, kterou publikovali J. Kučera a J. Zeman (1998).

potřebu dalších fonetických výzkumů, které jsou pro tvorbu ortoepických příruček nezbytné (srov. např. Ondrejovič, 2001). Je také zřejmé, že snaha vytvořit jednoznačná, jednoduchá pravidla – byť jen pro přejímky pocházející z jediného cizího jazyka – se nemůže setkat s úspěchem (srov. výše různé výsledky adaptace jednotlivých anglických fonémů v závislosti na době přijetí zkoumaných výrazů do češtiny, na analogických vlivech, na frekvenci či všeobecné rozšířenosti dané přejímky, dále na věku a vzdělanosti mluvčích atp.).

Prezentované výsledky naznačují, že fonologická variabilita¹⁴ je přirozenou vlastností anglicismů, přičemž (jak se dalo očekávat) je její výskyt vyšší v případě vlastních jmen. Z adaptačních principů se naprosto nejvíce uplatňuje fonologická aproximace následovaná se značným odstupem grafickou výslovností (často společně s analogií se slovy v cílovém jazyce). Okrajově se pak uplatňuje např. původní, neadaptovaná výslovnost.

LITERATURA

- ADAM, Robert: Máme se obávat anglicizace češtiny? In: Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová – J. Klímová. Praha: Karolinum 2012, s. 831 – 837.
- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Vliv angličtiny na češtinu. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Eds. F. Daneš a kol. Praha: Academia 1997, s. 271 – 279.
- CALABRESE, Andrea – WETZELS, Willem Leo (eds.): Loan Phonology. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins 2009. 273 s.
- Český národní korpus – SYN2010. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK 2010. [online]. Citované 14. 7. 2016. Dostupné na: <http://www.korpus.cz>.
- DUBĚDA, Tomáš – HAVLÍK, Martin – JÍLKOVÁ, Lucie – ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika: Loanwords and Foreign Proper Names in Czech: A Phonologist's View. In: Language Structure and Language Use. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2013. Eds. J. Emonds – M. Janebová. Olomouc: Palacký University 2014a, s. 313 – 321.
- DUBĚDA, Tomáš – HAVLÍK, Martin – JÍLKOVÁ, Lucie – ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika: Průzkum výslovnostního úzu u výpůjček a cizích vlastních jmen – metodologické otázky. In: Jazykovědné aktuality, 2014b, roč. 51, č. 3 – 4, s. 125 – 141.
- GÖRLACH, Manfred (ed.): A Dictionary of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages. Oxford: Oxford University Press 2001. 351 s.
- KANG, Yoonjung: Loanword phonology. In: The Blackwell Companion to Phonology. Eds. M. van Oostendorp – C. Ewen – E. Hume – K. Rice. Oxford: Wiley-Blackwell 2011, s. 2258 – 2282.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: Jak se bude vaše dítě jmenovat? Praha: Academia 2010. 783 s.
- KUČERA, Jiří – ZEMAN, Jiří: Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině: Anglická osobní jména. Hradec Králové: Gaudeamus 1998. 141 s.
- MOLDANOVÁ, Dobrava: Naše příjmení. Praha: Agentura Pankrác 2004. 229 s.
- NEKULA, Marek: Anglicismy v češtině. In: Encyklopedický atlas anglického jazyka [dtv – Atlas Englische Sprache]. Eds. W. Viereck – K. Viereck – H. Ramisch; překlad M. Nekula – A. Malá. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 259 – 275, 284 – 289.

¹⁴ Tato variabilita však rozhodně není naprostým chaosem – většinu procesů je možné přesvědčivě vysvětlit, lze proto hovořit o jakési „stínové fonologii“ cizích jazyků v češtině.

- OLOŠTIAK, Martin – BILÁ, Magdaléna – TIMKOVÁ, Renáta: Slovník anglických vlastných mien v slovenčine. Bratislava: Kniha-spoločník 2006. 265 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Ortoepické v lexikografii. In: Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej. Eds. S. Ondrejovič – M. Považaj. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2001, s. 108 – 113.
- PALKOVÁ, Zdena: Fonetika a fonologie češtiny. Praha: Karolinum 1994. 366 s.
- REJZEK, Jiří: K formální adaptaci anglicismů. In: Naše řeč, 1993, roč. 76, č. 1, s. 26 – 30.
- ROMPORTL, Milan a kol.: Výslovnost spisovné češtiny: Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník. Praha: Academia 1978. 318 s.
- SVOBODOVÁ, Diana: Anglické výrazy v českém publicistickém stylu. In: Naše řeč, 1996, roč. 79, č. 2, s. 99 – 102.
- SVOBODOVÁ, Diana: Internacionalizace současné české slovní zásoby. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta 2007. 141 s.
- ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika: Jak v češtině oslovujeme pana Smitha/Smithe. In: „Od počátků k současnosti (1955–2015)“ 60. let bohemistiky na ELTE. Eds. O. Fedoszov – A. Janiec-Nyitrai – Z. Muchová. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék 2016, s. 323 – 327.



**JAZYK – DEJINY
– OSOBNOSTI**

Fátum slovenského vývoja – strata cyrilometodského dedičstva

ĽUBOMÍR ĎUROVIČ
Lund, Švédsko

The fate of Slovakia's development – loss of the Cyrillo-Methodian legacy.

The fate of the Cyrillo-Methodian legacy had consequences for all future history of Slovakia.

The prohibition on Slavonic liturgy that followed the death of St. Methodius in 885 was implemented so thoroughly that, in the six centuries that followed, no material or ideational trace whatsoever remained of it on the territory of today's Slovakia. When, in the 15th century, a rich body of correspondence – written in Czech – amongst the highest levels of nobility, burghers, and cities then surfaces in this territory, it contains no mention whatsoever either of the language, of the religion or of the political or administrative status of Upper Hungary, or *Hungaria Superior*, as the region was then called. The fact that the correspondence is conducted entirely in Czech indicates that the vernacular of this territory was neither cultivated nor used formally, and that it was Czech—that became the foundation of written own language in Slovakia.

Subsequently, beginning in the 18th century, the stirring of national consciousness among the Slovaks happens by way of references to the work of St. Cyril & Methodius as well, despite the fact that no own national tradition existed for it. This tradition had in fact reached Slovakia in 17th - 18th c. by way of Czech texts. During the 19th c. this ideology then became both more intense and more formalized, perhaps partially because it was not associated with either of the dominant churches.

Then, in 1992, the Cyrillo-Methodian tradition was included as one of the foundational elements in the preamble of the constitution of the nascent Slovak republic, regardless of the absence of historical continuity for this tradition.

Keď sa na slovenské dejiny dívame našimi dnešnými očami, s našimi dnešnými vedomosťami či hodnoteniami, dá sa povedať, že celý jazykový, kultúrny a vlastne i politický vývoj Slovenska bol od začiatku určovaný absenciou dedičstva misie sv. Cyrila a Metoda.

1. Pôsobenie Sv. Cyrila a Metoda vo veľkomoravskom štáte medzi rokmi 863 a 885 – zavedenie bohoslužby vo „vlastnom“ staroslovienskom jazyku a preloženie základných kresťanských textov do tohto jazyka – je spoľahlivo doložené textami, správami ich učeníkov či rôznych historikov i materiálными dokladmi. Cyril medzičasom v Ríme zomrel a je tam pochovaný. Metod, Rímom vysvätený arcibiskup, so známymi úspechmi i porážkami, pôsobil na Veľkej Morave so svojimi uče-

níkmi či spolupracovníkmi do svojej smrti r. 885. Pre známe konflikty medzi byzantským ponímaním niektorých základných kresťanských vieroučných textov a ich interpretáciou v rekonštituovanej západorímskej ríši Karola Veľkého („filioque“) bolo učenie Byzantínca sv. Metoda na príkaz Ríma na Veľkej Morave zakázané.

2. Učeníci Sv. Cyrila a Metoda, kráľom Svätoplukom predaní do otroctva (Kliment, Sava, Naum a Angelár) a vykúpení bulharským cárom, vybudovali základy slovanskej kultúry balkánskych národov, založenej na „vlastnom“ jazyku. Založili dve veľké centrá – Ochrid a Prěslav. V Prěslavi bola grécka abeceda adaptovaná na hláskoslovie balkánskych Slovanov, a tak vznikla „azbuka“ – grafický nástroj na vznik srbskej, bulharskej a neskôr ruskej redakcie cirkevnoslovanského jazyka, a tým aj srbskej, bulharskej, ruskej písomnosti, teda kultúry. Ochrid sa stal strediskom šírenia cyrilometodského dedičstva na Jadrane a odtiaľto sa šírila v chorvátskom štáte tradícia bohoslužby vo vlastnom, chorvátskom jazyku a spolu s tým kultúra literatúry písanej glagolicou, ktorá žila v Chovátsku až do novoveku, aj po pri latinke.

V českom štáte reprezentuje cyrilometodské dedičstvo predovšetkým kňažná Ludmila, ktorá napriek úsiliu svojej pohanskej nevesty vychovávala „v slovanských knihách“ svojho vnuka Václava – neskôr svätého, patróna „Českej zeme“. Táto línia vývoja sa v českom kniežatstve udržala, a to aj potom, keď sa toto kniežatstvo, neskôr kráľovstvo, stalo súčasťou západnej, teda latinskej kultúrnej sféry Európy, takže si Česi, ako prví medzi slovanskými národmi, doložene s utvorením kultu (svätorečenie) Cyrila a Metoda, do svojho vlastného jazyka už v XIV. storočí preložili celú Bibliu – čo predurčilo celý ďalší kultúrny a vlastne aj politický vývin českého národa a štátu.

Ale na veľkomoravskom území, ktoré sa od X. storočia stalo súčasťou Uhorského štátu, cyrilometodská tradícia bezo stopy zmizla. Zrejme už Mojmir II. bral veľmi vážne zákaz bohoslužby v inom než latinskom jazyku. Biskup Gorazd – „slobodný muž vašej zeme“ a Metodov poverený nástupca – hneď, súčasne s vyhnaním ostatných Metodových učeníkov, z nášho dohľadu zmizol. Zmizol aj osobne (náznaky, že sa objavil u Vislanov, sú veľmi neisté), ale, na rozdiel od všetkých ostatných, neostala ani o ňom, ani po ňom žiadna správa a najmä žiadna textová stopa. Nezachoval sa z tohto času na našom území vôbec žiaden starosloviensky text, ani akákoľvek textová stopa po takom, ale ani nejaká správa, povest', či aspoň ľudová tradícia. Takže po konci Svätoplukovej vlády a z času neistej vlády či Mojmir II. či Svätopluka II., rovnako ani z najstarších čias Uhorska, v známej historiografii niet ani najmenšej zmienky, ani najmenšieho náznaku o osudoch nielen **slovanskej bohoslužby**, ale ani o existencii akéhokoľvek či písaného, alebo ústneho **slovanského jazyka** na našom dnešnom území. Takže dnešný slovenský národ nemá žiaden **dokument** o niekoľkých storočiach svojej najstaršej minulosti.

3. Hoci nejaká forma pokračovania či dožívania cyrilometodského rítu nemohla jedným úderom, vo chvíli a bezo stopy zmiznúť, pre celý časový zvyšok Veľkej Moravy a pre celé uhorské obdobie až do začiatku 15. storočia neexistuje žiadna stopa (v každom prípade žiadnu nepoznáme – okrem onomastiky) po domácom jazyku Slovanov (ale relatívne dlho ani Maďarov) na celom území uhorského štátu. Iná

vec je Chorvátsko, Slavónsko, či Dalmácia, ktoré v rámci Uhorska mali svoj vlastný status a kde, konkrétne v historickom kráľovstve v Chorvátsku, zápas o vlastný jazyk v bohoslužbe – najprv proti gréčtine Konštantínopolu a neskôr o jeho miesto popri latinčine Ríma (Grgur Ninský) – vždy hral významnú rolu.

Na rozdiel od našej národnej tradície, či skôr umelej mytológie, treba teda jasne povedať, že Svätoplukov zákaz slovanskej bohoslužby **na pol tisícročia** z diania na dnešnom slovenskom území **vymazal cyrilometodské dedičstvo**, t. j. slovanskú bohoslužbu, ale aj akékoľvek iné doložené používanie vlastného, domáceho jazyka (s výnimkou onomastiky). V historiografii „nástupníckeho“ štátu na tomto území, t. j. Uhorska, teda ani v kronike Jána de Thurócz (Johannes de Thurocz, 1488), ktorý z dnešného slovenského územia doložene pochádzal, niet ani najmenšej stopy po niečom slovenskom, či slovanskom vôbec. A Anonymova kronika (Kronika anonymného ... , s. 115) uvádza, že na západe sa hranicou Uhorska stala rieka Morava a ako sused či nepriateľ z tejto strany sa uvádzajú Česi. „Moravania“, pod akýmkoľvek menom, ani v tejto kronike neexistujú.

4. O to prekvapujúcejšie je, že akoby naraz, bez akéhokoľvek náznaku z predchádzajúcich rokov, sú od 15. storočia **z tohto istého územia** doložené a publikované stovky listov a iných textov, ale **po česky** (V. Chaloupecký, 1937; B. Varsík, 1956 a tam citovaní starší autori), čo sa obvykle spája s vojenskou aktivitou Jana Jiskru z Brandýsa a takzvaných „bratříkov“. Lenže takto, po česky, si píše najvyššia domáca, t. j. slovenská, šľachta a mnohé mestá či ich mešťania. Nemám o tom špeciálny výskum, a teda nemôžem dnes povedať, či títo odosielatelia písali len po česky (samozrejme treba predpokladať aj latinčinu, možno nemčinu, len omnoho neskôr maďarčinu). Ale čeština, veľmi dobrá, nepochybne **diktovaná** profesionálnemu českému pisárovi **pravdepodobne v miestnom slovenskom dialekte**, bola v tomto čase nepochybne aj pre túto najvyššiu domácu šľachtu („hrabata“, t. j. grófi) – a tým viac pre mešťanov – základnou písomnou komunikačnou rečou. To predpokladá miestne, teda slovenské dialekty pre bežnú dennú, napríklad rodinnú, komunikáciu aj tejto najvyššej vrstvy šľachty (Štiborovci, Czoborovci, Podmanickovci, Thurzovci, Pongráczovci, Komorovci ...) z nášho terajšieho územia zvaného oficiálne *Hungaria superior* (nie je z toho obdobia známe slovenské znenie tohto termínu; neskôr, až do 20. storočia, to bola *Horná zem*, spravidla *Horniaky*, po maďarsky *Felvidék*; ešte štúr nepoužíva termín *Slovensko*). Ale niet ani náznaku, že by niektorý z týchto dialektov bol mal tendenciu reprezentovať nejaké väčšie územie, alebo že by Horná zem bola mala tendenciu stať sa aj právnou či politickou administratívnou jednotkou, snáď dokonca s nejakým vlastným centrom – hoci má v uhorskom štátnom znaku od najstarších čias (a aj v maďarskom dodnes!) svoj erb: dvojkríž na troch vrškoch či – dávnejšie – „ďatelinkách“.

V doloženej rozsiahlej publikovanej korešpondencii niet ani raz zmienky **ani o bohoslužbe, ani o (vlastnej) reči**. Zrejme **v tomto 15. storočí** nebolo tradície, ktorá by tieto hodnoty bola pestovala či aspoň udržiavala. Možno vysloviť **predpoklad**, že za **týmto hodnotovým vákuom** je poltisícročie **od Svätoplukovho vypudení cyrilometodskej slovanskej bohoslužby vo „vlastnom jazyku“**.

Áký bežne hovorený jazyk, teda dialekt, bol za touto výrazne kultivovanou českou písanou podobou reči jednotlivých príslušníkov tejto najvyššej vrstvy oby-

vateľov dnešného Slovenska – to z dochovaných textov spravidla určiť nemožno: dialektizmy sú len v niektorých listinách z východného Slovenska – a to sú možno tiež viac dialektizmy pisára. Len raz, v jednom liste Pongráczovcov, je zreteľný lip-tovský či stredoslovenský tvar *novjemu*.

Čo bol ich „vlastný“, „materinský“ jazyk? Teda „ľudove“ a dnešnými kategóriami povedané: Boli to „Slováci“ alebo „cudzinci“? Spravidla sa populárne tvrdí, že všetka šľachta a možno aj meštianstvo bolo u nás cudzie – čo je však nezmyselná národná mytológia či skôr patológia, najmä z času obrany proti maďarizácii, teda z 19. storočia. Ak, povedzme, Štiborovci (najstaršia slovenská listina, t. j. listina zo Skalice z r. 1422, napísaná domácim jazykom, po česky) boli *hrabata*, teda grófi „na Branči a Beckove“ a dali mestu Skalici prostriedky na založenie a prevádzku starobinca, dodnes ľudovo nazývaného „Štibor“, je málo dôležité, že pochádzali, bohvie z koľkej generácie, z Poľska či Sliezska – bola to domáca najvyššia šľachta. A je aj rovnaká starobylá šľachta s koreňmi z dnešného slovenského územia: Thurzovci, najznámejší z nich palatín Juraj Thurzo, majú v predikáte „de Bethlenfalva“ čiže zo spišských Betlanoviec; ako dávno, to v tomto kontexte nie je relevantné. Do šľachtického stavu bol v 14. storočí povýšený napríklad rod Podmanických, pôvodne „pod-manínskych“ (dominantný vrch Veľký Manín pri Považskej Bystrici), ten je dlho potom doložený „na Považskom hrade a na Hričove“. Ich česká korešpondencia je u Chaloupeckého hojne doložená, ale z tam publikovaných textov z 15. storočia sa nedá o ich domácom dialekte usúdiť nič. Asi aj o nich platí konštatovanie švajčiarskeho polyhistora Konráda Gessnera zo 16. storočia (porov. Ďurovič, 2013, s. 37), že „Hungari“ pri rieke Váh „slavice loquuntur“ [hovorí po slovan-sky]. Rod Podmanických mal až do najnovších čias výraznú politickú pozíciu v uhorskom/maďarskom verejnom živote. Rodiny s týmto menom existujú dodnes, aj na Slovensku.

Bohoslužobným jazykom bola v tomto čase latinčina, ale pre základné modlitby a niektoré iné cirkevné úkony sa pravdepodobne udržiavalo nejaké aj prostému ľudu zrozumiteľné znenie. Či niekedy v Metodových časoch na našom území existovalo nejaké staroslovienske/cirkevnoslovanské znenie týchto základných kresťanských textov so slovakizmami, napr. modlitby Otčenáš, krstných či sobášnych formúl (porov. *Kyjevské listy* s jazykovými moravizmami) – o tom doložene nevieme nič. Ale naše do súčasnosti dochované – i pôvodné, i vekmi pozmenené – náboženské texty majú stopy českého pôvodu. Také je aj dnes v slovenskom znení Kréda i v bežnom používaní pôvodom české slovo *všemohúci*, celkom do nedávna boli najmä v náboženských textoch slová ako *vozďajší* či *vezďajší*, *nezosmilníš*, ...; hláskoslovne české je samotné meno *Ježiš* z latin. *Jesus*, cez staročeské *Ježuš* (porov. Ľ. Ďurovič, 2015, s. 137 a *passim*).

Masové prenikanie a potom roky používania českého – a v tomto rozsahu len českého – jazyka v najrôznejších funkciách možno vysvetliť tým, že k našim predkom do Uhorska, zrejme **pre neexistenciu textov vo vlastnom jazyku/dialekte** a bez kultúrnej či spisovnej podoby niektorého z existujúcich vlastných dialektov, prenikala čeština náboženských textov z len celkom nedávno od Veľkej Moravy oddeleného Českého kniežatstva; a čeština pre ľudí zo západných častí Horného Uhorska znela prakticky ako ich vlastný dialekt. Táto čeština tu teda najmenej od

14. storočia **kompensovala** vlastný kultúrny jazyk, „vymýtený“ Svätoplukom v zhode s požiadavkami západokresťanskej, latinskej cirkvi 9. – 10. storočia.

Treba zdôrazniť, že toto prenikanie češtiny k našim predkom do Uhorska je doložené od 14. – 15. storočia, teda **dávno pred reformáciou**.

5. Renesancia, ktorá podstatne zmenila myšlienkový svet Európy, prejavila sa výrazne aj náboženskou reformáciou, u Slovákov cez nemecké zdroje (najmä mestá) predovšetkým Lutherovou (1517). A Luther prišiel s celkom nebývalou požiadavkou: každý člen tejto novej cirkvi, vzdelaný či nevzdelaný, musí naspamäť doslovne vedieť základné vieroučné články kresťanského náboženstva, ako si ich skombinovala a uznáva táto nová či „obnovená“ cirkev (porov. Lutherov úvod „Wssem pobožnijm ffararům ...“ v *Bardejovskom katechizme* z r. 1581: reedícia SNK, Martin 2013, 2016). Tie boli v zásade totožné s českými textami (biblické *Desatoro, Otčenáš, ...*), len v novom, špecifickom výbere. Nová cirkev vyžadovala ich aktívne ovládanie a – čo je v našom kontexte centrálne dôležité – vo vlastnom (t. j. zrozumiteľnom) jazyku každého veriaceho. To sa od veriacich dovtedy nevyžadovalo a nevymáhalo. Zodpovednými za to urobil Luther nie kňazov, ale otcov rodín, teda laikov, ktorí tieto texty museli teda sami ovládať v prvom rade. Záväzné znenie týchto základných vieroučných textov zhromaždil Luther do zbierky, ktorá časom dostala meno „katechizmus“. K základným biblickým vieroučným textom, väčšinou presne citovaným z Biblie, Luther potom pridal svoje vysvetlenia a niektoré ďalšie texty (modlitby).

Reformácia prišla o niekoľko desaťročí po vynájdení kníhtlače. Z obdobia pred kníhtlačou existujú záznamy, že každý kňaz musí sám mať základné texty napísané. Lutherova požiadavka, určená všetkým otcom rodín, aby základné texty ovládala celá ich „čeládka“ vysvetľuje fakt, že – aj v našich pomeroch – musela vzniknúť potreba mať prístup k ich autoritatívnemu zneniu, ku katechizmu; a tak prvé slovenské vytlačené knihy sú Lutherov katechizmus v domácom, t. j. českom znení (*Bardejovský katechizmus* 1581, nedochovaný Prúnov katechizmus asi z r. 1583, „katechizmus troch superintendentov“ z r. 1612, jeho Pribišova reedícia, doplnená o ďalšie, nekatechizmové texty z r. 1634). Katolícke i ďalšie evanjelické tlače nasledovali až potom neskôr (evanjelická *Cithara sanctorum*, populárne zvaná *Tranosciscus*, mnoho vydaní od r. 1636, *Cantus catholici* r. 1655).

Hoci Slováci prijali Lutherov, teda nemecký variant reformácie, nebolo problémom používať dávno existujúce české znenie biblických textov a z nich skladať katechizmus pre nových slovenských luteránov, tým viac, že v českom znení niektorých sa snáď uchovala kontinuita so znením cyrilometodským, ktoré možno aj u Slovákov nejako preživalo (napr. v Otčenáši: ...*ale zbav nás od zlého ...*, zo staroslovienskeho ... *no izbavi ny ot lukavago* – na rozdiel od západného (latinského) ...*oslobod' nás ...* podľa ...*et libera nos a malo...*). Pravda, preložiť bolo treba Lutherove vysvetlenia a to bolo stimulom pre vlastnú tvorbu, samozrejme, v tom istom jazyku. To bolo začiatkom literárneho používania češtiny – a časom vlastných, **slovenských variantov češtiny** – u Slovákov po niekoľko storočí.

6. Čeština mala v písomnom používaní Slovákmí rôznu podobu. Pre bežné písomné používanie bolo miešanie s vlastným slovenským dialektom pisateľa prirodzené. V tomto smere máme dva typy takéhoto miešania: spontánne ad hoc miešanie a pokusy toto miešanie popísať a dokonca regulovať.

Povzbudený svojím ujcom Tobiášom Masniciom, autorom najstaršieho spisku o slovenčine *Zpráva pjsma slowenského* (1696) – čo je fakticky korektná čeština – utvoril neskorší evanjelický biskup Daniel Krman pre takýto fakticky existujúci miešaný jazyk pojem „lingua slavico-bohemica“ a napísal svoju obsiahlu latinskú gramatiku (nikdy nevytlačená a – **odnes!** – **neopísaná a neinterpretovaná!**, rukopis je prístupný v býv. Lyceálnej knižnici v Bratislave). Tento pojem sa ujal u evanjelikov. O generáciu mladší Skaličan Pavel Doležal vydal r. 1746, s obsiahlym historickým úvodom Mateja Bela, zásadné dielo *Grammatica slavico-bohemica* (p. Ľ. Ďurovič, 2000, s. 22 – 32). Tu do základov revidoval existujúcu gramatickú systematiku: odmietol model latinských deklinácií a konjugácií a zaviedol nový, pre slovenčinu špecifický systém (používaný v slovenčine i češtine dodnes) založený na formálnych vlastnostiach slovenských/českých slov – na gramatickom rode, koncovke nominatívu singuláru a gramatickom pojme životnosti. A tento svoj mix sa pokúsil aj kodifikovať. Jeho teoretický model prevzal potom pre češtinu Josef Dobrovský a ten sa potom ujal v celej teoretickej slavistike ako klasifikácia Dobrovského (p. Ďurovič, 2004) – ale meno Pavla Doležala sa fakticky zabudlo, a to aj v slovenskej jazykovede! Zásady jeho gramatiky prijal pre svoju gramatiku – teraz už slovenčiny – aj Anton Bernolák (Blanár, 2008).

V tomto 18. storočí sa do vedomia Slovákov – katolíkov aj evanjelikov – cez české pramene (Jacobus Jacobaeus, texty olomouckého arcibiskupstva, neskôr Balbín a i.) znova dostáva pamiatka sv. Cyrila a Metoda a – ako upozornila E. Kowalská (Kowalská, 2007) – aj pre ich nekonfesionálny charakter a stáva sa napriek neexistujúcej aktívnej tradícii pevným bodom vznikajúceho národného povedomia u oboch slovenských konfesií, katolíkov i evanjelikov. Takže, celkom v posledných časoch, sa ako významný národotvorný faktor cyrilometodská tradícia dostala až do preambuly ústavy Slovenskej republiky z r. 1992.

V praktickom dennom používaní od tohto 17. storočia neplatila žiadna teória: spontánne sa v rôznych krajoch alebo mestách formovala zmes väčšej alebo menšej miery miestnej reči s češtinou, s prvkami českého (okrem slovenských kalvínov nikdy nie maďarského!) **pravopisu a grafematiky** (písanie – vlastne až dodnes! – ypsilonu, české písanie hlások s diakritikami ako š, č, ž, ...), ale s individuálnym množstvom českých či česky znejúcich slov. Istú normu si utvorili jezuiti (jezuitská slovenčina). V slovenskej jazykovede sa pre takéto nekodifikované písomné používanie zmesi miestneho nárečia s elementmi češtiny zaviedol pojem „kultúrna západná / stredná / východná slovenčina“.

Texty, písané profesionálnymi pisármi, nemajú spravidla žiadne stopy slovenčiny. Tak isto tendenciu zachovávať korektnú českú – aj pravopisnú – normu majú bohoslužobné texty slovenských evanjelikov, napríklad texty nábožných piesní v kancionáloch, modlitby, neskôr aj iná literatúra (napr. B. Tablic a i.). Túto češtinu, v rôznych časoch a kontextoch percipovanú ako **slovenský spisovný jazyk**, nahradil až pokus Bernolák a definitívne **reforma Štúrova** s jej hodžovsko-hattalovskou modifikáciou.

To, čo Slováci z cyrilometodskej misie – na rozdiel od všetkých svojich slovenských susedov – v danom čase nezískali, potrebovalo na nahradenie jedno celé tisícročie.

LITERATÚRA

- Bardejovský katechizmus z roku 1581 – najstaršia slovenská kniha. Ed. M. Kovačka. Martin: Slovenská národná knižnica 2013. 255 s.
- BLANÁR, Vincent: Bernolákova Grammatica Slavica a Doležalova Grammatica Slavico-Bohemica. In: IUGI OBSERVATIONE... Jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008, s. 125 – 129.
- ĎUROVIČ, Ján P.: Evanjelická literatúra do tolerancie. Slovenské písomníctvo. Sväzok 5. Vydáva Matica Slovenská. Turčiansky Svätý Martin 1940, 418 s.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Pavel Doležal a jeho Grammatica Slavico-Bohemica. (Pri trojstom výročí narodenia 1700 – 2000). In: Slovenská reč, 2000, roč. 65, č. 1, s. 22 – 32.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Josef Dobrovský a mluvnice Pavla Doležala. In: Josef Dobrovský Fundator studiorum slavitorum. Ed. V. Vavřínek et al. Praha: Slovanský ústav AV ČR 2004, s. 403 – 413.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Zpráva pjsma slowenského Tobiáša Masnicia a problém slovenskej identity. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 3, s. 129 – 138.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Masniciovo Praefatio. Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 1 – 2, s. 32 – 40.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Pôvod a podoby češtiny ako spisovného jazyka Slovákov. In: Slovenská reč, 2015, roč. 80, s. 133 – 158.
- CHALOUPECKÝ, Václav: Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1956, 266 s.
- Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum. Kronika Jána z Turca 1488. Latinský originál z roku 1488 preložil do slovenčiny Július Sopko. Bratislava: Perfekt, a. s. 2014. 590 s.
- KOWALSKÁ, Eva: Kyrill und Method. Ihre Tradition in Politik und Geisteswelt der Slowakei. In: Die Renaissance der Nationalpatronen. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert. Hrsgb. Von S. Samerski. Köln – Weimar – Wien 2007. s. 116 – 127.
- Kronika anonymného notára kráľa Bela: Gesta Hungarorum. Ed. a prekl. V. Múcska. Budmerice: Vydavateľstvo RAK 2000. 159 s.
- VARSÍK, Branislav: Slovenské listy a listiny z 15. a 16. storočia. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1956.

Heteronymia a synonymia v mravoučných prekladových dielach Juraja Ribaya

PETRA KOLLÁROVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Heteronymy and synonyms in moral translation works of Juraj Ribay

The main goal of this paper is an analysis of dynamism of historical lexicon in two moral works of Juraj Ribay - *Prawidła morejności* (Rules of Conduct) and *Katechyzmus o zdrowj* (Catechism about the Health) (Pešť, 1795). Autor of the two moral works mentioned above Juraj Ribay had a great impact on development of dialectology, he collected and wrote down his findings into linguistic work *Idioticon slovacicum* (1805), which is an important source of variant lexical items used in the course of translation of the two moral Works mentioned above. The work follows with an analysis of relations between these lexical units in terms of heteronymy and synonymy which are not considered as stable characteristics, but rather as dynamic phenomena formed during historical development of language within language and dialect contacts reflecting the historical language situation.

1. Úvod

Témou nášho príspevku je pohľad na problematiku heteronymie a synonymie v prekladových mravoučných knihách Juraja Ribaya – v jeho dvoch dielach *Prawidła morejności, aneb zdwořilofti, gako i opatrnofji a zachowanj zdrowj, Mládeži a těm, kteří toho geřfte potřebuj, obětowaná* – ďalej len *Prawidła morejności* (1795) a *Katechyzmus o zdrowj pro obecny lid a řkolskau mládeř* – ďalej len *Katechyzmus o zdrowj* (1795). Ribayovým cieľom bolo sprístupniť tieto dve populárno-náučné diela čo najširšiemu publiku, čo ho viedlo k postupu, ktorý nie je z prekladateľského hľadiska štandardný, a to k častému uvádzaniu dvoch a niekedy aj viacerých lexikálnych variantov za sebou. Počas analýzy pramenného materiálu sme identifikovali rôzne vzťahy medzi vyexcerpovanými jednotkami (heteronymia, synonymia, jednotky na rozhraní heteronymie a synonymie, ekvivalenty, a dokonca i jednotky nazývané falošnými priateľmi prekladu – tzv. *faux amis*). Pre rôzny charakter ich lexikálnosémantického vzťahu medzi týmito jednotkami, a tiež historické zmeny, ktoré mohli tento charakter modifikovať (napr. zmena heteronymie na synonymiu), v príspevku všeobecne pomenúvame tieto jednotky „lexikálnymi variantmi“. Spočiatku sa nám ako najrozšírenejšie varianty našej analýzy javili slovenské a české ekvivalenty¹, postupná hlbšia analýza však ukázala, že naj-

¹ Vplyv konfesie na jazyk bol ešte v 18. storočí veľmi silný, a preto aj Juraj Ribay ako evanjelik bol zástancom biblickej češtiny a slovenčinu ako písaný jazyk v akejkolvek podobe v podstate neuznával (porov. Švagrovský, 2008, s. 49).

viac zastúpenými lexikálnymi variantmi sú heteronymá a synonymá. S ohľadom na rozsah príspevku obmedzíme našu interpretáciu iba na vybrané jednotky – prípady lexikálnych variantov – a budeme ich charakterizovať z hľadiska lexikálno-sémantického vzťahu a ich areálovej distribúcie. Z prípadových analýz sa pokúsime vyvodit' niektoré závery o lexikálnych zmenách a poukázať na opodstatnenosť výskumu historických diel, k akými patria aj Ribayove práce, pre poznanie funkčne podmienenej variantnosti v historických obdobiach vývinu jazyka.

2. Heteronymia – regionálna diferencovanosť lexiky

Regionálne nárečové varianty – **heteronymá** – tvoria v skúmanom materiáli najbohatšie zastúpenú skupinu variantných lexikálnych jednotiek v tzv. zátvorkových jednotkách. Ribayovou výhodou pri prekladaní mravoučných diel (*Prawidiel morejnosti* a *Katechysmu o zdrowj*) bolo, že v tom čase už zrejme mal rozsiahly materiál z nárečí, najmä z oblasti poľnohospodárstva, dobovej ľudovej terminológie, pomenovania častí krojov atď. (porov. Blanár, 1966, s. 93), ktorý neskôr spracoval v lexikografickom diele *Idioticon Slovacicum*. Z týchto poznatkov mohol J. Ribay čerpať aj pri uvádzaní variantných výrazov, čo svedčí o jeho dostatočných znalostiach o slovenských nárečiach. Keďže tieto jeho zátvorkové „dodatky“ vychádzajú predovšetkým z poznania nárečí, predpokladáme, že ich použitie malo zvýšiť zrozumiteľnosť textu u čitateľov aj preto, že v tomto období celonárodná kodifikovaná podoba slovenčiny ešte napriek Bernolákovej kodifikácii neprenikla do praxe. Evanjelické prostredie navyše túto podobu jazyka nerešpektovalo a kultúrne predpisovné útvary boli do veľkej miery regionálne diferencované.

2.1 Analýza heteroným v prekladoch J. Ribaya

Spomenuté variantné výrazy sme porovnávali s historickými a nárečovými prameňmi (*Historický slovník slovenského jazyka*, *Slovník slovenských nárečí*, *Atlas slovenského jazyka*, kartotéka dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV – ďalej len kartotéka JULŠ a rukopisné mapy k Atlasu slovenského jazyka z archívu dialektologického oddelenia JULŠ) a identifikovali sme ich teritoriálnu rozšírenosť a heteronymný charakter. Súbor tých ekvivalentných jednotiek, ktoré možno z areáloveho hľadiska klasifikovať ako heteronymá, obsahoval osem prípadov (napr.: izba – chyža – svetnica – svetlica – komora – leháreň; droždie – kvasnice; padláš – poval; tlstosť – tučnosť; kolíska – belčov). Na dvoch vybraných príkladoch ukážeme, ako sme pri analýze jednotlivých jednotiek postupovali.

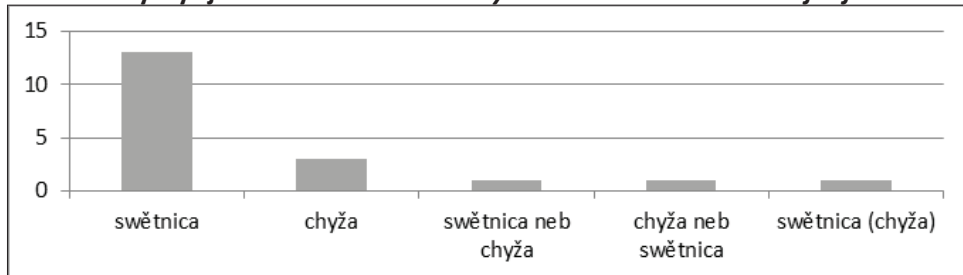
,obývacia miestnosť v dome‘

Na pomenovanie ,obývacej miestnosti v dome‘ používa J. Ribay v mravoučných dielach nasledovné výrazy: **izba – chyža – svetnica – svetlica – komora – leháreň**, napr.: *Každá gjzba (chyža) by měta mjti ne djry mjfto obtoků, ale dwa welké obtoky [...]* (*Katechysmus*, 1795, s. 8 – 9), *Wjteli, že wás wzácná ofoba nawjftjwj: gděte proti ni, a uwedte gi do neylepšj fwětnice (chyži)*. (*Prawidła morejnosti*, 1795 s. 20), *Kdo ale proto upadá do nemocy, že w fwé chyži (gjzbě, swetlicy) w které býwá, zlě a nečijté powěťřj má, či ten hřešj?* (*Katechysmus*, 1795, s. 4).

Tieto lexikálne jednotky a ich ekvivalenty sa vyskytovali tak často, že sme sa rozhodli venovať im hlbšiu analýzu a zamerať pozornosť nielen na ich výskyt v spojení

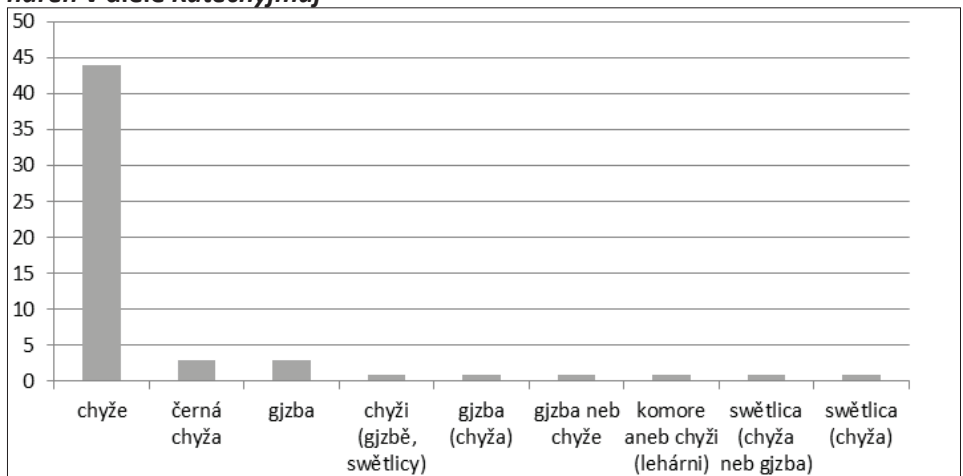
s ich „zátvorkovými“ variantmi, ale taktiež na frekvenciu výskytu jednotlivých lexém (*chyža*, *světlica*, *izba*) a spôsob ich používania v konkrétnych kontextoch. Po vyexcerpovaní daných jednotiek sa nám ukázali tieto závery: J. Ribay používal lexémy *chyža*, *světlica*, *izba* s istou preferenciou v *Prawidłách morefnofti* a s inou preferenciou v *Katechymfme*, a to takto: v *Prawidłách morefnofti* používal najčastejšie lexému *swětnica*, ktorú hodnotíme – aj vzhľadom na jej okrajový výskyt v nárečiach – ako českú. V celom diele sa toto slovo vyskytlo až trinásťkrát. Ďalším, avšak menej frekventovaným slovom bol výraz *chyža*, ktorá sa v knihe objavila trikrát. Po jednom raze sa vyskytli spojenia týchto dvoch slov, avšak v rôznom poradí buď s využitím spojky *neb*, alebo so „zátvorkovým“ variantom. Celkovo sa tieto lexikálne jednotky v *Prawidłách morefnofti* vyskytli 19-krát, pričom ich využitie môžeme vidieť i v tabuľke č. 1.

Tab. č. 1: Výskyt jednotiek *swětnica* – *chyža* v diele *Prawidla morefnofti*



V *Katechymfme* sme pozorovali odlišné využitie týchto výrazov, jedným z dôvodov je aj to, že táto kniha má väčší rozsah ako *Prawidla morefnofti* (124 strán), teda analyzované lexémy sa tu vyskytovali častejšie. Ale taktiež je zaujímavé, že tu namiesto slova *swětnica* uprednostňoval výraz *chyža*, tá sa v knihe vyskytla až 44 krát, potom ešte trikrát v ustálenom spojení čierna *chyža* (pozri nižšie), samostatne sa slovo *izba* vyskytuje trikrát a ostatné varianty, či už so zátvorkou, spojkou, alebo akoukoľvek kombináciou vymenovaných variantov, sa vyskytli iba v jednom prípade. Celkovo sa tieto lexémy vyskytli v texte 55 krát, pozri tabuľka č. 2.

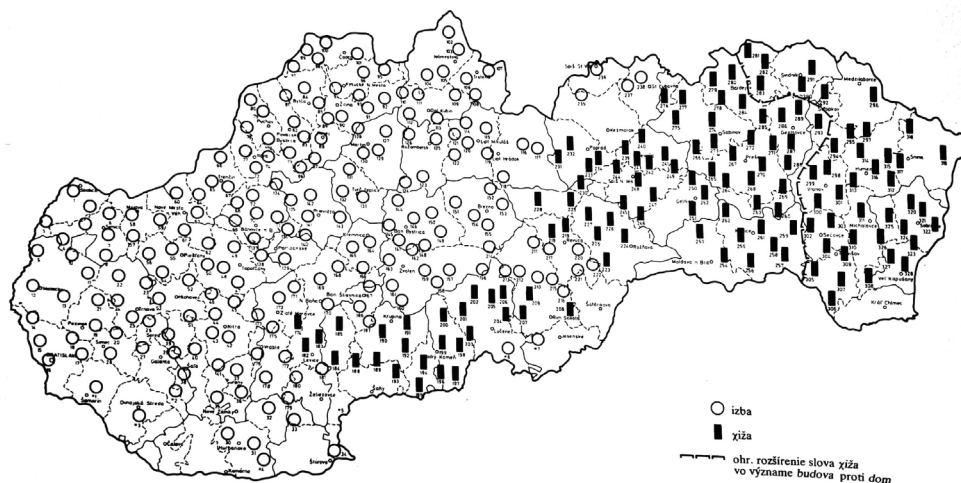
Tab. č. 2: Výskyt jednotiek *chyža* – čierná *chyža* – *swětlica* – *gjzba* – *komora* – *lehárěň* v diele *Katechymuf*



Ako vyplýva z údajov v tabuľke č. 2, J. Ribay v *Katechysme* používa nielen viac variantov, ale na rozdiel od *Prawidieł morefnofti*, aj nové lexikálne jednotky. Takými sú napríklad *komora* a *leháreň*: „Když raděgi w chładné komoře aneb **chyži** (**lehárni**), gako w teplé ljháme. A gestliže fy duchny w léte každy týden aspoň gedenkrát přefu-ffjme a přewěťřjme...“ (Ribay, 1795, s. 34). Z uvedeného úryvku teda vyplýva, že *chyža/komora/leháreň* v tomto kontexte nie je obyčajná izba, ale miestnosť na spanie – spálňa, odlišujú sa teda sémantickým významom. Slovo *chyža* sa vyskytlo s odlišnou sémantikou i v prípade spojenia *černá chyža*: „Dobré ge w takowé **gjbě** neb **chýži** fpáti, která ge welmi teptá, a w které duffji? Ba ge fjkodliwé. Nepokogné ge tam spanj, a snadno hława rozbolj. Od dýmu a páry z kacheť, anebo z pece, zwłáfftě když je znútra kauřjwá, (gako w černých **chyžách**, a když je gefftě y trauba zapchá) mnoho lidj zahořeło, ba giž y na wěčnoft zařpało, bywffj fřtakem poraženj.“ (Ribay, 1795, s. 34). *Slovník slovenských nářečí* (1991, s. 708) pod heslom *izba* uvádza toto lexikálne ustálené spojenie vo význame: ‚tmavá izba s kozubom‘.

Ďalším výrazným rozdielom medzi týmito dvomi knihami je, že v *Prawidłách morefnofti* Ribay systematicky používa českú lexému *swětnica* a ani raz sa v tejto knihe nevyskytuje slovenský nárečový variant *swětlica*. Naopak v *Katechysme* sa ani raz nevyskytla *swětnica*, ale uvádza tu popri ostatných formách slovenskú nárečovú jednotku *swětlica*. Vyššie sme uviedli, že Ribay vedel o českom preklade *Katechysmu* (*Katechysmus o zdrawj pro chrámy a fškoly hrabftwj ffauburgjkého lipjkého*. 1794) od Jana Tomsy a s najväčšou pravdepodobnosťou ho i čítal. Tomsa vo svojej verzii *Katechysmu* používa iba lexému *swětnice*, pričom v českých historických prameňoch sa uvádza dvojtvar *swětnicě* a *swětnice*, s významom „světnice, světlá, tedy k obývaní vhodná místnost, pokoj“ (<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>). Skutočný zámer, ktorý viedol Ribaya používať v *Katechysme* slovo *swětlice* nie je známy, môžeme sa však domnievať, že na základe poznania Tomsovoho *Katechysmu* chcel odlíšiť jeho české a svoje slovenské vydanie a použil najbližší variant známy zo slovenských nářečí.

Využitím *Atlasu slovenského jazyka* (1984, s. 206) môžeme konfrontovať naše zistenia so situáciou v slovenských nářečiach.



Táto mapa demonštruje, že na Slovensku sa používali najmä lexémy *izba* a *chyža*. Podľa kartotéky dialektologického oddelenia JULŠ sa slovo *svetlica* vyskytuje len miestami, a to v záhorských, trnavských, dolnotrenčianskych a stredonitrianskych nárečiach. Areálová diferenciácia výskytu lexémy jasne vymedzuje územie, kde na západnej časti Slovenska a čiastočne i na strednom Slovensku sa v tomto význame používa slovo *izba*, zatiaľ čo v oblasti južného stredného Slovenska (Novohrad, Hont, Gemer) a na celom východnom Slovensku sa používa lexéma *chyža*.

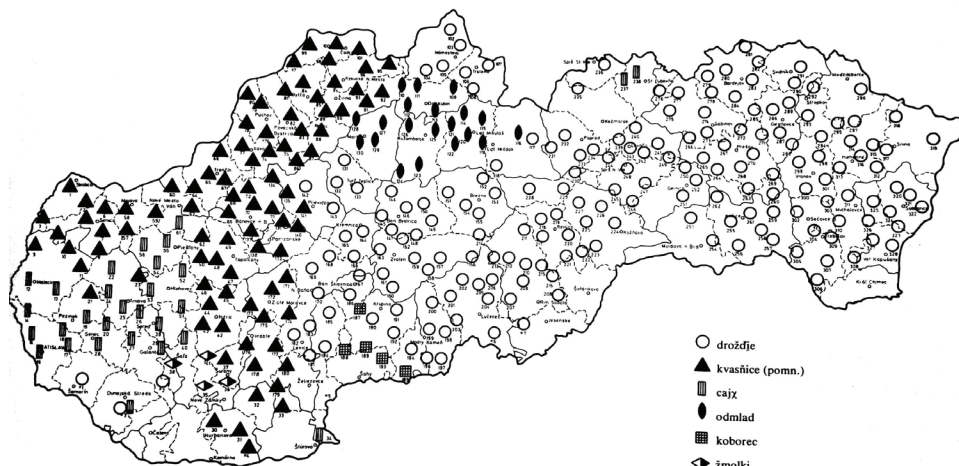
Tabuľka č. 2 dokladuje najčastejší výskyt slova *chyža*, ako môžeme vidieť na tejto mape. Ribay sa teda priklonil k používaniu variantu, ktorý prevláda na východnom Slovensku. Z korešpondencie s Dobrovským (porov. Ondrejovič, 2008) však vieme, že kultúrnu východoslovenčinu ako formu kultúrnej slovenčiny jednoznačne odmietal a jej používanie „odsúdil“. Preto nepredpokladáme, že sa v tomto prípade priklonil k variantu rozšírenému na východnom Slovensku, navyše ak sa na väčšine tohto územia používa tento výraz vo význame ‚dom, stavenie‘. Lexéma *chyža* vo význame ‚obytná miestnosť v dome‘ sa používa i v oblasti **južného stredného Slovenska** (pozri mapa), čo bol zrejme rozhodujúci faktor pri voľbe tejto lexikálnej jednotky. V *Stručnom etymologickom slovníku slovenčiny* sa uvádza pod heslom *chyža* definícia: ‚izba; dom (od 15. stor.), psl. **chyža* (**chyz-ja*), odvodenina od psl. **chyzь*, čo je staré prevzatie z germ. **hūsa* ‚dom‘ (Králik, 2015, s. 226). Lexéma *izba* z psl. **istьba* sa taktiež interpretuje ako ‚prevzatie z germánskych jazykov – východiskom bolo asi sthnem. *stuba* (tamže, s. 238), avšak uvádza sa špecifikácia ‚vykurovaná miestnosť‘. Jedným z možných vysvetlení, prečo Ribay preferoval lexému *chyža* pred *izbou*, je i sociálny faktor – od roku 1785 totiž pôsobil v Pešti, kde v tom období žilo slovenské etnikum stredoslovenského pôvodu. Toto územie bolo kolonizované práve z nárečovej oblasti s výskytom lexémy *chyža*, čo poukazuje na prirodzenosť a kontinuitu jazykového vývinu a vzťah ku kultúrnemu prostrediu.

‚prostriedok na podporu kvasenia‘

Ďalšou variantnou lexikálnou jednotkou, ktorá sa v texte vyskytla (hoci iba dvakrát, ale je z hľadiska diferenciácie nárečovej lexiky typickým heteronymom), je skupina výrazov **droždie – kvasnice – kvas – nácesta – nákyška – par – koborec** vo význame ‚prostriedok na podporu kvasenia‘: *Mnoho kyfeľých, tuze fľaných, a okořeněných gjdeť nepožjwegte, a nezkazte je s kotáčmi, a tjm co s droždmi (kwafnicami) dětáno, zwtáffťe co horaucé a newypečené geft* (Prawidła morejnosti, 1795, s. 52); *Howězý masfo, wegce, zwtáffť na měko wařeně, fljže (nudte), a tēm podobnj bez kwafnjc maučnj pokrmowé* (Prawidła morejnosti, 1795, s. 54).

Z úryvkov vidno, že prvý raz Ribay použil v zátvorke variant *droždie* (*kvasnice*), pričom *kvasnice* uvádza v zátvorke až na druhom mieste. Druhý raz už použil iba slovo *kvasnice*, bez variantu *droždie*. Treba si všimnúť, že zátvorkový variant je v knihe použitý skôr, na str. 52, a samostatná lexéma na str. 54. Možno sa teda domnievať, že po tom, ako uviedol obidva varianty, nepokladal už za potrebné druhýkrát použiť obidve lexikálne jednotky, a vybral si tú, ktorú preferoval – lexému *kvasnice*.

Mapa z *Atlasu slovenského jazyka* (1984, s. 231) demonštruje jazykovú distribúciu heteronym *droždie* a *kvasnice*:



Z mapy vyplýva areálová diferenciácia výskytu lexémy *kvasnice* (oblasť stredo- a dolnonitrianskych, záhorských, trenčianskych a kysuckých nárečí) oproti lexéme *droždje* (celá stredná a východná časť slovenských nárečí), ďalšie nárečové lexémy *cajz*, *omlad* a *žmolki* sa v Ribayových knihách nevyskytli. Lexikálne jednotky *kvas*, *koborec*, *nácesta*, *nákyska* a *par* sa vyskytli len raz: „S dobrým kwařom (nech ge on nacefte, nákyřřka, par, koborec) a s letnj, newřařau wodau, zpraweně ceřto řylně načřm mřřyt, a čařu mu nechat, aby dobře nakyřřo.“ (Katechřřmus, s. 19).

V tejto časti sme pomocou lexikologických prác analyzovali vybrané príklady a ich lexikálno-sémantické vzťahy. Hoci sme tu uviedli len výberovo príklady heteroným, nie všetky prípady variantných dvojíc/radov boli jednoznačné a ľahko identifikovateľné. To je zapríčinené najmä tým, že samotné rozhranie medzi heteronymami a synonymami nie je možné presne vymedziť. Ďalším problematickým faktorom, ktorý taktiež treba pri prácach takéhoto druhu zohľadniť je, že slovníkové materiály, rovnako ako aj spracované mapy, vznikli až z podstatne neskorších nárečových výskumov, než boli napísané a vydané mravoučné knihy. V takýchto prípadoch teda môžeme len predpokladať, aké bolo historické/staršie regionálne rozšírenie daných lexém, a taktiež to, ktoré lexémy boli všeobecne známe, alebo sa používali iba v určitých spoločenských vrstvách či vedeckých kruhoch. Regionálne heteronymá boli často zdrojom synonymie v nadnárečových kultúrnych variétach a neskôr i v spisovnom jazyku (Dolník, 2010, s. 52). Takýto proces vzniku synonymím z regionálnej diferenciácie dokladajú tiež populárno vzdelávacie diela predspisovného obdobia.

3. Synonymia v mravoučných dielach

V predošlej časti sme uviedli, že jedným zo zdrojov synonymie je regionálna heterogénnosť národného jazyka. Nárečový pôvod niektorých synonymím v súčasnom jazyku už bežný používateľ jazyka nevníma, a to „napr. pri synonymných dvojiciach ako *humno* – *stodola*, *obilie* – *zbožie*, *oblok* – *okno*, *roľa* – *zem*.“ (Habovštiak – Habovštiaková, 1971, s. 57). Najčastejšie sa však stáva, že do spisovnej slovnej

zásoby preniká iba jeden výraz z dvojice/radu heteroným. Otázka synonymím má z dialektologického hľadiska svoje špecifiká. V úvode *Slovníka slovenských nárečí* (1994, s. 22) sa uvádza, že synonymia je jav, keď sa jeden totožný význam vyjadruje rozdielnymi výrazovými prostriedkami **v jednej (totožnej) nárečovej oblasti**, avšak regionálna rozšírenosť synonymných jednotiek je málokedy úplne identická a môže byť ďalšou „oslabenou“ alebo „neutralizovanou“ diferenčnou črtou. V skúmanom materiáli je viacero dvojíc/radov slov, ktorých areálový výskyt v slovenských nárečiach sa do značnej miery prekrýva, a preto môžeme v týchto prípadoch hovoriť o synonymii. Hodnotenie týchto jednotiek ako synonymných však môže byť do veľkej miery len hypotetické, keďže doklady o nárečovom rozšírení máme až z terénnych nárečových výskumov realizovaných v 20. storočí – teda je potrebné počítať s istou dynamikou aj v nárečovej lexike.

V nami skúmanom materiáli boli bohato zastúpené synonymiá, ktoré tvoria domáce jednotky a cudzojazyčné ekvivalenty, ktoré – najmä cez mestské a bilingválne prostredia – prenikli aj do ľudového jazyka (porov. Múcsková, 2014, s. 70). V dielach je veľa nemeckých a maďarských prevzatí, ktoré – keďže prichádzajú do nárečí z mestského prostredia – zvyčajne nie sú ohraničené areálovo a po adaptácii v jednotlivých nárečiach fungujú aj vo vnútri nárečového celku ako synonymiá. V našom materiáli tvoria cudzie prevzatia buď lexémy z oblasti termínov (*urín, purgácia*), alebo ide o staršie prevzatia, ktoré prenikli do nárečovej lexiky a adaptovali sa (*pruclek, lajblík*). Zo súboru šiestich identifikovaných jednotiek (žriebä – koniča; baranča – jahňa; samodruhá – ťarchavá; moč – uryň; šliam – flus; lajblík – brusflek – pruclek – prusliak – živôtok – stan) ukážkovo vyberáme nasledujúce analýzy, ktoré demonštrujú fungovanie cudzojazyčných prevzatí v mravoučných dielach J. Ribaya.

‚hlien‘

Z prípadov opozície domáce : cudzie vyberáme rad slov označujúcich hlien vznikajúci pri podráždení alebo zápale nosnej sliznice. Ide o domácu lexému **sopel‘** a prevzaté lexémy – **šliam – flus**:

*Maudrá baba, čjmnáhle pupek takowému djetěti uwáže, hned mu předewšjim přehljdá ufta, hrdlo, a nacházýli w nich ptno **fopla (šflemu)** to prftámi maudře wyčiftj* (Katechyſmus, 1795, s. 52).

*Sfkodliwáli ge čtowěku kalná žluč a **šfem (flus)** w žaludku?*

*To ge welice šfkodliwé. Z takowé kalné žluči, aneb z takowého **šflemu (flufu)** w žaludku temeř wšfecky horaučofti, horacé zymnice, hlawy bolenj, oheň, kašřawoft, dáwenj (wracánj) běhačka, čerwěnka, počátek šwůg berau* (Katechyſmus, 1795, s. 14 – 15).

Pri zisťovaní areálovej distribúcie pomenovaní zastupujúcich daný význam vychádzame z lístkovej kartotéky JULŠ SAV. Z kartotečných lístkov dialektologického oddelenia vyplýva, že lexéma *sopel‘* sa vo význame ‚hlien‘ vyskytuje v niektorých oblastiach západného Slovenska (okres Bratislava, Malacky, Trenčín), a zriedkavo v oblasti Oravy (v okolí Námestova). Lexikálna jednotka *šliam* (HSSJ V., 2000,

s. 645) je prebraná z nemčiny (pozri V. Machek, 1968, s. 616), v *Etymologickom slovníku jazyka českého* sa uvádza s významom ‚hlien‘ a v *Stručnom etymologickom slovníku slovenčiny* (Králík, 2015, s. 532) sa uvádza význam ‚hlien, pena‘. Podľa kartotéky JÚLŠ SAV sa vyskytuje miestami v západoslovenských nárečiach a v dolnooravskej oblasti. Lexéma *flus* je podľa *Historického slovníka slovenského jazyka* (HSSJ I., 1991, s. 361) taktiež prebratá z nemčiny, alebo latinčiny. *Etymologický slovník jazyka českého* (1968, s. 144) uvádza pri tejto jednotke význam ‚výtok chorobných výměšků z těla při jistých nemocech‘, lexéma bola prevzatá z nemeckého *Fluß*, a to z latinského *fluxus* vo význame ‚tok‘. Vo význame ‚hlien‘ je jej výskyt zaznamenaný v oblasti prievidských a topoľčianskych nárečí (SSN I., 1994, s. 454). Z uvedených údajov z citovaných prameňov teda vyplýva, že používanie všetkých troch lexém sa synonymne prekrýva v rôznych oblastiach západoslovenského areálu. Z načrtnutej situácie vyplýva, že tieto lexémy zrejme boli známe v západnej časti slovenského jazykového areálu, a tento synonymný rad *sopel/šliam/flus*, bol v minulosti zrejme súčasťou dobovej terminológie. Lexémy dnes už nemajú štylistický príznak odbornosti. Jednotky *šliam* a *flus* v súčasnosti patria k zastarávajúcim a nárečovým výrazovým jednotkám.

4. Záver

Variantné dvojice a niekedy až viacčlenné rady s (približne) rovnakým významom, vyskytujúce sa v knihách J. Ribaya, nám počas analýzy začali odkrývať súvislosti a vzťahy k domácim regionálne diferencovaným jednotkám. Na základe týchto vzťahov bolo možné postupne vyčleniť rôzne typy lexikálnych variantov, ktoré možno podľa neskoršieho regionálneho rozšírenia identifikovať ako nárečové heteronymá alebo synonymá, resp. jednotky, ktoré nadobúdali charakter synonym, hoci pôvodne – pravdepodobne – vychádzali z heteronymného vzťahu, sú tak svedectvom prirodzeného vývinu jazyka.

Napriek tomu, že mnohé z heteronymných a synonymných jednotiek sa z hľadiska neskorších nárečových výskumov javili ako „jasné“, jednoznačne vydelené areálovou diferenciáciou výskytu lexémy (pri heteronymách) alebo prelínajúce sa v rámci areálov (pri synonymách), treba vziať do úvahy i časové rozdiely medzi vznikom skúmaných mravoučných kníh a obdobiím, v ktorom sa budovali archívne nárečové fondy. Z tohto dôvodu i naše analýzy musíme interpretovať s ohľadom na vývin jazyka, keďže nemožno s určitosťou zistiť stav regionálneho rozšírenia daných lexém v 18. storočí. Komparáciou so slovníkovými a archívnymi prameňmi sa ukázalo i to, ktoré nárečové oblasti J. Ribay preferoval a ktorým sa naopak vyhýbal, pričom z jeho korešpondencie s Dobrovským, ale taktiež z iných zdrojov, je známe, že napríklad východoslovenské nárečie i kultúrnu východoslovenčinu nepovažoval za vhodnú formu pre kultúrny jazyk, ale za „hatlaninu“ (porov. Švagrovský, 2008, s. 49). Naproti tomu západoslovenské a stredoslovenské nárečia považoval J. Ribay z hľadiska svojho jazykového vedomia za najrýdzejšie, za „echt“²

² „Jetzt zweifle ich gar nicht mehr, daß es noch ächte Slowaken giebt. Der Wohnsitz derselben ist in Groß- und Klein-Honter Komitat, wie auch im Neograder. Ihre Sprachart wird belacht, sie ist aber die ächte reine Slowakische. Diesen kommen Thuerozer, Liptauer und zum Thiel Arwer und Trentschiner am nächsten.“ (Patera, 1913, s. 82)

slovenské. Túto jeho nárečovú preferenciu dokazujú aj analyzované lexikálne jednotky najčastejším výskytom lexém z oblasti trenčianskych, liptovských, zvolenských a gemerských nárečí.

Písomná korešpondencia Ribaya a Dobrovského naznačuje, k akému nárečovému základu mal Ribay najbližšie, resp. prvky ktorých nárečí považoval za produktívne (ako sme si mohli všimnúť na jednotlivých analýzach). Ribayova inklinácia k stredoslovenskému nárečovému základu môže potvrdzovať aj všeobecne pripomínaný názor o ich produktívnosti, ktorý sa často objavuje v súvislosti s výberom stredoslovenského základu štúrovskej kodifikácie a jeho motivácií (porov. Krajčovič – Žigo, 2011, s. 167). J. Ribay napriek tomu, že bol evanjelik a ako kultúrny, náboženský i vedecký jazyk presadzoval biblickú češtinu, dospel k potrebe – v mene úspešnej komunikácie a bezproblémového porozumenia – slovakizovať jazyk v diele určenom širším a menej vzdelaným vrstvám, pre ktoré čeština nebola prirodzeným dorozumievacím jazykom. Neskôr si J. Ribay uvedomil potrebu modifikovať biblickú češtinu a adaptovať ju živému jazyku Slovákov, o čom píše v *Zpráwe* – krátkej kapitole, ktorá slúži ako záver v *Katechysme o zdravj*:

„Doftiby mi fadno bylo wſſecky prawidła Čechořčnofti při tomto překládanj zachowáwati, gichžto giftě negfem nepowědom: ale wſſak zřenj mage na nafje Słowáky, gim k wůli chteł fem y to učiniti, co fe mi ani famému wſſeligak neljbj. Čechům owſſem fad gen to může býti wděčné, že tudy Słowenčiny wlaftnofti poznati budau mocy. Dni giž krom toho české přeloženj tohto Katechysmuſu, od P. Frant. Jana Tomſy w Praze 1794, magj. Rádbych wědeł, gak na tuto prácy Słowácy nafj hleděti budau. Kdybych fe druhého wydánj tohoto Katechysmuſu dožiť, tobych w něm ſtrany řeči chteł ponaprawiti, coby gich wjce žádało. To wſſak liſtowne by mi oznámeno býti měło, geſſto giného ſpůſjobu mezy námi k tomu nenj. Aby mnohých Słowáčků zdrawj a žiwotu tjmto mým uſyłowánjm poſlauženo býti mohło!“ (Ribay, 1795, s. 125 – 126).

Populárno-náučné diela sú určené pre široké vrstvy spoločnosti a ich autori sa prirodzene snažili o priblíženie – akomodáciu – formálnej jazykovej stránky k živému jazyku používateľov. Na rozdiel od dobových vedeckých alebo umeleckých diel sú tieto žánre do veľkej miery dokladom živého jazyka, jeho reálnej podoby v historickom období. Preto sú tiež prameňom poznávania historického vývinu jazyka – funkčne podmienenej variantnosti, priebehu a šírenia jazykových zmien – ako napr. vznik synonymie, archaizácia, neologizácia, formovanie terminológie (napríklad v oblasti etiky, morálky, medicíny, stravovania...), a tiež formovanie historických kultúrnych variet.

LITERATÚRA

- BLANÁR, Vincent: Ribayov Idioticon Slovacicum. In: Jazykovedné štúdie IX. Dejiny a dialektológia. Ed. E. Pauliny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966, s. 91 – 114.
- DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010, 301 s.
- HABOVŠTIK, Anton – HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: O dvoch príčinách synonym v spisovnej slovenčine. In: Jazykovedné štúdie XI. Ed. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971, s. 57 – 68.

- HABOVŠTIAK, Anton: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. Časť prvá: Mapy. Časť druhá: Úvod – komentáre – dotazníky – indexy. Bratislava: Veda 1984, 368 s.
- Historický slovník slovenského jazyka. A – J. Red. M. Majtán et al. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1991, 535 s.
- Historický slovník slovenského jazyka. R – Š. Red. M. Majtán – R. Kuchar – J. Skladaná. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000, 692 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo UK 2011, 252 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 868 s.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Prestíž ako motivačný faktor pri preberaní cudzích jednotiek a špecifiká nárečovej adaptácie (na príklade historických germanizmov). In: Jazyk a jazykoveda v interpretácii. Ed. O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Vydavateľstvo UK 2014, s. 68 – 80.
- Nárečový archív dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jozef Dobrovský a Jur Ribay. In: Jur Ribay 1754 – 1812, život, dielo, doba. Ed. V. Poláková. Martin: Slovenská národná knižnica 2008, s. 21 – 24.
- PATERA, Adolf: Jozefa Dobrovského korespondencie. Praha: Vydala III. třída české akademie císaře Františka Jozefa pro vědy, slovesnost a umění 1913, 343 s.
- RIBAY, Juraj: Katechyfmsus o zdrowj pro obecny lid a Sjkolskau mládež. Budapešť: Tlačiareň Mateja Trattnera 1795. 123 s.
- RIBAY, Juraj: Prawidla morejnofci, aneb zdwořilofti, gako i opatrnofi a zachowanj zdrowj, Młádeži a těm, kteřj toho geřfjte potřebugj, obětowaná. Budapešť: Tlačiareň Mateja Trattnera 1795. 60 s.
- Slovník slovenských nářečí. A – K. Red. I. Ripka et al. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1994, 936 s.
- Slovník slovenských nářečí. L – P (povzchádzať). Red. A. Ferenčíková – I. Ripka. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006, 1066 s.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan: Juraj Ribay a jeho vzťah ku kultúrnej východoslovenčine In: Jur Ribay 1754 – 1812, život, dielo, doba. Ed. V. Poláková. Martin: Slovenská národná knižnica 2008, s. 49 – 52.
- TOMJA, Jan: Katechyfmuř o zdrowj pro chrámy a řřkoly hrabstw jřaumburgřkého lipřkého. Praha: nákladom Jana Gottřřyda Kalwe 1794. 84 s.
- Vokabulář webový. [online]. Citované 15. 2. 2016. Dostupné na: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Launerov pohľad na štúrovský spisovný jazyk

IVANA KLABNÍKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

Launer's view on Štúr's standard language

This article is dealing with historical polemics focused on Štúr's codification of the Slovak language. It points out Štěpan Launer's approach to the Štúr's codification, which Launer presented in three works: *Povaha Slovanstva* (1847a), *Slowo k národu swému* (1847b) a *Wsselicos pro obweselnj myslj* (1848). Based on the analyses of these works I would like to adduce Launer's philosophy, present his compact view on the Štúr's Slovak language as well as on Ľudovít Štúr himself.

V príspevku sa budem venovať otázke polemiky o štúrovčine. Konkrétne by som chcela poukázať na postoj Štěpana Launera k štúrovčine. J. Marták (1938) opisuje Launera ako zvláštnu a rozporuplnú osobnosť. Jeho myšlienky spája s jeho povahou a vlastnosťami, akými bol známy už počas štúdií. Launer bol panovačný, s ním sa nezniesol, bol zanovitý, každému chcel nanútiť svoju vôľu a vo všetkom musel byť prvý. Posledné bolo možno vidieť i v jeho horlivosti, vytrvalosti a usilovnosti na prednáškach Ľ. Štúra o porovnávej jazykovede už na evanjelickom lýceu. Keď sa mu nedarilo „vyjsť“ so spolužiakmi, vrstovníkmi, vylúčil sa radšej zo slovenskej spoločnosti. Toto odcudzenie viedlo, ako opisuje Marták, až tak ďaleko, že sa dal do služieb maďarizácie a celú svoju ďalšiu činnosť venoval útokom proti štúrovcom (c. d., s. 19).

Štěpan Launer bol najskôr žiakom a stúpencom Ľ. Štúra, neskôr ostro odmieta jeho národný program a nový spisovný jazyk (Pichler, 2011, s. 16). I podľa P. Krištofa (2011, s. 134) ho niektorí autori považujú za zradcu slovenského národa, iní za apokryfný typ slovenského nacionalistu.

1. Launer napáda Štúra

Launer vydal k spornej otázke štúrovského spisovného jazyka tri diela. *Povaha Slovanstva se zvláštním ohledem na spisovní řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků* (ďalej len *Povaha Slovanstva*) je akousi Launerovou filozofiou dejín, *Slowo k národu swému* je ostrou kritikou a polemikou proti Štúrovi, štúrovcom a ich novej podobe spisovného jazyka a spis *Wsselicos pro obweselenj myslj* možno hodnotiť ako satirický pamflet, hoci autor ho nazýva svojím ospravedlnením.

2. Launerove filozofické náhľady na Štúra

Launer sa odlišoval od ostatných slovenských vzdelancov svojimi predstavami o prítomnosti a budúcnosti slovanských národov a celkovo svojimi ideami o Slovanstve (Pichler, 2011, s. 17). Pre bližšie pochopenie svojho modelu – svojej koncepcie dejín Slovanov a ostatných národov – napísal knihu *Povaha Slovanstva*, ktorá vyšla v roku 1847 v Lipsku. V úvodnom slove sa prihovára čitateľom, načrtáva, čo daný spis obsahuje: jeho predstavu zostavenia európskych národov ako nástrojov ducha sveta a ich zväzky.

Celý spis je vedený v jednej línii, pre ktorú sú charakteristické tri hlavné okruhy: Heglov koncept filozofie dejín, protestantizmus a kritika štúrovskej podoby spisovného jazyka.

2.1 Heglova filozofia

Myšlienky Heglovej *Filozofie dejín* si upravuje pre svoje potreby; slúži mu ako prezentácia vlastných názorov. Predostiera tu svoj náčrt „kmeňovitosti“. Kým Štúr v práci *Nárečia slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* (1846) uvádza až jedenásť kmeňov Slovanstva, Launer delí Slovanstvo na štyri kmene: „1. Horvaté, Slovinci, Dalmatinci, 2. Poláci, 3. Rusové, 4. Čechové, Moravané, Slováci a Slezáci.“ (c. d., s. 83). Launerove kmene sú akousi analógiou európskych národov – „Vlaši (Taljané), Francauzové, Angličané a Němci.“ (c. d., s. 83). Osobitne si treba všimnúť, že na rozdiel od Štúra, ktorý Slovákov vymedzuje ako kmeň samostatný, Launer Slovákov a Čechov zaraďuje k jednému kmeňu spolu s Moravanmi a Slezanmi.

Konkrétne vychádza zo „západo-europejského veku“, teda zo západnej kultúry. Čechom, Slovákom, Moravanom a Slezanom zodpovedá v jeho koncepcii európsky národ – filozofický a teoretický Nemci. Každý národ má podľa Launera nejakú úlohu. Nemci vynikajú najviac svojou filozofiou a teoretickými vedami. Politiku a zákonodarnú moc má v rukách Maďarsko, ktoré prináleží západným krajinám Anglicku a Francúzsku (Launer, 1847a, s. 120). „Duchovních mocí působení ve vlasti naší uvážíce, přesvědčíme se, že se Uhersko na dvě hlavní oddělení rozpádá; a sice: jedna strana se chopila praktického, politického západního života, a tuto stranu představují v Uhersku Maďarové, jakožto zákonodarci vlasti naší; jiná ale strana obrátila se k theoretickému a philosophickému západnímu životu, totiž k Nemcům, a tuto stranu představují ve vlasti naší uherští Slováci a Němci.“ (c. d., s. 120). „Maďarové mají po své straně život občanský politický, oni jsou jakoby zrcadlo západní Evropy ve vlasti nassi z ohledu politiky, oni jsou jen jakoby copia ducha a vzdělanosti zakonodarské evropské, právě tak jako Slováci jsou opět ta jistá copia ducha a philosophie i theologie německé.“ (Launer, 1847a, s. 122).

Slovania majú byť podľa neho prekladačmi cudzích kultúr, Slováci a Česi konkrétne kultúry nemeckej (Marták, 1938, s. 72). „Oni k tomu cíli zahrnutí byli do historie, aby ten neyčisteji v Německu vyslovený princip protestantický spolu se Slezáky, Moravany a Čechy do Slovanstva přeložili, přetlumočili.“ (Launer, 1847a, s. 122).

Vyzdvihuje nemecký živel ako ten, ktorý „vzbuzuje v nás taužbu po ideálnem živote, nebo on nás učí, že ta nevyšší a nevyšší skutečnost jen v ideálnem tomto světe místo své má; učí nás hledati věci podstatu, pauštetí se do hlubokosti, do

tajemství neodkrytých ducha, jináče kdybychom pod vplyvem tímto nežili, lipeli bychom na povrchu věci, uspokojili by sme se zevnitřním pohledem na věc a na její formu, krásu.“ (Launer, 1847a, s. 125).

Podľa Launera má slovenský národ s Nemcami spoločnú ešte jednu vec, a to školu, konkrétne výučbu logiky. Spomedzi nemeckých osobností vyzdvihuje reformátora M. Luthera, ktorého nazýva géniom a orgánom ducha nemeckého (c. d., s. 132).

Treba poukázať na to, že východiskom Launerovej filozofie dejín nie je reč, ale duch veku a kresťanstva, ktorý je základom vzdelanosti.

Nie reč, ale duch spasí národ – čo je vlastne i myšlienka celého diela. „Spásu a povzdvižení z prachu a vzdelanost národu hledám v jeho duchu.“ (Launer, 1847a, s. 4). Launer nepokladá za dôležité kultúrno-jazykové vymedzenie, ale národná literatúra je najdôležitejší prejav duchovného života. Na druhej strane, Štúrovi je národ predmetom, duch národa je v celku národa, ale i v kmeňoch. Kmeňovitosť je podľa Štúra znamením veľkej duchovnej sily a kmeň sa prejavuje navonok svojím jazykom (Hodža, 1929).

Launer sa rozchádza so Štúrom aj v náhľade na postavenie a osud malých národov. Osudom menších národov je podľa Launera prispôbiť sa väčším, žiť podľa ich mravov, zvykov a foriem (Launer, 1847a, s. 8). Duch kresťanstva nám dal rozum a slobodu... Pravda, dobro, sloboda i vôľa sú cieľom večného človečenstva (c. d., s. 10 – 11). Menšie národy sú len nástrojom väčších. Podľa Ľ. Štúra majú nárok na svojbytnosť i malé slovanské národy.

Launer v spise vyzdvihuje Kollára, „Genia Vzájemnosti, Slovanstva“ (c. d., s. 84), pred ktorým sa majú podtatranskí Slováci skloniť a hanbiť (c. d., s. 84). Štúrovský jazyk môže viesť podľa neho k zániku Slovanov a k hanbe pred celým svetom. Predostiera svoj názor, že československý spor sa zvrhol na škriepku o číre prívesky, koncovky a prezvukovanie samohlások, jeho príčina nie je teda v reči samotnej (Launer, 1847a, s. 4, podobne i Pražák, 1922).

Rovnako ako Štúr, i Launer (1847a, s. 6) pokladá za najdôležitejší a najvyspelejší národ Európy národ grécky. Gréci sú podľa neho stvoritelia ducha nášho (veku) a našej vzdelanosti a majú bohatú históriu.

2.2 Protestantizmus

Okrem Heglovej filozofie využíva Launer vo svojom filozofickom koncepte dejín i náboženstvo. Čechom, Slovákom, Moravanom a Slezanom pripisuje protestantskú vieru, ktorá je podľa neho „náboženstvom modernej doby“, katolicizmus je podľa neho zastaraný. Protestantizmus znamenal v Európe pokrok, konkrétne obnovenie života, skutočnosti, cirkvi, obce a jej zákonodarstva, stavby, umenia, vedy, filozofie a teológie.

Potrebu náboženstva Launer vyzdvihuje i vo svojom druhom spise, ostrej polemike proti štúrovcovi, ktorý nesie názov *Slowo k národu svému* a bol vydaný v roku 1847 v Banskej Štiavnici: „Neywyssj váš dobrodinec gest náboženstwo.“ (Launer, 1847b, s. 17), „wy (Slowáci) gste známj swětu, gako národ nábožný...“ (c. d., s. 17), „Slowáka půwod a půwodnost jest protestantizmus, Slowáka neyvyšší čest a sláva na tom se gruntuje, že je protestantem, žádného jiného kmenu

mezi všemi kmeny slovanskými nemáš, kterýby protestantismus v jeho jádre a čis-totě Slovanstvu dáti mohl.“ (Launer, 1847a, s. 141).

Vodcovia sa snažia nasýtiť ľudí slovom božím (ktoré je podľa Launera dôležité a sám ho povyšuje nad všetko), pomáhajú Slovákom v zlých časoch a chvíľach – sú im zbrojou, silou, ctou a slávou.

Štúrovci sú podľa Launera bezbožní, nectia si Boha, sú hodní toho, aby sa im nasypalo ohňa do úst („tlamy“), ktorý by tú nečistotu z pysku vypálil, alebo ich celých upálil na prach (c. d., s. 17). Potupili a pohanili „otcov“, ktorí ich vychovali, všetko zašpinili: teda za neúctu k Bohu si zaslúžia len potrestanie (za tento hriech). Za pastierov cirkvi a vodcov života pokladá Paula Jozefyho a Jána Szeberinyho – „dwa slaupy prozřetelnosti boží“ (c. d., s. 18).

3. Kritika štúrovčiny

Launer v spise *Povaha Slovanstva* uvádza svoj negatívny vzťah k Štúrovým prednáškam a jeho novým poznatkom z filozofie a ďalších vied. Spomína, ako i on kedysi chodil na Štúrove prednášky, ktoré sa mu zhnusili (Launer, 1847a, s. 126). „Litovati musíme mládež naši slovenskau, že od toho času, jako character německé zanícenosti a taužby po vědě skrze Štúrovský Nihilismus ztratila, od toho času školu jen jako pauta kési považuje, a ne jako ty organy, v nichžto duch času, duch věku našeho k povědomí příšlý, mládeži se sdílí; pročez do školy chodí ne proto, že ve vědě tam se přednášející podstatu člověčenství svého stíhati a nalezati má, ale jen proto, aby ten školský běh dokonala, který se požaduje od těch, jenž do úřadu vstupují, bez něhož by se žádného chleba dočekaťi nemohla.“ (Launer, 1847a, s. 126).

„Tento Štúrovský fanatismus vzal mládeži školu; na místo základní známosti statistické, historické, geographické, ethnographické, philosophické, theologické nafúkal jakausi pseudophilosophickau pýchu do tých prázdných hlav, tak že se teraz i Syntaxistům jen sama Philosophie historie, theologie Slovanstva atd. přednáší a této vody ti ubozí mladíci tak se nachlípali, že více opravdového a záživného pokrmu chuť pocítiti nemohau. Na místo tehdy concrénné vědy a obsahu její zdravého, mládeži naši docela priměřeného, mládež naši nezabijícího ale duchovnímu její životu základy pevné dávajícího na místo tohoto, dala ta Štúrovská osvícenost mládeži ten philosophicky nimbus, dle něhož každý sluje geniem; potom dala mládeži hodnau, ale hodnau miru lenivosti, a naposledy ten neyskvělejší důvod štúrovsko-slovenské původnosti, ten etymologický škandál, tu milau, drahau slovenčinu.“ (c. d., s. 126).

Launer sa vo svojich polemikách so Štúrom zaoberá okrem filozofie a protestantizmu aj kritikou štúrovského jazyka. Ďalej uvedieme viaceré citáty, ktoré dokumentujú jeho ostrú, nevyberanú kritiku.

Štúrova slovenčina je podľa neho „jen jako strom neoklísněný, který mnoho dáremných, jeho sílu mařících a jeho pěn hyzdících větvíček má.“ (c. d., s. 127). Štúr podľa neho slovenčinu duchom pretvoril, vyhodil z nej etymológiu, logiku a rozum, „na to ale poshrnal všecky nedůslednosti v mluvě lidu a to vyhlásil za původnost slovenskau, za řeč Slováků pod Tatrami...“ (c. d., s. 127). Launer cez ducha Slovákov a Slovanstva, teda pôvod národa, povyšuje nad reč náboženstvo a záko-

nodarstvo (i štát) (c. d., s. 130, 140). Štúr vraj nemá žiaden dôkaz o tom, že za „pôvod“ slovenského národa vyhlasuje reč a Tatry. O Tatrách, ako o jednom z najznámejších symbolov slovenských básnikov romantizmu používanom i štúrovcami sa Launer vyjadruje nasledovne: „Tatra nemá jen dřevo a skaly a v jeskyněch svých podzemný smrad, tento duch nepřináleží do království božího“ a o reči: „řeč ale, věřte mi, národ nespasí, vždyť řeč jest jen pauhým nástrojem k vydání ven z ducha těch zásad...“ (c. d., s. 140) a štúrovci považujú tento nástroj za svätýňu a cieľ národa slovenského.

Slováka charakterizuje ako toho, kto „hledá svou pokojenost a svůj neyblaženější byt v idej, v říši duchů, on jest theoretik... , co dostal to od přírody.“ (Launer, 1847a, s. 157). Keď si chce Slováka predstaviť niečo dôstojné, nemá mať za vzor Tatry, ale Boha (c. d., s. 162). Slováka sa učí a má sa čo učiť od Nemcov. Od slovenčiny nemožno očakávať vzdelanie, pokrok a budúcnosť uhorských Slovákov.

Duchom Čechov, Moravanov, Slovákov a Slezanov je podľa neho len jedna jediná reč, a tou je reč československá (Launer, 1847a, s. 202, 212). „Pan Štúr češtině zvoní do hrobu, přitom ale... odporaučí slovenčinu...“ (c. d., s. 212). Formovanie slovenského národa vidí Launer v protestantizme a v uhorskom kráľovstve. V dejinách národa je stelesnený duch.

Launer kritizuje štúrovský jazyk i v druhom spise *Slowo k národu svému*. Celý spis je akýmsi príhovorom, obracaním sa autora k národu, teda k Slovákom, čo je zrejmé už z názvu samotného spisu. Treba však poznamenať, že autor sa obracia výlučne na slovenských evanjelikov, oni reprezentujú podľa neho slovenský národ (Marták, 1938, s. 81), slovenských katolíkov odsúva na vedľajšiu koľaj. Na začiatku sa spytuje Slovákov, ako dlho ešte vydržia trpieť tú štúrovskú „prašinu“ a či dopustia, aby sa táto „všivavá choroba“ ďalej šírila: „Zdáli gesstě dlauho zhowjwati budete ó, Slowáci? Zdáli gesstě dlauho tu prassinu sstuwowskau we hlawách wassich trpěti budete a dopustjte ažby se tato wssiwawá nemoc powssech údech wassich rozessla a wás wssem národům za wzor potupy posměchu a zlostného hrubganstwa na odiw wystawila? Zdáli nezatnete pěst a nepugdete proti těm sskamrawým gména wasseho przničům, proti těm przničům chrámu a slowa božjho, proti těm bezbožným pokrytcům, kteřížto wám Biblj swatau, Katechysmy, Kancionale, Zpěvníky, slowem knihy cirkewní knihy swaté potupiti a zneuctiti chtěgj; knihy takowé, w nichžto se wy smlauwáte s Bohem, w nichžto wy oslawugete a zwelebugete Boha, z nichžto wy wěčný potog, wěchnau swobodu, wěčné blahoslawenstwo čerpáte, knihy takowéto chce wám tato swiňohubá bezbožnost zlostným rypákem porozrýwati, chce wám na mjsto angelských hlasů, které se z před oltárů wassich, které se z kazatelnic wassich gako praud čistý žiwých wod do zbožněných srdcí wassich přeljwali, chce wám, prawjm, na mjsto těchto hlasů angelských z kazatelnic a od oltárů húkati tak, gako swinsskj pastýrowé za swým stádem húkagj, chce wám na místo těchto hlasů angelských w chrámjch wassich brbtati tak, gako brbce nestydatá, prostopassná, ožralstwem a smilstwem w krčmách zohyzděná a posskwrnená peleš lotrowská!“ (Launer, 1847b, s. 3).

Nepáči sa mu, že štúrovci chcú povýšiť ľudový stredoslovenský jazyk na spisovnú reč Slovákov. Podľa neho nemožno porovnať ľudový jazyk s chrámovým jazykom. Launer bral novú podobu spisovnej slovenčiny ako nízku reč, reč ľudu, sedliakov,

ľudový jazyk. Chrámová a školská reč je len „z domácej reči krásne odkliesnený strom“ (c. d., s. 15). Štúrovci „chtěgi gen tak ručeti gako tele když z kráwy wypadne“ (c. d., s. 12), „chtěgi gen tak brbtati a se maznati gako když gesstě gen anebo hlupáci, anebo nemluwnata, byli.“ (c. d., s. 12).

„To neznagi, že se i reč člowěka vzdělává, a že člowěka hodnost, sila a wýsost w tom záležj, aby to wzdelal, co mu surowá příroda podává.“ (c. d., s. 12). Neúctivo haní ich novú podobu spisovnej reči: „Tato ssturowská holota, chce wám na mjsto této řeči swaté chrámowé uwěsti do chrámu reč tu, w které se wassim krawám, wolům, psům, swiněm přimlauwáte, kterau Wy w každodennjm žiwotu potrebugete, která wám gen k tomu slauži, aby ste se we wsselikých njzkých žiwota wasseho swazcjch a potřebách dohowořiti mohli, kterau začaste i tu zlorečenj a prokljnánj užjwáte.“ (c. d., s. 4). Prirovnáva reč k rieke, ktorá sa vlieva do koryta. „Řeč domáciho žiwota“, teda ľudová reč je nasiaknutá nečistotou. V školách a chrámoch „tam teče praud čistý wody žiwé“, nenesie smeti a kamenie.

„Potom ale Slowáci, nač se dáte od těch kossem udeřených possetilců giž tolik za nose woditi, krerjžto wám řjkagj, že ta reč, genž se w chrámjch užjwá nenj reč wasse, ale gest reč Čechů! I taže si dobre powážte, nenjli ta reč chrámowá tělo z těla wasseho?“

Awssak tělo giž oslāwené: w obecném žiwotě wassem mluwjte zpuosob, puowod, duowod, w chrámě způsob, půwod,... nuž, a tak tehdy ta rozwlačenost, ta zwjřecy gesstě otewřená huba, to uokánj w slowj... duch nemohl dlauho trpěti, a práwě proto zkrátil to uo na ů ,a položil nad u gen gako znak, nebo se duch nechce tak obrácteti, gako se furman se senným wozem obrácj, duch chce mjti ohebny a lehký nátrov, do něhožby mysslénky swé přeljwati mohl...“ (Launer, 1847b, s. 12)

Štúrova reč je podľa Launera „upiskaná a znečistěná“. Používa pritom expresívne formulácie: Surowá reč, surowý, hlaupý člowek.“ (c. d., s. 14). „Gaký člowěk, taká reč“ (c. d., s. 5). Reč je podľa neho nástrojom konania, myslenia, citov, duše a srdca. „I zdáli wás nebude držeti swět za upišťanců, surowců, nehodných towaríšťwa... do radu wzdeláných národů nenáležeyi.“ (c. d., s. 14).

Svet si uctí Slovákov, uvažuje Launer, len s chrámovým jazykom a rečou, ktorá zodpovedá vyššiemu svetu, kde je čistota mravov, poctivosť, šetrnosť, úcta, swornosť, úprimnosť, slovenská otvorenosť. „... Českoslowenská reč, z této hrubé, neokřesané a rozwlačené pospolitě řeči powstala, a práwě proto tato českoslowenská reč, gakožto z nowu z ducha stwořená, gest nowá, a ta břižganina ssturowská gest stará s nowým blāznowstwjm...“ (Launer, 1847b, s. 19)

„... p. Štúr chce wsseobecna neokřesanost a hrubost slow zpátky do řeči uwěsti, a i ta slowa, která giž oklisněna a očistěna do žiwota přessla, chce opět roztahowati ... tato slowa giž i lid užjwá zkrácena, a on ge chce opět rozwlačiti a zasspiniti.“ (c. d., s. 23).

Launer hodnotí Štúrovu spisovnú slovenčinu aj podľa akéhosi vlastného odstupňovania kultúrnej vyspelosti v porovnaní s ostatnými domácimi spisovnými útvarmi. Češtinu pokladá Launer za najvyšší vývinový stupeň, bernolákovčinu za nižší a štúrovčinu za najnižší (Marták, 1938, s. 149). „Duch Katholicismu přijal orgán svůj nejčistějšj w Bernolákovčině; duch Protestantismu ale našel svůj orgán věčný

v češtině; jakovéhože ale již ducha orgánem slouti bude Štúrova Slovenčina? ... žádného... tato řeč jest taková řeč, kde ještě v národu našem duch pohanský byl..." (Launer, 1847b, s. 203 – 204, podobne Marták, 1938). Aj Launer, podobne ako Kollár, skízava do ostrých, expresívnych až vulgárnych označení nielen štúrovcov a ich snažení, ale aj samotného štúrovského jazyka. „Prassiwá literatura“, štúrovská literatúra nie je podľa Launera diplomatická – nemá právo v slovanskom svete, je to „gebuzdina Ssturovská“ (c. d, s. 40).

Štúrovcov označuje termínmi ako „ssturovská holota“, „nestydatá luza ssturovská“, „bezbožní pankhartí“, „bezbožníci“, „zberba neumytá a neočesaná“, „dar-motlachovia“, „kossem udeření pošetilci“, „nesstastná holota“, bezbožní pokrytci, przniči chrámu a slova božieho, „sslosberkjskými hogsstrami“, „zhowadilá, w dj-rách tatranských zdiwočilá, w horách orawských zkrumplowená luza“, plesnivec a i. Štúrovčine dáva prívlastky ako „swinské mláto“, zpotwořená slowenčina, „bríz-ganina ssturovská“, „sstúrowská chimaera“, „sprostá slowenčina“, „surowosti, hrubganstwa a slowenské nečistoty řeč“, „hnilomozká holota“, bohapráná peleš, „pressporský arendáš“ a i. O literatúre štúrovskej hovorí Launer ako o pálenkoló-gii, hnojológii, pomyjológii, sviňológii, vošológii; o štúrovčine ako o „krumplové zhniline“, „prašivom neduhu a neřádu“ a k Slovákom sa prihovára: „Slowáci“, „Drazj Kragané“, Drazj Přátelél!, „Národe můj!“, „Kragané a Rodáci!“ O Štúrových novinách ako o „plivátku, do nehož bude chodiť celá Európa chrákať“. Redacia Slovenských novín je podľa neho Handráreň slovenských oplzlostí. Noviny slovenské podľa neho obsahujú „tolik surowosti, swinstwa, hnognici, nestydatosti, oplanské zlosti, zhowadilé a ani diwým hordám do ust neslussjcy nessedrnosti, plesniwé a zhnilé nečistoty.“ (Launer, 1847b, s. 6). Označuje ich termínmi ako „slowenský záchod“ a „pálenčený smrad“ (c. d., s. 6), nečistota – aj duch je pálen-čený (c. d., s. 7), „co gest zde staré a co nowé? zdáli gest českolowenská řeč stará a to swinské mláto, ta w slowenských nowinách zpotwořená slowenčina, nowá?“ (Launer, 1847b, s. 19)

Ďalším spisom, v ktorom sa Launer zaoberá kritikou štúrovčiny, je spis *Wsselicos pro obweselnj mysli* (skladá sa z troch častí: 1. Ospravedlnenie, 2. Česák a dereš a 3. Dosednuti Štúra na trůn světa). V spise sa Launer znovu obraňuje, ako v diele „Slowo k národu swému“. Spytuje sa, či niekomu ublížil alebo ukrivdil. Vyhlasuje sa za nevinného - „gsem člowěk newinný“ (Launer, 1848, s. 5). Štúra označuje termínom „Handlwús“ (c. d., s. 6) a slovenčinu nazýva „sslosberčinou“ (c. d., s. 22).

4. Zhrnutie

Ak sumárne porovnáваме Launerove a Štúrove filozofické náhľady i náhľady na jazyk, ukazujú sa nám tieto rozdiely: Štúr robí podrobnejšiu diferenciáciu (rozlišuje až 11 kmeňov Slovanov, Launer vymedzil 4 kmene Slovanov), pričom Launer zaraďuje Slovákov do jedného kmeňa spolu s Čechmi, Moravanmi a Slezanmi, avšak Štúr vymedzuje Slovákov ako samostatný kmeň s vlastným územím, právami a vlastnou rečou. Pri chápaní postavenia malých národov je podľa Launera náležitá, keď sa malé národy opierajú o väčšie, naproti tomu Štúr priznáva právo samostatnosti rozvoja a reči i malým národom.

Pokiaľ ide o štúrovčinu, Launer ju pokladá za kultúrne nevypelú, za nástroj nevhodný na vyššie duchovné ciele, za jazyk, ktorý neprinesie Slovákom národnú budúcnosť. Štúr priznáva slovenčine význam jediného reálneho nástroja pozdvihnutia Slovákov na vyššiu kultúrnu úroveň porovnateľnú s ostatnými európskymi národmi. Pri hodnotení charakteru slovenčiny hyperbolizuje jej vlastnosti – odvoľávajú sa na bohatosť jej slov a rozmanitosť jej foriem.

LITERATÚRA

- HODŽA, Milan: Československý rozkol. Turčiansky Svätý Martin 1920. 400 s.
- KRIŠTOF, Pavol: Romantický a neromantický nacionalizmus Ľ. Štúra, J. Záborského a Š. Launera: Launerov neromantický nacionalizmus. In: Idey a vývoj slovenského národovotvorného myslenia v 19. storočí. Ed. M. Martinkovič. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce 2011, s. 133 – 142.
- LAUNER, Štěpan: Povaha Slovanstva se zvláštním ohledem na spisovní řeč Čechů, Moravanů, Slezáků a Slováků. Lipsko: Slovanské Kněhupectví 1847a. 213 s.
- LAUNER, Štěpan: Slowo k národu swému. Banská Štiavnica: F. Lorber 1847b. 58 s.
- LAUNER, Štěpan: Wsselicos pro obweselenj myslj. W B. Šťáwnici: Frant. Lorberc 1848. 31 s.
- MARTÁK, Ján: Útok na spisovnú slovenčinu roku 1847/48 a jeho cieľ. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1938. 187 s.
- PICHLER, Tibor: Etnos a polis. Bratislava: Kalligram 2011. 131 s.
- PRAŽÁK, Albert: Dejiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu. Praha: Gustáv Voleský 1922. 472 s.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nářečja slovenskuo alebo potreba písanĳa v tomto nářečí (1846). In: Kralčák, Ľ. a kol. (ed.): Ľudovít Štúr. Jazykovedné dielo. 2. doplnené a upravené vydanie. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2015, s. 115 – 167.

Samo Czambel o Slovákoch a slovenskom jazyku v reprezentatívnej edícii *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben (Rakúsko-uhorská monarchia v textoch a obrazoch) (1885 – 1901)*

MÁRIA ŽILÁKOVÁ

Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, Komárno

Samo Czambel about Slovaks and the Slovak language in the representative publication *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben (The Austro-Hungarian Monarchy in writing and images) (1885 – 1901)*

The publication of representative 21-volume *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben* was initiated and supported by Archduke Rudolph and it includes works of prominent scholars, writers and cultural personalities of that time. The 5th volume entitled *Magyarország (= Hungary)* and its chapter 17 focused on *Felső-Magyarország (= Upper Hungary)* includes a part *A felső-magyarországi tótok (= The Slovaks in the Upper Hungary)*. Samo Czambel participated on the volume with part *A tót nyelv és irodalom (= The Slovak language and literature)* (pages 431 – 444). His contribution is divided into four parts: *A tót nyelv helye a szláv nyelvek sorában (= Place of the Slovak language among Slavic languages)*, *A tót nyelvjárások (= The Slovak dialects)*, *Az irodalmi tót nyelv kifejlődése (= Development of the Slovak literary language)* and *A tótok irodalma (= The Slovak literature)*.

In this paper the author presents the content of these parts and comments Czambel's views considering the picture of Slovak language and culture, which Czambel presented to the Hungarian society and the Austro-Hungarian Monarchy.

Reprezentatívna edícia s pôvodným názvom *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben*, ktorá vychádzala v rokoch uvedených v názve príspevku, je 21 zväzkové dielo, ktoré bolo v určitej dobe vysoko hodnotené a veľmi populárne. Vzniklo z podnetu a s podporou samotného arcikniežaťa Rudolfa, prispeli doňho uznávaní vedci, známi spisovatelia, poprední kultúrni dejatelia doby, ako Dezső Csánky, Tivadar Ortvay, Iván Nagy, Béla Gonda, Ferenc Pulszky, Ede Paulay, Kálmán Mikszáth a ďalší; hlavným redaktorom maďarského vydania bol Mór Jókai.

Do V. zväzku, ktorý má názov *Magyarország (= Uhorsko)* do časti *Felső-Magyarország (= Horné Uhorsko)*, konkrétne do 17. kapitoly s názvom *A felső-magyarországi tótok (= Slováci v Hornom Uhorsku)*, prispel Samo Czambel s rozsiahlejším článkom o slovenskom jazyku a literatúre (pôvodný názov: *A tót nyelv és irodalom*, s. 431 – 444). V článku sprístupňuje širšej pospolitosti svoje vedecké názory a výsledky výskumov z oblasti uvedenej v názve článku (Gallasy, 2010, s. 19; Gallasyo-

vá, 2010, s. 29). Rozpracúva v ňom nasledujúce témy: *A tót nyelv helye a szláv nyelvek sorában* (= *Miesto slovenského jazyka medzi slovanskými jazykmi*), *A tót nyelvjárások* (= *Slovenské nárečia*), *Az irodalmi tót nyelv kifejlődése* (= *Vývoj spisovnej slovenčiny*), *A tótok irodalma* (= *Literatúra Slovákov*).

1. V prvej časti, v ktorej Czambel pojednáva o mieste slovenského jazyka v rodine slovanských jazykov, konštatuje, že slovenčina, ktorá je jazykom občanov Uhorska v hornouhorských stolicach, patrí geneticky jednoznačne do tejto jazykovej rodiny. O jej mieste v skupine slovanských jazykov sa mienky rozchádzajú, a to z toho dôvodu, že v tom čase slovenský jazyk nebol vedecky spracovaný. V ďalšom rozvíjaní témy spomína názor, ktorý považuje slovenčinu za nárečie českého jazyka a Slovákov za súčasť českého národa, a hodnotí ho ako mylný. Vznik tejto mylnej mienky odvádza od historických udalostí súvisiacich s husitským hnutím. Po páde husitského hnutia väčšie či menšie skupiny husitov utiekli do Horného Uhorska a usadili sa medzi Slovákami. Až r. 1440 kráľovná Alžbeta, vdova po kráľovi Albertovi, pozvala na uhorské územie žoldnierske vojsko na čele s Jánom Jiskrom z Brandýsa, ktorý vytvoril v severnej časti štátu administratívno-právnu jednotku so sídlom vo Zvolene. Administratíva sa tu viedla v češtine, s maďarskými úradmi sa v písme tiež komunikovalo v českom jazyku. Czambel sa odvoláva na archívny materiál hornouhorských miest, ktorý potvrdzuje tieto fakty. Podáva tiež údaje o negatívnych fenoménoch: Husiti presadzovali nielen češtinu, ale zakladali cirkevné zbory, školy a tiež násilím presadzovali husitské vierovyznanie. Vyháňali katolíckych kňazov a nahradzovali ich husitskými kazateľmi. Czambel dospieva k záverom, že touto cestou sa dostala čeština do svetskej a cirkevnej administratívy v hornouhorskom priestore. Keďže bola Slovákom blízka a slovenský spisovný jazyk absentoval, upevňovala sa od 15. storočia (neskôr aj šírením evanjelickej viery) v pozícii písaného a úradného jazyka.

Czambel prináša paralelný príklad podobného fenoménu – „staroslovinského“ (*ó-szlovén!*) spisovného jazyka¹ u južných a východných slovanských národov, Rusov, Srbov a Bulharov. Zmenu prístupu k spoločnému „staroslovinskému“ spisovnému jazyku zdôvodňuje spojením národne uvedomelých spisovateľov menovaných národov, ktorí sa zhodli v tom, že majú právo na samostatný spisovný jazyk. Podobne sa to odohralo aj u Slovákov.

Dlhodobú tradíciu používania češtiny ako spisovného jazyka na Slovensku považuje Czambel za príčinu vytvorenia mylnej mienky, ktorá definuje Slovákov ako súčasť českého národa a slovenský jazyk za jedno z nárečí češtiny. Svojbytnosť slovenčiny a slovenského národa dokladá argumentom, že Slováci vždy pomenúvali svoj jazyk slovenskou rečou a nikdy sa neidentifikovali ako Česi. Poukazuje ďalej na skutočnosť, že hranica slovenského jazyka presahuje na Moravu, a títo Moravania sa tiež identifikujú ako Slováci. Podľa všetkého mal na mysli moravsko-slovenské nárečia.

Východisko, ktoré si Czambel vybral na vysvetlenie udomácnenia češtiny na Hornom Uhorsku a neskôr na celom slovenskom jazykovom území, nemohlo byť náhodné. Prítomnosť husitov na čele s Jánom Jiskrom z Brandýsa bola širšie zná-

¹ Ide pravdepodobne o staroslovienčinu.

ma historická skutočnosť v uhorskom spoločenstve. Upevňovala sa aj beletriou, napr. Miklós Jósika napísal na túto tému román s názvom *Csehek Magyarországban* (= *Česi v Uhorsku*), ktorý vyšiel r. 1839 a bol svojho času populárnym čítaním. Czambel si tiež zámerné vybral ako prvú otázku svojho článku vymedzenie miesta slovenského jazyka v rodine slovanských jazykov, a to aj so zreteľom na známu ideu: jeden jazyk jeden národ. Táto idea, ktorá sa stala všeobecne prijímanou v období formovania moderných európskych národov, chápe jazyk ako najvýraznejší znak národnej identity a v dobe vzniku článku bola ťažko aplikovateľná na Slovákov ako jednotný politický národ. Najmä bolo treba vyvrátiť prežitky z obdobia národného obrodenia, kedy sa v duchu ponímania jednotného slovanského jazyka definovali štyri hlavné slovanské nárečia: čeština, poľština, ruština a ilýrčina a jednotlivé slovanské národy sa chápali ako slovanské kmene. Czambel argumentoval jednoznačne v prospech svojbytnosti Slovákov a slovenského jazyka, nakoľko mu to dovoľoval limitovaný rozsah a ráz publikácie. Vo svojich neskorších dielach rozviedol problematiku česko-slovenskej jazykovej jednoty vo forme kultúrno-politických brožúrok (Czambel, 1902, 1904). Jeho dielo *Slováci a ich reč* (Czambel, 1903) bolo motivované myšlienkou o absencii vedeckého spracovania slovenského jazyka, ktorú sa snažil odstrániť.

Otázka češtiny ako spisovného jazyka Slovákov sa v neskorších rokoch 20. storočia pertraktuje v inej súvislosti a radí sa k problematike vývoja slovenského spisovného jazyka. Na Czambelove argumenty nadväzovali napr. lingvisti Eugen Pauliny a István Kniezsa. E. Pauliny v širšom kontexte rozoberá intenzívne slovensko-české kontakty v 14. a v 15. storočí. Analýzou uchovaných písomných pamiatok administratívneho a náboženského rázu podáva charakteristiku podoby jazyka v danom období (Pauliny, 1971, s. 29 – 43). I. Kniezsa pri vytváraní svojej teórie nadväzuje tiež na známe historicko-spoločenské fakty, pričom akcent kladie na administratívnu prax českej kráľovskej kancelárie. Kým v Uhorskom kráľovstve sa administratíva vykonávala cez tzv. *Hodnoverné miesta* (= *Hiteles hely*), ktoré fungovali v rámci cirkvi, v Čechách mala svetský charakter. Podľa jeho názoru tento faktor zavážil najviac pri udomácnení sa češtiny ako písaného a úradného jazyka na Slovensku (Kniezsa, 1952, s. 137 – 145).

2. V podstate aj nasledujúca časť Czambelovho článku, ktorá je venovaná slovenským dialektom, sa môže ponímať ako súčasť argumentácie o svojbytnosti slovenčiny. Uvádza v nej informácie o troch základných nárečových skupinách slovenského jazyka a o ich teritoriálnom rozložení. Kým tieto údaje možno hodnotiť za vedecky korektné aj zo súčasného pohľadu, pri vysvetľovaní nárečových rozdielov v článku prevažuje vedecko-popularizačný prístup. Autor sa vžíva do pozície percipienta, ktorý zachytáva slovenskú reč sluchom. Na hláskoslovnej rovine ako prvý uvádza rozdiel v používaní dlhých vokálov v jednotlivých základných nárečových skupinách. Aby mohol na príkladoch prezentovať používanie diftongu **uo** v strednej slovenčine, vychádza z prítomnosti vokálu **ó** v západoslovenskej nárečovej oblasti. Uvádza príklady zo západoslovenských nárečí: *vúl, kúň, núž*; zo stredoslovenskej oblasti: *vuol, kuoň, nuož*; z východoslovenskej: *vul, kuň, nuž*. Czambelove príklady zachytávajú viacero fenoménov: historický vývoj vokálu **ó**, jav diftongizácie a vo východoslovenských dialektoch stratu dĺžky samohlások.

Nasledujúce hláskoslovné javy vysvetľuje obľubou „tenkých“ samohlások v západoslovenských dialektoch, pričom stredoslovenské dialekty podľa neho obľubujú viac „hrubé samohlásky“, čo dokladá príkladmi zo zsl.: *d'aka, biely, čierny, parobek, mlieko, sem, ze dverí*; strsl.: *d'aka, biely, čierny, parobok, mlieko, som, zo dverí*. Z východoslovenských dialektov pri tomto jave príklady neuvádza.

Pokračuje rozdielom používania diftongov a dlhých samohlások po mäkkých konsonantoch v západoslovenských a stredoslovenských dialektoch – strsl. príklady: *božia, božie, božiu*; zsl.: *božá, božé, božú*. Na podstatné historické hláskoslovné zmeny upriamuje pozornosť nasledujúcimi príkladmi: strsl. *mäso, vädnú*; zsl. *maso, vadnú*, ktoré interpretuje opozíciou častého výskytu vokálu *ä* v stredoslovenských nárečiach oproti *a* v západoslovenských dialektoch. Zdá sa, že pri interpretácii asimilácie konsonantu *v* na konci slov a tvarov ***l-ového participia*** akoby čiastočne zabudol na vedecko-popularizačný prístup, príklady však jednoznačne uvádza zo živej jazykovej praxe: zo strsl. nárečí – *zábauka, cirkeu, sliuka, stouka, obuu*; *kázau, vedeu, sadou, kuu*. Západoslovenské pandanty neuvádza, len poznamenáva, že v týchto dialektoch sa uchováva výslovnosť pernozubného *v* a konsonantu *l* v pozíciách, kde má stredná slovenčina „redukované“ *u*. Nezapadá pripomenúť rytmický zákon ako svojrásnosť stredoslovenských dialektov.

Z rozdielov v morfológickom systéme stredoslovenských a západoslovenských dialektov upriamuje pozornosť na tvary neutra adjektív – strsl. príklady: *dobruo mlieko, staruo žito*; zsl. pandanty: *dobré mléko, staré žito*. Porovnanie západoslovenských nárečí so stredoslovenskými končí najstaršou historickou zmenou, ktorá formovala rozdiely medzi dvomi nárečovými teritóriami, a to príkladmi na tvary I. sing. feminín: strsl. *s dobrou ženou, peknou palicou*; zsl. *s dobrú ženu, peknú palicu*.

Niekoľko poznámok venuje osobitne východoslovenským dialektom. Ako základné črty, ktorými sa východoslovenské dialekty odlišujú od druhých dvoch základných nárečových oblastí, uvádza absenciu dĺžky vokálov a prítomnosť mäkkých sykaviek. Ďalej upozorňuje na jav asibilácie: *cele, uceknuc, Dzuro, ľudze*. Venuje pozornosť aj spoluhláskovým skupinám ***sl – šl'***: *myšl', st' – sc*: *radosc, kesrcini, dosc*. Upozorňuje na absenciu slabikotvorného *l* a *r*, uvádza príklady so sprievodným vokálom: *polny, slunko, žulty, kark*.

Vcelku hodnotí východoslovenské nárečia ako prechodné vo vzťahu k poľštine a rusínčine a západoslovenské ako prechodné vo vzťahu k češtine. Na záver tejto časti ešte poznamenáva, že všetky tri základné dialekty majú svoje podtypy, ktoré majú početné lokálne obmeny so svojrásnymi odchýlkami.

Zo spôsobu spracovania dialektov je očividné, že Czambel mal dostatočné skúsenosti z terénneho výskumu a zároveň ovládal aj historické zmeny slovenčiny. Svoje vedecké poznatky sa snažil podať zrozumiteľne pre širšiu vrstvu laických záujemcov.

3. V časti venovanej vývoju slovenského spisovného jazyka vychádza Czambel z kodifikácie Antona Bernoláka, t. j. z obdobia, ktoré sa aj v súčasnej periodizácii hodnotí ako počiatok spisovného obdobia (Žigo, 2004, s. 87). Bernolákovo jazykovedné dielo považuje len za pravopisnú úpravu, ku ktorej došlo z toho dôvodu, že viacerí slovenskí spisovatelia neovládali dokonale češtinu, ktorá do 18. storočia slú-

žila ako písaný jazyk Slovákov, preto sa do nej dostávalo čoraz viac slovakizmov. Z tohto dôvodu Anton Bernolák svojim dielom *Disertatio philologico critica de litteris Slavorum* (1787) upravil dobový úzus podľa zákonitostí západoslovenského nárečia. *Grammaticu slavica* (1790) hodnotí ako prvý krok k delimitácii slovenského jazyka od češtiny. Podľa Czambela Bernolákov *Grammatica* vychádza z *ó-ového* typu západoslovenského nárečia, ktoré sa nazýva aj trnavským. Tento názov nepovažuje za korektný, lebo trnavské nárečie je len jeden podtyp západoslovenskej skupiny dialektov. Význam Bernolákovho jazykovedného diela vidí aj v tom, že sa mu podarilo dosiahnuť u katolíckej inteligencie prijatie jazykovej reformy tak v cirkevnej ako aj vo svetskej sfére. Nevhodnosť bernolákovčiny ako celonárodného slovenského spisovného jazyka odvodzoval Czambel z faktu, že pomerne málo Slovákov ovládalo západoslovenskú podobu slovenčiny a tiež zo svojho presvedčenia, že západoslovenské dialekty tvoria iba „prechod k češtine“ a že západná slovenčina neobsahuje všetky svojráznosti slovenského jazyka. V záujme odstrániť vymenované nedostatky sa Ľudovít Štúr, Michal Miloslav Hodža a Jozef Miloslav Hurban rozhodli „odtrhnúť sa od češtiny“ a na základe stredoslovenského nárečia – typu *uo-ového* – vytvoríť nový spisovný jazyk, ktorý obsahuje všetky špecifické prvky, ktoré charakterizujú slovenský jazyk, a preto je ich verzia slovenčiny na funkciu jednotného spisovného jazyka Slovákov najvhodnejšia. Czambel podáva ďalej známe fakty o priebehu uzákonenia a prijatia štúrovčiny, ako aj o bojoch o ňu. Považuje za dôležité pripomenúť obdobie konca 40. rokov 19. storočia, kedy fungovali paralelne tri slovenské spisovné jazyky: časť katolíkov písala ešte v bernolákovčine, evanjelici sa delili na dve skupiny, jedna bola proštúrovská, druhá podporovala Kollárovu tzv. staroslovenčinu, t. j. konzervatívnu podobu češtiny. Zdôrazňuje zásluhu Michala Miloslava Hodžu, ktorý vo svojom diele *Epigenes Slovenicus* (Levoča, 1847) navrhol modifikovať fonetický pravopis štúrovčiny a upraviť ho na etymologickom základe. Podrobne informuje o procese, ako k tomu došlo s pričinením Martina Hattalu a jeho diela *Grammatica linguae slovenicae* (1850) a dvomi vydaniami *Krátkej mluvnice slovenskej* (1851, 1852). Pripomína aj menej známe rozsiahle Hattalovo dielo, ktoré vyšlo v Pešti r. 1864 pod názvom *Mluvnica jazyka slovenského*.

Czambel ďalej hodnotí úsilie Jozefa Viktorina a Františka Mráza, ktorí sa pokúsili vo svojich gramatikách približovať kodifikovaný jazyk k živému jazykovému úzu. Uvádza ďalej aj svoje diela, ktoré vznikli v snahe skvalitniť slovenčinu ako komunikačný prostriedok Slovákov: *Adalékok a tót nyelv történetéhez. Írta dr. Czambel Samu* (Budapest, 1887 = *Príspevky k dejinám jazyka slovenského*), *Tót helyesírás* (Budapest 1890 = *Slovenský pravopis*), *A tót helyesírás kérdéséhez* (Budapest 1891 = *K otázke o slovenskom pravopise*).

V osobitnom odseku sa zmieňuje o pokuse vytvoríť východoslovenský spisovný jazyk, ktorý bol zavedený v niektorých školách v Šarišskej a Spišskej stolici ako vyučovací jazyk. Tejto problematike venoval neskôr monografiu Péter Király s názvom *A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei* (= *Tlačené pamiatky východoslovenského nárečia*) (Király, 1953).

Czambel končí časť o dejinách spisovného jazyka konštatovaním, že spisovný jazyk, ktorý vznikol na podklade stredoslovenského nárečia, sa stal všeobecne rozšíreným aj v svetských písomnostiach.

4. Zaujímavá je Czambelova periodizácia slovenskej literatúry. Vymedzuje tri obdobia: *bohémizačné*, t. j. česko-slovenské, ktorého počiatok datuje na rok 1440; *prechodné*, t. j. obdobie bernolákovčiny; a napokon *nové obdobie*, ktoré počíta od r. 1847, kedy sa stretli prívrženci Bernoláka a Štúra v Bratislave na zasadnutí literárnej spoločnosti Tatrín a dohodli sa na reforme prvej podoby štúrovčiny.

Pre korektnosť pripomína, že doboví literárni historici kladú prvú periódu slovenskej literatúry do 14. storočia, napr. Pypin a Spasovicz ho datujú od r. 1385, čiže od vzniku glos Václava Bzenického. Uvádza tiež ďalšiu českú jazykovú pamiatku uloženú vo viedenskej knižnici, v ktorej sa nachádzajú slovenské slová a má názov: *Evangelia nedělní a sváteční*. Podľa lingvistov vznikla okolo r. 1350. Za prvú slovenskú jazykovú pamiatku považuje *Spišské modlitby pri kázni*, a *Výhražný list zbojníkov Bardejovčanom* z 15. storočia. O období medzi rokmi 1440 – 1793 sa vyjadruje stručne, z týchto rokov sa uchovali početné rukopisy a tlačené knihy, ktorým nepripisuje Czambel vážnejšiu literárnu hodnotu, väčšinou sú to diela náboženského rázu. Za hodnotnú uznáva Tablicovu prácu *Paměti česko-slovenských básnířů* (= *Cseh-tót költők emlékezete*), ktorú autor zostavil na základe zväčša (v čase vzniku Czambelovho článku) nedostupných prameňov a pripojil ju k svojmu dielu *Poezye* (= *Költevények*). Toto dielo vyšlo vo Vacove medzi rokmi 1806 – 1812 v štyroch zväzkoch. Z tvorcov náboženskej literatúry vyzdvihuje Eliáša Lániho a *Citharu Sanctorum* Juraja Tranovského. O *Cithare* podáva obširnejšie údaje, zmieňuje sa o prvom vydaní kancionála a o ďalších, rozšírených vydaniach. Cenné sú jeho poznámky o autoroch spevníka. Zo spisovateľov zo 16. – 17. storočia vyzdvihne dvoch – Daniela Sinapia-Horčíčku a jeho dielo *Neo-forum Latino-Slavonicum* (1678), a to najmä pre jeho takmer čistý slovenský jazyk, a Štefana Pilárika a jeho veršované dielo *Sors pilarikiana*, ktoré podáva svedectvo o odsúdení protestantských kňazov na galeje. Z evanjelických spisovateľov 18. storočia oceňuje činnosť Mateja Bela, Daniela Krmana, Sama Hruškoviča, Pavla Doležala s jeho gramatikou *Grammatica Slavico-bohemica* z r. 1746. Ako posledného v rade evanjelických tvorcov uvádza Michala Semiana a jeho dielo *Kratičké historické vypsání knížat a králů uherských* (= *A magyar királyok és fejedelmek rövid története*, 1786).

Informácie o spisovateľoch katolíckeho vyznania z uvedeného obdobia sú stručnejšie, hodnotí dielo Osvalda *K dejinám kat. kazateľskej literatúry slovenskej* (= *A tót kath. hitszónoki irodalom történetéhez*, 1890.) a ako na ďalší prameň odkazuje na údaje, ktoré obsahujú *Literárne Listy* (= *Irodalmi Lapok*, 1891).

Charakteristiku prechodného obdobia začína Czambel Antonom Bernolákom (1762 – 1813) ako emblematickou osobnosťou hnutia katolíckych spisovateľov. Zmieňuje sa o dvoch literárnych spoločnostiach: o *Učenom slowenskom Towarišstwe – Litterata slavica societas* a *Spolku milovníkov reči a literatúry slovenskej*. Za hodnotnú považuje aj tvorbu Juraja Palkoviča, ktorý preložil do slovenčiny *Sväté písmo* a pričiniť sa o vydanie Bernolákovho 6 zväzkového slovníka (*Slowár Slowenski-Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherski*. Budae 1825 – 1827). Ako najúspešnejšieho básnika, ktorý tvoril v bernolákovčine, uvádza Jána Hollého (1785 – 1849), hodnotí jeho eposy a epické skladby *Swatopluk*, *Cyryllo-Methodiada* a *Sláv*. Pripomína tiež jeho preklady z antickej literatúry. Informuje ďalej o tom, že súborné diela Hollého vyšli v štyroch zväzkoch v Budíne v rokoch 1841 – 1842

pod názvom *Básňe*. Czambel odkazuje na literárnohistorickú prácu Jaroslava Vlčka (*Dejiny literatúry slovenskej*, Turč. Sv. Martin 1890), v ktorej autor hodnotí literárnu tvorbu Hollého.

V opise prechodného obdobia pokračuje evanjelickými spisovateľmi, prívrženými češtiny ako spisovného jazyka Slovákov, ktorí sa zoskupovali okolo Jána Kollára. Básne Bohuslava Tablica považuje za slabé, za hodnotnú pokladá mnohostrannú činnosť Juraja Palkoviča. Karola Kuzmányho oceňuje ako redaktora časopisu *Hronka*, P. J. Šafárika ako vedca, Jána Kollára ako básnika. Odkazuje na jeho umelo vytvorenú podobu jazyka, ktorá je zmiešaninou češtiny a slovenčiny na základe „ľubozvučnosti“. Uvádza nemecký názov Kollárovho spisu o literárnej vzájomnosti *Über die literarische Wechelseitigkeit der Slawen*, s ohľadom na čitateľov neslovanskej národnosti. Z básnickej tvorby upozorňuje na jeho *Sláwy dceru*, na štvorzväzkové dielo *Spisy Jána Kollára a Národné Zpiwanky* (sic!) (= *Nemzeti dalok*).

V časti o prívržencoch Ľ. Štúra začína časopismi, okolo ktorých sa zoskupovali, t. j. o *Orle Tatránskom*, *Slovenských Pohľadoch* a almanachu *Nitra*. Vo všeobecnosti poznamenáva, že prostredníctvom nich vstupovali do literárneho života významnejší spisovatelia *nového obdobia* Ján Kalinčák, Andrej Sládkovič-Braxatoris, Samo Chalupka. Upriamuje pozornosť na prácu Miloslava Hurbana *Slovensko a jeho život literárny* (= *A tótság irodalmi élete*), ktorá vychádzala postupne v *Slovenských pohľadoch* (1846, 1847, 1851).

Spisovatelia, ktorých zaraďujeme do tzv. Štúrovej školy, založili r. 1844 literárnu spoločnosť *Tatrín* (= *Tátrafi*), ktorá nebola povolená vyššími orgánmi, preto r. 1848 zanikla. R. 1863 bola založená *Matica Slovenská*, o ktorej Czambel informuje ako o novej literárnej spoločnosti, ktorá mala byť pokračovaním *Tatrína*.

O prvom desaťročí nového obdobia, ktoré vymedzuje Czambel rokmi 1851 – 1860, sa zmieňuje ako o neplodnom. Za spomenutia hodnú považuje iba činnosť Jozefa Viktorina, ktorý zoskupoval spisovateľov okolo almanachov *Concordia* a *Lipa*, a Andreja Radlinského, ktorý začal vydávať časopis *Priateľ školy a literatúry* (= *Az iskola és irodalom barátja*). Prelom znamenal prvý literárny časopis *Sokol* (= *Sólyom*), ktorý začal vychádzať od r. 1862 a ktorý bol v rokoch 1870 – 1880 vydávaný pod názvom *Orol* (= *Sas*), od r. 1881 zase ako *Slovenské Pohľady* (= *Tót szemle*). Z tohto obdobia vyzdvihuje Czambel básnickú tvorbu Andreja Sládkoviča, najmä jeho dve diela – *Marínu* a *Detvana*. Menej známou informáciou je, že *Detvana* preložil do maďarčiny Miklós Goldberger (preklad vyšiel vo Zvolene r. 1890). Sládkovičove *Spisy Básnické* (= *Költemények*) vyšli v Prahe r. 1878. O Samovi Chalupkovi píše ako o autorovi menších epických skladieb a balád. Časť jeho básnickej tvorby bola vydaná r. 1868 v Banskej Bystrici vo zväzku s názvom *Spevy* (= *Dalok*). Poézia povolaním inžiniera Jána Bottu sa zameriavala na spracovanie jánošíkovej tradície. Jeho zobraňované diela tiež s názvom *Spevy* (= *Dalok*) vyšli v Prahe r. 1880.

V čase vzniku Czambelovho článku boli najvýznamnejšími slovenskí básnici Svetozár Hurban Vajanský a Pavol Ország Hviezdoslav. Spomedzi básnikov nového obdobia považuje Czambel za významnejších ešte Miloslava Dumného t. j. Daniela Bacháta, prekladateľa Sama Bodiczského, Viliama Pauliny-Tótha a Ľudovíta Kubáňho. Z prozaikov podľa Czambela vyniká v prvom rade Ján Kalinčiak – súborné

vydanie jeho diel vyšlo v ôsmich zväzkoch v Turčianskom Sv. Martine v rokoch 1871 – 1889 pod názvom *Povesti*. Viliam Pauliny-Tóth vydal svoje prózy v štyroch zväzkoch v Skalici (1867 – 1870) pod názvom *Besiedky*. Z vtedajších súčasníkov uvádza Daniela Bacháta a jeho zbierky *Nevädze II., III.*, Teréziu Vansovú a jej román *Sirota Podhradských* a Svetozára Hurbana Vajanského ako prozaika so zbierkou *Besedy a Dumy*, tiež román *Suchá ratolesť* (= *A száraz hajtás*). Mateja Bencúra-Kukučina hodnotí ako prozaika, ktorý vykresľuje zaujímavé obrázky zo života jednoduchého ľudu.

Väčšinu súvekej slovenskej dramatickej tvorby hodnotí Czambel ako menej úspešné pokusy. O Jánovi Chalupkovi informuje, že spočiatku tvoril v maďarčine, jeho fraška *Starúš plesnivec* je vlastne prekladom diela s maďarským názvom *Vén szerelmes*. Jeho drámy vyšli ako súborné dielo v piatich zväzkoch v Turčianskom Sv. Martine medzi rokmi 1871 – 1874 s názvom *Dramatické spisy*. Spomedzi dobových dramatikov uvádza ešte mená Jána Palárika, Jonáša Záborského, Petra Hostinského a Jozefa Podhradského.

Vedeckú tvorbu Slovákov považuje za „chudobnú“. Vo všeobecnosti pripomína, že viacerí tvorili na poli jazykovedy, literárnej histórie, mytológie a historiografie. Z literárnych historikov uvádza menovite Miloslava Hurbana a Jaroslava Vlčka. Spomedzi historikov spomína Františka Viktora Sasinka, ktorého spisy boli často krát kritizované. Czambel hodnotí tiež materiály z oblasti histórie, miestnej histórie, archeológie a etnografie, ktoré boli uverejnené v *Slovenských Letopisoch* – v časopise, ktorý Sasinek redigoval.

Z prác mytologického charakteru vyzdvihuje *Slovenské bájeslovie* od Viliama Pauliny-Tótha, *Úvahy o slovenských Povestiach* (= *Elmékedések a tót népmesék-ről*) z pera Pavla Dobšinského a nakoniec uvádza ešte meno Petra Kellnera-Hostinského. Túto tvorbu z vedeckého hľadiska nepovažuje za hodnotnú, charakterizuje ju ako takú, ktorá je produktom fantázie autorov. Jednou vetou sa zmieňuje o vedeckých prácach prírodovedného charakteru autorov Jozefa Holubyho a Andreja Kmeťa.

Vcelku možno konštatovať, že Samo Czambel podáva korektný ucelený pohľad na slovenský jazyk, slovenskú literatúru, kultúru a vedu v rámci možností vyplývajúcich z limitovaného rozsahu a vedecko-popularizačného charakteru článku.

Záver

Tému svojho príspevku som si volila zo subjektívnych dôvodov. Jednak preto, lebo jubilant venoval časť svojej tvorby zabudnutým lingvistom, ktorí svojho času začne obohatili slovenskú jazykovedu, a medzi nimi aj osobnosti Sama Czambela. Na druhej strane preto, lebo Samo Czambel žil a tvoril v Budapešti.

Časť cintorína Starého Budína, kde bol aj Czambelov hrob, bola počas bojov v 2. svetovej vojne poškodená a stopy po hroboch sa nenašli. Jeho vila sa však nachádza v treťom obvode, v Starom Budíne, kde mám i ja stále bydlisko. Slovakisti Katedry slovanských filológií pri príležitosti 150. výročia narodenia Sama Czambela r. 2006 a neskôr pri príležitosti stého výročia jeho úmrtia r. 2009 oslovili Slovenskú menšinovú samosprávu v Budapešti a zároveň Slovenskú menšinovú samosprávu III. obvodu (Starého Budína), aby sa obrátili na súčasných majiteľov vily

a dohodli sa s nimi o umiestnení pamätnej tabule na budovu ako spomienku na mnohostranného vedca, človeka veľkého formátu.

Žiaľ, oslovené organizácie nevážili význam tohto návrhu.

LITERATÚRA

- CZAMBEL, Samu: A tót nyelv és irodalom. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. V. zv. Magyarország. Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása 1898, s. 431 – 444.
- CZAMBEL, Samu: A cseh-tót nemzetegység multja, jelene és jövője. Közművelődési és politikai tanulmány. Nyomtatott a turócszentmártoni magyar nyomdában, 1902. 84 s.
- CZAMBEL, Samuel: Slováci a ich reč. Budapešť 1903. 269 s.
- CZAMBEL, Samuel: Minulost, přítomnost a budoucnost česko-slovenské národní jednoty. Kulturní a politická studie. Praha: Tiskem a nákladem Knihtiskárny Alberta Malíře na Král. Vinohradech, 1904. 127 s.
- GALLASY, Magdolna: Czambel Samu – visszatekintés (Czambel Samu a magyar nyelvtudományban) In: Jazykovedné dielo Sama Czambela/ Czambel Samu nyelvészeti életműve. Ed. M. Žiláková/Zsilák M. Budapest: Balassi Kiadó 2010, s. 11 – 20.
- GALLASOVÁ, Magdolna: Samo Czambel – retrospektrívny pohľad (Samo Czambel v maďarskej lingvistike). Preklad: Mária Žiláková. In: Jazykovedné dielo Sama Czambela/ Czambel Samu nyelvészeti életműve. Ed. Mária Žiláková/ Zsilák M. Budapest: Balassi Kiadó 2010, s. 21 – 30.
- JÓKAI, Mór (hl. red.): Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. I.-XXI. Budapest: A Magyar Királyi Állami Nyomda Kiadása, 1885 – 1901.
- JÓSIKA, Miklós: A csehek Magyarországon: Korrajz I. Mátyás király idejéből. Pesten: Heckenas Gusztáv tulajdona 1839.
- KIRÁLY, Péter: A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest: Akadémiai Kiadó 1953.
- KNIEZSA, Štefan: Otázka udomácnenia sa češtiny na Slovensku. In: Stredoveké české listy (Slovenské jazykové pamiatky z Maďarska) I. Ed. Š. Kniezsa. Budapest 1952, s. 137 – 145.
- PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny I. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. Bratislava: SPN 1971. 136 s.
- ŽIGO, Pavol: Dejiny slovenského jazyka. In: Pavol Žigo a kol.: Slovacikum. Kapitoly z dejín slovenskej kultúry. Bratislava: AEP 2004, s. 74 – 112.

Jazyková situácia na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia z pohľadu S. Czambela¹

KATARÍNA MUZIKOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

The language situation in Slovakia at the turn of the 19th and 20th century from the perspective of S. Czambel

The paper deals with the language situation in Slovakia at the turn of the 19th and 20th century from the perspective of S. Czambel. It shows how S. Czambel reflected some aspects of the period language situation in his linguistic works – coexistence of the Slovak with contact languages, territorial differentiation of the Slovak, usage of the Slovak in relation with the social stratification (mainly with respect to education and age). Linguistic works of earlier periods of Slovak linguistics includes often lots of information about historical language situation so they are an important source for study of variation, language changes, differentiation of the Slovak language in past and other themes which are the subjects of historical sociolinguistic research.

Sociolingvistika sa zaoberá celým komplexom otázok týkajúcich sa vzájomných vzťahov jazyka a spoločnosti. Významné miesto v sociolingvistike patrí skúmaniu variantnosti a vývinových zmien v jazyku, odhaľovaniu ich príčin, skúmaniu jazykových kontaktov, štandardizácie a jazykového plánovania. Výskum týchto tém sa neobmedzuje len na synchronný pohľad. V rámci sociolingvistiky sa sformovala aj samostatná subdisciplína – historická sociolingvistika. M. R. Lauersdorf (2013, s. 244) vymedzuje predmet jej skúmania takto: „As the name of the field implies, historical sociolinguistic research takes the sociolinguistic theories, methods, and models of language variation employed in synchronic analysis of modern language communities (e.g. social network theory, quantitative methods and models), and applies those theoretical frameworks, methods, and models to historical language contexts, both synchronically and diachronically. It investigates language change in its socio-historical context, focusing on the effects of such parameters as age, gender, education, religion, social class, ethnic background, and geographical region on the historical development of language through time and space.“

Konštituovanie spisovného jazyka a jeho kultivovanie v minulosti, v rámci ktorých slovenskí jazykovedci museli riešiť otázky týkajúce sa napr. dobovej jazykovej situácie na Slovensku, variantnosti slovenčiny či jej kontaktov s inými jazykmi (češtinou, maďarčinou, nemčinou), sú vhodným objektom sociolingvistického výskumu.

¹ Príspevok vznikol s podporou grantu VEGA 1/0848/13 *Jazyková zmena v historickom vývine jazyka a v procese formovania jeho spisovnej variety.*

mu, ako na to poukázal aj J. Bosák (1993), ktorý z tohto hľadiska zhodnotil Czambelovu kodifikáciu na prelome 19. a 20. storočia. S. Czambel patrí k významným starším slovenským jazykovedcom a jeho kodifikácia realizovaná na prelome 19. a 20. storočia predstavuje na jednej strane završenie vývinových tendencií spisovnej slovenčiny v druhej polovici 19. storočia (v istom zmysle ju možno považovať za syntézu štúrovskej a hodžovsko-hattalovskej kodifikácie) a na druhej strane výrazne ovplyvnila ďalší vývin spisovnej slovenčiny v 20. storočí. Czambelovo jazykovedné dielo popri výskume spisovného jazyka zahŕňa aj výskum nárečí a výskum živého jazyka. Neoddeliteľnou súčasťou jeho kodifikačnej činnosti i výskumu teritoriálnych nárečí bolo poznanie dobovej jazykovej situácie. Cieľom príspevku je poukázať na to, ako S. Czambel vo svojich dielach reflektoval jazykovú situáciu na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. Vybrané aspekty jazykovej situácie tak, ako si ich všimol a ako ich zaznamenal S. Czambel, budeme analyzovať na základe jeho knižných diel – budeme vychádzať z diel *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887), *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902), *Slováci a ich reč* (1903) a *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906). Pokúsime sa zároveň poukázať aj na to, že staršie jazykovedné diela neraz obsahujú cenné informácie týkajúce sa vzájomných vzťahov jazyka a spoločnosti a poskytujú viaceré podnety na výskum v rámci (nielen) historickej sociolingvistiky.

Skôr ako poukážeme na Czambelov pohľad na jazykovú situáciu na prelome 19. a 20. storočia, načrtneme, ako sa vymedzuje pojem jazyková situácia. Jazyková situácia je jedným zo základných pojmov, s ktorými pracuje sociolingvistika. Ako uvádza Ľ. Kralčák (2007, s. 37), tento pojem sa spája s komplexom otázok, ktoré sa týkajú spoločenského postavenia, varietizácie a fungovania národného jazyka. V československom kontexte sa vymedzením tohto pojmu zaoberali viacerí autori najmä v súvislosti s budovaním teórie spisovného jazyka. Jedným z nich je aj A. Jedlička, ktorý v publikácii *Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii* (1978, s. 35) uvádza, že pod pojem jazyková situácia možno zahrnúť súbor otázok a javov spätých s existenciou a fungovaním jazykových útvarov v jazykovej komunikácii medzi členmi daného spoločenstva. Zdôrazňuje, že jazyková situácia je komplexný pojem, pričom v rámci nej vydeľuje jazykovú, sociálnu a komunikačnú zložku. Do jazykovej zložky zahŕňa jazykové útvary, ich štruktúrnú dištanciu, charakter ich noriem, do sociálnej sociálne prostredie, sociálnu stratifikáciu jazykového spoločenstva, sociálne určenie nositeľov jednotlivých útvarov a do komunikačnej komunikačné sféry, prostredie komunikácie a pod. Neskôr A. Jedlička chápanie pojmu jazyková situácia rozširuje o viacjazykovosť – o vzťah medzi kontaktovými jazykmi. Popri uvedených zložkách zdôrazňuje aj vzťah jazykového spoločenstva diferencovaného sociálne, regionálne a generačne k jednotlivým útvarom (varietám) národného jazyka so zreteľom na ich používanie v komunikačnom priestore.

Podľa V. Barneta (1981, s. 48) sa pojem jazyková situácia opiera o tri základné komponenty – komunikáciu (zahŕňa komunikatívny priestor, komunikatívne sféry, komunikatívne situácie), účastníkov komunikácie (používatelia jazyka) a prostriedok komunikácie (jazykový celok, jazykové útvary – spisovný jazyk a nespisovné útvary).

Komplexný pohľad pri postihovaní pojmu jazyková situácia uplatnil aj J. Kačala (1993, s. 321 – 322), ktorý pri charakteristike jazykovej situácie prihliada na vnútrojazykový rozmer (jednotlivé útvary národného jazyka), medzijazykový rozmer (vzťah národného jazyka ku kontaktovaným jazykom – 1. k svetovým jazykom, 2. k jazykom národnostných menšín a etnických skupín žijúcich na danom území, 3. k jazykom okolitých národov) a mimojazykový rozmer (spoločenské, politické a kultúrne činitele vplývajúce na stav jazyka).

V. Krupa (1991, s. 11) vymedzuje jazykovú situáciu ako „súbor jazykov (vrátane nárečí), ktoré existujú popri sebe a navzájom sa dopĺňujú, prípadne i ovplyvňujú na území istej politicky vymedzenej oblasti“. Podľa neho (1991, s. 14) jazyková situácia má dva rozmery – horizontálny (územná rozmanitosť) a vertikálny (sociálna rozvrstvenosť). Primárny je podľa neho horizontálny rozmer, lebo každý jazyk pôvodne mal svoju teritoriálnu základňu a len vďaka ďalším historickým okolnostiam sa prípadne začal spájať so spoločenstvom definovaným sociálne, kultúrne či mocensky. Jazyková situácia podlieha zmenám v čase a reštruktúraciám, zmeny bývajú podmienené súčinnosťou viacerých faktorov – zemepisných, ekonomických, kultúrnych, sociálnych, historických, politických, demografických a psychologických (jazyková lojalita, prestíž).

S. Czambel nepoužíval termín jazyková situácia, ale vo svojich dielach zachytil viaceré javy, ktoré sa zahŕňajú pod tento termín. Na vybraných ilustračných príkladoch z jeho diel, nielen kodifikačných, poukážeme na to, ako pri kodifikácii a kultivovaní spisovnej slovenčiny, resp. pri terénnom výskume slovenských nárečí reflektoval v podobe rôznych poznámok, komentárov (ešte nie ucelene, ale skôr nesystematicky) parciálne otázky týkajúce sa jazykovej situácie na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia. Podrobnejšie si všimol predovšetkým koexistenciu slovenčiny a jej kontaktovaných jazykov v sledovanom období, koexistenciu variet národného jazyka (spisovný jazyk vs. nárečia, teritoriálnu diferencovanosť slovenčiny), teda jazykovú zložku jazykovej situácie, sčasti zaznamenal aj sociálnu stratifikáciu jazykového spoločenstva a naznačil fungovanie spisovného jazyka, resp. nárečí s ohľadom na vybrané sociálne faktory (najmä vzdelanosť, vek, ojedinele aj s ohľadom na sociálne skupiny), teda sociálnu zložku jazykovej situácie. V menšej miere sa vo svojich dielach vyjadroval ku komunikačnej zložke jazykovej situácie, ku komunikačným sféram, v ktorých sa používala slovenčina, resp. v ktorých slovenčine konkurovali kontaktované jazyky, a k prostrediu komunikácie. Uvedené aspekty nesledoval systematicky, ale zachytil ich skôr výberovo, v rôznej miere v jednotlivých dielach, súvisí to predovšetkým so zameraním jednotlivých publikácií a ich cieľom. Z uvedených aspektov sa podrobnejšie pozrieme na to, ako sa S. Czambel vo svojich dielach vyjadroval ku koexistencii slovenčiny a jej kontaktovaných jazykov, k teritoriálnej diferencovanosti a sociálnej stratifikácii. V jednotlivých Czambelových dielach, najmä v tých, ktoré sú koncipované ako kodifikačné príručky, možno nájsť poznámky týkajúce sa na jednej strane jazykovej situácie na území Slovenska na prelome 19. a 20. storočia vo všeobecnosti, na druhej strane v diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906) zachytil podrobnejšie jazykovú situáciu na území východného Slovenska a niektoré jej špecifiká.

Slovenčina a kontaktné jazyky

Z vyššie uvedených aspektov týkajúcich sa jazykovej situácie S. Czambel venoval najväčšiu pozornosť koexistencii a vzájomným vzťahom slovenčiny a kontaktných jazykov, pričom sa sústredil najmä na to, ako kontaktné jazyky (čeština, ruština, nemčina, maďarčina) ovplyvňujú slovenčinu v lexike a gramatike, a následne na delimitáciu spisovnej slovenčiny najmä od češtiny a ruštiny. Popri bohemizmoch, rusizmoch, germanizmoch, hungarizmoch, v ktorých sa odrážajú priame či nepriame kontakty jazykov, sa neraz zmieňuje aj o prostrediach, v ktorých dochádzalo ku kontaktu s uvedenými jazykmi. Problematika vzťahu slovenčiny a kontaktných jazykov sa objavuje vo všetkých Czambelových dielach, ale v rôznej miere.

V diele *Príspevky k dejinám jazyka slovenského* (1887) sa okrem iných tém podrobnejšie zaoberal vzťahom slovenčiny a ruštiny a používaním rusizmov v slovenčine. Ako uvádza v štúdiu *Ruské živly v spisovnom jazyku slovenskom*, jazyková situácia na Slovensku v poslednej štvrtine 19. storočia bola poznačená rusifikáciou (prejavovala sa najmä v pravopise a lexike, ako to Czambel ilustroval početnými príkladmi z viacerých zdrojov), ktorá podľa neho „...teraz už vládne takmer spisovným jazykom slovenským.“ (Czambel, 1887, s. 71). S. Czambel k tejto tendencii zaujal negatívny postoj.

Poznámky k vzťahu slovenčiny a češtiny, resp. ruštiny, zriedkavejšie aj nemčiny sa objavujú miestami aj v kodifikačnej príručke *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902 – ďalej len *Rukoväť*), pričom aj tu sa snažil delimitovať slovenské jazykové prvky od českých, resp. od ruských, príp. od nemeckých. Pri výklade viacerých javov v *Rukoväti* S. Czambel upozornil najmä na kontakty slovenčiny s češtinou, ktoré sa výraznejšie prejavovali v uvedenom období v hláskosloví i gramatike, pričom viaceré javy ovplyvnené češtinou hodnotil ako nespisovné, napr.: „Vokatívy: „Ježiši² Kriste“, „králi a pane môj“ sú české, ktoré dostaly sa českým vlivom a hlavne kostolom do pospolitosti slovenskej. Slovensky znejú: Ježišu, Kristu, kráľu.“ (Czambel, 1902, s. 40), „Výrazy „ako rečeno“, „ako vedomo“, „ako známo“, „ako spomenuto“ atp. z češtiny vnikly do spisovnej reči slovenskej. My nemáme trp. pričastia minulého s neurčitým zakončením. Po slovensky by znely té výrazy: „ako je známe“, „ako je vedomé“ atp., ale Slovák v takýchto prípadoch vraví: ako sme povedali, riekli, ako vieme, ako sme spomenli atp.“ (ibid., s. 179). Zriedkavejšie sa v *Rukoväti* objavujú poznámky o vplyve ruštiny na spisovnú slovenčinu, pričom prejavy rusifikácie S. Czambel odmietal, napr.: „Niektorí spisovatelia, za ruským príkladom, radi vypúšťajú pomocné sloveso aj v 1. osobe oboch čísel, píšuc: ja volal, my volali; Slováci tak nevravia.“ (ibid., s. 133), „Zvratné „sa“ môže stáť i pred slovesom i za slovesom. Netreba tedy robiť násilie živému jazyku a písať ruským spôsobom: idem biť sa, idem voziť sa, idem modliť sa atp. Píš smele po slovensky: idem sa biť, idem sa voziť, idem sa modliť atp.“ (ibid., s. 156). Ojedinele sa v *Rukoväti* vyskytujú komentáre týkajúce sa vplyvu nemčiny na slovenčinu, ktoré zároveň svedčia o tom, v ktorých komunikačných sférach, resp. prostrediach sa v uvedenom období nemčina používala, napr.: „Tí, ktorí chodili do nemeckých škôl a sú podrobení

² S. Czambel používal vo svojich dielach na zvýraznenie niektorých javov, resp. niektorých svojich myšlienok kurzívu. V citátoch z jeho diel, ktoré uvádzame ako ilustračné príklady, zachováваме kurzívu všade tam, kde ju použil autor.

vlivu nemeckej reči, všade tam kladú ukazovacie zámeno, kde má Nemec der, die, das alebo derselbe, dieselbe, dasselbe. Nepíš: Nahováral svoju ženu pokiaľ mu táto nesľúbila, že... (stačí: pokiaľ mu nesľúbila).“ (ibid., s. 160), „V mestách pod vlivom nemeckým („Sie“ = „Oni“) ujalo sa *onikanie*: Nech počkajú, Nech postoja! Počujú! Oni mi to vravia? Takéto onikanie zodpovedá maďarskému *Mága*“ (Czambel, 1902, s. 155). Svedectvom kontaktov slovenčiny a nemčiny nielen na prelome 19. a 20. storočia, ale aj v starších etapách sú početné germanizmy vyskytujúce sa v slovenčine, ktoré sú zachytené v záverečnej časti *Rukováti spisovnej reči slovenskej*, v časti *Abecedný ukazovateľ*, v 3. vydaní *Rukováti* sú doplnené aj viaceré stručné komentáre o ich používaní.

Viacere zmienky o jazykovej zložke jazykovej situácie na prelome 19. a 20. storočia možno nájsť aj v diele *Slováci a ich reč* (1903). V kapitole *O stave terajšej spisovnej reči slovenskej* S. Czambel zhodnotil a zdokumentoval na základe viacerých príkladov z lexiky, ako sa odrazil v dobovej slovenčine intenzívnejší kontakt s češtinou. Konštatoval, že „slovník terajšej spisovnej reči odznačuje sa počestenosťou, t. j. nesčíslným počtom takých českých slov, ktoré Slováci prostému unesrozumiteľňujú to, čo číta. Presiaknutý je českými výrazy a slovy aj beletristický sloh...“ (ibid., s. 222). Opätovne sa vyjadril aj k vplyvu ruštiny na slovenčinu, oproti osemdesiatym rokom 19. storočia však zaznamenal zmenu: „Povinný som zistiť, že systematické ruštenie jazyka prestalo, a nejaví sa u tých spisovateľov, ktorí píšu pre ľud.“ (ibid.). V tomto diele sa podrobnejšie zaoberal aj kontaktmi slovenčiny s maďarčinou a nemčinou a ich vplyvom na slovenčinu nielen zo synchronného, ale aj z diachrónneho hľadiska, uviedol početné príklady na hungarizmy (s. 122 – 141) i na germanizmy (ibid., s. 142 – 149). Vplyv maďarčiny a nemčiny na slovenčinu zhodnotil takto: „Nemeckosti a maďarskosti nie sú rovnako rozšírené u Slovákov. Niekde je viac z vlivu nemeckého, kde sa viac Nemcov vlialo do národnosti Slovákov, inde zas viac z vlivu maďarského, kde ten prevládal. *Ale väčšia čiastka nemeckosti a maďarskosti zovšeobecnela, a to sa potahuje nielen na zásobu cudzích slov v slovenčine, ale aj na zásobu jej prekladov z maďarčiny a z nemčiny.*“ (ibid., s. 147). Pri výskume vplyvu maďarčiny na slovenčinu ho tiež zaujímalo, ako je reč Slovákov ovplyvňovaná priamym kontaktom s maďarčinou na jazykovo zmiešanom území, resp. na slovensko-maďarskej hranici, či vzdelávaním Slovákov v maďarských školách. Na ilustráciu uviedol svoje zistenie týkajúce sa situácie vo Vrábľoch: „Už po krátkych rozhovoroch som mohol zistiť, že mladí Slováci, ktorí chodili do maďarskej školy, v podstate tak vyprávajú jako starší Slováci. I starí i mladí prehodia sem-tam maďarské slovo, zvlášte, keď uvodia reči cudzích osôb (na pr. „fiam“!) alebo keď uvodia názvy úradov („szolgabiró“ atp.), ale v podstate, syntakticky ... *je ich reč nie maďarskejšia, ako kdekoľvek v striedku slovenskom.* Túto skutočnosť som zistil ešte na viac miestach etnografickej hranice slovensko-maďarskej, menovite vo vrave Starotekovčanov...“ (ibid., s. 132).

Kým predchádzajúce Czambelove diela obsahujú zmienky o jazykovej situácii týkajúcej sa viac-menej slovenského územia ako celku, jeho ďalšie dielo *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906) obsahuje cenné svedectvo o jazykovej situácii na území východného Slovenska na prelome 19. a 20. storočia. Nejde síce o vyčerpávajúcu charakteristiku jazykovej situácie, ale S. Czambel uvie-

dol viaceré zaujímavé postrehy o koexistencii či konkurencii jednotlivých jazykov (slovenčiny, nemčiny, maďarčiny, v menšej miere aj rusínčiny, poľštiny) vo viacjazyčných východoslovenských mestách a obciach, napr.: „Na východoslovenskom území bývajú: Slováci, Poliáci, Nemci, Rusi a Maďari. V mestách a mestečkách bývajú pomiešani. Prostredkovacou rečou medzi nimi, nielen v mestách, ale na celom území, je reč slovenská.“ (Czambel, 1906, s. 53), „Nemci tamejší (v Nálepko-ve, pozn. autorky) dobre vedia i slovensky; preto sa tam na pr. v katolíckom kostole obyčajne len slovensky káže a nemecká kázeň býva iba na „baňskú offeru“ a 2 alebo 3 razy v roku.“ (ibid., s. 57 – 58). V menšej miere sa zmieňuje i o statuse jazykov používaných na území východného Slovenska, resp. o zmenách v ich používaní, porov.: „Ale tým, že spišsko-nemecká intelligencia prednosť dáva vo verejnom živote reči maďarskej, ztratila nemčina svoj dávnoveský nimbus aj u nižších vrstvi. Ľahostajnosť, preukazovaná naproti nemčine so strany mestskej inteligencie, prechádza aj na intelligentnejšie vrstvy dedín.“ (ibid., s. 74 – 75), „...stare ľudze išče bešeduju i po ruski, a mladše už obracaju po našim, po slovenski, hovori-li mi v Sobranciach.“ (ibid., s. 124).

Teritoriálna diferencovanosť slovenčiny a spisovný jazyk

Popri vzťahu slovenčiny ku kontaktovaným jazykom S. Czambel reflektoval aj ďalší aspekt jazykovej situácie, teritoriálnu diferencovanosť slovenčiny a vzťah spisovného jazyka a nárečí, predovšetkým v kodifikačnej príručke *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902). Podľa J. Bosáka (1993, s. 32) sa v *Rukoväti* uplatnil ako dominantný protiklad spisovný jazyk – nárečia. Štruktúrne rozdiely v slovenčine podmienené teritoriálne sa tu stali predmetom hodnotenia z hľadiska spisovnosti, resp. nespisovnosti, pričom do popredia vystupuje stredoslovenský jazykový základ spisovnej slovenčiny. S. Czambel preukázal diferencovaný postoj k jednotlivým variantom podmieneným teritoriálnou diferencovanosťou slovenčiny, časť z nich akceptoval v spisovnej slovenčine (najmä tie, ktoré sú stredoslovenského pôvodu, ale za spisovné považoval aj niektoré západoslovenské prvky), časť z nich vnímal len ako súčasť nárečovej normy a neodporúčal ich používať v spisovnej slovenčine. Zreteľ na teritoriálnu diferencovanosť slovenčiny sa objavuje už v predhovore (u Czambela v Predmluve) k *Rukoväti spisovnej reči slovenskej*, kde autor upozorňuje používateľov na vzájomné relácie spisovného jazyka a jazykového spoločenstva diferencovaného teritoriálne: „Stredoslovák, ktorý vyslovuje dvojhĺasky *ia, ie, iu, ô*, bez všetkých príprav môže vziať Rukoväť do ruky, lebo sú v nej pravidlá osnované na strednom nárečí slovenskom. Naproti tomu príslušníci tých nárečí a podrečí, v ktorých niet dvojhĺasok *ia, ie, iu, ô* alebo v ktorých sa vyslovuje *dz* a *c* m. písaného *d'* a *t'* (*dzakovac* m. *d'akovať!*), musia sa náležite pripraviť.“ (Czambel, 1902, s. III). Do výkladu skloňovania zaradil samostatné kapitoly *Z nárečia a pravopisu*, kde poukázal na viaceré štruktúrne rozdiely medzi spisovným jazykom a jednotlivými nárečiami, napr. pri I. sg. feminín: „Príponou jednotného inštrumentálu je *-ou*, pričom poznamenať sluší: Západní Slováci za túto príponu užívajú vždy *-ú* a východní krátke *-u...*“ (ibid., s. 58). Poznámky týkajúce sa diferenciácie slovenčiny z teritoriálneho hľadiska sa však jednotlivo objavujú aj na iných miestach výkladu, napr. v hláskosloví pri výklade používania *ô* („Na Západe v ta-

kýchto prípadoch zachováva sa dlhé *ó* (= *kóň, vól, nóž*; na Východe vyskytuje sa *u* (= *kuň, vul, nuž*) a v Gemerskej *ua* (v prízvukovanej slabike *va*) = *kuan, vual, nuaž*. Písanie dvojhĺasky *ô* robí tedy ťažkosť všetkým Slovákom bez ohľadu na nárečie.“ (ibid., s. 14)), pri výklade pravidla o rytmickom krátení („Toto pravidlo odporúča sa hlavne západným Slovákom do pozornosti.“ (ibid., s. 15)), či pri výklade niektorých ďalších gramatických javov: napr. pri tvaroch I-ového prídavia („Spisovná reč žiada, aby sa prípony *-l, -lo, -la, -ly* vždy tak písaly ako sú tu udané a nie dľa strednoslovenskej výslovnosti.“ (ibid., s. 104), „V západnej slovenčine medzi zavrený kmeň a príponu *-l* vkladá sa *e* (pad-*e-l, niés-e-l, krad-e-l* atp.). Terajší spisovný jazyk znešiel len vsuvku *-o-*, piš tedy vždy: pad-*o-l, niés-o-l, krad-o-l* atp.“ (ibid., s. 105)). S. Czambel sa poukazovaním na rozdiely snažil delimitovať spisovnú varietu slovenčiny od teritoriálnych nárečí, napr.: „Na Východe, aj v Gemeri, sa povie: *bul, bulo, bula* a na Západe miestami: *ból, bolo, bola* a miestami *byl, bylo, byla*. Spisovná reč dovoľuje výlučne podoby: *bol, bolo, bola; boli, boly*“ (ibid., s. 130). Reflektoval nielen diferenciaciu slovenčiny na základe makroareálov, ako to dokumentujú spomenuté príklady, ale všimol si aj vnútornú diferenciaciu predovšetkým stredoslovenského areálu. Pri komentovaní používania niektorých tvarov (napr. tvarov adjektív typu *pekný*, ukazovacieho zámena *ten, tá, to*) upozornil na odlišnosti medzi spisovnou slovenčinou založenou na stredoslovenskom jazykovom základe a tými stredoslovenskými nárečiami (spomína napr. Pohronie, Novohrad, Gemer, Turiec, Tekov, Liptov, Oravu, Zvolen), ktorých norma sa pri niektorých javoch odlišuje od normy spisovnej slovenčiny, napr.: „V pohronskej doline a v novohradskej stolici vyslovujú ich miestami podobou *-ýho, -ýmu* a miestami podobou *-iho, -ímu*: *peknýho-pekního, krásnyho-krásniho, mladýho-mladího, peknýmu-peknímu, krásnymu-krásnimu, mladýmu-mladímu*. Liptáci a Dolnooravci zase vravia *pekného, dobryého, staryého, mladého, tuhyého, vrtskyého* atď. alebo: *peknému, dobryému, staryému, mladému, tuhyému, vrtskyému* atď. A Pohronci a Novohradčania miestami množný nom. (vok. a akk.) rozkladajú takto: *peknie, dobre, starie, mladie, tuhie, vrtkie* (ženy) atď. (m. mäkkého *-ie* miestami tvrdé *-ye*). Písať smie sa len takto...“ (ibid., s. 78).

Teritoriálnou diferencovanosťou východnej slovenčiny sa S. Czambel podrobne zaoberal v diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906), pričom rozlišoval vlastné východoslovenské nárečia a pomedzné nárečia, v ktorých sa prejavil vplyv susedných nárečí, resp. iných jazykov, predovšetkým tých, s ktorými bol uvedený dialekt v priamom kontakte (porov. Czambel, 1906, s. 115 – 132). Venoval sa aj štruktúrnym rozdielom medzi jednotlivými nárečiami (ibid., s. 149 – 178). Poukázal aj na vplyv spisovnej slovenčiny, resp. stredoslovenských nárečí na východoslovenské nárečia, ktorý sa podľa neho najvýraznejšie manifestuje v lexike: „Ináče stredná slovenčina vlíva len pesničkami a prostredníctvom spisovného jazyka, lebo je zemepisne úplne oddelená od východoslovenského územia. Zo spisovnej reči dostalo sa už dosť slov do reči východných Slovákov. Spomeniem daktoré zo života „úradného“: *obca* (m. obec; domáce poľ. gmina), *urad* (popri maď. *hivatal*), *obžalovac* (m. staršieho poľ. *skarżic*)...“ (ibid., s. 132).

Koexistencia, resp. konkurencia uvedených variet (spisovnej variety a teritoriálnych nárečí), resp. jazykov (slovenčina vs. cudzie jazyky) v jednotlivých komuni-

kačných sférach a ich vzájomné pôsobenie boli jedným z faktorov, ktorý prispel k vzniku variantnosti v slovenčine, ako konštatoval aj S. Czambel (1899, s. 426): „V každom jazyku jest veľa mnohotvarov, a v slovenskom zvlášte, už i následkom toho, že české slová a formy sú bežné na základe historicosti, ale zvlášte následkom toho, že slovenčina je dialekticky príliš rozčlenená.“

Sociálna stratifikácia a slovenčina

S. Czambel v niektorých svojich dielach čiastočne zachytil a miestami aj stručne komentoval rozdiely v používaní slovenčiny v závislosti od sociálnej stratifikácie, pričom si všimol predovšetkým dva parametre – vzdelanosť a vek. Ojedinele sa objavujú poznámky tohto typu v *Rukoväti spisovnej reči slovenskej* (1902), tu upozornil na rozdiely v používaní niektorých jazykových prostriedkov vzhľadom na vzdelanie, do opozície kládol vyjadrovanie vzdelanca a prostého Slováka, napr. pri výklade používania syntetických slovesných tvarov alebo opisných konštrukcií pri vyjadrovaní iteratívnosti, inchoatívnosti alebo finitívnosti: „Prostý Slovák povie: on veľa pija, jedáva, lumpúva („vzdelanec“: on zvykol veľa piť, jesť, lumpovať). „Vzdelanec“ povie: farár skončil kázanie, notár skončil písanie, žiak skončil čítanie. Prostý Slovák len tak po proste: farár dokázal, notár dopísal, žiak dočítal. Po proste, ale dobre po slovensky.“ (Czambel, 1902, s. 170). Pri výklade tvorenia slovies pomocou prefixu *roz-* najskôr uviedol význam prípony („*roz-* značí, že sa činnosť slovesa dostala do prúdu“), aby potom následne poukázal na používanie odlišného jazykového prostriedku na vyjadrovanie tohto významu u vzdelancov: „Vzdelanci' takto cifrujú: dal sa (pustil sa) do bežania (do behu), do pitia, do hry, do písania atp.“ (ibid., s. 172). Podobne konfrontoval rozdiely medzi vyjadrovaním vzdelanca a prostého Slováka aj v súvislosti s predponou *na-* pri zvratných slovesách: „Slovák prostý povie: Pod'me, čo tu nastojíme a naprosíme? „Vzdelanec“: Čo máme z toho stáťa a prosenia?“ (ibid.). Upozornil aj na niektoré odlišnosti vo väzbách: „Vzdelanec povie: nakládol oheň, natrhal kvety atp., čo sú veľké chyby miesto väzby s genitívom: nakládol ohňa, natrhal kvetov.“ (ibid.).

Vo väčšej miere si všimol sociálnu stratifikáciu slovenského jazykového spoločenstva, predovšetkým z hľadiska vzdelania a veku, a jej odraz pri používaní jazykových prostriedkov v diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906). Napr. pri opise situácie na Zemplíne S. Czambel zaznamenal rozdiely v reči medzi vzdelancami a nevzdelanými: „V Zemplínskej majú svoju normálnu reč, ale u vzdelanejších je zrejma námaha, aby si osvojili reč prešovského okolia. Reč takýchto vzdelanejších najnápadnejšie rôzni sa tým od reči nevzdelaných, že vravia v čin. príč. min.: bul (m. buň), v min. čase: bul som (m. buň žmi). Hovoria *teraz m. ceper* a za svet nevyslovia dávnejšieho *so m. co*.“ (Czambel, 1906, s. 131), „Reč táto rozoznáva sa hlavne tým od samosvojej, že popri slovenských, inteligentnejšími, sčítalými ľuďmi užívaných slovesných formách: (ja) *idzem, pijem*; oňi *idu, piju* atď. bežné sú ešte ruské formy: (ja) *idu, piju*; oňi *idut, pijut* (...) A miesto „ja som buľ“ hovoria nevzdelaní: „ja *šmi* (+žmi) buľ“ alebo „buľžmi““ (ibid., s. 123). V tomto diele sa vyskytuje aj poznámka, ktorá dokumentuje rozdiely vo vyjadrovaní medzi rôznymi sociálnymi skupinami a zároveň aj existujúcu variantnosť v jazyku: „V Sobranciach som počul: *Buň žmi* hovoria robotníci, sluhovia a pod., *bul*

zmi remeselníci a vzdelanejší sedliaci, *bul som* páni a vzdelaní.“ (ibid., s. 131). S. Czambel si všimol aj odlišný prístup vzdelancov k používaniu jednotiek prevzatých do východoslovenského nárečia zo spisovnej variety: „Ale tieto zo spisovnej reči pošlé slová užívajú len vzdelanejší, považujú ich za „fajnejšie“. Tak som počul: „Mi hutorime *skaržic*, ale panove fajne: *obžalovac*.“ Ten istý mi vravel: „Šumni še povi, ale fajne: *pekni*.“ (ibid., s. 132).

Spomenul aj niekoľko prípadov, kde poukázal na to, ako na používanie niektorých jazykových prostriedkov, resp. jazykov na východnom Slovensku na prelome 19. a 20. storočia vplýval vek. V niektorých prípadoch ide o výsledky jeho osobného pozorovania: „V Bardijove počuť ich už len z úst starých ľudí. Mladšie pokolenie odvyká im aj po dedinách.“ (ibid., s. 121). Inokedy zachytáva rozdiely v používaní jazykových jednotiek, resp. v používaní jazykov podmienené generačne tak, ako ich uviedli samotní informátori: „V Maloveski i v Sentištvaňe ešči hutora stare ľudze: ja pojdu, pridu, buľa *šmi* itd., ale mi už hutorime: ja pojdzem, pridzem, buľa *som* itd.“ (ibid., s. 122), „Ked ja buň chlapčisko das dvanasročni, teraz mam šedzimdzešacjeden, ta v *Sobranci hutorilí po ruski*, a teraz už *ľem po slovenski* (...) Od moho chlapcoŕstva šitko še premeňilo. Mladi už zaochabjaju calkom rusku besedu aj popod huri. Stari išče po ruski hutoreľi popod huri a teraz už mladi ľem po slovenski. Preto zochabjaju rusku besedu, bo še vidrižňaju, višmivaju z Rusnakoch po varošoch i po bližnich valaloch.“ (ibid., s. 125), „...tamojší rodák vyprával mi...: ‚Dakedi tu u našim valaľe (Vyšné Nemecké, pozn. autorky) stari ľudze po ruski hutoreľi, a mlada čeľadz še naučila čisto slovenski, školare znaju i po maďarski.‘“ (ibid., s. 125).

Záver

Uvedené poznámky a konštatácie z Czambelových jazykovedných diel dokumentujú, že poznal jazykovú situáciu na Slovensku na prelome 19. a 20. storočia a jej poznanie sa snažil zohľadniť pri kodifikačnej činnosti a pri kultivovaní spisovnej slovenčiny, podľa J. Bosáka (1993, s. 32) „v jazykovej situácii na prelome storočí reagoval adekvátne sociolingvisticky“. S. Czambel uviedol vo svojich dielach viaceré zaujímavé postrehy k jazykovej zložke jazykovej situácie, ku koexistencii spisovnej slovenčiny a teritoriálnych nárečí, ich štruktúrnej dištancii, resp. koexistencii slovenčiny a kontaktoých jazykov. Zachytil aj niektoré zmeny v dobovej jazykovej situácii, napr. prebiehajúce zmeny v používaní niektorých jazykov (nemčiny, rusínčiny) na území východného Slovenska a sčasti aj ich príčiny. V menšej miere zaznamenal informácie o sociálnej stratifikácii jazykového spoločenstva a jej odraze v jazyku či o komunikačných sférach a prostredí komunikácie.

Jazykovedné diela zo starších vývinových etáp slovenčiny poskytujú nielen informácie o spisovnom jazyku a jeho normách, jeho delimitácii od nespisovnej formy, ale obsahujú aj mnohé poznámky, konštatácie o jednotlivých zložkách existujúcej jazykovej situácie (jazykovej, sociálnej či komunikačnej) tak, ako ju reflektovali a vnímali doboví používatelia (prevažne jazykovedci, avšak niekedy sa objavuje aj reflexia dobovej jazykovej situácie cez optiku bežných používateľov). Sú tak jedným z možných prameňov (popri rôznych druhoch textov, napr. administratívnych, umeleckých textoch či osobnej korešpondencii) na skúmanie variantnosti, jazyko-

vých kontaktov, spontánnych jazykových zmien, ich príčin, diferenciacie slovenského národného jazyka v minulosti a dosahu tejto diferenciacie na formovanie prestížnej variety, spisovného jazyka, zmien v kodifikácii a ďalších tém, ktoré sú predmetom skúmania sociolingvistiky, resp. jej subdisciplíny – historickej sociolingvistiky.

LITERATÚRA

- BARNET, Vladimír: K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace. In: Přednášky z XXII. běhu Letní školy slovanských studií. Praha: SPN 1981, s. 47 – 51.
- BOSÁK, Ján: Sociolingvistický pohľad na kodifikáciu Sama Cambra (1856 – 1909). In: *Studia Academica Slovaca* 22. Ved. red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul 1993, s. 26 – 36.
- CZAMBEL, Samuel: Čo je slovenčina? In: *Slovenské pohľady*, 1899, roč. 19, s. 420 – 428.
- CZAMBEL, Samuel: Príspevky k dejinám jazyka slovenského. V Budapešti: nákladom vlastným 1887. 130 s.
- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. XII + 376 s.
- CZAMBEL, Samuel: Slováci a ich reč. V Budapešti: tlačou V. Hornyánszkeho 1903. 272 s.
- CZAMBEL, Samuel: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. I. oddelenie: Osnovy a iný materiál rečový. 1. čiastka: Východoslovenské nárečie. Turčiansky Sv. Martin: nákladom vlastným 1906. 624 s.
- JEDLIČKA, Alois: Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii. 2. vyd. Praha: Univerzita Karlova 1978. 228 s.
- KAČALA, Ján: Súčasná jazyková situácia a aktuálne úlohy jazykovej kultúry v Slovenskej republike. In: *Kultúra slova*, 1993, roč. 27, č. 11 – 12, s. 321 – 327.
- KRALČÁK, Ľubomír: Jazyková situácia slovenčiny z teritoriálneho aspektu. In: *Jazykovedný časopis*, 2007, roč. 58, č. 1, s. 37 – 45.
- KRUPA, Viktor: Jazyk – neznámy nástroj. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991. 161 s.
- LAUERSDORF, Mark Richard: Eugen Pauliny and Historical Sociolinguistics. In: *Philologica LXXII. Slovo a tvar v štruktúre a komunikácii*. Eds. G. Múcsková – K. Muziková – Z. Hargášová. Bratislava: Univerzita Komenského 2013, s. 243 – 249.

Korelácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou na príklade predpôn *s-/so-*, *z-/zo-* a *vz-* v starších kodifikáciách¹

MARTINA KOPECKÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava

Correlation among graphemes, phonemes and semantics on the example of prefixes *s-/z-/zo-* (or *s-/so-*, *z-/zo-*) and prefix *vz-* in the previous codifications

The paper deals with the relationship among orthographic form, pronunciation and semantics of prefixes *s-/z-/zo-* (or *s-/so-*, *z-/zo-*) and prefix *vz-* in the literary Slovak language from Bernolák's codification at the end of the 18th century to *Rules of Slovak Orthography* from 1953 (or 2013). In the history of literary Slovak language there were different rules of using these prefixes (prefix *s-/z-/zo-*: phonemic and etymological principle with semantic criteria, prefix *vz-*: phonemic, morphematic, etymological principle with semantic criteria). These rules depended on existing linguistic, political, socio-cultural situation in each period of the history of literary Slovak. From the point of view of language and orthographical development, it was necessary to accept phonemic principle (prefix *s-/z-/zo-*) and morphematic principle (prefix *vz-*) and to refuse etymological principle with semantic criteria.

1. ÚVOD

Jazyk jestvuje v dvoch podobách. Základnou a z vývinového hľadiska prvotnou podobou existencie jazyka je jeho hovorená podoba. Sekundárnou podobou, prostredníctvom ktorej sa hovorené komunikáty zaznamenávajú, uchovávajú pre ďalšie generácie a šíria v priestore a čase, je písaná podoba. Písaná forma jazyka je odvodená od zvukovej formy, predpokladá ju a vychádza z nej. Základným znakom písanej formy je písmeno, graféma, základným znakom zvukovej formy je hláska rozlišujúca významy slov a tvarov – fonéma. Pravopis (súbor znakov a pravidiel na zapisovanie jazykových prejavov) nemá imanentnú vnútornú dynamiku. Istý čas zaostáva za živou rečou, ktorá sa vyvíja a mení spontánne. Vývin a zmeny v pravopise sú podmienené cieľenými, intenčnými zásahmi zo strany kodifikátorov, resp. pravopisných komisií po ich predchádzajúcom konsenze s rôznou mierou ohľadu na pravopisnú tradíciu, aktuálnu úroveň vedeckého poznania synchronného stavu jazyka, lingvistické a nelingvistické metodológie a kontakty slovenčiny s inými slovanskými i neslovanskými jazykmi a na dobové jazykové a mimojazykové situácie v čase realizovania zmien a úprav v pravopisnej sústave. V dejinách spisovnej slovenčiny koncepcie pravopisných sústav pri zápise hovoreného prejavu nie vždy zohľadňovali reálnu výslovnosť – korešpondenciu grafémy a fonémy. Predovšet-

¹ Príspevok vznikol v rámci Podporného fondu Štefana Schwarza.

kým od druhej polovice 19. storočia do konca prvej polovice 20. storočia mala v pravopise dominantné postavenie staršia pravopisná tradícia, ktorá sa odrážala v písaní od historicko-etymologického princípu s dôrazom kladeným na sémantiku, primárnym bol pôvodný vzťah medzi formou a obsahom.

2. PREDMET, CIEĽ, ANALYZOVANÝ MATERIÁL VÝSKUMU

2.1 Predmet výskum

Predmetom výskumu príspevku sú slovtvorné prefixy *s-/z-/zo-* (resp. *s-/so-, z-/zo-*) a *vz-*, kodifikačné pravidlá, ktoré sa vzťahovali na ich formálnu, obsahovú a zvukovú stránku v jednotlivých vývinových etapách spisovnej slovenčiny – od bernolákovského obdobia po súčasné obdobia. Grafická a akustická realizácia a obsahové vnímanie predpony *s-/z-/zo-* je organickou súčasťou témy týkajúcej sa etymologicky náležitej genitívnej predložky *z*, *zo* a genitívnej a inštrumentálnej predložky *s*, *so*², ako na to nižšie poukážeme. Vývin vzťahu písanej, zvukovej a sémantickej stránky predpony *vz-* úzko súvisí s predponou *s-/z-/zo-*. Kodifikačné pravidlá vzťahujúce sa na spomenuté predpony možno rozdeliť do štyroch tematických skupín:

1. predpony *s-/so-, z-/zo-* a *vz-* v slovách pôvodne vyjadrujúcich smer „zhora dole, preč z povrchu a spolu“ (*s-/so-*), „odluky“ (*z-/zo-*) a „zdola hore, vzrastanie deja“ (*vz-*),

2. predpony *s-/z-* a *vz-* v slovách s rovnakou výslovnosťou a odlišným významom a pôvodom,

3. predpona *z-* v slovách typu *zbor, zväz, zjazd, zvitok, zmluva, zrok, zmieriť (sa), zväzok* a začiatočná spoluhláska *s* v slovách typu *sloh, sloha, svah, smer, smerovať*,

4. predpona *s-* v zložených predložkách a predpona *s-/z-* v okolnostných príslovkách.

V tomto príspevku sa budeme venovať prvému bodu – písaniu, výslovnosti a významu predpôn *s-/so-, z-/zo-* a *vz-*, vzťahu formy, zvuku a obsahu v rámci každej predpony, vývinu tohto vzťahu v dejinách spisovnej slovenčiny, ktorý viedol k formulovaniu súčasných zásad o ich písanej a zvukovej realizácii a obsahovom vnímaní.

2.2 Cieľ výskumu

Cieľom príspevku je poukázať na prístupy jednotlivých kodifikačných koncepcií spisovného slovenského jazyka k slovtvorným prefixom *s-/so-, z-/zo-* a *vz-* na príklade vybraných problémových javov. Pravidlo o správnej výslovnosti vo všetkých vývinových etapách rešpektovalo jazykový činiteľ – princíp znelostnej asimilácie. Ich písané podoby so zreteľom na význam alebo bez prihliadania naň vyvíjali sa a stabilizovali pod vplyvom rôznych mimojazykových a jazykových faktorov aktuálnych v jednotlivých vývinových obdobiach spisovnej slovenčiny. Pri predpone *s-/so-, z-/zo-* ich forma oscilovala medzi etymologickým písaním podporeným sémantickými kritériami a fonemickým písaním. Forma pôvodného prefixu *vz-* sa vyvíjala dvoma smermi – strata povedomia o jeho pôvodnom význame viedla k písaniu podľa znelostnej asimilácie (pôv. *vz* > dnes *s-, z-*) alebo povedomie o jeho

² K vývinu predložiek *s*, *so* a *z*, *zo* od bernolákovského obdobia do polovice 20. storočia pozri bližšie Kopecká, 2016, s. 6 – 29.

pôvodnom význame viedlo k ponechaniu etymologického písania, pričom v súčasnosti túto predponu píšeme podľa morfológického princípu. Zmyslom porovnania kodifikácií na zvolenom inventári javov je postihnúť spätosť napísanej a vyslovenej stránky slova a identifikovať, ktorá koncepcia kodifikovanej slovenčiny ju vystihla najpresnejšie, takže ju môžeme vo vzťahu k používateľom jazyka hodnotiť ako gramatickú a funkčnú.

2.3 Analyzovaný materiál výskumu – kodifikačné a gramatické príručky

Primárnym textovým materiálom, ktorý nám slúži na skúmanie zvoleného predmetu a splnenie výskumného cieľa, sú kodifikačné práce spisovnej slovenčiny publikované v rozpätí viac ako 150 rokov – *Dissertatio philologico-critica* s prílohou *Orthographia* (1787), *Grammatica Slavica* (1790), *Etymologia vocum Slavicarum* (1791; v ich reedícii s paralelným slovenským prekladom J. Paveleka v publikácii *Gramatické dielo Antona Bernoláka*, ďalej GDAB, 1964, s. 12 – 111) a *Slowár Slovenskí Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí* (1825 – 1827) od A. Bernoláka, *Nauka reči slovenskej* (1846) od Ľ. Štúra, *Hattalova Krátka mluvnica slovenská* (1852) a *Mluvnica jazyka slovenského* (1864), *Slovenský pravopis* (1890) a *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1. vyd. 1902) od S. Czambela a *Pravidlá slovenského pravopisu* (1931, 1939, 1940, 1953)³. Sekundárny textový materiál predstavuje gramatická práca F. Mráza *Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenia hlavných a mešťanských škôl* (2. vyd. 1872) a J. Damborského *Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy* (5. vyd. 1930).

3. HISTORICKÝ VÝVIN PREDPÔN S-/Z-/ZO- A VZ-

Predpona s-/z-/zo- sa vyvinula z predložiek *s*, *so*, *z*, *zo*. Prefixy pôvodne vyjadrovali také významy, aké mali predložky v spojení s genitívom (predložka *z*, *zo*) a s genitívom a inštrumentálom (predložka *s*, *so*). Etymologicky dve pravopisne a významovo samostatné psl. predpony **sъ-* a **jbz-* (Králik, 2015, s. 518, 678) neskorším vývinom splynuli do jednej predpony, ktorá sa dnes ortograficky a ortoepicky realizuje dvoma spôsobmi (*s-/z-*) bez ohľadu na významy pôvodne patriace osobitne týmto predponám. Slabičný variant *zo-* mohol vzniknúť viacerými spôsobmi – striednica za *ъ*, znelá hláska *-o-*, mala vplyv na výslovnosť neznelaj hlásky *s-* (**sъ-* > *so-* > *zo-*), vkladným vokálom *-o-* sa odstránilo napätie medzi dvoma spoluhláskami (*zošedivieť*, *zozimieť sa*), slabičný variant *zo-* mohol vzniknúť analogicky podľa iných tvarov *so* slabičnou predponou *zo-* (Peciar, 1963, s. 268).

Predpona *vz-* vznikla z psl. **vъz* (Králik, 2015, s. 676). Jej pôvodné významy („zdo-la hore, vzrastanie deja“) sú naďalej prítomné v slovách *vzbúriť sa*, *vzletieť*, *vzišť*, *vzpínať sa*, *vzostup*. Stratou povedomia o etymologických súvislostiach, pôsobením znelostnej asimilácie a zánikom spoluhlásky *v-* mohla predpona splynúť s predponou *s-* (*vz-* > *vs-* > *s-*, Peciar, 1963, s. 275), napr. *spamätať sa*, *spomenúť*, *spyšniť* (za pôv. *vzpaätať sa*, *vzpaämenúť*, *vzpyšniť*), v slovesách typu *zdráhať sa*, *zdvihnúť* zanikla spoluhláska *v-* (pôv. *vzdráhať sa*, *vzdvihnúť*) a v jazyku sú aj prípady, keď druhá časť predpony splynula s nasledujúcou neznelou hláskou (*vzstať* > *vstať*).

³ V ďalšom texte práce používame na označenie jednotlivých vydaní Pravidiel slovenského pravopisu skratku PSP, ktorú dopĺňame aktuálnym rokom vydania.

Pozornosť kodifikátorov a gramatikárov zameraná na slovtvorné predpony *s-/z-/zo-* (resp. *s-/so-*, *z-/zo-*) a *vz-* vyplývala z ich fungovania v písaných a hovorených komunikátoch, medzi ktorými (komunikátmi) sa v priebehu vývinu pravopisu a jazyka dostávali do napätia tieto relevantné faktory – povedomie o pôvodných významoch predpôn, strata tohto povedomia v niektorých prípadoch, grafické a akustické stvárnenia analyzovaných prefixov. Počiatky dynamiky vo vzťahu forma – zvuk – obsah tendujúcej k dnešnému rešpektovaniu zvuku pri grafickej podobe pred tradičným písaným úzom podliehajúcim sémantike siahajú už do predpisovného obdobia (porov. napr. tri zväzky *Prameňov k dejinám spisovnej slovenčiny*, 1992, 2002, 2008; Kuchar, 2006, s. 355 – 361, 2007, s. 36 – 44).

4. KONCEPCIE PRAVOPISU V DEJINÁCH SPISOVNEJ SLOVENČINY

V tejto časti práce poukážeme na to, ako dobové jazykové a mimojazykové okolnosti podmienili a ovplyvnili kodifikačné koncepcie pravopisných noriem v jednotlivých vývinových štádiách spisovnej slovenčiny, ako sa jednotliví kodifikátori vyrovnávali s predchádzajúcou pravopisnou normou, resp. tradíciou, aktuálnym stavom a vývinovými tendenciami v písanej a jazykovej praxi. Zameriame sa na postoje kodifikátorov ku grafickej a fónickej stránke slovenského jazyka, k priebežnému vymedzovaniu a hierarchickému usporiadaniu pravopisných princípov na pozadí väčšej či menšej korešpondencie fonémy a grafémy, ktoré predchádzali dnešnej sústave a hierarchii pravopisných princípov.

4.1 Bernolákovské obdobie

Kodifikácia pravopisnej sústavy a jazykovej stavby bernolákovčiny bola podmienená a do istej miery aj formovaná a predurčená stavom v predpisovnom období. V tejto vývinovej etape prebiehala komunikácia na našom území v niekoľkých jazykoch plniacich rôzne funkcie. Predovšetkým v písanej a tlačenej podobe vo vyšších spoločensko-kultúrnych a vzdelaneckých kruhoch sa komunikovalo v latinčine, maďarčine, nemčine, češtine. Na každodennú komunikáciu (ústnu a písanú) slúžili Slovákom kultúrne varianty slovenčiny (západný, stredný, východný). Primárnym prostriedkom komunikácie boli slovenské nárečia. Pravopisu na našom jazykovom území v predpisovnom období chýbali pevne stanovené pravidlá, vyznačoval sa nejednotnosťou, na zápis jednej hlásky sa používali viaceré grafémy, zapísaná mohla byť aj digrafom. V rukopisných a tlačených textoch sa využíval zväčša zložkový alebo diakritický pravopis, resp. kombinácia oboch. V evanjelickej prostredí od 16. storočia, pravidelnejšie od 17. storočia sa texty tlačili, príp. písali českobraským pravopisom (mal diakritiku i tradičné grafémy zo staršieho pravopisného úzu), v katolíckom prostredí čiastočne normalizovaným (nahrádzanie českých grafém a hlások slovenskými, podrobne Krajčovič, 1979, s. 104 – 113; Krajčovič – Žigo, 2011, s. 33 – 112). V 17. storočí, najmä však v 18. storočí badať snahy normalizovať, upraviť dovtedajší pravopisný úzus textov písaných a tlačených v kultúrnej predpisovnej slovenčine používaním relatívne jednotnej normy v grafike a ortografii (kalvíni, kamaldulskí mnísi, H. Gavlovič, J. I. Bajza). Pravidlám chýbala systematickosť a dôslednosť, neboli vedecky opísané a odôvodnené, preto si nemohli nárokovať na širšie spoločenské uplatnenie (Krajčovič – Žigo, 2011,

s. 112 – 125). Myšlienky osvietenstva a reformné nariadenia panovníka Jozefa II., najmä nariadenie o vzdelávaní a o zrušení nevoľníctva, na konci 18. storočia aktivizovali bernolákovcov vzdelávať slovenský vidiecky ľud, začleniť ho do národnej pospolitosti a dosiahnuť tak vyššiu integrovanosť novodobého slovenského národa. Pre dosiahnutie takýchto cieľov bolo dôležité a potrebné mať jednotný komunikačný nástroj spĺňajúci národnosjednocovacu funkciu – spisovný jazyk s jednoduchou a stabilnou pravopisnou sústavou. Na úlohu sformulovať kodifikačné pravidlá slovenčiny, postavenej na báze kultúrnej západnej slovenčiny s niekoľkými prvkami zo strednej slovenčiny, a jej pravopisu sa podujal A. Bernolák. V spolupráci s vlastenecky orientovanými spoluseminaristami pripravil kodifikačný spis slovenčiny *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* s prílohou *Orthographia* (1787), ktorý obsahuje prvý systematický výklad pravopisných pravidiel a ich argumentáciu. Aktuálna metodická téza filozofie racionalizmu o rozumnom, neprotirečiacom zdravému rozumu, podľa ktorej východiskom kodifikácie sústavy grafém, ich zvukovej hodnoty a pravopisu má byť totožnosť grafém a ich zvuku (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 136) viedla A. Bernoláka ku kritickému prehodnoteniu dovtedajšieho pravopisného úzu založeného primárne na etymologickom a historickom princípe a k širšiemu uplatneniu fonematického princípu s náležitým uplatnením diakritického pravopisu. „Keďže prirodzenosťou i pôvodom je výslovnosť prvšia ako písanie... pravidlá písania a tlačé treba odvodzovať z výslovnosti...“ (GDAB, 1964, s. 95). Ako príklad pri uzákonení tohto princípu mu mohol slúžiť aj starší pravopisný úzus, najmä literatúry písanej a tlačenej v prostredí trnavskej univerzity, v ktorom možno sledovať tendenciu zapísať hlásky podľa ich výslovnosti (Habovštiaková, 1968, s. 273, 1992, s. 61; Muránsky, 1992, s. 75). Do pravopisnej sústavy neprijal českobrabský spôsob zápisu dlhého *i* grafémou *j* (*wjno*), mäkkú spoluhlásku *ř*, zložku *ss* vo funkcii hlásky *š* (*dusse*) a *i*. Spresnil však používanie diakritických znamienok zo staršieho úzu. Používal dĺžeň na označenie dlhých samohlások *á, é, í, ó, ú*, mäkčeň na označenie mäkkých spoluhlások *d', t', ň, l'*, tupých sykaviek *š, ž, č, dž* a písmena *ğ* vo funkcii konsonantu *g*. Namiesto *y, ý*, ktoré formu majú, ale nemajú výslovnosť, a namiesto latinských *x* a *q*, ktorých výslovnosť nie je plynulá, boli záväznými grafémy *i, í* a zložky *ks, kv*. Podľa výslovnosti sa písala aj predložka a predpona *z(-)/ze(-)/s(-)/se*. Z tradičných zložiek sa používali iba tie, ktorých výslovnosť je plynulá (*dz, dž, ch*). Živá výslovnosť bola smerodajnou aj pri morfológickom princípe. Východiskovou bola výslovnosť koreňovej morfémy pri ohýbaní, ktorá platila aj v slovtvorbe (podľa tvarov *dub-a, dub-u...* je tvar N a A sg. *dub* a od neho utvorená zdobnenina *dubček*). Písanie veľkých začiatočných písmen (pri propriách aj apelatívach s cieľom odlíšiť ich od adjektív a podľa tradície v súdobej nemčine) a používanie interpunkcie sa riadilo funkčným princípom. Princíp pravopisnej tradície ponechal pri zápise tradičných grafém *w, g, ģ* vo funkcii spoluhlások *v, j, g* (*nowí, geho, lĝnác*), v polemickom spise *Ňečo o Epigrammatéch...* (1794) už navrhoval grafémy *v, j, g*, ktoré sa zaviedli v štúrovskej kodifikácii (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 140 – 142). Bernolákovčina bola súdobými vedeckými postupmi a spôsobmi zdôvodnená v konfrontácii s J. I. Bajzom a jeho normalizovanou slovenčinou (podrobne op. cit., s. 138 – 140). Formulácia pravidiel bernolákovského pravopisu sa opierala o zásady osvietenскеj metodológie vyplývajúce

Korelácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou na príklade predpón *s-/so-*, *z-/zo-* a *vz-* v starších kodifikáciách

z racionalizmu a o poznanie, prehodnotenie a zdokonalenie predchádzajúceho pravopisného úzu. Pravopisná sústava bernolákovčiny mala už pevne stanovené pravidlá, vyznačovala sa premyslenosťou a systémovosťou, ktorú jej autor dosiahol funkčnou unifikáciou zápisu hlásky (fonémy) jednou grafémou. Aj napriek vedeckému opisu a zdôvodneniu grafickej a ortografickej sústavy a všetkých jazykových rovín prvého kodifikovaného útvaru slovenského jazyka vo viacerých kodifikačných dielach, jeho ustáľovaniu a šíreniu prostredníctvom kníh, ktoré zabezpečoval spolok Towarišstvo literného umeňí (1792 – 1803), a používaním v katolíckom prostredí až do reformy štúrovčiny v polovici 19. storočia bernolákovčina nedokázala preniknúť do evanjelického priestoru, v ktorom sa naďalej komunikovalo v češtine (v jej tradičnom variante, v slovakizovanej podobe češtiny a aktuálnou bola aj požiadavka komunikovať na našom území modernou, živou podobou češtiny)⁴, a plniť úlohu zjednocovacieho činiteľa týchto dvoch konfesií. Nebola ani celonárodným spisovným jazykom, no stala sa východiskom nasledujúcich kodifikácií slovenského jazyka a jeho pravopisu.

4.2 Štúrovské obdobie

Spoločensko-kultúrne a politické okolnosti prvej polovice 19. storočia podmienili rekodifikáciu spisovného jazyka. Nové poznatky z oblasti jazykovedy, histórie, politiky, filozofie a nový umelecký smer romantizmus, ktorý do popredia staval ľudovú slovesnú tvorbu (napr. *Národné spievanky* [1834] J. Kollára s rozsiahlou zbierkou stredoslovenských ľudových piesní), boli impulzom pre uvažovanie nad novou kodifikáciou slovenčiny a nad jej novým jazykovým východiskom (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 161 – 168). Hoci štúrovská kodifikácia vyšla z evanjelického prostredia, predstavovala výrazný odklon od oficiálneho liturgického jazyka a jeho pravopisu (biblickej češtiny s českobratským pravopisom) používaného českými a slovenskými evanjelikmi, nepridržala sa ani slovakizovanej češtiny (staroslovenčiny) presadzovanej J. Kollárom a štúrovci upustili aj od svojej skoršej požiadavky z 30. rokov 19. storočia používať na Slovensku ako spisovný jazyk modernú češtinu so skladným pravopisom. Za jazykovú bázu novej spisovnej slovenčiny si vybrali kultúrnu strednú slovenčinu, pretože v nej boli „v porovnaní so susednými jazykmi výrazné rozdiely“ (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 167). Zásady novej kodifikácie slovenčiny sformuloval Ľ. Štúr v spise *Nauka reči slovenskej* a odôvodnil v rozprave *Nárečja slovenskuo alebo potreba písanija v tomto nárečí* (obe 1846). Sústava pravopisných pravidiel štúrovčiny sa v mnohom odchyľila od pravopisu češtiny, vychádzala z rovnakých pravopisných princípov, aké mala bernolákovčina, pričom obsahovala ešte niekoľko úprav s ohľadom na jej vlastné jazykové východisko. Štúrovský pravopis na rozdiel od českého historicko-etymologického a v zhode s bernolákovským pravopisom bol postavený primárne na fonematickom princípe. „Pravopis nič je ňje inšje ako ustálenuo alebo z prjebehu časovjeho do prjestoru preňsesenuo visloveňja, t. j. pravopis má tjež visloviť reč ale ňje v čase lež v prjestore. Podla tohoto pravdívneho pochopu pravopisu on na žjadnom inšom základe stáť nemouže, len na základe visloveňja.“ (Štúr, 2006, s. 105) Nerozlišoval medzi *i*, *í* a *y*,

⁴ K príčinám zániku bernolákovčiny podrobne Habovštiaková, 1968, s. 347 – 348, k variantom češtiny Krajčovič – Žigo, 2011, s. 90 – 92; Muziková, 2010, s. 413 – 430.

ý, v zhode s výslovnosťou mal iba *i, í*. Mal dôslednejšie pravidlá na označovanie mäkkosti (*d', t', ň* pred samohláskami *e, i, í* a dvojhláskami *ja, je*). Nemal *l'* a *ä*, dlhé vokály *ó, é* (okrem slova *céra*). Zo zložiek ponechal *dz, dž, ch*, ale tradičné grafémy *g, ģ, w* z bernolákovčiny nahradil grafémami *j, g, v* (v zhode s češtinou pri grafémach *j* a *g*, ktorými sa tzv. skladnou opravou v r. 1842 nahradili *ĝ* a *g*, graféma *w* bola nahradená grafémou *v* v češtine až na konci 40. rokov⁵), čím sa zúžila platnosť historického princípu. Špecifikom štúrovčiny je nová dvojhláska *ja* a nové označenie pre dvojhlásky *je, uo* (v bernolákovčine sa vyskytovali len zriedka vo forme *ge, wo*), no absentoval diftong *-iu*. P. Žigo (2005, s. 266, 2007, s. 102) v súvislosti so zmenou formy v štúrovčine hovorí o zmene konzervativizmu. Ľ. Štúr mierne upravil pôsobenie funkčného princípu z bernolákovčiny – veľkými písmenami sa písali len propriá a adjektíva od nich odvodené (*Slovenski*). Platným bol naďalej morfológický princípu (*dub* podľa *duba, dubu...*). Podľa gramatického princípu sa písali predložky *s, so, z, zo* a podľa etymológie napr. cudzie nezdôvodnené slová a predpony *s-* a *z-*, ktoré sa mohli písať aj podľa výslovnosti (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 170 – 171; Štúr, 2006, s. 110 – 111, 216). Ľ. Štúr sa pri formulovaní pravopisných pravidiel musel vyrovnávať s pravopisným systémom bernolákovčiny použíanej v prostredí katolíkov i češtiny použíanej medzi evanjelikmi. V súlade so zvolenou kodifikačnou koncepciou niektoré pravopisné prvky z týchto systémov prijal, iné odmietol a zaviedol aj nové s ohľadom na jazykový základ štúrovčiny. Kodifikáciou nového spisovného jazyka sa nepodarilo zjednotiť jazykovo a konfesionálne rozdelenú slovenskú spoločnosť. Štúrovčina nedokázala nahradiť dlhou tradíciu zaužívaný bohoslužobný jazyk evanjelikov (z pravopisného, hláskoslovného a tvaroslovného hľadiska bola veľmi diferencovaná od biblickej češtiny, ktorá sa najmä v liturgických piesňach evanjelikov používala až do polovice 20. storočia) a neprijali ju ani katolíci, ktorí naďalej komunikovali v bernolákovčine.

4.3 Reformné obdobie

Impulzy pre reformu štúrovskej kodifikácie siahajú do prvej polovice 40. rokov 19. storočia, keď sa verejne deklarovala nová kodifikácia (1843), resp. keď vyšli Štúrove práce, ktoré ju vedecky opisovali (1846). Štúrovčina vyvolala viaceré kritické reakcie. Štúrovci ju museli obhajovať vo vlastných radoch, vo vlastnom konfesionálnom priestore pred zástancami staroslovenčiny (J. Kollár), ale aj pred samotnými príslušníkmi štúrovskej generácie (M. M. Hodža) i pred bernolákovcami. Priestor na verejnú obhajobu štúrovskej kodifikácie a jej zavádzania ako liturgického jazyka evanjelikov im poskytovalo vlastné periodikum *Slovenskije národňje novini* a ich príloha *Orol tatránski* a tiež *Slovenskije pohľadi na vedi, umeňja a literatúru* (podrobne Krajčovič – Žigo, 2011, s. 178 – 183). Predmetom diskusií, ktoré sa viedli na viacerých zasadnutiach Tatrína, bol predovšetkým fonemický pravopis štúrovčiny. Diskutovalo sa o zavedení *y* a *ä*, koncovky *-l* v minulom čase mužského rodu namiesto štúrovského *-u* (*robil – robiu*), o formálnej podobe dvojhlásky *uo*

⁵ Vývinovým tendenciám v pravopise slovenčiny na pozadí kontaktov so súdobou pravopisnou tradíciou v češtine v prvej polovici 19. storočia a vývinu pravopisu češtiny použíanej na Slovensku v rovnakom časovom úseku sa venovala K. Muziková, 2010, s. 413 – 430, 2011, s. 295 – 304.

(*uo* alebo *ó*), o označovaní mäkkosti spoluhlások *d', t', ň, l'* (Jóna, 2006, s. 42 – 45). Reformu štúrovčiny z pozície slavistiky prezentoval M. M. Hodža v teoretickej podobe v diele *Epigenes Slovenicus* (1847) a v praktickej podobe ju predstavil v spise *Větín o slovenčine* (1848; Muziková, 2011, s. 300). Kritické reakcie na štúrovčinu a snaha J. Kollára zaviesť na našom území po revolúcii 1848/1849 ako úradný a vyučovací jazyk staroslovenčinu, ktorá sa neopierala o pevnú normu a nevyhovovala ani spoločenským potrebám, si nevyhnutne vyžadovali takú reformu spisovného jazyka, ktorá by mala unifikáčny charakter. Na potrebe zreformovať štúrovskú slovenčinu sa v r. 1851 dohodli predstavitelia štúrovcov (Ľ. Štúr, M. M. Hodža a J. M. Hurban) a bernolákovcov (J. Palárik, A. Radlinský, Š. Závodník a M. Hattala) vychádzajúc z Hattalovej skoršej práce napísanej po latinsky *Grammatica linguae slovenicae* (1850), do ktorej jej autor prijal niektoré Hodžove návrhy (k Hodžovým pravopisným a hláskoslovným návrhom podrobne Jóna, 1985, s. 134 – 139). Publikáčnym výstupom zo schôdzky, ktorej vyústením bola hodžovsko-hattalovská reforma, bola práca *Krátka mluvnica slovenská* (1852). V nej boli sformulované pravopisné princípy i pravidlá upravenej spisovnej slovenčiny (základom ostala stredná slovenčina), na ktorých sa zhodli už spomínaní členovia schôdzky (prijali napr. Hodžom navrhované *y, l', ä*). Hoci vyšla anonymne, podľa viacerých zdrojov jej autorom je M. Hattala. Hodžovsko-hattalovská reforma, ktorá sa v dejinách spisovnej slovenčiny chápe ako radikálna a ktorej podstata spočíva v tom, že „sa menia alebo upravujú základné pravopisné pravidlá tak, že zaužívané pravopisné prostriedky (grafémy, diakritické a interpunkčné znaky) zmenia svoju funkciu i rozsah používania, takže väčšou mierou zasahujú zaužívanú písanú podobu tvarov, slov i viet“ (Krajčovič – Žigo, 2015, s. 20), zasiahla primárne ortografický a čiastočne aj hláskoslovný a tvaroslovný systém štúrovčiny. Návratom k písaniu podľa pôvodnej podoby slova, k historicko-etymologickému pravopisu, sa sledovala externá integrácia – zblíženie slovenského pravopisného systému s pravopisnými systémami ostatných slovanských jazykov (najmä s češtinou, poľštinou a ruštinou). Markantným krokom v porovnaní s predchádzajúcimi kodifikáciami slovenčiny a v súlade so starším úzom a stavom v iných slovanských jazykoch bolo zavedenie grafémy *y, ý*. Zaviedla sa graféma a fonéma *ä*, v zhode s bernolákovčinou *l'*. Prijal sa nový diftong *iu* a rozšíril sa výskyt *é* (adj. *pekné* miesto štúrovského *peknuo*). Dvojhĺbky sa začali písať v podobe *ia, ie, ó* (neskôr *ô*) na rozdiel od štúrovských podôb *ja, je, uo*. Pravopisné a hláskoslovné zmeny viedli k obmedzeniu uplatňovania diakritického princípu, ktoré zasiahlo vizuálnu podobu grafickej stránky textu. Mäkčeň sa prestal používať na označenie mäkkých spoluhlások v skupinách *de, te, ne, le, di, ti, ni, li*, v ktorých funkciu mäkčenia prevzali mäkčiace samohlásky *e* a *i*. Predložky a predpony *s(-)/so(-), z(-)/zo(-)* sa písali podľa ich pôvodných významov. Reforma štúrovčiny vychádzala z dobového chápania jazyka. „Jazyk sa na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov 19. stor. začal chápať ako vyvíjajúci sa fenomén, no dôraz sa s ohľadom na rozvoj etymológie a historicky orientovanej jazykovedy vo všeobecnosti kládol na pôvodné formy.“ (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 187) V porovnaní s predchádzajúcou kodifikačnou koncepciou reformné kroky predstavovali návrat ku konzervativizmu. V tomto období vyšli M. Hattalovi viaceré gramatiky, v r. 1857 publikoval knihu *Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského*,

v r. 1864 mu vyšla *Mluvnica jazyka slovenského* a o rok neskôr jej druhý diel s podtitulom *Skladba*. Hattalove gramatické práce boli základnými normatívnymi príručkami v 60. rokoch 19. storočia a stali sa východiskom pre zostavovanie školských gramatík, napr. pre učebnice F. Mráza *Slovenská mluvnica* (1864, 1872) a J. K. Viktorína *Grammatik der slowakischen Sprache* (1860, 1862, 1865; Krajčovič – Žigo, 2011, s. 193, 201). V porovnaní s Hattalovými gramatikami v nich badať väčší dôraz na živý spisovný úzus (podrobne Blanár – Jóna – Ružička, 1974, s. 42). Upravenou štúrovčinou sa dosiahol očakávaný prototypový efekt. „Plnila zjednocujúcu funkciu.“ (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 191) Primerane reflektovala požiadavky a hodnotenia súvekých používateľov jazyka a završili sa ňou diskusie o adekvátnej podobe spisovného jazyka a pravopisu Slovákov bez ohľadu na konfesiu a liturgický jazyk, spoločenské postavenie. Hodžovsko-hattalovská reforma sa stala spoľahlivým východiskom ďalšieho vývinu spisovnej normy a s neskoršími úpravami je platná dodnes. Kritické zhodnotenie si však vyžadujú viaceré reformné prvky najmä v pravopise (napr. predložky a predpony *s(-)/so(-)*, *z(-)/zo(-)*, zavedenie *y*), ktorými sa „do vzťahu kodifikačných princípov vniesla vyššia miera konfliktnosti, a to zavedením etymologického či významového kritéria s nežiaducim efektom do perspektívy“ (Žigo, 2009, s. 17).

4.4 Matičné a martinské obdobie

Spoločenská a kultúrna situácia matičného obdobia (1863 – 1875) kontinuálne nadviazala na situáciu v reformnom období. Od začiatku 60. rokov 19. storočia bol aktuálnym politický program opierajúci sa o *Memorandum národa slovenského*, ktorým sa vyvíjali snahy o vytvorenie administratívnej autonómie pre dnešné územie Slovenska so slovenčinou ako úradným a vyučovacím jazykom. Požiadavky obsiahnuté v *Memorande* neboli splnené, no významný vplyv na vývin spisovnej slovenčiny a na jej inštitucionalizovanú starostlivosť malo založenie Matice slovenskej (1863, zatvorená v r. 1875). Hoci upravená štúrovčina bola opísaná a kodifikovaná v *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852) a predstavovala unifikačný prvok, ktorý zjednotil slovenský národ dovtedy najmä jazykovo rozdelený podľa príslušnosti ku konfesii, a slovenská verejnosť ju v zásade prijala, s jej zavádzaním do praxe, pri komunikovaní v upravenej štúrovčine mali používatelia jazyka ťažkosti. Príčiny tejto situácie spočívali v archaizujúcej povahe hodžovsko-hattalovskej reformy, v neznalosti a neúplnosti jej pravidiel, ktoré viedli k rozkolísaniu normy v pravopise i v jazyku. Nestabilné bolo používanie *y* a *ä*, nepravidelne sa označovala mäkkosť spoluhlások *d', t', ň, l'*, problematickou bola aj deklinácia – kodifikovanie tvarotvorných prípon zohľadňujúce stav v češtine (*od gazdy, s chlapy, mesta, ruce*) na jednej strane a prípony ako výsledok prirodzeného morfológického vývinu v slovenčine na druhej strane (*od gazdu, s chlapmi, mestá, ruke*; Krajčovič – Žigo, 2011, s. 198 – 207). *Krátkej mluvnice slovenskej* sa striktné nepridržali ani autori umeleckej literatúry, v pravopisnej praxi spisovateľov „badať jednak príklon k češtine, jednak k ruštine, ba i k vlastnému etymologizovaniu spisovateľa, i k fonetickým podobám v nárečích“ (Marsinová, 1973, s. 69). V matičnom období na stabilizáciu jazykovej praxe vplývali dobové gramatické príručky F. Mráza (1864, 1872) a J. K. Viktorína (1862, 1865), ktoré rešpektovali Hattalovu kodifikáciu, ale

zároveň eliminovali jej historizujúci prístup uprednostňovaním živých domácich jazykových prostriedkov (*gazdu, ruke, zámenné tvary môjho, môjmu* namiesto *gazdy, ruce, mojeho, mojemu*; Krajčovič – Žigo, 2011).

Spoločenská i kultúrna situácia v živote Slovákov v druhej polovici 19. storočia, rozvoj umeleckej literatúry obdobia realizmu, publicistickej tvorby a vedeckých aktivít si z jazykovej stránky vyžadovali novú kodifikáciu, pretože kodifikačné pravidlá z *Krátkej mluvnice slovenskej* už nezodpovedali aktuálnemu stavu jazyka a v praxi sa už všeobecne neprijímali (Kačala – Krajčovič, 2006, s. 111). Úpravu a stabilizáciu normy slovenčiny v martinskom období (1875 – 1914) na kodifikačnej úrovni zrealizoval S. Czambel. Formálnu podobu spisovnej slovenčiny opísal v spise *Slovenský pravopis* (1890), gramatickú, lexikálnu a frazeologickú stránku v práci *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902). K pravopisnému systému spisovnej slovenčiny pristupoval z pozície aktuálnej historickolingvistickej metodológie, možno tu sledovať kontinuitu s predchádzajúcim vývinovým obdobím. Primárnymi ostali etymologický a historický princíp a integračný aspekt slovenského jazyka s inými slovanskými jazykmi. S. Czambel vo svojich prácach však spresnil pravidlá písania *y* a písania *ä* po perneciach, mäkkých spoluhlások *d', t', ň', l'* i pravidlo o rytmickej krátení. Fonetickú stránku pravopisu posilnil odstránením aspirátov v slovách typu *philolog – filológ, apathia – apatia* a prepisovaním napr. latinského *c* na *k* podľa výslovnosti, *t* na *c* (*konto, kondícia*). V platnosti ostali pôvodné väzby predložiek *s/so, z/zo* s pádmi a etymologické písanie predpôň *s-/so-, z-/zo-, vz-*. Zväzným bol aj morfeematický princíp. V rámci morfológie uprednostnil zaužívanejšie, resp. živé jazykové prostriedky hovoreného i písaného prejavu. Z tvaroslovných paradigmat odstránil archaické tvary typu *sluhy, v ruce, mesta*, 3. os. sg. *derieš* a nahradil ich ustálenými živými tvarmi *sluhu, v ruke, mestá, derieš*. Czambelovu kodifikáciu v *Rukoväti* v jej druhom a treťom vydaní (1915, 1919) upravil J. Škultéty zavedením niektorých ustálených javov martinského spisovného úzu (*veniec, vedieť, voľba, predtým venec, vedieť, voľba* a i.). Kodifikačné aktivity S. Czambela na rozhraní 19. a 20. storočia a v prvých rokoch 20. storočia stabilizovali slovenský jazyk a jeho pravopisnú sústavu, primerane vystihli aktuálnu jazykovú situáciu a jeho normatívna práca *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902), do ktorej poňal aj výklad pravopisu z práce *Slovenský pravopis* (1890), stala sa smerodajnou (spolu s neskoršími redakčnými zásahmi J. Škultétyho) pri používaní spisovného jazyka a jeho pravopisu.

4.5 Medzivojnové obdobie

Vývin spisovného jazyka sa v tomto období vyvíjal dvomi smermi. Prvý smer bol poplatný štátnej ideológii o jednotnom československom národe a československom jazyku (v českom a slovenskom znení) po vzniku Československej republiky (1918), druhý smer predstavovala kontinuita s kodifikáciou S. Czambela. Spočiatku bola v popredí prvá tendencia, ktorá sa prakticky realizovala najskôr v učebniciach J. Damborského (*Slovenská mluvnica so zvláštnym zreteľom na pravopis*, 1919, 1920, 1921, 1924, *Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy*, 1930) a neskôr i v historicky prvých PSP 1931 (Krajčovič – Žigo, 2011, s. 214 – 215) zostavených podľa vzoru *Pravidiel českého pravopisu* (ďalej PČP). Kodifikovaná podoba

slovenčiny nebola reflexom jej prirodzeného vývinu, ale výsledkom nejazykových faktorov – zavádzania teórie čechoslovakizmu do praxe, umelého zblížovania slovenčiny a češtiny, rozkolísanosti normy spôsobenej jazykovou situáciou na našom území (českí odborníci, štátni úradníci po skončení 1. svetovej vojny a vzniku spoločného štátu pôsobiaci v štátnej a verejnej správe na našom území komunikovali po česky a tým do slovenčiny prenikali české prvky na všetkých jazykových rovinách, ktoré ju destabilizovali; podrobnejšie Kačala – Krajčovič, 2006, s. 124n.). V úvodnej časti PSP 1931 sa uvádza: „Pravopis spisovnej reči slovenskej sa zakladá, ako pravopis český, hlavne na troch princípoch: fonetickom či zvukoslovnom, etymologickom či pôvodoslovnom a historickom či dejinnom“, zároveň explicitne poukazujú na napätie medzi fonetickým a etymologickým písaním, „hlavne však kolíše vývoj slovenského pravopisu medzi zásadou fonetickou a etymologickou“ (s. 3), pričom v pravopise mal dominantnú pozíciu konzervatívny prístup. Rovina hláskoslovia, tvaroslovia i lexiky taktiež zodpovedala konvergentným tendenciám vo vzťahu k češtine. Záväznými sa stali mnohé české slová či tvary alebo slovensko-české dvojtvary (*zed'*, G sg. *princezny*, *laket'/loket*). Časť slovenskej verejnosti zaujala k PSP kritický a odmietavý postoj a po ich jednoznačnom odmietnutí v r. 1932 na valnom zhromaždení Matice slovenskej (znovuotvorená v r. 1919) sa do popredia dostávala druhá tendencia. Reakciou na odmietnuté PSP 1931 bolo ešte v tom istom roku založenie časopisu *Slovenská reč*, ktorý sa pričínal o stabilizovanie normy spisovnej slovenčiny v 30. rokoch. Založením časopisu sa začali aj práce na novej kodifikačnej príručke, ktorá mala zohľadňovať synchronný stav v pravopise a v jazyku vychádzajúci z jeho prirodzeného vývinu, s ponechaním funkčných a stabilných prvkov z kodifikácie slovenčiny z konca 20. rokov 20. storočia (3. vyd. *Rukoväti* z r. 1919) s perspektívou stabilizovať rozkolísanú pravopisnú a jazykovú normu pre nasledujúce desaťročia a pre používateľov slovenčiny pripraviť spoľahlivého sprievodcu slovenským pravopisom a jazykovým systémom v ich kodifikovanej podobe.⁶ Nová práca zostavená pod vedením H. Barteka navrhovala v ortografickom systéme slovenčiny korešpondenciu výslovnosti a pravopisu. Čiastočne sa tým aktualizoval fonematický princíp dominantný v bernolákovčine a štúrovčine. Návrh PSP 1939 z poverenia ministerstva školstva a národnej osvety mala zhodnotiť univerzitná recenzná komisia v zložení Ľ. Novák, J. Stanislav, A. Mráz a D. Rapant, ktorí pôsobili v tom čase na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity (pred r. 1939 a v súčasnosti Univerzity Komenského). Ministerstvo na odporúčanie komisie návrh neschválilo a žiadalo v nich vykonať zmeny na základe jej pripomienok. Pri skúmaní návrhu a jeho neodobrení zavážilo niekoľko faktorov. Univerzita presadzovala čechoslovakistickú teóriu (hoci tá po vzniku samostatnej Slovenskej republiky prestávala mať opodstatnenie), členovia Jazykového odboru novovzniknutej Slovenskej učenej spoločnosti patriacej pod univerzitu sídliacu v Bratislave – hlavnom meste republiky, ktorí boli zároveň členmi komisie posudzujúcej návrh PSP (Ľ. Novák a J. Stanislav) už z princípu ne-

Korelácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou na príklade predpón s-/so-, z-/zo- a vz- v starších kodifikáciách

⁶ Na tomto valnom zhromaždení bol nový výbor Matice slovenskej poverený pripraviť opravené vydanie *Pravidiel*. Tieto *Pravidlá* (1932) obsahovali opravy len najvýraznejších odklonov vydania z r. 1931 od kodifikačnej práce S. Czambela (1902), resp. jej vydání upravených J. Škultétym (1915, 1919). Preto sa začali práce na vydaní úplne nového textu PSP.

mohli odobriť PSP v takej podobe, v akej ich pripravil Jazykový odbor Matice slovenskej v Martine (hoci L. Novák súhlasil s fonetickým pravopisom) a zároveň to bola čechoslovakistická orientácia J. Stanislava a jeho osobné spory s H. Bartekom (Bartek, 1940, s. 242 – 264; Novák, 1967b, s. 72). Argumentom na odmietnutie PSP bolo aj odstraňovanie nedomácich jazykových prvkov (bohemizmov, najmä germanizmov), ktorými boli PSP známe a pre ktoré by sa Slovensko mohlo dostať do konfliktu s Nemeckom (Žigo, 2015). Pripomienky komisie sa vzťahovali na tieto navrhované pravopisné zmeny, ktorými sa rešpektovali vývinové tendencie v slovenčine, ale slovenčina by sa nimi oddialila od češtiny, čo bolo zo stanoviska čechoslovakizmu neakceptovateľné: 1. fonetické písanie predpony *s-/z-/zo-* s výnimkou prísloviak a zložených predložiek (*zlepiť, zodrať, ale zpočiatku, zpoza*); 2. gramatický princíp pri predložkách *z, zo, s, so*; 3. zjednotenie koncovky v zhode s výslovnosťou v minulom čase vo všetkých gramatických rodoch (*-li* pre maskulína, feminína a neutrá – *muži pracovali, stromy padali, ženy varili, deti spievali*); 4. označovanie kvantity v zdomácnených prevzatých slovách podľa živého úzu, napr. *grátis, periféria* (Kačala – Krajčovič, 2006, s. 168 – 169). Po neschválení návrhu a po personálnych zmenách, ktoré v Matici slovenskej nastali⁷, nový text PSP bol poverený pripraviť podľa požiadaviek univerzitetnej komisie A. A. Baník. Nové PSP vyšli v r. 1940. V pravopise sa podľa požiadaviek komisie ponechali zásady podľa PSP 1931: 1. predpony *s-, so-* a *z-, zo-* písať etymologicky, napr. *svolať, zrieť sa*; 2. etymologický princíp pri predložkách *z, zo, s, so*; 3. koncovka minulého času podľa gramatického rodu, *-li* pre životné maskulína, *-ly* pre neživotné maskulína, feminína a neutrá – *muži pracovali, ale stromy padaly, ženy varily, deti spievaly*; 4. krátkosť v zdomácnených prevzatých slovách, napr. *gratis, periferia*. Z jednotlivých jazykových rovín sa odstránili jazykové prvky poplatné čechoslovakistickým tendenciám. Kodifikáciou pravopisnej normy v PSP 1940 sa nedosiahol prototypový efekt. Neprihliadajúcim na vývinové smerovanie slovenčiny kodifikácia v priebehu 40. rokov postupne strácala funkčnosť. Pravopisnú stránku spisovného jazyka so zreteľom na používateľov vyhovujúco nevyriešili ani J. Orlovský a L. Arany v *Gramatike jazyka slovenského* (1946, 1947).

4.6 Súčasnú obdobie

Spoločenská a jazyková situácia na konci 40. rokov vyústila do potreby prehodnotiť platnú pravopisnú normu a pripraviť novú, ktorá by adekvátne zohľadňovala a reflektovala potrebu jednoduchej komunikácie medzi používateľmi jazyka. Novému vydaniu pravopisnej príručky predchádzalo vypracovanie návrhu nového vydania PSP. Elaborát bol publikovaný v r. 1952 v denníku *Pravda* (s. I – XIII) na preštudovanie a podanie pripomienok tak zo strany odbornej, ako aj zo strany laickej verejnosti. Diskusie o návrhu nových PSP prebiehali v tlači (*Kultúrny život, Učiteľské noviny*, obe 1952 – 1953, *Slovenská reč*, 1951/1952, č. 9 – 10, 1952/1953, č. 1 – 8) i priamo na pracoviskách, prípadne v osvetových krúžkoch (bližšie Jóna, 1952). Záverečná diskusia slovenských a českých⁸ jazykovedcov

⁷ Bližšie pozri Redaktor, 1940, s. 1; Slovenská reč. Mesačník pre záujmy spisovného jazyka, 1940, s. 238.

⁸ Účasť českých jazykovedcov na diskusii a na schválení PSP 1953 prirodzene vyplývala

a ďalších vedeckých a kultúrnych pracovníkov pred úpravou slovenského pravopisu sa konala na konferencii 10. júna 1953. Jej cieľom bolo zhodnotiť priebeh a výsledky verejných diskusií a doriešiť niektoré sporné otázky slovenského pravopisu (príspevky sú publikované v 11. – 12. čísle *Slovenskej reči* z r. 1952/1953). Základnou myšlienkou nového vydania PSP 1953 bola korešpondencia hovorenej a písanej podoby spisovnej slovenčiny a výsledkom čiastočná pravopisná reforma, „menší súbor zmien v pravopise, ktorými sa zaužívané pravopisné pravidlá upravujú len čiastočne“ (Krajčovič – Žigo, 2015, s. 21). Upustilo sa od konzervatívneho postoja preferovaného v slovenčine od hodžovsko-hattalovskej reformy v druhej polovici 19. storočia, bolo potrebné rešpektovať vývinové tendencie v jazyku a ich premietnutie do pravopisného systému. Z toho pohľadu bolo nevyhnutné prijať také pravopisné zmeny, ktoré navrhoval už H. Bartek na konci 30. rokov (pozri vyššie v príspevku). PSP 1953 sa na H. Barteka ani na návrh PSP 1939 explicitne neodvolávali. Z politických a spoločenských dôvodov to ani nebolo možné, pretože H. Bartek v r. 1945 emigroval. Primárnym pravopisným princípom sa stal fonematický princíp, prítomným bol aj morfematický, gramatický, etymologický a funkčný princíp. Ďalšie pravopisné úpravy, ktorými sa posilnila symetria zvukovej a grafickej realizácie, sa uskutočnili v r. 1968 (pravopis slov *zbor, zväz, zjazd, zvitok, správa* podľa reálnej výslovnosti), zapracované boli do 10. vydania PSP 1970. V 70. a 80. rokoch slúžili verejnosti gramatické práce A. Zaunera *Praktická príručka slovenského pravopisu* (1956, 1958, 1966, 1973) a J. Oravca a V. Lacu *Príručka slovenského pravopisu pre školy* (11 vydaní v rozpätí r. 1973 – 1988). Dvadsaťročnú medzeru v nevydávaní pravopisnej kodifikačnej príručky (posledné, 11. vydanie PSP z r. 1953 vyšlo v r. 1971) vyplnili v novej politickej, spoločensko-kultúrnej a jazykovej situácii *Pravidlá slovenského pravopisu* z r. 1991 (nateraz posledné, 4. vydanie vyšlo v r. 2013). Pokračovali v rešpektovaní pravopisných princípov z polovice 20. storočia a v ich hierarchii. Priniesli iba menšie úpravy s cieľom racionalizovať a zjednodušiť slovenskú pravopisnú sústavu (bližšie PSP, 1991, s. 11 – 16 a tiež PSP, 1998, s. 16 – 17, 2000, s. 11 – 12). Pravopisná sústava súčasnej spisovnej slovenčiny je výsledkom predchádzajúcich vývinových etáp pravopisu a jazyka, v ktorých sa v rôznej miere odrážali dobové jazykové a mimojazykové činitele a postupná stabilizácia pravopisných pravidiel zohľadňujúca aktuálny stav vo zvukovej realizácii jazyka.⁹ Dnešná pravopisná norma je založená, ako už o tom bola reč vyššie, na súčasnosti viacerých ortografických princípov, z ktorých je na primárnom mieste fonematický princíp, za ním nasleduje princíp morfematický, gramatický, etymologický a funkčný.

z dobovej politickej situácie a organizácie vedeckého života v Československu. Realizácia jednotnej štátnej kultúrnej politiky v oblasti jazykovedy v polovici minulého storočia znamenala snahu, aby sa spisovná slovenčina vo svojej kodifikovanej podobe nevzdala od češtiny, práve naopak, aby sa k nej približovala, tzn. v kodifikácii sa mali realizovať len také zmeny, ktoré by viedli k zblížovaniu s češtinou, a nerešpektoval by sa jej prirodzený vývin (bližšie pozri napr. diskusné príspevky L. Nováka, 1967a, s. 49 – 51, 1967b, s. 71 – 74).

⁹ V bežnej praxi však možno sledovať aj opačnú tendenciu – vplyv písanej podoby jazykového komunikátu na výslovnosť, ktorý však v mnohých prípadoch nie je vhodný, správny.

5. KORELÁCIA MEDZI GRAFÉMOU, FONÉMOU A SÉMANTIKOU NA PRÍKLADE PREDPÔN S-/Z-/ZO- A VZ-

V predchádzajúcej časti sme naznačili súveké jazykové a mimojazykové situácie, ktoré mali vplyv na podobu kodifikačných pravidiel v jednotlivých etapách vývinu slovenčiny, vymedzenie a hierarchiu pravopisných princípov. Táto časť príspevku je konkrétne zameraná na slovotvorné prefixy *s-/z-/zo-* a *vz-*, na vzťah formy, zvu-ku a významu v rámci každej predpony, ktorý je historicky podmienený, a na dynamiku tohto vzťahu v dejinách spisovnej slovenčiny, ktorá viedla k dnešnej grafickej a fónickej realizácii a k obsahovému vnímaniu analyzovaných predpôn.

5.1 Kodifikačné diela A. Bernoláka (1787 – 1827) – fonematický princíp

Kodifikačným pravidlom o písaní predložky *z/s/ze/se* A. Bernolák odmietol predchádzajúci pravopisný úzus, v ktorom mal dominantné zastúpenie konzervatívny pravopis s rozlišovaním pôvodných významov genitívnej, akuzatívnej a inštrumentálnej predložky *s*, *so* a genitívnej predložky *z*, *zo*. Pri normovaní jej spôsobu zápisu sa riadil filozofickým racionalizmom a vedeckými postupmi súdobej jazykovedy. Nevokalizovanú predložku (*z*, *s*) písal podľa jej zvukovej realizácie pred nasledujúcou znelou, resp. neznelou spoluhláskou alebo samohláskou nasledujúceho slova. Vokalizovaná predložka bola znelá (*ze*), okrem prípadov, keď predchádzala osobným zámenám, vtedy sa písala i vyslovovala neznelo (*se*) (z *Widňa*, s *Prešpor-ku*, *ze stola*, *s ňeho*, *se mňa*; *z oľegom*, *s pilnosťú*, *ze záwistú*, *se mnú*; *s pintu wína*, *z osem meric gačmeňa*, podrobne Pavelek, 1964, s. 97 – 98). Prirodzene bol princíp znelostnej asimilácie zavedený aj pri písaní predpony *s-/z-/ze-*, ktorá geneticky súvisí s týmito predložkami. Pre zavedenie fonematického písania predložky i predpony mohol nájsť A. Bernolák príklady aj v predspisovnom pravopisnom úze, a to najmä v úze katolíckej spisby (Habovštiaková, 1968, s. 87, 273; Muránsky, 1992, s. 75). O správnom písaní predpony *s-/z-* sa A. Bernolák zmieňuje vo viacerých kodifikačných dielach. V spise *Dissertatio* a v jeho prílohe *Orthographia* (1787, GDAB, 1964, s. 77, 95, 97) píše o premieňavých („premeňiteľných“) spoluhláskach, ktoré dostávajú iný zvuk podľa toho, pred akou hláskou stoja, napr. *zmárňil*, *spál'il*, *spúsob*. V spise *Grammatica Slavica* (1790, GDAB, 1964, s. 137, 353) v časti o ortoepii opakuje toto pravidlo (*zoral*, *spísal*) a v časti o syntaxi sa zmieňuje o oddeliteľných predložkách¹⁰, ktoré sa spájajú s menami alebo slovesami a menia význam slov. Oddeliteľná predložka *z-*, *ze-* (*s-*, *se-*) v zloženinách označuje: 1. latinské *con*, keď sa vyjadruje v menách alebo slovesách nejaké spolčenie: *sprowádzaří*, *zwolať*, *zhromáždění*... (lat. *concomitatio*, *convocare*, *congregatio*...), alebo hranicu, ku ktorej smeruje dej: *spolehňi sa na Boha* (lat. *concredas te Deo*); 2. tehotnú samicu: *stělná krawa*, *skotná owca*; 3. veľkú mieru deja: *zbil sto wolow*, *stlúkol na hromadu*, *zwišil*; 4. samostatný a dokončený dej: *zlámal*, *skal'il*, *skresať*; 5. dej smerujúci nadol: *schádzám*, *zwalugem*, *zeťírám*, *zňžení*. V spise *Etymologia vocum Slavicarum* (1791, GDAB, 1964, s. 485, 487) uvádza na tvorenie zložených sloviac oddeliteľnými predložkami so slovesami príklady *zložiť*, *zmrtweť*,

¹⁰ Takto chápal A. Bernolák predpony (*do-*, *na-*, *nad-*, *o-*, *od-*, *po-*, *pod-*, *pre-*, *pred-*, *pri-*, *u-*, *w-*, *z-*, *za-*), ktoré vznikli z predložiek. Tieto predpony i predložky pretrvali v jazyku dodnes.

spisovať a i. V zmysle kodifikačnej koncepcie pravopisej normy bernolákovčiny uplatnil sa v týchto dokladoch kognitívny prístup, A. Bernolák si uvedomoval funkčnú reláciu medzi štruktúrou a jej fónickým a grafickým stvárnením. Kodifikáciou pravidla o identite písmena a jeho vyslovenej podobe odmietol etymologicky náležitý zápis predpony, ktorý vychádzal z pôvodných významov genitívnych predložiek *z*, *zo* a *s*, *so* a inštrumentálvej predložky *s*, *so*. Neprihliadal ani na to, že takýto zápis mal dlhú tradíciu, bol zaužívaný v staršom predpisovnom úze a opísaný v starších gramatikách češtiny (*Čechořečnost seu Grammatica Linguae Boemicae* [1672], *Grammatica Slavico-Bohemica* [1746] a. i.; Habovštiaková, 1968, s. 87). Výslovnosť a pravopis predpony *wz-* (*ws-*) A. Bernolák osobitne neriešil v žiadnom spise. O predpone sa zmieňuje pri uvádzaní významov neoddeliteľných predložiek¹¹ v diele *Grammatica Slavica* (1791) a v diele *Etymologia vocum Slavicarum* (1791) pri pravidle tvorenia zložených slovies spojením neoddeliteľných predložiek so slovesami. Neoddeliteľná predložka (predpona) *wz-* (*ws-*) označuje „dej smerujúci nahor alebo nad“: *wzhlédnutí, wzbúdiť, wskříšení* (GDAB, 1964, s. 355). Z pohľadu dnešných pravidiel spodobovania na hraniciach morfému (Král, 2009, s. 55, 59, 60) sa môže javiť Bernolákov fonematický spôsob zápisu nedôsledný, čiastočný (podobne Habovštiaková, 1968, s. 87). Pre pochopenie písania a výslovnosti predpony *wz-/ws-* si treba uvedomiť, ako A. Bernolák hodnotil spoluhlásku *v* (zapísanú grafémou *w*) a *z*, či ich zaraďoval medzi spoluhlásky podliehajúce znelostnej asimilácii alebo nie. Konsonant *v* považoval za spoluhlásku, ktorá sa pred nasledujúcou neznelou spoluhláskou neasimiluje, ostáva invariantnou. Konsonant *z* hodnotil ako premieňavú spoluhlásku, ktorá na hraniciach morfému pred neznelou spoluhláskou nadobúda vlastnosť neznelosti. Vo vyššie uvedených príkladoch hláska *v* zapísaná písmenom *w* ostáva nemennou bez ohľadu na nasledujúcu hlásku a mení sa iba hláska *z* podľa toho, či po nej nasleduje znelá spoluhlásku (vtedy ostáva v pravopise a vo výslovnosti znelé *z*), alebo či po nej nasleduje neznelá spoluhlásku (vtedy sa znelá hláska *z* vyslovuje a píše neznelo). Z pohľadu, akým sa A. Bernolák pozeral na spoluhlásky *v* a *z*, je formálna podoba predponových variantov *wz-/ws-* náležitá. Často sa táto predpona vo výslovnosti zjednodušovala, napr. *zbudíť, zhlédnúť, skrésiť* (Bernolák, 1825 – 1827, s. 4262, 4308, 2975).

Korelácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou na príklade predpón *s-/so-*, *z-/zo-* a *vz-* v starších kodifikáciách

5.2 Ľ. Štúr: *Nauka reči slovenskej* (1846) – fonematický (a etymologický) a morfematický princíp

Kodifikačné riešenie písania predložiek *z*, *zo*, *s*, *so* v štúrovčine bolo odlišné od ich riešenia v bernolákovčine, ale i v biblickej češtine. Zatiaľ čo A. Bernolák pri nich uplatnil fonematický princíp, v češtine platil etymologický, Ľ. Štúr vychádzal z gramatického princípu. Predložku *z-*, *zo-* viazal s genitívom a akuzatívom, predložku *s*, *so* s inštrumentálom. Pri predpone *s-/z-/zo-* zaujal rovnaké stanovisko ako A. Bernolák. Nepriďžal sa konzervatívneho písania podľa sémantických kritérií, písanie podliehalo znelostnej asimilácii. Symetria zvuku a formy predpony *s-/z-* bola obsiahnutá v nasledujúcom normatívnom pravidle: „Ak sa ale predložky so slova-

¹¹ Ide o pôvodné predložky *ob-*, *roz-*, *roze-*, *wz-* (*ws-*), okrem *wi-*, čo je od pôvodu predpona, ktoré už v bernolákovčine neplnili funkciu predložiek, ale predpón.

mi do vedna zrastajú a v pospolitom povedomí už celkom len ako jedno slovo platja, píšu sa tjeto slová tak ako sa vislovujú. To platí o predložkách na hláski svoje ňepatrných „s“ a „z“, bo inšje predložki v spojení lahko sa rozoznávajú; ňech sa teda píšu slová tjeto celkom podľa visloveňja na pr. z v a z o k, z r á s t, s p á l i ť, s ť e m ň j e ť t. j. pred hlasnimit hlasno, pred ťemnimít ťemno. I tak tjeto predložki často sa vzájemňe odmeňujú.“ (Štúr, 2006, s. 110). Ľ. Štúr si uvedomoval dlhú tradíciu etymologického a historického písania v jazyku evanjelikov, preto ju úplne neodmietol. Na poslednej strane *Nauky* pripúšťa písať tieto predpony aj podľa ich pôvodnej formy. Takýmto písaním by sa tak podľa jeho slov vyhlo dvojzmyslu. „Prídavok k pravopisu a menovito k pravopisu predložjek (predpôn, pozn. autorky) „s“ a „z“ keď sú spojenje so slovami. ňik ňezviňí kdo i v tejto prípadnosti podľa puovodnjeho skladu písať bude, tím viac, že sa na tento spuosob dvojsmiselností aspon v písme vihňe, ňezviňí teda keď bude písať mjesto tam hore viloženjeho spuosobu: s v a z o k, s l o ť i ť, s n á š a ť, z k a d' j a l, z p o z a atď.“ (op. cit., s. 216) Pre formálnu podobu „ňerozlučnej predložki vz-“ v slovesách *vzjať*, *vstúpiť* platilo pravidlo „jestli vislovuvaňja ňje je velmi ňepohodlnuo a hláski sa vislovujú, treba ích ťjež celkom vipísať“ (op. cit., s. 110). V prípade týchto slovíe a ďalších príkladov, ktoré sa pri tomto pravidle uvádzajú (*otcovskí*, *Božskí*, *mužskí*), môžeme horiť o písaní podľa morfematického pravopisného princípu.

5.3 M. Hattala: *Krátka mluvnica slovenská (1852)*, *Mluvnica jazyka slovenského (1864)* – etymologický princíp

Hodžovsko-hattalovská reforma štúrovčiny obsiahnutá v *Krátkej mluvnici slovenskej* do predložkových konštrukcií kodifikovaných v *Nauke* (1846) nezasiahla, naďalej sa tvorili podľa gramatického pravopisného princípu. Odlišný prístup môžeme sledovať v *Mluvnici jazyka slovenského* (1864), v ktorej sa M. Hattala odpútal od gramatického pravopisu z *Krátkej mluvnice slovenskej* a predložky *z*, *zo*, *s*, *so* pod vplyvom starších gramatík a súdobého lingvistického uvažovania, ktoré orientáciou na etymológiu a rozvoj historickej jazykovedy preferovalo v pravopise (i v jazyku) pôvodné formy, písal podľa staršej pravopisnej tradície. Vplyv konzervativizmu v *Krátkej mluvnici slovenskej* (s. 6), aj keď len na veľmi malej vzorke príkladov, môžeme sledovať na neznej predpone *s-*. Pri jej pravopise platila ontologická ekvivalencia – súlad medzi formou a pôvodom. M. Hattala neprijal ako jediná možnosť fonematický pravopis ani Štúrove varianty (fonematický/etymologický pravopis). V súlade s koncepciou reformy štúrovčiny ako správne deklaroval etymologické písanie *smiešať*, *složiť* s poznámkou o realizácii spodobovania vo výslovnosti predpony. V *Mluvnici jazyka slovenského* (1864, s. 53, 152) uvádza tiež pôvodné formy *svážať*, *smýšľať*, *sobrať* a na nerozlučiteľnú predložku (predponu) *vz-* vo význame „smer zdola hore obrátený“ uvádzal príklad *vznášať*. Zároveň poukázal na tendenciu zjednodušovať v prehovore slovotvornú predponu *vz-*, čo bolo zrejme podmienené stratou povedomia o jej pôvodnom význame. „Často však z neho (*vz-*, pozn. autorky) len *v* alebo len *s* slýchať, na pr. *v-stať* m. *vz-stať*, *z-rast* m. *vz-rast* atď.“ (op. cit., s. 149) F. Mráz (1872, s. 186) pri písaní predpony *s-* a *z-* uplatnil taktiež etymológiu (*svolať*, *zpytať*).

Myšlienky osvietenského racionalizmu, postupy súdobej jazykovedy kladúcej dôraz na synchronný stav jazyka a genetická súvislosť medzi predložkami a predponami z(-), ze(-), s(-) viedli A. Bernoláka pri formulovaní pravidla o písaní predpôn postupovať rovnako ako pri predložkách – písať ich podľa výslovnosti. Podľa výslovnosti písal aj predponu wz-/ws-. Chronologickosť vzniku hovoreného a písaného slova bola v popredí aj u Ľ. Štúra, hoci pre dlhoročnú tradíciu českého jazyka a jeho pravopisu v evanjelickom prostredí ako sekundárne pripúšťal aj pôvodné formy podľa ich významu. Pri predpone vz- na rozdiel od A. Bernoláka uplatnil morfematický princíp. Nasledujúca kodifikácia nenadviazala v úplnosti ani na Bernoláka, ani na Štúra. V hodžovsko-hattalovskej úprave štúrovčiny i v gramatike F. Mráza sa realizovala aktuálna historicko-etymologická jazykovedná metodológia, podľa ktorej sa predpony s-/so-, z-/zo-, vz- písali podľa ich pôvodných významov.

Kognitívny prístup A. Bernoláka a Ľ. Štúra aktualizovaný v pravopisnej norme druhej polovice 20. storočia a ontologický prístup M. Hattalu a gramatikára F. Mráza z polovice 19. storočia, vychádzajúci zo staršieho úzu ovplyvneného česko-bratským pravopisom a v pravopisnej norme aktuálny takmer jedno storočie, na príklade vybraných slovies poskytuje nasledujúca tabuľka.

Tab. č. 1: Prehľad písania predpôn s-/z-/zo- a vz- na konci 18. storočia a v 19. storočí

A. Bernolák (1787 – 1825)	Ľ. Štúr (1846)	M. Hattala (1852)	M. Hattala (1864)	F. Mráz (1872)
zhodíť	–	–	–	–
zložiť	zložiť/složiť	složiť	–	složiť
sčerweňeť	–	-	–	–
zeskočiť	–	-	–	–
wznášať	–	-	vznášať	–

5.4 S. Czambel: *Slovenský pravopis* (1890), *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902), *Pravidlá slovenského pravopisu* (1931) – etymologický a fonematický princíp

Historickolingvistická metodológia pretrvávala v jazykovede aj na konci 19. a na začiatku 20. storočia. V príručkách S. Czambela *Slovenský pravopis* (1890, s. 160 – 166) a *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* (1902, s. 26 – 29) naďalej platilo pravidlo, podľa ktorého sa predložky z, zo, s, so viazali s pôvodnými pádmami. Pri písaní slovotvorných prefixov s-/so-, z-/zo- mal taktiež primárne postavenie etymologický princíp. Pravdepodobne strata povedomia o ich pôvodných významoch v niektorých prípadoch viedla k asymetrii formy a obsahu, čo sa na rovine pravopisu realizovalo fonematickým zápisom (op. cit., 29 – 32). Totožné pravidlo o písaní predložiek a predpony obsahovali aj PSP 1931 (s. 37 – 38). Pravidlo týkajúce sa grafiky prefixu z prác S. Czambela (1890, 1902) a PSP 1931 opíšeme spolu. Na začiatku treba uviesť, že hoci v PSP možno vidieť kontinuitu s pravopisom z predchádzajúceho vývinového obdobia, primárne sa v nich realizovala štátom deklarovaná teória čechoslovakizmu. Vzorovou bola pre PSP pravopisná norma češtiny (PČP,

1926, s. XV) a pravopisné pravidlá v *Rukoväti* mali mať platnosť potvrdzujúcu opodstatnenosť tohto spôsobu písania v spisovnej slovenčine. Na prelome 19. a 20. storočia a v prvých desaťročiach 20. storočia sa k písaniu predpony *s-/so-*, *z-/zo-* pristupovalo dvojako. Prvý prístup spočíval v ich písaní podľa pôvodných predložkových významov, platným bol súlad medzi formou a pôvodným významom. V druhej skupine sa rešpektovali vývinové tendencie – strata povedomia etymologických súvislostí a s tým spojená reflexia znelostnej asimilácie vo forme. Výsledkom tohto prístupu bolo fonemické písanie. Pri prvom prístupe „predložka *s* (*so*) ako predpona slovies mení význam slovesa vo dvojakom smere dľa toho svojho dvojakého významu, ktorý má jako rozlučiteľná predložka s genitívom a s inštrumentálom“ (Czambel, 1902, s. 29). Slová s touto predponou vyjadrovali 1. význam „shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč s povrchu“: *sostúpiť so schodov*, *složiť niečo shora nadol*, *stierať*, *bol sronený*, a 2. význam „spolu, dovedna“: *sbierať*, *složiť hudobnú skladbu*, *smiesiť*, *shoda* (Czambel, 1902, s. 29 – 30; PSP, 1931, s. 37). Zároveň kodifikovali zásadu analogického písania – *sberať*, *sbierka*, *sbor* podľa *sobrať*, *zdierať* podľa *zodrať*, *zodrem*, *sväzanie* podľa *sväzať* a i. (Czambel, 1890, s. 161, 1902, s. 30; PSP, 1931, s. 37). PSP 1931 (s. 38) navyše obsahovali poučenie o písaní predpony *z-* vo význame „odluky, smerovania preč od niečoho“: *zbeh*, *zbehnúť*, *zrieť sa*. Druhý prístup – fonemické písanie – sa uplatnilo vtedy, keď sa predponou menil nedokonavý vid slovies na dokonavý, napr. *zbeleť*, *zhoreť*, *schudnúť*, *sčerneť* (Czambel, 1890, s. 161 – 163, 1902, s. 30 – 31, 348; PSP, 1931, s. 38). Toto pravidlo je aktuálne aj dnes. S. Czambel v rámci fonemického písania uvádzal výnimku, podľa ktorej napriek znelostnej asimilácii v pravopise ostáva etymologické písanie, napr. *zkaziť* (m. *skaziť*; *zkaza*), *sriadiť* (m. *zriadiť*; Czambel, 1890, s. 165, 1902, s. 33). PSP 1931 (s. 38) ich písali podľa výslovnosti. Grafická realizácia predpony *vz-* kodifikačne záväzná v prvých rokoch 20. storočia tiež reflektovala aktuálny historický prístup ku skúmaniu i kodifikovaniu jazyka i aktuálne vývinové smerovanie v jej zvukovej realizácii. V Czambelových prácach (1890, s. 254, 255, 268, 1902, s. 352, 349, 369, 370) a v PSP 1931 (s. 38) sa uvádzalo, že *s-* alebo *z-* sa píše podľa výslovnosti za pôvodný prefix *vz-*, keď pôvodný význam predpony „pohyb, činnosť v smere zdola hore“ už nie je zreteľný (*spomenúť*, *skysnúť*, *zburcovať*, *zdvihnúť* ap.). Ak bola oprávnenosť predpony *vz-* významovo dostatočne jasná, kodifikovali sa tvary *vzbúriť sa*, *vzkypeť*, *vznášať sa* (Czambel, 1890, s. 163, 1902, s. 31 – 32; PSP, 1931, s. 38). Damborského *Slovenská mluvnica* (1930, s. 136 – 139) obsahovala pravidlá totožné s pravidlami u S. Czambela a v PSP 1931.

5.5 Pravidlá slovenského pravopisu (1939) – fonemický a etymologický princíp; Pravidlá slovenského pravopisu (1940) – etymologický a fonemický princíp

V otázke písania predložiek *s*, *so*, *z*, *zo* návrh PSP 1939 (s. 9) prerušil kodifikačnú kontinuitu plynúcu od hodžovsko-hattalovskej reformy a aktualizoval gramatický princíp v súlade so štúrovskou spisovnou normou, na ktorú nadviazal aj v prípade predpôn *s-/so-*, *z-/zo-*. Hoci H. Bartek podrobil PSP 1931 kritike (recenzie sú publikované v časopise *Elán*, 1931a, s. 4 – 5 a v *Slovenských pohľadoch*, 1931b, s. 579 – 586), fonemické písanie predpony *s-/z-/zo-* meniacej vid pri slovesách zhod-

notil pozitívne. V návrhu PSP 1939 (s. 50) ponechal toto kodifikačné pravidlo a symetriu formy a zvuku navrhoval rozšíriť aj na prípady, v ktorých sa v PSP 1931 v rámci etymologického písania písala neznelá predpona *s-* pred znelými spoluhláskami. Rozšírením pôsobenia kognitívneho prístupu sa snažil eliminovať lipnutie na dovtedajšom ontologickom poňatí písania predpony a zjednotiť jej písanie vo vybranej skupine javov. „Prijímame úpravu prvého vydania Pravidiel slovenského pravopisu, podľa ktorej miesto staršieho „ztrata, ztratiť, zkúmať, zkúška“ a pod. treba písať *strata, stratiť, skúmať, skúška* a pod., t. j. pred neznelými spoluhláskami píše sa dôsledne predpona *s-*. Aby sme vhodne doplnili spomenutú pravopisnú zásadu, ale aj preto, aby sme podstatne obľahčili pravopis, ustálili sme písať predponu *z-* pred všetkými znelými spoluhláskami... Miesto predpony *so-* budeme písať podľa skutočnej výslovnosti *zo-*“ (PSP 1939, s. 7 – 8), napr. *zberba, zhádzať, zvoziť, zoškrať*. Na intervenciu univerzitnej komisie, ktorá odmietla Bartekom navrhovaný fonematický prístup, v novom vydaní PSP 1940 (s. 54 – 55) sa nadviazalo na kodifikáciu z r. 1931. Návrh PSP 1939 neobsahoval explicitné pravidlo o písaní predpony *vz-*, príklady na jej písanie však môžeme nájsť v slovníkovej časti (s. 376, 442, 456); môžeme konštatovať, že ostalo platné pravidlo z r. 1931. PSP 1940 sa k jej písaniu vyjadrili jasne: „Píšeme *s-* alebo *z-* podľa výslovnosti za pôvodnú predponu *vz-*, kde pôvodný význam predpony vo smysle zdola nahor nie je dost' zreteľný. Napr.: spomenúť, skysnúť, spyšnieť, zburcovať, zdvihnúť, zvýšiť ap. Ale v prípadoch, kde je oprávnenosť predpony *vz-* významovo dost' jasná, ako *vzbudiť, vzbúriť sa, vzkypieť, vzpružiť sa, vzpruha* ap., v jazyku spisovnom sa náležite zachováva.“ (op. cit., s. 54).

5.6. Diskusia o predponách *s-/z-/zo-*, *Pravidlá slovenského pravopisu (1953)* – fonematický a etymologický princíp, *Pravidlá slovenského pravopis (2013)* – fonematický a morfológický princíp

Aj napriek snahe univerzitnej komisie ponechať v pravopisnej norme PSP 1940 zásadu o etymologickom a fonematickom písaní predpôn *s-/so-*, *z-/zo-*, ďalší vývin slovenského pravopisu i jazyka nepotvrdil toto pravidlo ako progresívne a prototypový efekt sa ním nedosiahol. Vzďaľovanie sa jazykovej praxe od platnej kodifikácie najmä pri písaní (pozri body 1 – 3 na s. 420) si vyžiadalo prehodnotenie pravopisných zásad a prípravu nového vydania PSP. Pred samotným publikovaním nových PSP prebiehala od jesene 1952 do jari 1953 diskusia medzi jazykovedcami, odborníkmi i laikmi o podobe novej kodifikačnej príručky, ktorej návrh bol publikovaný v denníku *Pravda* (Návrh..., 1952). Pri prefixe *s-/so-/z-* sa navrhovala zmena na rovine formálnej stránky slovenčiny v prospech symetrie s reálnym stavom v spisovnej výslovnosti. Na záverečnom zasadnutí (10. jún 1953), na ktorom sa zároveň zhodnotila diskusia o návrhu, odznali viaceré príspevky o tom, aká by mala byť grafická realizácia predpony v novom vydaní pravopisnej príručky (podrobnejšie Peciar, 1952/1953, s. 334; Záborský, 1952/1953, s. 356; Ďurovič, 1952/1953, s. 358; Krajčovič, 1952/1953, s. 367; Bélič, 1952/1953, s. 347). Pri vypracovaní definitívnej podoby nových PSP sa záväzným stalo fonematické písanie. Rozhodujúcimi pri tomto riešení sa stali pragmatické dôvody. Ku grafickej zmene sa pristúpilo z viacerých dôvodov: 1. diskrepancia medzi písanou a zvukovou po-

dobou – písať *sberať*, *shodnúť sa*, ale vyslovovať [zbierať, zhodnúť sa], 2. paralelná (nespisovná) písmenková výslovnosť [zbierať, zhodnúť sa] a výslovnosť rešpektujúca znelostnú asimiláciu. Podnetom na fonematické písanie bola aj skutočnosť, že pri týchto slovesách sa oslabovalo povedomie o pôvodných významoch predpôň. PSP 1953 (s. 24) funkčným prístupom k písaniu predpony *s-* v neslabičnej polohe pred neznelou spoluhláskou, predpony *z-* v neslabičnej polohe pred párovou znelou a nepárovou spoluhláskou a pred samohláskou a prístupom k písaniu slabičnej predpony *zo-* oslabili pozíciu významového kritéria z PSP 1940. Týmto kodifikačným aktom sa zároveň potvrdila perspektívnosť Bartekovho návrhu fonematického písania z r. 1939. Konflikt etymologického a fonematického princípu sa kodifikáciou z r. 1953 vyriešil v prospech písania podľa výslovnosti, ktoré je od tohto roku pri pravopise predpony *s-/z-/zo-* prototypové. V návrhu PSP 1939 a v PSP 1953 „došlo k mentálnej transformácii javov uvedomovaním si funkčného vzťahu medzi štruktúrou a jej zvukovou a grafickou realizáciou“ (Žigo, 2009, s. 25). Do dominantnej pozície sa dostala kognitívna ekvivalencia a ustupovala jej ontologická ekvivalencia preferovaná v kodifikačných príručkách z r. 1931 a 1940 i Czambelovej (1890, 1902) a Hattalovej príručke (1852, 1864), ktorá sa vyznačovala „mentálnou registráciou relevantných spoločných vlastností z hľadiska formy a jej pôvodu“ (Žigo, 2009, s. 24). V PSP 1953 sa homogenizovala trieda slov so začiatočným *s-/z-/zo-* podľa znelosti/neznelosti nasledujúcej hlásky v slove. V spisovnej slovenčine sú od tejto kodifikácie po súčasnosť (PSP, 2013) stabilné slovesá a deverbatíva *sfúknuť*, *stratiť*, *zháňať*, *zlepiť*, *zovšednieť*, *strata*, *zhon* a i. Pri pravidle o písaní predpony *vz-* PSP 1953 (s. 25) nadviazali na predchádzajúce kodifikačné príručky z 20. storočia. V súčasnej pravopisnej norme (PSP, 2013) sa rešpektuje výsledok vývinu, ktorý viedol k strate povedomia o jej pôvodnom význame a splnutiu predpony *vz-* s predponou *s-/z-*, i jej pôvodná formálna podoba, ktorá sa dnes píše podľa morfematického pravopisného princípu.

Dynamika vzťahu medzi formou, zvukom a obsahom pri slovotvornom prefixe *s-/z-/zo-* viedla v 20. storočí k postupnému preferovaniu ekvivalencie medzi grafickou a fónickou realizáciou a k neprihliadaniu na jej pôvodný obsah. Popri etymologickom princípe sa uplatňovalo aj fonematické písanie v tých prípadoch, v ktorých sa strácalo povedomie o pôvodnom význame predpôň *s-/so-* a *z-/zo-*. V neschválenom návrhu PSP 1939 sa unifikovalo etymologické a fonematické písanie tejto predpony z predchádzajúcich kodifikácií (Czambel, 1890, 1902; PSP, 1931) v prospech funkčnejšieho a pragmatickejšieho fonematického princípu. Perspektívnosť tohto princípu potvrdil aj neskorší vývin jazyka a pravopisu, keď bolo nevyhnutné v polovici 50. rokov minulého storočia odmietnuť pravopisné zásady z PSP 1940, ktoré vychádzali z PSP 1931, a akceptovať tie, ktoré boli navrhnuté v PSP 1939, no neschválené univerzitnou recenznou komisiou. Vývin vzťahu medzi grafickou, fónickou a obsahovou stránkou predpony *vz-* v prvej polovici 20. storočia viedol k ponechaniu pôvodnej formálnej podoby prefixu s povedomím o jeho význame. Predpona sa písala podľa etymologického princípu, dnes (pri ponechaní tej istej formy) sa píše podľa morfematického princípu. V pravopise tejto predpony sa však začali akceptovať aj tie vývinové tendencie, na ktoré sa v starších prácach poukázalo v podobe poznámky o jej hláskových

zmenách vo výslovnosti (pozri vyššie pri M. Hattalovi), ktoré sú platné aj dnes (*vstať* a i.).

Vývinovú líniu, ktorej kodifikačné kroky viedli k postupnej optimalizácii vzťahu medzi formou, zvukom a obsahom, prehľadne predstavuje druhá časť našej tabuľky.

Tab. č. 2: Prehľad písania predpony *s-/z-/zo-* a *vz-* od konca 19. storočia po súčasnosť

S. Czambel (1890, 1902)	J.Damborský (1930)	PSP (1931)	PSP (1939)	PSP (1940)	PSP (1953–2013)
shodiť	–	shodiť	zhodiť	shodiť	zhodiť
složiť	složiť	složiť	zložiť	složiť	zložiť
–	–	sčervenieť	sčervenieť	sčervenieť	sčervenieť
soskočiť	–	soskočiť	zoskočiť	soskočiť	zoskočiť
vznášať sa	vznášať sa	vznášať sa	vznášať sa	vznášať sa	vznášať sa

6. ZÁVER

V príspevku sme sa venovali slovtvorným prefixom *s-/z-/zo-* (resp. *s-/so-* a *z-/zo-*) a *vz-*, vzťahu medzi grafickou a zvukovou realizáciou a sémantikou v rámci každej z nich. Konkrétne sme túto koreláciu sledovali v tých slovesách a deverbatívach, v ktorých predpony pôvodne mali význam „zhora dole, preč z povrchu a spolu“ (*s-/so-*), „odluky“ (*z-/zo-*) a význam „zdola hore, vzrastanie deja“ (*vz-*). Zaujímala nás dynamika tohto vzťahu podmienená historicky a vývinové tendencie, ktoré viedli k dnešným pravidlám o ich písaní, výslovnosti a obsahovom vnímaní.

Kodifikátori a gramatikári pri formulovaní pravidiel písania spomenutých predpôn nekládli dôraz na to isté relevantné kritérium. Pre niektorých bola záväznou zvuková podoba predpôn v hovorených komunikátoch, iní vychádzali z ich etymologicky náležitých významov. Prvé dve kodifikácie spisovnej slovenčiny – bernolákovská a štúrovská – vychádzali z poznania, že pravopisné pravidlá majú byť postavené na súčasnej výslovnosti. V grafickej realizácii predpôn *s-/so-* a *z-/zo-* sa neodrážali ich pôvodné významy. Relevantnou nebola korelácia forma – obsah, ale forma – zvuk, čiže reálna výslovnosť podliehajúca spodobovaniu. Predpoklady pre fonematický zápis môžeme nájsť už v predspisovnom období. Rozvoj a upevnenie fonematického pravopisu spomalila biblická čeština s českobratským pravopisom založeným na historicko-etymologickom písaní a rešpektovaní významových kritérií. Český jazyk s pravopisom mal na našom území v prvej polovici 19. storočia už dlhú tradíciu siahajúcu do čias pred reformáciou. Slovenskí evanjelici ním komunikovali v písomnom styku a mal pre nich kultúrnu hodnotu, ktorej sa nechceli vzdať aj napriek tomu, že štúrovčina vyšla z evanjelického prostredia. Silného vplyvu tradičného pravopisného úzu prameniaceho v českom pravopise sa nevzdal úplne ani Ľ. Štúr. V závere *Nauky* pripúšťal aj etymologické písanie. V písaní podľa sémantických kritérií pokračoval aj M. Hattala vo svojich gramatických prácach a kontinuitu môžeme sledovať aj v matičnom a martinskom období a v prvých rokoch medzivojnového obdobia (S. Czambel, PSP, 1931). Na konci 30. rokov túto kontinuitu písania prerušil H. Bartek návrhom na písanie podľa výslovnosti. Hoci toto písanie univerzitná komisia neschválila, návrh PSP 1939 správne určil ďalšie

smerovanie výslovnosti a písania predpôň *s-/so-* a *z-/zo-*, ktoré bolo nevyhnutné rešpektovať pri príprave nového vydania PSP 1953.

Bernolákovo fonemické písanie prefixu *wz-/ws-* v kontexte kodifikácií spisovného jazyka zostalo osihotené. Predikčným bol krok Ľ. Štúra. V pravopise štúrovčiny bola predpona *vz-* nemenná, mala jednotnú podobu pred nasledujúcou znelou aj neznelou hláskou. Písala sa podľa morfeomatického pravopisného princípu. Nasledujúca kodifikácia nenadviazala ani na jednu z predchádzajúcich. Hoci predpona bola formálne rovnaká ako tá, ktorú mal Štúr, záväznou pre jej písanie bola pôvodná relácia medzi formou a obsahom, medzi jej pôvodnou grafickou realizáciou a pôvodným významom. Na začiatku 20. storočia sa pri jej písaní brali do úvahy dva faktory. Jedným bolo pokračovanie písania podľa jej pôvodného významu, druhým faktorom bolo rešpektovanie reálnej výslovnosti, v ktorej prebiehali už vyššie naznačené hláskové zmeny. Tieto dva faktory sú v pravopise prítomné aj v súčasnosti, s tým rozdielom, že pri formálnej podobe *vz-* je dnes relevantným morfeomatickým pravopisným princípom.

Korelácia medzi grafémou, fonémou a sémantikou sa v spisovnej slovenčine, v jej pravopisnej sústave, vyriešila intervenciou z pozície kognitívneho prístupu, ktorý značil výrazné zjednodušenie pravopisných pravidiel a grafických podôb analyzovaných predpôň v súlade s dorozumievacími potrebami nositeľov jazyka. V češtine sa aj naďalej pravidlo písania prefixov *s-/se-*, *vz-* riadi etymologickým princípom, fonemické písanie platí pri prefixe *z-/ze-* (PČP, 2009, s. 26).

Vývinová línia slovenského ortografického systému od počiatkov jeho kodifikovania na konci 18. storočia po jeho súčasný stav nám zreteľne ukazuje, že hoci pravopisná norma v grafickej podobe konzervuje spisovný jazyk, v istých etapách vývinu jazyka, keď možno pozorovať, že pravopisná a jazyková norma sa od seba vzdávajú, je nevyhnutné zo strany kodifikátorov, resp. pravopisných komisií vedome zasiahnuť do sústavy pravopisných pravidiel v prospech jednoduchej a zrozumiteľnej písanej i ústnej komunikácie medzi členmi jazykového spoločenstva. Externé kodifikačné zásahy predpokladajú rešpektovanie vývinových tendencií v jazyku a podporu korelačného vzťahu medzi zvukovou rovinou a pravopisnou sústavou.

LITERATÚRA

- BARTEK, Henrich: O reforme slovenského pravopisu. In: *Elán*, 1931a, roč. 2, č. 2, s. 4 – 5.
- BARTEK, Henrich: Pravidlá slovenského pravopisu. In: *Slovenské pohľady*, 1931b, roč. 47, č. 9, s. 579 – 586.
- BARTEK, Henrich: Po dvoch rokoch. *Slovenský jazyk*, 1940, roč. 1, č. 7 – 8, s. 242 – 264.
- (BARTEK, Henrich) Redaktor: Pokračujeme v práci. In: *Slovenský jazyk*, 1940, roč. 1, č. 1, s. 1 – 2.
- BERNOLÁK, Anton: *Slowár Slovenskí Česko-Laťinsko-Ňemecko-Uherskí*. 4. – 5. zv. Budín 1825 – 1827.
- BĚLIČ, Jaromír: Príspevok univ. prof. Jaromíra Běliča. In: *Slovenská reč*, 1952/1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 346 – 347.
- BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: *Dejiny spisovnej slovenčiny II*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 260 s.

- CZAMBEL, Samuel: Slovenský pravopis. Historicko-kritický nákras. Budapešť: tlačou Viktora Hornyánszkeho 1890. 272 s.
- CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. XII + 376 s.
- DAMBORSKÝ, Ján: Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy. Nákladom a tlačou Štefana Huszára v Nitre 1930. 226 s.
- ĎUROVIČ, Ľubomír: Príspevok Dr. Ľ. Ďuroviča. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 357 – 359.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1968. 445 s.
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína: Bernolákovo jazykovedné dielo v kontexte slovenského jazyka. In: Pamätnica Antona Bernoláka. Zost. J. Chovan. Martin: Matica slovenská 1992, s. 58 – 64.
- (HATTALA, Martin): Krátka mluvnica slovenská. V Prešporke 1852. 64 s.
- HATTALA, Martin: Mluvnica jazyka slovenského. Pešť: náklad Viléma Lauffera 1864. 156 s.
- JÓNA, Eugen: O návrhu na nové Pravidlá slovenského pravopisu. Martin: Matica slovenská 1952. 23 s.
- JÓNA, Eugen: Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985. 172 s.
- JÓNA, Eugen: Vznik Štúrovej gramatiky. In: Ludevít Štúr: Nauka reči Slovenskej. II. Komentáre. Bibliografia. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006, s. 11 – 49.
- KAČALA, Ján: Pravidlá slovenského pravopisu. In: Studia Academica Slovaca. 24. Ved. red. J. Mlacek. Bratislava: STIMUL 1995, s. 78 – 84.
- KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf: Prehľad dejín spisovnej slovenčiny. Martin: Matica slovenská 2006. 224 s.
- KOPECKÁ, Martina: Genitívna predložka z, zo, inštrumentálová predložka s, so a častica zo v kodifikáciách spisovnej slovenčiny od konca 18. storočia do polovice 20. storočia. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 1 – 2, s. 6 – 29.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Príspevok Dr. Rudolfa Krajčoviča. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 367 – 369.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 208 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2011. 252 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny. 3. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2015. 212 s.
- KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. 2. vyd. Martin: Neografia 2009. 426 s.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- KUCHAR, Rudolf: Fonematický princíp v slovenčine predspisovného obdobia, etymologický princíp v Czambelovej Rukováti a návrat k fonematickému princípu. In: Slovenská reč, 2006, roč. 71, č. 6, s. 355 – 361.
- KUCHAR, Rudolf: Anton Bernolák a jeho kodifikačné dielo. In: Anton Bernolák priekopník slovenčiny. Zost. V. Nováková. Múzeum Jána Thaina v Nových Zámkoch 2007, s. 36 – 44. Kultúrny život, 1952 – 1953.
- MARSINOVÁ, Marta: K Czamblovej kodifikácii slovenského pravopisu. In: Philologia 3. Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 67 – 76.
- MRÁZ, Fraňo: Slovenská mluvnica pre gymnasia, reálky, praeparandie a vyššie oddelenia hlavných a mešťanských škôl. 2. opr. vyd. Pešť: náklad Wilema Lauffera 1872. 192 s.

- MURÁNSKY, Jozef: Východiská pravopisných princípov A. Bernoláka vo vývine spisovnej slovenčiny. In: Pamätnica Antona Bernoláka. Zost. J. Chovan. Martin: Matica slovenská 1992, s. 74 – 78.
- MUZIKOVÁ, Katarína: K pravopisu češtiny na Slovensku v obrodenskom období. In: Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Eds. M. Čornejová – L. Rychnovská – J. Zemanová. Brno: Host – Masarykova Univerzita 2010. s. 413 – 430.
- MUZIKOVÁ, Katarína: Vývinové tendencie v 1. polovici 19. storočia. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. 3. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 295 – 304.
- NAVRÁTIL, Ladislav: Praktická príručka slovenského pravopisu. Nitra: Enigma 2009. 144 s. Návrh nového vydania Pravidiel slovenského pravopisu. In: Pravda, 1952, XXIII + 78 s.
- NOVÁK, Ľudovít: O spoločenskom dosahu úvodného referátu. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Materiál z konferencie usporiadanej Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV v Smoleniciach 5. až 7. decembra 1966. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967a, s. 49 – 51.
- NOVÁK, Ľudovít: Ešte raz o jazykovej normotvornej právomoci na Slovensku. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Materiál z konferencie usporiadanej Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV v Smoleniciach 5. až 7. decembra 1966. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967b, s. 71 – 74.
- ORAVEC, Ján - LACA, Vincent: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 598 s.
- ORLOVSKÝ, Jozef – ARANY, Ladislav: Gramatika jazyka slovenského. 1. vyd. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo Dr. J. Orlovského 1946. 252 s.
- (PAVELEK, Jozef): Gramatické dielo Antona Bernoláka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1964. 556 s.
- PECIAR, Štefan: Referát Dr. Štefana Peciara, riaditeľa Ústavu slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 328 – 341.
- PECIAR, Štefan: Funkcie slovesnej predpony s- v slovenčine. In: Slovenská reč, 1963, s. 268 – 280.
- Pramene k dejinám slovenčiny. 1. zv. Zost. M. Majtán – J. Skladaná. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1992. 400 s. + 24 s. obrazovej prílohy.
- Pramene k dejinám slovenčiny. 2. zv. Zost. T. Laliková – M. Majtán. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2002. 250 s. + 26 s. obrazovej prílohy.
- Pramene k dejinám slovenčiny. 3. zv. Zost. R. Kuchar – I. Valentová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 264 s. + 32 s. obrazovej prílohy.
- Pravidla českého pravopisu s abecedným seznamem slov a tvarů. Praha: Státní nakladatelství 1926. XLIV + 153 s.
- Pravidla českého pravopisu. Brno: Computer Press 2009. 480 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Martin: Matica slovenská 1931. 357 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Turčiansky Sv. Martin 1939. 468 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Martin: Matica slovenská 1940. 502 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 408 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1991. 536 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 2. doplnené a prepracované vydanie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1998. 574 s.

- Pravidlá slovenského pravopisu. 3. upravené a doplnené vydanie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 592 s.
- Pravidlá slovenského pravopisu. 4. nezmenené vydanie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2013. 592 s.
- Slovenská reč. Mesačník pre záujmy spisovného jazyka. Ročník VIII, číslo 1. Rediguje Anton Jánošík s Jozefom Škultéty. Vydáva Matica Slovenská. In: Slovenský jazyk, 1940, roč. 1, č. 5 – 6, s. 237 – 240.
- Slovenská reč, 1951/1952, roč. 17, č. 9 – 10.
- Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, č. 1 – 8, 11 – 12.
- ŠTÚR, Ľudovít: Nauka reči Slovenskej. I. Faksimile pôvodného vydania. Pripr. Ľ. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 216.
- Učiteľské noviny, 1952 – 1953.
- ZÁBORSKÝ, Viliam: Príspevok Viliama Záborského. In: Slovenská reč, 1952/1953, roč. 18, č. 11 – 12, s. 355 – 357.
- ZAUNER, Alfonz: Praktická príručka slovenského pravopisu. 1. vyd. Martin: Osveta 1956. 301 s.
- ŽIGO, Pavol: Štúrova kodifikácia spisovnej slovenčiny a jej reforma. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 5, s. 265 – 275.
- ŽIGO, Pavol: Funkčnosť a stabilita Štúrovej kodifikácie. In: Ľudovít Štúr a reč slovenská. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2007, s. 102 – 115.
- ŽIGO, Pavol: Vývinové tendencie v slovenskom pravopise od polovice 19. storočia do polovice 20. storočia. In: Dynamické tendencie v slovenskom pravopise. Ed. M. Považaj. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2009. s. 17 – 26.
- ŽIGO, Pavol: Slovenský jazyk a proces čechoslovakizácie. [online]. Citované 20. 7. 2016. Publikované 12. 9. 2015. Dostupné na: <http://www.slovenskeslovo.sk/politika/129-slovensky-jazyk-a-proces-cechoslovakizacie>.



**JAZYK – GRAMATIKA
– LEXIKA**

Gramatika

Hledání jednotky mluveného projevu: replika, výpověď, promluva¹

JANA HOFFMANNOVÁ – MARTIN HAVLÍK
Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

The problem of units in spoken discourse: between a turn and an utterance

The article tries to enter in a long-term discussion around the units of spoken discourse. A number of researchers recognize that the sentence is an utterly inappropriate unit for the analysis of spoken discourse: the syntax of spoken language cannot be a syntax of sentences, rather, it is to be understood as a syntax of utterances. At the same time, the syntax of spoken discourse has to be investigated in terms of its dialogic and processual nature, inevitably respecting the relationships between utterances and turns; and it cannot be investigated without a clear orientation to the sound form of syntactic structures and to the role of non-verbal means of communication. The authors give attention to solving these (not only terminological) problems in the framework of research of spoken Czech, and particularly to the analysis of syntactic units separated from utterances, or appended after a point of syntactic completion (i.e. to the results of parcellation and supplementation).

Při sledování odlišností syntaktické a textové výstavby psaných a mluvených projevů bylo mnohokrát konstatováno, že jednotkou mluveného projevu nemůže být *věta*. Starší syntaktické teorie postupně nabídly celou řadu termínů a vymezení syntaktických a textových jednotek, na které je dnes možno v různé míře reagovat nebo na ně navazovat.² Přestože pozornost dlouho poutala především segmentace projevů psaných, už u autorů generace Karcevského nebo Vinogradova se objevila distinkce, kterou můžeme v zásadě chápat jako distinkci jednotky lan-
guové a parolové: rozlišení věty, resp. *propozice* (jako gramatické struktury založené na predikativním syntagmatu) na jedné straně a *fráze* (později *výpovědi*) jako jednotky komunikační a intonačně-syntaktické (řečový úsek mezi dvěma pauzami), resp. intonačně-významové, která je „funkcí dialogu“. V české a slovenské lingvistice navíc záhy zkomplikoval situaci pojem *promluva*: např. Mathesius doporučoval chápat větu jednak jako abstraktní syntaktický vzorec, jednak jako konkrétní individuální promluvu. Promluva v mluvené řeči se podle něho dělí na *promluvové celky* ukončené konkluzivní kadencí.

¹ Příspěvek byl zpracován v rámci projektu č. 15-01116S (*Syntax mluvené češtiny*), podporovaného Grantovou agenturou ČR.

² Užitečný přehled různých přístupů, o něž se v úvodu tohoto příspěvku opíráme, publikoval na Slovensku J. Nekvapil (1987).

Také další generace pražských syntaktiků (Dokulil, Daneš, Hausenblas, Hrbáček) považuje větu za typizovanou gramatickou jednotku se systémovými rysy, jejichž abstrahováním vzniká *větný vzorec*; konstitutivním znakem věty je verbum finitum. Naproti tomu výpověď pro ně představuje minimální komunikační jednotku, nejmenší situačně zakotvený projev (promluvový celek), uzavřený po stránce intonační (koncovým signálem), mající gramatickou formu větnou nebo nevětnou, v obsahové/významové výstavbě členěný na východisko a jádro. Daneš (1963) později celou soustavu ještě symetricky doplnil: *větný vzorec* ← *věta* : *výpověď* → *výpovědní událost* (definovaná ale jako „konkrétní individuální promluva“!).

Této čtveřice se přidružuje i J. Nekvapil (c. d.); větu pokládá za pojem formální, výpověď za pojem funkční. Podle M. Hirschové (2013) je věta „abstraktní systémová struktura s predikátem“ a výpověď „její konkrétní realizace v promluvě“. „Výpovědní událost“ od výpovědi nijak pregnančně nerozlišuje. Důležitá je ještě Danešova zmínka o tom, že věta vykazuje systémové rysy gramatické a výpověď systémové rysy negramatické. Podobně Hirschová uvádí, že je třeba zkoumat systémové rysy výpovědi, inklinující k pravidelnosti, a že výpovědní události ve spontánních mluvených projevech vykazují modifikace těchto systémových jevů. Tato snaha o hledání určitých pravidelností je ostatně i motivací našich výzkumů.

Pokud se přikloníme k *výpovědi* jako základní jednotce mluveného projevu a chápeme ji jako strukturně (syntakticky), významově (obsahově) a prozodicky (zvukově) uzavřený celek, užitý v konkrétní komunikační situaci, je otázka, nakolik tuto strukturní (syntaktickou) uzavřenost vztahovat k pozadí věty, systémové gramatické struktury založené na predikaci. Výpověď v mluveném projevu samozřejmě může mít formu nevětnou a neslovesnou; a zřejmě není na místě ani zavádět sem kategorie jako *větný ekvivalent*, *větný fragment* – ale ani *věta neúplná*, či vůbec *elipsa*. V dialogu přece může být i maximálně redukováná odpověď (strukturně závislá na otázce) plnohodnotnou výpovědí, aniž bychom ji hodnotili jako „neúplnou“, „eliptickou“, jako „ekvivalent“, „fragment“ apod. (podle Thompsonové et al., 2015, je taková neúplná odpověď na [doplňující] otázku dokonce odpovědí *preferovanou*). Z hlediska interakčního zapojení takto chápaných výpovědí vzbuzují pochybnosti i další termíny jako *parenteze*, *osamostatněný člen* atd. (vztahované dosud především k syntaxi projevů psaných). A totéž platí o *parcelaci*, které věnoval řadu svých starších prací opět J. Nekvapil (1984, 1985, 1991 aj.). Z jeho analýz vyplývá, že parcelace (jako výsledek analytického procesu a záměrné stylizace) se nepřipravených mluvených projevů téměř vůbec netýká (Nekvapil záměrnou parcelaci připouští jen v projevech „zkušených mluvčích“);³ naopak zcela přirozeně a hojně se v nich vyskytuje *kompletace* – protějšek parcelace spojený se spontánním, nezáměrným syntetickým procesem dodávání, doplňování.

Při zkoumání statusu výpovědi vzhledem k členění dialogu vstupuje do hry další základní jednotka dialogu – *replika*: v pojetí konverzační analýzy souvislý mluvní celek, který je tvořen jedním účastníkem rozhovoru, jenž při jeho produkci nebyl vystřídán jiným účastníkem (srov. Havlík – Zaepernicková, 2016; Nekvapil – Havlík,

³ O parcelaci lze tedy v mluveném projevu uvažovat jako o záměrné rétorické technice (zdůraznit řečené, zapůsobit na adresáta). Př.: *koupil jsem si kolo (PAUZA) za sto padesát tisíc (PROJEVY ÚDIVU)*.

2016). Hranice dialogických replik a výpovědí nemusí být totožné, vztahy těchto jednotek jsou komplikované, je třeba počítat s vícevýpovědními replikami (ty jsou poměrně běžné) i s vícereplikovými výpověďmi (ty tak časté nejsou, v zásadě se jedná o přerušenu a následně dokončenou výpověď; dále by to mohly být výpovědi kooperativně vytvořené více mluvčími, či případy kompletací po replice komunikačního partnera).

Výše jsme uvedli, že u výpovědi předpokládáme uzavřenost syntaktickou, významovou a prozodickou. Toto třetí kritérium, tj. ohraničení zvukovými předěly, ale nemusí být nutně splněno. V rozhovoru se stává, že jeden mluvčí mluví příliš dlouho, že pronáší vícevýpovědní repliku, vede téměř monolog; přitom ale jednotlivé výpovědi neuzavírá intonačním „koncovým signálem“, nýbrž stále naznačuje pokračování.⁴ V takovém případě se jeho partner pokouší dostat se ke slovu, převzít repliku – ale nesnaží se aktuálního mluvčího přerušit v jakémkoli okamžiku (kdekoli), nýbrž právě na hranicích syntakticko-významových celků, tedy výpovědí. Výpověď tak může být „ukončena“ i prozodií, která projektuje pokračování repliky další výpovědí; rozhodující je ale ukončenost syntakticko-významová, jež umožňuje přerušování.

Historie utváření vztahů mezi pojmy *věta* a *výpověď* v české lingvistice je velmi bohatá a zde jsme ji mohli jen velmi stručně naznačit; a podobně není možné tu rekapitulovat ani historii pojmu *promluva*, výrazně prosazovaného především pracemi V. Skaličky (1937 aj.). Např. u Doležela (1960, s. 10 aj.) je promluva definována jako „sémanticky uzavřená, relativně samostatná jednotka řeči realizovaná s konkrétním cílem a za konkrétních okolností prostorových a časových jedním mluvčím“. Promluva je tu vlastně chápána jako synonymum repliky; Doležel doslova píše, že „za promluvu je třeba považovat monolog anebo repliku dialogu“. Repliky ve spontánním dialogu ale nemusí být např. „sémanticky uzavřené“ a zaměřené ke „konkrétnímu cíli“. Našemu přístupu k analýze dialogu by proto spíše vyhovovalo chápat např. vyprávění příběhu nebo popis místa jako jednu promluvu – bez ohledu na to, do kolika replik je rozložena. Cílem jednání mluvčího může být žádost, návrh, argumentace – takové jednání bývá ale často uskutečněno prostřednictvím několika replik. Toto pojetí do jisté míry koresponduje s tím, jak rozlišuje Hrbáček (1994) *promluvu* a *promluvení*. Promluvu chápe jako obsahově komunikační jednotku (vyšší než výpověď, obvykle vícevýpovědní; připouští ale i promluvy tvořené jednou výpovědí). Promluvení je „to, co souvisle vyjádří jeden mluvčí“ a „promluva se obvykle realizuje promluvením“, promluva a promluvení ale nemusí splývat. Jedním promluvením se dá realizovat více než jedna promluva (např. když mluvčí uprostřed repliky změní téma) a naopak jedna promluva/výpověď může být realizována více promluvením (např. když jeden mluvčí něco „nakousne“ a druhý dopoví). Vícereplikovou promluvu/výpověď přitom může pronést i jediný mluvčí; i zde, jak píše Hrbáček, „jeden souvislý text přechází z repliky do repliky“.

⁴ Prozodický „uzávěr“ výpovědi navíc nemusí být omezen na „koncový signál“ v podobě konkluzivní kadence: může jít o komplexnější prozodickou konstelaci zahrnující např. zpomalení tempa řeči, zeslabení hlasu aj.

Ukázka č. 1⁵

1. M: no von má ty kamna na- (.) ale to sou- to sou teda mo/nstrkamna co von
2. vymyslel na tu- na- .hh na těch kolečkách\ (0.3) .hh von totiž von s tím
3. vytápí ten kote:\ když vaří pivo– .hh pak to převezte napojí to normálně
4. n:a rozvod na topení– .hh a topí si jako by v bará/ku\ že jo\ von tam má
5. (.) u- ústřední jako by to[pení/]
6. F: [jo jo:] no:/no\
7. M: a voh[řejvá s-]
8. F: [na nějakej] BAJonet co [tam má určitě] ((se smíchem))
9. M: [vo:- VOHŘEJ]VÁ SI VODU: A (.)
10. [vohřejvá to tady tima:] kamnama pojízdnejma\
11. F: [((smích))]
12. (0.7)
13. M: to je nesku/tečný\
14. F: t- tak tam musím (0.5) tam musím fakt zaject\ °teda\°

Na příkladu rozhovoru dvou kamarádů v pražské hospodě můžeme ukázat:

a) vícevýpovědní repliku (první replika pronesená souvisle mluvčím M – v přepisu řádky 1 až 5 – zahrnuje minimálně 5 výpovědí)

b) ale i vícereplikovou výpověď (skládá se ze dvou replik mluvčího M, první replika na řádce 7, druhá na řádcích 9 až 10)

c) to, že celou řeč mluvčího M v této ukázce můžeme považovat za jednu promluvu (Hrbáčkův „obsahově sémantický celek“, „vyšší komunikační jednotku“): jeho 4 repliky (řádky 1 – 5, 7, 9 – 10, 13) jsou silně provázány, druhý mluvčí F vstupuje do rozhovoru minimálně, jeho signály souhlasu (řádek 6) téměř nelze považovat za samostatnou repliku.

A ještě jedna možnost, kterou tu při hledání jednotky mluveného projevu chceme aspoň nadhodit: může být užitečné počítat i s nižšími jednotkami než je výpověď (či případně replika), s jednotkami na úrovni klauze, fráze... (přílehlavý český termín nám tu asi chybí?) Přesvědčení jsou o tom např. autoři *Linear Unit Grammar* (Sinclair – Mauranen, 2006). Jejich jednotka má název *chunk*, vzniká podle autorů reflexí přirozených předělů v proudu řeči a má nejčastěji rozsah 4 – 5 slov. Rozlišují se „chunks“ 1) message-oriented (přispívají k významu sdělení, k rozšiřování sdílených znalostí účastníků rozhovoru) a 2) organisational elements, dělené dále na 2a) text-oriented elements (výrazy spojovací a navazovací, orientátory apod.) a 2b) interactive elements (zaměřené na management interakce: výrazy komentářové, postojové, projevy souhlasu a jiné reaktivní prvky). Výhodou tohoto přístupu k dialogu je vyprofilování jednotek s organizační, „manažerskou“ úlohou v textu a v interakci. Mezi jednotkami obsahovými („message“) pak autoři dále rozlišují jednotky „nekompletní“ a jejich kompletace, jednotky typu supplement, revision/replacement, adjustment aj.

Dále bychom tu rádi zdůraznili, že jedním z charakteristických rysů všech mluvených projevů je jejich temporalita. Jakýkoli mluvený projev probíhá v reálném (tj.

⁵ S výjimkou ukázky č. 2 pocházejí všechny úryvky z rozhovorů, jejichž nahrávky byly pořízeny péčí Florence Oloff z univerzity v Curychu; děkujeme jí za dovození tyto ukázky použít v našem textu.

aktuálně probíhající) čase. Z této skutečnosti, totiž z toho, že rozhovory nutně probíhají v reálném čase a že tato temporálnost je zásadně liší od psaných textů, vychází *on-line syntax*, za jejíhož hlavního exponenta a propagátora můžeme považovat P. Auera (2009). Stručně řečeno, *on-line syntax* se snaží popsat to, jak syntaktická výstavba výpovědí, replik, promluv určitého jazyka slouží temporálním potřebám rozhovorů, jimiž jsou zejména 1) možnost „projektovat“, tj. predikovat, co bude v replice po právě řečeném následovat (jedná se tedy o pohled **do budoucna**); pronese-li např. aktuální mluvčí výpověď, resp. její úvodní část, že *dnes je venku opravdu...*, nebude tato výpověď recipienty chápána jako úplná, a to do té doby, dokud nezazní jmenná část přísudku (v některých případech, může být tato část nahrazena gestem, třeba poklepáním si na čelo). Tato *projektivita* umožňuje účastníkům rozhovoru, aby se bez velkých pauz a skákání si do řeči vystřídali (to ovšem neznamená, že by projektivita dokázala zcela zabránit tomu, aby mluvčí soupeřili spolu o repliku, tj. mluvili současně).

Gramatická stavba jazyků ale musí mluvčím umožňovat i 2) pohled **do minulosti**. Jak víme, to, co již bylo řečeno, nelze vrátit (nevratnost souvisí s časem); mluvčí ale musí mít možnost a) korigovat, co už řekli, či b) doplnit k předchozím výpovědím zpřesňující, hodnotící či jinou informaci. Oprava či doplnění (kompletace) nejsou v rozhovoru jen záležitostmi mluvčího, ale mohou být také iniciovány momentálními recipienty.

Jako syntaktické prostředky projektivity se uplatňují například:

- spojky a spojovací výrazy,
- předložky,
- analytický predikát,
- predikát verbální složený,
- analytické tvary sloves,
- předmět a další obligatorní větné členy,
- shodný přívlástek aj.

Tyto typy prostředků ovšem v tomto příspěvku necháme stranou; představíme pouze syntaktické možnosti kompletací a ty vztáhneme k centrálnímu tématu příspěvku, jímž je vymezení základní jednotky mluvených rozhovorů.

V konverzačněanalytické literatuře (či možná lépe řečeno v interakční lingvistice) se rozlišují dva základní typy dodatků, jejichž rozlišení těsně souvisí se syntaktickou výstavbou (srov. Vorreiter, 2003 či Couper-Kuhlen – Ono, 2007): 1. *glue-on* („přílepek“) a 2. *insertable* („vlepek“). Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, jak jsou doplněná slova připojena k předchozí, báze výpovědi: v případě přílepků se doplněná slova neocitnou mimo svou syntaktickou pozici, kdežto u vlepků ano, např. *Včera jsem ji k nám pozval. Na oběd.* → *Včera jsem ji k nám pozval na oběd.*, naproti tomu *Svátek už jsme oslavili // babiččin* → *Svátek už jsme oslavili babiččin* (v psaném textu je – snad s výjimkou poezie – taková věta těžko představitelná).

Tyto dva typy dodatků se liší i v tom, jakou roli zde hraje prozodie, resp. slovosled. V případě přílepků jsou totiž prozodie a pauzový předěl klíčové pro to, aby chom odlišili přílepků od běžné, kontinuální výpovědi. V případě vlepků je klíčovým slovosled. Pokud by přílepků nebyly od báze výpovědi odděleny pauzou a prozodickým předělem/zlomem, jednalo by se o integrální větné členy jedné

výpovědi: *Včera jsem ji k nám pozval na oběd*. Přílepkou jsou tedy tím syntaktickým jevem, který J. Nekvapil v 80. letech označoval jako *kompletace*, resp. v některých případech *parcelace*. Nekvapil ovšem analyzoval psaný text a v něm roli prozodického průběhu, případně i dalších neverbálních prostředků, zastávají diakritika a velká písmena: *Včera jsem ji k nám pozval. Na oběd*.

V případě vlepků je pak zásadní, že dodatek je vyšunut ze své syntaktické pozice tím, že mluvčí jej vskutkaně dodali dodatečně, přičemž slovosledně by dodaný slovní výraz měl být umístěn někde uprostřed bázové výpovědi, resp. před jejím posledním slovem.

A konečně další, třetí možností dodatku k bázové výpovědi je „přeleppek“, tj. prosté nahrazení (*replacement*), od něž lze ještě případně odlišit *opravu*.

Nyní si v krátkosti tyto různé typy dodatků představíme, a to na konkrétních příkladech z autentických rozhovorů.

1. Podívejme se nejprve na případ „**přílepku**“.

Ukázka č. 2

1. RES: .hh ta:k když sem napsal ňákou recenzi tak mně °m° ty- ty cizí
2. slova prostě: e:m e: .hh vyškrtával zpochybňoval .hh a dával za ně:
3. e: (0.5) český který mně prostě přišly bo[hatší\]
4. TAZ: [°mhm°]
5. TAZ: °m[hm°]
6. RES: [.hh]h e: zvukově i: emočně\

V přepisování tohoto úryvku vidíme, že respondent ke své předchozí, syntakticky i významově ukončené výpovědi po tazatelčině přitakání a kratší pauze dodal slova *zvukově i emočně*. Tímto *přílepkem* mohl reagovat na to, že tazatelka nepřevzala repliku, aby mu položila nový dotaz či komentovala právě ukončenou odpověď; k přílepku mohlo dojít také proto, že respondent se už prostě potřeboval nadechnout a před nadechnutím poněkud nevhodně poklesl hlasem aj. K tomu, abychom přesvědčivě vysvětlili vznik přílepku, by bylo nutné detailně analyzovat nahrávku rozhovoru. Nyní nás ovšem na tomto dodatečném doplnění (*přílepku*) zajímá hlavně to, zda se jedná o jednu výpověď, či o dvě.

Když J. Nekvapil v 80. letech (1985) popisoval výše zmíněné *parcelace* a *kompletace* v psaných textech, psal o tom, že v těchto případech se vlastně jedná o dvě výpovědi v jedné větě. Uvažoval tedy o dvou výpovědích. To, že psal o jedné větě, vystihuje skutečnost, že dodatek (*kompletace*) v zásadě není eliptickou výpovědí. Vždyť je zřejmé, že v uvedené replice respondenta není syntakticky (ani významově) nic vynecháno, nic zde nechybí. Pokud tedy budeme vzhledem k prozodickému předělu mezi bázovou výpovědí a jejím doplněním tuto repliku charakterizovat jakožto složenou ze dvou výpovědí, bude v(ý)hodnější v případě dodatku mluvit o tom, že výpověď syntakticky parazituje na výpovědi předchozí (jež je tedy jejím hostitelem), než o tom, že se jedná o eliptickou výpověď.

Důležitou roli při rozhodování, zda *přílepek* charakterizovat jako samostatnou výpověď, či nikoli, pochopitelně hraje právě pauza mezi bázovou výpovědí a dodatkem a dále celkový prozodický průběh, s nímž mluvčí pronáší závěrečnou část

bázové výpovědi: zda např. zrychlí tempo, mírně stoupne hlasem či jinak signalizuje, že ještě neukončil svou repliku, nebo zda naopak použije ukončující kadenci, zpomalí tempo, ztiší svůj hlas apod., čímž prozodicky signalizuje konec své repliky. Mohli bychom uvažovat o možnosti, že v případě, že by bázová výpověď byla prozodicky ukončena, jednalo by se o výpovědi dvě, kdežto v případě, kdy je na konci bázové výpovědi prozodicky signalizováno, že mluvčí bude pokračovat v replice, jedná se o výpověď jednu. Jenže v takovém případě bychom museli v definici výpovědi připustit, že uprostřed jedné výpovědi se může objevit záměrně vytvořená pauza, ač po takovém typu intonace, který nezanechává u adresáta dojem ukončenosti. Takové předěly se ale běžně objevují rovněž mezi dvěma výpověďmi ve vícevýpovědní replice, a tak dalším problémem v definici výpovědi, která by připouštěla pauzu uprostřed ní, je, jak takovou výpověď rozlišit od vícevýpovědní repliky: mělo by to být jen na základě toho, zda část následující po pauze má větnou formu, či nikoli? To je ovšem také značně problematické vzhledem k tomu, že výpověď se od věty liší mj. tím, že může být i nevětná. Přijatelnější se nám proto zdá tento komunikační jev chápat tak, že v případě *přílepku* se jedná o novou výpověď, která syntakticky parazituje na výpovědi bázové.

2. Nyní se podívejme na příklad „vlepku“.

Ukázka č. 3

MAR: voni tam maj potom takovou síť po celý Británii/ .hh hospod která je jako levná .hh a ještě navíc jako podporujou jako že ty místní piva ty ejly

Vidíme, že neshodný přívlastek *hospod* stojí v tomto případě mimo svou syntaktickou pozici, protože by měl stát bezprostředně za svým řídicím členem (*síť*). V takových případech lze ovšem sotva uvažovat o záměrné parcelaci; první, co nás napadne, je, že mluvčí na neshodný přívlastek *hospod* prostě zapomněl a v zásadě učinil syntaktickou „chybu“, kterou napravil ihned poté, co se nadechl, aby dále rozvíjel svou repliku. Je to zřejmě dáno tím, že tento přívlastek má svou pozici těsně vázanou ke svému řídicímu členu.

Zamyslíme-li se nyní nad vztahy mezi řídicími a závislými větnými členy a jejich vzájemnou pozicí, je např. zřejmé, že následně dodaný závislý větný člen musí stát až za svým řídicím členem, který se nachází v bázové výpovědi; tak shodný přívlastek může být dodán jen v postpozici ke svému řídicímu jménu, přestože jeho nepříznačková pozice je většinou a častěji před ním. Ale protože český slovosled umožňuje i to, aby přívlastek shodný stál za svým řídicím jménem, může být dodán dodatečně, aniž by to bylo pocíťováno jako závažné narušení slovosledu. Dodatky, které by vzhledem ke svému základnímu, nepříznačovému slovosledu zřejmě měly být charakterizovány jako *vlepky*, je tak možné díky volnému slovosledu češtiny vykládat jako *přílepky*, např. *já bych se bála (.) strašně // jsou tam ty datle \ (.) sušené \ (.) e: rozmixované*.

V *přílepcích* je přitom vlastně dodáváno další, nové réma (jak o tom psal již i Nekvapil, 1984). V případě, že bychom takové *přílepky* pojímali jako součást předchozí, bázové výpovědi, by pochopitelně pozměňovaly její aktuální členění. Pokud

je však budeme chápat jako samostatné výpovědi, které syntakticky parazitují na své hostitelské výpovědi, a proto nemusejí explicitně vyjadřovat své téma (srov. např. *jsou tam ty datle \ (.) sušené \ (.) e: rozmixované* ← *jsou tam ty datle \ [ty datle jsou] sušené \ a jsou rozmixované *), nemohou pozměnit aktuální členění předchozí výpovědi. Přílepky ovšem mohou pozměnit aktuální členění celé repliky, a to zejména v případě záměrné parcelace.⁶ Často pak záleží na způsobu přednesu, tj. na prozódii i neverbálních prostředcích, zda informace dodaná v přílepku bude recipienty přijata jako nová, překvapující, šokující, či naopak jako dodatečná, jen doplňující a upřesňující, co bylo řečeno v hostitelské, bázové výpovědi.

3. Na konec uvedme ještě příklad „přelepku“, tj. nahrazení (*replacement*):

Ukázka č. 4

MAR a teď tam lítaly a nechaly otevřený dveře a teď zase tam Míra křičel na na mý děti (.) na Otakara \ (.) na syna říká koukej to zavřít ty dveře \ (.)

Mluvčí zde dvakrát nahradil označení, jímž je referováno k příslušné osobě. Nejprve použitím vlastního jména referenta konkretizoval počet osob z neurčitého na jednu, následně ještě upřesnil svůj příbuzenský vztah k ní. Toto prosté nahrazení je umožněno tím, že mluvčí *přelepoval* označení téhož objektu, referenta. Pokud by však byl spolu s označením referenta změněn i tento referent, prosté *přelepení* jeho označení by mohlo být matoucí (*a křičel na mý děti (.) na svý děti*). Obvykle proto v těchto případech bývá nahrazení provedeno v podobě iniciované opravy (*a křičel na mý děti (.) teda vlastně na svý*).

Závěr

V příspěvku, který je součástí rozpracovaného grantového projektu, jsme se snažili ukázat problémy týkající se členění mluvených projevů (především dialogických). Při řešení těchto problémů narážíme na potíže s jednotkami všeho druhu, od nejrozsáhlejších (koncept *promluvy*, zatížený nejrůznějšími přístupy) až po ty nejnížší. Zde jsme věnovali pozornost hlavně nejednoduchým vztahům mezi výpovědí a replikou a tomu, jak jsou tyto vztahy ovlivňovány procesy kompletace (doplňování, dodávání), případně parcelace. Otázkou zůstává, zda mají být (resp. kdy mají být) dodatky považovány za samostatné výpovědi. Pokud bychom připojený dodatek pojímali jako součást bázové výpovědi, museli bychom připustit i to, že uvnitř jedné výpovědi může být výrazný prozodický předěl, tj. pauza, případně i prozodické ukončení výpovědi (před dodaným novým tématem). Tato skutečnost ovšem odporuje známým definicím výpovědi, kdy je intonační ukončení možné jen na konci výpovědi. Kloníme se proto spíše k tomu, že dodatky chápeme jako specifické výpovědi, které syntakticky parazitují na předchozí, bázové výpo-

⁶ Toho bývá využíváno také (zejména?) v dramatické tvorbě. Jako příklad uvádíme jednu repliku z prvního dílu kriminálního seriálu Případy 1. oddělení s názvem Rozčtvrcená. Tuto repliku pronáší kriminalista, když mu adoptivní matka pachatele ukázala dřevěný betlém, který pachatel vyřezal, když mu bylo čtrnáct. Kriminalista drže betlém v ruce, hodnotí jej následujícími slovy: *no: (..) to teda (.) to teda umí \ (...) s nožem*.

vědi. Záleží ovšem na typu syntaktických vazeb mezi dodatkem a bázovou výpovědí, na umístění prozodických předělů a na celkovém slovosledném uspořádání.

LITERATURA

- AUER, Peter: On-line syntax: Thoughts on the temporality of spoken language. In: *Language Sciences*, 2009, roč. 31, č. 1, s. 1 – 13.
- COUPER-KUHLEN, Elisabeth – ONO, Tsuyoshi: ‚Incrementing‘ in Conversation. A Comparison of Practices in English, German and Japanese. In: *Pragmatics*, 2007, roč. 17, č. 4, s. 513 – 552.
- DANEŠ, František: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: *Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii*. Praha: Nakladatelství ČSAV 1963, s. 115 – 124.
- DOLEŽEL, Lubomír: O stylu moderní české prózy. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. 219 s.
- HAVLÍK, Martin – ZAEPERNICKOVÁ, Eliška: Vzájemné ovlivňování prozodie a syntaxe v překryvech replik. In: *Naše řeč*, 2016, roč. 99, č. 5, s. 33 – 44.
- HIRSCHOVÁ, Milada: Syntax výpovědi. In: *Kapitoly ze syntaktologie češtiny. Studie k moderní mluvnici češtiny 7*. Ed. M. Hirschová – O. Uličný. Olomouc: Univerzita Palackého 2013, s. 103 – 126.
- HRBÁČEK, Josef : Nárys textové syntaxe spisovné češtiny. Praha: Trizonia 1994. 134 s.
- NEKVAPIL, Jiří: On the asymmetry between syntactic and elementary textual units. In: *Text and the Pragmatic Aspects of Language*. Ed. J. Kořenický – J. Hoffmannová. *Linguistica X*. Praha: ÚJČ ČSAV 1984, s. 163 – 205.
- NEKVAPIL, Jiří: A note on obligatory and non-obligatory sentence elements from the viewpoint of text analysis. In: *Linguistica Generalia IV, Philologica 1, AUC*. Praha: FF UK 1985, s. 63 – 68.
- NEKVAPIL, Jiří: Historiografické poznámky k problematice věty a výpovědi. In: *Jazykovedný časopis*, 1987, roč. 38, č. 1, s. 60 – 78.
- NEKVAPIL, Jiří: The syntactic processes of parcellation and supplementation and their results: parcellated formations and supplemented formations. In: *Neue Fragen der Linguistik*. Bd. 1. Ed. E. Feldbusch – R. Pogarell – C. Weiß. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 1991, s. 329 – 333.
- NEKVAPIL, Jiří – HAVLÍK, Martin: Replika v rozhovoru. In: *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 1550 – 1551. Dostupné aj na: <http://www.czechency.org>.
- SINCLAIR, John McH. – MAURANEN, Anna: *Linear Unit Grammar. Integrating speech and writing*. *Studies in Corpus Linguistics 25*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins 2006. 185 s.
- SKALIČKA, Vladimír: Promluva jako lingvistický pojem. In: *Slovo a slovesnost*, 1937, roč. 3, č. 3, s. 163 – 166.
- THOMPSON, Sandra A. – FOX, Barbara A. – COUPER-KUHLEN, Elisabeth: *Grammar in Everyday Talk: Building responsive actions*. Cambridge: Cambridge University Press 2015. 356 s.
- VORREITER, Susanne: Turn Continuations: Towards a Cross-Linguistic Classification. In: *Interaction and Linguistic Structures*, 2003, č. 39, s. 1 – 25. Dostupné na: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-opus-11486>.

Medzi slovesom a vetou: valenčná gramatika slovenského jazyka (k otázke významových aspektov spracovania verb vo valenčnom slovníku)¹

MARTINA IVANOVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Between the verb and the sentence: valency grammar of the the Slovak language (semantic aspects of processing the verbal lexical units in the valency dictionary)

The paper brings information about prepared *Valency Grammar of Slovak Language* focusing on the semantic aspects of processing the verbal lexical units in the valency dictionary. It deals with the delimitation of verbal polysemants underpinned by valency changes the verbal lexical units undergo. It discusses the question of autosemantic vs. synsemantic units delimitations and the possibilities how to process light verbs in the valency dictionary on the basis of semantic classification. It touches the issue of idiomatic meanings as well as the intention structure of the verbal lexical units. It presents the advantages of processing the semantic roles based on the unified principle of the denotative semantics.

1. Úvodné poznámky

Cieľom príspevku je predstaviť pripravovanú publikáciu *Valenčná gramatika slovenčiny*, ktorý bude jedným z výstupov projektu VEGA č. 1/0739/15 *Kognitívne a pragmatické aspekty fungovania gramatických štruktúr s verbom*. V pripravovanej práci pôjde o deskripciu a explanáciu tých aspektov syntaktického systému slovenčiny, ktoré súvisia s valenciou verba ako centrálneho prvku vetnej štruktúry. Našou ambíciou pri príprave danej publikácie bude analyzovať gramatický systém slovenčiny z perspektívy východísk valenčnej gramatiky. Materiálovým východiskom práce bude *Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe* (2014, ďalej VSSKZ).

V teoretických častiach sa pokúsime predstaviť základné prístupy slovenskej i zahraničnej lingvistiky, ktoré sa týkajú vybraných javov valenčnej gramatiky. Vzhľadom na fakt, že problematike valencie sa v slovenskom kontexte venovala intenzívna pozornosť, naším cieľom bude zamerať sa na predstavenie tých domáчих a zahraničných koncepcií, ktoré doposiaľ neboli v slovenskom kontexte reflektované. Spomenúť možno napríklad Dowtyho teóriu o protorolách (1993), vzťah valenčnej teórie a konštrukčnej gramatiky, problematiku rolovej a referenčnej gramatiky (van Valin, 1999), klasifikáciu slovies u B. Levinovej (1993) a i.

Praktická analýza sa bude opierať o údaje VSSKZ, ktorý vznikol na základe dát

¹ Táto štúdia vznikla ako výsledok riešenia grantového projektu VEGA č. 1/0739/15 *Kognitívne a pragmatické aspekty fungovania gramatických štruktúr s verbom*.

získaných zo Slovenského národného korpusu (korpusová verzia prim-6.0-public-all). Na základe korpusového materiálu sa pokúsime precizovať, prípadne reformulovať analýzy syntaktických javov v starších aj súčasných slovenských prácach.

Jednu z ideových inšpirácií relevantných pri príprave tohto projektu predstavuje publikácia J. Panevovej a kol. (2014) *Mluvnice súčasné češtiny 2*. Na rozdiel od práce J. Panevovej a kol., ktorá vychádza z dát získaných zo syntakticky anotovaného korpusu, budeme v našej práci analyzovať iba tie javy, ktoré sú obsiahnuté v materiáli valenčného slovníka. Druhým ideovým východiskom pri príprave nášho projektu je práca K. Welkeho *Valenzgrammatik des Deutschen* (2011). Na rozdiel od Welkeho práce sa však v našej publikácii budeme zameriavať len na valenciu verba, nie na ostatné slovné druhy. Ďalšou diferenciou sú tiež materiálové východiská, keďže Welkeho práca sa neopiera o materiál valenčného slovníka ani o korpusové dáta.

2. Aspekty spracovania verbálnych lexíí z valenčného slovníka

Samotný fenomén valencie považujeme za jánusovskú kategóriu, ktorá zahŕňa významové aj formálne aspekty verba, čo sa odráža v termínoch ako sémantická a syntaktická valencia, resp. v slovenskom kontexte intencia a valencia (pozri bližšie Sokolová, 1995; Ivanová, 2006). Hoci najdôležitejším aspektom valenčného slovníka je spracovanie a vymedzenie intenčnej a valenčnej štruktúry verbálnej lexie, pri ich postulovaní sme museli nevyhnutne analyzovať aj ďalšie formálne a sémantické aspekty verb, ktoré súvisia s valenciou.

Spomeniem len niektoré z nich. Pokiaľ ide o sémantické aspekty, pri spracovaní hesiel sme boli nútení riešiť problematiku delimitácie významov a s ňou súvisiace otázky stanovovania hraníc medzi tzv. idiomatickými a neidiomatickými významami, synsémantickými a autosémantickými lexiami a iné. Pokiaľ ide o formálne aspekty, spomeniem len vybrané problémy, ako je hranica medzi tzv. gramatikalizovanými a negramatikalizovanými transformáciami valenčných štruktúr, otázky obligatórnosti, väzobnosti doplnení a iné.

Pri analýze vybraných javov počítame s reprezentatívnosťou lexikálneho materiálu z valenčného slovníka, ktorý spracúva 1829 lexíí 625 najfrekvencovanejších verbálnych lexém. Materiálová základňa slovníka podľa nás zahŕňa reprezentatívne jadro slovesného subsystému, v menšej miere prechodnú sféru a perifériu (ide najmä o niektoré príznakové lexie verbálnych polysémantov). Vzhľadom na korpusový základ slovníka je naším cieľom vyhnúť sa materiálu, ktorý sa javí ako zastaraný, štýlovo limitovaný alebo založený na introspekcii a opakujúcich sa typových príkladoch.

Materiál slovníka spracúvame v tabuľkovom programe Microsoft Excel, ktorý prináša viacero výhod. Patrí medzi ne rýchle získavanie štatistických údajov, filtrovanie údajov, kombinovanie a usúvzťažňovanie údajov, kontrola správnosti a kompatibility údajov a iné.

V nasledujúcich častiach sa zameriame na predstavenie štruktúry excelovského spracovania dát a na ilustráciu niekoľkých príkladov exploatacie dát zo slovníka pri analýze vybraných jazykových javov.

Pokiaľ ide o štruktúru spracovaných dát, v excelovskom programe zachytávame nasledujúce informácie zo spracovania jednotiek vo valenčnom slovníku:

- ▶ 1. stĺpec: verbálna lexia
- ▶ 2. stĺpec: informácia o statuse verba
- ▶ 3. stĺpec: vidová charakteristika
- ▶ 4. – 9. stĺpec: sémantické príznaky
- ▶ 10. stĺpec: sémantická mikroskupina
- ▶ 11. – 16. stĺpec: valenčná štruktúra
- ▶ 17. – 20. stĺpec: intenčná štruktúra
- ▶ 21. – 24. stĺpec: sémantická špecifikácia aktantov
- ▶ 25. – 34. stĺpec: transformáty

V nasledujúcej časti sa zameriame na možnú exploatáciu spracúvaných dát vzhľadom na sémantické aspekty verbálnych lexií, v krátkosti sa pristavíme pri otázke delimitácie verbálnych lexií, vymedzenia statusu verb, klasifikácie verb do sémantických mikroskupín a vymedzenia sémantických rolí participantov intenčnej štruktúry.

3. Delimitácia verbálnych polysémantov

Pokiaľ ide o využiteľnosť valenčných výskumov vo vzťahu k lexikografii, nazdáva-me sa, že výskum valenčných parametrov môže byť nápomocný pri delimitácii polysémantu. Pokiaľ ide o parametre valenčnej štruktúry, tie môžu poslúžiť na identifikáciu totožného situačného, ale odlišného štruktúrneho významu, ktorý sa môže premietnuť do zmeny v delimitácii polysémantu. Základnou axiómou, z ktorej sme pri delimitácii polysémantu v našom slovníku vychádzali, je, že každá negramatikalizovaná zmena valenčnej štruktúry² je pre nás indikátorom na vymedzenie samostatnej lexie. Pokiaľ ide o parametre intenčnej štruktúry, platí, že sémantické roly participantov pomáhajú identifikovať rôzne lexie aj pri zhode valenčnej štruktúry.

Tieto postuláty budeme ilustrovať štyrmi parciálnymi analýzami, a to na základe porovnania delimitácie polysémantov v našom valenčnom slovníku a v slovenských výkladových slovníkoch, najmä v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (2003, ďalej KSSJ) a *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (2006, 2011, 2015, ďalej SSSJ).

V prvom rade môžeme spomenúť odlišnú štruktúru a argumentovú realizáciu toho istého situačného participanta. Ten sa môže pri dvoch verbálnych lexiách realizovať buď ako obligatórny aktant, alebo ako obligatórne adverbialne doplnenie. Takáto odlišná štruktúrna a argumentová realizácia identického situačného

² V práci J. Panevovej a kol. (2014, s. 102 – 103) sa v súvislosti s gramatikalizovanými zmenami valenčnej štruktúry postuluje termín diatéza. Tá sa definuje ako relácia medzi paradigmaticky tvorenými príbuznými vetnými konštrukciami, ktoré sa navzájom odlišujú rôznym usporiadaním aktantov v povrchovej štruktúre a spravidla sa vyjadrujú zvláštnymi gramatickými prostriedkami. V súvislosti s negramatikalizovanými zmenami valenčnej štruktúry sa používa termín alternácia. Rozumie sa ním vzťah medzi navzájom príbuznými vetnými konštrukciami založenými na lemmaticky totožnom slovese, ktoré sa navzájom odlišujú rôznym usporiadaním situačných participantov v povrchovej štruktúre vety a ktoré sú na rozdiel od gramatických a syntaktických diatéz sprevádzané zmenou lexikálneho významu slovesa. V tejto súvislosti sa často používa aj termín konverzia (porov. Ondrejovič, 1989).

participanta je typická napríklad pre pohybové verbá. Napr. pri verbe *zísť* na základe korpusovo doložených dokladov možno vymedziť dve možné štruktúrne realizácie, a to *zísť z kopca*, *zísť kopec*. V prvom prípade je pravovalenčným doplnením verba smerové adverbialne doplnenie, v druhom prípade sa identický situačný participant realizuje ako aktant formálne stvárnený bezpredložkovým akuzatívom. Preto pri pohybovom verbe *zísť* vymedzujeme dva významy, a to 1. ‚dostávať sa dolu, zostupovať‘, napr. *Kým sme zišli z kopca, dedina ožila.*; 2. ‚chôdzou alebo na lyžiach absolvovať, prejsť‘, napr. *Boli sme prekvapení, keď sa za dva dni naučila krásne pluhom zísť kopec v lyžiarskej škôlke.* Štruktúru s bezpredložkovým akuzatívom však KSSJ nedokladá.

Ďalším príkladom je tzv. rozpad situačného participanta, ktorý budeme ilustrovať na verbe *myslieť*. Pri tomto verbe predpokladáme existenciu dvoch lexíí, a to *myslieť (si)* ‚mať názor, mienku, zmyšľať, usudzovať‘ s valenčnou štruktúrou Sn – VF – Vv_{ze} a *myslieť si* ‚mať názor, mienku, zmyšľať usudzovať‘ s valenčnou štruktúrou Sn – VF – Sa/VV_{ze} – (o Sa). Existencia týchto dvoch lexíí je podmienená štruktúrnou realizáciou participanta, ktorý pomenúva obsah myslenia (fenomén) a je vyjadrený vedľajšou vetou: *Američania si myslia, že Slováci sú jednoduchí.* Vo vetnej štruktúre *Američania si myslia o Slovákoch, že sú jednoduchí.* sa súčasťou argumentovej štruktúry stáva prvok (*o Slovákoch*), ktorý sa vydeľuje z pôvodného situačného participanta v dôsledku jeho rozštiepenia. Indikátorom novej lexie je aj obligatórna prítomnosť reflexívneho komponentu *si*. Existencia takto vyčlenených dvoch samostatných lexíí sa v KSSJ nepredpokladá.

Ďalším príkladom využitia zmeny valenčných štruktúr pri delimitácii polysémantu sú prípady tzv. lexikálnosémantických konverzií (k termínu pozri Panevová, 2014; Kettnerová, 2015). Ako príklad uvidíme verbum *lámať*. V korpusových dokladoch evidujeme existenciu dvoch typov štruktúr, a to *Lámal chlieb na kúsky.* a *Jedol som šunku a šalát a k tomu som si lámal kúsky z chleba.* Na základe štruktúrnej realizácie pravointenčných participantov možno pri danom verbe vydeliť dva samostatné významy, a to 1. ‚deliť lámaním‘ *lámať chlieb na kúsky*, 2. ‚lámaním vytvárať‘ *lámať kúsky z chleba*. V SSSJ pri danom polysémante evidujeme iba jeden význam.

Ako príklad na využitie intencnej štruktúry lexie pri delimitácii polysémantu možno uviesť spracovanie dvoch verbálnych lexíí lexémy *vymeniť/vymieňať*, ktorých vyčlenenie sa opiera o štruktúrnú realizáciu dvoch participantov intencnej štruktúry. V prípade lexie ‚dať jednu vec za inú‘ sa donor realizuje v ľavovalenčnej a akceptor v pravovalenčnej pozícii, napr. *Svoj discman vymenil za gitaru.* V prípade lexie ‚prijatť jednu vec za inú‘ sa v ľavovalenčnej pozícii realizuje akceptor a v pravovalenčnej pozícii zasa donor, napr. *Vymenil motorku za svoje nenápadné auto.* Indikátorom daných významov je zámeno *svoj*, ktoré v prípade prvého významu atribútovo modifikuje objekt v bezpredložkovom akuzatíve a v prípade druhého významu zasa akuzatívny objekt s predložkou *za*.

4. Spracovanie sysémantických lexíí

Sysémantické jednotky vo VSSSKZ ďalej klasifikujeme na podtriedy s infinitívnym komplementom (fázové, modálne, limitné verbá) a s nominálnym komple-

mentom (sponové, kategoriálne verbá). Ako osobitný prípad modifikátora v slovníku zaznamenávame tzv. analytické kauzativa (Karlík, 2002, s. 413), teda prípady spojenia sloviess s kategoriálnym významom iniciácie, ktoré sa spájajú s infinitívom, resp. adjektívom a spolu tvoria kauzatívnu konštrukciu označujúcu intendovanú výslednú zmenu stavu, napr. *Porozprával, ako dal deti tajne pokrstiť.*, *Mach necháva Gašpara zatknúť.*, *Dáva sa fotografovať do novin.*, *Peniaze robia ľudí šťastnými.*

Podiel autosémantických a synsémantických lexíí je v slovníku 96 % – 4 %.

Osobitne možno spomenúť spôsob spracovania kategoriálnych verb, pri ktorom zohľadňujeme valenčné parametre a sémantickú charakteristiku komplexných (zložených, analytických) predikátov s kategoriálnym verbom. Spracovaním kategoriálnych verb sa líšime od spôsobu spracovania týchto jednotiek v iných lexikografických dielach. SSSJ ako výkladový typ slovníka spracúva osobitne jednotlivé verbo-nominálne pomenovania v rámci formálne samostatne vyčlenenej lexie uvedenej na konci verbálneho polysémantu pred frazeologickými jednotkami, napr. *dať bozk* ,pobozkať', *dať ďalej* ,povedať aj ďalším', *dať dieťaťu život* ,porodiť ho' atď. V českom valenčnom slovníku *Vallex* (2008, 2016) sa pri spracúvaní týchto jednotiek do úvahy berú len formálne charakteristiky predikatívnych mien verbo-nominálnych konštrukcií a abstrahuje sa od sémantiky komplexného predikátu, napr. *mít dluh / pravdu / nárok / zájem / poněť*.

V našom valenčnom slovníku spracúvame príslušné kategoriálne verbum so skupinou nominálnych komplementov, ak tieto spojenia majú

- a) rovnakú sémantickú charakteristiku (ako predikát patria do jednej sémantickej mikroskupiny);
- b) rovnakú valenčnú charakteristiku.

Ako príklad možno uviesť spracovanie kategoriálneho verba *robiť si/urobiť si, spraviť si*, pri ktorom sa vo VSSSKZ prípady kategoriálneho významu vymedzujú ako samostatná verbálna lexia, pričom sa osobitne zachytávajú jednotlivé prípady, v ktorých dané kategoriálne verbum funguje ako súčasť analytických predikátov patriacich do rôznych sémantických mikroskupín, porov. časť hesla z VSSSKZ:

robiť si/urobiť si, spraviť si 5

npv. kategoriálne

a) význam realizácie

VŠ: Sn – [VF – Sa]

IŠ: AGrea – PRED

Sn: [ANIM/KONKR] AGrea

Sa: školu, doktorát, výskum, kurz, robotu

Najmladšia Miriam si robila zdravotnú školu.

Popritom si robím vlastný výskum správania pacientov.

Z mojej strany to bol dobrý výkon a svoju robotu som si robil dobre.

b) význam aktívnej modifikácie

VŠ: Sn – [VF – Sa]

IŠ: AGmdfr – PRED

Sn: [ANIM/KONKR] AGmdfr

Sa: zmeny, úpravy

Každý z týchto nájomcov si robil vlastné úpravy.

Nechali na ňom, nech si urobí zmeny v kádri podľa svojich predstáv.

Pri inštalovaní si nové aplikácie veľmi rady spravia vlastné konfiguračné zmeny v systémových súboroch.

ca) význam komunikácie

VŠ: Sn – [VF – Sa] – (z Sg)

IŠ: AGkom – PRED – ADR

Sn: [HUM] AGkom

Sa: žarty, posmech, posmešky, srandu

z Sg: [HUM] ADR

Prvý strach prešiel, ľud sa spamätal, robí si žarty.

Rád si robím posmech zo smiešnych ľudí a vecí.

Radi si urobia z človeka posmech.

cb) význam komunikácie

VŠ: Sn – [VF – Sa] – (s Si)

IŠ: AGkom – PRED – ADR

Sn: [ANIM] AGkom

Sa: rozhovor, pohovor

s Si: [HUM] ADR

Hovorkyňa mesta Erika Ságová povedala, že pohovory si robí AU Optronics vo svojej réžii.

Zatiaľ čo ona si robí rozhovory, on stojí na schodoch ako hlupák.

To si musíte spraviť rozhovor s Františkom Janečkom.

d) význam kognitívnej činnosti

VŠ: Sn – [VF – Sa]

IŠ: AGkog – PRED

Sn: [ANIM] AGkog

Sa: plán(y), záver(y), ilúzie, predstavu(y), úsudok

Budem si robiť ďalšie plány.

Doteraz si prostredníctvom výstavy urobilo predstavu o živote v oblasti Himalájí vyše 43 000 návštevníkov.

Vlastný úsudok nech si spraví každý sám.

5. Idiomatické významy vo valenčnom slovníku

Pokiaľ ide o vzťah idiomatických a neidiomatických významov, v našom valenčnom slovníku zachytávame 22 % idiomatických a 78 % neidiomatických významov. Idiomatické významy definujeme ako ustálené použitia slovies, ktoré sú charakterizované 1. podstatným posunom vo význame, ktorý je idiosynkratickej povahy (napr. *Chytil sa so ženou*, *Na ľudí sadol strach.*, *Topánky vám perfektne sedia na nohách.*, *Stoja si na svojich tvrdeniach aj po rokoch.*); 2. obmedzenou, obvykle veľmi malou množinou možných lexikálnych hodnôt, ktoré môžu ich doplnenia nadobúdať (napr. pri verbálnej lexii *padnúť* s významom ‚mimovoľne zamerať zrak‘ sa ľavointenčný participant vyjadruje obmedzenou množinou lexikál-

nych hodnôt, konkrétne *pohľad, zrak, oko, oči*, napr. *Zrak mi padol na sochu Čumila.*, podobne pri verbálnej lexii *padnúť* s významom ‚nezabrániť‘ sú typickým pravointenčným doplnením výrazy *strela, gól*, pri verbálnej lexii *svietiť/zasvietiť* s významom ‚vydávať jas, javiť sa lesklým‘ sú typickými ľavointenčnými doplneniami výrazy *oči, zuby* a pod.); 3. valenčnou anomálnosťou: takým formálnym a pádovým stvárnením doplnení verba, ktoré nemá motivačný základ v sémantike príslušnej jednotky (napr. stvárnenie valenčných doplnení verbálnej lexie *držať* s evaluačným významom ‚zaujímať postoj, zmyšľať‘ nekopíruje formálne stvárnenie jeho sémantického motivanta *držať* s významom ‚uchovávať na istom mieste‘, ale pádovo-predložkové stvárnenie valenčných doplnení je analogické s formálnou podobou valenčných doplnení evaluačných predikátov typu *považovať, pokladať, porov. Dokedy vás budú ešte takto držať za hlupákov?*).

Z toho dôvodu sa ako neidiomatické v slovníku spracúvajú významy, ktoré sú výsledkom opakujúcich sa metaforických modelov. Napríklad od pohybových verb (*ísť, chodiť, bežať*) sa v slovenčine na základe metaforickej transpozície systémovo odvodzujú významy fungovania, porov. *Chladnička im totiž beží nonstop.*, *Motor chodí bez problémov.*, *Aj hodiny v ich aute idú zle*. Podobne sa od akčných percepčných verb systémovo odvodzujú evaluačné verbá, porov. *dívať sa/podívať sa*, ‚zistiť hodnotu, zmyšľať, mať názor‘ *Na každého sa díval ako na prípadného zločinc.*, *hľadiť*, ‚mať na niečo nejaký názor‘ *Na budúcnosť hľadel s optimizmom.*, *pozrieť (sa)/pozeráť (sa)*, ‚zaujímať stanovisko k niečomu‘ *Na jej činy som sa pozerala s hrôzou*.

6. Intenčná štruktúra verbálnych lexii

Nakoniec sa krátko pristavíme pri intenčnej štruktúre, ktorá predstavuje jedinečnú konfiguráciu obligatórných a potenciálnych aktantov a adverbialných určení verbálnej lexie. Zatiaľ čo v niektorých prístupoch sa diferencuje medzi argumentovými rolami, ktoré sa vymedzujú ako všeobecné roly, a participantskými rolami zodpovedajúcimi individuálnym verbám (porov. Welke, 2011), v našom prístupe vychádzame z trojrovinnej štruktúry sémantických rolí, teda okrem roviny všeobecných, tzv. argumentových rolí, a sémantických rolí individuálnych verb, tzv. participantských rolí, vymedzujeme ešte roviny rolí zodpovedajúcich argumentom jednotlivých sémantických mikroskupín, ktoré sú špecifikáciou všeobecných argumentových rolí, porov. nasledujúce schémy:

geben (Welke, 2011)

argumentové roly: Agens – Rezipient – Patiens

xxx

participantské roly: Geber – jmd., dem gegeben wird – Gegebenes

dať (VSSSKZ, 2014)

argumentové roly (všeobecné roly): AGENS – ADRESÁT – PACIENS

roly zodpovedajúce sémantickej mikroskupine verb dandi (*dať, dodať, poskytnúť, prideliť, udeliť, pridať, darovať, venovať, zveriť, ponúknuť, ušetriť...*): DONOR – AKCEPTOR – MANIPULÁT

participantské roly (individuálne verbá): ten, kto dá – ten, komu niekto dá – to, čo sa dá

Uvažovať tak možno o ľavointenčných aktantoch a ich špecifikáciách, teda o sémantických makrorolách agensa, procesuála a statuála a ich podtypoch, čo bolo dôsledne rozpracované už vo valenčnom slovníku J. Nižníkovej a M. Sokolovej (1998). V rámci sémantickej makroroly agens sa tak napríklad vymedzujú roly zodpovedajúce jednotlivým sémantickým mikroskupinám, napr. akceptor (pri verbách recipiendi), behavior (pri behaviorálnych verbách), donor (pri verbách dandi), evaluátor (pri evaluačných verbách) a pod. V našej pripravovanej publikácii sa pokúsime podobne rozpracovať aj jednotlivé špecifikácie pravointenčných aktantov. Budeme pritom vychádzať zo sémantickej klasifikácie objektov u J. Oravca (1967), pričom v našom prístupe budeme vymedzovať šesť všeobecných rolí pravointenčných aktantov, a to zásahový, výsledkový, cieľový, zdrojový, obsahový a vzťahový aktant a jeho špecifikácie. Napríklad v rámci všeobecnej roly zásahový objekt možno vymedziť nasledujúce sémantické roly zodpovedajúce sémantickým mikroskupinám: manipulát (pri manipulačných verbách), modifikát (pri modifikačných verbách), afektant (pri psychofyziologicalkých verbách) a pod.

Chápanie sémantických rolí sa v našom valenčnom slovníku zakladá na denotatívno-sémantickom koncepte, ktorý sa využíva napríklad vo fillmorovských prístupoch (porov. Welke, 2011, s. 145). Ako príklad možno uviesť dvojicu viet s konverznými verbami dandi a recipiendi *dať – dostať* a posesívnymi verbami *mať – chýbať*. Ako vidno z nasledujúcej špecifikácie, sémantické roly jednotlivých prvkov sa nemenia v závislosti od ich realizácie na pravej alebo ľavej strane intencnej štruktúry.

VSSSKZ (2014)

Ľudia mi dávali jedlo.

DONOR – AKCEPTOR – MANIPULÁT

***(ja)* Dostával som *jedlo* od *ľudí*.**

AKCEPTOR – MANIPULÁT – DONOR

Aj my sme mali kone.

POSESOR – POSUM

Vlkovi chýbajú v pleciach kľúče kosti.

POSUM – POSESOR

Naopak, v českom valenčnom slovníku Vallex (2008, 2016) sa uplatňuje signifikatívno-sémantický koncept (porov. Welke, 2011, s. 146), čo možno ilustrovať dvojicou verb *dávat/dát – dostávat/dostat*, a to na základe konceptu tzv. kognitívneho posúvania rolí. Zároveň sa však v prípade niektorých verb vo Vallexe paralelne uplatňuje aj denotatívno-sémantický koncept, ako to vidno na nasledujúcej špecifikácii pri verbách *mít – chybět*.

Vallex (2008, 2011)

(on)* dal *mu* *dům

AKTOR – ADRESÁT – PATIENS

(on)* dostával *peníze* za práci *(od někoho)

AKTOR – PATIENS – ORIGO

= SIGNIFIKATÍVNO-SÉMANTICKÝ KONCEPT

armády* nemají dost *peněz

AKTOR – PATIENS*Aničce chybí přední zuby***AKTOR – PATIENS**

= DENOTATÍVNOSEMANTICKÝ KONCEPT

7. Záver

Pripravovaná monografia *Valenčná gramatika slovenského jazyka* prinesie informácie o valenčných a intenčných parametroch jadra lexikálnej zásoby verbálnych jednotiek, ako aj o otázkach, ktoré so spracovaním valencie a intencie vo valenčnom slovníku bezprostredne súvisia (otázka delimitácie polysémantov, delimitácie autosémantických a synsémantických verbálnych lexií, vymedzenie vidovej korelácie, vzťah medzi idiomatickými a neidiomatickými významami, problematika gramatikalizovaných a negramatikalizovaných transformácií valenčnej štruktúry a pod.). Materiálovým východiskom je dôsledné štatistické spracovanie verbálnych lexií na materiáli *Valenčného slovníka slovenských slovies na korpusovom základe* (2014). Nazdávame sa, že dôsledná analýza materiálu valenčného slovníka verifikovaná prostredníctvom korpusových dokladov môže

a) prehĺbiť poznatky o syntaktickom systéme slovenčiny v oblasti medzi slovesom a vetou,

b) byť jedným z impulzov na perspektívnu prípravu moderného syntaktického kompendia, ktoré doposiaľ v slovenskej syntaxi chýba.

LITERATÚRA

- DOWTY, David: Thematic proto-roles and argument selection. In: *Language*, 1991, roč. 67, s. 574 – 619.
- IVANOVÁ, Martina: Valencia statických slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2006. 272 s.
- IVANOVÁ, Martina – SOKOLOVÁ, Miloslava – KYSEĽOVÁ, Miroslava – PEROVSKÁ, Veronika: Valenčný slovník slovenských slovies na korpusovom základe. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2014. 534 s.
- KARLÍK, Petr: Sloveso kauzativní. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002, s. 412 – 413.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- LEVIN, Beth: *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*. Chicago: University of Chicago Press 1993. 348 s.
- LOPATKOVÁ, Markéta – ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk – KETTNEROVÁ, Václava: Valenční slovník českých slovies. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2008. 382 s.
- LOPATKOVÁ, Markéta – ŽABOKRTSKÝ, Zdeněk – KETTNEROVÁ, Václava: Vallex 2.6. Valency lexicon of Czech Verbs. [online]. Citované 5. 4. 2016. Dostupné na: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.6/doc/publications.html>.
- NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 272 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1989. 123 s.

- ORAVEC, Ján: Vázba slovies v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 392 s.
- PANEVOVÁ, Jarmila a kol.: Mluvnice současné češtiny 2. Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu. Praha: Karolinum 2014. 292 s.
- Slovenský národný korpus. Korpusová verzia prim-6.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2013. [online]. Dostupné na: WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1034 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 1088 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. M – N. Hl. red. A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 1104 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitoly zo slovenskej morfológie. Prešov: Slovacontact 1995. 178 s.
- van VALIN, Robert D.: Generalized Semantic Roles and the Syntax-Semantics Interface. In: Empirical Issues in Formal Syntax and Semantics. Vol. II. Eds. F. Corblin – C. Dobrovie-Sorin – J.-M. Marandin. The Hague: Thesus 1999, s. 373 – 389.
- WELKE, Klaus: Valenzgrammatik des Deutschen: eine Einführung. Berlin, New York: de Gruyter 2011. 343 s.

Syntax mluvené češtiny: nesystémové syntaktické konstrukce¹

JIŘÍ ZEMAN

Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Česko

The Syntax of spoken Czech: non-systematic syntactic constructions

The article is oriented towards presentation of some specific aspects of Czech spoken syntax. It deals with non-systematic syntactic constructions used in spontaneous spoken texts. Their occurrence is caused by lack of concentration, control or knowledge. These non-structure syntactic structures include anacoluthon and zeugma.

0. V sociolingvistických sondách do současné jazykové situace na Slovensku i v zahraničí se S. Ondrejovič (2008) dotýká rovněž některých jevů z oblasti syntaxe mluvených projevů. Pro výzkum české mluvené syntaxe jsou inspirativní zejména jeho práce o vztahu lexikálně-syntaktických konstrukcí a intonace. Při rozboru autentických rozhovorů poukazuje také na problémy, jež spadají do oblasti vztahu jazyka a myšlení.

V příspěvku je věnována pozornost některým nepravdělnostem syntaktické výstavby výpovědi v nepřipravených mluvených projevech. V centru pozornosti jsou jevy, které bývají nejčastěji nazývány nesystémové syntaktické konstrukce. Příklady jsou vybrány převážně z odborných monologických projevů vysokoškolských pedagogů a studentů.

1. Myšlenkový obsah skládající se z hierarchicky uspořádaných pojmů musí mluvíci jazykově vyjádřit, tj. uspořádat složku pojmovou (slova) i vztahovou (syntaktickou). Myšlenkový obsah – reálně vnímaný a myšlenkově zobecněný typ mimojazykové reality – transformuje do dílčích myšlenkových útvarů (propozic) a ty ve formě syntagmat organizuje do lineárně uspořádané výpovědi podle ustálených modelů (větných vzorců). Toto lineární uspořádání, jehož organizačním centrem je určitý slovesný tvar (predikátor), se řídí slovosledem, kterým se určuje pořadí slov ve výpovědi.

Současné popisy české syntaxe se věnují hlavně centrálním prostředkům, které jsou tvořeny na základě běžných modelů (větných vzorců). Jde o pravidelné, paradigmaticky ustálené a sociálně akceptované formy, jež jsou determinovány jejich obsahem a funkcí.

¹ Příspěvek byl vypracován v rámci projektu č. 15-01116S (*Syntax mluvené češtiny*), podporovaného Grantovou agenturou ČR.

V mluvené syntaxi se projevuje schopnost mluvčího odrazit reálnou skutečnost/interakci ve výpovědi, tj. vytvořit linearitu propozic a propozičních obsahů. Mluvčí v některých komunikačních událostech může mít problémy s odrazem reálné skutečnosti/interakce ve výpovědi, popř. toho vůbec nemusí být schopen. Lineární uspořádání výpovědi je ovlivněno vedle pragmatických aspektů také kognitivními faktory, a to jak objektivními, tak i subjektivními (individuálními).

2. V nepřipravených mluvených projevech jsou časté syntaktické konstrukce, jejichž forma je výsledkem narušení či modifikace pravidelné větné struktury, např. vynechávání, včleňování, přičleňování a vyčleňování jistých obsahů (srov. též Müllerová, 1994). K této modifikaci dochází z objektivních i subjektivních příčin. Vznik těchto konstrukcí souvisí se spontaneitou při ztvárnění jazykového obsahu v rámci výpovědi vytvořené na základě větného schématu. Mluvčí toto pravidelné větné schéma narušuje, protože není schopen adekvátně strukturovat propoziční obsahy. Dochází přitom k narušení až ztrátě výpovědní perspektivy.

2.1 J. Findra (2004) tyto syntaktické konstrukce dělí do dvou skupin. Systémové syntaktické konstrukce jsou společensky přijaté konstrukce, které vzhledem ke své ustálenosti mají modelovou povahu; řadí mezi ně elipsu, parentezi, apoziopzezi a samostatný, připojený a vytčený člen. Výskyt nesystémových syntaktických konstrukcí je výsledkem komunikantovy nekoncentrovanosti, nedisciplinovanosti nebo neznalosti jazyka; patří sem anakolut, atrakce, kontaminace vazeb a zeugma. Společné je jim to, že jsou výsledkem problémů mluvčích se vztahovým uspořádáním pojmů, nejsou motivovány jeho komunikační strategií.

V hodnocení těchto nesystémových syntaktických konstrukcí se lingvisté liší. Někteří je označují jako odchylky od pravidelné větné stavby, jiní jako syntaktické/stylistické nedostatky, konstrukční/syntaktické chyby či výsledek jazykového neuměteltví mluvčích. Ilustrativní příklady zahrnují ukázky z psaných textů, v nichž se nesystémové syntaktické konstrukce považují za chybu. Příklady z nepřipravených mluvených projevů nejsou uváděny, při jejich hodnocení jsou však lingvisté tolerantnější, aniž by toto hodnocení odůvodnili.

2.2 Sledujeme-li mluvené výpovědi s nesystémovými syntaktickými konstrukcemi, je potřebné odlišit jevy, které jsou výsledkem individuálních mluvních návyků mluvčích (některé mohou být dokonce patologické, odrážející neschopnost vytvořit souvislou výpověď), od obecných jevů. Neschopnost mluvčího vytvořit systémové syntagma a výsledné nesystémové jevy zatím byly zkoumány jen okrajově.

F. Trávníček (1951, s. 829) za „chyby“ považuje jen takové odchylky od systémových konstrukcí, které jsou motivovány nepozorností mluvčích či jejich neznalostí jazyka. Mluvčí má problémy s verbalizací myšlenkových obsahů: vynechává výrazy, vytváří vágní syntagmata apod. Pro příjemce jsou tyto výpovědi mnohdy zcela nesrozumitelné a adekvátní interpretaci nenapomáhá ani situační kontext.

/1/ *dycky dyš v borový je bouřka* \

V této výpovědi osmdesátiletého muže jsou spojeny dva dílčí myšlenkové obsahy: 1. v obci Borová bude v blízkém časovém období slavnost pouť, 2. k této slavnosti je vztažen určitý typ počasí. Mluví tedy provedl elizi názvu slavnosti (hovořil o ní předtím). Adekvátní vyjádření myšlenkového obsahu by bylo: *dycky dyš v borový je pouť/ bejvá bouřka* \.

3. Mezi nejčastější nesystémové syntaktické konstrukce v nepřipravených mluvených projevech patří zeugma a anakolut.

3.1 Zeugma bývá definováno jako spřažení dvou dominantních výrazů jedním doplňujícím členem, který je formálně vztažen jen k jednomu z nich, významem však patří k oběma výrazům. Terminologií závislostní syntaxe jde o několikanásobný řídicí větný člen spřažený jedním závislým větným členem.

V mluvených projevech (ale i psaných textech) jsou časté případy, kdy se jedno doplnění syntakticky vztahuje ke dvěma souřadně spojeným dominantním výrazům se stejnou vazbou (*k zápočtu vypracujete a odevzdáte seminární práci* \). Opakování doplňujícího výrazu je redundantní (*k zápočtu vypracujete seminární práci a odevzdáte seminární práci* \), jako konkurenční prostředek je užívána pronominální anafora (*k zápočtu vypracujete seminární práci a odevzdáte ji* \).

Některé syntaktické popisy chápou zeugma úžeji. Považují za něj jen případy, kdy se doplňující výraz, který mluví nechce opakovat, váže na dva dominantní výrazy s odlišnou vazbou, tj. vzniká dvojité vazba v elidované konstrukci.

V analyzovaném materiálu se objevily dva typy zeugmatu.

3.1.1 V prvním z nich se doplňující výraz váže na dva dominantní výrazy s odlišnou vazbou a mluví upřednostní vazbu doplňujícího výrazu na bližší, druhý dominantní výraz.

/2/ *rodiče by měli víc při výchově dítěte/ (..) důvěřovat a spoléhat na učitele* \

Slovesa *důvěřovat* a *spoléhat* mají odlišnou valenci: první se pojí s dativem, druhé s předložkovým akuzativem. Doplňující výraz má tvar předložkového 4. pádu (*na učitele*), tedy vazbu na bližší z obou koordinačně spojených sloves.

Řidší, avšak nápadné jsou případy, v nichž mluví upřednostní vazbu na první (vzdálenější) z obou dominantních výrazů:

/3/ *autor chce čtenáři poskytnout (.) širší pohled i přehled (.) na zmiňované disciplíny* \

Dominantní výrazy *pohled* a *přehled*, na nichž je závislé doplňující spojení (*na zmiňované disciplíny*), mají odlišné pádové vazby: výraz *pohled* předložkový 4. pád (*na co*), *přehled* předložkový 6. pád (*o čem*). Mluví u doplňujícího spojení upřednostnil vazbu na první dominantní výraz (*pohled*), nikoliv na bližší výraz.

Mluvíčí řadí jednotlivé členy koordinační skupiny podle vlastních logických a věcně obsahových pravidel. Pokud by dominantní výrazy v koordinaci přehodil, nebyla by odchylka tak nápadná (*širší přehled i pohled na zmiňované disciplíny*).

3.1.2 V druhém typu zeugmatu jde o koordinaci předložkových spojení, v nichž mluvčí neopakuje první výraz a ponechá z něj jen předložku (*podmět věty může stát před i za přísudkem*).

I v tomto typu mohou nastat případy, v nichž předložky mají vazbu na různé pády. Častější je případ, kdy má výraz vazbu s druhou (bližší) předložkou:

/4/ nejnovější výzkumy zkoumají duševní stavy před a po zkoušce

Předložky, které vyjadřují dvě fáze téhož jevu (*výzkum duševních stavů*), mají různé vazby (*před* se 7. pádem, *po* s 6. pádem). Tvar substantiva (*zkoušce*) se pojí s druhou předložkou.

Řidčeji se vyskytují případy, v nichž mluvčí upřednostní vazbu na první z předložek:

/5/ sebereflexní bilance popisuje stavy před a po mikrovýstupem

Jde o předložkové konstrukce shodné s příkladem */4/*. Odlišnost je v tom, že tvar substantiva (*mikrovýstupem*) se pojí s první předložkou *před*.

3.1.3 Zeugma je výsledkem syntaktické kondenzace: jde o elipsu, kdy mluvčí vypustí jeden ze dvou výrazů – členů koordinačního syntagmatu, aby ho ve výpovědi neopakoval. V koordinaci mohou být jak slovesné, tak i jmenné výrazy.

Syntaktické popisy by příklady */2/* až */5/* hodnotily jako (syntaktickou, stylistickou) chybu: pravidelná konstrukce podle nich vyžaduje opakování výrazu s příslušným pádem nebo pronominální vyjádření po druhé předložce, např. v příkladu */3/ před zkouškou a po ní*.

Analyzovaný materiál naznačuje, že zeugmata v mluvených projevech vznikají téměř výhradně v případech, kdy se slovesné a jmenné dominantní výrazy, popř. předložky vzájemně doplňují: srov. v příkladech */4/* a */5/* vyjádření dvou fází téhož jevu. U slovesných a jmenných výrazů je potřeba počítat s tím, že vzájemné doplnění může mluvčí vytvářet a chápat individuálně (*přečetl a odevzdal knihu, vcházel a vycházel z učebny, zážitky a vzpomínky na lyžařský kurz*).

Ze syntaktických popisů i analýzy materiálu vyplývá, že jev, který je nazýván zeugma, zahrnuje širokou škálu jevů – od zcela pravidelných struktur až po defektní syntaktické konstrukce.

3.2 Anakolut (vybočení z větné konstrukce) souvisí s porušením koherence výpovědi: dochází ke změně syntaktického schématu při tvorbě výpovědi.

Anakolut souvisí s hierarchizací výstavby; je častý v dlouhých výpovědích, v nichž do hlavního myšlenkového obsahu je vložen vedlejší myšlenkový obsah (upřesnění, doplnění, vysvětlení apod.); vedlejší myšlenkový obsah tak hlavní myšlenkový

obsah rozčlení na dvě části a oddělí východisko a jádro výpovědi. Terminologií závislostní syntaxe je do řídící věty vložena závislá věta.

/6/ a tyhle výzkumy\ (.) které byly inspirované zkušenostmi z anglosaské oblasti\ (.) se začalo koncem sedumdesátých let

Anakolut souvisí s kapacitou paměti mluvčího: mluvený projev přechází do tzv. operační paměti, která umožňuje krátkodobé uchování asi osmi slov. Mluvčí začne formulovat hlavní myšlenkový obsah a zvolí určité syntaktické schéma (*a tyhle výzkumy*), pokračuje jeho doplněním (*které byly inspirované zkušenostmi z anglosaské oblasti*) a dokončí formulaci hlavního myšlenkového obsahu podle jiného schématu (*se začalo koncem sedumdesátých let*). Predikát vyžaduje shodu s podmětem, avšak v operační paměti mluvčího jeho přesná formulace již není uchována. Základ hlavního myšlenkového obsahu by pak měl být *tyhle výzkumy začaly* nebo *s těmito výzkumy se začalo*.

4. S kapacitou operační paměti a ztrátou výpovědní perspektivy souvisejí další nesystémové syntaktické konstrukce, které syntaktické popisy nezaznamenávají.

Mluvčím činí problémy formulace dlouhých výpovědí s několika koordinačně spojenými dominantními výrazy, které jsou dále rozvity doplňujícími spojeními. Mluvčí nedodržují jejich stejnou vazbu. Terminologií závislostní syntaxe jde o rozvité několikanásobné závislé větné členy.

/7/ opíráme se o rozvahu nad cíli výuky/ (.) pojmy a vztahy mezi nimi/ (.) součinností učitele s žáky/ (.) a významu učiva/ (.) pro rozvoj učícího se člověka

Ve výpovědi se vyskytuje sled koordinačně spojených dominantních výrazů *cíle, pojmy a vztahy, součinnost* a *význam*, všechny jsou dále rozvedeny doplňujícími spojeními různého rozsahu (*výuky – učiva pro rozvoj učícího se člověka*). Dominantní výrazy jsou v předložkovém spojení, předložka *nad* je jen před prvním dominantním výrazem, před ostatními se neopakuje. Výsledkem je, že mluvčí nedodržel adekvátní vazbu u všech dominantních výrazů.

V obdobných konstrukcích není nutné předložku opakovat, avšak u dominantního výrazu vzdáleného od předložky může dojít k změně vazby (*nad cíli výuky, (nad) pojmy a vztahy mezi nimi, (nad) součinností učitele s žáky a (nad) významu učiva pro rozvoj učícího se člověka*). Proto u rozvitých koordinačně spojených dominantních výrazů, které jsou od předložky vzdálené, je vhodnější předložku zopakovat.

Interpretaci, že dominantními výrazy jsou *rozhava, pojmy a vztahy, součinnost* a *význam* (*opíráme se o*), čemuž by vyhovovalo spojení (*o) pojmy a vztahy mezi nimi*, odporují vazby dalších výrazů (*(o) součinností učitele s žáky a (o) významu učiva pro rozvoj učícího se člověka*).

S anakolutem tuto nesystémovou syntaktickou konstrukci spojuje to, že mluvčí začne výpověď určitým syntaktickým schématem a dokončí ji podle jiného schématu. Se zeugmatem má společné to, že dochází k vynechání jednoho výrazu v koordinačním spojení výrazů. Čím vzdálenější jsou koordinačně spojené dominantní výrazy od předložky, tím se zvyšuje možnost nedodržení vazby.

5. Příspěvek je předběžnou sondou k výzkumu nesystémových syntaktických konstrukcí v nepřipravených mluvených projevech. Zaměřil se pouze na jejich výskyt. Stranou pozornosti nechal jejich fungování. Zkoumaný materiál ukázal, že mluvčí tyto konstrukce ve svých projevech neopravovali, např. konverzační opravou, přestylizováním apod. Zřejmě jejich existenci vůbec nezaznamenali. Nabízí se otázka, zda je zaznamenali příjemci.

Některé příručky označují zeugma a anakolut za syntakticky a logicky defektní konstrukce. Zdá se, že tyto konstrukce adekvátnímu přijetí myšlenkového obsahu nebrání. Zřejmě i proto současné syntaktické popisy považují nesystémové syntaktické struktury za běžný prostředek mluvené češtiny.

LITERATURA

- FINDRA, Ján: *Expresívne syntaktické konštrukcie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2004. 68 s.
- MÜLLEROVÁ, Olga: *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Praha: Academia 1994. 148 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: *Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2008. 306 s.
- TRÁVNÍČEK, František: *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha: Slovanské nakladatelství 1951. 1500 s.

Aspektuálnosť ako parolová kategória¹

ZUZANA KOVÁČOVÁ

Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

Aspectuality as a parole category

Understanding the discursive nature of a word is repeatedly used to identify the mechanisms of naming, both in the past as well as in the case of current new denominations which rapidly emerge in language. The acceptance of discourse leads to the birth of parole linguistics that interprets many linguistic phenomena on the basis of perception and respect for “living language”. The study focuses on the question of possessive dative expressed by a possessive pronoun. The possessivity is understood as a semantic category subsumed to the category of personality. Semantic-pragmatic characteristics of possessivity lead to the differentiation of possessive dative. In the context of semantic categories we identify their proximity to the methods or means of expression. We characterize the possessivity in relation to personality. Using the example *lônik* we identify the emergence of a new particle by conversion of a noun in specific circumstances in landlocked Slovak language where the mechanism of cognitive metaphors lies. All the above mentioned phenomena show features of aspectuality and functions of discourse.

Úvod

Vzťah človeka a jazyka, resp. jazyka a myslenia, sa v dejinách objavuje opakovane. Už v centre bádateľských zámerov členov Pražského lingvistického krúžku bolo postihnutie fungovania jazyka v neoddeliteľnej funkčnej spojitosti s jeho nositeľom – človekom a odkrývanie okolností aktivizácie a funkčného uplatnenia jazykového systému v komunikačnom procese. Táto otázka zostáva i v súčasnosti nielen aktuálnou, ale neustále otvorenou, posúvajúcou poznanie o jazyku a rečovo-mentálnej aktivite človeka do časovo a priestorovo ukotveného komunikačného procesu.

Človek je zakotvený v priestore a čase a prostredníctvom jazyka dáva zmysel nielen realite okolo seba, ale aj mentálnym priestorom. K uvedomovaniu si okoliťného sveta neoddeliteľne patrí identifikácia kvalitatívnych a prívlastňovacích vzťahov k nemu, k jeho materiálnym, živým i nehmotným súčasťam. V zmysle antropocentrizmu ako základného postulátu kognitívnej lingvistiky je človek stredobodom jazykového diania a rovnako sa sám stáva meradlom či nástrojom vyjadrenia

¹ Štúdia vznikla v rámci riešenia výskumného grantového projektu VEGA 1/0243/15 *Text a textová lingvistika v interdisciplinárnych a intermediálnych súvislostiach*.

viacerých entít. J. Vaňko v súvislosti s antropocentrizmom v jazykovede uvádza: „Jazykoveda (najmä jej kognitívny smer) sa v tejto súvislosti zaujíma o to, ako človek vo svojom vedomí konceptualizuje jazykové kategórie vo vzťahu k svojmu telesnému i duchovnému bytiu.“ (2014, s. 13). Antropocentrizmus chápe v širšom a užšom význame, pričom zdôrazňuje, že individuálny aspekt antropocentrického prístupu ku skúmaniu jazyka je označovaný termínom egocentrizmus.

Antropocentrický základ kognitívne orientovanej lingvistiky a explanačnosť ako jej riadiaci princíp charakterizuje J. Vaňko takto: „Jedným z charakteristických metodických postupov súčasnej lingvistiky, na ktorom sa zakladá jej komunikačno-funkčná paradigma, je explanačnosť, čiže nie opis jazykových javov, ale ich vysvetľovanie, hľadanie princípov ich fungovania, pričom pri explanácii sa berie na zreteľ vzťah ku kognitívnym procesom, k intelektu, mysleniu, ľudskej mentalite (...).“ (2011, s. 79).

Autorská dvojica N. Alefirenko – N. Korina vymedzuje predmet kognitívnej lingvistiky tak, že nachádza nový zmysel „mentalingvistiky“ v jej premene z dichotomického základu jazyk – myslenie na trichotomický, a to jazyk – myslenie – poznanie. Uvádzajú, že zatiaľ čo dichotomická subparadigma jazyk – myslenie sa sústreďovala na verbalizáciu predstáv a významov, trichotomická subparadigma jazyk – myslenie – poznanie je zameraná na komplexnú povahu rečového procesu. Identifikáciu štruktúry významu chápu nielen ako vzťah predstavy a porozumenia, ale ako súčasť oveľa zložitejších útvarov, akými sú scény, scenáre, epizódy, prototypy, propozície a iné formáty poznania. Za predmet kognitívnej lingvistiky považujú tiež prostriedky a spôsoby jeho verbalizácie jazykovými znakmi v procese priamej i nepriamej nominácie (Alefirenko – Korina, 2011, s. 16).

1. Posesívnosť – sémantická kategória patriaca k antropocentrickému kategoriálnemu komplexu

J. Vaňko chápe egocentrický princíp v jazyku ako „princíp späť so sémanticko-pragmatickým chápaním jazykových jednotiek v jazykovom systéme i v reči, s interpretáciou ich významov, pričom pozícia subjektu reči/hovorenia sa chápe ako centrálna sémantická kategória výpovede“ (2014, s. 16). Prejavy antropocentrizmu identifikuje v jednotlivých rovinách jazykového systému, keď hovorí: „(...) do významu slov vstupuje ľudský rozmer. Posesívnosť chápeme ako sémantickú kategóriu subsumovanú kategórii personálnosti.“ Na margo sémantických kategórií J. Vaňko (tamtiež, s. 18) hovorí: „Sémantické kategórie môžu vykazovať istý stupeň príbuznosti, a to aj vo vzťahu k spôsobu/prostriedku vyjadrovania, čím sa vytvára kategoriálny komplex.“ K výrazným sémantickým kategoriálnym komplexom zaraďuje antropocentrický kategoriálny komplex, v ktorom sú obsiahnuté sémantické kategórie vzťahujúce sa na človeka a na rôzne stránky jeho činnosti, rečovej i nerečovej. Sémantické kategórie vzťahujúce sa na človeka označené ako antropocentrický kategoriálny komplex vymedzuje J. Vaňko takto: „Patria k nim kategórie personálnosti, diatézy (aktívnosť – pasívnosť), modálnosti, apelatívniosti, posesívnosti, sociatívniosti a inštrumentálnosti.“ (tamtiež, s. 18 – 19).

Egocentrický princíp je späť so sémanticko-pragmatickým chápaním jazykových jednotiek. Vyjadrovanie vlastníctva človeka najmä k objektom či reáliám

hmotného charakteru je spojené s prvými sociálno-spoločenskými diferenciaciami vôbec. V jazyku sa reflektuje kategóriou posesívnosti. Ide o vyjadrenie vzťahu vlastníctva či privlastnenia subjektom.

M. Kyselová o chápaní posesívneho datívu hovorí: „Problematiku sémantiky a pragmatiky datívu teoreticky zásadne posunuli kognitívno-lingvistické a konštrukčnogramatické práce predstavujúce datív ako komplexnú a kohéznú kategóriu pozostávajúcu zo subkategórií so špecifickými znakmi, porov. najmä Janda, 1988; Dąbrowska, 1997; Fried, 2008, 2009, 2011 (...)“ (2012, s. 131). Posesívne konštrukcie disponujú istým sémantickým potenciálom, z ktorého je zrejmé, že, podobne ako iné jazykové prostriedky, popri pomenovaní vzťahu privlastnenia plnia v jazyku aj ďalšie funkcie.

Vyjadrovanie posesívnosti znamená odpoveď na otázku *Či?*, resp. *Patriaci komu?* V asociovanej reakcii v komunikačnom akte sa spravidla objavuje (v každom jazyku) odpoveď otázkou iniciovaného subjektu v podobe posesívneho zámena: *Môj. Tvoj. Náš.* atď., resp. privlastňovacieho substantíva, napr.: *Matkin. Dcérin. Evkin.* Otázka hľadania prostriedkov privlastňovania v množine zámen prináša niekoľko druhov názorov na túto problematiku. Vybrali sme na porovnanie interpretáciu otázky datívu v nepredmetovej pozícii, t. j. ako nefixovanej pádovej forme.

V slovenčine vieme identifikovať pleonastické alebo expletatívne častice, a to vtedy, ak zámeno *mi/nám* zo syntaktického hľadiska nemení vlastnosti syntaktickej konštrukcie, ani neovplyvňuje syntaktickú štruktúru vety, ani nepatrí do argumentačnej štruktúry slovesa, s ktorým sa spája. Napríklad vo vete

1. a) *Nedávaj **môjmu** dieťaťu hračku.*

je posesívnosť vyjadrená privlastňovacím zámenom, ale v zmysle vyjadrenia posesívnosti môže mať veta podobu:

b) *Nedávaj **mi** dieťaťu (túto) hračku. / Nerozmažávaj **mi** dieťa sladkosťami.*

Keďže sloveso má vo vete obsadenú pozíciu priameho aj nepriameho predmetu, z hľadiska gramatickej organizácie výpovede je relevantná otázka, *Ktorý vetný člen* je slovo *mi*. Zámeno *mi* je tu z hľadiska tvorcu výpovede vyjadrením jeho postoja. Inými slovami, v tomto type vety je zámeno *mi* jazykovým reprezentantom subjektu výpovede a jeho vôle či nevôle a má podobu datívu. Otvára sa otázka štruktúrovania datívu a môžeme uvažovať o týchto typoch datívu: etický datív, záujmový datív, datív sympatie/empatie.

Etický datív – vo vete posilňuje vzťah podmet – predmet a zhoduje sa s podmetom:

2. a) *Naučil **som sa** lekcii. / Poznám **si** svoje dielo.*

b) Podobne v druhej a tretej osobe: *Naučil **si sa** lekcii. / Pozná **si** svoje dielo. / Poznajú **si** svoje mesto.*

Záujmový datív je zámeno v datíve stojace pri slovesách, ktorých dej sa vzťahuje na participujúceho autora výpovede, pre ktorého je významovo-sémanticky slovesný dej benefiálny, je pre neho láskavosťou, prináša prospech – benefit alebo naopak, je ujmom – vyjadrením neprospechu, škody. Zámeno v datíve sa v takýchto prípadoch nezhoduje na rozdiel od predchádzajúcej skupiny s podmetom vety:

3. a) *Dieťa sa **mi** nehrá/nekamaráti so spolužiakmi.*

Zámeno *mi* má tvar datívu, no nie je predmetom k slovesu *kamarátiť sa*.

Analogické postavenie zámena *mi* je vo vete:

b) *Pokazilo sa mi auto.*

Ide o vetu, ktorou vyjadrujeme v slovenčine škodu – neprospech. Ide o rovnaké chápanie ujmy, škody, ako je to v nasledujúcich prípadoch neprospechu vyjadrených zámenom *mi*:

c) *Syn mi ochorel. Dieťa mi je choré.*

Zámeno *mi* je nástrojom vyjadrenia subjektu výpovede, resp. aspektu subjektu výpovede, a tým je konkrétne záujem:

d) *Bola taká nešťastná, že sa mi rozplakala na ulici.*

Zhoda zámena *mi* s podmetom je v tomto prípade v slovenčine nemožná, t. j. nejde o kongruenciu medzi *ona* (rekonštruovaný subjekt prvej vety súvetia) a *mi*.

V datíve empatie sa identicky používa zámeno *mi*, ale v podtexte je sťažnosť autora výpovede:

4. a) *Vošli mi do domu. Natisli sa mi do bytu.*

Z hľadiska autora výpovede možno identifikovať implicitne obsiahnutú žiadosť o empatiu, resp. žiadosť o zdieľanie postoja u adresáta výpovede. Ďalšie analógie v slovenčine:

b) *Chodia mi do záhrady.*

c) *Chodia mi na jablká.*

d) *Medvede nám chodia do dvorov a robia škodu.*

Datív empatie sa objavuje všade tam, kde sémanticky účinkujú slovesá pohybu, približovania a vzdalovania sa, ako aj slovesá týkajúce sa straty stability, ale v rozpore s vlastnou vôľou. Spája sa so slovesami *priblížiť sa*, *kráčať*, *vzdialiť sa*, *spadnúť*, čiže so slovesami, ktoré sémanticky indikujú smer pohybu, napr.:

e) *Nechod mi ju sem ohovárať/vychvalovať.*

V súvislosti so sémantikou slovesa straty polohy proti vlastnej vôli môžeme uviesť príklad:

f) *Nespadol mi ďaleko. / Spadol mi do jamy.*

Rovnako do tejto skupiny patria aj príklady, ktoré sa týkajú zmeny právno-závazkového alebo mentálno-fyzického stavu:

g) *Sused sa mi žení.*

Resp. mentálno-emocionálneho stavu:

h) *Nechod mi sem nariekať. / Nechodievaj sa mi žalovať.*

2. Identifikácia typov posesívneho datívu

Datívy prosperity/dobrá sa môžu medzi sebou kombinovať. To znamená, že v jazyku vieme identifikovať v jednej syntaktickej štruktúre so špecifickým komunikačným účinkom etický a posesívny datív.

Kombinácia etického a posesívneho datívu:

5. *Dieťa si mi zjedlo celú čokoládu naraz.*

Hranice medzi jednotlivými typmi posesívneho datívu nie sú úplne jasné: slovenské *mi* ako datívna podoba zámena *ja* môže byť interpretované ako záujmový datív alebo ako posesívny datív. Napríklad:

6. a) *Dieťa mi neje.*

Zámeno *mi* sa môže nahradiť spojením *moje dieťa*. Analogicky je to vo vete:

b) *Dcéra sa jej vydala mladá. – Jej dcéra sa vydala mladá.*

Vzniká otázka, kedy ide o posesívny datív a kedy o záujmový datív. M. Kyselová identifikuje kumulovanie sémy benefičnosti/malefčnosti a posesívnosti v seméme datívne stvárnených lexém pri hľadaní kritérií na diferenciaciu posesívneho datívu a vymedzenie benefaktívneho datívu (Kyselová, 2012, s. 131).

S oporou o uvedený opis fungovania datívu s významom posesívnosti v konkrétnych vetných konštrukciách chápaných ako výpovede vyslovujeme hypotézu, že o posesívny datív ide vtedy, ak sa zámeno vzťahuje na podstatné meno vo funkcii komplementárneho doplnenia slovesa.

7. a) *Vlož/daj mi to do tašky.*

To môžeme vyjadriť:

b) *Vlož/daj to do **mojej** tašky.*

Z uvedených príkladov je zrejmé, že ďalšou podmienkou identifikácie posesívneho datívu je poloha zámena v datíve vo vzťahu k substantívu vo funkcii komplementárneho doplnenia slovesa. Ak teda zámeno v datíve stojí pred podstatným menom, ktoré je komplementárnym doplnením slovesa, ide o posesívny datív.

Ak sa zámeno v tvare datívu vzťahuje na podmet – subjekt vety, klasifikujeme ho ako záujmový datív:

8. *Dieťa mi neje. – **Moje** dieťa neje.*

V prípade etického datívu sa v syntaktickej rovine zámeno zhoduje s podmetom:

9. a) *Zjedol som si tortilu. / Zjedol si si tortilu.*

Datív ako pád nepotrebuje predmet. V určitých prípadoch – po niektorých slovesách – plní funkciu nepriameho predmetu. Príklad 9. je explicitným dôkazom toho, že **etický datív** potrebuje (anticipuje) priamy predmet. Tu vidíme rozdiel oproti konštrukcii so zvratným (reflexívnym) zámenom, ktoré sa tiež zhoduje s podmetom (*umyl som sa, umyl si sa* atď.), no sú neprípustné výrazy ako *samého seba*, teda neanticipuje sa tu priamy predmet. Z uvedeného porovnania vyplýva parciálny záver, že **etický datív** potrebuje (vyžaduje či anticipuje) priamy predmet.

Ako sa manifestuje záujmový datív (commodi – incommody; prospechový – neprospechový)? V syntaktickej rovine tranzitívne (prechodné) slovesá pripúšťajú zámeno, ktoré sa nevzťahuje na podmet a ktoré sa môže aj nemusí zhodovať s autorom ako subjektom výpovede. Môže sa objaviť vtedy, ak sú vo vete prítomné všetky argumenty slovesa:

10. a) *Dieťa si mi ostrihalo vlasy.*

Dieťa – subjekt, *ostrihalo* – prísudkové sloveso, *vlasy* – priamy predmet, *si* (sebe) – nepriamy predmet. Vo vete sú obsadené všetky argumentačné pozície slovesa, a preto „zvyšné“ zámeno v datíve – *mi* – plní funkciu prospechového datívu.

b) Naopak, vo vete *Dieťa mi ostrihalo vlasy*. zámeno *mi* zmenilo vetnočlenskú funkciu, pretože argumentačné funkcie (pozície) slovesa nie sú obsadené, to znamená, že nejde o záujmový, resp. prospechový datív.

Záujmový datív je kompatibilný s reflexívnymi (zvratnými), recipročnými a inherentnými zámenami. Môžeme uviesť príklady na kompatibilitu:

11. a) s reflexívnym slovesom: *Ty ešte nevieš, čo mi to dieťa urobilo, umylo sa mi práškom na pranie.*

b) s recipročným zámenom: *Ty ešte nevieš, čo mi urobili môj syn a moja nevesta, tí dvaja sa mi zobrali, bez toho, aby mi to oznámili.*

c) s inherentným zámenom: *Dieťa sa mi (už celkom) unavilo.*

Ak zámeno v datíve stojí pred podstatným menom, ktoré je komplementárnym doplnením slovesa, ide o posesívny datív. Tým, že je fakultatívne, však nemá vplyv na vetnočlenskú, t. j. argumentačnú vlastnosť slovesa. Opis zámen a ich diferenciácia sú motivujúce pre podrobnejší opis a štruktúrovanie datívu. Analogicky s vymedzením posesívnych zámen rozoznávame záujmový datív. Ide o zámeno v datíve stojace pri slovesách, ktorých dej sa vzťahuje na participujúceho autora výpovede. Súčasne platí, že pre autora výpovede je významovo slovesný dej benefičný, prináša prospech – benefit. Platí to aj opačne, môže byť ujmom, vyjadrením neprospechu, škody. V slovenčine sa zámeno v datíve v takýchto prípadoch nezohoduje s podmetom vety. Zámeno *mi* sa stáva nástrojom vyjadrenia subjektu výpovede, resp. aspektu subjektu výpovede, a tým je konkrétne záujem. Datív prosperity a datív dobra sa môžu medzi sebou kombinovať. Kombinácia etického a posesívneho datívu sa v slovenčine realizuje napríklad takto:

12. *Dieťa si mi zjedlo celú čokoládu naraz.*

Pri riešení otázky, kedy ide o posesívny a kedy o záujmový datív, je kľúčovým argumentom fakt komplementárneho doplnenia slovesa. Ak sa zámeno v datíve vzťahuje na podmet – subjekt vety, ide o záujmový datív. Etický datív potrebuje priamy predmet. Záujmový datív je kompatibilný so zvratnými zámenami. Posesívny datív je v alternatíve s privlastňovacím zámenom ako primárnym prostriedkom vyjadrenia privlastnenia. V živom jazyku je frekventovanejší, najmä ak sa privlastňovacie zámeno vzťahuje na majetok – držbu, čo sa týka aj fiktívnej držby v kontexte napr. duševných stavov. V štruktúre vety je funkčný vtedy, ak sú obsadené argumentačné pozície prísudkového slovesa. Je kompatibilný so zámenami zvratnými, recipročnými a inherentnými.

3. Parolová lingvistik a aspektuálnosť ako jedna z jej kľúčových kategórií

V parolovej lingvistike – skúmajúcej jazyk *in vivo*² – je aspektuálnosť jednou z kľúčových ‚kategórií‘. Primárne ju nachádzame vo frazeológii, kde by sa mohla stať jedným z ďalších sémantických kritérií jej opisu a relevantnou môže byť napr. pri prekladaní textov, čo zodpovedá myšlienke dialógu kultúr ako dialógu konceptov a v jazyku štandardizovaných stereotypov.

13. a) V paremiologickom fonde slovenčiny parémia o zlom počasí *Nie je hodno ani psa vyhnať* obsahuje zoomorfný komponent *psa*.

b) V paremiologickom fonde angličtiny parémia o zlom počasí *Raining the dogs and cats* (doslova *Padajú psy a mačky*) obsahuje zoomorfné komponenty *psy a mačky*. V slovenčine i v angličtine je objektom výpovede stav počasia. V oboch jazykoch sú prítomné zoomorfné komponenty, jeden komponent – *pes* – je

² Skúmanie živej reči koncom sedemdesiatych rokov anticipoval F. Miko: „Vlastnou, bezprostrednou realitou toho, čo voláme jazykovým stykom ľudí či komunikáciou, je realita reči, jej konkrétnej podoby (...) „in vivo“, živo prebiehajúceho v čase.“ (Miko, 1989, s. 6).

identický v parémiách obidvoch jazykov, druhý – *mačka* – je prítomná len v anglickej parémii. Uvedené paremiologické konštrukty je možné používať ekvivalentne, majú totožný komunikačný účinok. Napriek tomu je v nich implicitný rozdiel, a to v spôsobe konceptualizácie reality. Zatiaľ čo Slovák sa vyjadruje o kvalite počasia negatívne cez obraz *psa – najlepšieho priateľa človeka*, Angličan konceptualizoval do uvedenej parémie empiriu z telesného/hmatového vnímania nepriemerných pocitov štipania, škrabania a hryzenia, ktoré zažíva vo veternom a daždivom počasí, t. j. v obvyklom počasí v Anglicku. Rozdiel v reflexii približne tej istej skutočnosti vyplýva z východiskovej pozície. Zatiaľ čo v slovenčine sa v uvedenej parémii manifestuje empatia, v angličtine sa manifestuje hmatový vnem, t. j. taktlnosť a pocity, ktoré v strete s dažďom a vetrom človek zažíva.

Aspektuálnosť ako parolovú kategóriu v najväčšom spektre identifikujeme vo frazeológii. Do sémantického poľa, a teda aj do komunikačnej evaluácie frazémy môže patriť aspekt spoločenstva, a to ako aspekt s najvyšším hodnotiacim účinkom:

14. a) *Celú horu prešiel, no na kraji odšal.*

Komunikačná hodnota nie je len v negatívnom hodnotení, ale najmä vo vyjadrení istej miery absurdity. Parémia vypovedá nielen o zlej, nehodnej žene, ale aj o zlej voľbe muža, resp. o jeho výbere. Tento aspekt sa často stvárnjuje ako odporúčanie, resp. objektivizovaný imperatív:

b) *Ženu a koňa neradno vyberať pri sviečke.*

c) *Žeň sa nielen očami, ale i ušami.*

d) *Žeň sa zblízka, kradni zďaleka.*

e) *Ženu si nevyberaj v tanci, ale v poli medzi ženci.*

Objektivizovaná pravda v hodnotení spoločenstva je viditeľná v konštatovaní motivovanom životnou skúsenosťou v konštatovaných výpovediach:

15. a) *Prvá žena od Boha, druhá od ľudí a tretia od diabla.*

b) *Komu ženy mrú a včely sa roja, ten zbohatne.*

c) *Žena – zlatý stĺp v dome.*

Vo frazémach sú identifikovateľné viaceré kombinácie postojov, ktoré sú výsledkom transponovania situácie a roly človeka do frazémy, pričom situácia a rola sú explicitné z vytváraného verbalizovaného obrazu. Sympatia – antipatia, empatia – odsúdenie, súhlas – nesúhlas, zhovievavosť – uštipačnosť – to sú niektoré z krajných pozícií, ktoré vieme ako postoj vo význame frazémy identifikovať. Príkladom opozície sympatia – antipatia môžu byť frazémy:

16. a) *Robota jej len tak horí pod rukami* (o pracovitej žene).

b) *Sobotná práčka, veľkonočná priadka a turíčna tkáčka – hotová galiba* (o lenivej žene).

Tam, kde je identifikovateľný postoj, je anticipovaná emócia a frazémy ju vyjadrujú v tých najjemnejších odtienkoch, pričom oscilujú medzi krajnými pólmi láska – nenávisť, radosť – smútok, dobré – zlé, múdre – hlúpe, pekné – škaredé a pod.

Opodstatnenosť hľadania parolových javov v parémiách a vo frazeológii vyplýva z poznania ich situačnosti, t. j. komunikačnej ukotvenosti. Niektoré parémie, v ktorých sa v markantnej podobe prejavila podoba ucelenej výpovede, majú nádherných zarietania či deklarovania. Ich etnografická hodnota spočíva v jazykovom

zakonzervovaní sociálneho bytia jazykového spoločenstva. Z toho vyplýva aj ich kultúrna hodnota, napr.:

17. a) *Vrba, vrba, daj mi muža, červeného ako ruža, bieleho ako kvet a dobrého ako med.*
 b) *Vydať, Bože, vydať, ale ako? S mrcha tovarišom do týždňa ďaleko. Do týždňa ďaleko, do roka dial', jaj, veď je to, mamička, preveliký žiaľ.*

4. Vokatív – nástroj iniciácie v komunikácii a ako prejav verbálnej taktilnosti

Stručný etymologický slovník slovenčiny (Králik, 2015, ďalej SESS) uvádza, že slovo *vokatív* vzniklo z lat. *vocativus*, doslova ‚volací pád‘, od lat. *vocare, vocatum*, ‚volať‘, súvisiaceho s lat. *vox*, gen. *vocis* ‚hlas, zvuk‘ – ide o pád používaný v oslovení, ktorým na niekoho voláme, obraciame sa na neho (s. 666). V uvedenej rekonštrukcii významu slova *vokatív* a z nej plynúcej aktuálnej sémantickej hodnoty slova je zrejmá jeho rečovo-komunikačná predurčenosť. Vokatív – oslovenie je jav, ktorého komunikačným účinkom je upútanie pozornosti, nadviazanie kontaktu, upozornenie, iniciovanie dialógu a pod. V bežnej komunikácii, ale i v diskurzívne vnímanom kultúrnom texte je jeho úloha nezastupiteľná. Slovenčina si zachovala osobitnú morfológickú formu pre túto parolovú funkciu len v neveľkej množine substantív, napr.:

18. a) *Chlapče, vráť sa domov!*
 b) *Pane, mohli by ste mi poradiť?*

Vo väčšine prípadov funkciu vokatívu vyjadrujeme tvarom nominatívu:

19. a) *Ďuro, pozdrav Ďura!*
 b) *Susedka, nesiem vám poštu.*

V morfológickom systéme slovenčiny má vokatív obmedzené formy vyjadrenia. Ľ. Kralčák (2009, s. 462) uvažuje o jeho formálnom zániku v zmysle neexistencie formálneho výrazu v morfológickej paradigme a hovorí, že sa „s funkciou oslovenia ako komunikatívnou morfológicko-gramatickou funkciou vlastne nič nestalo“. Hovorí o formálnej substitúcii vokatív – nominatív na báze zachovanej komunikatívnej funkcie, ktorá nezankla. G. Múcsková (2011, s. 282 – 283) poznamenáva, že „tvrdenia o zániku vokatívu v slovenčine môžeme považovať za značne zjednodušené a zúžené na existenciu (či skôr neexistenciu) osobitnej formy v paradigmatickom systéme. Vyrovnanie gramatickej formy – tvarovej koncovky jedného tvaru s iným tvarom – v paradigme podstatného mena pritom nie je v jazyku ojedinelým javom. V procesoch vnútroparadigmatických vyrovnávaní a formálnej identifikácie tvarov v dôsledku hláskových zmien (napr. vzor *košť*) dochádza ku gramatickej homonymii v mnohých ďalších prípadoch, a pritom to nepovažujeme za zánik pádu, keďže funkciu vyjadrovať konkrétny vzťah k iným substantívam či zámenám alebo mimojazykovej skutočnosti samotný tvar nestratil. Preto sa domnievame, že v prípade vokatívu v slovenčine ide tiež o vnútroparadigmatické vyrovnanie formy vokatívu s formou nominatívu“.

Vokatív ako samostatný a osobitý tvar naďalej funguje v štruktúre výpovede a v komunikačnej situácii s takými osobitosťami, ktoré nominatív nemá. Nominatív nemôže nadobudnúť identickú pozíciu vo vete, nemá funkciu oslovenia, nie je možná jeho prítomnosť v imperatívnych výpovediach, nemá špecifickú intonáciu,

má inú syntaktickú funkciu vo vete, nominatív neindikuje prítomnosť adresáta výpovede a pod. Naopak, vokatív na rozdiel od nominatívu nemôže vystupovať vo funkcii podmetu.

Vokatív a jeho funkcia sa uchováva aj v kultúrnych textoch pre deti, napr. v riekanke, pre ktorú je v zmysle modelovania obrazu dialogickej reči kľúčová, pretože vokatív je tu iniciačný a kontaktný prvok.

Vokatív je sám svojou podstatou určený pre komunikačnú situáciu v priamej rečovej interakcii. Aspektuálnosť ako parolová kategória je v samotnom začiatku komunikačného aktu vokatívom. V momente realizácie oslovenia sa manifestuje aspektuálnosť a tou je uvedomenie si seba samého v pozícii „hľadania“ partnera vo výpovedi, je v smerovaní výpovede k druhému účastníkovi komunikácie.

Aspektuálnosť je preukázateľná v komunikačnej situácii, do ktorej je komunikácia zasadená. Situačný kontext môže byť za istých okolností sémanticky rozhodujúci v zmysle dekódovania významu oslovenia, nakoľko primárny význam slov v sformulovanom oslovení sa v istom zmysle desémantizuje. Napríklad:

20. a) Asi šesťdesiatročného muža osloví predávajúca (žena) v tržnici: „*Mladý pán, kúpte si čerešne!*“

Implicitným zmyslom oslovenia je aplikovať komunikačnú stratégiu s anticipovaním náklonnosti osloveného a v dôsledku jeho pocitu polichotenia aj získania benefitu v podobe zrealizovaného obchodu.

b) Ak je kupujúcou žena, stratégia sa modifikuje: predávajúca (žena) sa obracia na kupujúcu s oslovením: „*Milostivá pani, kúpte si čerešne!*“ V oslovení je strategicky použitá anticipácia podriadenosti predávajúcej voči kupujúcej.

c) Oslovenie *slečna* môže byť strategicky použité v prípade oslovenia mladej ženy, ktorej evidentne patrí iné oslovenie, no ak prichádza od sympatického zákazníka (muža), jeho forma je akceptovaná a zmysel je dekódovaný ako porozumenie s pridanou náklonnosťou. To isté oslovenie ženou by mohlo byť chápané ako ironizujúce, t. j. negatívne.

Aspektuálnosť sa teda ako parolová kategória realizuje v živej komunikačnej interakcii a manifestuje sa s dominujúcou vlastnosťou ambivalentnosti v závislosti od situačného kontextu a sociálnej roly do komunikácie vstupujúcich subjektov. Aspektuálnosť je v prípade vokatívu nástrojom komunikačnej stratégie založenej na intencnosti zvoleného oslovenia a k jej účinkom patrí iniciácia emócie – primárne u autora oslovenia a sekundárne u adresáta.

5. Kľúčová funkcia parolovej kategórie aspektuálnosti pri zrode (novej) častice konverziou substantíva

V knihe S. Boldockého *Predtým a potom – Eseje o tradičnom spôsobe života a literatúre vojvodinských Slovákov* (2014, s. 55) M. Myjavcová v eseji *Lônik zastoknutý do básne* napísala:

21. „... *lônik, taký malý, bol naozaj nevyhnutnou súčasťou kola. Sedliacky voz by bez lônika, a čo by chýbal len na jednom zo štyroch kolies, nedorazil ďaleko. Koleso by sa uvoľnilo z osi a tu máš galibu. ... skrátka, lônik musel byť na svojom mieste. Vytiahol sa z osi iba vtedy, keď bolo treba namazať os kolomažou. Aby sa nedrala a aby voz šiel ľahšie. Pravidlo, založené na odvekej skúsenosti. Pravidlo,*

ktoré si sedliacky dôvtip sformoval do porekadla: *Nepomažeš, nepovezieš. Ba našincovi sa srbská verzia Kad se kola mažu, onda lakše idu. Tieto jednoduché a jednoznačné výpovede zakonzervované frazeologickou funkciou sa hodia na každú situáciu, kde človek potrebuje dajakým predbežným ‚mazaním‘ získať cudziu náklonnosť.“*

Súčasne sa autorka zamýšľa nad iným použitím slova *lônik*, napr. v básni *Spomínanie* (básnik P. Bohuš), kde básnik rozčarovane završuje svoje spomínanie vetou:

22. a) „*Lônik sa vrátia staré Kračúny*“ vo význame ‚staré zvyky‘ (vianočné) a s nimi i atmosféra vtedajších čias sú navždy preč.

b) S. Boldocký významové završenie básne komentuje takto: „... rozleje sa z toho verša trpkosť na celú plochu básne...“ a ďalej pokračuje: „... lebo *lônik* nevzišiel z jeho (Bohušovej) básnickej dielne. Už dávno sa totiž v našej kolektívnej jazykovej dielni so slovom *lônik* narábalo ako so silným prostriedkom na popretie, vyvrátenie želanej možnosti.“

V eseji sa zachytáva proces, keď sa podstatné meno zmenou/posunom významu premenilo na časticu, čím sa zmenila aj jeho syntaktická funkcia a pozícia vo vete. Kolomažový *lônik* v pozícii častice intencne substituoval iný – hrubší výraz, ktorý by sme mohli identifikovať napr. ako *čerta*, *čerta starého*, *paroma* a pod. *Lônik* ako častica však prináša oproti uvedeným príkladom ešte ďalšiu výrazovú hodnotu. Tou je vyjadrenie ľútosti nad tým, že sa tak stalo, ale aj s dávkou presvedčenia o zbytočnosti ľútosti, keďže sa už nič nemôže zmeniť na povahe veci. Inými slovami – v sémantickej hodnote častice *lônik* je obsiahnutá dávka empatie k človeku, ktorý prišiel k ujme. Empatia je tu zakódovaná v chápaní pôvodného zmyslu slova *lônik*, t. j. kľúčovej súčasti kolesa, bez ktorej nemohol fungovať žiaden voz. Vo výrazovej hodnote častice *lônik* je v primárnom a neutrálnom význame ako synonymum slovo *nákolesník*. Inokedy priberá emocionálny náboj a funguje ako nástroj – lexikálny prostriedok postojovej modálnosti. Na to však musel konvertovať od substantív k časticiam.

Kontextové použitie oboch významov v tesnej blízkosti, a teda i v priamej sémantickej konfrontácii nájdeme v príkladoch M. Myjavcovej:

23. *Keď napríklad sedliak prišiel k majstrovi kováčovi a hovorí mu, že sa mu zodrál lônik, ten ho zavrátil: „Lônik sa ti zodrau, ve som ti nedávno robiu nový! Len sa priznaj, že si ho stratil!“*

Slovo *lônik* nenájdeme v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (1987), rovnako tam absentuje aj slovo *nákolesník*. *Nákolesník* je lexikálna jednotka, ktorá je spracovaná ako heslo v *Slovníku slovenského jazyka II* z roku 1960, kde sa vysvetľuje ako ‚klin na pripavenie kolesa na os‘. Slovo *lônik* sa však v spracovaní hesla nevy-skytuje ani ako nárečové synonymum. *Slovník slovenských nárečí II*. (2006, s. 89) prináša tento opis hesla *lônik*:

lônik m. (ľuoňik, ľouňik, ľuňik, ľaňik)

1. strs. vsl. klin v osi voza na zaistenie kolesa, zákolesník;
2. fľaštička na pálenku s vystúpeným hrdlom.

Forma slova *lônik* je blízka k českému *loni*, *lani*, čo je synonymný výraz s *vlani*. Adjektívum *lanský* znamená *minuloročný*, *vlaňajší*, resp. *dávno minulé veci, zašlé časy*. *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2001, s. 348) interpretuje slovo *loni*, *lon-*

ský ako všeslovanské slovo, uvádza staroslovienske slovo *lani*, praslovanské **olni*, čo sa vyvodzuje z indoeurópskeho **ol-nie*, lok. od **ol-no-*, ktoré sa hľadá aj v starolatinskom *ollí – tehdy*, *ollus – onen*. Základom je inde. zámenný koreň **al- / *ol-*, pričom ukazuje na niečo časovo či priestorovo vzdialené, vzdialenejšie. Motiváciou pre nepriame pomenovanie technickej súčiastky kolesa je teda pravdepodobne význam priestorovej či časovej vzdialenosti, presnejšie to, čo je už v nedohľadne, čo nie je vidieť. Možná sémantická súvislosť s ‚klinom na osi kolesa‘ je dvojaká:

a) Môže ísť o mieru a intenzitu zrakového vnímania v závislosti od množstva prirodzeného svetla (možnosti/nemožnosti vidieť, keď zavčas rána, ešte za tmy zapriahali sediaci alebo furmani svoje povozy a ešte za tmy sa vydávali na cestu).

b) Druhá možnosť je vnímanie malého rozmeru konkrétnej súčasti kolesa v porovnaní s celým kolesom či povozom, v dôsledku čoho je tiež málo viditeľný.

Teoreticky by sme mohli uvažovať aj o koncepte ‚lona‘ v zmysle spoločného prvku, a to skrytosti v hĺbke relevantného subjektu, ako aj v skrytosti či tabuizovanosti jeho podstaty. V SESS (2015) sa v tejto súvislosti opäť stretávame s odkazom na slovo *lonský, loni*. Teda aj slovo *lono* má vo svojom etymologickom základe ukrytý koncept vzdialenosti v takej miere, až je neviditeľný, ukrytý nášmu pohľadu, nedostupný priamemu pozorovaniu. Ukazuje sa, že význam slov *lono* aj *lonský* mohol byť konceptuálnym základom na vznik pomenovania súčiastky kolesa, ktorá je síce veľkosťou v porovnaní s celým povozom veľmi malá, no je nevyhnutná na to, aby koleso bolo funkčné.

Koleso – taký dôležitý vynález v historickom vývoji ľudstva, konkrétne jedna jeho súčasť – *lônik* – konceptuálne súvisí s antropocentricky motivovaným a zmyslovo spracovaným vnímaním vzdialenosti a vizuálnej neobsiahnuteľnosti či nepreniknuteľnosti.

Ak sa pozrieme na slovo ako koncept, je pravdepodobné, že sa v ňom stretli všetky spomenuté možnosti a v zmysle synergického pôsobenia typického pre vrstvy konceptu pri vzniku nového zmyslu už známej formy kooperovali. Zrakový vnem, vnímanie časovej vzdialenosti či archetyp spojený s tabuizovaním stáli pri zrode tohto zmyslu a tvoria podložie pre konceptuálnu metaforu, keďže jej mechanizmus sa pretavil do zrodu častice *lônik*.

Diskurzívna motivácia postojovej častice *lônik* je rovnaká ako použitie spojenia *čerta/čerta starého* v prípade, ak sa niečo nedarí, no s tým rozdielom, že sa používa vtedy, ak ide o jav či udalosť (autorom výpovede, resp. celým jazykovým spoločenstvom) želateľnú. Je vyjadrením akejsi nezvratnosti plynutia času a márných nádejí, vyjadrením ľútosti nad tým, že skutočnosť, ktorá spôsobila materiálnu či nemateriálnu ujmu práve vtedy, keď bola najmenej očakávaná.

Záver

V štúdiu sme identifikovali aspektuálnosť ako hlavnú parolovú kategóriu. Obrat pozornosti lingvistov k parolovým javom nastal najmä po tzv. druhej kognitívnej revolúcii. Lingvistika zaznamenala podobne ako psychológia kognitívny obrat a sústreďuje sa popri skúmaní systémových javov na skúmanie vzťahu jazyka a poznania a podielu jazyka na našich kognitívnych operáciách. Komunikačný akt je

v kognitívnej lingvistike chápaný v jeho diskurzívnej podstate, preto sa bádateľsky relevantnými stávajú všetky súčasti kontextu.

V kontexte skúmania podstaty ľudskej reči je relevantnou otázkou o zrode zmyslu a významu slova. Diskurzívne chápanie komunikačného aktu, ale i textu ukazuje, že pôvodom zrodu zmyslu sú samotné naratívne procesy. N. Alefirenko (in Korina a kol., 2014, s. 15 – 26) tvrdí, že práve naratívny proces zabezpečuje situačnú podmienenosť lingvosemiózy, ako aj jej zmyslovú predurčenosť. Príklady, ktoré sme v štúdiu v súvislosti s chápaním aspektuálnosti ako hypotetickej kľúčovej parolovej kategórie priniesli, ukazujú, že význam slova nastupuje v asociácii, ktorá je zviazaná so situáciou. Vzťah k primárnemu významu spôsobuje konštituovanie obrazu v mysli hovoriaceho. Vzniká tak situačný model asociatívno-obraznej lingvosemiózy, ktorý je zviazaný s inými – predchádzajúcimi a súvisiacimi či sprievodnými diskurzmi.

Chápanie diskurzívnej povahy slova sa opakovane uplatňuje pri identifikácii mechanizmov zrodu pomenovaní, a to tak v dávnej minulosti, ako aj v prípade aktuálnych nových pomenovaní, ktoré v jazyku rýchlo pribúdajú. Akceptovanie diskurzu vedie k myšlienke zrodu parolovej lingvistiky, ktorá interpretuje mnohé jazykové javy na základe vnímania a rešpektovania „živej reči“.

Vyjadrovanie posesívnosti, výrazová hodnota parémii, komunikačná indikovanosť vokativu i vznik novej častice chápeme ako parolové javy, ktoré majú diskurzívny charakter. V orálnom diskurze vznikali a pre živý rečový diskurz, resp. pre jeho modelovanie, sú aj určené. Vo všetkých prípadoch je ich dominujúcou vlastnosťou aspektuálnosť, t. j. hľadisko, ktoré však môže oscilovať vo svojich krajných polohách a podľa miesta jeho polohy v momente komunikačnej situácie sa premieňa na postoj, v ktorom je zakódovaná emócia. Z aspektuálnosti prameňa všetky funkcie diskurzu, do ktorého sú tu vymenované parolové javy zasadené. Opísané parolové javy sa podieľajú na budovaní funkcií diskurzu: expresívnej, apelatívnej, fatickej, metalingvistickej, poetickej a referenčnej.

LITERATÚRA

- ALEFIRENKO, Nikolaj – KORINA, Natália: Problémy kognitívnej lingvistiky. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2011. 215 s.
- BOLDOCKÝ, Samuel: Predtým a potom. Eseje o tradičnom spôsobe života a literatúre vojvodinských Slovákov. Báčsky Petrovec: Matica slovenská v Srbsku 2014. 106 s.
- HABOVŠTIÁKOVÁ, Katarína – KROŠLÁKOVÁ, Ema: Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1996. 176 s.
- KORINA, Natália a kol.: Jazykovaja kartina mira i kognitivnye priority jazyka. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2014. 204 s.
- KRALČÁK, Ľubomír: Dynamika súčasnej slovenčiny. Sociolingvistické aspekty dynamiky jazyka. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta 2009. s. 462.
- KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- KYSEĽOVÁ, Miroslava: Sémantický a syntaktický status posesívneho datívu v štruktúrach s procesnými slovesami s významom atmosférického diania v slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 2012, roč. 63, č. 2, s. 131 – 152.

- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1987. 587 s.
- MIKO, František: Aspekty literárneho textu. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre 1989. 206 s.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela: Zánik ako typ jazykovej zmeny I. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach III. Ed. O. Orgoňová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 282 – 283.
- MYJAVCOVÁ, Mária: Bolo ako nebude. In: Kultúra. Edícia Živý prúd, zv. 17, s. 133 – 135. Báčsky Petrovec 2004.
- REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Lada 2001. 752 s.
- Slovník slovenského jazyka II. Hl. redaktor Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960. 647 s.
- Slovník slovenských nárečí II. L – P (povzchádzať). Hl. redaktor I. Ripka. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1066 s.
- VAŇKO, Juraj: Od analýzy jazyka k jeho interpretácii. In: O interpretácii umeleckého textu 25. Od analýzy k interpretácii. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Ústav literárnej a umeleckej komunikácie 2011, s. 74 – 82.
- VAŇKO, Juraj: Antropocentrizmus v jazyku a v jazykovede. In: Obraz človeka v jazyku. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 11. septembra 2013 na Filozofickej fakulte UKF v Nitre. Ed. J. Vaňko. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2014, s. 8 – 19.

Syntaktická charakteristika jednání obecních zastupitelstev (jako případ mluvené institucionální komunikace)¹

KAMILA MRÁZKOVÁ

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

Syntactic characteristics of local council meetings (as a case of spoken institutional communication)

The aim of the article is to identify and describe the syntactic structures typical for speeches and dialogues delivered at local council meetings (from two towns in the Czech Republic). Three groups of syntactic features can be identified in the analyzed data: 1) syntax typical for written texts, features are partly common in communication in the political, administrative and economic spheres: passive voice, nominalizations, condensed syntactic constructions, false subordinate clauses; 2) a heterogeneous group of features typically used in public speeches, the media and politics in general: rhetorical devices such as repetition, syntactic parallelism, a specific type of redundancy and some bookish forms; 3) features typical for spontaneous spoken communication: anacolutha, long parentheses and self-repairs.

1. Úvod: Komunikační faktory ovlivňující jazykovou podobu analyzovaných dat

Analýza syntaktických rysů jednání obecních zastupitelstev je součástí řešení grantu *Syntax mluvené češtiny*, analyzovaný žánr ovšem zdaleka nepředstavuje typický případ mluveného jazyka – tedy, pokud jako prototyp mluvenosti chápeme promluvy nejen substantiálně, ale i konceptuálně mluvené (srov. Koch – Oesterreicher, 1985), tj. nepřipravené spontánní dialogy (delší promluvy monologického charakteru bývají zpravidla nějakým způsobem či do určité míry připravené). Jednotliví mluvčí vystupující na jednáních zastupitelstev často přecházejí od souvislého čtení přes mluvený projev s oporou v poznámkách k projevům pronášeným spatra, zčásti asi připraveným – mluvčí vědí, o čem se na zasedání bude jednat – zčásti ale také spontánním a improvizovaným. Některé části promluv, především promluv starosty jako moderátora diskuse, se jen s malými obměnami opakují na každém jednání, získávají rituální charakter, a jsou tedy připravené ve smyslu komunikační kompetence, nikoli ve smyslu míry pozornosti věnované přípravě textu.

Heterogenní či v jistém smyslu hraniční jsou zkoumané texty nejen z hlediska protikladu mezi konceptuální mluveností a psaností, ale i v mnoha jiných ohledech. Obecní zastupitelstvo je institucí, jež má v souladu se zákony a předpisy spravovat obec a hospodařit s jejím majetkem, proto tato jednání patří do sféry

¹ Tento příspěvek vznikl díky podpoře grantu GA ČR č. 15-01116s *Syntax mluvené češtiny*.

institucionální komunikace a vykazují mnoho charakteristických rysů administrativního stylu, objevují se v nich také prostředky odborného jazyka ekonomické sféry. Zastupitelé jsou voleni a veřejných zasedání se účastní také občané-voliči, proto patří tato jednání také do oblasti politické komunikace. Jak bude dále zřejmé z ukázek, existuje skupina jazykových prostředků, především z lexikální, ale i z jiných rovin jazyka, která je společná administrativní, politické a publicistické (mediální) sféře komunikace.

Ne zcela jasně zařaditelné jsou tyto promluvy také, pokud jde o jejich monologičnost či dialogičnost, resp. interakčnost. Střídání jednotlivých řečníků je dáno jednacím řádem, někteří diskutující jsou předem přihlášení do diskuse ke konkrétním bodům programu, jiní se přihlašují o slovo v průběhu diskuse, slovo uděluje předsedající. Občas dochází k metakomunikačním sporům: jednotliví účastníci vyjednávají, zda jsou pravidla jednacího řádu správně uplatňována. Délka jednotlivých příspěvků (promluv) je různá, od pětivteřinové repliky po šestnáctiminutový diskusní příspěvek, větší část promluv lze klasifikovat podle Mukařovského (2007, s. 107 – 115) jako monolog v dialogu. Občas sice dochází mezi účastníky jednání k rychlé výměně krátkých replik, ty jsou však často pronášeny „mimo záznam“, a to ve dvojím smyslu slova: v technickém smyslu, tj. nejsou přiřaditelné konkrétnímu mluvčímu nebo nejsou natolik srozumitelné, aby mohly být přepsány, jiné repliky, ač slyšitelné, jsou mluvčími zamýšleny „out of record“, tedy jako neoficiální, pro některé repliky samozřejmě platí oboje. Repliky pronášené záměrně „mimo záznam“ do institucionální komunikace nepatří. Z žánrů promluv, které byly doposud v české lingvistice v rámci výzkumu mluvené syntaxe zkoumány, mají jednání zastupitelstev nejbliže ke kontroverzním veřejným shromážděním, které zkoumala O. Müllerová (2000, s. 155 – 178).

2. Význačné syntaktické rysy jednání zastupitelstev podle rozhodujících komunikačních faktorů

Cílem tohoto příspěvku je ukázat, jak se naznačená komunikační charakteristika jednání zastupitelstev projevuje v užití syntaktických prostředků. Vycházím přitom ze dvou audio-video záznamů a následných přepisů zasedání městských zastupitelstev, konkrétně Děčína (záznam zasedání z října 2013 trvá 01:57:00) a Jeseníku (zasedání z 18. 6. 2015, 03:12:30).

2.1 Prostředky typické pro administrativní styl a konceptuálně psané (připravené) texty

Pro syntax (prototypicky psaných) administrativních textů je příznačná snaha o maximální kondenzovanost vyjádření. Nejvýznamnějším prostředkem kondenzace je nominalizace, tj. pojímání dějů a dějových stavů jako substancí nebo atributů (srov. Karlík – Nekula – Rusínová, 1995). Jednání zastupitelstev poskytují řadu příkladů nominalizací, založených zejména na podstatných jménech slovesných a jiných deverbativních substantivech, např. dějových – deverbativní substantivum je řídicím členem bohatě rozvinuté nominální konstrukce, rozvinuto je neshodnými přívlastky, které jsou často také deverbativy a mohou být dále rozvíty. Niže (příklad 1) je substantivum *námět* rozvinuto dvěma neshodnými přívlast-

ky, jedním v předložkovém akuzativu, druhým v dativu, jedno z těchto přívlastkových doplnění je tvořeno podstatným jménem slovesným – *znovuprojednání*,² které je ještě rozvinuto neshodným přívlastkem v genitivu.

- (1) *záležitost, kterou e tady otvírám, skutečně jako námět pro znovuprojednání dané záležitosti výkonnému orgánu města* (Děčín, zastupitel VR)³

Podobně v příkladech (2) a (3) jsou na verbálních substantivech *vzetí* a *stáhnutí* založeny polovětné konstrukce nahrazující vedlejší věty předmětné: *abychom vzali tento materiál na vědomí, bychom stáhli z dnešního programu...*, v příkladu (3) je ovšem místo přívlastku v genitivu akuzativ, možná jako výsledek zkřížení vazeb náležejících větné a nominální konstrukci.

- (2) *kdo je pro vzetí tohoto materiálu na vědomí* (Děčín, primátor)
 (3) *dovolím si navrhnout stáhnutí z dnešního programu bod číslo šest*, (Jeseník, starosta)

V příkladu (4) je podobně jako v příkladu (1) dosaženo značné kondenzace sdělení pomocí zřetězení neshodných přívlastků, v druhém z nich je neshodným přívlastkem v instrumentálu vyjádřen agens děje.

- (4) *jedním z kritériem tady těch konkurzů, [...] byla i úroveň řízení těmi řediteli* (Děčín, zastupitel)

Prostředkem kondenzace jsou také deverbativní adjektiva, jako v ukázce (5).

- (5) *jak to vypadá, e s tou druhou částí, tehdy uvažovaného projektu*. (Děčín, zastupitel)

Stejně jako nominalizace je prostředkem jazykové ekonomie také specifický druh eliptických formulací, který je pro administrativní komunikaci typický. Spočívá ve vypuštění jednoho nebo i více členů v řetězci na sobě závislých členů, v příkladu číslo (6) je vypuštěn přísudek vedlejší věty – *že je/že máme propad*, popř. nominální člen odpovídající verbu dicendi: *sdělila informaci o*. Na rozdíl např. od rozhovorů v každodenním dorozumívání není elidovaný člen vyvoditelný ze syntaktické podoby kontextu (např. *Jaký čaj chceš? – Černý.*).

- (6) *probírali situaci s [...] paní frištenskou, (.) která nám sdělila vlastně ten propad šest milionů na výběru daní*. (Jeseník)

² Samo podstatné jméno *znovuprojednání* je slovtvorným výsledkem syntaktické kondenzace.

³ Jednání zastupitelstev byla přepsána podle pravidel transkripce vycházejících ze zásad konverzační analýzy, pro zkoumání syntaxe ale tato transkripční pravidla nejsou příliš důležitá. Pro porozumění příkladům postačí, že interpunkční tečka značí klesavou intonaci a interpunkční čárka stoupavě-klesavou (pokračovací) intonaci, vlastní jména nejsou psána s velkým písmenem na začátku slova.

Pro administrativní styl jsou typické také multiverbizace, tedy jazykový jev, který jde vlastně proti jazykové ekonomii. Přitom multiverbizace je stejně jako kondenzace vyjádření často realizována pomocí deverbativních substantiv. Příkladem je tzv. rozložená vazba, tj. transformace plnovýznamového slovesa v přísudku na deverbativní substantivum a jeho doplnění významově oslabeným slovesem, viz (7).

- (7) **realizován výběr nového provozovatele přivozu v dolním žlebu** (Děčín, zastupitel)

Prostředkem snad nejvíce všeobecně spojovaným s administrativním stylem či šířeji s institucionální komunikací je opisné pasivum, resp. příčestí trpné. To je ale zároveň zpravidla spojováno s připravenými psanými texty. Jednání zastupitelstev ukazuje, že žánr a téma jsou pro užívání opisného pasiva důležitějším faktorem než psanost: v jednání z Děčína jsem zaznamenala 98 trpných příčestí, v jednání zastupitelstva Jeseník 202 trpných příčestí. Příklad (8) ukazuje, že opisné pasivum se v těchto promluvách běžně střídá s obecně českými prostředky, v tomto případě s dlouhým tvarem deverbativního adjektiva v přísudku. Na výpovědi citované v příkladu (9) je vidět, že vytváření pasivních tvarů není tím, co je pro mluvčího ve spontánním projevu zdrojem obtíží: mluvčímu se podaří úspěšně dokončit až třetí ze započatých syntaktických konstrukcí, je tomu ale proto, že hledá formulaci nejvhodnější z lexikálního hlediska, gramatická a syntaktická struktura tu ve formulačních problémech nehraje roli.

- (8) *z obou stran **je sevřen krásnou nádhernou velmi členitou přírodou** a [...] (...) jeho katastr v dotčených částech na levém nebo pravém břehu **je zastavěnej**.* (Děčín, zastupitel)

- (9) *mně tady chybí že vůbec **není zmíněn**, jestli už **byl vytipován**, (...) jesi, (...) prostě v tom hledáčku je nějaký kantor,* (Děčín, zastupitel)

Příklady (10) a (11) dokládají, že užití opisného pasiva je často spojeno s neosobním podmětem.

- (10) *proto z toho **bylo** v letošním roce **ustoupeno**,* (Děčín, primátor)

- (11) *že **by bylo** dětem nějakým způsobem **ubližováno*** (Děčín, zastupitel)

Snaha o neosobnost, objektivitu vyjadřování vede v institucionální komunikaci také k užívání zvrtného pasiva. Příklad (12) je poměrně typickým užitím reflexiva v daném žánru, které je také typicky spojeno s výše popsáním typem elipsy (zveřejňuje se nabídka prodeje nemovitosti), v příkladu (13) vidíme chybné užití reflexiva v první osobě – *se zvolím* ve smyslu *budu zvolen*. V případě (14) asi nelze užití reflexiva považovat za typické pro institucionální či administrativní komunikaci: mluvčí prostě chce vyjádřit nějakou obecnou, opakovanou zkušenost, nechce ji prezentovat jako pouze svoji.

- (12) *takže proto se znovu znovu: (.) znovu tato nemovitost ee zveřejňuje* (Jeseník, starosta)
- (13) *radek sova je náhradník v případě že se nezvolím*, (Jeseník, zastupitel)
- (14) *jo na todle se: vždycky odpovídalo, když se mluvilo s někým pedagogem kterej věděl o čem je řeč.* (Děčín, zastupitel)

Dalším rysem charakteristickým pro administrativní styl jsou nepravé věty vedlejší. Zde je ale sporné, nakolik jsou spojeny s konceptuální psaností a připraveností. V mluveném projevu jsou nepravé vedlejší věty samozřejmě stejně tak dobře vysvětlitelné právě podmínkami ovlivňujícími spontánní promluvu, tedy nutností rychle formulovat. Mohou být tedy – podobně jako výše zmíněný typ eliptických vyjádření – spojovány spíše s administrativním slangem, s nižším administrativním stylem a jeho mluvenou podobou, na druhé straně některé typy nepravých vedlejších vět se běžně užívají v právních textech. Příklady ukazují nepravé věty vedlejší uvozené spojkami *kdy* a *kde* (15), (16).

- (15) *já: bych se chtěla, vyjádřit k bodu kdy: máme volit pana: bořila, (..) do: představenstva, [...] vzhledem k tomu že je výkonný ředitel, (..) ee jévéesky, ((míněno JVS)) (.) kde: v podstatě: právník řekl že: (.) na pana bořila, (.) s ee lze aplikovat zákazy*, (zastupitelka, Jeseník)
- (16) *obdrželi sme žádost, žádost ee (..) ee o o prodej těchto pozemků, (.) kdy zájemce má, (.) má ee (.) zájem, (.) postavit, ee nebo vybudovat si tam, malovýrobu*, (Jeseník, zastupitel)

2.2 Prostředky typické pro veřejné projevy, politickou a mediální komunikaci (řečnické prostředky)

V promluvách na jednání se dále objevují syntaktické rysy, které nelze spojovat výhradně s administrativním stylem, nejsou ale typické ani pro běžné dorozumívání. Jde jednak o knižní a hyperkorektní prostředky, jejichž užití souvisí s tím, že jde o veřejné projevy s vyššími komunikačními funkcemi. Předsedající např. běžně užívají genitiv podmětový v často opakovaném spojení *Vidím, že tomu tak není*. Patří sem také užití instrumentálu substantiva v přísudku jmenném se sponou v případech, kde je to z významového hlediska nadbytečné, hyperkorektní – příklady (17) a (18). V příkladu (17) vidíme, že mluvčí se patrně opravil z nominativu na instrumentál.

- (17) *ee fakt- faktem je to: že: že: v podstatě: (.) ee zastupitelstvo by- by mělo* (Jeseník, zastupitel)
- (18) *a pak jak říkal pan kolega paďourek, (.) to skutečně je, gordickým uzlem. (..) a gordický uzel, jak známo nelze rozvázat.* (Děčín, zastupitel)

Identifikovat v analyzovaných promluvách prostředky, které by bylo možno označit za řečnické, související s politickým rozměrem jednání zastupitelstev, je

poměrně obtížné; řečnické, persvazivní zaměření se projevuje především na lexikální rovině, užíváním expresiv, frazeologií atd. (viz *gordický uzel* v příkladu (18)). Pro mluvené komunikáty je symptomatické, že v nich mnoho syntaktických jevů není jednoznačně interpretovatelných, problémem je už stanovení hranic syntaktických jednotek (srov. Hoffmannová – Havlík zde). Často dochází ke ztrátě či změně větné perspektivy, mluvčí opustí nedokončenou syntaktickou strukturu a začne jinou: výsledná syntaktická podoba promluvy vůbec nemusí odpovídat původnímu záměru mluvčího. Některé jevy mohou být interpretovány jako (zdařený či nezdařený) řečnický prostředek stejně jako důsledek podmínek spontánní promluvy, její linearity, plynutí času (Müllerová, 1994, s. 96). Příkladem je opakování, které může být řečnickou figurou, prostředkem důrazu, syntaktický paralelismus může sloužit např. gradaci, velmi často je ale pouze projevem formulačních obtíží a/nebo prostředkem, jak získat čas.

Podobným jevem je podle mého názoru i určitý typ redundantního vyjádření, který je v projevech na jednání zastupitelstev poměrně častý: uvádění obou alternativ, kladné i záporné, spojených spojkou *nebo/či*, i tam, kde kontext umožňuje, aby jedna z možností zastupovala obě.

(19) *to znamená ee (...) to že: (..) to že: jakoby ho, **budeme projednávat, nebo nebudeme projednávat**, (.) jak jak zastupitel- jak zastupitelstvo, (.) ee (.) rozhodne, (Jeseník, starosta)*

(20) *a budeme si říkat, (.) ee různé pohledy, (..) na: to že ee pan starosta **měl právo jednat, nebo neměl právo jednat**. (Jeseník, zastupitel)*

(21) *protože myslím si že, (.) e i ty koncepční návrhy, které tady, pan pavelka navrhuje, v pořádku, ale **nač ee ee máme, a nebo možná nemáme, přípravná zastupitelstva**, (Jeseník, zastupitel)*

(22) *já to nechci teď, m- řešit **jestli to: je, nebo, není takto**, (Jeseník, starosta)*

Zatímco v příkladech (19) a (22) můžeme opakování přísudkové konstrukce v záporu považovat za redundantní, za způsob, jak získat čas, kdy řečník může chvíli mluvit bez formulační námahy a promyslet si pokračování, v příkladech (20) a zvláště (21) lze uvedení záporné alternativy chápat jako způsob, jímž řečník spolu s výčtem možností uvede i svůj názor na ně (usuzuji tak i z kontextu diskuse, v níž opoziční zastupitelé kritizují starostu). Podobně nejednoznačně klasifikovatelné jsou vedlejší věty přívlastkové, jejichž sdělení je víceméně obsaženo již ve jménu, které rozvíjejí, nebo v předchozím kontextu. I ty – viz příklady (23) a (24) – lze hodnotit jako redundantní nebo v nich vidět řečnický prostředek důrazu.

(23) *v jaké sou situaci, ty dva: ty dva **soudní spory které sou vedeny**, (Jeseník, starosta)*

- (24) *aby nám pomohl řešit tento **problém** (.) v děčíně **kerej nás tíží**, (Děčín, starosta)*
- (25) *a je i těžké jazykáře dobrého jazykáře (.) sehnat pro e uplně plně organizovanou školu natož (.) pro **školu která teda by se měla rodit. školu rodící se**. (Děčín, zastupitel)*

Příklad (25) je vůbec těžko zařaditelný – dvojí opakování není upřesněním, rektifikací, variuje se v ní formulace, v níž z pohledu recipienta není nic opravitelného, mezi významem první a druhé formulace je jen nepatrný rozdíl, nejspíš ho lze označit za čistě stylovou variaci.

Dalším jevem, jenž nesouvisí s administrativním stylem a konceptuální psaností a zároveň není ani příliš obvyklý v běžném dorozumívání, je reprodukce hypotetické přímé řeči.

- (26) *já sem (.) skutečně hluboce přesvědčen o tom že pokud, (..) tuto (..) ee (..) v uvozovkách zakázku, (..) nedáme někému nezávislému odborníkovi, (..) aby nikdo nemoh být osočován že **no jo, to ste si kameničáci na- (.) najali někoho**, a: zase někým jiným z jiné části děčina kudy by to mělo být (.) osočování ve stejném duchu, (.) takže se k ničemu nedopátráme, (Děčín, zastupitel)*
- (27) *představte si, že: ostatní firmy, které se hlásí do soutěže do vaku, ((míněno VaK)) už o tomhle ví, (.) a teďka řeknou, (..) **pan starosta, hlásá, (.) stejné startovací podmínky pro všechny**, (.) napsal ste do novin, (..) a řeknou, **a my chceme vědět to samé, (..) co ví pan bořil protože my se hlásíme do stejné soutěže jako on, (.) jaktože on má, jiné znalosti, jaktože má jiné podklady, my to chceme taky**, (..) víte jaký to bude problém pro vak, (.) a pro město, (Jeseník, zastupitelka)*

V obou citovaných pasážích je cizí hypotetická řeč citována jako přímá řeč, verbum dicendi je vždy před reprodukovanou řečí, v příkladu (26) je asi v trpném rodě a jeho podmětem je hypotetický adresát této řeči (*aby nikdo nemoh být osočován*), před vlastní citací je ještě spojka *že*, která se ve spisovném jazyce, ale i v mluvených projevech běžného dorozumívání používá pro reprodukci nepřímé řeči, v mluvených projevech může ale uvozovat i řeč přímou (Hoffmannová – Kolářová, 2008). Zprava je hypotetická přímá řeč v ukázce (26) rámcována pouze intonací, zpětně je předěl interpretovatelný z významu následující formulace. V ukázce (27) se verbum dicendi opakuje dvakrát, jde o poměrně komplikovanou strukturu, do reprodukce hypotetické cizí řeči je zapuštěna reprodukce reálné řeči přítomného starosty: *stejně startovací podmínky pro všechny*, ta je přitom uvozena dvakrát, zleva: *pan starosta hlásá* i zprava: *napsal ste do novin*, druhá rámcová věta ovšem není úplně jednoznačně přiřaditelná autorovi. Avšak to, že po této rámcové větě mluvčí zopakuje verbum dicendi *řeknou* a pokračuje další reprodukcí hypotetické přímé řeči, svědčí spíš pro to, že *napsal jste do novin* není součástí

reprodukované cizí řeči, nýbrž že zde mluvčí-zastupitelka oslovuje přítomného starostu.

Reprodukcí hypotetické cizí řeči považují za rys typický pro politickou a mediální komunikaci, či obecně veřejnou komunikaci obsahující nějaký konflikt, a to proto, že jde o druh argumentace: mluvčí se dovolává argumentu, který by mohl použít někdo jiný. Tuto domněnku potvrzuje fakt, že v literatuře o způsobech podání řeči se o reprodukcii hypotetické cizí řeči zmiňují S. Čmejrková a J. Hoffmannová (2012) v článku *Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show*. Uváděné příklady pochází z talk-show Jana Krause, jejímž hostem byl tehdejší předseda vlády J. Paroubek, jde přitom o talk-show, která je z pozice moderátora vedena velmi konfliktně.

2.3 Prostředky typické pro spontánní nepřipravené mluvené projevy

Poslední kategorii syntaktických prostředků charakterizujících promluvy na jednání obecních zastupitelstev představují prostředky typické pro spontánní mluvené projevy. Jde o syntaktické rysy související „s linearitou mluveného textu, plynutím času a omezeností paměti mluvčího, jako jsou jevy způsobené změnou, resp. ztrátou větné perspektivy, přeroknutí a případné opravy těchto jevů, opakování slov atp.“ (Müllerová, 1994, s. 96). Tato kategorie jevů je hlavním předmětem zkoumání našeho grantového projektu, který jsem zmínila v úvodu, zde jsem se ale doposud soustředila zejména na rysy spojené s institucionálností a rétoričností. Promluvy na jednání zastupitelstev mají samozřejmě mnoho typicky mluvených syntaktických rysů, zde uvedu na závěr několik příkladů dvou z jejich typů: vsuvek a oprav. Pasáž citovaná v (28) ukazuje, že odlišit vsuvku od anakolutu, opuštění jedné konstrukce a započítí jiné, není vždy snadné, příklad (29) naopak představuje vsuvku snadno rozeznatelnou a jednu z nejběžnějších, totiž metažazykový či metařečový komentář. Příklad je přechodem k poslední kategorii, o níž budu mluvit, k opravám – je to oprava formou metařečové vsuvky.

(28) *tak z logiky věci je rada ten orgán, který nějakým způsobem s těmi materiály jako prvotní pracuje, (...) takže: ee to si myslím že bychom, (.) ee samozřejmě já sem to ještě konzultoval na dálku a po telefonu, nemám žádné stanovisko, oficiální k tomuto, (..) nicméně sem to konzultoval v olomouci, (..) tak ee když sem říkal, že u nás v jeseníku je praxe že materiály dou přímo ee do zastupitelstva, tak se nad tím všichni pozastavili (Jeseník, zastupitel)*

(29) *ministerstvo dopravy, ee (...) vystrachalo abych to řekla tak lidově, (..) nějaké peníze (Děčín, občanka)*

(30) *notabene sme, v letošním školním roce a minulém školním roce u všech škol dělali, (...) výběrová řízení případně bychom mohli říct i rekonkurzy, (Děčín, zastupitel)*

Opravy, vzhledem k monologickému charakteru analyzovaných promluv sebeopravy, a jejich důsledky pro syntaktickou výstavbu textu jsou tématem, které bude

detailně analyzováno v rámci zmíněného grantového projektu *Syntax mluvené češtiny*. Citované příklady jen naznačují některé problémy, jako jsou způsoby signalizace opravy, typy jazykových problémů, které jsou opravovány, opravy nevyřčeného aj. Příklad (31) se jeví jako oprava tvaru zájmena směrem ke spisovné normě, pokud ale useknutá slabika *za-* pochází ze slova *zastupitelstvo*, jež bylo vysloveno v bezprostředně předcházejícím kontextu, jde o složitější typ opravy a oprava gramatického tvaru je jen jejím důsledkem. Příklad (32) je zajímavý metatextovým komentářem opravy *to už je úplně jedno*, na opravě v příkladu (33) vidíme, že *nebo* může sloužit jako poměrně univerzální signál opravy, tedy nejen jako spojka uvádějící zpřesňující člen.

- (31) *program z dnešního zastupitelstva, aby bylo teda oznámeno, (.) co, které za- která usnesení byla kontrolním výborem navržena k tomu aby byla schválena.* (Jeseník, zastupitel)
- (32) *není pravdou, (.) že malá škol- malá škola školka to už je úplně jedno, versus velká školka, (.) má nehynoucí výhody v tom, (.) že: prostě se ve velké škole dělat dobře nemůže.* (Děčín, zastupitel)
- (33) *a třetí rozpočtové opatření, (.) je k připravovanému, nebo k projektu který byl schválen, (.) společná historie a současnost partnerských měst,* (Děčín, zástupkyně starosty)

LITERATURA

- ČMEJRKOVÁ, Světlá: Mluvení a psaní – konstanty a proměnné mezilidské komunikace. In: Mluvená čeština: Hledání funkčního rozpětí. Eds. S. Čmejrková – J. Hoffmannová. Praha: Academia 2011, s. 19 – 40.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá – HOFFMANNOVÁ, Jana: Intertextualita a její podíl na vyjednávání pozic účastníků talk show. In: Slovo a slovesnost 2012, roč. 73, s. 263 – 284.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – KOLÁŘOVÁ, Ivana: Reprodukce cizí/vlastní řeči v mluvených projevech (*von prej no co budeme mít k vobědu / říkám no tak co chceš / a von já nevím.*). In: Čeština v mluveném korpusu 1. Eds. M. Kopřivová – M. Waclawičová, Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2008, s. 115 – 123.
- HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila: K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. In: Slovo a slovesnost, 2014, roč. 75, č. 1, s. 3 – 38.
- HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila: Sféra institucionální komunikace. In: Stylistika mluvené a psané češtiny. Ed. J. Hoffmannová. Praha: Academia 2016, s. 144 – 181.
- KOCH, Peter – OESTERREICHER, Wulf: Sprache der Nähe – Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. In: Romanistisches Jahrbuch, 36. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1985, s. 15 – 43.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan: Dialog a monolog. In: Studie II, Brno: Host (2007 [1940]), s. 89 – 115.
- MÜLLEROVÁ, Olga: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. Praha: Academia 1994. 145 s.
- MÜLLEROVÁ, Olga: Veřejná shromáždění. In: Jak vedeme dialog s institucemi. Eds. J. Hoffmannová – O. Müllerová. Praha: Academia 2000, s. 155 – 178.

Číslo a počet v slovenčine a v maďarčine

SÁNDOR JÁNOS TÓTH

Pedagogická fakulta, Univerzita J. Selyeho, Komárno

Number and quantity in Slovak and Hungarian

Jubilees are connected with numbers, the honoree, Slavomír Ondrejovič translated one of W. Humboldt's works (Humboldt, 2000) to Slovak, which is a fundament of the theory about the linguistic image of the world. Our honoree also researches the sociolinguistic aspect of the Hungarian-Slovak relations. That is why we analyse the grammatical category of numerus and the word class of numerals in Hungarian and Slovak from the aspect of linguistic relativity and ethnolinguistics.

1. Úvod

Jubileá sa viažu na čísla, jubilant Slavomír Ondrejovič preložil základné dielo (Humboldt, 2000) neskoršej teórie jazykového obrazu sveta (ďalej JOS), preto v príspevku vychádzame z etnojazykového a relativistického prístupu pri porovnaní čísloviek a gramatickej kategórie čísla v slovenčine a v maďarčine – veď jubilant sa venoval aj sociolingvistickým výskumom interakcie týchto dvoch jazykov.

Vyjadriť počet niečoho je elementárnym komunikačným zámerom v každom jazyku, predsa – alebo práve preto – existuje veľká pestrosť medzi jazykmi sveta vo vyjadrovacích možnostiach kvantitatívnosti: preto považujeme za zvlášť zaujímavé komplexne analyzovať numerus ako jazykovú kategóriu a numeráliá ako slovný druh a porovnať ich fungovanie v dvoch jazykoch. Našou hypotézou je, že v celosvetovom porovnaní majú maďarčina a slovenčina pomerne blízky jazykový obraz sveta z aspektu čísla a počtu.

Vychádzame z teórie jazykového relativizmu a JOS, ktorú stručne spracovali O. Orgoňová a J. Dolník (2010, s. 9 – 60), a metodicky sledujeme etnolingvistický prístup J. Pokorného (2010, s. 242 – 249). A. Aikhenwald (2007, s. 6) zdôrazňuje, že JOS je možné sledovať nielen na lexikálnosémantickej rovine, ale aj porovnaním gramatík jazykov. Pri porovnaní gramatických kategórií uplatňujeme metodológiu K. Buzássyovej (1977, s. 134 – 148; 1971, s. 160 – 174) a H. Lehečkovej (2003).

Našou metódou je synchronne porovnanie gramatickej kategórie čísla sloviess a menných slovných druhov, resp. slovného druhu čísloviek v maďarčine a v slovenčine z aspektu gramatického systému a jeho relácie k realite, čiže tematiku skúmame aj z toho hľadiska, aká logika vyjadrenia kategórie čísla a počtu entít sveta sa ukazuje v skúmaných jazykoch.

Počítanie vecí okolo nás a vyjadrenie počtu je základnou, univerzálnou jazykovou funkciou, ktorá je reprezentovaná vo všetkých jazykoch sveta. J. Pokorný (2010, s. 242 – 246) uvádza exotické príklady rôznych číselných systémov. Nás zaujíma, ako sa vyjadruje gramatická kategória čísla v menej exotických, no nepríbuzných jazykoch, ako je maďarčina a slovenčina. Opis gramatických kategórií a kategorizácia entít okolo nás do slovných druhov sú dvoma výskumnými oblasťami morfológie. V našom výbere ich spája sémantika čísla a počtu.

2. Kategória čísla

Jazyk odráža realitu tak, že ju rozčleňuje. Pri odrazových kategóriách sa pôvodne vychádza napr. z prirodzeného rodu; antropomorfizmus – hoci v odlišnej miere – je prítomný vo všetkých jazykoch (porov. Krupa, 1990, s. 126 – 130). V. Krupa (1980, s. 41) tiež píše o logickosti, resp. nelogickosti gramatických kategórií: tie vychádzajú z reality (napr. prirodzený rod alebo ľudské telo ako nástroj počítania, napr. na prstoch) a gramatikalizujú sa, nadobúdajú abstraktnejšie funkcie ako priamy odraz reality. Dôležitosť vyjadrenia istých kategorizačných aspektov môže byť od jazyka k jazyku odlišná (napr. rod v maďarčine nie je dôležitý), ale číslo je veľmi tesne späté s realitou – uvedené exotické príklady J. Pokorného (2010, s. 242 – 247) ukazujú veľkú rôznorodosť vyjadrovacích systémov. Typy plurálu podľa transparentnosti štruktúry v jazykoch sveta zhrnul J. Pokorný (2010, s. 242 – 244) do nasledujúcich schém:

- aditívny plurál: X a X a X...
- porovnávací plurál: X a podobné,
- asociatívny plurál: *Karlovcí, rodičia*,
- príbuzenský plurál: *bratia*,
- inkluzívny plurál: X a ďalší,
- lomený plurál,
- plurál veľkého alebo malého počtu,
- hromadné podstatné mená so singulárnym charakterom.

Nakoľko sa takáto diverzifikácia vzťahuje na geneticky a typologicky odlišné, no areálovo blízke jazyky ako slovenčina a maďarčina?

2.1 Numerus menných slovných druhov

Slovenčina aj maďarčina rozlišujú číslo gramaticky, tvarom podstatných a prídavných mien, zámen a sloviac. Slovenčina zdedila tri čísla z praslovančiny: sg., pl. a duál. Singulár označoval jedinca, jednu vec. Plurál označoval väčší počet jedincov, vecí a duál dve veci v párovom vzťahu, napr. *očima, nohama, rukama*, neskôr dve živé veci alebo bytosti. Duál v starej slovenčine zanikol približne v 14. storočí. Jeho funkcie prevzal plurál. Toto splynutie sa odrazilo v tom, že v pluráli sa uplatnili niektoré prípony duálu, napr. *ženáma, rukáma, chlapoma*. Dvojtvary sa ustáliili, napr. *do ušú* → *do uší*, *do prsú* → *do prs* (Krajčovič, 2009, s. 84).

Značná časť jazykov (napr. lihir, sursurunga) naopak vyjadruje duál, triál a paukál označujúci malé množstvo (Pokorný, 2010, s. 243). Z tohto vonkajšieho hľadiska je možné skonštatovať paralely JOS v slovenskom a maďarskom jazyku, ale v slovenčine sú diferencovanejšie súvislosti medzi sémantickými kategóriami substantív a gramatickou kategóriou ich čísla. Kvantita podstatných mien disponuje aj aspek-

tom počítateľnosti a nepočítateľnosti. M. Sokolová (2007, s. 23) upozorňuje na súvislosť gramatickej kategórie čísla a sémantickej klasifikácie podstatných mien na počítateľné a nepočítateľné. Ďalej ich môžeme rozdeliť na hromadné a látkové mená. Pravda, nie všetky jazyky majú takéto členenie (Dryer – Haspelmath, 2013). Počítateľné podstatné mená majú jednotné aj množné číslo. Medzi počítateľnými a nepočítateľnými entitami je najostrejší rozdiel v angličtine, kde je rozdielna aj otázka: *how many?/how much?* Slovo *information* je v angličtine nepočítateľné slovo, vyžaduje kvantifikátor: *a piece of information*. Slovenčina taký jav vo vzťahu k abstraktným pojmom nemá, len v prípade látkových substantív: *dva poháre vína*. V maďarčine takéto dištinkcia nie je gramatikalizovaná.

2.1.1 Typy singuláru v slovenčine – singuláriá tantum

- hromadný sg., napr.: *mládež, ľudstvo, diplomacia*,
- látkový sg., napr.: *voda, múka, káva, piesok*,
- distributívny sg. – ide o pridelovanie (distribúovanie) jednotliviny nadradenému množstvu, napr.: *Naliala chlapom po pohárikú.*

Každá sekretárka má vedieť písať na počítači.

- druhový sg., napr.: *Babôčka pávoooká znáša vajíčka na listy žihľavy.*
(Navrátil 2009a, s. 33 – 36)

Ide o indoeurópsky jav, maďarčina sa na tieto aspekty JOS nekoncentruje. Vo vzťahu k abstraktným podstatným menám má akademická *Maďarská gramatika* jedinú poznámku: „... nezvykneme ich dávať do množného čísla“ (Keszler et al., 2000, s. 188). Na rozdiel od toho v slovenčine existuje diferencovanejšie delenie podstatných mien vo vzťahu k plurálu.

Skupinový pl.: párové veci, súvislé množstvo, existuje sg., ale je príznakový, napr.: *ponožky, ríbezle, jahody, čerešne, vlasy, oči, chlpy, ruky*. Apelatívum: *slovenské pívá*. Pre JOS Maďarov sú takéto delenia entít cudzie, v maďarčine je formálne všetko počítateľné. Táto skupina substantív existuje aj v maďarčine, ale len ako sémantická kategória, v gramatických vlastnostiach sa neodlišujú (Cserniczkó – Karmacsi, 2008, s. 51).

2.1.2. Pomnožné podstatné mená: pluráliá tantum

Sémantické skupiny pomnožných podstatných mien:

- *prázdniny, vohľady, fašiangy, hody, meniny, Vianoce, Turíce, pytačky, páračky, priadky*,
- *Nové Zámky, Košice, Topoľčany, Donovaly, Dolniaky, Levice, Apeniny, Vysoké Tatry*,
- *nohavice, šaty, lyžiarky, tepláky, montérky, nylonky, gate, traky*,
- *čučoriedky, brusnice, drieny*,
- *bedrá, plúca, útroby, kučery, šediny, ústa, kríže*,
- *odpadky, omrvinky, piliny, otruby, zostatky, obrezky, zlievky, výplaky*,
- *hrable, jasle, kliešte, krosná, nožnice, vidly, sane, hodiny, peniaze*,
- *osýpky, suchoty, príušnice*.

K pomnožným podstatným menám patrí používanie skupinových čísloviek: *jedny ústa, dvoje hrable, troje vidly* (Oravec – Bajzíkova – Furdík, 1988, s. 41 – 43).

V maďarčine sa pluráliá tantum vyskytujú iba okrajovo: *háromkirályok, minden-szentek, gázművek, Egyesült Államok*; sloveso je v jednotnom čísle, napr.: *Az Egyesült Államok volt a legnagyobb imperialista hatalom. A gázművek számlát küldött* (Vaňko, 1995, s. 100). *Kellemes ünnepeket!* ‚Príjemné sviatky!‘ V oboch jazykoch je forma plurálová, no myslíme na jednu entitu. Z antropologického aspektu je pozoruhodné číslo párových orgánov. Maďarským ekvivalentom viazaného plurálu typu *őci, nohy, ruky, vlasy* je singulár, lebo tieto časti tela sa interpretujú ako jeden celok. Ak niekomu chýba napr. jedna noha alebo ruka, v maďarčine sa používa označenie *féllábú, félkezű* (‚polnohý, polruký‘). V maďarčine síce neexistujú pluráliá tantum, no predsa sa preberajú slová spolu so zakončením slovenského množného čísla, a to pod vplyvom analógie uvedenej maďarskej prípony *-i*:

lodičky → *logyciski, körömcipő*‘ sg.

čapky → *tyapki, titokzokni*‘ sg.

tepláky → *tyepláki, melegítőnadrág*‘ sg.

vložky → *vlozski, intimbetét*‘ sg.

Z týchto slov sa v maďarčine ďalej tvorí pl.: *tyapkik, vlozskik, logyciskik* (Lanstyák, 2006, s. 95). Ide o jav transnumerizácie (Ološiak – Ološtiaková-Gianitsová, 2007, s. 32):

lat. sg. *opus* pl. *opera* → sk., maď. sg. *opera*

lat. sg. *medium* pl. *media* → maď. sg. *médium, *médiák* pl. *médiumok, *médiák* (v prípade tohto slova ide v maďarčine o nižší stupeň zdomácnosti, pl. sa tvorí analogicky ako slová *opera* alebo *keksz*, ale jazyková norma túto formu ešte neprijala)

angl. pl. *cakes* → sk. sg. *keks*, pl. *keksy, keks|ík|y*, maď. sg. *keksz*, pl. *kekszek*

angl. sg. *rifle* → sk. pl. *rifl|e* (analogicky ako pl. tantum *nohavice*), ale angl. *jean|s* → sk. *džíns|y*. Dôvod: *-e* je plurálovým sufixom v slovenčine, preto sa gramatikalizuje, kým *-s* nie, preto sa lexikalizuje.

angl. pl. *clip|s* → sk. pl. *klips|y*, maď. pl. *klipsz|ek*

angl. pl. *slip|s* → sk. pl. *slip|y*

V maďarskom preklade môžu slovenské pomnožné podstatné mená spôsobiť homonymiu. Vety *Kúpil si si nohavice? Daj mi okuliare!* možno preložiť dvojako: *Vettél maganak nadrágot?/Vettél magadnak nadrágokat?*, resp. *Add ide a szemüveget! Add ide a szemüvegeket!* Prvá veta sa vzťahuje na jeden pár vecí, druhá na viac párov. V slovenčine možno v prípade kúpy viac kusov takého druhu tovaru spresňovať význam vety lexikálnymi prostriedkami, napr. *Kúpil si si niekoľko párov nohavíc?*

Slovenčina a maďarčina majú celkovo blízky JOS z hľadiska singuláru a plurálu, no špecifické prípady (pluráliá tantum, hromadné, látkové a podobné indoeurópske kategórie) si vyžadujú pozornosť Maďara, rozmyšľajúceho v transparentnej bilaterálnosti jednotného a množného čísla a vyvolávajú pocit cudzosti (k tomu pojmu porov. Dolník, 2015, s. 13 – 172) pri používaní slovenského jazyka.

2.1.3 Tvarotvorba plurálu

V slovenčine sa na rozdiel od maďarčiny kategória čísla vyjadruje v rámci jednej gramatickej morfémy spolu s kategóriou pádu a rodu. Gramatickými morfémy N pl. v jednotlivých deklinačných štruktúrach mužského rodu sú *-i, -ovia, -y* a *-e*,

v ženskom rode *-y, -e, -i* a v strednom rode *-á, -ia* a *-atá*. „V maďarčine sa však plurál podstatných mien vyjadruje tzv. všeobecným znakom *-k*, prípadne jeho variantmi (pri substantívach označujúcich privlastňovacie vzťahy príponou *-i* alebo jej variantmi), ktorý sa pripája k otvorenej (t. j. na samohlásku zakončenej, napr. *fa – fák*) alebo zatvorenej (t. j. na spoluhlásku zakončenej, napr. *nap – napok*) kmeňovej morféme. Ak je kmeň zakončený na spoluhlásku, v maďarčine pred tzv. znakom *-k* musí stáť spájacia samohláska.“ (Misadová, 2011, s. 70) V maďarčine sa generálna plurálová prípona *-k* používa nielen pri skloňovaní podstatných mien, ale vo všetkých menných slovných druhoch. Výnimku tvorí vyjadrenie privlastňovacieho vzťahu v množnom čísle, kde sa používa prípona *-i*.

Morfematickú stránku plurálu spracovala najnovšie M. Mošaťová (2010, s. 18 – 23). Zisťuje pomernú pravidelnosť kategórie čísla, kde prevláda segmentálny homomorfizmus popri rovnakom podiele neutralizovaného. Redukovaný a alternovaný homomorfizmus, supletivnosť alebo identická forma singuláru a plurálu sú okrajovými javmi v slovenčine. Supletivizmus typu človek – ľudia v maďarčine neexistuje pri tvorbe plurálu, alternácie a neutralizácie kmeňa sa však vyskytujú; túto tematiku spracoval M. Pilecky (2007, s. 95 – 102):

- zmena dlhej kmeňovej samohlásky na krátku, napr. *kéz – kez|ek, madár – madar|ak*,
- vypadnutie kmeňovej samohlásky, napr. *dolog – dolg|ok, terem – term|ek*,
- zmena pozície samohlások v kmeňovej morféme aj s chýbajúcou samohláskou, napr. *kehely – kelyh|ek, pehely – pelyh|ek*,
- zmena poslednej krátkej samohlásky kmeňovej morfémy na dlhú, napr. *apa – apá|k, fa – fá|k*.

„Pri tvorení podstatných mien v N množného čísla, napriek rozdielnym typologickým črtám slovenského a maďarského jazyka, sa v oboch jazykoch vyskytujú podobné varianty kmeňových morfémy. Najtypickejšou hláskovou zmenou pri tvorení N maďarských podstatných mien v množnom čísle je ‚pridanie‘ spoluhlásky v do kmeňovej morfémy. Táto zmena môže byť kvantitatívna, čo znamená, že okrem pridania spoluhlásky v sa skrúti aj samohláska kmeňovej morfémy, napr. *ló – lov|ak*. V ostatných prípadoch okrem pridania spoluhlásky v v kmeňovej morféme nastávajú aj rôzne kvalitatívne zmeny: mení sa timbre samohlások, napr. *szó – szav|ak, tó – tav|ak*, z kmeňovej morfémy vypadne posledná samohláska, napr. *falú – falv|ak*, ale môže sa stať aj to, že okrem pridania spoluhlásky v do kmeňovej morfémy nenastanú v kmeni slova ďalšie zmeny, napr. *mag – magv|ak, mű – műv|ek*. Hláskové zmeny pri tvorení N pl. substantív sa teda v slovenskom jazyku vyskytujú v menšej, v maďarskom jazyku vo väčšej miere, čo zákonite vyplýva z typologických vlastností oboch jazykov.“ (Misadová, 2011, s. 70 – 74)

2.1.4 Menná kongruencia a kategória čísla

Špecifickou črtou maďarčiny je, že predmet pozostávajúci z viac častí je v sg.:

maď. sg. *fáj a lába* ‚bolí ma noha – možno, že obidve‘

maď. sg. *féllábú* ‚má pol nohy – čiže je jednonohý‘

maď. sg. *levágatom a hajam* ‚dám si ostrihať *vlas sg.!‘

Myslenie v sg. je výsledkom jazykovej ekonómie v maďarčine, jednotným číslom sa označuje predmet, ak zámeno alebo číslovka už vyjadruje pl. (Hegedús, 2004, s. 222):

maď. sg. *sok banánt vásárolt* **sok banánokat* ,kúpil veľa banánu’

maď. sg. *a végzős hallgatónkat orvossá avatták* **orvosokká avatták* ,promovali lekárov’

maď. sg. *a mai gyerekek önzővé válnak* **önzőkké válnak* ,stali sa sebeckým’

Pod vplyvom susediacich indoeurópskych jazykov sa v substrátových variantoch maďarčiny vytvárajú kontaktové plurálové konštrukcie:

**Szép banánokat árulnak az üzletben. V obchode predávajú pekné banány.*

*Prosím si dve pívá. pl. – Két sört kérek. sg. – *Kérek két söröket. pl.*

maď. *szép szeme van* – **szép szemei vannak* – pl. pod vplyvom *má pekné oči* (Benő, 2008, s. 139)

*Több *autók *mentek, sok *verseket olvastam, Mária és Júlia férjhez *mennek*

Na rozdiel od maďarčiny je v slovenčine zhoda zloženého slovesno-menného prísudku v čísle.

Košice sú (pl.) metropola (sg.) východného Slovenska. ↔ Košice sú metropolou východného Slovenska.

Na riešenie tohto protikladu sa využíva inštrumentál (Kačala, 2014, s. 54). J. Furdík (1977, s. 40 – 50) tvrdí, že „na rozdiel od maďarčiny slovenské prídavné mená sú trojvýchodiskové: majú gramatickú kategóriu zhody v rode, čísle a páde. (...) Gramatická zhoda medzi prídavným menom a podstatným menom sa v maďarčine uplatňuje ako syntaktický postup na vyjadrenie spolupatričnosti slov vo vete. V porovnaní so slovenčinou sú však odlišné základné formy zhody, sčasti rozdielna je aj konfigurácia gramatických kategórií, ktoré sa na vytváraní zhody zúčastňujú a líšia sa aj formálne prostriedky vyjadrenia zhody. (...) V maďarčine základnou kategóriou, ktorá konštituuje zhodu, je kategória čísla. Je to vlastne jediná univerzálna kongruenčná kategória, prítomná vo všetkých formách substantívnej kongruencie. V slovenčine má táto kategória pri konštituovaní kongruencie len sekundárnu úlohu, pretože primárne túto funkciu zastáva kategória rodu a najmä pádu. Z toho vyplýva, že substantívna kongruencia v slovenčine, keďže je „zdvojená“ (rod + číslo), je značne silnejšia ako v maďarčine, kde spočíva v podstate v jedinej kategórii.“

No „vzhľadom na to, že maďarčina nemá kategóriu gramatického rodu, zhoda prídavného mena ako určujúceho člena substantívnej syntagmy s podstatným menom ako určovaným členom syntagmy sa v maďarčine nerealizuje ani v čísle, ani v páde. Napríklad prídavné meno *öreg* ,starý’ v spojení s pádmí podstatného mena *ház* ,dom’ a *épület* ,budova’ nemení svoj tvar: *öreg ház* – *öreg házat* – *öreg házaktól* (...), podobne *szép lány* ,pekné dievča N’, *szép lányt* ,pekné dievča A’, *szép lányról* ,o peknom dievčati L’, *szép lányokról* ,o pekných dievčatách’, *öreg épület* – *öreg épületek*“ (Vaňko, 2015, s. 46).

2.2 Verbálna gramatická kategória čísla

Číslo majú podľa J. Pokorného (2010, s. 242 – 245) nielen entity, ale aj slovesá, kde je kvantifikovaný dej alebo predikát (viacnásobnosť deja, frekvencia, miera,

časová a priestorová extenzia). Existujú však jazyky (napr. amazonský jazyk pira-ha), kde sa neodlišuje číslo osoby (*ja/my*), v ich JOS sa nevenuje veľká pozornosť množstvu.

Slovesná gramatická kategória čísla je podľa L. Navrátila (2009b, s. 69 – 70) ob-siahnutá v kategórii osoby, kým J. Kačala (2014, s. 145 – 147) ju považuje za oso-bitnú gramatickú kategóriu. Nezávisle od toho, ktorú koncepciu považujeme za smerodajnú, možno skonštatovať, že číslo slovíes vyznačuje skôr paralely v slo-vensko-maďarskom porovnaní. V oboch jazykoch sa časujú slovesá v množnom a jednotnom čísle a v oboch jazykoch je číslo nositeľom zhody.

Kategória čísla sa využíva v slovenčine na vyjadrenie vykania. Na vykanie (Dryer – Haspelmath, 2013) sa vo väčšine jazykov sveta používa variant záměna 2. osoby (*ty/vy*), kým maďarčina má na to osobitné, komplikovanejšie prostriedky (*ön, maga, tessék*). Z toho vyplýva, že v slovenčine je vykание v množnom čísle menej transparentné, je vyjadrené 2. zámennou osobou plurálu a prostredníctvom zho-dy slovesného prísudku s osobou podmetu (*pozdravujem Vás – köszöntöm Önt / köszöntöm Önöket, podte! – jöjjön / jöjjenek / gyertek!*); z hľadiska maďarčiny je teda v slovenčine polysémia. Túto polysémiu sa snažia odstrániť hovoriaci tvarmi, napr. *boli by ste taký dobrý/taká dobrá*. Komplikovanejšie spôsoby vyjadrenia vy-kania spôsobujú, že v maďarčine je vykание na ústupe, ľudia si tykajú aj v takých situáciách, keď si v slovenčine vykajú. Dôvodom je predovšetkým jazyková ekonó-mia, na ktorú sa explicitne odvolávajú sami používatelia jazyka, keď si potykajú – vraví sa, že pre jednoduchosť.

2.2.1 Kongruencia predikatívnej konštrukcie

Otázky zhody v predikatívnej syntagme spracovali J. Furdík (1977, s. 43) a K. Bu-zássyová (1977, s. 139 – 140). Jednosť a mnohosť v kvalite sa zhoduje so singulá-rom a plurálom v gramatickom tvare, paralelnosť JOS z hľadiska čísla pri časovaní slovíes narúša iba existencia plurálií tantum v slovenčine, napr. *Čas sú peniaze. Košice sú pekné mesto*. (Buzássyová 1977, s. 139 – 140).

„V maďarčine sa v prísudzovacom sklade slovesný prísudok zhoduje s podme-tom vyjadreným substantívom alebo zámenom v osobe a čísle, napr. *(én) futok ,(ja) bežím’, a fiúk futnak ,(te) mész ,(ty) ideš’, a gyerekek mennek ,(te) idú’*. Menný prísudok sa zhoduje s podmetom v čísle, napr. *a tanuló jó ,(te) študent (je) dobrý’, a tanuló jók ,(te) študenti (sú) dobrí’*.“ (Vaňko, 2015, s. 47)

Zhoda príslovkového slovesa v osobe a čísle so substantívom alebo zámenným podmetom je prítomná v oboch jazykoch: pl. *a fiúk játszanak, sg. én adok*. Odliš-nosti sú v tých prípadoch, keď je sloveso v minulom čase alebo podmienovacom spôsobe. V takom prípade sa slovenské sloveso zhoduje s podmetom nielen v oso-be a čísle, ale aj v mennom rode – túto kategóriu však maďarčina nemá (Vaňko – Auxová, 2015, s. 91).

3. Počet v jazyku – číslovky ako samostatný slovný druh?

3.1 Numeráliá a číselné systémy

Bázu číselných systémov v jazykoch sveta analyzujú M. Dryer a M. Haspelmath (2013). Ľudské telo bolo nástrojom počítania, preto sa vo väčšine jazykov vyvinul

desiatkový systém (10 prstov), ale existujú napr. aj dvadsiatkové systémy, relikty tohto systému je vo francúzštine *vingt* a maďarčine *húsz*. Osobitné nemotivované pomenovania (napr. *zwölf, eleven*) pre 11, 12 v germánskych a románskych jazykoch sú stopami dvanástkového systému (hodiny, mesiace), slovenčina má osobitné archaické pomenovanie pre 40: *meru*, porov. rus. *sorok*. Sú jazyky (napr. v Amazónii), v ktorých sú len neurčité číslovky (rozlišuje sa *jeden* a *dva*, ďalej iba *mnoho*, *málo* a *trochu viac než málo*) (Pokorný, 2010, s. 242 – 247).

Číslovky sa formovali ako súčasť prirodzeného jazyka v bežnej komunikácii, nie ako súčasť exaktnej matematickej nomenklatúry. Počet sa spočiatku vyjadroval ako ohraničený celok v zmysle *dvojica, trojica, päťica* atď. Až neskôr vzniklo vedomie, že číslovky vyjadrujú **číselné hodnoty** aritmetických úkonov. Číslovky ako slovný druh sa začali formovať až v období samostatného vývinu slovanských jazykov. Vzory čísloviek slovenčina nezdedila z praslovančiny (Krajčovič, 2009, s. 125 – 127). V indoeurópskych jazykoch existoval aj duál (v slovinčine je zachovaný), existujú jazyky s triádom aj kvadrálom na pomenovanie malého počtu do 5 (Pokorný, 2010 s. 243). (Porov. používanie G od čísla 5 v slovenčine.)

Číselné systémy sú jednoznačným odrazom JOS daného jazykového spoločenstva. Pomenovanie číslic ovplyvňuje aj matematické schopnosti ľudí: v čínskom jazyku sú transparentnejšie pomenovania číslic ako v angličtine; aj to môže byť príčinou toho, že ázijskí žiaci majú lepšie výkony v matematike (Pokorný, 2010, s. 249).

Na vyjadrenie zložitejšieho počtu treba mať vyvinutý aj systém čísloviek. Pri tvorení čísloviek poznáme bázy čísloviek, podľa ktorých tvoríme zložitejšie tvary matematickými úkonmi. Exponenciu môžeme vyjadriť buď novými slovami (sto, tisíc), alebo afixmi (milión, bilión, trilión). Táto forma tvorenia je dosť mladá, pochádza z Európy.

Vo väčšine jazykov sveta sa používa desiatková sústava čísiel, ale existujú aj dvanástkové, dvadsiatkové a šesťdesiatkové systémy. V Papue-Novej Guinei počítajú podľa častí tela. V takom prípade môže napr. slovo *rameno* znamenať aj viac čísiel, aj časť tela. Počítanie je kultúrnou aktivitou, ktorá nezávisí len od formálneho systému čísloviek. Pri výskume číslicových systémov sa treba zaoberať aj tým, že v dnešnej dobe čoraz viac spoločností prechádza na desiatkovú sústavu kvôli západnej kultúre. Z kultúrneho, antropologického a jazykovedného hľadiska je zaujímavý spôsob zápisu čísloviek aj tematika magických čísiel v rôznych kultúrach (Pokorný, 2010, s. 245 – 249).

3.2 Číslovky a gramatické kategórie ostatných slovných druhov

Číslovky sú nadstavbovým slovným druhom, lebo v rámci kategoriálneho významu kvantitatívnosti funkčne napodobňujú tri slovné druhy:

- substantíva (*tri, traja, jednotka, päťorka, polovina, polovica, tretina*),
- adjektíva (*trojaký, trojnásobný*),
- adverbiá (*trojnásobne, trojako, trojmo*).

Z toho dôvodu B. Keszler et al. (2000, s. 70 – 79) popiera opodstatnenosť samostatného slovného druhu čísloviek v maďarčine, lebo formálne aj funkčne sú prídavnými menami, resp. substantívami. Ani *Morfologické aspekty súčasnej sloven-*

činy (Dolník et al., 2010) nevenujú osobitnú pozornosť číslovkám. Existencia tohto slovného druhu je opodstatnená iba sémanticky a na základe tradície gramatík. Gramatickú tradíciu klasifikácie kvantitatívnych slov prehodnotil P. Ondrus (1969, s. 11 – 47). Navrhuje prechodné riešenie, ktoré si zachová samostatný slovný druh pre užší kruh čísloviek (základné, rozčleňovacie, podielové, zlomkové – teda so samostatným významom pomenovania počtu). Isté typy neurčitých, násobných, druhových a radových čísloviek navrhuje zaradiť medzi príslovky, zámená, prídavné mená alebo podstatné mená podľa toho, ako sa na ne pýtame (Ondrus, 1962, s. 233).

Akademická *Maďarská gramatika* obsahuje tri vetné členy súvisiace s číslom (Keszler et al., 2000, s. 426 – 427, 445 – 446):

- príslokové určenie čísla (számhtározó), podtyp príslokové určenie času vyjadrené multiplikatívami: *-krát – egy|szer élünk, öt|ször kérte, sok|szor gondolt rá;*
- príslokové určenie číselného stavu (számállapot-határozó): *Csak négyen maradtunk. – Len štyria sme zostali. Ók ketten vannak. – Oni sú dvaja;*
- kvantitatívny prívlastok (mennyiségjelző): na otázku *kolko?* odpoveďou nie je vždy číslovka (*prvá herecká garnitúra*).

Číslovky súvisia so spomenutými slovnými druhmi aj z aspektu gramatických kategórií. Číslovky, ktoré vystupujú pri mene, preberajú s obmedzením:

- substantívnu kategóriu rodu (*jeden/jedna/jedno, dva/dve* – podobne ako zámeno *oni/ony*) a životnosti (*dvaja, traja, štyria*) – tieto kategórie a tvary v maďarčine neexistujú;
- adjektívnu kategóriu stupňovania majú neurčité číslovky v oboch jazykoch; pri stupňovaní sa vyskytujú supletívne tvary v slovenčine aj v maďarčine, napr. *veľa – viac, sok – több*.

Samostatne používané číslovky vyjadrujú kategóriu pádu. V slovenčine sa číslovky zhodujú s podstatným menom – okrem gramatického rodu a čísla – aj v páde, napr.: *ľúbi jedné|ho muža*. V maďarčine sa v takýchto konštrukciách nachádza vždy nemenný tvar čísloviek: *egy férfit szeret*.

L. Navrátil (2009a, s. 165) poznamenáva, že číslovky nemajú morfológickú kategóriu čísla, lebo je to obsiahnuté v ich lexikálnom význame. Kategória čísla sa uplatňuje iba pri číslovkách, ktoré:

- majú formu adjektív, napr. *jeden – jedni manželia, jedny cigarety,*
- vyjadrujú číselné postavenie vecí a ich skupinu v rode: *chlapci boli prví, dievčence boli druhé,*
- vyjadrujú číselné určenie druhej variability (druhové číslovky), napr. *dvojaká múka*.

J. Vaňko (1995, s. 116 – 118) zdôrazňuje, že v maďarčine zostávajú podstatné mená po číslovke (určitej i neurčitej) v jednotnom čísle, napr. *egy asztal – két asztal – öt asztal*. Číslovky sa v pozícii prívlastku neskloňujú.

V slovenčine sa oproti nemennej forme maďarskej číslovky *egy*, napr.: *egy férfi, egy nő, egy gyerek*, uplatňuje gramatická kategória rodu: *jeden muž, jedna žena, jedno dieťa*. Od čísla *dva* až po *štyri* stojí v slovenčine substantívum v množnom čísle, kým v maďarčine v jednotnom čísle, napr.: *dva stoly – két asztal, dve ženy*

– *két asszony, dve deti – két gyerek*, pričom pri podstatných menách mužského rodu sa v slovenčine uplatňuje aj kategória životnosti, napr.: *traja muži – három férfi, tri stoly – három asztal*. Od čísla *pět* nahor je v slovenskom jazyku príslušné podstatné meno v G pl., napr.: *pět mužov, päť žien, päť detí*, kým v maďarčine zostáva v N sg., napr.: *öt férfi, öt nő, öt gyerek*.

3.3 Druhy čísloviek v slovenčine a maďarčine

Pre sémantiku čísloviek je v oboch jazykoch rozhodujúci pojem počtu jednotlivostí, druhov, skupín, opakovaní:

- **určité číslovky:** počet vyjadriteľný číslom, presné vyjadrenie počtu/číselné určenie vecí – môže byť nahradený číslicami;
- **neurčité číslovky:** počet nevyjadriteľný číslom, iba približne, na základe subjektívneho postoja (Navrátil, 2009a, s. 166 – 167).

M. Dryer a M. Haspelmath (2013, kap. 53) analyzujú formálnu súvislosť **odvodnosti radových čísloviek zo základných**:

- nie je rozdiel medzi základnými a radovými;
- sú totožné, s výnimkou číslovky *prvý*;
- pravidelná derivácia: **jeden|tý, *dva|tý*;
- *prvý* je supletívny a od 2 sufixácia;
- **prvý a druhý sú supletívne a od 3 sufixácia.**

Logika tvorenia základných a radových čísloviek je podľa posledného, zvýrazneného postupu totožná v maďarčine a v slovenčine. V oboch jazykoch sa vyskytujú supletívne tvary číslovky 1 a 2, ďalej je derivácia radových čísloviek pravidelná.

Maďarská gramatika rozlišuje aj **zlomky**, napr.: *ötöd, hatod, pätina, šestina* (Csernicskó – Karmacsí, 2008, s. 60 – 61). Tie slovenská gramatika nepokladá za samostatnú kategóriu čísloviek. Podstatné meno po zlomkoch je v G sg., napr.: *tretina hrušky – harmad körte, polovica chleba – fél kenyér*. Číslovka *pol* je úplne nesklonná: *pol tucta, do pol tucta, s pol tuctom*. Číslovka *štvrt* má v singulári nesklonný tvar *štvrt* a v pluráli nesklonný tvar *štvrte*: *tri štvrte hodiny*.

Podielové číslovky tiež nie sú samostatnou kategóriou, pokladajú sa za skloňované tvary základných čísloviek, napr.: *po dvoch, po jednom* (Čulenová – György, 2015, s. 157). Ich tvorbu v jazykoch sveta predstavili M. Dryer a M. Haspelmath (2013). Existujú jazyky bez podielových čísloviek, ich derivácia je možná reduplikáciou, prefixáciou, sufixáciou, prepozíciou, postpozíciou alebo miešaním týchto spôsobov. Z toho slovenčina uplatňuje prepozíciu, maďarčina reduplikáciu (*egy-egy*) a sufixáciu (*egy|en|ként*).

„V slovenskom jazyku sa **pri označení počtu vecí vyjadrených pomnožnými podstatnými** menami používajú **skupinové číslovky** namiesto základných (napr.: *jedny nohavice, dvoje dverí*). Ich ekvivalentmi v maďarčine sú základné číslovky (porov.: *egy nadrág, két ajtó*).“ (Misadová, 2011, s. 83) Napr.:

dvojo kachiel – két kályha
štvoro husiel – négy hegedű
dvoje očí – két szem
trojo topánok – három cipő
desatoro prikázaní – tízparancsolat

„Na pomenovanie obyčajného počtu dejov v slovenčine slúžia **násobné číslovky** tvorené zo základných čísloviek pomocou slova *raz* alebo nesamostatnou zložkou *-krát* (napr.: jeden *raz*, *dva|krát*). V maďarčine im zodpovedajú adverbiá tvorené zo základných čísloviek príponami *-szor/-szer/-ször* (porov.: *egyszer*, *kétszer*, *öt-ször*). **Druhové číslovky** v slovenčine pomenúvajú počet druhov vecí (napr. *dvojaký*, *päťoraký*). Ich ekvivalentmi v maďarčine sú prídavné mená tvorené zo základných čísloviek adjektívnymi príponami *-fajta* alebo *-féle* (porov.: *kétfajta*, *ötféle*).“ (Misadová, 2011, s. 83 – 84)

V maďarčine má číslovka 2 dva tvary: *kettő* a *két*, čo súvisí s kategóriou určitosti – neurčitosti, predmetnosti – bezpredmetnosti. V spojení s ďalším slovom sa používa *két*, samostatne sa používa *kettő*:

– *Két kiló almát kérek.*

– *Hány kilót?*

– *Kettőt.*

V takomto prípade ide o zdôrazňovaciu funkciu, podobne ako pri použití číselných podstatných mien pri počítaní. V maďarčine zvuková podobnosť čísloviek *két* (2) a *hét* (7) narušuje komunikáciu, preto sa začal používať derivát *hetes* ‚sedmička‘. Neskôr sa to analogicky rozširovalo na všetky číslovky pri platbe, aby nedochádzalo k nedorozumeniam.

Sumarizáciou porovnania čísloviek v slovenčine a v maďarčine je nasledujúca tabuľka vypracovaná na základe univerzitných učebníc (Mandelíková, 2016, s. 88 – 90; Čulenová – György, 2015, s. 156 – 161; Cserniczkó – Karmacsí, 2008, s. 60 – 61) zhrnúcich rôzne aspekty delenia čísloviek:

Tab. č. 1: Klasifikácia čísloviek podľa vzťahu k číselným pojmom

druh číslovky	slovenčina	maďarčina
základné / kardinálie	Uplatňuje sa zhoda s nadradeným podstatným menom. <i>štyria študenti prišli ↔ päť študentov prišlo</i> Od čísla 5 nahor je v slovenskom jazyku príslušné podstatné meno v G pl., napr.: <i>päť mužov, päť žien, päť detí</i> , kým v maďarčine zostáva v N sg.: <i>öt férfi, öt nő, öt gyerek</i> . Nesklonnosť: <i>jeden</i> v 21, 31... <i>dvadsaťdva študentov</i>	Podstatné mená zostávajú po číslovke v jednotnom čísle, napr.: <i>egy asztal – két asztal – öt asztal négy diák jött, öt diák jött</i> . Číslovky sa v pozícii prívlastku neskloňujú. Nie je zhoda v páde: <i>egy férfi t szeret (A)</i>
zlomkové / numeralia fracta	Sú zaradené medzi kardinálie. <i>Pol, štvrt'</i> sú nesklonné.	<i>öt öd, hat od</i> ‚päťina, šestina‘
skupinové / kolektíva	<i>dvoje, štvoro, viacero</i>	Vyjadrujú sa kardináliami, lebo pluráliá tantum absentujú.

radové / ordináliá	1, 2: supletívnosť, ďalej prípona vyjadrujúca aj gr. rod. Derivačné varianty: <i>-t</i> , <i>-n</i> -	1, 2: supletívnosť, ďalej generálna prípona <i>-dik</i> .
druhové / špeciáliá	Označujú počet druhov, majú adjektívnu alebo adverbálnu podobu: <i>dvoj a-ký, päto r aký, dvoj ako, mnoho r ako</i>	Maďarskými ekvivalentmi sú prídavné mená tvorené zo základných čísloviek adjektívnymi príponami <i>két fajta, öt fэле</i> .
násobné / multiplikatíva	<i>raz, -krát / razy / -násobný troj mo, troj itý</i>	<i>-szor /-szer / -ször / ízben/-szor os, három szor os an, hár -mas</i>
podielové / distributívne	prepozícia + pád: <i>po jednom</i>	derivácia: <i>egy en ként, egyes é vel</i> reduplikácia: <i>egy – egy</i>
číselné substantíva	<i>jednot ka, dvoj ka, dvoj i-ca, troj ka</i>	<i>egy es, két es, három as</i> Používa sa aj na zdôrazňovanie: <i>nyolcvanas Forint</i> namiesto bezpríznačkového <i>nyolcvan Forint</i> .

4. Záver

Číslovky sú tvarovo druhotným, no sémanticky jasne vyčleniteľným slovným druhom v oboch jazykoch. Ich sémantická a gramatická klasifikácia síce vykazuje odchýlky, no stvárnenie skutočnosti sa realizuje v totožných myšlienkových rámcoch. Ani v jednom jazyku nie je taký číselný pojem, ktorý by nemal ekvivalent v druhom jazyku. Rozdiely sú typologického a nie etnojazykového charakteru.

Našou porovnávacou analýzou sme poukázali na paralely a odlišnosti v logike skúmaných jazykov pri vyjadrení čísla osoby a vecí, resp. počtu a číselných hodnôt. Ukázalo sa, že z tohto aspektu maďarčina aj slovenčina inklinujú k stredoeurópskemu štandardnému vnímaniu a stvárneniu sveta, veľké výkyvy a extrémne, prekvapujúce odlišné rysy v jazykovom stvárnení logiky čísla a vyjadrenia počtu nie sú. Rozdiely, ktoré môžu vyvolať pocit cudzosti, sú formálno-typologického charakteru. Posilnenie čísla ako kongruenčnej kategórie v maďarčine možno odôvodniť agenerickosťou tohto jazyka. Existuje aj nedostatok zhody v čísle: *egy lány, öt lány*. Tvarotvorba čísla je v maďarčine transparentnejšia, no v oboch jazykoch sú alternácie kmeňov pri tvorbe plurálu. Maďarčina na rozdiel od slovenčiny nevyužíva číslo osoby na vyjadrenie vykánia. Mená majú v slovenčine – v súlade s indoeurópskymi jazykmi – diverzifikovanejšiu sémantiku z hľadiska čísla a to sa odráža aj v používaní čísla ako gramatickej kategórie mien. Pre maďarčinu gramaticky nie je dôležitá látkovosť či hromadnosť, singuláriá či pluráliá tantum nie sú alebo nie sú gramaticky relevantné. Napr. *Veszek egy szemüveget/nadrágot – jedny* je z aspektu maďarčiny nelogické, lebo predstavuje kolíziu lexikálneho významu sg. s gramatickým pl. Upozornili sme na rôzne prejavy antropocentrizmu z hľadiska pomnožných podstatných mien. V slovenčine inštrumentál a neutrum premošujú problematiku odlišnosti čísla podmetu a prísudku.

- AIKHENWALD, Alexandra: Grammars in Contact. A Cross-Linguistic perspective. In: Grammars in Contact: A Cross-Linguistic Typology. Eds. A. Aikhenwald – R. M. W. Dixon. Oxford: Oxford University Press 2007, s. 1 – 66.
- BENŐ Attila: Kontaktológia. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó 2008. 201 s.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Kontrasztívny výskum jazykov. In: Jazykovedný časopis, 1971, roč. XXII, č. 2, s. 160 – 174.
- BUZÁSSYOVÁ, Klára: Pojem gramatickej kategórie v koncepcii slovensko-maďarskej kontrastívnej gramatiky. In: Jazykovedný časopis, 1977, roč. 28, číslo 2, s. 134 – 148.
- CSERNICSKÓ István – KARMACSI Zoltán: Szófajtan és morfológia. Beregszász: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola 2008. 168 s.
- ČULENOVÁ, Eva – GYÖRGY, Ladislav: Vybrané časti zo slovenského jazyka pre prekladateľov a tlmočníkov. Banská Bystrica: Belianum, Univerzita Mateja Bela 2015. 202 s.
- DOLNÍK, Juraj et al.: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010. 464 s.
- DOLNÍK, Juraj: Cudzosť – interpretácia – xenoznak. In: Dolník, J. et al.: Cudzosť – jazyk – spoločnosť. Bratislava: Iris 2015, s. 13 – 172.
- DRYER, Matthew S. – HASPELMATH, Martin (Eds.): The World Atlas of Language Structures. [online]. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology 2013. Dostupné na: <http://wals.info>.
- FURDÍK, Juraj: Gramatický rod a zhoda v slovenčine a v maďarčine. In: Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. Red. F. Sima. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 156 – 166.
- HEGEDŰS, Rita: Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések. Budapest: Tinta Könyvkiadó 2004. 338 s.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Preložil S. Ondrejovič. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2000. 259 s.
- KAČALA, Ján: Jazykové kategórie v slovenčine. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. 179 s.
- KESZLER Borbála et al.: Magyar grammatika. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 2000. 577 s.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2009. 344 s.
- KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 1980. 165 s.
- KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 180 s.
- LANSTYÁK István: Nyelvből nyelvbe. Pozsony: Kalligram 2006. 296 s.
- LEHEČKOVÁ, Helena: Slavonic versus Finno-Ugric languages: On missing categories in grammar and cognition. [online]. In: Glossos, 2003, Issue 4, The Slavic and East European Language Resource Center Duke University. Dostupné na: http://slaviccenters.duke.edu/uploads/media_items/4leheckova.original.pdf.
- MANDELÍKOVÁ, Lenka: Základy morfológie slovenského jazyka. Trenčín: TrUAD 2016. 168 s.
- MISADOVÁ, Katarína: Kapitoly z morfológie maďarského jazyka. Kontrasztívny opis niektorých morfológických javov maďarského jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2011. 133 s.
- MOŠAŤOVÁ, Michaela: Opozičný homomorfizmus v morfológickom systéme. In: Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny. Ed. J. Dolník. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2010, s. 11 – 65.

- NAVRÁTIL, Ladislav: Nominálne slovné druhy. Nitra: Enigma 2009a. 215 s.
- NAVRÁTIL, Ladislav: Slovesá – kráľovský slovný druh. Nitra: Enigma 2009b. 111 s.
- OLOŠTIAK, Martin – GIANITSOVÁ-OLOŠTIAKOVÁ, Lucia: Deklinácia prevzatých substantív v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 152 s.
- ONDRUS, Pavel: Číslovky v slovenčine. In: Slovenská reč, 1962, roč. 27, č. 4, s. 223 – 234.
- ONDRUS, Pavel: Číslovky v súčasnej spisovnej slovenčine. Bratislava: Univerzita Komenského 1969. 147 s.
- ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský jazyk. Morfológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 232 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj: Používanie jazyka. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 229 s.
- PILECKY, Marcel: Základy porovnávacej fonológie. Pilišska Čaba: PPKE BTK 2007. 127 s.
- POKORNÝ, Jan: Lingvistická antropologie. Jazyk, mysl a kultúra. Praha: Grada 2010. 346 s.
- SOKOLOVÁ, Miloslava: Nový deklinačný systém slovenských substantív. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 338 s.
- VAŇKO, Juraj: Ohybné slovné druhy. In: Slovenský jazyk pre štúdium učiteľstva 1. stupňa základnej školy s vyučovacím jazykom maďarským. Red. T. Žilka. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1995, s. 97 – 135.
- VAŇKO, Juraj: Syntax slovenského jazyka. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2015. 250 s.
- VAŇKO, Juraj – AUXOVÁ, Darina: Morfológia slovenského jazyka. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 2015. 158 s.

K užívání slova *tak* (na materiálu současných soukromých dopisů)¹

LUCIE JÍLKOVÁ

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

On the use of the word *tak* in private correspondence

This paper investigates the use of the word *tak* [so in English] in selected private letters authored by young people and collected in the Corpus of private correspondence (Korpus soukromé korespondence). The paper seeks to answer the following questions: What is the meaning and function of the word *tak* in the analyzed texts? How does the word *tak* contribute to the syntactic structure of simple and complex sentences? The results suggest that the word *tak* in the private letters expresses highly varied syntactic relationships (consequence, condition, cause, concession) and it also plays an important role as a simple connector. The word *tak* is also frequently used as an intensifier, or a modifying particle. Contrary to the meaning of *this way* listed as the first meaning in Czech thesauri, the use of the word *tak* in this sense is only marginal in the selected samples.

1. Úvod

Následující příspěvek se zabývá slovem *tak* v textech současných soukromých dopisů, jejichž autory (přesněji autorkami) jsou mladí lidé. Příspěvek se pokouší odpovědět na následující výzkumné otázky: Jaké má slovo *tak* v analyzovaných textech významy a funkce? Jak se slovo *tak* podílí na syntaktické výstavbě vět a souvětí?

2. Analyzovaný materiál

Předmětem analýzy je deset náhodně vybraných soukromých dopisů, které jsou součástí unikátního Korpusu soukromé korespondence (dále KSK). Tento korpus byl vytvořen péčí brněnské Masarykovy univerzity, především zásluhou Z. Hladké, jež je zároveň autorkou mnoha prací založených právě na materiálu shromážděném v KSK (např. Hladká, 2006). KSK obsahuje 2 000 dopisů od 2 000 různých pisatelů. Pisatelé pocházejí z různých míst České republiky. Publikace nazvaná *Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS* kromě popisu shromážděného materiálu a několika jazykovědných analýz v textové části obsahuje také dvě unikátní CD, na nichž jsou soukromé dopisy k dispozici jednak v podobě přepsané na počítači, jednak v podobě černobílé fotokopie původního ručně psaného dopisu (Hladká a kol., 2005). Pod názvem *KSK-dopisy* byl korpus v roce 2006

¹ Článek byl napsán s podporou projektu *Syntax mluvené češtiny*, 15-01116S, GA ČR.

zařazen do Českého národního korpusu, a tak se stal přístupným všem případným zájemcům o analýzu textů soukromých dopisů (viz <https://ucnk.ff.cuni.cz/dopisy.php>).

3. Žánr soukromého dopisu

Soukromý dopis je významným prostředkem komunikace mezi partnery, kteří se momentálně nenacházejí na stejném místě. Soukromé dopisy si většinou píše lidé, kteří se dlouho a dobře znají, mají společné znalosti, zážitky, tedy přátelé, příbuzní, bývalí spolužáci aj. Osobní korespondence se pohybuje na hranici mezi psaností a mluveností, monologičností a dialogičností, stylizovaností a spontánností. Jinými slovy, soukromé dopisy lze považovat za písemnou paralelu k běžnému soukromému rozhovoru. S tím souvisí časté nerespektování normy spisovného jazyka, přeskakování od jednoho tématu k druhému, projevy emocionálnosti, kolokviálnosti, implicitnost ve vyjadřování. Soukromé dopisy je možné členit podle různých kritérií, např. podle vztahu pisatele adresáta, podle tématu apod.; lze rozlišovat dopisy přátelské, milostné a rodinné (Bečka, 1992; Hoffmannová, 2003; Hladká a kol., 2005; Hofmannová, 2013).

4. Slovnědruhové zařazení slova *tak* ve výkladových slovnících

Podíváme-li se na heslo *tak* do výkladových slovníků (*Příruční slovník jazyka českého*, 1935 – 1957, díl. VI., s. 21 – 23, dále jen PSJČ, *Slovník spisovného jazyka českého*, 1960 – 1971, díl III., s. 762, dále jen SSSJČ, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 1994, s. 442, dále jen SSČ), zjistíme, že jako první v pořadí je v nich zmiňováno jeho užití jako příslovce. Takto je tomu třeba v SSSJČ, kde je u něj nejprve uvedeno bližší určení „zájmené příslovce způsobu a míry“, za nímž následuje mnoho příkladů ilustrujících významové odstíny slova *tak* v roli příslovce. Ve srovnání s ostatními slovními druhy (viz dále) je výkladu heslu *tak* jako příslovci věnováno jednoznačně nejvíce prostoru. Zde uvedme jen některé z adverbiálních významů, totiž ty, s nimiž se dále setkáme v materiálu analyzovaných soukromých dopisů. Dle SSSJČ tedy příslovce *tak* „... vyjadřuje, že se něco děje nebo existuje způsobem již řečeným nebo ukazovaným (...) takovým, tím způsobem...“. K tomu je uveden namátkou příklad: *udělal to tak, jak mu nařídili*. Příslovce *tak* dále „... vyjadřuje určitou, zpravidla značnou nebo velkou míru nějaké vlastnosti, nějaké činnosti nebo stavu; do té míry, tolik...“. K tomuto významu je uveden třeba příklad: *jak můžeš tak lhát?* Konečně *tak* „... vyjadřuje přibližnost; asi, skoro, snad...“; k tomu viz třeba příklad: *může mu být tak pět let*.

Dalším slovním druhem, ke kterému je v SSSJČ slovo *tak* přiřazeno, je spojka podřadicí i souřadicí. K tomu jsou uvedeny namátkou příkladové věty a souvětí: *film zaujal jak námětem, tak i hereckými výkony; když chceš do kina, tak večer půjdeme; když vstane, tak se nasnídá*.

Třetím slovním druhem uvedeným v SSSJČ je částice, která buď „... citově zdůrazňuje jádro výpovědi...“; k tomu viz příklad: *kdybych já tak přišel pozdě, to bych dostal!*, nebo „... s oživením uvádí výpověď nebo zdůrazňuje neurčitost výpovědi...“; k tomu jsou uvedeny příklady: *tak co, půjdete už?; tak vidíš; ale tak dejte pokoj*.

Pro úplnost uvedme ještě i poslední slovní druh, který je u hesla *tak* uveden, tedy citoslovce. Podle SSSJ je slovo *tak* možné v roli citoslovce užít jednak pro vyjádření „... podivu, překvapení či pochybování...“, k tomu je uveden příklad: „**tak?**“ *podivil se*; jednak pro vyjádření „... souhlasu, přitakání...“, k tomu viz příklad: *Vy si vezete nábytek? Tak.*

Pořadí slovních druhů, které lze u slova *tak* rozlišovat, tedy pořadí 1. příslovce, 2. spojky, 3. částice, 4. citoslovce, je stejné i v PSJČ a SSČ.

5. *Tak* ve vybraných soukromých dopisech

V deseti náhodně zvolených soukromých dopisech z korpusu KSK se slovo *tak* vyskytlo celkem 67krát. V následujícím textu budou postupně uváděny významy a funkce slova *tak*, které byly v dopisech zachyceny. Pořadí kategorií je dáno počtem užití slova *tak*, tj. od užití nejčastějších po užití okrajová.

Ve výkladu k jednotlivým kategoriím jsou uváděny rovněž slovní druhy, k nimž lze v daném případě slovo *tak* přiřadit. Jak se ale ukáže, situace někdy není tak jednoznačná, jak se může jevit po prostudování hesla *tak* ve výkladových slovnících. Vysvětlení k tomu podává již F. Hladiš ve svém článku uveřejněném v roce 1968 v časopise *Naše řeč*. Příslopečné užití (ve výkladových slovnících jako první v pořadí) se v jeho materiálu, tedy v mluvených rozhovorech² jeví jako méně časté než užití slova *tak* coby spojky nebo částice, přičemž tento autor připouští i možnost považovat spojky a částice za slovní druh jediný. Soukromé dopisy jsou sice texty psanými, vykazují však mnoho rysů mluvenosti, proto jsou – např. právě při užívání slova *tak* v tomto typu textů – postřehy F. Hladiše v mnohém ohledu platné.

5.1 Důsledek

Nejčastějším užitím slova *tak* se ve zvoleném materiálu ukazuje užití v roli spojky podílející se na vyjádření důsledku. Toto užití slova *tak* se tedy jeví jako významné, pisatelé dopisu je v této roli užívají opravdu běžně. Vezměme třeba následující příklady, v nichž se objevuje psaní s čárkou i bez čárky před slovem *tak*:

*Ne, že bych měla psací náladu a **tak** budu končit.*³

*No, řekla bych že má své zájmy soustředěny na jistou osobku, **tak** se ani nedivím. Zatím mě to baví, **tak** toho musím využít.*

*Ono to jinak nešlo, **tak** jsem si našla k pronajmutí byt.*

*Je to totiž v horách a jsou tam medvědi (chudáci) **tak** se za mě modli, aby mě nějak nesežral!*

V uvedených a jim podobných příkladech se vyskytuje *tak* někdy samostatně, někdy ve spojení *a tak*. Oba příklady spojek (*tak*, *a tak*) jsou obecně velmi běžným prostředkem pro vyjádření důsledku. V dalších dvou příkladech se slovo *tak* vyskytuje na začátku nové věty, tj. po tečce. Jinými slovy, z pohledu psaných, korigovaných atd. textů, z pohledu například souvětí uváděných v mluvnících⁴ stojí v násled-

² Viz Hladiš (1966, 1968).

³ Příklady jsou ponechány v autentické podobě.

⁴ Viz např. citaci z *Příruční mluvnice češtiny* (dále jen PMČ) k výkladu vztahu následkového: „... Spojky tohoto typu vyjadřují následek vyplývající z předchozího děje, tvrzení: *Nepřijel,*

dujících příkladech vedlejší věta samostatně, není formálně součástí souvětí, které začíná větou hlavní.

A za 3 dny to zachvátilo i Pétu. Tak doma ležíme a cpeme se Penicilínem. Pamatuj si, že nic se nemá přehánět. Tak ty chytrý knížky na chvilku odlož a napiš nějaký drby.

Nacházíme i příklady, ve kterých je kromě slova *tak* důsledek vyjádřen ještě dalším spojovacím výrazem:

No a když připočtu k téhle práci mého největšího koníčka, jakým je u mě cestování, tak mi nevychází čas už skoro na nic jiného.

V uvedeném případě je vyjádření důsledku signalizováno v první části souvětí slovem *když*, tedy spojkou, která se pro vyjádření důsledku užívá velmi běžně. Naopak spojku *tak* by bylo možné – v psaném korigovaném aj. textu – vynechat, neboť její podíl na syntaktickém vyjádření důsledku je minimální, resp. není žádný. Jeho vynecháním by se ale ztratil neformální, živý charakter soukromého dopisu, tedy textu, který se v mnoha ohledech může blížit mluvenému rozhovoru tváří v tvář.⁵ Posledně uvedený příklad je ve zvoleném vzorku dopisů jediným, ve kterém je důsledek kromě slova *tak* vyjádřen ještě nějakou jinou spojkou. V ostatních případech byl důsledek vyjádřen právě jen slovem *tak*.

5.2 Podmínka

Druhým nejčastějším užitím slova *tak* je vyjádření podmínky. Na rozdíl od vyjadřování důsledku se ve zvoleném vzorku textů vyskytují pouze případy, ve kterých je podmínka vyjádřena kromě slova *tak* ještě nějakou další spojkou (*kdyby*, *když*, *jestli*, *až*):

Jestli Ti tento dopis bude připadat zmatený, tak se prosím nezlob, snad pochopilas proč.

Jinak když nejsme v kině, nebo neprodáváme noviny, tak se chodíme koupat na Dobrák.

Ted' kdyby to četl, tak by si pomyslel, že s tak uřvanou holkou nechce nic mít.

Nechci si nic (následuje nečitelné slovo) ale jestli je půl roku málo k tomu, aby si vzpoměl, že mi je asi 17, tak se na mě nezlob, ale každý to bere jinak.

Slovo *tak* by opět bylo možné (v textu nějak dále upravovaném, korigovaném atd.) vynechat, neboť se syntakticky na vyjádření důsledku nijak zásadně nepodílí. Jeho vynecháním by se však opět změnil charakter soukromého dopisu. Přítomnost slova *tak* také působí některé slovosledné změny. Pokud bychom je např. vynechali ve druhém příkladě, výsledné upravené souvětí by mohlo mít podobu: *Jinak když nejsme v kině, nebo neprodáváme noviny, chodíme se koupat na Dobrák*; a nikoli *... *neprodáváme noviny, se chodíme koupat na Dobrák*.

V tomto oddíle ještě zmiňme příklad následující:

tudíž se nemohli setkat. Obdobně se užívá spojek (...) *a tedy*, (*a*) *tak*... (Karlík et al., 1995, s. 353).

⁵ K tomu viz již zmíněnou analýzu F. Hladiše, který se o možném ne/vynechávání spojky *tak* v mluvených textech podrobně zmiňuje (Hladiš, 1968), a také třeba příklady z *Akademické gramatiky současné češtiny*, které ilustrují „hovorové“ užití slova *tak* např. v souvětí: *Když přišel, (tak) usnula* (Šticha et al., 2013, s. 829).

Jo a až budu umět „trochu“ hrát na kytaru **tak** ti složím nějakou árii **tak** si mě hlídej a **jestli** do té doby nevyпустиš duši **tak** ti zahraju.

Slovo *tak* se v něm vyskytuje celkem třikrát. Nejprve se společně se spojkou *až* podílí na vyjádření podmínkového vztahu (*Až budu umět hrát na kytaru, tak ti složím árii*), přičemž v psaném, dále nějak korigovaném psaném textu by bylo opět možné slovo *tak* vynechat. Druhé *tak* je v uvedeném příkladě vyjádřením důsledku (*budu umět hrát, tak si mě hlídej*) a konečně třetí užití je opět vyjádřením podmínkovým. Společně se slovem *tak* se na něm podílí také spojka *jestli* (*jestli nevyпустиš duši, tak ti zahraju*), v textu dále upravovaném by bylo možné slovo *tak* vynechat, což by zároveň způsobilo změnu slovosledu: *jestli nevyпустиš duši, zahraju ti*.

5.3 Vysoká míra

Dalším užitím slova *tak* je vyjádření vysoké míry. Pokud bychom uvažovali o slovnědruhovém zařazení slova *tak*, pak bychom v těchto případech zřejmě (např. v souladu s údaji uváděnými v SSSČ) uvažovali o příslovci vyjadřujícím právě nezvykle vysokou míru něčeho. Lze ale jistě uvažovat (jak je tomu např. v PMČ, 1995, s. 363) o intenzifikační částici. Vezměme namátkou tyto příklady:

*Konečně, že ty prázdniny skončily, ty se **tak** vlekly, že jsem se až nudila.*

*Jen mi řekla, ať se netvářím **tak** utrápeně, prej mi snad tolik neublížíje.*

*Tady je všechno **tak** neskutečně levný, že se to ani nedá.*

V uvedených příkladech se slovo *tak* nachází bezprostředně před slovem, jehož vysoká míra je jím vyjadřována. V následujícím případě je tomu pravděpodobně jinak:

*A on se **tak** podíval nevinně.*

Zřejmě neobvyklý slovosled (opět z pohledu textu dále korigovaného, formálnějšího aj.) způsobil, že slovo *tak* není před slovem *nevinně*, které nejpravděpodobněji determinuje, ale před slovesem *podíval*. (Samozřejmě si ale lze představit i větu *A on se **tak** podíval*. V takovém případě bychom ale zřejmě uvažovali o významu *takto, tímto způsobem*, viz 5.8).

Konečně v tomto oddíle uveďme ještě příklad:

*Jsem **tak** trošku zadlužená a nezaměstnaná, bez přiznané podpory či soc. dávky.*

Slovo *tak* je zde nejpíše v roli modifikační částice, zesiluje význam příslovce *trošku*, tj. jeho prostřednictvím dochází v tomto případě k vyjádření naopak míry velmi malé.

5.4 Prostý konektor

Slova *tak* je ve zkoumaných dopisech užíváno také ve funkci prostého konektoru. Takové užití ukazují následující příklady:

*Né, my se vůbec nenudíme. **Tak** se ozvi.*

*Zdar! **Tak** jsem hotová! Konečně jsem si udělala dovolenou.*

*Ráda se něco nového dozvím. (nový odstavec) **Tak** já tedy končím.*

Jednotlivé části dopisu jsou pomocí slova *tak* k sobě připojeny „těsněji“, než by byly bez tohoto slova. Podobnou tendenci lze sledovat velmi běžně třeba v neformálních mluvených rozhovorech, jimž se soukromé dopisy právě třeba užíváním slova *tak* ve funkci prostého konektoru výrazně blíží.

5.5 Přibližnost

Pouze v jednom z vybraných dopisů se objevilo užití slova *tak* ve významu *asi*, *přibližně*, tedy pro vyjádření neurčité míry. Pisatelka slovo *tak* užila v tomto významu na malém prostoru hned dvakrát:

*A ti dva syni byli úplně nádherní. No, ten jeden moc ne, ale taky šel. Ale byl moc mladej, asi **tak** 14 nebo 15 let. A ten druhej, tomu mohlo být **tak** 16 nebo 17.*

Takové užití slova *tak* se ve vybraných dopisech jeví jako okrajové.

5.6 Přípustka

V jediném případě se slovo *tak* podílí na vyjádření přípustky, a to v následující ukázce:

*Přesto že je tu děcek jak na... (náš kurz, kurz jógy, rychločtení, Němci, spousta místních buranů (hezkejch) s motorkama **tak** žádná parta o klukovi nemluvě.*

Přípustka je zde vyjádřena jednak spojkou *přesto že* (psaní zvlášť respektuje původní psaní v dopise), jednak spojkou *tak*. Slovo *tak* se opět (z pohledu psaného textu upravovaného, korigovaného aj.) podobně jako v mnoha příkladech výše uvedených na syntaktické stavbě nijak zásadně nepodílí, jeho vypuštěním by se však opět proměnil neformální charakter daného soukromého dopisu.

5.7 Takto, tímto způsobem

Opět jen v jediném případě lze na vzorku vybraných dopisů zřejmě uvažovat o užití slova *tak* jako příslovci s významem *takto*, *takovým/tímto způsobem*, tedy o užití, které je ve výkladových slovnících uváděno jako první v pořadí. Jde o tento příklad:

*Lenčij, to není vychloubání, **tak** to neber.*

6. *Tak* jako slovo plnovýznamové a jako slovo mluvnické

K užití slova *tak* jako slova plnovýznamového a jako slova mluvnického se v svém výše zmíněném článku v *Naší řeči* vyslovuje již F. Hladíš (1968). Ten na základě svého materiálu dokládá, že v mluvených textech (jím pořázených vyprávěních studentů) se slovo *tak* užívá častěji jako slovo mluvnické, méně často, spíše jen okrajově jako slovo plnovýznamové. Slovem mluvnickým je *tak* v roli spojky a částice, slovem plnovýznamovým v roli příslovce. Jeho postřehy jsou platné i pro soukromé dopisy zvolené pro analýzu v tomto článku. Také v nich se slovo *tak* coby příslovce, tedy slovo plnovýznamové s významem *takto*, *takovým způsobem* vyskytuje minimálně. Naopak užití slova *tak* coby spojky nebo částice, tedy slova mluvnického, se v dopisech objevuje velmi často. S jistou mírou zjednodušení lze říci, že užívání slova *tak* v Hladíšových vyprávěních a v soukromých dopisech je shodné. Údaje ve výkladových slovnících, tj. pořadí slovních druhů uváděné u hesla *tak*, tedy nepochybně vycházejí z užívání tohoto slova v textech psaných.


7. Závěr

Analýza vybraných soukromých dopisů, jejichž pisateli jsou mladí lidé, ukázala, že slovo *tak* se může v tomto typu textů vyskytovat v různých významech a funkcích. V roli spojovacího výrazu je jím možné vyjádřit mnoho typů syntaktických

LUCIE JÍLKOVÁ vztahů, přičemž k těm nejčastějším patří vyjádření syntaktického vztahu důsledku a podmínky. Nezastupitelné místo má slovo *tak* v roli prostého konektoru. Z adverbálních významů, lze hovořit i o intenzifikační částici, se slovo *tak* významně uplatňuje při vyjadřování vysoké míry, pro zesílení významu slova, kterému slovo *tak* bezprostředně předchází.

LITERATURA

- BEČKA, Josef Václav: Česká stylistika. Praha: Academia 1992. 469 s.
- HLADIŠ, František: Příspěvek k poznání slovní zásoby běžně mluvené češtiny. Kvantitativní analýza projevů olomouckých vysokoškoláků. Olomouc: Katedra českého jazyka a literatury 1966. 264 s.
- HLADIŠ, František: K slovnědruhovému a stylovému uplatnění výrazu *tak* v mluvených projevech. In: Naše řeč, 1968, roč. 51, č. 4, s. 210 – 218.
- HLADKÁ, Zdeňka: Pravopis v současné korespondenci mladých lidí (na materiálu tradičních dopisů, e-mailů a SMS). In: Naše řeč, 2006, roč. 89, č. 2, s. 73 – 88.
- HLADKÁ, Zdeňka a kol.: Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS. Brno: Masarykova univerzita 2005. 71 s.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: Čeština v současné soukromé korespondenci (dopisy, e-maily, esemesky). In: Přednášky z XLV. běhu Letní školy slovanských studií. Ed. J. Hasil. Praha: Filozofická fakulta univerzity Karlovy 2003, s. 57 – 70.
- HOFFMANNOVÁ, Jana: Soukromý dopis: mezi psaným textem a mluveným dialogem. In: Z. Hladká a kol.: Soukromá korespondence jako lingvistický pramen. Brno: Masarykova univerzita 2013, s. 153 – 176.
- HOFFMANNOVÁ, Jana et al.: Stylistika mluvené a psané češtiny. Praha: Academia 2016. 510 s.
- KARLÍK, Petr et al.: Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1995. 799 s.
- ŠTÍCHA, František et al.: Akademická gramatika spisovné češtiny. Praha: Academia 2013. 974 s.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 1994. 647 s.
- Slovník spisovného jazyka českého. 1 – 4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960 – 1971.
- Příruční slovník jazyka českého. I. – VIII. díl. [online]. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957. Citované 16. 8. 2016. Dostupné na: <https://ucnk.ff.cuni.cz/dopisy.php>.



Slovotvorba a lexika

Sú na červenej planéte čierne vdovy? K viacslovným pomenovaniám s komponentom pomenúvajúcim farbu¹

MIROSLAVA GAVUROVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

Are there black widows on the red planet? On multiword naming units with the colour component

The paper focuses on the lexemes naming colours that are part of Slovak multiword naming units (*žltá horúčka* – *yellow fever*, *biela mágia* – *white magic*). It points out how „colour component“ contributes to the expressivity and figurativeness of the multiword construction which makes it a boundary expression between neutral and idiomatic multiword naming unit. We also concentrate on the presence of particular colours in the multiword naming units and its symbolic meaning in relation to the meaning of the multiword expressions. The paper explores etymological and motivational background of such expressions. Particular attention is paid to the most frequent paradigmatic relations in the corpus of such expressions.

1. Koncept farebnosti a jeho vplyv na neutrálny, resp. obrazný charakter VP

„Jazyk nie je čierno-biely, ... nie je len správno-nesprávny, ale hrá všetkými farbami so všetkými odtieňmi, možno ešte viac ako dúha,“ povedal Slavomír Ondrejovič v jednom zo svojich rozhovorov (Ondrejovič, 2006). Nemal pritom, samozrejme, na mysli len lexémy označujúce farby, ktorými sa budeme v našom príspevku zaoberať, ale zdôrazňoval najmä to, že v jazyku majú svoju cenu aj varianty a že najvyššou métou komunikácie je „správne slovo na správnom mieste“ (ibid.).

Na tému symboliky farieb vzniklo viacero prác v medzinárodnom i slovenskom lingvistickom prostredí, preto náš príspevok chápeme skôr ako menší sumár týchto názorov, a to vo vzťahu k motivačným východiskám viacslovných pomenovaní (VP) s farebným komponentom (*zelená vlna*, *žltá horúčka*, *biela mágia*). Všimame si, do akej miery prispieva farebný komponent k obraznosti a expresívnosti konštrukcie a ako to vedie až k lavírovaniu spojenia na hranici medzi neutrálnym a frazeologickým viacslovným pomenovaním². Pozornosť venujeme aj pomernému zastúpeniu jednotlivých farieb a ich symbolike vo vzťahu k významu ustáleného slovného spojenia. Skúmame etymologický a motivačný podklad pre vznik týchto výrazových prostriedkov a všimame si aj prítomnosť paradigmatickej motivácie

¹ Príspevok vznikol ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0433/16 *Slovotvorná a morfológická štruktúra slovenského slova*.

² K typológii viacslovných pomenovaní porov. Ološtiak – Ivanová (2013, s. 117).

v korpuse viacslavných pomenovaní s dôrazom na najčastejšie paradigmatické vzťahy a na dištinkciu medzi homonymiou a polysémiou. Materiálovo vychádzame jednak z korpusu VP, vyexcerpovaných pre potreby *Slovníka viacslavných pomenovaní*, jednak z VP uvádzaných v slovníkových heslách lexém, ktoré pomenujú farby v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* (ďalej KSSJ; 2003) a v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (ďalej SSSJ; 2006, 2011).

Vo všeobecnosti koncept *farebný* znamená „farebne príznakový“, pričom toto adjektívum stojí v kontraste s rôznymi farbami: *farebný papier – biely papier; farebné sklo – číre sklo; farebný film, fotografia, televízia – čiernobiely film, fotografia, televízia* (Vaňková et al., 2005, s. 199). To, čo je farebné, chápeme vždy ako pozitívne: farebnosť je spätá so svetlom, krásou, životom a zdravím, bohatstvom, šťastím, radosťou, veselosťou, rozmanitosťou plného života (op. cit., s. 196). Bezfarebnosť, šedosť predstavuje skôr „šero, nehezkosť... psychické a fyzické živoření, tíži všednodenného života, chudobu, smutek, nudu, letargii, znechucení, jednotvárnosť a nedostatok podnetů“ (Vaňková et al., 2005, s. 196). Prototypom nefarebného je „šed' a šedivosť, ve specifických případech černobílost a někdy také čern“ (op. cit., s. 200).

Pri koncipovaní *Slovníka viacslavných pomenovaní*³, ktorý vznikol v rámci grantovej úlohy na pôde Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity, sa na viacerých miestach objavila otázka, či konkrétne ustálené spojenie možno považovať skôr za neutrálne alebo za frazeologické viacslavné pomenovanie. Pritom na delimitáciu neutrálnych a frazeologických VP sa používajú a sú zväčša funkčné tri zásadne opozície: nociónálnosť – emocionálnosť; neobraznosť – obraznosť; konkrétny – nekonkrétny denotát (Ološtiak – Ivanová, 2013, s. 120); dominantná a rozhodujúca je práve prvá z nich. Citovaní autori však zároveň pripomínajú, že „obrazné môžu byť aj neutrálne VP... napr. pomenovanie s „geografickými“ a „farebnými“ komponentmi (*francúzsky kľúč, turecký med; čierny humor, biela krvinka*)“ (ibid., zvýraznila MG). Okrem toho autori konštatujú, že obraznosť môže byť vlastná jednému (*čierny humor*) aj oboom komponentom VP (*čierna skrinka*) (ibid.).

Dištinkcia medzi neutrálnymi a frazeologickými VP nie je samoúčelná, pri existencii neutrálneho a obrazného významu, sa totiž neuvažuje o polysémii, ako by sme možno očakávali, ale o paradigmatickom vzťahu homonymie medzi neutrálnym VP a frazémou (op. cit., s. 121); porov. ďalej.

Pri pohľade na viacslavné pomenovania s farebným komponentom sa ukazuje, že farba poskytuje takémuto pomenovaniu veľkú významovú a štylistickú variabilitu, ktorá je sčasti determinovaná aj symbolikou farieb.

2. Paradigmatická motivácia v korpuse VP s farebným komponentom

Pri skúmaní VP vychádzame z koncepcie lexikálnej motivácie (Furdík, 2008; Ološtiak, 2011), ktorá pracuje s viacerými typmi motivácií v lexikóne. Elementárnu povahu má pritom paradigmatická motivácia, ktorá je vlastná všetkým lexémam, keďže tie vstupujú do rôznych paradigmatických štruktúr a vzťahov. V korpuse VP s farebným komponentom pozorujeme predovšetkým paradigmatické vzťahy antonymie a polysémie, resp. homonymie. Ostatné paradigmatické vzťahy v korpuse

³ Jeho vydanie je plánované na koniec roka 2016.

spracovaných VP s farebným komponentom sú len sporadické, čo je spôsobené menším rozsahom významu a väčším lexikálnym obsahom VP; medzi VP s farebným komponentom sme zachytili príklad **synonymie**: *žltá zimnica* a *žltá horúčka*.

2.1 Antonymia VP s farebným komponentom

Antonymia je jedným z najčastejších paradigmatických vzťahov medzi týmito typom lexém, pričom antonymom farebného komponentu VP nie je vždy totožná lexéma. Antonymia VP s farebným komponentom je totiž založená často na konotáciách farieb, a ak jedna farba konotuje odlišné koncepty, môže vstupovať do rozličných antonymických vzťahov s inými farbami.

Napr. ak sa *zelená* používa v súvislosti s rastlinami, vtedy kóduje zeleň a živú vegetáciu a je v antonymii so *žltou*, ktorá pokrýva semy vädnutia. Ak sa však *zelená* používa v súvislosti so živočíchmi, vtedy má negatívne asociácie a jej protikladom je *červená*. Zdravá rastlina je zelená, zdravý človek je však červený (Vaňková et al., 2005, s. 206); ak je zelený, tak sa necíti dobre.

Nasledujúce uvádzané opozície VP sú len príklady pars pro toto za početné antonymické vzťahy medzi VP s jednotlivými farbami ako ich komponentmi:

a) čierny: *čierne čísla* ↔ **červené** čísla, *čierne pivo* ↔ **svetlé** pivo, *čierna káva* ↔ **biela** káva; *čierny úhor*⁴ ↔ **zelený** úhor⁵, *čierne uhlie* ↔ **hnedé** uhlie; *čierne olivy* ↔ **zelené** olivy;

b) biely: *biele plemeno* ↔ **farebné** plemeno; *biele víno* ↔ **červené** víno; *biele Vianoce* (zasnežená krajina počas Vianoc) ↔ **čierne** Vianoce; *biely zákal* ↔ **zelený** zákal ↔ **šedý/sivý** zákal; *biele zlato* ↔ **žlté** zlato ↔ **ružové** zlato; *biela múka* ↔ **celozrnná** múka; *biela hmota* ↔ **sivá** hmota;

c) červený: *červený kov* (zliatina medi, cínu, zinku a olova) ↔ **biely** kov; *červená vlna* ↔ **zelená** vlna; *červený diplom* ↔ **modrý** diplom; *červené mäso* ↔ **biele** mäso⁶.

Ako vidno, nejde vždy o komplementárne antonymá; niekedy sa objavuje aj viacčlenná **antonymia**, resp. tu ide o lexikálne pole VP, ktoré využíva farebnú škálu:

1. **čierny** trpaslík ↔ **červený** trpaslík ↔ **biely** trpaslík ↔ **hnedý** trpaslík (termíny z astronómie);

2. **červená** mágia (mágia lásky) ↔ **čierna** mágia (využívanie magických postupov na zlé ciele) ↔ **biela** mágia (ktorá má liečiť);

3. **čierne** hrozno ↔ **biele** hrozno ↔ **červené** hrozno;

4. **biely** zákal ↔ **zelený** zákal ↔ **šedý** zákal;

5. **biele** zlato ↔ **žlté** zlato ↔ **ružové** zlato;

6. **Čierne** more ↔ **Biele** more (časť Severného ľadového oceánu) – **Červené** more.

Z pohľadu typológie VP vstupujú do antonymického vzťahu rôzne typy VP, a to rovnorodé i rôznorodé. Antonymia sa v korpuse skúmaných slovenských VP vyskytuje:

⁴ „neobrábaná zem, ktorá sa trikrát ročne orala, ale neobsievala“

⁵ zelený úhor – „ktorý sa osieval“

⁶ „Hlavné pigmenty v mäse sú hemoglobín, pigment krvi, a myoglobín, pigment svalov.“ (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 24)

a) medzi **terminologickými** VP:

čierna technika ↔ **biela** technika;

čierna diera ↔ **biela** diera (hypotetické kozmické teleso žiariace do okolitého priestoru);

sivá hmota ↔ **biela** hmota (obe v mozgu);

b) medzi VP s vyššou mierou obraznosti⁷:

čierna zlato (ropa, uhlie) ↔ **biele** zlato (cukor) ↔ **zelené** zlato (chmeľ);

čierna kniha (zachytávajúca rozličné podoby chýb, omylov, nesprávnych postupov, krívd, zločinov) ↔ **biela** kniha (polit. dokument odôvodňujúci stanovisko štátu k závažnej medzinárodnej otázke);

biely teror (obdobie a metóda vlády royalistov a náboženských fanatikov vo Francúzsku na prelome 18. a 19. st.) ↔ **červený** teror (označenie ľavicového extrémizmu po dosiahnutí moci);

c) medzi **neutrálnym** a **obrazným** VP:

čierna uhlie ↔ **biele** uhlie (elektrická energia);

biely kohút (podľa ľudového zvykoslovía odháňal hlodavce); **čierny** kohút (ochraňoval dom pred požiarom)⁸ ↔ **červený** kohút (**obrazné** označenie požiaru).

Niekedy sa síce medzi dvoma VP s farebným komponentom ukazuje opozitný vzťah, ale ide len o kvázi antonymiu, a to aj preto, že sa obe VP vyznačujú vyššou mierou obraznosti a majú disparátne významy, napr.: **čierny** kôň (tajný tromf, favorit) ↔ **biely** kôň (bezúhonný človek nastrčený členmi organizovaného zločinu pri nelegálnych obchodoch).

O antonymii neuvažujeme ani medzi sémanticky príbuznými denotátmi (napr. dni v týždni), ktoré môžu v kombinácii s farebným komponentom patriť k odlišným registrom či terminológiám: **Zelený Štvrtok**; **Biela Sobota** (oba z náboženskej terminológie) ↔ **čierny** piatok (1. na burze; 2. štvrtý novembrový piatok po Dni vďakyvzdania, začiatok predvianočnej nákupnej horúčky; oba ekonomická terminológia).

Niektoré VP s farebným komponentom nemajú antonymum v lexéme s farebným komponentom: **biela** čokoláda ↔ (**hnedá**) čokoláda; **čierna** omša ↔ (**svätá**) omša. V tomto prípade sú **omša** a **čokoláda** prototypové označenia, ktoré nepotrebujú bližšiu špecifikáciu cez atribút.

2.2 Polysémia, resp. homonymia VP s farebným komponentom

Ďalším z paradigmatických vzťahov medzi skúmanými VP je **polysémia**, resp. **homonymia**⁹, pričom pri jednom VP pozorujeme viaceré kombinácie významov, neutrálneho a obrazného. Pri niektorých VP je preto opäť ťažké stanoviť, či tu ide ešte o neutrálne VP s vyššou obraznosťou alebo už o frazeologické VP. Aj M. Ološtiak a M. Ivanová, odvolávajúci sa na staršie konštatácie (Jarošová, 2000, cit. ibid.), pripomínajú existenciu akejsi prechodnej zóny VP, „ktoré sú obrazné, majú konkrétny denotát a emocionálno-vôľovú zložku možno pri nich pokladať za nevyhranenú“ (Ološtiak – Ivanová, 2013, s. 121).

⁷ Zámerne nepoužívame terminologické označenie frazeologické VP z vyššie spomínanej typológie, lebo sa tieto spojenia lexikograficky nezachytávajú ako frazémy.

⁸ Porov. <http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=2478>

⁹ K dištinkcii a výkladu porov. ďalej.

G. S. Philipová takisto uvádza, že sa nedá vždy jednoznačne určiť, či má farebný komponent VP doslovný alebo obrazný význam, a pripomína, že podľa niektorých autorov je celý jazyk mŕtvou metaforou (Partington, 1998, s. 21; cit. podľa Philip, 2003, s. 44), takže všetky slová, ktoré používame, nesú stopy metaforického pôvodu (ibid.).

Ak má VP s farebným komponentom viaceré významy, môže ísť o rôzne kombinácie neutrálneho alebo obrazného významu. Napríklad spojenie *čierne Peter* ako neutrálne VP pomenúva:

- 1) kartovú hru,
- 2) jednu kartu tejto hry.

Okrem toho je však aj frazémou, resp. jej súčasťou: (mať/držať) *čierneho Petra* znamená „byť v položení ohrozenom prehrou“ (*meno hráča, ktorému sa ujde čierne Peter v podobe vypadnutia z kádra*), „prevziať zodpovednosť“ (*A tak sa bude Čierny Peter zodpovednosti prehadzovať naďalej.*).

Metaforickosť môže byť vlastná len jednému významu VP s farebným komponentom. Tento obrazný charakter sa ešte viac prejaví vstupom VP do inej ustálenej konštrukcie: napr. kým spojenie *biele mäso* (z hydiny) je neutrálne VP, konštrukcia *obchod s bielym mäsom* má už frazeologický charakter a komponent *biele mäso* má v ňom iný, obrazný význam (vyvážanie žien a detí do zahraničia na prostitúciu).

Bližší pohľad na VP s farebným komponentom ukazuje nasledujúce kombinácie významov:

a) **obidva významy VP sú neutrálne**, napr.

- čierna kuchyňa*: 1. menšia miestnosť s ohniskom na varenie a pečenie;
2. kuchyňa v poľnohospodárskej domácnosti slúžiaca na prípravu krmiva pre dobytok a domáce zvieratá;

b) **obidva významy sú (čiastočne) obrazné**, napr.

- čierna listina*: 1. zoznam previnilcov, ktorí sa pokladajú za nevyhovujúcich, nebezpečných;
2. zoznam zakázaných vecí;

c) **jeden z významov je neutrálny, druhý je obrazný**, napr.

- biele zlato*: 1. zliatina zlata s paládiom, z ktorej sa vyrábajú šperky;
2. cukor, cukrová repa;

- červená karta*: 1. udeľovaná rozhodcom hráčovi za hrubé, nešportové správanie;
2. naznačenie nesúhlasu s niekým alebo niečím.

Pokiaľ ide o lexikografické spracovanie, niektoré VP s farebným komponentom sa v slovníkoch nezachytávajú ako polysémické, hoci sú pri nich zreteľne prítomné viaceré významy. Napr. pri VP **čierna vdova** sa uvažuje len o prvom význame:

1. označenie samičky pavúka pradiarky obávanej *Latrodectus mactans*, ktorá po párení zvykne zožrať samčeka.

Ďalšie významy sa už nespracúvajú, hoci sú v úze prítomné:

2. žena, ktorá zabíja svojich manželov (*pohľad na ženu, prezývanú Čierna vdova, Patriziu Reggianiovú, ktorá je obvinená, že zosnovala vraždu svojho bývalého muža Gucciho*);

3. žena, ktorá zabíja iných v mene pomsty za smrť manžela/otca/syna (*Tieto ženy prezývané „čierne vdovy“, chcú takto pomstiť smrť svojich mužov, otcov, bratov či synov.*).

Ako vidno, viacnásobná polysémia je síce zriedkavá, no sporadicky sa predsa len vyskytuje; porov. aj: *Biely dom*: 1. sídlo amerického prezidenta; 2. americká vláda; 3. budova, v ktorej sídli centrálne orgány štátnej správy.

Predchádzajúce príklady ukazujú, že viaceré významy pri VP s farebným komponentom zväčša vznikajú na podklade **metaforickej** transpozície; len zriedka na **metonymickom** základe:

červená paprika – 1. červený plod papriky; 2. mletá červená paprika

čierne ríbezle – 1. záhradný ovocný ker s čiernymi bobuľkami v strapcoch; 2. čierne sladkokyslé plody tohto kra

modrá líška – 1. druh líšky; 2. druh líšče kožušiny

Na tomto mieste sa chceme ešte dotknúť otázky, avizovanej v úvode tejto podkapitoly, ktorá sa týka dištinkcie medzi **polysémiou** a **homonymiou** pri takýchto VP. Ak pri jednej lexéme jestvujú viaceré významy, do popredia, samozrejme, vystupuje problematika lexikálnej ambiguity. Klepousnioutou (2002, s. 205) pripomína, že „lexikálna dvojznačnosť nie je homogénny fenomén, ale člení sa na dva odlišné typy, konkrétne homonymiu a polysémiu“; navyše jedno z homonym môže byť aj polysémické (Berretta et al., 2005, s. 58).

Na rozlíšenie homonymie a polysémie sa používajú dve základné kritériá (Lyons, 1977, cit. podľa Klepousnioutou, 2002): 1. **sémantické kritérium**: ak významy spolu súvisia, ide o polysémiu, ak nesúvisia, ide o homonymiu; 2. **etymologické kritérium**: homonymá majú odlišný pôvod. Obe kritériá však majú svoje úskalía: pri sémantickom kritériu nejestvuje vždy jednoznačná zhoda v tom, či sú významy usúvťažnené (Klepousnioutou, 2002, s. 206). Rovnako aj etymologické kritérium zlyháva, lebo pôvod niektorých lexém je neistý – už staršie práce naznačujú, že „polysémia je fenomén s istou postupnosťou“ (Nunberg et al., 1979, s. 142, cit. podľa Berretta et al., 2005) a „všeobecne sa uznáva, že polysémické významy sa pohybujú na osi od takmer identických po skoro nesúvisiace“ (Klein and Murphy, 2002, s. 569, cit. podľa Beretta et al., 2005, s. 59). Problematické je etymologické kritérium: ťažko sa stanovuje, ako ďaleko treba ísť do histórie vzniku slova. Preto „neexistuje jasná dichotómia medzi homonymiou a polysémiou, ale skôr kontinuum od ‚čistej‘ homonymie po ‚čistú‘ polysémiu“ (Lyons, 1977, cit. podľa Klepousnioutou, 2002).

Pokiaľ ide o zachytenie VP vyznačujúcich sa lexikálnou ambiguitou v *Slovníku viacnásobných pomenovaní*, pri jeho koncipovaní sa postupovalo takto:

1. Frazémy, „ktoré obsahujú heslové VP alebo ktoré sú identické s heslovým VP (jednotky na úrovni nefrazeologické VP – frazeologické VP pokladáme za medzi-systémové homonymá: **volný pád** fyz. *pád voľne pusteného telesa*, *zvislý rovnomerne zrýchlený pád* • **volný pád** veľmi rýchle (nekontrolované) zhoršovanie situácie“ (Ološtiak et al., 2015, s. 38). Hoci medzi oboma významami dokázateľne jestvuje súvis a druhý význam vznikol sémantickou transpozíciou na podklade metafory, predsa je jednotka s obrazným významom prihniedzovaná pri nefrazéme ako homonymum, nespracúva sa, ako by sme očakávali, ako polysémická.

2. Naproti tomu VP, ktoré má oba (či viaceré) významy **neutrálne**, sa spracúva vo výkladovej časti hesla ako **polysémia**: *priamy dôkaz* 1. mat. dôkaz, v ktorom každý člen je logickým dôsledkom predchádzajúcich, pričom posledným členom reťazca je dokazované tvrdenie; 2. práv. jasne preukázateľný dôkaz.

Rovnako sa ako polysémické hodnotia také jednotky, ktorých sekundárny význam vzniká na podklade **metonymie** (*čierne ríbezle*: 1. ker; 2. plod tohto kra), a to aj napriek tomu, že spôsob rozširovania významu je rovnaký ako v prípade metafory – **transpozícia**. Rozdielny je len výsledok: v prípade metafory je to jednotka s obrazným významom, pri metonymii jednotka s neutrálnymi významami.

Uvedomujeme si, že jestvujú argumenty pre aj proti takémuto rozdielnemu hodnoteniu; predsa len chceme pripomenúť, že dištinkcia medzi homonymiou a polysémiou nie je samoučelná. Odhliadnuc od odlišného slovníkového spracovania, „homonymia sa spolieha na proces výberu významu; na druhej strane polysémia a osobitne metonymia sa spolieha na proces vytvárania významu“ (Klepousniotou, 2002, s. 217). Takisto platí, že „metaforicky motivovaná polysémia, na rozdiel od metonymicky motivovanej, je očividne dosť neobmedzená“ (Apresjan, 1974, cit. podľa Klepousniotou, 2002, s. 216) a presnými meraniami sa zistilo, že najrýchlejšie sa vníma metonymia, najdlhšie homonymá. „Ak sú homonymia a metonymia dva krajné body lexikálnej ambiguity, potom metafora leží kdesi uprostred.“ (Klepousniotou, 2002, s. 216) Aj stručný náčrt problematiky teda ukazuje, že klasifikácia lexikálnej ambiguity je zložitou problematikou a vyžadovala by si osobitný priestor štúdie.

3. Symbolika farieb vo viacslovných pomenovaniach

Niektorí lingvisti tvrdia, že farby nemajú význam (Steinval, 2002, cit. podľa Molnar, 2013, s. 365); podľa iných zasa kódujú množstvo významov. O symbolickej vyťažnosti farieb svedčí o. i. fakt, že bývajú spájané napr. so štyrmi typmi charakterov podľa Hippokrata: červená sa asocjuje s typom sangvinik, žltá s cholericom, čierna s typom melancholik a biela s flegmatikom (Philip, 2003, s. 19).

Zastúpenie farebných komponentov v slovenských VP a ich frekvencia je ovplyvnená viacerými faktormi; jedným z nich je iste aj **genetická postupnosť vzniku farieb**. V tejto súvislosti len v krátkosti spomenieme staršie zistenia. Pre prítomnosť pomenovaní farieb v jazykoch jestvujú:

1) univerzáliá platné pre (pravdepodobne) všetky jazyky;

2) evolučná postupnosť vo vývoji a vzniku farieb: 1. **čierna a biela** predchádzajú **červenej**; červená predchádza **zelenej a žltej**, tie predchádzajú **modrej**, tá predchádza **hnedej** a hnedá predchádza sekundárnym farbám: **fialovej, ružovej, oranžovej a sivej**. Tieto farby tvoria kompletný inventár 11 základných farieb (Berlin – Kay, 1969; cit. podľa Molnar, 2013). Sekundárne farby možno namiešať z predchádzajúcich primárnych farieb tejto základnej skupiny (Philip, 2003, s. 11). Na podklade uvedenej postupnosti sa preto teraz pozrieme na prítomnosť týchto farieb ako komponentov v korpuse skúmaných VP.

3.1 Biela a čierna

Ak má jazyk dve pomenovania pre farby, sú to práve *biela* a *čierna* (Berlin – Kay, 1969). Toto dominantné postavenie oboch farieb spochybňujú názory namietajúce, že *čiernu* a *bielu* nemožno označovať termínom farba, keďže obidve obsahujú všetky farby spektra v kombinácii: *čierna* absorbuje všetky svetelné lúče, *biela* ich odráža (Philip, 2003, s. 22). I. Vaňková konštatuje, že „fyzikálně‘ nebarevné,

(a-chromatické!) farvy černá, bílá a šedá mají postavení ne-barev i v jazyce“ (Vaňková et al., 2005, s. 200). O dôležitosti *čiernej* a *bielej* svedčí aj fakt, že slepý nie je ten, komu chýba farebné videnie, ale komu chýba rozoznávanie *bielej* a *čiernej*, potrebné na rozlišovanie predmetov.

Z etymologického hľadiska adjektívum *čierny* pochádza z psl. *чѣрнь*, z indoeurópskych koreňov **kers-* **ker-*, ktoré sa používali na označenie „tmavých farebných odtieňov“ (Králik, 2015, s. 104). Pôvod lexémy *biely* je podľa etymologického slovníka v praslovanskom *bělъ* a indoeurópskom **bhel-* „žiariaci, biely“ (op. cit., s. 69).

Čierna od čias starovekých Grékov až po kresťanstvo symbolizuje zlo, škaredosť, tvrdohlavosť, smútok a melanchóliu (odtiaľ *čierna* ako smútočná farba). Negatívnu konotatívnosť *čiernej* napríklad potvrdzuje aj jej nízky výskyt v reči matky orientovanej na dieťa (Brestovičová, 2012) a reči učiteľky orientovanej na dieťa (Slančová, 1999, cit. ibid.), ktoré sú vo svojej podstate pozitívne. Je zaujímavé, že frekventovanosť *čiernej* sa zvyšuje hneď v lexike detí mladšieho školského veku, v ktorej je *čierna* po *červenej* druhou najfrekventovanejšou farbou (Kesselová, 2003, cit. ibid.), a v lexike dospelých, kde je *čierna* frekvenčne najvyťaženejšia (Mistrík, 1969, cit. ibid.). Na rozdiel od *čiernej* evokuje *biela* dobrotu a všetko božské, nevinné, dobro, krásu, poslušnosť (Philip, 2003, s. 22); tu je aj možná motivácia pre vznik spojenia *biela lož* (nevinné klamstvo).

Azda aj pre elementárnu povahu týchto dvoch farieb je štatisticky nepomerne viac VP s komponentom *biely* a *čierny*. Medzi *čiernou* a *bielou* je však nielen toľko pertraktovaná priama opozícia (napr. tmy a svetla, zla a dobra), ale súčasne aj úzka prepojenosť až symbióza, čo dokumentuje napr. spojenie *čierne na bielom* (validitu má to, čo je zachytené písomne, nielen ústne) a adjektívum *čiernobiely* (*čiernobiela fotografia*, *čiernobiely film*).

V **primárnom** význame sú VP s farebným komponentom (*čierny*, *biely*) takmer výlučne neutrálne, čo tak trochu vyplýva z charakteru primárneho významu; istá expresívnosť, obraznosť a prenesenosť významu je však niekedy prítomná aj pri VP s farebnými komponentmi v primárnom význame.

Napr. v prvom význame lexémy *biely* („majúci farbu ako sneh, ako mlieko“) je viacero VP, kde má komponent *biely* obrazný význam: *biela pani* – domnelý duch rodu, ktorý sa zjavuje, *biele noci* – s krátko trvajúcou tmou (za polárnym kruhom), *Biela sobota* – sobota pred Veľkonočnou nedeľou, *Bieli otcovia* – katolícky rád, *bieli mnisi* – ľudové označenie cisterciánov, *biely teror* – obdobie a metóda vlády royalistov a náboženských fanatikov, *Biela légia* – protikomunistické hnutie na SK, *Biela stopa SNP* – preteky v behu na lyžiach, *biely pas* – umožňujúci odchod do ktorejkoľvek krajiny, *biela smrť* – spôsobená zamrznutím alebo predávkovaním drogou, *biely svet* – kraj pokrytý snehom.

Ak sú komponenty *čierny* a *biely* použité v **sekundárnych** významoch, takmer priamoúmerne sa miera obraznosti VP zvyšuje. Napr. už v druhom význame adjektíva *biely* – „svetlý, belavý, biely“ (KSSJ, 2003) sa vyskytujú také VP, kde lexéma *biely* neoznačuje presnú farbu denotátu: *biela káva* ani *biele víno* nie sú biele. Okrem toho, pri sekundárnych významoch farebných lexém je vyššia variabilita v tom, aké konkrétne významy môže potom VP s farebným komponentom nado-

búdať. Napr. komponent *čierny* môže mať vo VP nasledujúce významy: *čierne myšlienky* („**pesimistické**“), *čierna duša* („**zlý** človek“), *čierny román* („používajúci prvky **fantastiky**, mystických a strašidelných motívov“), *čierna komédia/groteska* („využívajúca prvky **čierneho humoru**“).

Samozrejme, obraznosť VP s farebným komponentom môže byť dôsledkom nielen obraznosti farebnej lexémy, ale aj druhého komponentu VP: *čierne zlato* (uhlie, ropa), *biele zlato* (cukor), *čierni baróni* (podľa farby výložiek. v 50. rokoch 20. st. vojaci základnej služby považovaní za politicky nespoľahlivých a odvelení do pomocných technických práporov), *čierny šerif* (príslušník bezpečnostnej služby).

Obraznosť môže prerásť až do pejoratívnosti, resp. politickej nekorektnosti, napr. *čierna kapela* (pozostávajúca z rómskych hudobníkov), *čierny kontinent* (Afrika, s majoritne černošským obyvateľstvom).

Z pohľadu obraznosti treba takisto upozorniť na to, že totožné, resp. homonymné jednotky sa niekedy vo výkladových slovníkoch hodnotia odlišne, raz ako VP, inokedy ako frazémy. Napr. *čierny bod* sa definuje ako neutrálne VP (pri prvom význame lexémy *čierny*) s významom „znak záporného hodnotenia“ a súčasne sa toto spojenie spracúva ako polysémická frazéma vo význame a) „pokarhanie“, b) „zlé hodnotenie“ (SSSJ, 2006).

Odlišne sa takisto hodnotia VP s relatívne rovnakou mierou obraznosti: *čierny trpaslík* (hviezda nevyžarujúca energiu) sa považuje za neutrálne VP a *čierna diera* (miesto, kde sa všetko stráca) za frazému (SSSJ, 2006); *čierna pani* (smrčka) sa uvádza ako frazéma, ale spojenie *čierny anjel* (posol smrti) sa v slovníku spracúva ako neutrálne VP (ibid.).

Osobitne od konštrukcie „atribút – nadradené substantívum“ typickej pre farebné VP stojí eliptické VP *malé čierne* („elegantné čierne šaty rôznych strihov na univerzálne použitie“), v ktorom chýba nominálny element.

3.2 Červená

Ak jazyk obsahuje tri pomenovania pre farby, tou treťou je červená. Ak majú respondenti rýchlo vymenovať rôzne farby, majú veľmi silnú tendenciu začať práve červenou: „Finálny princíp pri pomenúvaní farieb vyjadruje primárnosť červenej pri vnímaní farieb.“ (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 47). Rovnako viaceré štúdie potvrdili, že deti si zvyčajne osvoja najprv červenú farbu (Kay – Maffi, 1999, s. 10), čo ukázal aj výskum reči matky orientovanej na dieťa (Brestovičová, 2012), podľa ktorého v reči matky mala *červená* z „farebných“ adjektív najvyššiu frekvenciu (10. miesto v poradí všetkých adjektív). Červená je „prototypom farebnosti“ (Vaňková et. al., 2005, cit. podľa Brestovičová, 2012), je najviditeľnejšou farbou spektra (Philip, 2003, s. 10), má najnižšiu frekvenciu a najdlhšiu vlnovú dĺžku svetla viditeľnú ľudským okom (Molnar, 2013; s. 364, Philip, 2003, s. 10).

Keďže sémantika lexémy farby je veľmi často prepojená s jej etymológiou, treba pripomenúť, že slovenská lexéma *červený* pochádza z praslovanského *črvenъ*, ktoré znamenalo „zafarbený červcom“ a bolo odvodené zo slovesa *črviti* (zafarbiť červcom, zool. *Coccoidea*, *Coccinea*), takže ontologickou metonymiou z mena farbiva vznikla farba (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 21). Keďže červy boli ako farbivo veľmi drahé (ibid.), *červená* symbolizuje bohatstvo, vznešenosť. Na obrazoch sa čer-

vený pigment často kombinoval so zlatom na naznačenie vznešenosti a honosnosti Kráľa nebies (Philip, 2003, s. 23), a aj preto sa červená asocjuje s dôležitosťou, porov. VP *červený koberec* (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 37).

V súvislosti s červenou treba takisto uviesť, že praslovanské *kras-* označovalo nielen krásu, ale aj červeň a farbu všeobecne; *krásny* znamenalo nielen „červený“, ale aj „zafarbený, farebný a navyše ešte krásny“ (Vaňková et al., 2005, s. 201). Sémantickým oblúkom možno konštatovať, že čo je červené/farebné, to je krásne (ibid.).

Aj vďaka tejto frekventovanosti a produktívnosti je pre *červenú* farbu charakteristická vysoká odtieňová variabilita – farby ako *rumelková, gaštanovočervená, karmínová, šarlátová, purpurovočervená, rubínová, karmínová, hrdzavá* spadajú pod základný odtieň červenej. Tieto špecifické farby sa však používajú vtedy, ak treba zdôrazniť špecifický odtieň, napr. *krvavočervený* lak na nechty (Philip, 2003, s. 10). Prominentné postavenie červenej vytvára predpoklady pre jej vysokú polysémiu (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 47). Červená sa vyznačuje dvojznačnosťou – môže vyjadrovať varovanie (varovné signály) i lákať (napr. v jedovatých bobuliach) (Molnar, 2013, s. 365).

Viacere výskumy ukázali, že *červená* sa hodnotí ako farba „ťažká, silná, aktívna, horúca“ (Humprey, 1976, 97f; cit. podľa Kay – Maffi, 1999, s. 9); ak sa porovnávajú dva farebné disky, červený vždy vychádza z hodnotenia respondentov ako ten ťažší (ibid.). Veľké polia červeného svetla vyvolávajú psychologické symptómy emocioného vzrušenia – zmeny v srdcovom rytme, odpor kože a elektrickú aktivitu mozgu (ibid.). Vystavenie červenej farbe zrýchľuje tep, mení krvný tlak a zvyšuje dychovú frekvenciu (Sassoon, 1992, s. 173, cit. podľa Gieroń-Czepczor, 2010, s. 22).

Primárnou motiváciou pre tieto asociácie červenej je krv, keďže slová označujúce túto farbu v indoeurópskych jazykoch (*red, rot, ross*) majú pôvod v sanskrtovom slove *rudhirā* pomenúvajúcim *krv* (Gage, 2006, s. 110; cit. podľa Gieroń-Czepczor, 2010, s. 20). Rovnako v kresťanstve červená symbolizuje krv života i „krv, ktorá bola za nás vyliatá“ (ibid.). Na druhej strane *červená* vyvoláva asociácie vojny, zúrivosti a revolúcie (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 19). Na základe spojitosti s krvou môže byť nielen vyjadrením **agresie**, ale i **vitality** a **dobrého zdravia** (Biggam, 1993, cit. podľa Philip, 2003, s. 24). V kombinácii s bielou je červená takisto symbolom ženskej krásy (Philip, 2003, ibid.).

Aj keď vo všeobecnosti prevláda tendencia vnímať farbu ohňa skôr ako oranžovú a žltú (Wierzbicka, 1980; cit. podľa Gieroń-Czepczor, 2010, s. 20), na konceptualizáciu červenej sa okrem **krvi** používa práve **ohň** (Molnar, 2013; Wierzbicka, 1980). Červená sa nevníma len ako symbol ohňa (aj toho pekelného) (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 19), ale rovnako aj svetla, tepla, žiary (Philip, 2003, s. 24). Obidva ohniskové prototypy červenej – **ohň** i **krv** – sa často podieľajú na konceptualizácii ľudských emócií a vášní (Vaňková et al., 2005, s. 202).

Uvedené konotácie a konceptualizácie sa potom pretavujú aj do konkrétnych VP. V slovenčine sa komponent *červený* často asocjuje s **komunistickou, boľševickou ideológiou**: *červený kútik* (kultúrno-výchovné zariadenie), *červená knižka*, *Červená armáda*, *červený teror* (označenie ľavicového extrémizmu po dosiahnutí moci), *Červení khméri* (ultraľavicové vojensko-politické hnutie v Kambodži), *Čer-*

vené brigády (ľavicové teroristické organizácie v 70. rokoch 20. storočia v krajinách západnej Európy). Pri niektorých z týchto spojení možno uvažovať aj o implikácii konceptov **radikálny, revolučný** (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 29).¹⁰

Červená sa konceptualizuje aj ako označenie **nebezpečnej oblasti, priestoru**¹¹ – v slovenčine by sme sem mohli priradiť VP *červené čísla*. Rovnako sa *červená* asociuje s konceptom **lásky**; v tomto význame je napr. prítomná vo VP *červená mágia* (vedomé a cielené používanie magických postupov na zabezpečenie lásky niekoho iného, mágia lásky).

VP s komponentom *červený* označujúce **neživotné entity** majú často význam, ktorý vznikol na podklade **jednoduchej vonkajšej podobnosti**, vzhľad: *červená vlna* (sled červených svetiel na semafore), *červená hlina*, *červená knižka*, *červená karta*, *červený diplom*, *červené barety* (špeciálny oddiel ozbrojenej moci štátu vycvičený na osobitné zásahy, napr. proti teroristom), *Červený kríž*, *Červený polmesiac*, *červená hviezda* (hviezda s červenkastým sfarbením spôsobeným spektrálnym zložením jej svetla), *červený trpaslík*, *červená planéta* (Mars, má červenkastú farbu vďaka oxidom železa). Na podklade priamej metaforickej transpozície založenej na vonkajšej podobnosti vzniklo aj spojenie *červená knižnica* (nenáročná, sentimentálna až braková oddychová literatúra¹²) či *červená kniha* (obsahujúca opis a vyobrazenie vzácnych a ohrozených druhov rastlín a živočíchov určitého územia).

Z pohľadu opozície neutrálne – frazeologické VP sa ako **frazémy** s vyššou mierou idiomatikosti hodnotia spojenia *červený kohút* (požiar, symbol ohňa), *červený majster* (kat). Pri frazéme *mávať pred niekým červeným súknom* (dráždiť niekoho) treba pripomenúť, že hoci sa všeobecne predpokladá, že práve červená farba súkna dráždi býka, v skutočnosti je to práve pohyb súknom (Gieroń-Czepczor, 2010, s. 41).

Červená je veľmi často v opozícii s bielou, čo dokumentujú antonymické páry: *červená cibula* ↔ *biela cibula*, *červené víno* ↔ *biele víno*, *červené krvinky* ↔ *biele krvinky*, *červený kov* (zliatina medi, zinku, cínu, príp. aj olova, používaná na výrobu armatúr) ↔ *biely kov* (zmes medi a cínu).

3.3 Žltá

Z etymologického pohľadu pochádza lexéma *žltý* z praindoeurópskeho **ghel-* s významom „žltý, zelený“ (Harper, 2001) a praslovanské *žlt* je príbuzné s lexémou *zlato* (Brúckner, 1998, cit. podľa Gieroń-Czepczor, 2014, s. 411). Historicky doloženú vlastnosť lesku, ktorú implikoval indoeurópsky koreň **ghel-* lesknúť sa (Králik, 2015, s. 698), stratila lexéma *žltý* v prospech adjektív *zlatý*, *zlatistý* (Gieroń-Czepczor, 2014, s. 418). *Žltá* je nielen farbou svetla, ale širšie aj inteligencie a vedomostí, asociácie so zlatom sa teda považujú za novšie (Philip, 2003, s. 27).

¹⁰ Ak denotát nemá také radikálne a komunistické charakteristiky, tak sa označuje ako „ružový“, čo okrem iného dokumentuje tendenciu vnímať farby ako kontinuum (op. cit., s. 30).

¹¹ V angličtine znamená spojenie *to be in red* riziko nebezpečenstva, bankrotu alebo smrti.

¹² Spojenie má pôvod v názve edície gýčovitých románov pre ženy z 20. – 30. rokov 20. storočia, ktoré boli viazané v červenom plátne.

Pokiaľ ide o základné konotácie, „[k]ategória žltej... nie je formovaná predhistorickým strachom pred prírodnými fenoménmi ako tma (čierna) či oheň (červená) a nie je ovplyvnená ani obraznosťou typickej entity nesúcej farbu, akou je obloha, voda (modrá) alebo sneh (biela)“ (Gieroń-Czepczor, 2014, s. 417). Pravdepodobne na podklade metonymickej spojitosti so žľčou a pečenoňou, ktorá oslabená spôsobuje žltáčku, symbolizovala **žltá závisť** a **nenávisť** (Vaňková et al., 2005, s. 207), žiarlivosť, neskôr zbabelosť (Philip, 2003, s. 26), „čo zanechalo negatívne konotácie v kultúrnej formovanej percepcii žltej v germánskych a slovanských jazykoch“ (Gieroń-Czepczor, 2014, s. 417). Tam má, pravdepodobne, svoje korene aj slovenské frazeologické spojenie „*žltý od hnevu (závisti)*“¹³ (o prudkom záchvate hnevu).

Vo väčšine VP má komponent *žltý* doslovný, ikonický význam, ktorý sa vytvoril na podklade vonkajšej podobnosti. *Žltá* sa vtedy asocjuje s prírodnými substanciami: *žltý melón*, *žltá paprika*, *žltá zrelosť* (prejavujúca sa žltým sfarbením ovocia). V kontraste so *zelenou* (porov. 3.4) však *žltá* konotuje aj **vädnutie**, **schnutie**, **chorobu**: *žltá škvrnitosť* (choroba rastlín), prípadne aj starobu (bledá pleť s nádychom do žltá), vtedy kontrastuje so zdravou farbou – ružovou. Nezanedbateľná je preto aj negatívna asociácia *žltej* s chorobou pokožkou (Gieroń-Czepczor, 2014), napr. v synonymných VP *žltá zimnica*, *žltá horúčka*, ktoré pomenávajú vírusové ochorenie, prejavujúce sa o. i. zožltnutím. Okrem toho sa v spojeniach *žlté plemeno/žltá rasa* dostáva *žltá* do radu s farbami *biela* a *čierna* pomenovávajúcimi farbu pokožky.

Motivačne zreteľné sú oba komponenty v spojeniach označujúcich neživotné substancie: *žlté odbory* (sociálno-demokratické; podľa žltej členskej legitimácie), *žlté tričko* (tričko, ktoré si oblieka pretekár na čele predbežného poradia vo viacetapových cyklistických pretekoch); *žltý kov* (bronz a mosadze) či *žltý fosfor*. Ikonický charakter má *žltá* aj vo VP *žlté teliesko* (periodicky sa vytvárajúce v ženskom vaječníku; jeho farba je daná vysokým obsahom luteínov) i *žltá škvrna*¹⁴ (miesto najostrejšieho videnia na sietnici, macula lutea).

Produktívna je pri *žltej* aj konceptualizácia **výstrahy**, **upozornenia**, **obmedzenia**, a to v spojeniach s doslovným, ikonickým významom: *žltá karta*, *žltá návěst*, *žltá zástavka* (na signalizáciu napr. v doprave). K sémam upozornenia a obmedzenia by snád' bolo možné priradiť aj VP *žltá hviezda*, ktorou nacisti označovali Židov.

Ak majú VP s farbou *žltý* obrazný, idiomatický charakter, získavajú ho aj z druhého, nefarebného komponentu VP: *žltý anjel* (príslušník nepretržitej havarijnej služby pre motoristov; podľa žltého anjela v logu). Podobne ako v angličtine či poľštine (Gieroń-Czepczor, 2014, s. 415), aj v slovenčine *žltá* kóduje strach z invázie príslušníkov žltej rasy, a to vo VP *žlté nebezpečenstvo* (hroziace od žltej rasy).

3.4 Zelená

Zelená je farbou ľahko rozpoznateľnou pre ďalekozrakých¹⁵ (Philip, 2003, s. 10); oko vníma *zelenú* ako farbu protikladnú k *červenej* a za takú ju považuje aj astro-

¹³ Aj toto slovníkové zacytenie staršieho expresívneho spojenia *žltý od závisti* (Slovník slovenského jazyka, 1965) dokazuje konkurenčnosť oboch farieb, žltej i zelenej (*zelený od závisti*).

¹⁴ Žltá škvrna však zažíva nie je vôbec žltá, ale o niečo červenšia ako okolie. Prívlastok *žltá* dostala makula podľa toho, že žltou sa javí u mŕtveho.

¹⁵ Červená je zasa najľahšie rozpoznateľnou farbou pre krátkozrakých.

lógia, v ktorej sa *zelená* ako farba plodnosti asociuje so ženským princípom (Venuša); *červená* sa naproti tomu spája s mužským princípom (Mars).

Zelená bola v histórii často vnímaná v spojitosti so *žltou*, keďže obe farby sa prísudzujú žlči (Philip, 2003, s. 158). Navyše zelený pochádza takisto z indoeurópskeho **ǵhel-* lesnúť sa (Králik, 2015, s. 684). Z týchto konkurenčných farieb sa v súvislosti so závisťou používa vo väčšine kontinentálnej Európy najčastejšie *žltá* (Philip, 2003, s. 158); *zelená* sa na konotovanie závislosti používa napr. v angličtine (*green with envy – zelený od závislosti*), ale aj v slovenskej frazéme (*ozelenieť od závislosti*).

Symbolika *zelenej* je tak trochu kontradiktórna; v súvislosti s rastlinnými denotátmi má *zelená* **pozitívne** konotácie, na metonymickom podklade *zelená* odkazuje na koncepty **zelene, života, rastu a plodnosti** (Philip, 2003, s. 27), v súvislosti s človekom, resp. živočíchmi, má naopak asociácie **negatívne** (Vaňková et al., 2005, s. 206).

VP s komponentom *zelený*, disponujúce sémou vegetácie, sú zväčša ikonicky doslovné (*zelená fazuľa, zelená fazuľka, zelený hrášok*). *Zelená* prirodzene implikuje čerstvosť, sviežosť, čoho dôkazom je napr. aj opozícia *zelená fazuľa – suchá fazuľa*. Motivácia VP s komponentom *zelený* s vyššou mierou idiomatikčnosti je zväčša v zelenej farbe rastlín, ktoré tvoria jednu zo sém konkrétneho VP, napr. *zelené krmivo* (z čerstvých rastlín), *zelené hnojenie* (zaorávanie zelených častí rastlín), *zelená hranica* (ktorá vedie neobývaným územím, lesným porastom), *zelený úhor* (ktorý sa osieval), *zelená správa* (o poľnohospodárstve), *zelené úvery* (krátkodobé účelové úvery na jarne a jesenné poľnohospodárske práce v rastlinnej výrobe).

VP s komponentom *zelený* sa používajú aj na označenie **neživotných** denotátov: *zelená karta* (1. medzinárodná automobilová poisťovacia karta; 2. povolenie pre cudzincov na trvalý pobyt v USA). Kým v spojení *zelená hranica* „sa pociťuje súvislosť prídavného mena zelený s prírodou, v prípade spojenia *zelená karta* (popri jej farbe) možno vidieť spojitosť so signálom zelenej farby v doprave ako povolenia na voľný prechod“ (Duchková, 1997, s. 245). Popri ikonickosti je preto v spojení *zelená karta* prítomný aj idiomatický rozmer. Ten je ešte výraznejší v polysémickom VP *zelená vlna* (1. synchronizované riadenie cestnej premávky; nastavenie za sebou nasledujúcich semaforov tak, že pri dodržaní stanovenej rýchlosti a pri plynulej premávke je auto schopné prejsť cez ne na zelenú; 2. aplikácia do mobilu poskytujúca profesionálne dopravné spravodajstvo zo slovenských ciest), do ktorého sa idiomatikosť dostáva cez druhý komponent. Komponent *zelený* je produktívny aj v spojeniach označujúcich karty, kde idiomaticky odkazujú na symbol zeleného listu na nich: *zelená sedma, zelené eso*.

Ďalšie konotačné rozpätie VP s komponentom *zelený* je naozaj široké, spojenia s vyššou mierou idiomatikčnosti implikujú nielen mladosť, ale aj **nezrelosť, neskúsenosť, neznalosť**, ale to už vo frazeologických VP, napr. *spoza zeleného stola* (bez poznania reálnej skutočnosti); evokujú aj **začiatok všetkého**: *na zelenej lúke (od základu)*; **voľnosť**: *mať/dostať zelenú* (môcť sa voľne rozvíjať); *zelená ulica* (voľný priebeh vlaku na trati). Podobne idiomatické je aj VP *zelená linka*, ktoré je navyše aj polysémické:

1. linka 800 (*volanie na zelenú linku je odkiaľkoľvek z SR bezplatné, volajúci nič neplatí, náklady platí volaný*);¹⁶

¹⁶ Popri tom jestvuje ešte *modrá linka* (850; pri modrej linke sú náklady rozdelené medzi volaného a volajúceho).

2. telefonické spojenie určené na informovanie o životnom prostredí.

Frazematický charakter majú aj spojenia *mať zelenú krv* (byť poľovník), *niešť zelenú ratolesť* (prichádzať so zmierlivými úmyslami), idiomatičké je aj spojenie *zelený anton* (uzavreté policajné auto určené na odvoz zadržaných osôb).¹⁷

3.5 Modrá

V najstarších zdrojoch *modrá* odkazuje na vzduch, oblohu a nebo, a tak sprostredkované na Božské. V časoch G. Chaucera bola *modrá* symbolom lojality, pravdepodobne na podklade metonymickej súvislosti so stálosťou oblohy (Philip, 2003, s. 27). *Modrá* stojí v protiklade s *červenou*, lebo sa často asociuje s chladom, vzdialenosťou a duchovnosťou, na rozdiel od *červenej*, ktorá konotuje živočíšnosť a oheň (Vaňková et al., s. 207). Negatívna asociatívnosť *modrej* sa týka živých organizmov; človek zmodrie pri nedostatku kyslíka alebo pri silnom podchladení; *modrá* sa preto často spája s odumretím, zastavením krvného obehu (opäť vystupuje do popredia opozícia s *červenou*), so smrťou (ibid.).

V slovenčine sa *modrá* vyskytuje v ikonicky motivovaných spojeniach na podklade vonkajšej podoby denotátov, a to **životných**: *modré barety* (mierové sily OSN), *modrá armáda* (železničari v modrých uniformách), *modrá líška* (druh líšky), *žralok modrý*, *modrý kaleráb* (druh kalerábu); i **neživotných**: *modrá pilulka* (tabletká na zvyšovanie sexuálnej výkonnosti mužov), *modré škrvny* (sinky), *modrá líška* (druh lišacej kožušiny), *modrá knižka* (potvrdenie o oslobodení od brannej povinnosti pre zlý zdravotný stav), *pstruh na modro* (druh kuchárskej úpravy, keď sa pstruh varí v octovej vode a získa tak modrú farbu), *frankovka modrá*, *Modrý štít* (podľa symbolu; organizácia, ktorej poslaním je zmierňovanie rizík a pomoc pri záchrane kultúrneho dedičstva ohrozeného prírodnou katastrofou, zlyhaním človeka či ozbrojeným konfliktom), *modrá planéta* (Zem; vďaka oceánom je zo vzdialeného vesmíru viditeľná ako modrá).

Obrazný, idiomatičkový charakter má adjektívum *modrý* v spojeniach *modrá krv* (šľachtický pôvod), ktoré bolo „pôvodne údajne posmešné označenie, súvisiace s predstavou o „mimoriadne červenej“, t. j. azda až tmavofialovej ap. krvi (Králik, 2015, s. 365), *modrý pondelok* (deň malého výkonu, nechuti k práci; obyč. po zábave, z nem. *blauer Montag*, kde *blau* (modrý) „údajne súvisí s liturgickou farbou používanou pri zádušných omšiach za členov remeselníckych združení“ (ibid.) a, samozrejme, vo fráze *modré z neba* – všetko (možné i nemožné).

Produktívne sú aj viaceré VP bez substantívneho komponentu, označujúce od-tiene: *parížska modrá*, *berlínska modrá*, *encyánovo modrá*.

3.6 Hnedá

Etymologický výklad adjektíva *hnedý* odkazuje na psl. **gnědъ*, ktoré by mohlo súvisieť s psl. **gnětiti* rozpaľovať (Králik, 2015, s. 200). Podľa G. S. Philipovej (2003, s. 29) má *hnedá* až terciárny charakter a je zakalenou („*muddy*“) verziou všetkých primárnych farieb. Tento terciárny charakter sa v slovenčine prejavuje aj tak, že viacslovných pomenovaní s komponentom *hnedý* nie je príliš veľa a sú založené na

¹⁷ „Azda podľa sv. Antona Paduánskeho, ktorý pomáhal opäť získať stratené, resp. ukradnuté veci.“ (SSSJ, 2006)

čisto vonkajšej podobnosti: *hnedý cukor*, *hnedá pôda*, *hnedá ryža*, *hnedé uhlie*, *medveď hnedý*, *emu hnedý*, *hnedá hniloba* (hubovitá choroba rastlín). Vyššiu mieru idiomatickosti má spojenie *hnedá polievka* (z hovädzieho mäsa), *hnedý trpaslík* (substelný objekt, ktorý má plne vodivý povrch a jadro) a, samozrejme, frazeologické VP *hnedé košeľe*, ktorá označuje nemeckých nacistov.¹⁸

3.7 Ružový, sivý a ostatné farebné komponenty VP

Zo sekundárnych farieb *ružová* ako zmes červenej a bielej indikuje romantickú nevinnosť, ale aj istú naivnosť, čo naznačuje frazéma *mať/vidieť cez ružové okuliare* – nevidieť problémy. V neutrálnom VP sa táto farba vyskytuje v spojení *ružové víno*.

Sivá je na polceste medzi *čiernou* a *bielou*, zmierňuje negatívnosť *čiernej* a používa sa na opis nevýraznej osoby/veci (Philip, 2003, s. 29), čo demonštrujú slovenské VP *sivá eminencia* (vplyvná osoba v úzadí), *sivá ekonomika* (tieňová ekonomika), *sivý zákal*, *sivá žula*, *sivá kôra*.

Ostatné farby sa v analyzovanom korpuse VP vyskytujú okrajovo: **ultrafialové lúče** (tu upozorňujeme na skrátenie adjektíva ultrafialový: **UV žiarenie**), **echinacea purpurová**, **volavka purpurová**, **infračervené žiarenie**, **infračervený port**, **čierno-biela snímka**, **fotografia**. V súvislosti s farebnými komponentmi ešte chceme spomenúť VP *dúhový pochod* – aj keď adjektívum *dúhový* priamo nepomenúva farbu, predsa implikuje farebnosť.

4. Záver

Náš pohľad do korpusu slovenských viacslovných pomenovaní s farebným komponentom ukázal, že najexponovanejšie paradigmatické štruktúry medzi nimi sú antonymia a polysémia, resp. homonymia. Nie vždy pritom ide o prototypovú podobu týchto paradigmatických vzťahov (antonymia) a sporné je aj hodnotenie viacslovných pomenovaní s viacerými významami (na osi polysémia – homonymia). Pri lexikálnej ambiguite VP totiž dochádza ku kombinácii významov s rozličnou mierou idiomatickosti, takže do popredia vystupuje otázka, či ich hodnotiť ako neutrálne alebo skôr ako frazeologické VP. Rovnako je potom otázne, či takéto významy vytvárajú dve odlišné, homonymné jednotky (neutrálne VP a frazéma) alebo ide zakaždým o polysémiu bez ohľadu na to, akým spôsobom sekundárny význam vzniká (metafora či metonymia) a či má ikonický alebo idiomatický charakter.

Naša analýza takisto potvrdila (genetickú) dominanciu *čiernej*, *bielej* a *červenej* farby, ktoré majú najširšiu databázu VP s farebnými komponentmi, ale súčasne ukázala, že aj ostatné farebné komponenty (*žltý*, *zelený*, *modrý* atď.) sú v korpuse viacslovných pomenovaní produktívne a predstavujú vhodný materiál na ďalší výskum pomeru ikonickosti a idiomatickosti vo viacslovných pomenovaniach.

¹⁸ Čo dokazuje aj jej nedávna aktualizácia v novinovom titulku *Hnedý pochod inštitúciami* (o kandidátovi SNS).

- BERETTA, Alan – FIORENTINO, Robert – POEPEL, David: The effects of homonymy and polysemy on lexical access: an MEG study. In: *Cognitive Brain research*, 2005, roč. 24, č. 1, s. 57 – 65.
- BRESTOVIČOVÁ, Alexandra: Dobrý, malý, pekný, šikovný. K adjektívnej lexike v reči matiek orientovanej na dieťa v raných štádiách vývinu. In: *Jazyk a kultúra*, 2012, roč. 3, č. 11.
- DUCHKOVÁ, Silvia: Nové výrazy (10). In: *Kultúra slova*, 1997, roč. 44, č. 4, s. 243 – 245.
- FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- GIEROŃ-CZEPCZOR, Ewa: *Red and czerwony* as cognitive categories: a corpus based study. In: *Skase Journal of Theoretical Linguistics*. Ed. P. Štekauer. 2010, vol. 7, č. 3, s. 19 – 52.
- GIEROŃ-CZEPCZOR, Ewa: Gloomy Images of Yellow and Żółty in a Corpus-Based Cognitive Study. In: *Research in Language*, 2013, Volume 11, Issue 4, s. 405 – 421.
- KAY, Paul – MAFFI, Luisa: Colour Appearance and Emergence and Evolution of Basic Colour Lexicon. *American anthropologist* 101.4 (1999), s. 743 – 760.
- KLEPOUSNIOTOU, Ekaterini: The Processing of Lexical Ambiguity: Homonymy and Polysemy in the Mental Lexicon. In: *Brain and Language*, 2002, Volume 81, č. 1 – 3, s. 205 – 223.
- KRÁLIK, Ľubor: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2015. 704 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2003. 985 s.
- LYONS, John: *Semantics* (Vol. 2). Cambridge (UK): Cambridge University Press 1977.
- MOLNAR, Draženka: Cracking the colour code. Case study of Red. In: *Jezikoslovlje*, 2013, roč. 14, č. 2 – 3, s. 363 – 383.
- OLOŠTIAK, Martin: *Aspekty teórie lexikálnej motivácie*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.
- OLOŠTIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina: *Kapitoly z lexikológie (Lexikálna syntagmatika a viacslovné pomenovania)*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2013. 251 s.
- OLOŠTIAK, Martin et al.: *Viacslovné pomenovania v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2015. 516 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Jazyk je farebnejší ako dúha. (Rozhovor M. Čiernej so S. Ondrejovičom). In: *Literárny týždenník*, 2006, roč. 19, č. 15 – 16, s. 9 – 10.
- PHILIP, Gillian Susan: *Collocation and Connotation. A Corpus Based Investigation of Colour Words in English and Italian*. Dizertačná práca. The University of Birmigham 2003. 368 s.
- Slovník slovenského jazyka V. V – Ž*. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1965. 848 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Hl. red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2006. 1134 s.
- Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. Hl. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV 2011. 1087 s.
- VAŇKOVÁ, Irena et al.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum 2005. 343 s.

Názvy abnormálních stavů těla, duše a společnosti z hlediska slovotvorného¹

JANA BÍLKOVÁ

Pedagogická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Česko

Names of pathological states of the body, mind and society from the word-formation point of view¹

The text is focused on the distribution of word-forming affixes in Czech one-word names of diseases and other abnormal conditions. The most attention is paid to Czech variants of original Latin-Greek suffixes (-óza: *neuróza/neurosis*; -itida: *bronchitida/bronchitis*; -ismus: *astigmatismus/astigmatism*; -ie: *anémie/anaemia*, -om: *karcinom/carcinoma*) and their potential application not only in the clinical medicine, but also (in combination with Czech word-forming bases) in the case of the occasional naming of physical or mental states of a person (*vypitóza, maminkitida*) or social trends (*bruselóza, mítingitida*).

1. Při pojmenování chorobných a jiných abnormálních stavů živých organismů se v češtině uplatňují (a) původní české názvy tvořené od českých základů českými slovotvornými formanty (např. *žloutenka, obrna, průšnice, rakovina, zarděnky, křivice*) a (b) názvy vzniklé adaptací (počeštěním) latinsko-řeckých jmen: *alergie, meningitida, tuberkulóza, tyfus, melanom*. Vedle toho se v české lékařské praxi pochopitelně uplatňuje také (c) mezinárodní, nepočeštěná, řecko-latinská klinická terminologie, např. *hepatititis, otitis media, nephrosis, carcinoma, anaemia*. Tyto termíny zde však ponecháme stranou a zaměříme se na názvy typu (a) a (b).

Zatímco morfologické lékařské obory, zejména anatomie, pracují s jednotnou a především logicky provázanou terminologickou soustavou², terminologie klinické medicíny a patologie takto provázaně a logicky uspořádaná není. Anatomické názvosloví prošlo od konce 19. století mnoha revizemi, jejichž cílem bylo oborovou terminologii sjednotit, pročistit, zbavit nepřesností a dvojznačností, a v logické provázanosti doplnit chybějící termíny.³ Ani klinická terminologie není nejed-

¹ Tento text vznikl v rámci grantu *Slovník afixů užívaných v češtině* (GAČR, reg. č. 13-07138S).

² Jak píše M. Vejražka a D. Svobodová (2014, s. 277), je-li v anatomii „nějaký útvar označen jako mediální, bude skoro určitě existovat i odpovídající útvar laterální“.

³ V roce 1998 vyšlo pod názvem *Terminologia Anatomica*, s podtitulem *International Anatomical Terminology*, jediné platné a závazné latinské názvosloví z oboru anatomie člověka, schválené světovou vědeckou organizací IFAA – *International Federation of Associations of Anatomists*. Tato terminologická soustava, nahrazující všechny předešlé (v různých zemích různě přijímané) anatomické terminologické soustavy, byla výsledkem stoletého úsilí o sjednocení, zpřesnění a logické provázání anatomických termínů.

notná a nekodifikovaná. Od roku 1994 je v České republice v platnosti 10. revize *Mezinárodní statistické klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů* (MKN-10)⁴, schválená na 43. plenárním zasedání Světové zdravotnické organizace (WHO). Na rozdíl od systematické, logicky provázané terminologie morfologické se však terminologii klinické a patologické často vyčítá nesoustavnost, nesourodost, až chaotičnost. Některé patologické stavy jsou pojmenovány podle příčiny vzniku, jiné podle zasaženého orgánu, jiné odkazují k některému z viditelných příznaků. Velkou roli zde hraje metafora a výrazné zastoupení mají v klinické terminologii také eponyma (*Parkinsonova choroba*⁵, *Bechtěrevova nemoc*⁶, *Aspergerův syndrom*⁷).

Ačkoli se i popis částí lidského těla neustále zpřesňuje, zejména v oblasti nervové soustavy, není v anatomii taková dynamika jako v oblasti medicíny klinické. Nesystematičnost klinické a patologické lékařské terminologie je zapříčiněna zejména tím, že termíny vznikaly v různých dobách na různém stupni vědeckého poznání a s každým novým poznatkem, kterého medicína dosáhne, nelze měnit termín. Významová motivace termínu proto ne vždy odpovídá současným znalostem o povaze a příčinách pojmenovávaného onemocnění. Některé tradiční termíny jsou z dnešního hlediska utvořené nevhodně nebo vzhledem k jiným onemocněním nesoustavně, uchovávají v sobě úroveň medicínských předpokladů z doby svého vzniku. Termínem *malárie* je označováno infekční onemocnění způsobené parazitickými prvky rodu *Plasmodium*, přenášené na člověka tropickými komáry. Název *malárie* však pochází z italského *mala aria*, tj. „špatný vzduch“. Právě vzduch tropických bažinatých oblastí byl totiž v době vzniku termínu považován za příčinu nemoci. Latinské *anaemia* pochází z řeckého *anaímía*, a to z *anaímos*⁸ „bezkrvný“. Anémie ale neznamená nepřítomnost krve, nýbrž snížení koncentrace hemoglobinu v krvi. *Diabetes mellitus* (česky *úplavice cukrová* neboli *cukrovka*) je chronické onemocnění projevující se poruchou metabolismu sacharidů v důsledku absolutního nebo relativního nedostatku inzulínu. Vztah mezi pankreatem a diabetem byl popsán až na konci 19. století, inzulín byl objeven až na počátku 20. století. Název *diabetes* však užívali už lékaři ve starověkém Řecku. Pochází z řeckého *diá* „skrz“ a *baínō* „jdu, kráčím“. Při diabetu totiž pacientovo tělo ztrácí velké množství vody, zdá se, jako by tekutiny jeho tělem jen procházely. Lékařská věda není ale ani dnes schopna odpovědět na všechny otázky spojené se vznikem chorobných stavů.

⁴ MKN-10 je výsledkem revize, jejíž přípravu koordinovala *Světová zdravotnická organizace* (WHO) a na které se podílela řada odborníků a komisí na národní i mezinárodní úrovni. Na přípravě desáté revize se svými připomínkami podíleli i členové českých odborných společností. Revize je průběžně aktualizována, 11. revize se plánuje na rok 2017.

⁵ Nemoc byla poprvé popsána roku 1817 britským lékařem Jamesem Parkinsonem.

⁶ Jde o chronické zánětlivé onemocnění především páteřních obratlů, pojmenované podle ruského neurologa Vladimira Bechtěreva.

⁷ Porucha je pojmenována podle rakouského psychiatra Hanse Aspergera, který ji jako první popsal v odborném článku.

⁸ Utvořeno z řecké záporné předpony *a-* (v rozšířené podobě *an-*), a řeckého (*h*)*aíma* „krev“.

2. Slovo tvorná stavba termínů označujících chorobné a jiné abnormální stavy však pochopitelně není nahodilá. Ne zcela jednotné a vzájemně neprovázané jsou klinické termíny především z hlediska významové motivace. Jiná situace je však v oblasti distribuce slovo tvorných afixů. Některé typy afixů se užívají k označování právě určitých typů patologických stavů a funkčních poruch, a tvoří se tak rozsáhlé slovo tvorné řady výrazů referujících k onemocnění určitého typu. Co se týče slovo tvorných sufixů, v oblasti české lékařské terminologie jsou nejvíce zastoupeny (tj. tvoří nejpčetnější slovo tvorné řady) sufix *-ka* (*žloutenka, cukrovka, lupenka, kapavka*) a sufix *-ost* (*chudokrevnost, krátkozrakost, krvácivost, ochablost*). V rámci přejaté, řeckolatinšské terminologie se výrazně vydělují zejména sufixy *-itida* (*gastritida*, z latinskořecké přípony *-ītis: gastrītis*), *-óza* (*artróza*, z přípony *-ōsis: arthrōsis*), *-om* (*karcinom*, z přípony *-ōma: carcinōma*), *-ie* (*anémie*, z přípony *-(e)ia: anaémia*, z ř. *anaimía*) a *-ismus* (latinizovaná podoba řeckého sufixu *-ismós: strabismus, autismus*).

Tab. č. 1: Suffixy v názvech abnormálních stavů

I. suffixy české	
-ka	<i>žloutenka, cukrovka, lupenka, kapavka, kulhavka, slintavka, kopřivka, vozňřivka</i>
-ost	<i>nedoslýchavost, chudokrevnost, krátkozrakost, plynatost, vodnatelnost, nespavost</i>
II. suffixy přejaté	
-itida	<i>gastritida, meningitida, hepatitida, laryngitida, dermatitida, artritida, bronchitida</i>
-óza	<i>tuberkulóza, neuróza, borelióza, viróza, skleróza, psychóza, osteoporóza, mykóza</i>
-ie	<i>alergie, psychopatie, anorexie, ischemie, schizofrenie, neurastenie, epilepsie</i>
-om	<i>karcinom, melanom, glaukom, lymfom, sarkom, myom, lipom, adenom, hematom</i>
-ismus / -izmus	<i>strabismus, autismus, botulismus, ptyalismus, synorchismus, saturnismus, bruxismus</i>

2.1 Sufix *-ka* je vysoce polyfunkční sufix, kterým se tvoří substantiva nejrůznějších významových skupin. Připojením k adjektivním základům se touto příponou tvoří názvy nositelů vlastnosti (*trvalý* → *trvalka*, *kyselý* → *kyselka*, *strouhaný* → *strouhanka*), připojením k substantivním základům se zdrobňuje (*tabule* → *tabulka*) nebo přechyluje (*doktor* → *doktorka*). Suffixem *-ost* se tvoří, především od adjektivních základů, názvy vlastností a stavů nejrůznějšího druhu (*vážnost, dobrosrdečnost, vynalézavost*), ty se často i zpředměťují (*maličkost, sladkost, osobnost*). Od sloves jsou příponou *-ost* utvořeny názvy dějů (*činnost, žádost, stížnost*). Ani

sufix *-ost*, ani sufix *-ka* proto neimplikují chorobné stavy primárně, ačkoli se pro tvorbu takových názvů užívají.

2.2 Podobně jsou na tom i výše zmíněné počestěné podoby cizích sufixů *-ie*, *-ismus* a *-om*. Přestože klinická terminologie obsahuje relativně rozsáhlé řady termínů s těmito příponami, samo zakončení slova tímto řetězcem nevyvolává u uživatelů jazyka automaticky představu chorobného stavu.

2.2.1 Mezi třiceti nejfrekventovanějšími apelativy s koncovým řetězcem *-om* v korpusu SYN2010 jsou pouze dva klinické termíny, a to *karcinom* (24. místo) a *melanom* (27. místo). Srov. tab. č. 2 a 3:

Tab. č. 2: 30 nejfrekventovanějších apelativ s koncovým řetězcem *-om* v korpusu SYN2010 (číslo za jménem udává počet výskytů, tučně jsou zvýrazněny klinické termíny)

1. strom	21.003	11. symptom	758	21. polom	158
2. přelom	2.710	12. astronom	707	22. kamenolom	144
3. atom	2.342	13. chromozom	686	23. kardamom	131
4. ekonom	2.277	14. průlom	593	24. karcinom	126
5. lom	1.219	15. genom	429	25. autodrom	124
6. zlom	1.168	16. kondom	414	26. kosmodrom	121
7. diplom	973	17. fantom	357	27. melanom	111
8. syndrom	900	18. axiom	283	28. sitcom	108
9. hrom	844	19. pogrom	252	29. ribozom	79
10. slalom	805	20. polynom	180	30 metronom	67

Tab. č. 3: 10 nejfrekventovanějších klinických termínů zakončených na *-om* v korpusu SYN2010:

	pořadí v SYN2010 (lemmat celkem 967)	počet výskytů lemmatu v SYN2010
karcinom	24.	126
melanom	27.	111
hematom	59.	61
glaukom	73.	32
lymfom	76.	31
myom	88.	25
gliom	116.	14
myelom	121.	13
sarkom	131.	11
papilom	163.	8

2.2.2 Mezi třiceti nejfrekventovanějšími substantivy zakončenými na *-ismus/-izmus* v korpusu SYN2010 je pouze jeden název, který obsahuje MKN-10, a to *alkoholismus* (srov. tab. č. 4 a 5).

Tab. č. 4: 30 nejfrekventovanějších apelativ s koncovým řetězcem *-ismus/-izmus* v korpusu SYN2010 (číslo za jménem udává počet výskytů, tučně je zvýrazněn klinický termín)

1. organismus	5.167	11. nacionalismus	644	21. alkoholismus	298
2. mechanismus	3.605	12. buddhismus	641	22. idealismus	288
3. komunismus	2.207	13. fašismus	610	23. cynismus	282
4. socialismus	2.177	14. mikroorganismus	524	24. extremismus	261
5. optimismus	1.296	15. metabolismus	420	25. patriotismus	259
6. terorismus	1.269	16. antisemitismus	391	26. humanismus	257
7. kapitalismus	968	17. liberalismus	382	27. turismus	256
8. realismus	813	18. marxismus	364	28. vandalismus	240
9. rasismus	710	19. katolicismus	307	29. populismus	224
10. nacismus	655	20. romantismus	303	30. pesimismus	221

Tab. č. 5: 10 nejfrekventovanějších klinických termínů zakončených na *-ismus/-izmus* v korpusu SYN2010:

	pořadí v SYN2010 podle frekvence (lemmat celkem 967)	počet výskytů lemmatu v SYN2010
alkoholismus	21.	298
revmatismus	44.	159
sadismus	65.	120
exhibicionismus	96.	83
autismus	105.	77
masochismus	112.	67
astigmatismus	210.	25
strabismus	253.	16
voyeurismus	290.	12
kretenismus	298.	12

2.2.3 Mezi třiceti nejfrekventovanějšími apelativy s koncovým řetězcem *-ie* není dokonce žádný název chorobného či jinak abnormálního stavu. První klinický termín se zakončením *-ie* (*alergie*) je v pořadí podle frekvence až na 93. místě. Srov. tabulky č. 6 a 7.

Tab. č. 6: 30 nejfrekventovanějších apelativ s koncovým řetězcem *-ie* v korpusu SYN2010 (číslo za jménem udává počet výskytů)

1. policie	30.212	11. galerie	6.574	21. fantazie	3.277
2. energie	18.048	12. demokracie	6.436	22. tragédie	3.229
3. historie	14. 856	13. studie	5.984	23. kopie	2.980
4. fotografie	13.505	14. strategie	5.611	24. bakterie	2.451
5. teorie	10.931	15. linie	4.603	25. havárie	2.170
6. kategorie	10.859	16. filozofie	4.122	26. baterie	2.111
7. technologie	10.686	17. komedie	3.830	27. kolonie	2.105
8. unie	9.677	18. akademie	3.757	28. provincie	2.060
9. série	7.348	19. poezie	3.691	29. partie	1.989
10. akcie	7.191	20. režie	3.505	30. psychologie	1.741

Tab. č. 7: 10 nejfrekventovanějších klinických termínů zakončených na *-ie* v korpusu SYN2010:

	pořadí v SYN2010 (lemmat celkem 5.106)	počet výskytů lemmatu v SYN2010
alergie	93.	716
hysterie	111.	538
melancholie	134.	412
malárie	153.	337
neuropatie	177.	295
schizofrenie	178.	295
fobie	202.	251
mánie	217.	224
apatie	240.	187
letargie	244.	180

2.3 Zcela jinak je to se sufixy *-itida* a *-óza*.

2.3.1 Sufixem *-itida* se tvoří výhradně pojmenování chorobných stavů. Všechny 30 nejfrekventovanějších substantiv s touto příponou v korpusu SYN2010 jsou klinické termíny. Srov. tab. č. 8.

Tab. č. 8: 30 nejfrekventovanějších apelativ s koncovým řetězcem *-itida* v korpusu SYN2010 (číslo za jménem udává počet výskytů, tučně jsou zvýrazněny klinické termíny)

1. encefalitida	191	11. pankreatitida	14	21. apendicitida	7
2. artritida	171	12. parodontitida	14	22. metritida	6
3. celulitida	153	13. gastritida	14	23. polyartritida	6
4. bronchitida	130	14. perikarditida	13	24. parotitida	5

5. hepatitida	119	15. stomatitida	11	25. mastitida	4
6. dermatitida	39	16. laryngitida	11	26. nefritida	4
7. meningitida	36	17. peritonitida	10	27. encefalomyelitida	4
8. endokarditida	25	18. kolitida	10	28. neuritida	4
9. alveolitida	18	19. meningoencefalitida	9	29. enteritida	3
10. sinusitida	15	20. rachitida	8	30. myokarditida	3

2.3.2 Také sufix *-óza* se zřetelně vyděluje především v názvech onemocnění a jiných abnormálních stavů organismů. Není to sice výhradní funkce tohoto sufixu, tvoří se jím i názvy přírodních a společenských procesů (*symbióza, endocytóza, apoteóza, semióza*) a názvy sacharidů (*glukóza, fruktóza, sacharóza, laktóza*) a ojedinele lze sufix *-óza* vyčlenit i u jmen jiných významových skupin (názvů rostlin – *mimóza, tuberóza*, hornin – *arkóza* a rostlinných a živočišných společenství – *fytoocenóza, biocenóza*), v korpusu SYN2010 je však mezi třiceti nejfrekventovanějšími deriváty se sufixem *-óza* 18 názvů abnormálních stavů (srov. tab. č. 9), vedle toho jsou na prvních dvou místech názvy *diagnóza* a *prognóza*, užívané také v klinické medicíně, a to ve významu ‚rozpoznání choroby vyšetřením nemocného‘, respektive ‚předpověď vývoje choroby‘.⁹

Tab. č. 9: 30 nejfrekventovanějších apelativ s koncovým řetězcem *-óza* v korpusu SYN2010 (číslo za jménem udává počet výskytů, tučně jsou zvýrazněny klinické termíny):

1. diagnóza	1.220	11. hypnóza	178	21. fruktóza	61
2. prognóza	1.175	12. borelióza/borrelióza	150	22. cyanóza	61
3. symbióza	705	13. celulóza	141	23. trombóza	58
4. tuberkulóza	730	14. metamorfóza	121	24. cirhóza	58
5. glukóza	359	15. artróza	113	25. apoteóza	56
6. psychóza	288	16. osteoporóza	107	26. salmonelóza	53
7. neuróza	275	17. stenóza	93	27. laktóza	53
8. viróza	259	18. sacharóza	75	28. listerióza	32
9. skleróza	188	19. mimóza	76	29. anastomóza	30
10. narkóza	178	20. fibróza	68	30. mykóza	27

3. Vzhledem k tomu, že sufixy *-itida* a *-óza* mají takto vyhraněnou slovo tvornou funkci, a jejich přítomnost ve jméně tedy implikuje primárně chorobný stav, užívají se oba sufixy nejen při tvorbě termínů klinické medicíny, ale také při okazionálním tvoření názvů patologických stavů jedince i celé společnosti. Takové okazionální novotvary mají zpravidla funkci humorizační, hyperbolickou či ironizační, jsou projevem snahy mluvčího o jazykovou originalitu. Suffixy se připojují k českým či počestěným (v češtině plně adaptovaným) základům, eventuálně k základům propriálních.

⁹ Výrazu *diagnóza* se navíc v současné češtině užívá i ve významu ‚nemoc‘. Srov. následující doklad z ČNK: *Být v České republice i v roce 2006 komunistou, to je **diagnóza**. Jedná se o chorobu, projevující se totální ztrátou paměti, neschopností jakéhokoliv pokání, neschopností chovat se demokraticky.*

V klinické terminologii jsou sufixy významově specifické: sufix *-itida* implikuje zánět, sufixem *-óza* se tvoří naopak názvy onemocnění nezánettlivých. Zatímco *artróza* je degenerativní onemocnění kloubů projevující se postupnou ztrátou chrupavky, *artritida* je zánět kloubu (oba termíny jsou odvozeny od řeckého *arthron* ‚kloub‘), zatímco *neuróza* znamená duševní nerovnováhu, způsobující psychický stres, *neuritida* je zánět nervu (oba termíny vychází z řeckého *neŭron* ‚nerv‘). Při okazionálním užití daných sufixů k tvorbě výrazů neterminologické povahy se tato významová odlišnost víceméně stírá. Záměrem mluvčího je zpravidla pouze implikovat abnormální stav, který je vnímán jako nežádoucí a který je třeba léčit či jinak překonat. Pokud lze vysledovat jisté tendence v distribuci těchto sufixů, zdá se, že při pojmenování momentálních stavů jedince se užívá výhradně sufixu *-óza*. Často jde o pojmenování stavů únavy, vyčerpání nebo ovlivnění alkoholem: *unavenóza*, *lenóza*, *vypitóza*, *rumóza*, *pivóza*, *whiskóza*.

A teď si dáme po deci! No, pohádali jsme se všichni. Totální fernetóza. To víte, bylinky. Vodák trpěl nejspíš vodkózou, nebo to mohla být i rumóza. (Internet)
Bolí mě stehno a padla na mě lenóza. (Internet)

Jinak se zdá distribuce sufixů na významech ustálených v klinické medicíně víceméně nezávislá. Srov. např. následující korpusové doklady:

Protože jsem dospěla do věku v literatuře žertovně označovaném „šestatřicetitida“ a pocítila pár drobných zdravotních problémů, požádala jsem velmi příjemnou obvodní lékařku o vyšetření krve – tzv. krevní obraz – a změření výše cholesterolu.

Některé matky jsou však dokonce tak hyperprotektivní (ochranářské) a „toxické“, že se neurotické příznaky jejich potomků označují slangově jako maminkitida.

Teď ordinace lékařů plní lidé pracující celé dny u počítače. Trápi je brnění a bolest zápěstí, která je zejména v nočních hodinách téměř nesnesitelná. Laicky se tomuto onemocnění říká myší nemoc nebo myšitida, lékaři mluví o syndromu karpálního tunelu.

Někteří muži jako by vypadli z dob Puškinových (pravda, jsou v naprosté menšině), někteří naopak trpí nemocí zvanou balvanóza. Oni by třeba i chtěli, ale nevědí jak. Právě pro ně tady máme inspiraci, jak ze sebe udělat romantika – aspoň malého.

Dnes, kdy sestoupil mezi lid badatelský mýtus citačního indexu (počet citací především v zahraničních publikacích stanovuje kvalitu a důležitost badatelské práce citovaného výzkumníka), tak všichni citují s nadějí, že pak budou sami citováni. Jasná citátioza.

Butikóza. Já vám nevím, ale snad je to nemoc současné doby. Něco jako skleróza, artróza nebo paradontóza. [...] Tak to jdete takhle po ulici, důvěřiví jako dítě a hle! Tam, co bývala správkárna obuvi, je butik. Tam, co byla ještě minulý týden prodejna knih, je taky butik.[...] Jsme poslední dobou jaksi přebutikováni, nezdá se vám?

Volba sufixu závisí spíše na povaze základu, jeho hláskovém složení, může být ovlivněna též existencí paronym. Srov. např. význam derivátů *bruselóza* a *mítinžitida* v následujících korpusových dokladech:

Poradu mám alespoň jednou denně. V naší firmě je to průměr. Jsou ale kolegové, kteří mají denně až čtyři porady. „Silně rozvinutá mítinžitida,“ řekli by asi při hodnocení této frekvence porad analytici poradenských firem.

*Zdá se, že vedle dávno známé infekční brucelózy se začíná Evropou šířit jiná nakažlivá choroba: **bruselóza**. Prvotní příznaky jsou u ní vždy stejné: ztráta kritického rozumu na úkor neoblomné víry v neomylnost a jedinou správnost veškerého konání a činění Evropské unie a dále značné, často téměř nepříčetné opovržení až nenávisť vůči všem, kteří nepropadli stejné víře.¹⁰*

Existence takovýchto okazionálních pojmenování v současných českých textech dokládá významovou specifičnost počestěných řeckých sufixů *-óza* a *-itida* v českém jazykovém kontextu. Mezi všemi sufixy uplatňovanými v české klinické terminologii se právě tyto dva sufixy vydělují jako sufixy implikující patologické stavy primárně.

LITERATURA

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Proměny v terminologii české medicíny. In: Język i literatura czeska w europejskim kontekście kulturowym. Ed. M. Balowski – J. Svoboda. Racibórz: Pro 2008, s. 23 – 31.
- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství). Praha: Karolinum 2009. 270 s.
- KÁBRT, Jan – CHLUMSKÁ, Eva: Úvod do lékařské terminologie. 4. vyd. Praha: Karolinum 1991 (2. dotisk 2004). 135 s.
- Mezinárodní statistická klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů MKN-10. [online]. Citované 8. 6. 2016. Dostupné na: <http://www.uzis.cz/cz/mkn/index.html>.
- REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001. 752 s.
- ŠIMON, František: Latinská lékařská terminologie. Martin: Osveta, š. p., 1990. 184 s.
- TA: Terminologia Anatomica: International Anatomical Terminology. 1998.
- VÁHALA, František: Názvy nemocí. In: Tvoření slov v češtině 2. Ed. F. Daneš – M. Dokulil – J. Kuchař. Praha: Academia 1967, s. 670 – 672.
- VEJRAŽKA, Martin – SVOBODOVÁ, Dana: Terminologiae medicae lanua. Úvod do problematiky řeckolatinské lékařské terminologie. Praha: Galén 2014. 420 s.
- VOKURKA, Martin – HUGO, Jan: Velký lékařský slovník. Praha: Maxdorf 2002. 925 s.

¹⁰ V případě *bruselózy* je paronymické *brucelóza* přímo zmíněno v textu, *mítinžitida* svou hláskovou stavbou asociuje *meningitidu*, zánět mozkových blan.

Słownictwo deprecjonujące na przykładzie dysfemizmów we współczesnym języku macedońskim

MAGDALENA BŁASZAK

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec, Polska

Depreciating vocabulary as the examples of dysphemisms in the contemporary Macedonian language.

The aim of this study is to define dysphemisms and to present a range of occurrence of the examined phenomenon in the contemporary Macedonian language. Based on the analysis the author shows how common - yet unknowingly - is the use of this stylistic device to describe the stylistic variety of everyday life and to present human physical and mental features. In this study both single lexical units, as well as commonly appearing in Macedonian idiomatic expressions were analyzed. The results of the analysis showed that the Polish language has a broader lexical resource within the measured stylistic device. Both languages do not have however, explicit definitional framework of the studied phenomenon and publications on "kakofemizm".

Każdy z nas od początku swojego życia styka się z różnymi hierarchiami wartości. Od dziecka poznajemy co jest dobre, a co złe, uczymy się w jaki sposób należy się zachowywać, a jakiego postępowania unikać. Dzięki obserwacji innych przekonujemy się, że każdy człowiek posiada swój system wartości, który może się różnić w mniejszym lub większym stopniu od drugiego. Warunkowane jest to przekonaniami religijnymi, kulturowymi czy filozoficznymi wyznawanymi przez danego człowieka. Nasz system wartości możemy przekazywać w różny sposób, dzieje się to jednak najczęściej poprzez komunikację werbalną, ponieważ każdy z nas wypowiada różnego rodzaju sądy wartościujące w różnych sytuacjach. Oceny omawianych przez nas zjawisk możemy dokonać za pomocą środków parajęzykowych, fonetycznych, fleksyjnych czy słowotwórczych.

Przedmiotem analizy w niniejszym opracowaniu będą środki leksykalne, dzięki którym można wyrażać swoją opinię na dany temat. Ich wybór podczas codziennej komunikacji zależy od osobistego stosunku mówiącego i celu jaki chce osiągnąć. W przypadku wartościowania pozytywnego i chęci złagodzenia wypowiedzi najczęściej używamy różnego rodzaju zdrobnień czy eufemizmów jak na przykład: *wątpliwa uroda, jesień życia*. Aby natomiast wzmocnić swoją wypowiedź i wyrazić negatywne sądy posługujemy się leksyką deprecjonującą – żargonizmami, wulgaryzmami lub dysfemizmami takimi jak: *kura domowa, święta krowa*. Zanim przejdę do przedstawienia interesującego mnie zjawiska dysfemizmów w języku macedońskim, zaprezentuję środki słowotwórcze mające wydźwięk pejoratywny i słu-

żące tworzeniu słownictwa deprecjonującego. Chodzi tutaj głównie o przyrostki wykorzystywane do tworzenia form augmentatywnych, takie jak: *-иште, -ина*, na przykład *кравиште, краветина* oraz przyrostki, nadające wyrazom znaczenie negatywne, takie jak: *-инка, -чо, -ле, -ло, -ко*, na przykład *будалетинка, глупчо, забле, смрдло, плачко*. Należy jednak zauważyć, iż w każdym języku istnieją wyrazy, które u niektórych wywołują skojarzenia pozytywne, a u innych negatywne, w zależności od sytuacji. Zjawisko zmienności konotacyjnej wynika z właściwości subkodu ekspresywnego (Stankiewicz, 1965, s. 36 – 45).

Dysfemizmy są zjawiskiem obecnym we wszystkich językach, widocznym w różnych sferach użycia oraz wzbogacającym ich warstwę leksykalną. Najczęściej używane są w mowie potocznej, co nie oznacza iż są nieobecne w innych stylach językowych. Ich głównym zadaniem jest łagodzenie oficjalnego tonu języka, ale przede wszystkim pozwalają one na werbalizację negatywnych uczuć czy emocji nadawcy komunikatu w stosunku do tego, o czym mówi.

Celem niniejszego opracowania jest próba zdefiniowania badanego zjawiska oraz przedstawienie zakresu występowania dysfemizmów we współczesnym języku macedońskim. Poprzez analizę używanego przez Macedończyków języka, chciałabym pokazać, jak częste – a zarazem nieuświadomiane – jest wykorzystywanie tego środka stylistycznego do opisu różnych zjawisk życia codziennego czy też przedstawiania cech fizycznych i psychicznych człowieka. Analizie poddam zarówno pojedyncze jednostki leksykalne, jak też występujące w języku macedońskim związki frazeologiczne, aby jak najdokładniej pokazać, w jaki sposób można werbalizować negatywne uczucia w stosunku do tego, o czym mówimy.

Zanim przejdę do opisu dysfemizmów przedstawię jeszcze definicję eufemizmów, które stanowią punkt odniesienia dla interesującego mnie zjawiska. Na temat eufemizacji, w przeciwieństwie do kakofemizmów, istnieje wiele publikacji na gruncie językoznawstwa polskiego, a w języku macedońskim także opublikowano artykuł na ten temat. Eufemizm definiowany jest jako *wyraz lub wyrażenie używane zamiast innego, którego chce się uniknąć ze względów obyczajowych, politycznych, religijnych itp* (SJP PWN, s. 483). Definicję eufemizmu można także odnaleźć w literaturze macedońskiej, w której określany jest jako: *благ, пријатен збор или израз којшто го заменува вообичаениот збор кој се смета за непријатен, непристоен или шокантен. Еуфемизмот припаѓа на обележаната или експресивната лексика и укажува насубјективниот став и чувствителноста на говорителот во однос на искажаното*. (Кузманоска, 2014, s. 92).

Dysfemizmy współczesnego języka macedońskiego nie stanowiły dotychczas przedmiotu systematycznej analizy – ani gramatycznej, ani semantycznej. Brak jest prac teoretycznych dotyczących miejsca tych klas jednostek w systemie leksykalnym języka macedońskiego, a także w podsystemie jednostek nacechowanych pragmatycznie. Nie podejmowano także prób systematycznej rejestracji ani charakterystyki tych wyrażań.

Mimo iż coraz częściej język potoczny charakteryzuje brutalizacja i prymitywizacja, także w języku polskim zagadnienie dysfemizmów nie jest do końca zdefiniowane. Pojęcie to nie występuje w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* czy w *Słowniku języka polskiego*. Definicja najczęściej zamieszczana jest w interneto-

wych wydaniach słowników i brzmi ona następująco: „Dysfemizmy to użycie dośladnego lub nieprzyzwoitego słowa albo wyrażenia w miejsce bardziej oględnego, mniej drażliwego; odwrotność eufemizmu.” (<http://sjp.pl/dysfemizmy-dostęp> 3.04.16) Synonimicznym pojęciem stosowanym w literaturze przedmiotu jest kakofemizm – pojęcie pochodzące z języka greckiego, oznaczające ‘coś obelżywego, sprośnego, plugawego’. Z zagadnieniem dysfemizmów możemy spotkać się w opracowaniach Anny Dąbrowskiej dotyczących głównie eufemizacji języka polskiego. Do najważniejszych z nich można zaliczyć monografię *Eufemizmy współczesnego języka polskiego*, w której autorka dokonuje całościowego opisu eufemizmów języka polskiego (Dąbrowska, 2006, s. 65 – 67). Przedstawia w niej także własne postrzeganie kakofemizmu jako tropu wykorzystywanego do nazywania jakiegoś zjawiska nazwą bardziej wulgarną, familiarną lub „grubą” (Dąbrowska, 2006, s. 66). Autorka zwraca również uwagę na fakt, iż eufemizmy i dysfemizmy współgrają ze sobą w języku, a ich suma powinna dać zero (Dąbrowska, 2006, s. 67). W ujęciu porównawczym – na gruncie polsko-słowackim, tematyką tą zajmowała się również Sylwia Sojda.

Nikt jednak do tej pory nie opisał szczegółowo problematyki związanej z kakofemizmami. Analogicznie jest na gruncie językoznawstwa macedońskiego, gdzie w słowniku nie uwzględnione jest pojęcie dysfemizmu. Być może powodem tego jest problem z kwalifikowaniem poszczególnych jednostek leksykalnych do grupy dysfemizmów, wynikający z faktu, iż o tym, czy dane wyrażenie jest dysfemizmem czy nie, często decyduje kontekst. Dlatego też prawie każdy wyraz neutralny, użyty w znaczeniu deprecjonującym, może zostać zaliczony do tej grupy. I właśnie między innymi ta cecha odróżnia kakofemizmy od innego środka stylistycznego służącego ujawnieniu negatywnych emocji względem czegoś, jakim jest wulgaryzm. Jest to *jednostka systemu językowego (wyraz, zwrot frazeologiczny) nie akceptowana przez ogół użytkowników języka, zarówno ogólnego, jak i dialektów, ze względu na swą ordynarność, nieprzyzwoitość albo wyraźną przynależność do języka grupy społecznej uważanej za niższą* (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, s. 393). Grochowski natomiast zwraca jeszcze uwagę na fakt, iż wulgaryzmy mogą być zarówno ciągami pustymi semantycznie, ujawniającymi wyłącznie emocje mówiącego, jak i ciągami znaczącymi, które służą charakterystyce jakiegoś obiektu bądź stanu rzeczy (Grochowski, SPPiW, s. 22).

Cechą wspólną dla dysfemizmów i wulgaryzmów jest użycie ich w celu obrażenia kogoś czy w funkcji wyzwiska. Różnie są one natomiast kwalifikowane w słownikach. O ile wulgaryzmy, przekleństwa czy eufemizmy posiadają kwalifikatory słownikowe, odpowiednio: wulg., przekl., euf. o tyle przy dysfemizmach możemy się spotkać tylko z kwalifikatorem pot., który informuje odbiorcę o tym, iż pojęcie to w potocznej odmianie języka może mieć znaczenie deprecjonujące. Zapis ten jest stosowany zarówno w polskich jak i macedońskich słownikach. Jako przykłady możemy przywołać leksemy takie jak:

вол – 1. вид домашно животно, машко говедо (...), 2. (прен.) глупак, будала czy też

куче – 1. домашно животно што лае и обично има улога на чувар (...), 2. (прен.) лош човек, крвник, пролкетник.

Na fakt używania wyrazów neutralnych w kontekście negatywnym zwróciła także uwagę Sylwia Sojda, według której zjawisko to ma cechy neosemantyzacji, gdyż określenia te nabierają nowego, negatywnego znaczenia w określonym kontekście sytuacyjnym, z wykorzystaniem intencji nadawcy, aby umniejszyć rangę oraz zdeprecjonować odbiorcę (Sojda, 2011, s. 227).

W języku macedońskim spotykamy liczne związki frazeologiczne wykorzystywane w celu wyrażenia swojego negatywnego stosunku względem rozmówcy. Najczęściej używane są określenia zwierzęce, które w negatywnym kontekście opisują cechy człowieka, pokazują jego wady i przywary takie jak na przykład:

Тврдоглав како магаре – ‘uparty jak osioł’

Горд како паун – ‘dumny jak paw’

Гледа како вол – ‘patrzy jak wół’ (jak ciele na malowane wrota) – w znaczeniu głupio, bezmyślnie

Глунав како вол / крава – ‘głupi jak wół / krowa’

Тој е како свиња – ‘on jest jak świnia’ – w znaczeniu brudny, zaniedbany

Слон во стакларница – ‘stoł w składzie porcelany’ – dla określenia osoby niezdarnej

Црна овца – ‘czarna owca’ – dla określenia osoby przynoszącej wstyd, źle widzianej w otoczeniu

Јаде како прасе – ‘je jak prosię’ – w znaczeniu bardzo łapczywie, a jednocześnie brzydko i niechlujnie.

Porównywanie człowieka do zwierzęcia nie musi być wyrażone tylko za pomocą związków frazeologicznych, lecz wystarczy zastosowanie pojedynczego leksemu w celu obrażenia rozmówcy. Za jedno z najbardziej deprecjonujących uważa się nazwanie człowieka psem – zarówno w języku polskim jak i macedońskim – na przykład *кучкин син* – ‘ktoś przeklęty’, *кучешко време* – ‘pogoda pod psem’. Podobne wartościowanie związane jest z określeniem *кучка* – opisujące ‘złą, przeklętą kobietę’. Innymi zwierzętami których nazwy w odpowiednim kontekście mogą wskazywać na negatywne cechy ludzkie są na przykład:

Мајмун – *човек што ги имитира другите луѓе* używane w celu opisanie człowieka, który bezmyślnie naśladuje innych: *Како и да е, но одделувањето наше од Бугарите ќе ни даде можност критички да се однесуваме кон бугарските работи, а не слепо да ги копираме и да насадуваме во Македонија, наместо национализам, социјализам, како што го правела тоа Внатрешната македонска револуционерна организација. Значи, одделувањето на нашите интереси од бугарските, покрај другото, ќе нè избави од положбата како мајмуни да ги копираме бугарските непромислени постапки и на вера да ги примаме бугарските уверувања дека Бугарија е нашата арнотворка, а Русија нашиот најголем непријател; тоа ќе развие во нас критички однос кон нашите и кон туѓите постапки.*

„За македонските работи“ од Крсте Петков Мисирков (1903)

Гад – *никаквец, подлец, одвратен човек* – ‘człowiek podły, odpychający’

Ах, рече со болка, – како нож да го удрил в коска, ах, тој гад, тој подлец!

„Големата вода“ од Живко Чинго (1984)

Свиња – нечист, валкан, неуреден човек – ‘osoba brudna, niechlujna’

Гледај кај газиш, **свињо!**

„Небеска Тимјановна“ од Петре М. Андреевски (1988)

Крава – крупна, трома жена, лице од кое може постојано да се извлекува корист – dla określenia ‘grubej kobiety’ lub także w znaczeniu osoby, od której bez przerwy można wyciągać jakieś korzyści materialne, tzw. ‘dojna krowa’. Ако таа **крава** се омажила, тогаш има шанси и за нас“, се тешеа две девојки кои минуваа крај нив, со сосема пристоен изглед, но со оној еднај забележлив став на лажна надменост, карактеристичен за повеќето немажени а ‘еманципирани’, на прагот на средовечноста.

„Сонце во тегла“ од Илина Јакимовска (2009)

Коњ – тој што работи нешто лошо, што се однесува грубо, несмасно, глупак – ‘ten, który robi coś złego, odnosi się wulgarnie, głupek’.

Dysfemistyczny charakter mogą mieć także nazwy przedstawicieli innych narodowości – w przypadku języka macedońskiego głównie Turków, Greków i Cyganów. Zilustrować to możemy następującymi przykładami:

Се буну како Грк во апс – постојано се буну – nieustannie się buntuje

Пуши како Турчин – многу пуши – bardzo dużo pali

Лаже како Циган – многу лаже – jest ogromnym kłamcą.

Oprócz grupy wyrazów neutralnych, używanych w znaczeniu deprecjonującym, w języku istnieją leksemy o negatywnym nacechowaniu. Najczęściej opisują one cechy fizyczne i psychiczne człowieka, takie jak na przykład:

1. Określenia wieku człowieka – pol. stary, staruch, dziad, tetryk, zgrzybiały, starucha; mac. старчиште, старецот, старило, старо-аро, бабун, дртав човек, баба, бабетина, бабиште;
2. Określenia wyglądu: pol. grubas, beka, słoń, wieloryb; mac. дебел, дебелко, шишко, слон, свиња; pol. niski, maluch, kurdupel, liliput, karzetek; mac. педа човек, малецкав, малечок;
3. Określenie cech: pol. głupi, imbecyl, głupek, baran, bezmózgowiec; mac. глупак, глупчо, будала; pol. pijany, nachlany, alkoholik, napruty, nawalony; mac. алкохоличар, пијаница, сарош, бекрија; pol. złodziej, grabieżca, bandyta, rabuś, łupieżca, szabrownik, mac. крадец, алчак, арамија, грабач, грабливец.

Użycie powyższych dysfemizmów we współczesnym języku macedońskim można zobrazować następującymi przykładami zaczerpniętymi z dostępnych stron internetowych:

(...)мама и тато треба да ти обрнат повеќе внимание (и на другар ти погоре, Николче), док е време, а времето брзо си врви, така да има опасност еден ден да станеш мноооогу невоспитано **старчиште**... (<http://forum.kajgana.com>)

Староаро се враќа, мусе игра фудбал. 15 месеци му требаа на легендарниот Ривалдо да сфати дека не може без фудбалот, по што реши да заигра повторно за клубот Мого Мирим каде е претседател. (<http://off.net.mk>)

Има затвори, судења и осудувања согласно криминалот кој е направен и тежината на делото. Битно никој не страда од камења за прељуба, дека гледал фудбал и за што уште бидејќи во меѓувреме некој **дртав** импотентен и сенилен **старец** издал таква фатва. (<http://forum.kajgana.com>)

До предмалку мислев дека сè сум видел во животот: едно **бабиште** излегува пред зграда и го фрла ѓубрето во кошница од велосипед. (<http://forum.kajgana.com>)

Овој **дебелко** е син на најпознатиот бодибилдер во светот. (<http://hitportal.com.mk>)

Се случува во недела, но ќе остане во анализите на историјата и ќе се раскажува уште многу години. Настан: Цирих Маратон, личност: Лиса Стублиќ, време: 2:25:44. Хрватската атлетска легенда, во неделата, во Швајцарија направи сензација. 2:25:44, рака на срце е време од кое и најголемите светски елитни маратонки им застанува здивот. А само 1.58 е висока. Една **педа човек**, а ја дрма светската атлетика. (<http://endurance.mk>)

Глупчо, требаше да останеш во Реал кога имаше 14 години. Поранешниот агент на Нејмар се огласи по повод најновиот скандал на Бразилецот на кој му го замрзна имотот и му порача дека треба да си ги земе парите и да ужива на плажа по Европа. (<http://off.net.mk>)

Љубомир Фрчкоски вели дека во обраќањето на Иванов не нашол ништо што може да се коментира. – Хорхе е една **будала** која во целата таа приказна на понижување продолжува да се става во улога на дворски шут на фамилијата. Бидејќи формално-правно нема како да се решиме од него, тој треба да се третира како **будала** – вели Фрчкоски за „Слободен печат“. (<http://reporter.mk>)

Пијаницата ја нападнал младата студентка сред бел ден на главната автобуска станица во Мумбај која била преполна. Бидејќи никој од многуте очевидци не и помогнал, младата Индијка одлучила да ги земе работите во свои раце. (<http://www.time.mk>)

Тој беше бекрија и безделник од рана младост. (<http://www.makedonski.info>)

Крадец украде плик со 200 илјади денари од **старец** во битолската чаршија. (<http://kurir.mk>)

Види го каков **алчак** е, а каков убав глас има. (<http://www.makedonski.info>)

Podsumowując zamieszczone w wystąpieniu przykłady dysfemizmów w języku macedońskim można zauważyć, iż analogicznie do języka polskiego najczęściej używane one są w języku potocznym i jako takie kwalifikowane w słowniku języka macedońskiego. W zależności od kontekstu, wyrazy neutralne mogą negatywnie wartościować opisywane wydarzenie. Widać to na przykładzie leksemu *мајмун*, który w negatywnym świetle przedstawia pewną piosenkarkę *“Изгледа како вистински мајмун!”*, коментира фан во *Инстаграм*. Oba języki charakteryzuje także brak dokładnie sprecyzowanych ram definicyjnych (<http://lokalno.mk>)

badanego zjawiska i publikacji dotyczących kakofemizmów. Dlatego też mam nadzieję, że artykuł ten stanie się przyczynkiem do dalszych badań poświęconych słownictwu deprecjonującemu we współczesnym języku macedońskim.

LITERATURA

- DĄBROWSKA, Anna: Językowy obraz przeciwnika politycznego (na podstawie tekstów prasowych z marca 1968 roku). In: *Język a kultura*. Tom 4. Funkcje języka i wypowiedzi. Red. J. Bartmiński – R. Grzegorzczkova. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1991, s. 115 – 147.
- DĄBROWSKA, Anna: Eufemizmy mowy potocznej. In: *Język a kultura*. Tom 5. Potoczność w języku i kulturze. Red. J. Anusiewicz – F. Nieckuła. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1992, s. 119 – 178.
- DĄBROWSKA, Anna: Eufemizmy we współczesnym języku polskim. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2006. 428 s.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Red. K. Polański. Wrocław: Ossolineum 1993. 393 s.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Red. S. Urbańczyk. Wrocław: Ossolineum 1978. 449 s.
- ŁUCZKOWSKA, Adriana: Eufemizmy i dysfemizmy w recenzjach filmowych. In: *Język-styl-gatunek*. Katowickie spotkania doktorantów. Red. M. Kita. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2009, s. 118 – 128.
- GROCHOWSKI, Maciej: Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008. 22 s.
- PANASIUK, Igor: Kulturowe aspekty tabu (na przykładzie tłumaczeń tekstów literackich rosyjskiego postmodernizmu). In: *Język a kultura*. Tom 21. Tabu w języku i kulturze. Red. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2009, s. 283 – 294.
- Słownik języka polskiego PWN. T. 1. Red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2007. 538 s.
- SOJDA, Sylwia: Dysfemizmy w językoznawstwie polskim i słowackim – zarys problematyki. In: *SLAVICA IUVENUM XI*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2010a, s. 351 – 355.
- SOJDA, Sylwia: Dysfemizmy w polskich i słowackich korpusach językowych. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie*. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23.–24. 9. 2009 v Banskej Bystrici. Red. J. Klincková. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2010b, s. 524 – 533.
- SOJDA, Sylwia: Funkcjonowanie dysfemizmów w języku. Studium konfrontatywne polsko-słowackie. In: *Idea przemiany*. Zagadnienia literatury, kultury, języka i edukacji. Tom 3. Red. A. Majkiewicz – M. Duś. Częstochowa: WSL 2011, s. 223 – 235.
- SOJDA, Sylwia: Kontrasty eufemistyczno-dysfemistyczne w lingwistyce słowackiej i polskiej. In: *Linguarum Silva*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2012, s. 123 – 134.
- STANKIEWICZ, Edward: Емотивниот јазик и неговата лингвистичка интерпретација. In: *„Македонски јазик“ XV*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“ 1965, s. 36 – 45.
- SZYMCZAK-ROZLACH, Mariola: Eufemizmy we współczesnym języku słowackim. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2014. 226 s.

- WOLNY, Maja: Językowy obraz starości ludzi i zwierząt w polszczyźnie. In: Język a kultura. Tom 15. Red. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2003, s. 189 – 199.
- КУЗМАНОВСКА, Анита: Еуфемизмите и средствата за еуфемизација во македонскиот јазик. In: Зборник на трудови од Меѓународната конференција за применета лингвистика: Практиката во јазикот, јазикот во практиката. Red. Л. Митковска. Скопје: Универзитет ФОН 2014, s. 92 – 102.
- Македонско-полски и полско-македонски речник. Red. B. Vidoeski – W. Pianka – Z. Topolińska. Warszawa – Скопје: Wydawnictwo Naukowe PWN, Книгоиздателство „Македонска книга” 1990. 704 s.
- МИНОВА-ЃУРКОВА, Лилјана: Стилистика на современиот македонски јазик. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј 2003. 297 s.
- Толковен речник на македонскиот јазик. Red. К. Конески. Скопје: Универзитет Св. Кирил и Методиј 2011. 637 s.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Дигитален речник на македонскиот јазик, <http://www.makedonski.info>
<http://sjp.pl/dysfemizmy-dostęp> 3.04.16
<http://sjp.pl>
<http://kurir.mk>
<http://www.time.mk>
<http://off.net.mk>
<http://endurance.mk>
<http://hitportal.com.mk>
<http://forum.kajgana.com>

JAZYKOVĚTYPOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA KOMPOZICE V ČEŠTINĚ¹

PATRIK MITTER

Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, Česko

Linguistic-typological characteristics of composition in Czech language

Study deals with linguistic-typological characteristic of composition as the one of modes of forming words in Czech language. In Czech language composites are formed by pure composition, complex composition methods and juxtaposition. These methods of formation composites are characterised from typological viewpoint, i.e. there are monitored types of flection, agglutination, semisyntheticity, alternatively introflective and isolating elements which are used in Czech language.

Kompozice jako způsob tvoření slov je procesem vyskytujícím se ve všech indoevropských jazycích. Kompozita existovala již v pozdněindoevropském období. Strukturu dvojčlenné složeniny je možné znázornit vzorcem (R+D) + (R+D) + G, přičemž R představuje radix, D derivační sufix a G gramatický sufix. Schopnost tvořit složeniny je obecně indoevropská, v jednotlivých indoevropských jazycích je různě rozvinutá: největší zálibu ve složeninách vykazuje staroindický jazyk (sanskrt), nejmenší latina (ze současných indoevropských jazyků je největší frekvence složenin v němčině, nejmenší v románských jazycích). Slovanské jazyky (staré i nové) zauímají v tomto ohledu střední postavení.²

Kompozita jsou nejvýznačnější vlastností polysyntetického typu. Polysyntetický typ se projevuje především v jazycích východoasijských, v čínštině, amamitštině, siamštině, v menší míře pak v japonštině a korejštině. Z indoevropských jazyků je reprezentantem polysyntetického typu především němčina. Němčina má složeniny často tam, kde má čeština odvozené slovo (znak flektivnosti) nebo víceslovné pojmenování (znak analytičnosti), např. něm. *Hauptstadt* odpovídá č. *hlavní město*, něm. *Hausmeister* odpovídá č. *domovník*. Kompozita mají v němčině i funkce jiné. Kompozitum v němčině zastupuje často nikoli jen jedno pojmenování, ale často pojmenování dvě, např. *Münzfernsprecher* ‚telefon zařízení na mince‘. Např. v tomto posledním slově nejde jen o jedno pojmenování, nýbrž o dvě: jde o *telefon na mince*. Zatímco čeština si tu musí vypomáhat více slovy, v němčině stačí jedno.

¹ Práce byla vypracována na základě podpory studentského grantového projektu v rámci specifického výzkumu na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

² Srov. VEČERKA, Radoslav: K pramenům slov (úvedení do etymologie). Praha: Nakladatelství Lidové Noviny 2006, s. 122, 137 – 138

Vedle toho je v němčině ještě jeden druh kompozit: vedle slova *Fischer* se užívá též *Fischermann* ‚rybář‘, vedle *Tanne* též *Tannenbaum*. Někdy se ani nesloženého slova neužívá – např. u slova *Renntier* ‚sob‘. V těchto kompozitech je druhý člen z hlediska úspornosti zbytečný, nepřináší žádnou podstatnou změnu významu. K takovým členům patří v němčině vedle *-mann*, *-baum*, také ještě např. *-frau*, *-werk* (srov. např. *Milchfrau* ‚mlékačka‘, *Waschfrau* ‚pradlena‘, *Schuhwerk* ‚obuv, boty‘, *Backwerk* ‚pečivo‘).

Cílem naší stati je popis jazykovětypologické charakteristiky kompozice jako jednoho ze způsobů tvoření slov v češtině. V češtině se kompozita utvářejí čistou kompozicí, komplexními kompozičními postupy a juxtapozicí. Tyto jednotlivé způsoby utváření složenin se snažíme postihnout z hlediska typologického, tj. sledujeme rysy flexe, aglutinace, polysyntetičnosti, příp. další typologické znaky, které se při utváření slov kompozicí v češtině uplatňují. Podstata polysyntetického typu spočívá ve sdružování sémantických prvků bez pomoci prvků čistě gramatických. Což znamená, že sémantické prvky se sdružují buď přímo, bez pomoci ostatních prvků, nebo s pomocí jiných sémantických prvků, které zastupují prvky gramatické.³

Největší počet kompozit vzniká v současné češtině čistou kompozicí a juxtapozicí. Při čisté kompozici se celkový význam kompozita opírá do velké míry o lexikální významy jeho jednotlivých členů (na rozdíl např. od kompozit tvořených komplexními postupy kompozičně-derivačním a kompozičně-konverzním). Kompozita vzniklá čistou kompozicí stojí blízko syntaktickému spojení slov. V případě juxtapozice jde výlučně o syntaktické spojení dvou nebo více slov do podoby složeniny. Tyto skutečnosti jsou dány stupněm obecnosti onomaziologické báze, která je základem uvedeného typu kompozit. Onomaziologická struktura vztahově určeného pojmu je nahrazena strukturou sémantickou (jako u nemotivovaného slova). Složeniny vzniklé čistou kompozicí představují na rozdíl od složenin tvořených komplexními postupy jednodušší typ onomaziologické kategorie s jednoduchým onomaziologickým příznakem (Bozděchová 1995, 14).

Juxtapozici lze hodnotit jako přechodný postup mezi vytvářením sdružených pojmenování a čistou kompozicí. Vzniklá spřežka je výsledkem formálního srůstu členů fundujícího syntagmatu. Je tedy tímto spojením slov motivována a při procesu srůstání jednotlivých částí nedochází k žádným morfologickým změnám (na rozdíl od čisté kompozice i od komplexních postupů). Z hlediska onomaziologické struktury se kompozita spřežkového charakteru podobají složeninám vzniklým čistou kompozicí. Onomaziologická báze je vyjádřena u modifikačních determinativ hotovým slovem, onomaziologický příznak je jednoduchý. U mutačních determinativ k onomaziologické bázi spřežka pouze odkazuje, báze se totiž nachází mimo ni. Spřežky se shodují se složeninami tvořenými čistou kompozicí v tom, že se oba typy tvoří bez přidání slovotvorných afixů. Kompozita spřežkového charakteru nemají na rozdíl od složenin tvořených čistou kompozicí nikdy spojovací vokál.

Při juxtapozici tohoto typu nedochází k žádné morfemické změně utvořeného výrazu oproti motivantu. Schematicky si můžeme juxtapozici znázornit takto:

země + třesení → *zemětřesení*

³ Srov. tamtéž, s. 588 – 589.

Při procesu spřahování dochází v případě některých juxtapozit ke změně lexikálního významu nově utvořené lexikální jednotky, v případě mnohých jiných k této změně nedochází. Právě výše uvedený případ juxtapozice představuje díky své morfematické invariabilitě čistý polysyntetický typ.

Tento typ juxtapozice je nejbližší pouhému mechanickému srůstu jednotlivých složek, tedy tomu, co F. de Saussure považuje za aglutinaci⁴, a uvádí jako příklady pronominální, pronominálněadverbiální, prepoziční, konjunkční a partikulní spřežky. Juxtapozita typu *pantáta* představují z hlediska sémanticko-syntaktického modifikační determinaci. Aglutinaci staví F. de Saussure do protikladu k analogii, neboť v případě aglutinace se podle něj nejedná o vědomý slovotvorný akt, ale pouze o proces spočívající v pomalém stmelování prvků, které jsou v určitém syntagmatu v kontaktu, a v jejich syntéze. Analogie je naopak vědomým slovotvorným postupem, jde o tvoření formy sjednocením jistého množství prvků, které byly vypůjčeny z různých asociativních řad.⁵ Je zřejmé, že česká slovotvorba – svým charakterem aglutinační – vytváří nové formy převážně na principu analogie. Na tomto principu je založeno mj. i utváření slov čistou kompozicí a jednotlivými smíšenými kompozičními postupy. Tvoření substantivních i adjektivních juxtapozit v češtině je svým charakterem (obecně v de saussureovském pojetí) procesem aglutinačním.

U některých juxtapozit (zvláště větné či citátové povahy) může současně dojít ke změně flektivní charakteristiky tvarotvorného sufixu (koncovky), srov.

budiž k ničemu → *budižkničemu*

Tvarotvorný sufix pronominálního tvaru (tj. *k nič-em-u*) z výchozího ustáleného syntagmatu *budiž k ničem-u* se ve výsledném juxtapozitu přehodnocuje v tvarotvorný sufix substantivní deklinace (srov. např. deklinaci životných maskulin – Nsg *budižkničemu*, Gsg *budižkničemy*, Dsg *budižkničemovi* apod.). Tímto procesem se mění slovnědruhová charakteristika výsledného juxtapozita a soubor jeho flektivních morfémů ve srovnání s příslušným slovem výchozího syntagmatu. Můžeme proto konstatovat, že juxtapozice vykazuje v případě utváření některých juxtapozit rysy čistě polysyntetického typu, v případech některých jiných kompozit rysy polysynteticko-flektivní.

Tento typ juxtapozice je na rozdíl od předchozího typu (čistě polysyntetickému) poněkud vzdálen procesu pouhého mechanického srůstu jednotlivých složek, navíc dochází při utváření uvedeného typu juxtapozit k významové změně nové formy oproti součtu významů jednotlivých složek výchozího syntagmatu. Z hlediska sémanticko-syntaktického představuje juxtapozitum *budižkničemu* mutační determinaci. Současně se však nejedná o proces založený na analogii.

Označovaný pojem (např. substance) je u složenin vzniklých čistou kompozicí tvořen lexikálním významem slova, které se stává jeho druhým, resp. koncovým členem (u složenin determinačních), nebo významy základových slov všech členů (u složenin koordinačních). U determinačních složenin tvořených čistou kompozicí

⁴ Srov. de SAUSSURE, Ferdinand: Kurs obecné lingvistiky. 2. vyd. přel. Fr. Čermák. Praha: Academia 1996, s. 204 – 205.

⁵ Viz tamtéž.

představuje druhý člen onomaziologickou bázi, onomaziologický příznak je vyjádřen prvním členem složeniny a je vždy jednoduchý. U koordinačních složenin představuje každý člen onomaziologickou bázi. Při čisté kompozici se tedy buď skládají onomaziologický příznak a onomaziologické báze, nebo dvě onomaziologické báze. Onomaziologickou bázi je hotové slovo jako obdoba řídicího slova výchozího syntagmatu. Schematicky si můžeme proces čisté kompozice znázornit takto:

velk- + -o- + -město → velkoměsto

Při tomto procesu nedochází ke změně tvarotvorného sufixu koncového komponentu vzniklého kompozita oproti příslušnému slovu ve výchozím syntagmatu. Procesu čisté kompozice se však vždy účastní spojovací morfém (konekt/ém/), který je součástí slovotvorného formantu. Jeho funkce v nově vzniklém pojmenování je formální, podpůrná, architektonická. Svou funkcí odpovídá čistě gramatickému morfému, a proto jej považujeme v tomto procesu za prvek flektivního charakteru. Čistá kompozice tak zřetelně vykazuje rysy polysynteticko-flektivní.

Komplexní postupy, tj. komplexní způsob kompozičně-derivační a kompozičně-konverzní, mají jinou povahu než čistá kompozice. Složeniny vzniklé komplexními postupy odrážejí ve své formální stavbě akt kompoziční i derivační (resp. konverzní, tj. čistě morfologický). Slovotvorný proces je u těchto složenin (na rozdíl od složenin tvořených čistou kompozicí) dvoustupňový. U složenin tvořených komplexními postupy je onomaziologická báze obecnější – zařazuje pojem do obecnější pojmové třídy a je vyjádřena slovotvorným odkazujícím k obecné kategorii. Kompozice se tedy u těchto složenin týká složek onomaziologického příznaku, nezasahuje onomaziologickou bázi jako při čisté kompozici. Při komplexních postupech musí být vzhledem k obecnosti onomaziologické báze explicitně vyjádřen vztah označovaného pojmu k jinému pojmu (srov. Bozděchová 1995, 12–14). Vztah onomaziologické báze a onomaziologického příznaku je vyjádřen derivací. Proto také mají složeniny tvořené komplexními postupy blíže k odvozeným slovům než ke složeninám tvořeným čistou kompozicí. Složeniny tvořené čistou kompozicí mají naopak blízko k syntaktickému spojení slov.

U kompozit vzniklých komplexním způsobem kompozičně-derivačním plní tedy funkci druhého členu slovotvorně motivované základy, které nejsou doloženy (ze synchronního pohledu) ve formě samostatného slova. U kompozit utvořených komplexním způsobem kompozičně-konverzním vzniká druhý komponent desufixací základového slovesa do podoby slovotvorného základu. Tyto druhé slovotvorné základy vzniklé konverzí mohou být domácího i cizího původu.

Schematicky si můžeme komplexní způsob kompozičně-konverzní znázornit takto:

<i>vod-</i>	+	<i>-o-</i>	+	<i>-vod-</i>	→	<i>vodovod-</i>	<i>-∅</i>
slovotvorný		spojovací		slovotvorný		vzniklé	tvarotvorný
základ		morfém		základ		kompozitum	sufix

Při utváření kompozit tímto komplexním kompozičním způsobem vstupuje do nově vzniklé formy nejen spojovací morfém (jako v případě čisté kompozice), ale

také se mění její tvaroslovná charakteristika ve srovnání s příslušným slovem ve výchozím syntagmatu. Mění se také slovnědruhová charakteristika výsledného kompozita oproti výrazu, kterým je ve výchozím syntagmatu motivován koncový komponent následně utvořeného kompozita (srov. sloveso *vodit* → substantivum *vodovod*). Z uvedených důvodů považujeme tento způsob utváření pojmenování za proces vykazující rys polysynteticko-flektivní, stejně jako čistou kompozici, ovšem s jiným druhem flektivního prvku.

Komplexní způsob kompozičně-derivační si lze schematicky znázornit takto:

<i>dřev-</i>	+	<i>-o-</i>	+	<i>-rub-</i>	<i>-ec-</i>	<i>-∅</i>
slovtvorný základ		spojovací morfém		slovtvorný základ	slovtvorný sufix	tvarotvorný sufix

Při utváření kompozit tímto komplexním kompozičním způsobem vstupuje do nově vzniklé formy nejen spojovací morfém a mění se při něm tvaroslovná charakteristika této formy ve srovnání s příslušným slovem ve výchozím syntagmatu, ale procesu se účastní i slovtvorný sufix, jehož existence se následně odrazí v morfe-matické struktuře této nové formy. V našem případě se jedná o sufix *-ec*, jehož přítomnost s sebou přináší i výše uvedenou změnu tvaroslovné charakteristiky. Mění se rovněž slovnědruhová kategorie výsledného kompozita oproti výrazu, kterým je ve výchozím syntagmatu motivován koncový komponent následně utvořeného kompozita (srov. sloveso *rubat* → substantivum *dřevorubec*). Z uvedených důvodů považujeme tento způsob utváření pojmenování za proces s polysynteticko-aglutinačně-flektivními rysy. Aglutinace spočívá – jak známo – v kumulaci slovtvorných sufixů při tvoření pojmenování (tj. v derivaci). Právě derivační způsob tvoření slov vyhovuje přitom nejvíce typologickému profilu české slovo-tvorby.

Při tvoření slov se totiž kompozice někdy kombinuje i s abreviací. Abreviačně-kompoziční způsob tvoření se mnohdy stýká s čistou kompozicí a juxtapozicí. Takto vzniklá kompozita se vyznačují fragmentárním charakterem komponentu (prvního členu). Jejich první komponenty mají rysy agramatičnosti, resp. amorfematičnosti, srov. např. *afro-* ve významu ‚Afrika, připomínající Afriku, týkající se jí‘, *euro-* ve významu ‚Evropa, Evropská unie, týkající se Evropy, Evropské unie‘, *info-*, *mini-*, *moto-*, *profi-*, *repro-*, *trafo-* aj. Tyto první komponenty vznikly zkrácením a vyčleněním ze svých motivujících slov. V tomto smyslu můžeme uvažovat o abreviačně-kompozičním způsobu utváření složenin s těmito komponenty. Vzhledem k produktivitě uvedených komponentů je podle našeho názoru oprávněné uvažovat i o čisté kompozici jako způsobu utváření dále uváděných složenin. Tyto komponenty vstupují opakovaně do složenin již v této zkrácené podobě, nezkracují se tedy při tvoření každé složeniny, již spoluutvářejí.

Takové zkrácení komponentů až do podoby fragmentární jazykový systém umožňuje a není nijak neregulérní. Přestože fragmentární komponent nemá podobu radixu, ale jeho morfematická struktura je ve srovnání s radixem jeho motivujícího pojmenování zkrácená, uživatelé jazyka nemají povětšinou problém takový komponent identifikovat, tj. přiřadit mu náležitý motivující jazykový prostředek, srov. např. *elměr* – *elektroměr*. Uživatelé jazyka si uvědomí motivující lexikální jednotku

(v našem případě složeninu *elektroměr*) a někdy i motivující komponent (existuje-li, v našem případě k fragmentárnímu komponentu *el-* existuje motivující komponent *elektro-*). Fragmentární komponent nese tedy dostatečnou informaci o lexikálním významu, resp. o svém motivujícím jazykovém prostředí, ačkoli je morfematically jaksi „nedostatečný“. Rovněž gramatická informace, kterou fragmentární komponenty poskytují, není úplná. Jejich slovnědruhový charakter je nevyhraněný. Tuto vlastnost mají ovšem fragmentární komponenty společnou s mnoha nefragmentárními komponenty internacionálními. Nevyhraněný slovnědruhový charakter fragmentárních komponentů však není při tvoření kompozit natolik relevantní, aby zapříčiňoval vytváření komunikačních bariér. Abreviačně-kompoziční způsob utváření výrazů si můžeme schematicky znázornit takto:

akumulátorový vozík → *aku-* + *-vozík* → *akuvozik*

Při utváření nově vzniklé formy vstupuje do ní alespoň jeden komponent v podobě zkrácené. Tato zkrácená podoba zasahuje i formální strukturu radixu tohoto motivujícího slova v rámci výchozího syntagmatu (v našem případě adjektiva *akumulátorový*). Ve vzniklé složenině tak dochází k transformaci podoby tohoto kořene do podoby redukované, která je ovšem pro pojmenovací potřeby z hlediska uživatelů jazyka dostačující pro identifikaci jeho obsahové stránky. Některé takto vzniklé složeniny mají společné rysy s čistými kompozity, jedná-li se např. o vnitřní kompozita. Na rozdíl od čistých kompozit se však slovtvorného procesu neúčastní spojovací vokál, do složeniny tak vstupuje „useknutá“ podoba slova z výchozího syntagmatu. Obecně se jedná o formu výrazové redukce. Domníváme se, že uvedený způsob utváření kompozit považován za proces vykazuje rysy polysynteticko-redukční. Tradičně se tento slovtvorný proces označuje jako abreviačně-kompoziční podle toho, že se často zkracuje přední komponent. Může se však zkracovat často i koncový výraz, resp. všechny výrazy vstupující do procesu utváření nové složeniny, srov. např.

sázková kancelář → *saz-* + *-ka* → *Sazka*

Při utváření těchto názvů – většinou logonym – se mohou ve funkci koncových komponentů objevovat takové prvky, které nesouvisí s ustáleným výchozím syntagmatem, resp. takové, které jsou do kompozita volně mechanicky přiřazeny. I takovýto proces se označuje jako abreviačně-kompoziční. Uvedený způsob utváření slova *Sazka* kombinuje rysy polysyntetické, redukční a navíc (oproti způsobu utváření slova *akuvozik*, viz výše), dochází k hláskové alternaci – adjektivum *sázková* se zkrátí do podoby morfému *Saz-* s krátkým vokálem (dochází tedy ke krácení samohlásky shodou okolností kořenné) a k transformaci vokálu *a* z první slabiky motivujícího slova *kancelář* (srov. *-ka*) v tvarotvorný sufix substantivní deklinační (srov. *Sazka*, *Sazky* atd.). V tomto smyslu můžeme uvažovat o procesu vykazujícím rysy polysynteticko-redukčně-flektivní.

Specifickým podtypem tohoto způsobu tvoření je vznik abreviačních forem na základě transformace formální podoby již existujících kompozit. Tato již existující se tak stávají motivanty pro kompozita abreviační. Schematicky si způsob utváření tohoto typu abreviačních kompozit můžeme znázornit takto:

elektroměr → *elměr*

I v případě tohoto způsobu utváření kompozit se procesu neúčastní spojovací morfém, z hlediska typologického se jedná – stejně jako v případě kompozit typu *akuvozik*, *Sazka* – o druh abreviačního procesu. Tím, že se nová forma utváří vlastně abreviací jiné složeniny, přičemž povrchově lze tuto novou formu hodnotit rovněž jako složeninu), můžeme v tomto a v podobných případech (zatím ovšem v češtině pouze ojedinělých) podle našeho názoru uvažovat o procesu s intropolysynteticko-redukčními rysy.

Tyto „amorfematické“ slovtvorné prostředky se tak stávají součástí slovtvorného systému, mohou se spojit s jinými komponenty, rozsah jejich uplatnění při vzniku nových forem je dán především potřebami pojmenovacími a možnostmi uplatnit se např. ve specifických komunikačních oblastech jako prostředky profesního či odborného vyjadřování. Jejich původní „morfematická“ nesystémovost se přehodnocuje, stávají se jakýmsi pseudo- či kvaziradixy, přičemž není vyloučeno, že po určité době mohou být uživateli jazyka vnímány jako téměř plnohodnotné a funkční radixy. Tento jev však závisí i na jejich budoucí produktivitě. Jedná se o prostředky, které nepatří do vnitřku českého slovtvorného systému a jsou ovlivněny vývojovými tendencemi v jiných jazycích (můžeme je označit jako „lexikální“ import), takovéto prostředky však mohou do slovtvorného systému přejímacího jazyka (v našem případě češtiny) postupně – byť ne do jeho centra – vrůst. Tento způsob utváření abreviačních kompozit zatím není v apelativní sféře češtiny zatím produktivní. Je omezen pouze na specifický okruh profesních, příp. slangových výrazů. Relativně větší produktivitu zaznamenává uplatnění těchto „amorfematických“ prostředků v chrématonymní (a speciálně logonymní) sféře češtiny.

Případná, celkově větší produktivita takového způsobu utváření slov v češtině bude záviset na především na faktorech vnějších, které již v současné češtině ovlivňují podobu jejího lexikálního i slovtvorného systému.

Shrnutí

Z typologického hlediska lze konstatovat, že ke kompozici inklinují ty jazyky, které nejsou tak citlivé na vyjadřování gramatických vztahů. Proces skládání totiž vedl ke ztrátě schopnosti explicitně vyjádřit morfologicko-syntaktické vztahy mezi komponenty složeniny.

Z našich výkladů o typologickém profilu kompozice v češtině vyplývá, že čistě polysyntetický typ představují některé případy juxtaopozice, a to takové, které nejsou doprovázeny žádnými morfematickými a morfologickými změnami motivovaného slova ve srovnání s jeho motivantem. Polysynteticko-flektivní charakter představuje cele čistá kompozice a komplexní způsob kompozičně-konverzní. Polysynteticko-aglutinačně-flektivní charakter má komplexní způsob kompozičně-derivační.

Specifický charakter má abreviačně-kompoziční způsob tvoření kompozit. Takto vzniklá kompozita představují typologickou bázi polysyntetickou, při utváření těchto kompozit však dochází k transformaci morfematické struktury radixu motivovaného slova ve srovnání s podobou radixu příslušného motivantu. Tento způsob utváření kompozit vykazuje rysy polysynteticko-redukční. Jeho podtypy jsou

v češtině procesy s rysy polysynteticko-redukčně-flektivními a intropolysynteticko-redukčními.

LITERATURA

- BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV 1995. 202 s.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. 3., dopl. vyd. Praha: Karolinum 2001. 380 s.
- ČERMÁK, František: Morfématica a slovtvorba češtiny. Praha: NLN 2011. 287 s.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá – DANĚŠ, František – KRAUS, Jiří – SVOBODOVÁ, Ivana: Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha: Academia 1996. 259 s.
- ERHART, Adolf: Základy jazykovědy. 2., upr. vyd. Praha: SPN 1984. 198 s.
- MARVAN, Jiří: Cesty ke spisovné češtině – prvních tisíc let (800–1800). Ústí nad Labem: PF UJEP 2006. 295 s.
- MITTER, Patrik: Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu češtině. Acta Universitatis Purkynianae 95. Ústí nad Labem: UJEP 2003. 190 s.
- MITTER, Patrik: Kompozice v kontextu současné češtiny. Acta Universitatis Purkynianae 127. Ústí nad Labem: UJEP 2006. 165 s.
- MITTER, Patrik: Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině. Acta Universitatis Purkynianae 144. Ústí nad Labem: UJEP 2008. 148 s.
- PALEK, Bohumil: Základy obecné jazykovědy. Praha: SPN 1989. 285 s.
- SKALIČKA, Vladimír: Typ češtiny. Praha: Slovanské nakladatelství 1951. 97 s.
- SKALIČKA, Vladimír: Souborné dílo. I., II. a III. díl. Praha: Karolinum 2004, 2006. 1401 s.
- SLAVÍČKOVÁ, Eleonora: Retrográdní a morfematický slovník češtiny. Praha: Academia 1975. 645 s.
- VEČERKA, Radoslav: K pramenům slov (uvedení do etymologie). Praha: NLN 2006. 355 s.

Negace – aspekt slootovorný¹

MILOSLAV VONDRÁČEK

Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česko

Negation – an aspect of word formation

In this paper I will focus on the cases of the negation of a sentence (syntax) which consists in the denial of the validity of a verb in predicative position, and thus the whole sentences, and the negation lexical – prefixation of nouns, adjectives and adverbs or other parts of speech. All examples come from the synchronous corpora SYN2010, SYN2015, respectively SYN. Allomorph *not/never* does have in Czech seemingly one function only – to express a negation, to deny the importance of the base word. Not always, however, does it express a total negation, in some cases it does not express it at all. Negative word is from the point of view of this functionally close to affirmative one, i.e. the word with the validity of positive assertion.

Alomorfy *ne-/ni-* má v češtině zdánlivě jedinou funkci – vyjadřovat negaci, popírat význam základového slova. Ne vždy však vyjadřuje úplnou negaci, resp. v některých případech ji nevyjadřuje vůbec. Negované slovo je funkčně blízké afirmativu, tedy slovu s platností kladného tvrzení.

V tomto příspěvku se nebudu věnovat samostatným částicím (*Ne abys mě zklamal*) ani odpověďovým citoslovcím (*Ne, není to jedno*). Nebudu se zabývat ani restrikcí záporu v souvětých strukturách (*Neodpověděl, jen mu nadiktoval adresu*). Pozornost zaměřím na případy negace větné (syntaktické), spočívající v popření platnosti slovesa v přísudkové pozici, a tím celé věty (*Reakce na transfuzi zatím nenastala*), a negace lexikální – prefixaci substantiv, adjektiv a adverbii, popř. dalších slovních druhů (*V úvodních kolech se utkal s neznámými borci*). Všechny příklady jsou vybrány ze synchronních korpusů SYN2010, SYN2015, popř. SYN.

Morfém se pojí se základy českými i přejatými. S tímž významem je přítomen i ve slovech přejatých zejm. z řečtiny a latiny, případně z jiných románských jazyků, někdy v rozšířené formě *neg-* (z lat. *negātio*, *negāre* – ‚popření‘, ‚popírat‘, *negližé* z fr. *négligé*, to z lat. *negligere*, *nec + legere* – ‚ne-sbírat‘, ‚vybírat si‘). V takových případech nelze hovořit o prefixu v pravém slova smyslu, spíše o negačním řetězci zapojeném ve výrazu, který byl převzat z cizího jazyka již jako negovaný.

Nejčastěji se zápornou *ne-* tvoří **(1) slovesa**. Frekvenčně podle očekávání převládají **(1a) slovesa významově oslabená**, sémanticky i funkčně univerzální: *nebýt, nemít, nemoci, nechťit, nemuset, nedokázat, nesmět, neexistovat, nedělat*.

¹ Tento příspěvek vznikl při řešení projektu GA ČR *Slovník afixů užívaných v češtině*, reg. č. 13-07138S.

- (1) **Nejsem** si jistý, zda jsou právě teď tvé gratulace na místě.
- (2) **Nemáte** trochu horečku?
- (3) **Nemůžeme** všechno zbourat a stavět znovu.
- (4) **Nedokážu** si představit, co bych dělal.

Následují **(1b) slovesa primárně vyjadřující pohyb** – *nejít/nechodit, nejet/nejezdít, nevyjít, neprojit*, nebo **(1c) kognitivní činnost a smyslové vnímání** – *neznat, neumět, nevědět, nezajímat (se), neuvědomit si, netušit, neslyšet, necítit, nevidět*.

- (5) **Nelétala** letadla, **nejezdily** vlaky, také školy a úřady byly zavřené.
- (6) Šumavu ale **neprojíždím** na kole, nejraději mám opravdu ty procházky.
- (7) Samozřejmě, ještě jste **neproběhla** cílovou páskou, ospalko.
- (8) Už **neutíkal** a **nepobíhal** sám po chodbě.
- (9) Ondro, **neviděl** jsem tě tak dlouho!
- (10) Copak mě **nevidíš**? **Neslyšíš** mě?
- (11) Dala jsem jí své slovo, ačkoli **netuším**, kdy ho budu moci splnit.
- (12) Námořníci se proto samozřejmě **necítili** příliš dobře.

Další významy mají **(1d) sémanticky nepřilíš vzdálená slovesa** – *nezměnit, nestačit, neztratit, nevadit, nepatřit, nelíbit se, nehrozit*.

- (13) Chlad bramborám **nevadí**, ublížit jim může mráz.
- (14) Jakmile zjistil, že mu **nestačím**, zastavil se.
- (15) Rostlinám v kontejnerech také **nehrozí** přesazovací šok.
- (16) Nikdy jsem **neztratil** důvěru v tebe, Ondřeji.

Formant *-ne* vyjadřuje negaci ve strukturách typu *Koho to nevidím?* Z pragmatického hlediska je užití negačního morfému vyjádřením překvapení, neočekávanosti situace, funkčně se částečně kryje s afirmativní formulací ve zvolací modifikaci: *Koho to vidím!*

- (17) Naslouchám tedy pozorněji a co **neslyším**: je to pastýřův hlas, co ke mně promlouvá.
- (18) I nedalo mi to, šla jsem na dvorek a co **nevidím**. Na každém komíně sedí čáp.
- (19) Ráno vstanu, pustím rádio - a co **neslyším** z éteru - hudební hit roku.
- (20) Vešla jsem do velké zahrady, a co **nevidím**, tam v ohrádce na růžové dece jsou dvě psí holčičky, jedna černá, druhá hnědá.

Obdobně užití záporné formy slovesa v otázkách, zvlášť v kombinaci s kondicionálem nebo modálními slovesy, vyjadřuje negaci, ale označuje situaci jako ireálnou, čímž ze zdvořilostních důvodů ponechává adresátovi prostor k odmítnutí:

- (21) Vzala do ruky konzervu s langustou. „**Neotevřel byste** mi ji? Vám se to podaří.“

- (22) „To je nádherné, směla bych vás zdržet? **Nechtěl byste** mi o tom vyprávět?
 (23) **Nemohli bychom** si prosím aspoň promluvit?
 (24) „**Nepustíš** mě dovnitř?“

Obecně lze ovšem říci, že záporná podoba slovesa v otázce předpokládá spíše kladnou odpověď (*Nepůjdeš s námi?*), zatímco kladná podoba ponechává adresátovi větší možnost volby (*Půjdeš nám za svědka?*). Opět jde tedy o pragmatické využití negačního prefixu.

U sloves v imperativu se na významu výrazněji podílí i vid. Perfektiva vyjadřují jednorázový pokyn, imperfektiva implikují generální omezení – také v závislosti na durativní nebo iterativní platnosti slovesa.

- (25) Ohníčku, **nezhasni**.
 (26) **Nezhasínejte** lampičku.
 (27) **Nezraň** se. **Nejed'** moc rychle.
 (28) Pro rostliny **nejezděte** do velkých řetězců, ale vyhledejte místního školkaře.

Další rozsáhlou skupinu slov tvořených zápornkou představují **(2) adjektiva**, a to **(2a) adjektiva kvalitativně klasifikační**: *neznámý, nebezpečný, nešťastný, nepřátelský, neviditelný, nezdravý, nevšední*.

- (29) Mnoho lidí dodnes považuje tlakový hrnec za **nebezpečný** předmět permanentně hrozící výbuchem.
 (30) Dobrý dojem kazí **nehezký** modrý koberec pod lavicemi.
 (31) Tak **nevšední** pohled se vám hned tak nenaskytne.
 (32) To byl krajně **nemilý** zvuk.

Významově odlišná jsou negovaná **(2b) adjektiva vyjadřující menší míru příznaku** – podobně jako elativ: *nevysoký, nevelký, nedaleký*. Toto je jeden z příkladů, kdy prefix nevyjadřuje úplnou negaci, významově není totožný s lexikálním opozitem (*nevysoký* neznamena totéž co *nízký*, ale spíše ‚nižší‘ či ‚střední‘).

- (33) Příchozí nesl **nevelký** košík.
 (34) Kvůli přívalovým deštům začal přetékat **nedaleký** rybník, částečně se vylil i potok Ležák.
 (35) Severní stranu pozemku rámuje zeď, ke které stoupá **nevysoký** násep.

Tradičně se uvádí, že při užití dvojího záporu, které čeština připouští, dochází k jeho neutralizaci. Zřejmě toto konstatování neplatí univerzálně, i dvojí zápor může vyjadřovat nižší intenzitu příznaku.

- (36) Zamoření moře po havárii Fukušimy podle nich **není nebezpečné**.

V případě **(3) adverbii** je teoretickou otázkou, zda se jejich záporné formy tvoří ze záporných forem adjektiv, nebo negací nezáporných forem adverbii. Jedním z méně

sporných příkladů, resp. příkladem sporným jen slovnědruhově, jsou výrazy *nerad* a *nelze*, dále takové, k nimž neexistují nebo jsou frekvenčně významně omezena nebo vyloučena afirmativní adjektiva (*nezřídka* – **nezřídový*). Opakem jsou adverbia, která nemají kladné základové formy ve svém slovním druhu (*nehybně* – **hybně*, ← *nehybný*; *nedočkavě* – **dočkavě*, ← *nedočkavý*; *nezapomenutelně*, *nesmírně*, *neustále*). Z dalších pravidelně tvořených záporových forem adverbii: *nejen*, *neznatelně*, *netakticky*, *nepřímo*, *nepřehledně*, *nedaleko*, *netečně*. Kromě zápornky *ne-* se negují prefixem *ni-* zájmena a zájmenná příslovce: *nikdo*, *nikde*, *nikam*, *nikdy*, *nijak*.

Podobně u **(4) substantiv** je teoretickou otázkou, zda se tvoří negací kladné podoby substantiva, nebo z jiných slovních druhů. K méně sporným patří slova *nebezpečí*, *nepřítel*, *nedostatek*, *neštěstí*, *nezávislost*, *neschopnost*, *nejistota*, *neúspěch*, *nezájem*, *nepořádek*, *nedůvěra*, k nimž kladná substantiva existují. Sporná je např. situace u substantiva *nelogičnost*, kde je kladné *logičnost* řidší.

Ojedinělým příkladem negace **(5) zájmena** je výraz *nesvůj*, hodnotitelný spíše jako adjektivum. Zejm. ve filozofických a psychologických dílech se ale objevuje i negovaná forma *nejá/Nejá*. Okazionální je tvoření pevně spjatých dvojic slovtvorných opozit typu *můj nemůj*, vyjadřujících odmítnutí kritéria jako celku (*Ale nejhorsí, že nejsi už vůbec můj! Jenomže můj nemůj, škála mu na ruce. To se popíralo.*). Častěji než zápornkou *ne-* se zájmena negují prefixem *ni-*: *nikdo*, *nic*, *nijaký*.

Podobně neobvyklé je záporové tvoření **číslovek**: *nejeden*, z neurčitých *nemnoho*. Stejně jako v případě zájmen mohou být okrajově tvořeny dvojice jako *milion nemilion*, vylučující argument jako celek.

Záporovou vytykáací **částicí** je opět ojedinělý výraz *nejen/nejenom*.

Pouze etymologicky lze původ komponentu *ne-* zdůvodnit ve slovech typu *nebo*, *než/nežli*, *není*, *nechat*, *neomalený*, *neřest*, *neštovice*, slovtvorně průhlednější jsou slova *neděle*, *nešvar*, *netřesk*, *nevěsta*, *neohrabaný*. V řadě případů dnes k výrazům s tímto řetězcem neexistují kladné základy, historicky jsou však doloženy. Synchronně hovoříme o tzv. negativních tantum: *nenávidět* ← **návidět*, *neplecha* ← **neplechý* ← **plechý*, podobně *nehorázný*, *nebohý*, *netečný*, *neomalený*, *nezbedný*, *neslyšně*, *neřest*, *nemehlo*. Ojediněle jsou afirmativy druhotné: *nekalý* ← *nekál se* → *kalý*, 'kající se, náležitý'. V jiných případech jsou slova tvořena z negovaných slov základových, tedy nikoli prefixací: *nebojsa/Nebojsa* ← *nebojí se*, *nevolník* ← *nevolný*, *neplatič*, *nerost*, *nešťastník*, *neřád(stvo)* ← *neřádný*, *nehoda* ← *nehodit se*, *nevraživý* ← *nevražít*, *neustálý* ← *neustávat*, *nenadálý* ← *nenadít se*, *nehybný*, *nepatrně*, *nedbale*, *neochvějně*, *nesččetněkrát*. Ojedinělé jsou případy resufisace, záměny předpon: *nehostinný* ← *pohostinný*; odvozování od negovaných základových slov (zde *nehostít*) je méně pravděpodobné.

Některá slova se zápornkou *ne-* se významově výrazně vzdálila původnímu významu základového slova (pokud vůbec afirmativy existují). Hranice, odkdy lze hovořit o pouze etymologické souvislosti a dokdy o sémantické motivovanosti, jsou splyvavé: *nesmyslný* – *smyslný*, *nevyhnutelný* – *vyhnutelný*, *nemístný*, *nesmírný*, *nevole*; v těchto případech spočívá motivace spíše ve slovních spojeních ← *nemá smysl*, ← *nelze se vyhnout*, ← *není na místě*, ← *ne s mírou*, ← *nemít vůli*. Jindy se hovoří o tzv. nadbytečném záporu (sama základová slova vyjadřují negativní postoj): *nestvůra*, *nevražít*, *nevrlý*.

Pouhou změnou slovního druhu nebo od různých slovních základů jsou odvozo-
vána vlastní jména osob/míst typu *Netušil*, *Nejedlý*, *Nesrsta* / *Nezvěstice*, *Nebílo-
vy*, *Netunice*. U zeměpisných jmen historicky existovaly v různém sledu záporné
i kladné podoby jmen: *Pomuk/Nepomuk*, *Nepomyšl/Pomysl*.

Cizího původu, dnes většinou vysvětlitelné jen etymologicky, jsou tyto prefixy
v některých výše zmíněných slovech typu *negace*, *neutrino*, *neutralizace*, *negližé*,
necesér ← *necessarius*, *ne-cessus/cedere*, „nezbytný“, „neztrácející se“.

Mezi nezohledněné nálezy patří slova s řeckým komponentem *neko-*, *neo-*,
neuro- a latinským/německým *nerv-*.

Zcela náhodně je řetězec přítomen ve slovech *nebe*, *nebozez*, *necky*, *nehet*, *nést*,
neteř.

Významově obdobná je předpona *ni-*: *nikdy*, *nikam*, *nikdo*, podobně původem
řecký prefix *a-*, před samohláskou *an-* (*amorfní*, *asociální*, *analfabet*), latinská
předpona *in-/i-/im-*, vše související s německým *-un*: *incest*, *indispozice*, *ilegální*,
impertinentní.

Informace o kladení dotazů a frekvenční analýza:

SYN2010:

Dotaz [tag=".....N.*"] dává 16 157 lemmat. Ve vzorku 260 lemmat je 99,6 %
relevantních, odhadnutý počet platných lemmat v celém vzorku tedy činí 16 092.
Frekvenční pásma z plného nálezu: 2 lemmata nad 100 000 dokladů, po jednom
dokladu má 5 070 lemmat.

Dotaz [lemma="ne.*"] dává 7 996 lemmat. Ve vzorku 299 lemmat je 60,2 % re-
levantních, odhadnutý počet platných lemmat v celém vzorku tedy činí 4 814.
Frekvenční pásma z plného nálezu: 30 lemmat nad 1 000 dokladů, po jednom
dokladu má podle uvedeného indexu odhadem 3 073 lemmat.

Dvacet výrazů s nejvyšším počtem dokladů (podle prvního z uvedených dotazů):
nebýt (⌘1a) 311 924, *nemít* (⌘1a) 106 023, *nemoci* (⌘1a) 80 014, *nevědět* (⌘1c)
47 007, *nechtít* (⌘1a) 42 700, *nemuset* (⌘1a) 24 379, *nejít* (⌘1b) 20 295, *nedat*
(⌘1d) 18 376, *nevidět* (⌘1c) 16 877, *nedokázat* (⌘1d) 16 572, *nesmět* (⌘1a) 15
526, *nelze* (⌘2) 13 618, *nebezpečný* (⌘2a) 10 954, *nestát/nestat* (⌘1a, 1d) 10
612, *neznámý* (⌘2a) 9 163, *neznat* (⌘1c) 9 082, *nedostat* (⌘1d) 8 683, *neřící*
(⌘1d) 8 254, *neexistovat* (⌘1a) 8 190, *nedělat* (⌘1a) 8 012.

LITERATURA

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds). Encyklopedický slovník češtiny.

Praha: Lidové noviny 2002. s. 283.

Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia 1986. 557 s.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001. s. 406.

VONDRÁČEK, Miloslav: Citoslovce a částice – hranice slovního druhu. In: Naše řeč, 1998,
roč. 81, č. 1, s. 29 – 37.

Slovné druhy v nemeckej expresionistickej lyrike: korpusová analýza

JANA REGULYOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Word classes in German expressionist poetry: corpus analysis

The objective of the article is to provide an analysis of word classes, identified in the corpus of German Expressionist poetry (*KEx*) and to outline, how these classes can be described from cognitive perspective. The article represents a part of the author's dissertation research in the field of linguistics of German expressionist poetry, based on principles of corpus linguistics, cognitive typology and cognitive linguistics. The locus of language use of expressionist poets is defined by *KEx*, consisting of 150 expressionist poems, that is divided into 3 subcorpora (*Reductive Expressionism*, *Radikal Expressionismus*, *Innovative Expressionismus*). In this corpus, standard and innovative word classes are identified, analysed and interpreted in the light of theoretical background.

1. Úvod

Nemecká expresionistická lyrika predstavuje univerzum bohatých jazykových experimentov, pre ktoré je vo väčšej alebo menšej miere príznačný odklon od nemeckej jazykovej normy. Práve táto orientácia expresionistických básnikov na jazyk, ktorá bola determinovaná turbulentnými kultúrno-spoločenskými udalosťami a poznačená vtedajšou krízou jazyka, predurčuje ich tvorbu na analýzu daného jazykového materiálu z lingvistickej perspektívy. Cieľom výskumu v oblasti lingvistiky nemeckej expresionistickej lyriky je teda rekonštrukcia špecifického jazykového poznania expresionistov, praktizovaného pri písaní lyrických textov, a to na základe rozsiahlej analýzy jeho používania, čo predstavuje základ na vytvorenie „gramatiky expresionistickej variety nemeckého jazyka“.

Výskum vychádza z tézy, že pre expresionistov je charakteristická „špecifická forma diglosie“, v rámci ktorej po boku štandardného (resp. spisovného) jazyka stojí „špecifická varieta nemeckého jazyka“, ktorá sa od neho v značnej miere odkláňa a tým reprezentuje samostatné jazykové poznanie, aktivované pri písaní lyrických textov. Výskum lingvistiky nemeckej expresionistickej lyriky zároveň stavia na téze, že v skúmaných textoch nie je prítomná „nesprávna“ alebo „deformovaná“ nemčina, ale varieta vyznačujúca sa vlastnými normami a konvenciami. Tradičný normatívny prístup k jazyku expresionistov sa totiž ukazuje ako nepostačujúci, pretože v rámci neho nie je možná deskripcia a interpretácia pozorovaných fenoménov, ktorá by okrem iného zohľadňovala aj intencie daného prístupu k jazyku praktizovaného v rámci sociálneho kruhu nemeckých expresion-

istických básnikov. Vhodnou alternatívou je kognitívna typológia, ktorá vychádza z toho, že jazyk je súčasťou kognície a je zároveň (aj) vyjadrením procesov ľudskej kognície, pričom každá lingvistická štruktúra (gramaticky „správna“ alebo „nesprávna“) je produktom istých kognitívnych procesov.

Slovné druhy v nemeckej expresionistickej lyrike predstavujú len čiastkový problém spomínaného výskumu, no ich analýza môže značnou mierou prispieť k vymedzeniu špecifik a charakteristík jazyka a jazykového poznania expresionistických básnikov. Vhodný objekt výskumu z tejto čiastkovej problematiky robí viacero skutočností, predovšetkým však to, že jej doteraz bola zo strany jazykovedcov venovaná len veľmi obmedzená pozornosť (a takmer nijaká v zmysle systematických, korpusovo a komparatívne ladených výskumov komplexného jazykového materiálu od viacerých expresionistických básnikov). V tejto súvislosti však na druhej strane nemožno prehliadnúť prácu Elmara Bozzetiho s názvom *Untersuchungen zur Lyrik und Drama August Stramms* (1961), v ktorej okrem iného predstavil aj kvantitatívne výsledky týkajúce sa slovných druhov vo vybraných dielach expresionistu Augusta Stramma. Tematika slovných druhov nebola cudzia ani samotným expresionistom, či už išlo o fragmenty alebo celé články uverejňované v expresionistických časopisoch: Lothar Schreyer vo svojom článku *Expressionistische Dichtung* (1918) napríklad na margo slovných druhov v expresionistických básňach píše, že „*die Worte in Vers sind aus den Grundwortarten gebildet*“¹ a Franz Werfel venuje v príspevku *Substantiv und Verb: Notiz zu einer Poetik* (1917) pozornosť expresionistickému ponímaniu základných slovných druhov v lyrike.

Tento príspevok je zameraný na kvantitatívnu korpusovú analýzu slovných druhov v nemeckej expresionistickej lyrike, ktorá slúži ako jedno z čiastkových východísk na rekonštrukciu jazykového poznania nemeckých expresionistických básnikov.

2. Korpus expresionistických básní

Korpus expresionistických básní (KEx) predstavuje produkt viacstupňového získavania dát podľa vopred definovaných kritérií a dôležitý východiskový bod pre analýzy založené na metódach korpusovej lingvistiky. Dôležitú úlohu pri jeho zostavovaní zohrávala reprezentatívnosť a proporcionálnosť skúmanej vzorky. Cieľom bolo zostaviť korpus, ktorý je v súlade s hlavnými cieľmi výskumu a tvorí pevnú bázu na realizáciu výskumu, t. j. spĺňa predovšetkým tieto kritériá:

1. reflektuje hlavné inovatívne tendencie autorov z perspektívy lingvistiky a oslobodenie sa od tradičných vzorcov vyjadrenia; z tohto dôvodu boli pre ďalší výskum zvolené básne, ktoré vykazujú najvyššiu mieru porušovania jazykových konvencií;
2. ilustruje jazykovú diverzitu s cieľom identifikácie spoločných znakov, rozdielov a zákonitostí príznačných pre expresionistický jazyk;
3. predstavuje heterogénny koncentrát expresionistických autorov; prestíž autorov v literárnom kontexte hrala pri zostavovaní korpusu dôležitú, nie však primárnu úlohu; dôraz sa kládol predovšetkým na jazykové dáta prítomné v básňach a vyvážené zastúpenie autorov.

¹ „... slová vo verši pozostávajú zo základných slovných druhov...“ (preklad autorky)

Východiskom pri zostavovaní zoznamu básní relevantných pre výskum boli publikácie, ktoré predstavujú zbierky mien relevantných expresionistických básnikov a názvov ich diel. Patria k nim najmä zdroje uvedené v tab. č. 1.

Tab. č. 1: Východiskové publikácie obsahujúce indexy mien a diel expresionistických básnikov

Dielo	Autor	Charakteristika
<i>Index Expressionismus: Bibliographie der Beiträge in den Zeitschriften und Jahrbüchern des Literarischen Expressionismus 1910 – 1925</i>	<i>Paul Raabe</i>	<i>V 18 zväzkoch dokumentuje nemeckú lyrickú expresionistickú tvorbu v rokoch 1910 – 1925.</i>
<i>Lyrik des expressionistischen Jahrzehnts</i>	<i>Gottfried Benn</i>	<i>Obsahuje index najvýznamnejších expresionistických básnikov a ich diel.</i>
<i>Menschheitsdämmerung</i>	<i>Kurt Pinthus</i>	<i>Antológia obsahujúca mená a diela najvýznamnejších expresionistov.</i>

Na základe týchto publikácií bol v prvých fázach výskumu vytvorený zoznam relevantných básní. Jazykové dáta, ktoré boli obsiahnuté v týchto básňach, sa v digitálnej podobe získavali z nasledujúcich zdrojov:

Tab. č. 2: Hlavné zdroje jazykových dát v digitálnej podobe

Dielo	Charakteristika	Web
<i>Der Sturm</i>	<i>Digitalizovaná verzia expresionistického časopisu Der Sturm, vydávaného od roku 1910 Herwathom Waldenom, v ktorom boli uverejňované aj expresionistické básne. Tento časopis bol digitalizovaný vďaka projektu Blue-Mountain Project, za ktorým stojí Princetonská univerzita.</i>	<i>http://bluemountain.princeton.edu/bluemtn/cgi-bin/bluemtn?a=cl&cl=CL1&sp=bmtnabg</i>
<i>Menschheitsdämmerung</i>	<i>Digitalizovaná verzia antológie Menschheitsdämmerung</i>	<i>https://openlibrary.org/works/OL6875579W/Menschheitsd%C3%A4mmerung</i>
<i>Projekt Gutenberg,</i>	<i>Webová stránka, ktorá predstavuje najväčšiu elektronickú zbierku nemeckých literárnych diel</i>	<i>http://gutenberg.spiegel.de/</i>

Zostavovanie korpusu prebiehalo vo viacerých fázach. Predfáza zahŕňala rešeršovanie a lektúru básní a zostavovanie zoznamu básní a autorov, ktorí boli pre výskum najrelevantnejší. Cieľom tohto kroku bolo zabezpečiť, aby sa súčasťou korpusu stali dáta vybrané podľa stanovených kritérií z čo najširšieho spektra dostupného materiálu. Výsledkom bolo vytvorenie prvotnej verzie korpusu, počas ktorej bolo do textového súboru nakopírovaných približne 235 básní. V nasledu-

júcich štádiách boli básne rozdelené do troch subkorpusov, pričom hlavným kritériom bola najmä miera odklonu od jazykovej normy. V každej kategórii boli vybrané najrepresentatívnejšie exempláre. Výsledkom poslednej fázy sa stal korpus pozostávajúci zo 150 príkladov expresionistických básní od 23 autorov. Ide o básne napísané v čase od roku 1910 (Jakob van Hoddis, *Weltende*) do roku 1925 (Kurt Liebmann, *Wasserfall Mond Frühling*). Toto časové vymedzenie korešponduje aj s kunsthistoricky a literárne definovanou expresionistickou epochou, v rámci ktorej sa daná avantgarda vyvíjala.

Tri subkorpusy, ktoré reflektujú tri najdôležitejšie tendencie týkajúce sa postoja autorov k jazyku, sú uvedené v tab. č. 3.

Tab. č. 3: Hlavné zdroje jazykových dát v digitálnej podobe

<i>Dielo</i>	<i>Skratka</i>	<i>Charakteristika</i>	<i>Básne</i>	<i>Autori</i>
<i>Reduktívny expresionismus</i>	<i>RedEx</i>	<i>Najradikálnejší autori, ktorých jazyk reflektuje najsilnejšie tendencie k jazykovej redukcii a odklon od normy.</i>	70	<i>Behrens, Franz Richard Liebmann, Kurt Ring, Thomas Scheyer, Lothar Stramm, August</i>
<i>Radikálny expresionizmus</i>	<i>RadEx</i>	<i>Podobne radikálni autori, ktorí sú špecifickí tým, že sa v neskorších štádiách svojej tvorby stávajú prívržencami hnutia Dada.</i>	30	<i>Arp, Hans Ball, Hugo Huelsenbeck, Richard Schwitters, Kurt</i>
<i>Inovatívny expresionizmus</i>	<i>InEx</i>	<i>V porovnaní s predchádzajúcimi autormi sú skôr tradičnejší, no rovnako vykazujú inovatívne tendencie v postoji k jazyku.</i>	50	<i>Becher, Johannes Robert; Benn, Gottfried; Boldt, Paul; Blass, Ernst; Ehrenstein, Albert; Goll, Yvan; Hardekopf, Ferdinand; Heym, Georg; Hoddis, Jakob van; Lichtenstein, Alfred; Toller, Ernst; Trakl, Georg; Stadler, Ernst; Zech, Paul</i>

Kľúčovým momentom výskumu bolo sformulovanie heuristických otázok týkajúcich sa jednotlivých objektov výskumu, ktoré boli podkladom anotácie prostredníctvom existujúcich alebo vytvorených deskriptorov v programe Excel, a následné korpusové analýzy v konkordančnom programe AntConc a korpusoch DWDS, ktoré prebiehali prostredníctvom vytvorenia a zadania regulárnych výrazov a následného kvantitatívneho vyhodnocovania. Jednotlivé metodické kroky budú konkrétnejšie opísané v ďalších častiach tohto príspevku.

3. Teoretické východiská

Keďže výskum vychádza z komplexného teoretického modelu pozostávajúceho z viacerých rovín, v tomto príspevku bude pozornosť venovaná len jednej z najdô-

4. Analýza slovných druhov

Cieľom kvantitatívnej analýzy slovných druhov v expresionistických básňach je zistiť, aké frekvencie vykazujú v korpuse jednotlivé slovné druhy a či sa tieto frekvencie odlišujú od frekvencií, ktoré možno identifikovať v štandardnom nemeckom jazyku. Hypotéza, ktorá bola sformulovaná na základe predchádzajúcich kvalitatívnych analýz korpusu a lektúry pôvodných článkov z pera expresionistov, predpokladá, že v *KEx* budú v porovnaní so štandardnou nemčinou vo vyššej miere zastúpené podstatné mená a slovesá, pričom ostatné slovné druhy budú vykazovať nižšiu frekvenciu.

Zámery tejto čiastkovej analýzy je možné uskutočniť v rámci komparácie pozorovaných javov v prípade korpusu expresionistických básní, reprezentujúcich expresionistickú verziu nemeckého jazyka a referenčného korpusu, ktorý zahŕňa dáta reprezentujúce spisovnú varietu. Vhodným nástrojom sa v tomto prípade ukazuje zbierka korpusov *Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache* (DWDS), predstavujúca projekt Berlínsko-brandenburskej akadémie vied a pozostávajúca z 15 anotovaných korpusov, ktoré okrem iného obsahujú aj anotáciu slovných druhov.

Dôležitým krokom korpusovej analýzy bola anotácia slovných druhov v korpuse nemeckých expresionistických básní. V tomto prípade bol zvolený Stuttgartsko-tübingenský tagset (Stuttgart-Tübingen-Tagset; STTS), pričom tento metodický krok mal čisto praktickú motiváciu: prostredníctvom daného tagsetu sú totiž s výnimkou niekoľkých deskriptorov anotované aj korpusy DWDS; konkrétne je tu použitých 51 deskriptorov z celkového počtu 54. Na danú analýzu bolo zvolených 48 deskriptorov. V procese anotácie boli tri deskriptory pre nízku signifikantnosť z výskumu vylúčené a tagset bol obohatený o nové deskriptory, ktoré vznikli ako reakcia na potrebu opísať nové kategórie identifikované v korpuse expresionistických básní. Ide konkrétne o deskriptory:

1. *X* – tokeny, ktoré nie sú súčasťou štandardného nemeckého lexikónu, t. j. väčšinou ide o neologizmy, pri ktorých nie je možné jednoznačne identifikovať príslušnosť k istému slovnému druhu),
2. *Y* – tokeny, ktoré sú súčasťou štandardného nemeckého lexikónu, no nie je pri nich možné jednoznačne identifikovať príslušnosť k istému slovnému druhu, a to najmä z dôvodu atypickej kapitalizácie,
3. *PRON* – kapitalizované zámená, ktoré neslúžia ako oslovenie, ale vykazujú skôr charakter substantivizovaných pronomín, neexistuje však priama evidencia v podobe atribútov či členov, ktorá by to dokazovala,
4. *VVINFIN* – verbá, pri ktorých pre prítomnosť *verbonomin* v danej konštrukcii nie je možné jednoznačne určiť, či ide o infinitívne tvary alebo tretiu osobu plurálu,
5. šesť deskriptorov opisujúcich podkategórie novej kategórie *verbonominá*, ktorá reprezentuje blending kategórií *nominá* a *verbá*.

V prvej fáze boli jednotlivé tokeny *KEx* anotované prostredníctvom deskriptorov STTS a výsledky boli kalkulované osobitne pre každú kategóriu. Korpus *KEx* pritom nebol analyzovaný len ako celok, ale do úvahy sa brali aj výsledky v prípade troch subkorpusov. V ďalšom kroku boli stanovené hodnoty relatívnych početností podľa vzorca, v rámci ktorého bola absolútna početnosť sledovaného javu delená celkovým počtom tokenov. Z praktických dôvodov bola táto hodnota vynásobená hodnotou 100, čo vlastne zodpovedá percentuálnemu zastúpeniu jednotlivých kategórií v korpuse.

Cieľom druhej fázy bolo zistenie relatívnych početností v prípade zvolených korpusov DWDS (tab. č. 4), čo bolo uskutočnené prostredníctvom zadania konkrétnych regulárnych výrazov a následných výpočtov.

Tab. č. 4: Zoznam zvolených korpusov DWDS

Názov korpusu	Skratka	Obdobie	Texty
DWDS-Kernkorpus	KK0	1900 – 1999	literárne texty, vedecké texty, vecné texty, žurnalistické texty
DWDS-Kernkorpus 21	KK1	2000 – 2006	literárne texty, vedecké texty, žurnalistické texty
Deutsches Textarchiv	DTA	1600 – 1900	literárne texty, vedecké texty, vecné texty, žurnalistické texty
Berliner Zeitung	BZ	1994 – 2005	žurnalistické texty
Tagesspiegel	TS	1996 – 2005	žurnalistické texty

V procese komparácie boli medzi *KEx* a DWDS zistené viaceré rozdiely, pričom pozoruhodné sú najmä frekvencie týkajúce sa hlavných kategórií, ktoré sú zobrazené v tab. č. 5.

Tab. č. 5: Frekvencia hlavných slovných druhov v *KEx* a DWDS

	RedEx	RadEx	InEx	KEx	KK0	KK1	DTA	BZ	TS
N	35,1729	31,8646	28,2057	32,2404	26,3305	26,7887	22,6667	30,6817	29,5074
ADJ	7,1483	9,0941	11,9266	9,1382	9,4409	8,726	9,0402	8,5128	9,1187
CARD	0,661	0,7755	0,3414	0,5774	1,7999	2,4895	1,4882	3,2311	2,3506
V	20,6149	17,9062	15,8524	18,476	14,5532	11,5419	14,0961	14,0545	14,2737
ART	7,0254	12,055	10,7318	9,2808	11,6117	10,8295	10,0717	11,5773	11,584
PRO	7,7018	10,0106	11,2225	9,3449	11,1317	10,5808	12,5903	8,1396	8,6860
ADV	2,2137	2,7846	4,9499	3,2433	6,0404	6,5135	7,0655	5,4872	5,9827
KONJ	3,1514	4,3003	5,4192	4,1414	5,6242	5,2625	6,4238	4,3447	4,593
PRE	4,3351	7,2964	9,537	6,6719	9,6754	9,9127	8,6721	10,7429	10,6427
PART	0,5227	0,6345	1,2375	0,7841	2,3325	2,3721	2,1031	1,9255	2,0102
ITJ	0,2921	1,3747	0,4907	0,5774	0,0417	0,0317	0,0198	0,0302	0,0161
X	0,3536	1,3747	0,0000	0,4419	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Y	0,7071	0,0000	0,0000	0,3279	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000
VN	9,9616	0,6697	0,0000	4,7544	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

Uvedené dáta poukazujú na jednoznačnú hypertrofiu základných slovných druhov v prípade expresionizmu, z čoho zároveň vyplýva, že substantíva a verba vykazujú vyššiu frekvenciu v *KEx* ako v analyzovaných korpusoch DWDS. Najvyššie hodnoty možno pozorovať v prípade *RedEx*, kde je frekvencia spomínaných slovných druhov v porovnaní so subkorpusmi *RadEx* a *InEx* a zároveň v porovnaní s DWDS výrazne vyššia. Z dát zároveň vyplýva, že *InEx* vykazuje najnižšiu frekvenciu zo všetkých troch subkorpusov *KEx* v prípade parametrov *N* a *V*; frekvencia *N* je v porovnaní s korpusmi *BZ* a *TS* dokonca nezanedbateľne nižšia. Tento fenomén je

dôsledkom minimálne dvoch faktorov: *InEx* bol vyššie charakterizovaný ako subkorpus, ktorého básne nevykazujú taký radikálny postoj k jazyku ako v prípade ostatných dvoch subkorpusev. Na základe spomenutého teda možno predpokladať, že jazyk básní v danom korpuse sa v porovnaní s *RedEx* a *RadEx* viac približuje štandardnému jazyku. Druhým dôležitým faktorom je skutočnosť, že *BZ* a *TS* predstavujú zbierku žurnalistických textov, ktoré sa vyznačujú uplatňovaním nominálneho štýlu, čo sa preukazuje aj v tom, že substantíva sú v nich zastúpené vo vyššej miere ako v ostatných korpusoch DWDS.

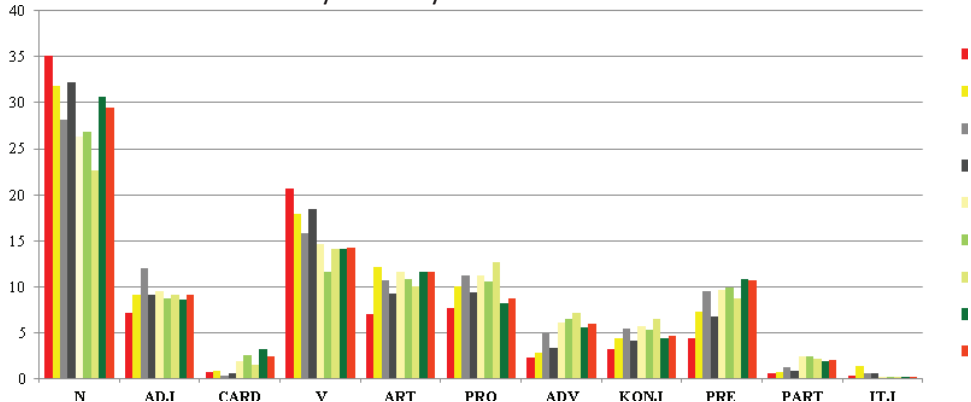
Ďalšou kategóriou, pri ktorej možno na základe kvantitatívnych výsledkov konštatovať vyššie zastúpenie v *KEx* ako v DWDS, sú interjekcie, ktoré vykazujú najvyššiu frekvenciu v prípade subkorpusev *RadEx* a *InEx* (porov. $f(W)_{KEx} = 0,5774$ a $f(W)_{DTA} = 0,0198$). Uplatňovanie tejto kategórie v súvislosti s bezprostredným vyjadrením emócií alebo vnemov možno považovať za istý žánrový marker príznačný pre lyriku.

Menšie rozdiely v zastúpení v prípade *KEx* a DWDS možno badať v prípade adjektív a pronomín, čo sa dá pozorovať najmä v prípade *InEx* (adjektíva: porov. $f(W)_{KEx} = 9,1382$ a $f(W)_{KKO} = 9,4409$; pronominá: porov. $f(W)_{KEx} = 9,3449$ a $f(W)_{KK1} = 10,5808$). V tomto prípade však opäť predstavuje výnimku *RedEx*, ktorý vyказuje nižšie hodnoty ako ostatné korpusy (adjektíva: porov. $f(W)_{RedEx} = 7,1483$ a $f(W)_{KKO} = 9,4409$; pronominá: porov. $f(W)_{RedEx} = 7,7018$ a $f(W)_{KK1} = 10,5808$).

Na základe predchádzajúcich štatistických výsledkov môžeme predpokladať, že vyššie zastúpenie substantív a verb bude v korelácii s nižšou frekvenciou ostatných slovných druhov. Túto hypotézu potvrdzujú aj číselné údaje týkajúce sa členov, kardinálnych numerálií, adverbí, prepozícií, konjunkcií a partikul. Všetky tieto slovné druhy sú v *KEx* na rozdiel od DWDS zastúpené v nižšej miere (členy: porov. $f(W)_{KEx} = 9,2808$ a $f(W)_{KK1} = 11,6117$; kardinálne numerálie: porov. $f(W)_{KEx} = 0,5774$ a $f(W)_{TS} = 2,3506$; adverbia: porov. $f(W)_{KEx} = 3,2433$ a $f(W)_{KKO} = 6,0404$; prepozície: porov. $f(W)_{KEx} = 6,6719$ a $f(W)_{KK1} = 9,9127$; konjunkcie: porov. $f(W)_{KEx} = 6,6719$ a $f(W)_{KK1} = 9,9127$; partikuly: porov. $f(W)_{KEx} = 0,7841$ a $f(W)_{KK1} = 2,0102$).

Vizuálnu reprezentáciu dát v prípade jednotlivých skúmaných parametrov (v tomto prípade hlavných kategórií) predstavuje nasledujúci graf.

Graf č. 1: Frekvencia hlavných slovných druhov v *KEx* a DWDS



Záver

S ohľadom na uvedené štatistické výsledky možno zhrňujúc konštatovať, že v porovnaní so spisovnou varietou expresionistický jazyk vykazuje vyššie zastúpenie základných kategórií, t. j. substantív a verb, kým nižšiu frekvenciu možno pozorovať v prípade kategórií, ako sú členy, kardinálne numerálie, adverbiá, prepozície, konjunkcie a partikuly. Relatívne nízke odchýlky možno pozorovať v prípade pronomín a adjektív. Špecifikom expresionistickej lyriky sú, samozrejme, aj osobitné kategórie, ktoré vznikli na základe toho, že pozorované jednotky nebolo možné priradiť k nijakej štandardnej kategórii. Za pozoruhodné možno považovať aj výsledky vo vzťahu k jednotlivým subkorpusom *KEx*. Na základe štatistického vyhodnotenia je totiž evidentné, že frekvencia substantív a verb sa vyznačuje stúpajúcou tendenciou v smere *InEx* → *RadEx* → *RedEx*. Na rozdiel od toho možno v rovnakom smere pozorovať klesajúcu tendenciu, a to najmä v prípade adjektív, členov, pronomín, adverbií, konjunkcií, prepozícií, partikul a interjekcií. V tomto prípade je najvyššia frekvencia evidentná v prípade *InEx*.

Na záver možno aj vo svetle teoretického modelu usúdiť, že vysoké zastúpenie základných slovných druhov poukazuje na to, že jazyk expresionistov v porovnaní so štandardným jazykom vo väčšej miere odbúrava adnominálne a adverbiálne komponenty a bezprostrednejšie nadväzuje na kognitívne procesy spomínané v teoretickej časti príspevku, pričom v nižšej miere integruje normy týkajúce sa jazykovej percepcie. Expresionistický jazyk (najmä v prípade subkorpusov ako *RedEx* a *RadEx*) je teda vo väčšej alebo menšej miere redukovaný na primárnu ontologickú funkciu jazyka (expresiu) a sociálny aspekt konštrukcie jazyka ako komunikácie je tu v porovnaní so spisovnou varietou prítomný v nižšej miere, čo samozrejme o. i. súvisí aj so snahou expresionistických autorov o bezprostredné, ničím nerušené vyjadrenie vnútorného prežívania.

LITERATÚRA

- BENN, Gottfried: Lyrik des expressionistischen Jahrzehnts: von den Wegbereitern bis zum Dada. Wiesbaden: Limes-Verl. 1955.
- BEST, F. Otto: Theorie des Expressionismus. Stuttgart: Reclam 1986.
- BOZZETTI, Elmar: Untersuchungen zu Lyrik und Drama August Stramm's. Köln: Universität Köln 1961.
- Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. [online]. Citované 13. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.dwds.de/> und <http://retro.dwds.de/>.
- Obrázok domu na pozadí nočnej oblohy. [online]. Citované 15. 3. 2016. Dostupné na: <https://dncache-mauganscorp.netdna-ssl.com/thumbseg/432/432236-bigthumbnail.jpg>.
- PINTHUS, Kurt: Menschheitsdämmerung. Berlin: Ernst Rowohlt Verlag 1920. [online]. Citované 12. 10. 2014. Dostupné na: <https://archive.org/stream/menschheitsdmm00-pintuoft#page/n5/mode/2up>.
- RAABE, Paul: Index Expressionismus: Bibliographie der Beiträge in den Zeitschriften und Jahrbüchern des literarischen Expressionismus, 1910 – 1925, in achtzehn Bänden. Nendeln, Liechtenstein: Kraus–Thomson 1972.

- JANA REGULYOVA SCHREYER, Lothar: Expressionistische Dichtung. In: Sturm-Bühne: Jahrbuch des Theaters der Expressionisten, 1918, Nr. 5, s. 19 – 20.
- SCHULZE, Wolfgang: Cognitive Transitivity. The Motivation of Basic Clause Structures. [online]. University of Munich 2011. 22 s. Citované 13. 3. 2016. Dostupné na: <http://schulzewolfgang.de/material/cogtrans.pdf>.
- SCHULZE, Wolfgang: Radical Experientialism/Cognitive Typology. [online]. University of Munich 2012. Citované 13. 3. 2016. Dostupné na: <http://schulzewolfgang.de/index.php/project-schulze/radex-pro>.
- Universität Stuttgart: Institut für Maschinelle Sprachverarbeitung: STTS Tag Table (1995/1999). [online]. Citované 13. 3. 2016. Dostupné na: <http://www.ims.uni-stuttgart.de/forschung/ressourcen/lexika/TagSets/stts-table.html>.
- WERFEL, Franz: Substantiv und Verbum. Notiz zu einer Poetik. In: Die Aktion. Wochenschrift für Politik, Literatur, Kunst, 1917, 7. Jg., Nr. 1/2, s. 4 – 8.

Bibliografia prác Slavomíra Ondrejoviča za roky 2008 – 2016

Táto bibliografia nadväzuje na bibliografiu prác Slavomíra Ondrejoviča za roky 1973 – 2007, ktorá vyšla v zborníku *Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomír Ondrejoviča*. Ed. S. Mislovičová. Bratislava: Veda 2008, s. 529 –571. ISBN 978-80-224-1026-7.

2008

Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2008. 304 s. ISBN 978-80-224-0994-0.

Slovenský jazyk, jazyky na Slovensku. 1. vyd. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky 2008. 32 s. ISBN 978-80-8106-005-2.

V tieni babylonskej veže: jazyk a identita. In: Slovenčina v menšinovom prostredí. Štúdie z II. medzinárodnej vedeckej konferencie Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku, Békešská Čaba 17. – 18. 10. 2007. Zost. A. Uhrinová – A. J. Tóth. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008, s. 91 – 94. ISBN 978-963-87342-5-9.

Profesor Ľubomír Ďurovič a akademický výskum. In: Iugi observatione... Jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2008, s. 16 – 20. ISBN 978-80-224-1043-4.

Je slovenčina v ohrození? In: Studia Academica Slovaca. 37. Prednášky XLIV. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2008, s. 63 – 75. ISBN 978-80-89236-46-6.

Otázky jazykovej kultúry a Eugen Pauliny. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 1, s. 3 – 6.

Príhovor jubilanta. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2008, s. 9 – 10. ISBN 978-80-224-1026-7.

Úvod. In: Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 6. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 2008, s. 5. ISBN 80-967574-9-0.

- Známy jazykovedec, slavista... In: Zachránený jazyk. State o enklávnej a diasporálnej slovenčine. 1. vyd. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2008, 4. strana obálky. ISBN 978-973-107-041-4.
- Trojväzkové súborné dielo Vladimíra Skaličku (Vladimír Skalička: Souborné dílo I. II. III. Ed. F. Čermák, J. Čermák, P. Čermák, C. Poeta. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2004 – 2006. 1402 s. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 2, s. 108 – 112 (rec.).
- Slovenský jazyk v Maďarsku (Slovenský jazyk v Maďarsku. Bibliografia a štúdie. I. II. A szlováknyelv Magyarországon. Bibliográfia és tanulmányok I. II. Zost. A. Uhrinová – M. Žiláková. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2008. 354 + 386 s.). In: Ľudové noviny, 27. nov. 2008, roč. 52, č. 48, s. 5. Znova publikované: 1. Dolnozemský Slováč, 2008, roč. 13 (28), č. 3 – 4, s. 50. – 2. 20 rokov Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. (Paralelný maď. názov.) Zost. A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2010, s. 162 – 163. ISBN 978-963-88583-0-6. (rec.).
- Slovo a tradícia (Tradícia v slove, slovo v tradícii. Inšpiratívny Jozef R. Nižnanský. Bratislava, Veda 2007). In: Knižná revue, 2008, roč. 18, 16. január 2008, č. 2, s. 5. (rec.).
86. Milan Vároš: Stratené slovenské poklady. 1. Umelecké poklady pamiatok šľachty a panovníkov, 2. Osudy našich umeleckých diel a pamiatok (najmä v maďarských múzeách a galériách). Martin, Matica slovenská 2007, 2008. In: Knižná revue, 2008, roč. 18, 27. február 2008, č. 5, s. 4 (rec.).
- Viliam Mruškovič: Europa Liguarum Nationumque. Európa jazykov a národov na prahu tretieho tisícročia. Martin, Matica slovenská. In: Knižná revue, 2008, roč. 18, 30. 7. 2008, č. 16 – 17, s. 11 (rec.).
- Siedma pečať slovenskej historickej jazykovedy (Historický slovník slovenského jazyka VII. Z – Ž. Dodatky. Red. M. Majtán. Bratislava 2008). In: Knižná revue, 2008, roč. 18, 8. október 2008, č. 21, s. 11 (rec.).
- Bibliografia – Sk. In: Sociolinguistica. 22. Sociolinguistica. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. Hrsg. U. Ammon. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2008, s. 122 – 125.
- Poznámka hlavného redaktora (k článku J. Kačalu Rytmický zákon a „vedecké“ skresľovanie skutočnosti). In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 2, s. 89.
- Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 2007. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 6, s. 352 – 360.
- Sympóziu venované 100. výročiu narodenia Ľudovíta Nováka. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 4, s. 237 – 238.
- Podpora jazykovej rozmanitosti. Slovensko sa stalo novým členom EFNILu. In: Správy SAV, 2008, roč. 44, č. 12, s. 7.
- Zomrel PhDr. Konštantín Palkovič, CSc. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 5, s. 313 – 315.
- Jubileum má PhDr. Klára Buzássyová, CSc. In: Kultúra slova, 2008, roč. 42, č. 6, s. 352 – 353.
- Zomrel tvorca kontaktovej lingvistiky Peter Hans Nelde. In: Slovenská reč, 2008, roč. 73, č. 6, s. 378 – 379.

Osobnosti deťom (a ich učiteľom). In: Fífk, 2008, roč. 19, č. 2, s. 13.
 Môj obľúbený autor. Čo radi čítajú niektoré osobnosti. In: Život a viera, 2008, roč. 18, č. 5, s. 25.

2009

The Slovak Language, Languages in Slovakia. Bratislava: Ministry of Foreign Affairs of the Slovak Republic 2009. 31 s. ISBN 978-80-88726-31-9.

Jazykovaja situacija i jazykovaja politika v Slovakii. In: Slavjanskije jazyki i kul'tury v sovremennom mire. Meždunarodnyj naučnyj simpozium (Moskva, MGU imeni M. V. Lomonosova, filologičeskij fakul'tet, 24 – 26 marta 2009 g.). Trudy i materialy. Moskva: Maks Press 2009, s. 19 – 20. ISBN 978-5-317-02749-0.

Identita a jazyk. In: My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Historický ústav SAV – Ústav etnológie SAV 2009, s. 109 – 137. ISBN 978-80-224-1025-0 (spoluautor V. Krupa).

Niekoľko zásadných marginálií k Pravidlám slovenského pravopisu. In: Dynamicke tendencie v slovenskom pravopise. Zborník materiálov z vedeckej konferencie konanej 18. – 19. mája 2006 v Bratislave. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 135 – 142. ISBN 978-80-224-1106-6.

Výzvy na ochranu slovenčiny a živý jazyk. In: Slovák. Pamätnica k sedemdesiatke Rudolfa Chmela. Bratislava: Kalligram 2009, s. 382 – 392. ISBN 978-80-8101-169-6.

Súčasný jazykovo-politické iniciatívy na Slovensku a živý jazyk. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 1, s. 3 – 6.

Slovenská výslovnosť a jej kodifikácia. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 4, s. 219 – 230.

Ako sa vyslovuje slovo pizza? In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 4, s. 256.

Ešte k sporu *prasací – prasačí*. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 3, s. 191 – 192.

Je sloveso *pomstít sa* obojvidové? In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 6, s. 381 – 382.

Predslov. In: Behýlová, J. – Smetanová, Y.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2001 – 2005). Bratislava: Veda 2009, s. 5. ISBN 978-80-224-1063-2.

Poznámka hlavného redaktora. (k článku J. Kačalu Svedectvo recenzenta o Slovníku súčasného slovenského jazyka). In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 2, s. 91.

Z recenzného posudku k tretímu vydání. In: Feifičová, M. – Němec, V.: Slovensko-český a česko-slovenský slovník na cesty. 3. dopl. vyd. Dobřichovice: Kava-Pech 2009, 2. str. obálky. ISBN 978-80-87169-14-8.

Miloš Anděra: Národní parky Evropy. Kompletní encyklopedický průvodce. Praha: Slovart 2008. In: Knižná revue, 2009, roč. 19, 15. apríl 2009, č. 8, s.10 (rec.).

Soziolinguistische Bibliographie europäischer Länder für 2006 – Sk. In: Sociolinguistica. 23. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. Hrsg. U. Ammon. Tübingen: Max Niemayer Verlag 2009, s. 284 – 286. ISBN 978-3-484-60586-2.

- Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 2008. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 5, s. 292 – 300.
- Na zasadaní Vedeckej rady Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 3, s. 129.
- Laudatio pro Ján Sabol. In: Laudatio pro... Bratislava: Národná rada Slovenskej republiky 2009, s. 11 – 12.
- Storočnica Ladislava A. Aranya. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 5, s. 310 – 312.
- Ján Sabol zasa raz jubilantom. In: Slovenská reč, 2009, roč. 74, č. 1, s. 50 – 56.
- Sedemdesiatka Jána Bosáka. In: Jazykovedný časopis, 2009, roč. 60, č. 2, s. 199 – 200.
- Slovenčina – miliónový jazyk. In: Deflexia, 2009, č. 47, s. 3 – 7.
- Zvláštnjšia než japončina. Niekoľko slovakistických impresií. In: Správy Slovenskej akadémie vied, 2009, roč. 45, č. 12, s. 10 – 11.
- Jazyk ako anglický park. In: .týždeň, 2009, roč. 6, č. 21, s. 24 – 27.
- Ani láska k jazyku sa nedá vynútiť (rozhovor s V. Jancurom). In: Pravda, roč. 19, 18. 4. 2009, s. 7 – 8.
- Čím bol pre vás Milan Rúfus? Čo pre vás znamenal? In: Evanjelický posol spod Tatier, 2009, roč. 99, č. 4, s. 7.
- Čo čítal malý Slavko Ondrejovič? In: Fifik, 2009, február, s. 10.
- Slovenčina bola vždy otvoreným jazykom. In: Roľnícke noviny, 2009, roč. 17, 25. 9. 2009, č. 39, s. 13 – 14 (rozhovor so Š. Balákom).

2010

- Encyclopaedia Beliana. 6. His – Im. Red. A. Prociková. Bratislava: Encyklopedický ústav Slovenskej akadémie vied 2010. 686 s. ISBN 978-80-970350-0-6 (heslá hispanizmus; Hjelmslev, Louis; Hockett, Charles; Horák, Gejza; Horálek, Karel; Horecký, Ján; Hrozný, Bedřich; Humboldt, Wilhelm von; Chlumský, Jozef; Chomsky, Noam).**
- K vzájomnosti jazyka i etničnosti (na materiale v tom čísle slovakého). In: Aktuálne etnokultúrne i etnojazyčné problémy súčasnosti. Red. G. P. Neščimenko[vá]. Moskva: Nauka 2010, s. 3 – 26 (spoluautor V. Krupa).**
- Niekoľko poznámok k novele zákona o štátnom jazyku na Slovensku. In: Kontexty identity. (Paralelný maď. názov.) Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej. Ed. E. Krekovičová – A. Uhrinová – M. Žiláková. Budapešť – Bratislava: Celostátna slovenská samospráva – Katedra slovenskej filológie Filozofickej fakulty Eötvösa Loránda – Ústav etnológie SAV – Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2010, s. 169 – 172. ISBN 978-963-88583-0-6.**
- Lingvistická slovakistika doma a v zahraničí. In: Česko-slovenská súčasnosť a česká slovakistika. Zborník prác k 10. výročiu pražskej univerzitnej slovakistiky. Ed. M. Nábělková – J. Pátková. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Filozofická fakulta 2006, s. 72 – 75. ISBN 80-7308-151-2.**
- Ján Horecký a súčasná slovenská jazykoveda. In: Studia Academica Slovaca. 39. Prednášky XLVI. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Ed. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2010, s. 147 – 153. ISBN 978-80-223-2881-4.**

- Súčasná jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku. In: *Odkazy a výzvy modernej jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov zo 7. medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 23. – 24. 9. v Banskej Bystrici*. Ed. J. Klincková. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici 2010, s. 123 – 137 [cit. 5. 6. 2012]. ISBN 978-80-8083-960-4. Dostupné z: www.fhv.umb.sk/app/cmsFile.php?disposition=a&ID=11821.
- Slovenčina – skleníková rastlina? In: *Slovo – Tvorba – Dynamickosť: Na počesť Kláry Buzássyovej*. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2010, s. 38 – 41. ISBN 978-80-224-1107-3.
- Novy movny zakon v Slovakii. In: *Arche-Pačatak*, 9-2010, roč. 96, č. 9, s. 438 – 442 (v bieloruštine).
- The Slovak Language in Danger? In: *Topics in Linguistics*, 2010, roč. 1, č. 9, s. 17 – 24.
- K niektorým výzvam a petíciám na ochranu slovenského jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 2010, roč. 61, č. 1, s. 5 – 14.
- Slovenská reč sedemdesiatpäťročná. In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 1, s. 3 – 9 (spoluautorka J. Wachtarczyková).
- Storočnica Eugena Jónu. In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 2, s. 65 – 69.
- Sympóziu venované 100. výročiu od narodenia Ľudovíta Nováka. In: *Studie z aplikovanej lingvistiky /Studies in Applied Linguistics (SALi)*, 2010, roč. 1, č. 1, s. 22 – 24.
- Úvodné slovo. In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 4 – 5, s. 207 – 208.
- Správa o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV za rok 2009. In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 6, s. 367 – 374.
- Vybrané štúdie Jána Findru [Findra, Ján: *Jazyk v kontextoch a textoch*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2009. 492 s.]. In: *Kultúra slova*, 2010, roč. 44, č. 4, s. 248 – 250 (rec.).
- Klapicová-Hornáčková, E.: *Lexikografia, preklad a teologický slovník*. Bratislava: Peter Mačura – PEEM 2010. [recenzentský posudok]. 4. strana obálky. ISBN 978-80-8113-029-8.
- Slovenský jazyk v Maďarsku [Slovenský jazyk v Maďarsku: bibliografia a štúdie. I. II. / Zost. A. Uhrinová – M. Žiláková. - Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2010]. In: *20 rokov Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2010, s. 162 – 163. ISBN 978-963-88583-0-6 (rec.).
- Zachránený jazyk. State o enklávnej a diasporálnej slovenčine. 1. vyd. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2008. 205 s. ISBN 978-973-107-041-4. In: *Jazykovedný časopis*, 2010, roč. 61, č. 1, s. 64 (uverejnená časť posudku na knihu).
- Mira Nábělková: *Čeština a slovenčina v kontakte. Pokračovanie príbehu*. In: *Knižná revue*, 2010, roč. 20, 17. marec 2010, č. 6, s. 11 (rec.).
- Za Františkom Mikom. In: *Slovenská reč*, 2010, roč. 75, č. 6, s. 401 – 404.
- Profesor František Čermák jubiluje. In: *Jazykovedný časopis*, 2009, roč. 60, č. 2, s. 227 – 229.
- Nazeranie na jazyk a na svet. In: *Quark*, 2010, roč. 16, č. 2, s. 8 – 9 (rozhovor s M. Čiernou).
- Jazykovedci sa sporia s Maďaričovými úradníkmi. Dostupné z: <http://www.sms.sk/c/5061175/> (spoluautorka M. Kováčová)

Človek a jeho jazyk. Naši a zahraniční lingvisti si pripomenuli nedožitú deväťdesiatku prof. Jána Horeckého. In: Správy SAV extra, 2010, roč. 46, č. 12, s. 10 – 11. Soziolinguistische Bibliographie europäischer Länder für 2008. In: Sociolinguistica. 24. Fremdesprachen an der Schulen der europäischen Union. Ed. U. Ammon – J. Darquennes – S. Wright. Berlin – New York: de Gruyter 2010, s. 355 – 358. ISBN 978-3-11-022331-6.

2011

Sprachsituation und Sprachpolitik in der Slowakei und die Novellierung des Gesetzes ueber die Staatssprache der Slowakischen Republik. In: National, Regional and Minority Languages in Europe. Contributions to the Annual Conference 2009 of EFNIL in Dublin. Ed. G. Stickel. Frankfurt am Main – Berlin – Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang 2011, s. 123 – 128. ISBN 978-3-631-60365-9.

Jazyk, zákon o jazyku, moc. In: Vlast i kodifikacija. Sbornik statii. Red. D. Ivanova. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo Pajsij Chilendarski 2011, s. 57 – 66, angl. abstrakt s. 57. ISBN 978-954-423-660-1.

Jazyková norma z pohľadu slovenskej sociolingvistiky. In: Lingvokulturnoje prostranstvo sovremennoj Jevropy čerez prizmu malych i bolšich jazykov. K 70-letiju Aleksandra Dmitrijeviča Duličensko (Slavica Tartuensia IX.). Ed. I. Abisogomjan. - Tartu : Turtu Uelikooli Kirjastus, 2011, s. 332-341, estón. res. s. 341. ISBN 978-9949-19-892-4.

Výskum hovorenej slovenčiny slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku. CD ROM. Košice: Spoločenskovedný ústav 2011. 120 s. ISBN 978-80-89524-05-1 (spoluautori M. Homišinová, D. Slančová, J. Výrost).

Ešte raz o kauze -ar, -areň. In: Vidy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešoviensis; Jazykovedný zborník 34; AFPh UP 304/386. Ed. M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 308 – 325, angl. res. s. 325. ISBN 978-80-555-0335-6.

Lingvistická encyklopedistika a profesor Jozef Mistrík. In: Studia Academica Slovaca. 40. Prednášky 47. ročníka letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech – E. Španová. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 225 – 232. ISBN 978-80-223-3068-8.

Problém palatálního/nepalatálního /ʃ/ v spisovnej slovenčine najmä v pozíciách pred e, i. In: Slovenčina (nielen) ako cudzí jazyk v súvislostiach. Ed. Ľ. Žigová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2011, s. 43 – 51. ISBN 978-80-223-3066-4.

K jazykovej kultúre 30. rokov 20. storočia na Slovensku. In: Život medzi apelatívami a propriami. Jazykovedné štúdie. 29. Zost. I. Valentová. Bratislava: Veda 2011, s. 159 – 165. ISBN 978-80-224-1213-1.

Ortoepické inšpirácie Ľudovíta Nováka. In: Ľudovít Novák – tvorca modernej slovenskej jazykovedy a zakladateľ SAVU. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2011, s. 89 – 97. ISBN 978-80-224-1184-4. – Tamže: Predhovor (s. 7 – 8). – Storočnica Ľudovíta Nováka (11 – 14). – Menný register (s. 208 – 211).

- Ešte raz k výslovnosti spisovateľského pseudonymu Timrava. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 5 – 6, s. 379 – 381.
- K encyklopedickým iniciatívam Jozefa Mistrika. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 5 – 6, s. 282 – 287, angl. abstrakt s. 282.
- Pavel Novák: Lingvistika a jazyková realita. Výbor z díla. Ed. J. Křivan – J. Januška – J. Chromý. Praha: Filosofická fakulta UK v Praze – Akropolis 2010. 340 s. ISBN 978-80-87310-04-5. In: *Jazykovedný časopis*, 2011, roč. 62, č. 2, s. 131 – 132 (rec.).
- Slovenské jazykovedné časopisy a ich dostupnosť na internete. In: *Slovenské dotyky*, 2011, roč. 16, č. 7 – 8, príloha *Dotyky so slovenčinou*, s. IV.
- Ján Mihál sa narodil pred 120 rokmi. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 1 – 2, s. 115 – 117.
- Za Ladislavom Trupom. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 3, s. 188 – 189.
- Pred sto rokmi sa narodil Ľudovít Meliš-Čuga. In: *Slovenská reč*, 2011, roč. 76, č. 5 – 6, s. 377 – 378.
- Jubileum profesora Gabriela Altmanna. In: *Jazykovedný časopis*, 2011, roč. 62, č. 2, s. 149 – 150. – Tamže: Bibliografia prác Gabriela Altmanna za roky 2001 – 2010. Sprac. na základe podkladov G. Altmanna (s. 150 – 158).
- Štefan Luby a „stavba“ na Panskej ulici v Bratislave. In: Luby, Š.: *Sluby*. dt. 1. vyd. Bratislava: Veda 2011, s. 86. ISBN 978-80-224-1180-6.

2012

- The Slovak language in the digital age. Ed. G. Rehm – H. Uszkoreit. Berlin: Springer 2012. 85 s. White Paper Series. ISBN 978-3-642-30369-2 (spoluautori M. Šimková, R. Garabík, K. Gajdošová, M. Laclavík, J. Juhár, J. Genči, K. Furdík, H. Ivoríková, J. Ivanecký). ISBN 978-80-969920-2-7.
- K vzaimosvjazi jazyka i etničnosti (na materiale v tom čísle slovacckogo jazyka). In: *Metodologičeskije problemy izučeniya etnojazykovej i etnokulturnoj situacii*. I. Red. G. P. Neščimenko. Moskva 2012, s. 3 – 26 (spoluautor V. Krupa).
- Odkazy a inšpirácie z jazykovedného diela Ľudovíta Štúra. In: *Nové kontexty života a diela Ľudovíta Štúra*. Zborník z vedeckého seminára konaného v dňoch 28. a 29. októbra 2010 v Modre. Zost. B. Mihalkovičová. Modra: Modranská muzeálna spoločnosť 2012, s. 22 – 25, angl. res. s. 24 – 25.
- Poznámky k jazykovým glosám Michela de Montaigna. In: *Jazykoveda v pohybe*. Ed. A. Bohunická. Bratislava: Univerzita Komenského 2012, s. 97 – 102. ISBN 978-80-223-3276-7.
- K menej známym slovensko-maďarským jazykovým vzťahom. In: *Jazykovo-literárno-historické dotyky slovenčiny a maďarčiny v synchrónnom a diachrónnom priereze*. Ed. T. Oravec. Komárno: Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho 2012, s. 9 – 13. ISBN 978-80-8122-039-5.
- K otázke normatívnosti Slovníka súčasného slovenského jazyka. In: *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika)*. Na počesť Alexandry Jarošovej. Ed. K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková. Bratislava: Veda 2012, s. 84 – 89. ISBN 978-80-224-1268-1.
- Slovenčina slovenská jazykoveda v meandroch 21. storočia. In: *Slovenská reč*, 2012, roč. 77, č. 1 – 2, s. 7 – 11, angl. abstrakt s. 7.

Predpisovná slovenčina v tlačенých a písaných dokumentoch tereziánskej urbárskej regulácie. In: *Slovenská reč*, 2012, roč. 77, č. 1 – 2, s. 48 – 66, angl. abstrakt s. 48 (spoluautor Š. Švagrovský).

Súčasná jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku v medzinárodnom kontexte (príprava projektu). In: *Dynamika spoločenských zmien a stratifikácia národného jazyka. Zborník príspevkov z konferencie konanej 13. 4. 2010 v Banskej Bystrici.* Ed. A. Gálisová. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied 2012, s. 22 – 28. ISBN 978-80-557-0441-8.

Jazyková situácia a jazyková politika na Slovensku a v slovanských krajinách. In: *Izzivi spremenjenih jezikovnih situacij v slovanskej svetu. Knjižica povzetkov. Zasedanje Mednarodne komisije za slovanskej knjižne jezike pri Mednarodnem slavističnem komiteju 7. 6. – 9. 6. 2012.* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta 2012, s. 17 [abstrakt].

Váženie či váhovanie? In: *Slovenská reč*, 2012, roč. 77, č. 1 - 2, s. 124 - 125 (spoluautorka A. Jarošová).

... Martin Golema sa v danej publikácii... In: Golema, M.: *Typologické paralely túžby po dokonalom jazyku. Spory o spisovnú slovenčinu v 19. storočí a byzantská ikonodúlia.* Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2012, 4. strana obálky. ISBN 978-80-557-0439-5.

Monografia Alžbety Hornokovej Súčasná slovenská jazyková situácia v Maďarsku. In: Hornoková, A.: *Súčasná slovenská jazyková situácia v Maďarsku.* Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2011, s. 160. ISBN 978-973-107-074-2 (ref.).

Oddelenie súčasného jazyka JÚLŠ SAV [online] [cit. 15. 2. 2012]. Dostupné na: http://www.juls.savba.sk/about_juls/oddelenia/ossj/index.html.

Matilda Hayeková už nežije. In: *Slovenská reč*, 2012, roč. 77, č. 1 – 2, s. 123.

Storočnica Vlada Uhlára. In: *Slovenská reč*, 2012, roč. 77, č. 5 – 6, s. 362 – 363.

Profesor PhDr. Juraj Dolník, DrSc. – tichý jubilant. In: *Slavica Nitriensia*, 2012, roč. 1, č. 2, s. 185 – 187.

2013

Poslanci slovenských národnostných samospráv v Maďarsku v reflexii sociolinguvistického výskumu (výsledky dvoch volebných období 2002 – 2010). Zost. M. Homišinová. Békešská Čaba: Progresszív Nyomda 2013. 162 s. ISBN 978-615-5330-00-1 (spoluautorka M. Homišinová, A. Uhrinová).

Výskum hovorenej slovenčiny slovenskej mládeže v Maďarsku a na Slovensku. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV [2013]. ISBN 978-80-89524-05-1 (CD-ROM) (spoluautori M. Homišinová, D. Slančová, J. Výrost).

Jazykové mýty. In: *Mýty naše slovenské.* 2. vyd. Zost. E. Krekovič – E. Mannová – E. Krekovičová. Bratislava: Premedia 2013, s. 62 – 70. ISBN 978-80-8159-026-9 (spoluautor V. Krupa).

Encyclopaedia Beliana. 7. In – Kalg. Bratislava: Veda 2013. ISBN 978-80-970350-1-3 (autor hesiel: interdialekt, s. 124; inverzia, s. 146; Isačenko, Aleksandr Vasilievič, s. 204 – 205; italizmus, s. 243; izomorfizmus, s. 271; Jagić, Vatroslav, s. 313; Jakobson, Roman Osipovič, s. 323; Jarošová, Alexandra, s. 411; jazyková

- bariéra, s. 443; jazyková chyba, s. 444; jazyková kultúra, s. 444 – 445; jazyková norma, s. 445; jazyková politika, s. 445; jazyková poradňa, s. 445; jazyková situácia, s. 445; jazykové zákony, s. 451; jazykoveda, s. 448 – 450; Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, s. 450; jazykovedné časopisy, s. 450; jazykový zväz, s. 452; jednočlenná veta, s. 456 – 457; jednoduchá veta, s. 457; Jespersen, Otto, s. 502; Jóna, Eugen, s. 539; Jones, Daniel, s. 541; Kalda, František, s. 687).
- Slovensko. In: Jazykové právo a slovanské jazyky. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013, s. 139 – 292. ISBN 978-224-1334-3.
- Jazyková situácia a jazyková politika – druhé dejstvo. In: Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte. Sociolinguistica Slovaca. 7. Ed. S. Ondrejovič v spolupráci s J. Vrábľovou a A. Krausovou. Bratislava: Veda 2013, s. 23 – 30. ISBN 978-80-224-1334-3. Tamže: Predslov (s. 7 – 8).
- K otázke „prepínania kódov“ v situácii slovensko-maďarských kontaktov. In: Slovenský jazyk a kultúra v menšinovom prostredí. Ed. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku 2013, s. 64 – 70. ISBN 978-963-88583-9-9.
- Preklad a jazyková kultúra. In: Siločariy súčasného lingvistického myslenia. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 3. októbra 2012 v Banskej Bystrici. Ed. Z. Bohušová – Z. Dobrík. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici – Katedra germanistiky s oddelením prekladateľstva a tlmočníctva 2013, s. 19 – 24, angl. res. s. 24. ISBN 978-80-8141-043-7.
- Metamorfózy jazyka a jazykovedy. In: Cudzie jazyky v premenách. 3. Zost. R. Kvapil. Bratislava: Fakulta aplikovaných jazykov Ekonomickej univerzity 2013, s. 26 – 34.
- Metamorfózy oddelenia súčasného jazyka JÚLŠ SAV. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 6, s. 325 – 332, angl. abstrakt s. 325.
- Sociolingvistické poznámky k dvom typom palatálneho /l/. In: Philologica. 71. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Red. M. Dobříková. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2013, s. 47 – 52. ISBN 978-80-223-3559-1.
- Eugen Pauliny – známy i neznámy. In: Philologica. 72. Slovo a tvar v štruktúre a v komunikácii. Zborník vedeckých príspevkov venovaný pamiatke ľudskej i vedeckej osobnosti – profesorovi Eugenovi Paulinymu pri príležitosti 100. výročia jeho narodenia. Ed. G. Múcsková – K. Muziková – Z. Hargašová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2013, s. 27 – 36. ISBN 978-80-2233-562-1.
- Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV. Charakteristika spoločnosti. In: Vedecké spoločnosti na Slovensku v roku 2013. Bratislava: Veda 2013, s. 93 – 94. ISBN 978-80-970625-9-0 (spoluautor L. Dvonč). – Tamže: Predslov (s. 7) (spoluautorka B. Chocholová).
- Ferdinand de Saussure (1857 – 1913). In: Jazykovedný časopis, 2013, roč. 64, č. 2, s. 151 – 161.
- Henrich Bartek – štvrtstoročie po. In: Slavica Nitriensia, 2013, roč. 2, č. 1, s. 18 – 30.

- Hollywoodsky či hollywoodský? In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 3 – 4, s. 252 – 254.
- Trnavská príručka o jazykovej kultúre v akademicknej komunikácii [Kumorová, Z. – Píšová, J. – Palecková, D.: Jazyková kultúra v akademicknej komunikácii. Trnava: Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2011. ISBN 978-80-8105-280-4]. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 1 – 2, s. 91 – 98 (rec.).
- Nová publikácia Jána Findru. [Findra, Ján: Jazyková komunikácia a kultúra vyjadrovania. Martin: Vydavateľstvo Osveta 2013. 240 s. ISBN 978-80-8063-385-1]. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 5, s. 299 – 301 (rec.).
- Soziolinguistische Bibliographie europäischer Länder für 2011: Slowakei. In: Sociolinguistica. 27. Internationales Jahrbuch für europäische Sociolinguistik. Berlin – Boston: De Gruyter 2013, s. 324 – 329.
- Novohradský rodák prof. PhDr. Ján Findra... In: Findra, J.: Jazyková komunikácia a kultúra vyjadrovania. Martin: Vydavateľstvo Osveta 2013, 4. strana obálky. ISBN 978-80-8063-385-1.
- Ján Holý sa narodil pred 100 rokmi. In: Slovenská reč, 2013, roč. 78, č. 3 – 4, s. 249.
- Svetla Čmejrková (1950 – 2012). In: Jazykovedný časopis, 2013, roč. 64, č. 1, s. 79 – 80.
- Juraj Dolník – tichý jubilant. In: Slavica Nitriensia, 2013, roč. 2, č. 1, s. 185 – 187.

2014

- K probleme vzaimosvjazi jazyka i identičnosti (s učetom dannyh slovackogo jazyka).** In: Aktualnyje a etnokulturnyje problemy sovremennosti. kn 1. Red. G. Neščimenko. Moskva: Fond Razvitije fundamentalnyh lingvističeskich issledovanij 2014, s. 99 – 133. ISBN 97859551-0698-4.
- Sociolingvistické poznámky k dvom typom palatálneho /l/.** In: Philologica. 71. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Red. M. Dobríková. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2013, s. 47 – 52. ISBN 978-80-223-3559-1.
- Štefan Peciar a jazykový purizmus.** In: Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciara. Ed. S. Ondrejovič – L. Satinská – J. Vrábľová. Bratislava: Veda 2014, s. 53 – 69, angl abstrakt s. 68 – 69. ISBN 978-80-224-1416-6. – Tamže: Úvod (s. 7 – 8) (spoluautorky L. Satinská, J. Vrábľová).
- „Koľko rečí vieš, toľkokrát si človekom“.** Kontexty jedného okridleného výrazu. In: **Obraz človeka v jazyku.** Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 11. septembra 2013 na Filozofickej fakulte Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Ed. J. Vaňko. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenského jazyka 2014, s. 102 – 107. ISBN 978-80-558-0560-3.
- Homo loquens v čase globalizácie.** In: **Registre jazyka a jazykovedy (I).** Na počesť Daniely Slančovej. Ed. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2014, s. 51 – 56. ISBN 978-80-555-1111-5 [publikácia], 978-80-555-1161-0 (CD-ROM).
- Slovenská jazykoveda v roku 2014.** In: Slovenská reč, 2014, roč. 79, č. 1 – 2, s. 3 – 4.

- Poznámky k A. S. Puškinovi ako lingvistovi. In: *Slavica Nitriensia*, 2014, roč. 3, č. 2, s. 5 – 19.
- Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV. 1. Z dejín jazykovedných spoločností. In: *Slovenská jazykovedná spoločnosť: minulosť a prítomnosť stavovskej organizácie slovenských jazykovedcov*. Eds. S. Ondrejovič – B. Chocholová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚĽŠ SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2014, s. 9 – 29. ISBN 978-80-971690-0-8 (spoluautorka B. Chocholová). – Tamže: Predslov (s. 7) (spoluautorka B. Chocholová).
- Publikačná činnosť. In: *Slovenská jazykovedná spoločnosť: minulosť a prítomnosť stavovskej organizácie slovenských jazykovedcov*. Spisy SJA 1/2014. Eds. S. Ondrejovič – B. Chocholová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚĽŠ SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2014, s. 170 – 172. ISBN 978-80-971690-0-8 (spoluautorka B. Chocholová).
- Jazykovedné príspevky v novom zborníku z Békešskej Čaby. [Slovenský jazyk a kultúra v menšinovom prostredí. Ed. A. Kováčová – A. Uhrinová. Békešská Čaba: Výskumný ústav Celoštátnej slovenskej samosprávy v Maďarsku 2013. 378 s. ISBN 978-963-88583-9-9]. In: *Slovenská reč*, 2014, roč. 79, č. 1 – 2, s. 103 – 105 (rec.).
- Vladimír Benko znova jubiluje. In: *Slovenská reč*, 2014, roč. 79, č. 3 – 4, s. 244 – 245.
- Pred 100 rokmi sa narodil Jozef Ambruš. In: *Slovenská reč*, 2014, roč. 79, č. 5 – 6, s. 358 – 359.
- Socializmus poznačil aj slovenčinu. In: www.pravda.sk, Spravodajstvo SITA, 17. 11. 2014. Dostupné z: www.pravda.sk.
- Ypsilon má svoje pozitívne stránky. In: *Slovenský pacient*. Dostupné z: www.slovensky.pacient/s.2/clanok/2125/slavo-ondrejovic:-ypsilon-ma-svoje-pozitivne-stranky.
- Vážení páni... In: *Radost z jazykú. Sborník příspěvků k 75. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Ed. V. Petkevič – A. Adamovičová – V. Cvrček. Praha: Nakladatelství Lidové noviny – Ústav Českého národního korpusu 2014, s. 396. ISBN 978-80-7422-361-7.

2015

- Preklady a ich dosah na obraz jazyka. (Paralelný angl. názov.)** In: *Slovenčina v kontexte slovanských a neslovanských jazykov. Zborník vedeckých prác s medzinárodnou účasťou vydávaný Katedrou slovenského jazyka FF UKF v Nitre pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Vaňka, CSc.* Ed. Z. Kováčová. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta, Katedra slovenského jazyka 2015, s. 15 – 20. ISBN 978-80-558-0959-5.
- Medzi purizmom a globalizmom.** In: *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch konanej 21. – 22. 5. 2014 v Bratislave*. Ed. J. Wacharczyková – L. Satinská – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2015, s. 25 – 32. ISBN 978-80-224-1418-0. – Tamže: Prológ (s. 7 – 9).

- Niekoľko zastavení s profesorom Jánom Horeckým. In: *Človek a jeho jazyk*. 3. Inšpirácie profesora Horeckého. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda 2015, s. 14 – 17. ISBN 978-80-224-1181-3.
- Jazykovedné glosy k Ľudovítovi Štúrovi. In: *Ľudovít Štúr: štúdie a eseje*. Zost. Rudolf Chmel. Bratislava: Kalligram – Literárne informačné centrum 2015, s. 26 – 37. ISBN 978-80-8101-9142.
- Skice k jazykovému obrazu novohradskej metropoly. In: *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty. Jazykovedné štúdie*. 32. Eds. K. Balleková – Ľ. Králik – G. Múcsková. Bratislava: Veda 2015, s. 397 – 408, angl. abstrakt s. 397. ISBN 978-80-224-1494-4.
- Slovenská jazykoveda v roku 2015. In: *Slovenská reč*, 2015, roč. 80, č. 1 – 2, s. 3 – 5.
- Niekoľko rapsodických poznámok k dielu Ľudovíta Štúra. In: *Kultúra slova*, 2015, roč. 49, č. 1, s. 3 – 9.
- Ekolingvistické a jazykovopolitické poznámky k majoritným a minoritným spoločnostiam. In: *Človek a spoločnosť*, 2015, roč. 18, č. 2, s. 74 – 78.
- Jozef Ambruš ako jazykovedec. In: *Jozef Ambruš*. Eds. E. Brtáňová – O. Vaneková. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry SAV 2015, s. 46 – 52. ISBN 978-80-88746-30-0.
- Ľudovít Štúr – glosy k jeho jazykovednej a glosátorskej činnosti. In: *Letná škola prekladu*. 14. *Minulosť a budúcnosť prekladu. Od Ľudovíta Štúra po strojový preklad*. 37. Bratislava: Slovenská spoločnosť prekladateľov odbornej literatúry 2015, s. 20 – 31. ISBN 978-80-971262-4-7.
- Je jazyk úkladný? [Branko, Pavel: Úklady jazyka. Dunajská Lužná: MilaniuM – Slovenský filmový ústav 2014. 270 s. ISBN 978-80-89178-5-4]. In: *Slovenská reč*, 2015, roč. 80, č. 1 – 2, s. 95 – 101 (rec.).
- Neuveriteľné jubileum profesora Ľubomíra Ďuroviča. In: *Slovenská reč*, 2015, roč. 80, č. 1 – 2, s. 119 – 122.
- František Daneš už nežije! In: *Slovenská reč*, 2015, roč. 80, č. 3 – 4, s. 256 – 258.
- Ypsilon máme tisíc rokov. Red. R. Gehrerová. In: *Denník N*, 2015, roč. 1, (4. marca 2015), s. 6 (spoluautori P. Žigo, S. Mislovičová).
- Na zrušenie tvrdého „y“ je už neskoro. Red. K. Janščová. In: *Denník N*, 2015, roč. 1, (4. marca 2015), s. 7 (spoluautori R. Garabík, M. Avramovová, Ľ. Balážová, V. Benko).
- Jazyk preberá z cudziny to, čo potrebuje. In: *Hospodárske noviny*, 2015, roč. 22, č. 79, 27. apríla 2015, príl. Veľký špeciál o slovenčine, s. 4 – 5 (rozhovor viedol F. Kvarda).
- Soziolinguistische Bibliographie europäischer Länder für 2013: Slowakei. In: *Sociolinguistica*. 29. Die Standardisierung von Minderheitensprachen. [Paralelný angl. a franc. názov.] Internationales Jahrbuch für europäische Sociolinguistik. Hrsg. U. Ammon – J. Darquennes – S. Wright. Berlin – Boston: De Gruyter 2015, s. 299 – 301.
- Štúr je nevinný! In: www.vedanadosah.cvtisr.sk. (18. máj 2015) [online] [cit. 23. 3. 2017]. Sprac. B. Kubašková. Dostupné na: <http://vedanadosah.cvtisr.sk/stur-je-nevinny>

Ľudovít Štúr (1815 – 1856). Inaugurácia poštovej známky [online] [cit. 23. 3. 2017]. Dostupné na: <http://www.postoveznamky.sk/inauguracia-postovej-znamky-osobnosti-ludovit-stur-1815-1856>.

2016

K Štúrovmu výberu bázy pre spisovnú slovenčinu. In: Štúr, štúrovci, romantici, obrodenci. Ed. P. Zajac. Bratislava: Ústav slovenskej literatúry – Veda 2016, s. 331 – 339. ISBN 978-80-88746-32-4.

Lubomír Ďurovič – rektifikátor a enfant terrible slovenskej jazykovedy. In: Fennomén Ďurovič. Philologica. 67. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Ed. S. Ondrejovič – J. Behýlová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2016, s. 7 – 10. ISBN 978-80-223-4183-7.

Neskoľko slov o purizme i globalizme (glokalizme) sovremennosti. In: Aktuálny je etnojazykovyje i etnokulturnyje problemy sovremennosti: etnokulturnaja i etnojazykovaja situacija – jazykovej menedžment – jazykovaja politika. Red. G. I. Neščimenko. Moskva: Nauka 2016, s. 145 – 154.

Language use in public administration – theory and praxis in Slovakia. In: Language use in public administration. Theory and practice in the European states. Contributions to the EFNIL Conference 2015 Helsinki. Ed. P. Nuolijärvi – G. Stic kel. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences 2016, s. 113 – 122. ISBN 978-963-9074-65-1 (spoluautorka J. Vrábľová).

La slovaka lingvo kaj ĝia kulturo hodiaŭ. In: Prilingve en Nitro: politike, historie, teorie, instrue. Fakaj prelegoj prezentitaj katedre de la 101-a Universala Kongreso de Esperanto. Red. S. Košecký. Roterdamo: Universala Esperanto-Asocio 2016, s. 67 – 72. ISBN 978-92-9017-130-0. – Abstrakt príspevku uverejnený pod rovnakým názvom: In: Kongresa libro. Kongresa temo: Socia justeco – lingva justeco. 101-a Universala Kongreso de Esperanto, Nitro, 23 – 30 julio 2016. Red. C. Magalhães. Nitra: 2016, s. 54.

Rok 2016 z pohľadu slovenskej jazykovedy. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 1 – 2, s. 3 – 5 (spoluautorka J. Wachtarczyková).

Viktor Krupa, ako som ho poznal. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 3, s. 185 – 193.

Zložitosť sveta zvládneme aj vďaka umeniu skratky. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 3 – 4, s. 240 – 249 (rozhovor s J. Wachtarczykovou).

Príhovor. In: Ľudovít Štúr v historických a súčasných interpretáciách. Ed. S. Ondrejovič – J. Kmiťová. Bratislava: Veda 2016, s. 7 – 8. ISBN 978-80-224-1565-1.

Úvodné slovo. In: Prechýľovanie: áno či nie? Jazykovedné štúdie. 33. Ed. L. Molnár Satinská – I. Valentová. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2016, s. 7. ISBN 978-80-224-1550-7.

Encyklopédia jazyka pre deti. [Encyklopédia jazyka pre deti. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta 2014. 247 s. ISBN 978-80-555-1125-2.]. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 1 – 2, s. 111 – 113 (rec.).

Jezična kultura. Program i naslijeđe Praške škole. Uredio, preveo i uvod napisao Petar Vuković. Zagreb: Srednja Europa 2015. 342 s. ISBN 978-953-7963-24-8. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 1, s. 87 – 90 (rec.).

- Genzor, Jozef: Jazyky sveta. História a súčasnosť. Bratislava – Praha: Lingea 2015. 672 s. ISBN 978-80-8145-114-0. In: Jazykovedný časopis, 2016, roč. 67, č. 1, s. 91 – 92 (rec.).
- Z recenzného posudku k tretímu vydaniu. In: Feifičová, M. – Němec, V.: Slovensko-český a česko-slovenský slovník na cesty. 4. vyd. Dobřichovice: Kava-Pech Dobřichovice – Česko-slovenská Baťova společnost 2016, 2. strana obálky. ISBN 978-80-87169-76-6.
- Významné jubileum Anny Oravcovej. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 1 – 2, s. 114 – 115.
- Viktor Krupa, jazykovedec, orientalista, slovakista. In: Kultúra slova, 2016, roč. 50, č. 6, s. 353 – 356.
- Mira Nábělková, „večná tínedžerka“ slovenskej a českej jazykovedy, jubiluje. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 5 – 6, s. 369 – 373.
- Spomienka na Ladislava Dvonča. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 3 – 4, s. 238 – 239.
- Za doc. PhDr. Katarínou Habovštiakovou. In: Slovenská reč, 2016, roč. 81, č. 3 – 4, s. 372 – 373.
- Soziolinguistische Bibliographie europäischer Länder für 2014 – Sk. In: Sociolinguistica. 30. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik. Hrsg. U. Ammon. Tübingen: Max Niemayer Verlag 2016, s. 341 – 344. ISBN 978-3-484-60586-2.
- Dobrá správa od lingvistov. In: Knižná revue, 2016, roč. 16, č. 20, s. 5.
- „Želám tomuto mestu, aby bolo nielen veľké, ale aby bolo čo najšťastnejšie a čo najbohatšie,“ odkazuje Slavo Ondrejovič. In: Mestské noviny, dvojtýždenník mesta Lučenec 2016, roč. 12, č. 17, [s.1] – 2 (rozhovor s -JŠ-).

REDAKČNÁ ČINNOSŤ

- Slovenská reč, 1998, roč. 63 – 2016, roč. 81 (člen red. rady, hlavný redaktor).
- Jazykovedný časopis, 1987, roč. 38 – 2016, roč. 67 (člen red. rady).
- Kultúra slova, 2000, roč. 34 – 2016, roč. 50 (člen red. rady).
- RAK. Revue aktuálnej kultúry, 2001 – 2010 (člen red. rady).
- Korpus – Gramatika – Axiologie. Časopis pro korpusový výzkum a hodnocení jazyka, 2010, roč. 8 – 2016, roč. 14 (člen red. rady).
- Studie z aplikované lingvistiky (Praha), 2010, roč. 1 – 2016, roč. 7 (člen red. rady).
- Slavica Nitriensia, 2012, roč. 1 – 2016, roč. 4 (člen red. rady).
- Topics in Linguistics, 2013, roč. 1 – 2016, roč. 3 (člen red. rady).
- Iugi observatione... Jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2008, s. 16 – 20. ISBN 978-80-224-1043-4 (editor).
- Blanár, V.: Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti. 6. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied 2008. 88 s. ISBN 80-967574-9-0 (redaktor).
- Varia. 15. Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov (Banská Bystrica – Tajov 7. – 9. 12. 2005). Zost. A. Gálisová – A. Chomová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Katedra slovenského jazyka a literatúry FHV UMB v Banskej Bystrici 2008. 693 s. ISBN 80-89037-04-6 (vedecký redaktor).

- Studia Academica Slovaca. 37. Prednášky XLIV. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2008. 280 s. ISBN 978-80-89236-46-6 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 38. Prednášky XLV. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Stimul – centrum informatiky a vzdelávania FF UK 2009. 360 s. ISBN 978-80-223-2667-4 (člen red. rady).
- Jóna, E.: Novohradské nárečia. 1. vyd. Ed. P. Žigo. Bratislava: Veda 2009. 162 s. ISBN 978-80-224-1070-0 (vedecký redaktor).
- Varia. 16. Zborník materiálov zo XVI. kolokvia mladých jazykovedcov (Častá-Papiernička 8. – 10. 11. 2006). Zost. G. Múcsková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave 2009. 558 s. ISBN 80-89037-04-6 (vedecký redaktor).
- Encyclopaedia Beliana. 6. His – Im. Red. A. Prociková. Bratislava: Encyklopedický ústav Slovenskej akadémie vied 2010. 688 s. ISBN 978-80-970350-0-6 (člen red. rady a vedúci lexikálnej skupiny Jazykoveda).
- Studia Academica Slovaca. 39. Prednášky XLVI. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 287 s. ISBN 978-80-223-2881-4 (člen red. rady).
- Varia. 17. Zborník materiálov zo XVII. kolokvia mladých jazykovedcov (Liptovská osada – Škutovky 7. – 9. 11. 2007). Zost. V. Kováčová. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚLŠ SAV v Bratislave 2010. 556 s. ISBN 978-80-8084-550-6 (vedecký redaktor).
- Ľudovít Novák – tvorca modernej slovenskej jazykovedy a zakladateľ SAVU. Bratislava: Veda 2011. 211 s. ISBN 978-80-224-1184-4 (editor).
- Studia Academica Slovaca. 40. Prednášky 47. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech – E. Španová. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2011. 351 s. ISBN 978-80-223-3068-8 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 41. Prednášky 48. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave 2012. 361 s. ISBN 978-80-223-3270-5 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 42. Prednášky 49. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2013. 347 s. ISBN 978-80-223-3448-8 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 43. Prednášky 50. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2014. 440 s. ISBN 978-80-223-3650-5 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 44. Prednášky 51. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2015. 352 s. ISBN 978-80-223-3915-5 (člen red. rady).
- Studia Academica Slovaca. 45. Prednášky 52. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Eds. J. Pekarovičová – M. Vojtech. Bratislava: Univerzita Komenského 2016. 488 s. ISBN 978-80-223-4141-7 (člen red. rady).

- Jazyk a diskurz v kultúrnom a politickom kontexte spisovnej slovenčiny. Sociolinguistica Slovaca. 7. Bratislava: Veda 2014. 335 s. ISBN 978-80-224-1334-3 (editor, editorská spolupráca J. Vrábľová, A. Krausová).
- Štefan Peciar a moderná lexikografia. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciara. Bratislava: Veda 2014. 521 s. ISBN 978-80-224-1416-6 (editor, spolueditor L. Satinská, J. Vrábľová).
- Slovenská jazykovedná spoločnosť: minulosť a prítomnosť stavovskej organizácie slovenských jazykovedcov. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚLŠ SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2014. 172 s. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti I/2014. ISBN 978-80-971690-0-8 (editor, spolueditorka B. Chocholová).
- Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch konanej 21. – 22. 5. 2014 v Bratislave. Sociolinguistica Slovaca. 8. Bratislava: Veda 2015. 342 s. ISBN 978-80-224-1418-0 (editor, spolueditor L. Satinská, J. Wachtarczyková, L. Satinská).

LITERATÚRA

- Dolník, J.: K životnému jubileu doc. PhDr. Slavomíra Ondrejoviča, DrSc. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 11 – 13. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Findra, J.: Na šesťdesiatku Slavomíra Ondrejoviča. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 14 – 15. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Kováč, D.: Vážený pán riaditeľ, milý Slavo. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 16. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Litvák, J.: Slavo (Úryvok z novely s názvom Modrý anjel). In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 527. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Dudok, M.: Triolet Slavovi Ondrejovičovi. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 528. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Bibliografia prác Slavomíra Ondrejoviča za roky 1973 – 2007. In: Jazyk a jazykoveda v pohybe. Zborník štúdií z konferencie venovanej S. Ondrejovičovi, ktorá sa konala v Kongresovom centre SAV v Smoleniciach 26. – 27. apríla 2006. Ed. S. Mislovičová. 1. vyd. Bratislava: Veda 2008, s. 11 – 13. ISBN 978-80-224-1026-7.
- Slavomír Ondrejovič. In: Behýlová, J. – Smetanová, Y.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2001 – 2005).

- Bratislava: Veda 2009, s. 304 – 313. ISBN 978-80-224-1063-2 (súpis prác S. Ondrejoviča za roky 2001 – 2005).
- Ondrejovič, Slavomír. In: Who is Who v Slovenskej republike. Zug (Švajčiarsko): Verlag für Personencyklopädien 2007, s. 226 – 227. ISBN 978-3-7290-0067-4 (heslo).
- Uhrinová, A.: Životné jubileum Slavomíra Ondrejoviča. In: Slavica Szegediensia VI. Red. Z. Gyöerke – Maruzsné Sebó Katalin. Szeged 2007/2008, s. 192 – 196.
- Slavomír Ondrejovič, slovenský jazykovedec (rodisko). In: Forum navrchol.sk (Lučenec). (heslo, foto).
- Slavomír Ondrejovič. In: Wapedia.wiki.Lučenec.
- Ondrejovič, Slavomír – slovenský jazykovedec. In: Krížovkársky slovník online.
- Ondrejovič, S. In: Prehľad publikácií z jazykovedy, literárnej vedy, etnológie a histórie za roky 2008 – 2012 (výber). Ed. P. Žeňuch. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV 2012, s. 72 – 74. ISBN 978-80-89489-09-1.
- Tri ústavy majú nových riaditeľov. Slavomír Ondrejovič. In: Správy Slovenskej akadémie vied, 2014, roč. 50, č. 12, s. 15.
- Slavomír Ondrejovič. In: Behýlová, J.: Slovenskí jazykovedci. Súborná personálna bibliografia slovenských slovakistov a slavistov (2006 – 2010). Bratislava: Veda 2014, s. 341 – 350. ISBN 978-80-224-1403-6 (doplnok k bibliografii za roky 2001 – 2005, súpis prác S. Ondrejoviča za roky 2006 – 2010).
- Slavomír Ondrejovič. In: <http://www.science.dennikn.sk/kto-je-kto-v-slovenskej-vede/osobnosti/veda-a-vyskum/2147-slavomir-ondrejovic>.

Zostavila Júlia Behýlová

Jazyk a jazykoveda v pohybe II

Editorky

Bronislava Chocholová
Lucia Molnár Satinská
Gabriela Múcsková

Technický redaktor

Mgr. Vladimír Radik

Grafický návrh obálky

Mgr. art. Eva Kovačevičová-Fudala

Zodpovedný redaktor

PhDr. Pavol Kršák

Prvé vydanie. Z tlačových podkladov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV vydala a vytlačila VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, v Bratislave roku 2017 ako svoju 4288. publikáciu. 576 strán.

ISBN 978-80-224-1605-4